A. Ignatjev

VIISKÜMMEND AASTAT RIVIS

A. IGNATJEV

VIISKÜMMEND AASTAT RIVIS

A-22794 II

A. IGNATJEV

VIISKÜMMEND AASTAT RIVIS

ESIMENE KÖIDE

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

TALLINN 1959

Originaali tiitel:

А. А. Игнатьев
ПЯТЬДЕСЯТ ЛЕТ В СТРОЮ

Том первый
Государственное Издательство
Художественной Литературы
Москва 1955

Tõlkinud *J. Must*

Kunstiliselt kujundanud *P. Reeveer*

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
45690

Pühendatud
nõukogude noortele

ESIMENE RAAMAT

ESIMENE PEATÜKK

PEREKOND

Pärast 1917. aasta revolutsiooni sattus Pariisis minu kätte dokument, millest ma sain teada oma sugukonnaloo. See oli Aleksander II reskript Valitsevale Senatile 1878. aasta 19. juulist, millega minu vanaisa Pavel Nikolajevitš Ignatjev koos kogu oma alanevas joones järelpõlvega, millesse kuulusin ka mina, aastal 1877 sündinu, ülendati «Vene keisririigi krahviseisusesse».

Sellest dokumendist nähtub selgesti, et Ignatjevid põlvnevad «põlistest Tšernigovi bojaaridest», kes aga olid aastal 1340 Moskva tsaaride teenistusse üleläinud bojaari Bjakonti järeltulijad.

Viimase poeg metropoliit Aleksius oli peanõunikuks järgemööda kolme Moskva vürsti juures ja alustas, muuseas, esimese müüri ehitamist ümber Kremli (1366. aastal).

Pärastpoole ei olnud Ignatjevite sugukond Moskva õukonnas kuigi nimekate hulgas ega tõusnud sokolnitši[1] ja hiljem streletsi auastmest kõrgemale. On teada, et pärast streletside mässu mahasurumist Peetri poolt toimus Moskvas nn. Lobnoje väljakul Vaska Ignatjevi piinamine ja hukkamine.

Minu vanavanaisa, suurtükiväe kindralmajor, oli 1812. aastal Bobruiski kindluse komandandiks ja kaitses seda koos 5000-mehelise garnisoniga edukalt kindral Domb-

[1] Sokolnitši — õukonna bojaar, kelle ülesandeks oli jahipidamise korraldamine jahikullide abil. *Tõlk.*

rovski Poola korpuse vastu, mille koosseisu kuulus 12 000 meest. Erusse siirdununa suri kindralmajor varakult, jättes leinama lese ja ainsa poja Pavel Nikolajevitši — minu vanaisa. Pavel Nikolajevitš oli lõpetanud Moskva ülikooli, missugune asjaolu tõstis teda hiljem oma relvakaaslaste seas esile ja mõjutas ka tema teenistuskarjääri [1].

Lõpetanud ülikooli, sattus minu pikakasvuline ja sihvakas vanaisa sõjaväelisse õhkkonda, milles Napoleoni-aegne Euroopa tol ajal viibis: ta astus vabatahtlikuna Preobraženski ihukaitseväepolku, arvati esimesse roodu, niinimetatud «tsaariroodu», ja marssis lipniku aukraadis 1814. aastal Pariisi.

Üks päev, täpsemalt, üks hommik — 1825. aasta 14. detsember — avaldas otsustavat mõju vanaisa kogu edaspidisele elule. Nagu vanaema mulle jutustas, liikunud vanaisa haritud ohvitserina tulevaste dekabristide ringkonnas, kes tõid Prantsusmaalt kaasa «voltäärluse» — vene vabamõtlemise — pagasi. Kuid selle unustamatu päeva eelõhtul olnud vanaisal pikem seletamine emaga, kes sundinud teda vandega tõotama, et ta jääb «mõistlikuks» ega hakka valitsusele vastu. Ja kui erutatud Nikolai järgmisel päeval Talvepalee Millionnaja tänava poolsele välisuksele ilmus, oli Palee väljakule uue tsaari korraldusse saabunud esimese väeosana Preobraženski polgu 1. rood, mille kasarmud asusid Millionnaja tänavas. Seda roodu juhtis kapten Ignatjev. «Õnnitlen sind tiibadjutandiks nimetamise puhul,» oli Nikolai sealsamas öelnud.

Selle päeva mälestuseks jäi vanaisa kogu eluajaks «aupreobraženskilaseks». Seda tuletati mulle 1898. aasta manöövritel meelde. Üks kavalergardide [2] polgu eskadrone, milles ma teenisin, oli Preobraženski polgu juurde komandeeritud. Kutsudes meid lõunasöögiks oma telksööklasse, valmistasid Preobraženski polgu ohvitserid

[1] Kõrgem haridus oli sõjaväes tol ajal harulduseks.

[2] Kavalergardid — aastast 1724 Vene keisri ihukaitsjad ja auvahtkond kroonimistel ning teistel pidulikel juhtudel, moodustatud pikakasvulistest ja nägusa välimusega ohvitseridest ja soldatitest; 1800. a. kujundati kavalergardidest üks ratsakaardiväepolk. *Tõlk.*

mulle üllatuse — asetasid minu jaoks lauale pandud sööginõude ette vanaaegse hõbepeekri, millel olev pealkiri tõendas, et see oli kuulunud mu vanaisale.

Oma pika teenistusaja kestel tuli vanaisal olla väga mitmesuguste riiklike asutuste eesotsas. Erilist tähtsust omas tema tegevus Paažidekorpuse direktorina, missuguses õppeasutuses ta andis kasvatust paljudele Aleksander II ajajärgu väljapaistvatele riigimeestele, sealhulgas näiteks Miljutinile[1]; mõned tema kasvandikud, olles jõudnud riigiteenistuses kõrgetele ametikohtadele, jäid oma endise direktoriga kirjavahetusse, et temaga eriti tähtsates küsimustes konsulteerida. Kuni oma surmani oli ta Sõjaarstiteaduse Akadeemia ja tütarlaste õppeasutuste presiidiumi auliige. Ja kui minul nüüd tuli ametiasjus viibida Sõjaarstiteaduse Akadeemia ruumides, meenus mulle, et selle akadeemia rajamise eesmärgiks oli olnud omal ajal sõjaväelis-meditsiinilise personali vabastamine sakslaste ülevõimust.

Vanaisa lõpetas oma elupäevad Ministrite Komitee esimehe ametikohal. Ta suri 1880. aastal.

Minu vanaema Maria Ivanovna Maltsova, kes elas kaheksakümmend viis aastat vanaks, oli tark vanainimene. Ma ei unusta iial, kuidas ma juba lapsena temalt õpetust sain, mis oli mulle kogu eluaeg teejuhiks.

«Sinul, Ljošake, on peas tohuvabohu,» ütles ta, talutades mind vanaaegse kapikese juurde. «Vaata, kogu minu kirjavahetus on siin ära sorteeritud,» seletas vanaema pisitillukesi sahtleid välja tõmmates. «Niiviisi püüa ka sina kõik oma mõtted ja tunded minu, isa, teiste inimeste, õppimise ja mängude vastu oma peakeses üksikute sahtlikeste järgi ära jaotada. Kasvad suureks, siis eralda samuti ühte sahtlisse teenistus, teise isiklikud toimetused, kolmandasse perekond, neljandasse tuttavad ja sõbrad.»

Veel kuu aega enne surma särasid tema sinisilmad tavalistes pärastlõunastes minuga peetud vaidlustes sellise Maltsovite perekonnale iseloomuliku energiaga,

---

[1] Miljutin, Dmitri (1816 — 1912) — Vene kindralfeldmarssal, sõjaminister Aleksander II valitsemise lõpuaastail. *Tõlk.*

mis oli asutanud Venemaal kord hiiglasuured Maltsovite tehased.

Mul on meeles, kuidas ma lapsepõlves vanaema juures kohtasin tema venda Sergei Ivanovitš Maltsovit — korraliku välimusega puhast, halli põskhabemega, vanaaegse Pariisi moe järgi riietatud vanakest. Samuti on mul meeles perekondlik legend sellest, kuidas Sergei Ivanovitš oli noorpõlves vanemalt vennalt raha laenanud ja selle Pariisis maha prassinud; ent kui ta oli kolmandat korda veel sada tuhat rubla palunud ja selle suure vaevaga saanud, oli ta aru pähe võtnud, Prantsusmaalt insenere, klaasi- ning kristallivalajaid toonud ja lühikese ajaga Gus-Hrustalnojes tehased rajanud. Tema vend oli juba varemalt 50-ndate aastate raudteepalavikku kasutanud ja prantsuse kapitalistide kaasabil Maltsovi vagunitehased asutanud. Sergei Ivanovitšil lapsi ei olnud. Ta elas üksildaselt, tõusis alati hommikul kell viis üles, käis varasel jumalateenistusel ja asus kell seitse tööle. Tema ainsaks abiliseks oli tagasihoidlik, vaikiv ja ebatavaliselt töökas ametnik Juri Stepanovitš Netšajev. Omaksed hüüdsid teda kuni ta surmani meelitusnimega Juša. Milline oli kõikide sugulaste imestus, kui pärast Maltsovi surma selgus, et kogu mitmemiljoniline varandus on pärandatud Jušale.

Onu oli testamendis kirjutanud, et ta peab tehaseasja perekondlikest vahekordadest kallimaks, ja kuna sugulaste — Ignatjevite ja Maltsovite — hulgas ei leidu kedagi, kes võiks tema ettevõtte säilitada ning seda edasi viia, siis jätab ta oma rikkused lihtsale, kuid seeeest teovõimsale mehele. Ja varsti olid Jušal Sergijevskaja tänavas tore talveaia, kaskaadide ja purskkaevudega üksikelamu, parim köök Peterburis, vastuvõtud ning lõunasöögid, millele tal õnnestus aegamööda ja mitte ilma vaeva ning alanduseta kaasa tõmmata mitu õukondliku suurilma hiilgavat esindajat. Tema auahnusel ei olnud piire. Ta võttis enesele kasupojaks orvuks jäänud noore vürsti Demidovi ja, naites ta keisrikoja ministri krahv Vorontsov-Daškovi tütrega, saavutas oma palavalt-ihaldatud eesmärgi — sai sugulaseks kõrgema aristokraatiaga. Ei möödunud aastatki, kus Juša poleks

saanud uusi õukonnatiitleid. Kuid tõele au andes tuleb märkida: ta ehitas ja sisustas omal kulul veel tänini säilinud Kaunite Kunstide Muuseumi Moskvas. Kõik kreeka ja rooma ehituskunsti ning skulptuuri näidised valis ta kohapeal isiklikult välja ja nendest tehti kipskoopiad, mis toimetati merd mööda Odessa kaudu meie maale.

Vanapoiss Juri Stepanovitš Netšajev-Maltsov suri maailmasõja päevil [1]. Tema testament hämmastas kõiki mitte vähem kui Sergei Ivanovitši testament. Kogu oma varanduse jättis ta minu lelle teisele pojale — Pavel Nikolajevitš Ignatjevile, tol ajal tuntud haridusministrile. Minu lellepoeg ei jõudnud seda ootamatult saadud rikkust siiski kasutada — toimus Oktoobrirevolutsioon.

Pavel Nikolajevitš lõpetas oma elupäevad kaugel Kanadas.

Vanaema maja — üksikelamu Peterburis Neeva kaldapealsel — oli minu lapsepõlve-aastail kogu perekonnale nagu mingiks pühaks keskuseks. Meil, lastel, oli selles kloostritaolises majas keelatud mürada ja valjusti naerda. Seal hõljus nähtamatult minu vanaisa vaim, ja vanaisa lukustatud kabinetti, mis oli säilitatud puutumatuna, lasti meil ainult harva sisse astuda nagu muuseumi. Kabinetti valvas endine pärisori — vanaisa toapoiss Vassili Jevsejevitš, kelle kohustuseks oli ka kodukiriku korrashoidmine ja seal jumalateenistuse ajal küünalde müümine.

Kirikus käisid ainult vanaema oma laste ja lastelastega ning erandina Juša oma kahe õega, inetute vanapiigadega, kes uhkeldasid oma eredavärviliste Lyoni siidist kleitidega. Pühapäevastele perekonna-lõunasöökidele Netšajeveid muide «ei kutsutud». Nendele lõunasöökidele olid kohustatud ilmuma kolm perekonda: vanema venna Nikolai Pavlovitši pere, kellel oli seitse last, õe Olga Pavlovna Zurova perekond — ka seitsmelapseline — ja noorema venna, meie isa Aleksei Pavlovitši viie lapsega perekond. Üldse istus lauda kakskümmend kuus inimest. Ilmumine pühapäeviti toimuvale

[1] Mõeldakse Esimest maailmasõda. *Tõlk.*

päevasele jumalateenistusele, samuti ka laupäeval õhtujumalateenistusele oli kohustuslik nii väikestele kui suurtele. Kirikus olid kõikidel omad kindlad kohad: vanem, Nikolai Pavlovitši perekond seisis paremal ja meie, noorem perekond, vasakul pool. Samasuguses ranges järjekorras läksid ka kõik risti suudlema. Pärast perekonnaliikmeid tulid teenijad: esimesena puhvetiteenija, siis väljasõiduteener — piltilus Hermann, kes värvis oma põskhabet, siis joodik uksehoidja, kutsar, kaks vana toatüdrukut ja viimasena Vassili Jevsejevitš. Kirikus laulsid erimaksu eest neli soldatit lähedal asuvast Pavlovski kaardiväepolgust. Selles patriarhaalses väikeses maailmas, mida me kõik kaldapealse nime järgi «Gagarinskajaks» kutsusime, rahunes isegi minu lelle Nikolai Pavlovitši tormakas iseloom.

Kunagi oli Nikolai Pavlovitš Ignatjev olnud perekonna uhkuseks, kuid oma elupäevad lõpetas ta poolkerjusena, laostudes oma fantastiliste finantsavantüüride tagajärjel. Tal oli nelikümmend mõisat, mis olid pandituina ja edasipandituina kogu Venemaad mööda laiali, kuid samal ajal oli ta, nagu isa mulle jutustas, ainukeseks Riiginõukogu liikmeks, kelle palgale oli pandud arest.

Muide, selles mehes oli kõik vastuoluline. Paažidekorpuse hiilgavalt lõpetanud ja Kindralstaabi Akadeemia lõpetamise puhul suure hõbeauraha saanud, mida juhtus harva, ei teeninud Nikolai Pavlovitš rivis ühtki päeva, vaid saadeti kohe sõjaväelise atašeena Londoni. Seal pani ta Sõjamuuseumiga tutvumisel «kogemata» oma taskusse püssi unitaarpadruni, mis tol ajal oli sõjaline uudisese. Muidugi tuli tal pärast seda Londonist lahkuda. Varsti aga, aastal 1858, kihutas Nikolai Pavlovitš posthobustega kaugesse Buhhaarasse. Oma väiksearvulise kasakakonvoi maha jätnud, läks ta kõhklemata «valge tsaari» saadikuna Buhhaara emiiri vastuvõtule ja pressis sellelt teostamatute lubaduste vastu välja vasallilepingu. Ent ka sellest idamaisest seiklusromaanist ei jätkunud talle veel.

Aastal 1860, kui ta oli 28-aastane ja polkovniku auastmes, läks ta Venemaa esindajana koos meie, prantslaste ja inglaste ühise ekspeditsiooniga Hiinasse.

Pekingi müüride ees veenis ta liitlasi hiinlastega rahuläbirääkimisi alustama. Saanud selleks volitused, sõitis ta kasakaterühma eesotsas parlamentäärilipuga Pekingi, sai Hiina võimudelt kinnituse Venemaa õigusteks Vaikse ookeani ranniku territooriumile ja ruttas öösel koos kasakatega läbi Mongoolia Tšitaasse. Sealt telegrafeeris ta Peterburi Venemaa uutest maadeomandamistest. Järgmisel päeval oli ta juba noorimaid kindraladjutante Vene impeeriumis ja riigikantsler Gortšakovi kaastöölisi Välisministeeriumi Aasia-departemangu direktori ametikohal.

70-ndail aastail oli Nikolai Pavlovitš Venemaa saadikuks Türgimaal ja esimeseks isikuks Konstantinoopolis — ta oli «rõhutud vendade-slaavlaste kaitsja». Tema, kes ei pööranud tähelepanu isegi omaenda sõjaväemundri korralikkusele, pidas Venemaa prestiiži tõstmiseks vajalikuks ehitada saatkonna jaoks palee. See suurepärane hoone on säilinud tänaseni. Venemaa, mõtles ta, vajab väinu, vajab nagu kunagi Oleg «võidumärki Tsargradi[1] väravatel». Ta tegutseb nõudmiste ja ähvardustega, loob salajase ühenduse bulgaaria ning serbia ülestõusnutega ja õhutab slavofiilide liikumist Venemaal. See on mees täis pulbitsevat energiat, varustatud suure diplomaatliku tarkusega, kirglikult veendunud oma eesmärkide õigsuses. Ta taotles haruldase visaduse ning temperamendiga, hoolimata ühelt poolt läänerii-kide ja teiselt poolt välisministri vürst Gortšakovi vastuseisust, keda ka tsaar toetas, kindlustada Vene poliitika täielikku iseseisvust Bosporusel, Hertsegoviinas ja Bulgaarias ning tõsta Venemaa kui Euroopa suurriigi tähtsust. Temalt jäid maha väga huvitavad märgukirjad, mis sisaldavad rea üpris õpetlikke diplomaatilisse teenistusse puutuvaid mõtteid ja nõuandeid. N. P. Ignatjevile kuulub vormel: «Sisemerest (milleks meile on Must meri) väljapääsu ei saa võrdseks pidada mitterannaäärsete riikide laevade temasse sissepääsemise õigusega.» Hoolimata paljude kõrgelseisvate isikute vaenulikust suhtumisest temasse, tehakse talle ülesan-

[1] Tsargrad — Istanbuli (Konstantinoopoli) ajalooline nimetus. *Tõlk.*

deks ette valmistada San Stefano rahuleping[1]. See rahuleping sõlmiti Venemaale üsna austavatel tingimustel.

Kuid aasta pärast, Nikolai Pavlovitši kõige hoogsama tegevuse ajal, antakse ta ikkagi «arhiivi». Tema diplomaatiline karjäär puruneb järsku. Mitte tema, vaid ta isiklik vaenlane krahv Pjotr Šuvalov nimetatakse Venemaa esindajaks Berliini kongressile. Ja siis annulleeritakse kõik Venemaale kasulikud San Stefano lepingu punktid.

Olles diplomaatilisest tegevusest eemaldatud ja elades Nižni-Novgorodis, leidis Nikolai Pavlovitš sealgi oma ammendamatule energiale lühiajalist rakendamist. Porise turuplatsi asemele, mida Nižni-Novgorodi aastalaat tol ajal enesest kujutas, planeeris ja ehitas ta ühe suve vältel need hooned, milles see laat kuni oma tegevuse lõpunî eksisteeris. Siin, Volga kaldal, lõi ta oma telgi üles ning jätkas sama eluviisi, millega ta Kesk-Aasia ja Mongoolia steppides oli harjunud.

Asendanud varsti pärast seda siseministri ametikohal Loris-Melikovi, sattus Nikolai Pavlovitš tegevusalale, milleks ta sugugi polnud ette valmistatud: tal tuli «käigu peal» tutvuda Venemaa kogu keeruka sisepoliitikaga ning kooskõlastada lepitamatuid lahkarvamusi progressiivsete ringkondade ja musta reaktsiooni vahel.

Väljapääsu 60-ndate aastate reformidega tekitatud vastuoludest nägi ta «Vene parlamentarismi» vanaaegsetes vormides — «üleriigilistes maakogudes» —, esitas 1883. a. Aleksander III-le heaksarvamiseks üksikasjalise projekti ja pani ette ülevenemaalise maakogu avamispidustusega tähistada uue tsaari kroonimispäevi. Tsaar kuulas ta ära ja näis nõustuvat, kuid mõne tunni pärast, kui Nikolai Pavlovitš oli Gatšina paleest Peter-

[1] San Stefano — Konstantinoopoli eeslinn Marmara mere ääres. Siin sõlmiti Vene-Türgi sõja järel 3. III 1878. a. San Stefano rahu. Türgimaa tunnustas Montenegro, Serbia ja Rumeenia iseseisvust; Bulgaaria aladest pidi moodustatama Egeuse mereni ulatuv vürstkond mõne kristliku vürsti valitsuse all; Venemaa sai Lõuna-Bessaraabia ja rea maa-alasid Kaukaasias (Karsi, Batumi, Ardahani jt.). S. S. rahu tingimusi muudeti Inglismaa, Austria jt. nõudel Berliini kongressi poolt a. 1878 Venemaale kahjulikus mõttes. *Tõlk.*

buri tagasi jõudnud, sai ta Aleksander III oma käega kirjutatud kirja:

«Meie hommikust vestlust kaaludes tulin veendumusele, et üheskoos me Venemaad teenida ei saa.»

Nii hüljati energilisi mehi Venemaal just sel ajal, kui Pobedonostsev[1] oma kiilaspeast kinni haarates hüüatas: «Pole mehi!»

Üksnes bulgaarlased ei unustanud Nikolai Pavlovitši. Bulgaaria venemeelsed parteid saatsid tema juurde Krupodernitsõ mõisa Kiievi kubermangus iga aasta salajasi saadikuid, ja nii imelik kui see ka oli — tema isiklik vastane kuningas Ferdinand «ülendas» enese tsaariks just samal aastal, mil Nikolai Pavlovitš suri.

TEINE PEATÜKK

ISA

Minu isa Aleksei Pavlovitš oli oma iseloomult vanema venna täielik vastand. Kõik tema huvid olid keskendunud Venemaa siseasjadele.

Ta sündis aastal 1842 ja lõpetas Paažidekorpuse juba 17-aastaselt. Ta sai loa kohe Kindralstaabi Akadeemiasse astuda, ilma et oleks rivis teeninudki. Pärast akadeemia lõpetamist määrati isa ihukaitseväe husaaripolku, kus varsti sai 2. eskadroni komandöriks.

Mõne päeva pärast toimus aja väljateeninute laskmine tagavaraväkke, mis oli suureks sündmuseks, kuna enamik, eriti rühmavanemad-unterohvitserid, oli polgus teeninud kakskümmend kuni kakskümmend viis aastat. Polgukomandör, karm hallijuukseline polkovnik Tatištšev, oli minu isa, kollanokka rittmeistrit, kohates küsinud:

«Kelle sa, Ignatjev, kavatsed kolmandast rühmast lahkuva rühmavanema kohale määrata?»

«Unterohvitser Petrovi,» vastanud isa.

---

[1] Konstantin Pobedonostsev — oli aastail 1880—1905 Sinodi ülemprokurör. Avaldas suurt mõju reaktsioonilise natsionalistliku poliitika suunas, eriti aastail 1881—1890. *Tõlk.*

«Miks just Petrovi?»

«Tema käitumine on laitmatu, ka vahtmeister soovitab mulle teda kui head inimest.»

«Ah, Aleksei Pavlovitš,» hüüatanud Tatištšev, «heade inimeste amet on pühapäeviti kirikus raha korjata, mitte aga husaaripolgus rühmavanemaks olla!»

Husaaripolgus toimus auastmes kõrgendamine alati peadpööritavalt rüttu, sest aadliku varandusest jätkus ohvitseride suuremale osale kõigest aastaks viieks. Polku jäid ainult vanad vilunud teenijad nagu minu isa või eriti rikkad mehed. Seetõttu oli isa 27-aastaselt juba polkovnikuks tõusnud ja polgukomandöri teiseks abiks määratud. Mõni kuu hiljem pidi vanempolkovnik polgust lahkuma. Tavaliselt oli sellistel juhtudel ette nähtud, et ohvitserkond tegi lahkujale kingituse. Kuid sel korral soovisid ohvitserid küsimuse lahendamiseks — kas kingitust teha või mitte — ette võtta salajase hääletamise. Lahkuvat polkovnikut nad ei sallinud. Ohvitserid kokku kogunud, teatas isa, et sõjaväelaste ringkonnas ta salajast hääletamist ei poolda, et igal ohvitseril peab mehisust olema oma arvamust valjusti avaldada ja et protesti märgiks loobub ta isiklikult juba praegu traditsioonilisest kingist, mida võidakse pakkuda, kui tuleb tema enese kord polgust lahkuda.

Lahkumist ei tulnud kaua oodata, sest sama aasta kevadel, maiparaadil Marsi väljakul Peterburis, oli Aleksander II minu isa poole pöördunud ja tugevasti r-i põristades teatanud:

«Minu Ku'amaa ulaanid on mind häbistanud. Mää'an sind selle polgu komandö'iks.»

Selgus, et Kuramaa ulaanipolgu soldatid ei olnud rahulolematuse märgiks halva kohtlemise pärast oma balti parunitest põlvneva polgukomandöri tervitussõnadele vastanud. Sakslaste ülevõim juhtivas koosseisus kutsus sääraseid vastuhakkamise nähtusi tihtilugu esile.

Uuele teenistuskohale Staritsa linna, kuhu Tverist[1] tuli edasi liikuda hobustega, oli isa välja sõitnud juba ulaani univormis. Tveri vaksalis kohtas ta üht Kuramaa polgu ohvitseri. Kui viimane oli end esitlenud, alus-

[1] Tver — praegune Kalinin. *Tõlk.*

tas ta pikka ettekannet polgu ohvitseride intriigidest. Tema, nagu ta ütles, «tahtvat uut polgukomandöri võimalike eksisammude eest hoida».

Klatšijutu ära kuulanud, tegi isa ohvitserile ettepaneku polku mitte enam tagasi pöörduda, vaid «pikaajalisele puhkusele» minna. Sõnum sellest ennetas isa troika, ja Staritsas jäi tal üle ainult polgu juhtimine võimalikult kiiremini enda kätte võtta.

Kõik arvasid, et vastuvõtmine algab traditsioonilise paraadiga ja «kaebuste ärakuulamisega», mis oli tsaariarmees alati ainult tühine formaalsus. Missugune oli aga auväärt rittmeistrite hämmastus, kui uus polgukomandör teatas, et ta soovib alata eskadronide ülevaatust ühekaupa. Tol ajal oli sõjaväel kasarmuid vähe, mistõttu mehed koos hobustega asusid taludes laiali. Iga talu ees seisis teivas koos õlgkaunistuse ja tupsudega, mille arv tähendas hobuste arvu talus. Esimesse talli sisse astudes, kus asus kümmekond ulaani, isa teretas. Mehed vastasid reipalt, mille järel ta neilt siinsamas juhtkonnaga rahulolematuse põhjuste kohta teateid päris. Lõunaajaks kogu polgu paiknemisrajooni läbi sõitnud ja ohvitserid lõunasöögile palunud, kutsus isa pärast esimeste napsiklaaside tühjendamist pasunamehe enese juurde ja käskis tal alarmisignaali puhuda. Polk tegi polguõppuse uljalt läbi. Komandöri autoriteet oli taastatud.

Laagriõppustele läks polk iga aasta Staritsast Moskvasse rännaku korras, paiknedes Hodõnka välja ümbruskonnas. Isa juhtis polku alati ise, ja mu ema meenutas, millise südamevärinaga oli ta oma tulevast meest silmitsenud, kui too koos pasunameestega polgu eesotsas ema onu Meštšerski mõisa — Lotošinosse — sisse ratsutanud.

Armeepolku juhtis isa tavalisest kauem — üle viie aasta — ja saanud suurepärase atestatsiooni, nimetati ta temale enesele ootamatult esimese ratsakaardiväepolgu — kavalergardide — komandöriks. Seal puutus ta kokku Peterburi kõrgema seltskonna tolle erilise kinnise ringkonnaga, millest ühe osa moodustasid kavalergardide polgu ohvitserid.

Sisuliselt ei olnud paljudel kaardiväeohvitseridel sõjaväeteenistusega midagi ühist. Kord oli Aleksei Pav-

lovitš ühe niisuguse sõjaväemundris «kena tsiviilisiku» välja kutsunud ja sellelt küsinud:

«Mul ei ole selge, missuguse tegevuse võiksin teie hoolde usaldada. Mõtelge ise hästi järele ja tulge nädala pärast minu poole.»

«Mina, härra polkovnik, võiksin enese peale võtta polgustandardi [1] paleesse viimise,» vastanud ohvitser pärast seitsmepäevast mõtisklemist.

Pärast seda ei jäänud isal muud üle, kui soovitada oma alluval temale kuuluvas rikkas mõisas «maaharijaks» hakata.

«Mul on au ilmuda,» oli see auväärne perekonnaisa, endine kavalergard, kolmekümne aasta pärast sõjaväeliselt raporteerinud. «Olen teie hea nõuande eest teile kogu eluajaks tänulikuks jäänud!»

Kaks teist ohvitseri jäid Aleksei Pavlovitšiga samuti heasse vahekorda, hoolimata sellest, et ta oli nõudnud nende kohest lahkumist polgust. Põhjus oli mõjuv: üks oli teiselt naise üle löönud.

Ratsaväepolk kujutas tol ajal endast küll väikest, ometi keerukat organismi. Peale rivilise ettevalmistuse, hobuste valiku, meeskonna toiduse ja juhtiva koosseisu kaadri kasvatuse eest hoolitsemise tuli polgukomandöril tegelda isegi polgu rätsepatöötoaga, leivatööstusega ja lõpuks veel poisikeste-kantonistide [2] kooliga ning üleajateenijate tütarde varjupaigaga.

Kogu selle keskkonnaga hüvasti jätta ei olnud isal, nagu ta mulle jutustas, kerge, kuid osavõtmine uute määrustike ning eeskirjade väljatöötamise komisjonidest sai põhjuseks tema staabitööle edutamisel. Aastal 1882 määrati isa kaardiväekorpuse staabi ülemaks. Selles ametis võis ta oma administratiivseid võimeid veelgi ulatuslikumalt üles näidata, reorganiseerides laagri Krasnoje Seloos, varustades selle veevärgiga ning juurdepääsuteedega, andes laagrile üldiselt selle välimuse, mis talle kuni revolutsioonini alles jäi.

---

[1] Standart — ratsapolgu väetähis, mis vastab lipule jalaväes. *Tõlk.*

[2] Kantonist — soldati poeg, kes oli sündimisest saadik seotud sõjaväeteenistusega ja keda selleks Venemaal XIX sajandi esimesel poolel erilises sõjaväe algkoolis ette valmistati. *Tõlk.*

Isal oli imestusväärne mälu ja seetõttu mäletas ta kogu eluaeg mitte üksnes oma endise polgu vahtmeistrite, vaid isegi rühma-unterohvitseride perekonnanimesid, mis mind alati üllatas. Oma elu lõpul tundis ta Piiteris peaaegu kõikides ministeeriumides, paleedes kui ka perekondlikel vastuvõttudel end nagu oma kodus, sest kõikjal kohtas ta uksehoidjaid ja teenijaskonda omal ajal tema poolt soovitatud soldatite ning kirjutajate hulgast.

Aleksander III troonileastumisega toimusid sõjaväes suured muudatused. Aleksander II armastas sõjaasjandust, oli kaardiväele väga lähedane, tundis suuremat osa ohvitsere isiklikult. Tema järeltulija, kes oli ehmunud ähvardavast revolutsioonikummitusest, sulges enda oma Gatšina lossi. Ta ei sallinud paraade ega sõjaväelisi tseremooniaid, ratsutas halvasti. Sõjaväelistest huvidest loobudes jättis ta kaardiväekorpuse oma venna Vladimir Aleksandrovitši hooleks.

Loosungi «isevalitsus ja rahvalikkus» all saabus «lihtsustamise» ja «venestamise» periood, mis sõjaväes väljendus uue vormiriietuse — poolkaftanitaoliste mundrite, värviliste vööde, tallenahksete mütside, laiade pükste jms. tarvituselevõtmises.

Esimesele õukonna-vastuvõtule, kuhu kõik keisri saatjaskonda kuuluvad ülemad pidid ilmuma uues keisri saatjaskonna univormis, oli ratsakaardiväe komandör vürst Barjatinski ilmunud polgu mundris ja keisrikoja ministrilt saadud märkusele vastanud, et «tema ei kavatse matslikku vormiriietust kanda». Selle tulemuseks oli see, et ülejäänud osa oma elust pidi ta veetma Pariisis.

Suurvürst Vladimir Aleksandrovitš ei pidanud minu isa uue kursi jaoks sobivaks kaastööliseks ja võttis enesele staabiülemaks Bobrikovi, kes pärastpoole Soome kindralkuberneri ametikohal sai kuulsaks oma jõhkra ning julma venestamispoliitikaga.

Aleksei Pavlovitši sõjaväeline karjäär oli nüüd läbi ja tal tuli tegevteenistusest ära minna, keisri saatjaskonda üle tulla, see tähendab sisuliselt oma tegevusalalt lahkuda.

Asjaolude õnneliku kokkusattumise tõttu kohtus ta siseminister krahv Tolstoiga, kes otsis sõjaväelistest

ringkondadest mehi vastutavatele tsiviilametikohtadele. Ta pakkus isale Ida-Siberi kindralkuberneri ja vägede juhataja kohta; tol ajal oli see ettepanek Peterburi kõrgema seltskonna esindajate enamikule võrdne «austava sundasumisele saatmisega».

Teekond Irkutskisse kestis kuu aega, Uraali taga polnud ühtki raud- ega maanteed. Väga vana ema tuli Venemaale maha jätta, enesega aga kaasa viia kolm alaealist last, kellest mina, kõige vanem, olin alles äsja seitsmeaastaseks saanud. Peterburi kõrgemast seltskonnast tuli pikemaks ajaks eemalduda. Kuid see kõik ei mõjutanud isa otsust.

Ta asus teele, nagu ma ise juba mäletan, terve ekspeditsiooni eesotsas, millesse kuulusid Ida-Siberi tulevased tähtsamad administraatorid ja sõjaväeülemad.

Isa ja koos temaga saabunud uued inimesed hakkasid selle piirkonna elu korraldama, kus ei kehtinud isegi veel Aleksander II kohtu- ja administratiivreformid. Polkovnik Bobõr määras kindlaks Vene-Hiina piirijoone, insener Rosen seadis korda tuhanded kilomeetrid tähtsamaid teid, Leenale ja Angaraale ehitati esimesed aurulaevad ning lõpuks tegid erilised uurimissalgad esimesi uurimisi Siberi suure raudteemagistraali rajamiseks.

Selles piirkonnas oli sääraseid kohti, nagu näiteks Tunkaa, Kirenski ringkond Jakutsk ja Aldaan, kuhu kraiülemad seni üldse polnud saanud ja kus kohaliku administratsiooni röövellik tegevus täiesti karistamatult lokkas.

Mu isa sõitis kord käreda külmaga postitroikal ühte vallavalitsusse. Seal vallakirjutajaga juttu alustades küsinud ta, kui suur on tolle aastane teenistus. Selgus, et kaheksateist tuhat kuldrubla: vallakirjutajale maksid «lisatasu» kaks-kolm ümbruskonna kullatöösturit.

Aleksei Pavlovitši otsus oli lihtne. Piiteri kantseleidelt nõusolekut küsimata jaotas ta sealsamas maakaardil ülearu «rikka» valla kolme naabervalla vahel ära.

Irkutskis käis kindralkuberneri majas väga mitmekesiseid inimesi, alates põhjatu rikastest kullatöösturitest ning lõpetades haritlastega asumiselesaadetute hulgast ja tagasihoidlike ohvitseridega tagavarapatal-

jonist. Noored tantsisid, vanemad inimesed mängisid kaarte.

Üks noori tantsijaid oli sealse kõige rikkama kullatöösturi Vtorovi poeg. Kui jõudis kätte aeg sõjaväekohustust kanda, leidis ta väljapääsu, mis Irkutski seltskonnale tundus täiesti normaalne, ja nimelt — ta laskis enese ühes lähemas külas rahvakooliõpetajana arvele võtta, mis seaduse järgi vabastas tema sõjaväeteenistusest. Milline aga oli kaupmeeskonna ülemkihi meelepaha, kui noorel Vtorovil kindralkuberneri käskkirja põhjal ikkagi tuli hall soldatisinel selga tõmmata. Hiljem sai temast too tuntud Vtorov, kes Moskva suurtööstust juhtis. Seal, kakskümmend aastat hiljem, ilmus ta isa juurde ning tänas teda noorpõlves saadud õppetunni eest.

Siberis töötas isa umbes kuus aastat. Ta on kogu eluaja neid aastaid meenutanud kui kõige õnnelikumat ning viljakamat perioodi oma elus.

Aastal 1888 kutsuti isa ootamatult Peterburi ja määrati siseministri abiks. Kuid ta ei jõudnud pealinna veel päralegi, kui juba sai teada oma uuest nimetamisest — Kiievi, Podoolia ja Volõõnia kindralkuberneriks, mis tema lõplikult õukonna- ja sõjaväeelust eemaldas.

Uues ametis jätkas ta alatasa kraid mööda ringisõitmist, nõutades kohapeal kõige kohta informatsiooni. Vaevu läks tal korda poola mõisnikega suhteid luua. Ühes Volõõnia kubermangu külas oli kogukond otsustanud õigeusu kirikult poola mõisniku vapi maha võtta. Mõisnik ei olnud sellega nõus, ja asi tuli minu isa kätte, kes tegi korralduse, et kogukonna soov täidetaks. Mõisnik kaebas kindralkuberneri otsuse peale edasi Senatisse, kuhu isal tuli sõita seletust andma. See oli seda raskem, et tol ajal istus Senati kantseleides palju poolakaid.

Kuid isa peamiseks «teenistusalaseks kuriteoks» oli tema poolt organiseeritud Kremenetsi maantee ja teiste strateegiliste teede ehitamine naturaalkohustuse korras, mis asendas talupoegade rahalised maksud. Piirivööndis teede puudumise tõttu oli olukord säärane, et isegi sõjaväe-ringkonna vägede juhataja Mihhail Ivanovitš Dragomirov otsustas ametkondadevahelise tüli kõrvale

heita ja selles küsimuses kindralkuberneri toetada, kes oma käsutusse oli palunud spetsialiste inseneriväegedest. Sügisel, pärast suhkrupeedi koristamist, olid kõik kohalikud talupojad oma vankritega teede ehitamise töödele ilmunud.

Võimuliialdus oli ilmne (rahalise maksu asendamine naturaalkohustusega), ja hädavaevalt nõustus Senat isale «armu andma». Muidugi oleks sellest pääsemiseks lihtsam olnud tööd ehitusettevõtjale välja anda ja nende sildade juurde jääda, mille kohta siseminister Sipjagin oli jutustanud säärase anekdoodi: semstvo sillal jääb mõisniku troika priipassihobune jalgapidi kinni; kutsar kutsub appi talumeest, kes samast jõekesest koolme kaudu vankriga üle sõidab, kuid talumees karjub talle alt vastu: «Kes sind, tola, sinna ajas? Kas sa siis ei näinud, et see on sild?»

Isa teenistus kindralkuberneri ametikohal lõppes Nikolai II vastuvõtuga Kiievis aastal 1896, pärast kroonimist. Mina olin äsja ohvitseriks kõrgendatud, olin kõikide pidustuste tunnistajaks, mis lõppesid toreda illuminatsiooniga Dnepril. Teistes linnades toimunud vastuvõttudega võrreldes oli siin iseloomulik see, et Kreštšatik ja linna teised peatänavad olid täis svitkades [1] talupoegade salku. Selgus, et nad kõik olid valdade esindajatena saabunud kolmest — Kiievi, Podoolia ja Volõõnia kubermangust. Need olid politsei poolt linna käsutatud «ustavad» talumehed, et tekitada näilikku pilti, nagu oleks kogu rahvas tulnud tsaari tervitama, samuti ka selleks, et vältida revolutsioonipuhanguid. Nikolai II oli sel puhul ütelnud: «Kui rõõmustav, et politseid näha pole.»

Varsti kolis isa Peterburi üle — ta määrati Riiginõukogu liikmeks. Ta valiti seadusandlikku komisjoni, millesse harilikult sõjaväelasi ei valitud. Siin põrkas ta kokku Witte [2] poliitikaga, kes oli kord talle omase jõhkrusega teatanud, et «piisavat Witte ja ütlemisest, et Aleksei Pavlovitš ütleks ei».

Peamiseks vastuolude objektiks oli kuldvaluuta tarvi-

[1] Svitka — pikk üleriie ukrainlasel. *Tõlk.*

[2] Sergei Witte — rahandusminister, hiljem peaminister (1905—1906). *Tõlk.*

tuselevõtmine — abinõu, mis isa arvates ei sobinud Venemaa kui põllumajandusliku maa huvidega ja mis hõlbustas Vene tööstuse ning kaubanduse orjastamist välismaa kapitali poolt.

Enamikus küsimustes jäi Aleksei Pavlovitš vähemusse ja ta näitas tihtilugu teatava uhkusega mulle oma allkirja vähemuse lühikeses nimekirjas. Nendest allkirjadest jäi aktuaalseks ainult see, millega ta protesteeris Witte plaani vastu, mis nägi ette Hiina-Ida raudtee ehitamise Harbiini kaudu. Isa teatas, et meile eluliselt tähtsa tee ehitamine võõrast territooriumi mööda võib varem või hiljem põhjustada konflikte.

Tänu Witte toetusele sai Nikolai II peanõunikuks Kaug-Ida küsimuste alal selle ajani tundmatu Bezobrazov, kes varemalt oli teeninud kavalergardide polgus — isa polgukomandöriks olemise ajal. Bezobrazov sai riigisekretäri kõrge nimetuse, käis tsaari juures eriettekannetega, võttis endale abiliseks Vonljarljarski, kes samuti oli kavalergardide polgu erupolkovnik, ja asus mitmesuguste avantüristlike ühingute organiseerimisele, mis riigi poolt subsideeritavate Inglise kompaniide eeskujul pidid ekspluateerima mingisuguseid tundmatuid rikkusi Idas. Kõik see tekitas mu isas pahameelt.

Peatselt puhkenud Vene-Jaapani sõda mõjus Aleksei Pavlovitšile rusuvalt, seda enam et ta sai alatasa ja otseselt teateid rindelt — minu kirjadest-päevikutest, mille kättetoimetamine sündis sõjaväekulleri kaudu. Kui ma Mandžuuriast tagasi tulin, leidsin isa eest väga rõhutud meeleolus.

Mitu ööd rääkisime kahekesi sõjalise lüüasaamise ja revolutsiooniga tekitatud seisukorrast. Valutava südamega sai ta aru Nikolai II mannetusest ning unistas «tugevakäelisest» tsaarist, kes suudaks vankuma löönud monarhistlikku korda tugevdada.

Kadettide parteid ja kogu Peterburi seltskonda pidas ta Venemaale ja vene rahvale võõraks, kusjuures viimane oli tema arvates monarhiale truuks jäänud. Panku kui väliskapitali teenistuses seisvaid finantsasutusi pidas ta omariikluse lammutajateks ja tegi erandi ainult Volga-Kaama panga suhtes, pidades seda Vene asutuseks nähtavasti seepärast, et sellesse panka polnud

mahutatud väliskapitale. Põlates 17. oktoobri manifesti [1] kui tarbetut järeleandmist, kandis isa siiski — valutava südamega, kuid uhkelt — I Riigiduuma avamise puhul riigilippu.

«Me oleme ummikusse sattunud,» rääkis ta mulle. «Võib-olla tuleb sõjalise jõuga Tsarskojesse minna ning reforme nõuda.»

Nagu mäletan, olid need reformid suunatud monarhistliku põhimõtte tugevdamiseks. Päästmist nägi isa vanaaegsete vene valitsusvormide taastamises ja tsaari isevalitsusliku võimu tugevdamises, kellest üksi oleksid sõltuvad kõigi valdkondade ülemad. Nende põhimõtete teostamiseks oli ta valmis kas või riigipöördeni minema.

«Ma arvan,» ütles ta mulle, «et jalaväelastest võib lootma jääda 2. kaardiväediviisile kui vähem eesõigustatud üksusele, ratsaväest aga polkudele, mis usaldavad mind isiklikult, nagu kavalergardide, husaari-, kürassiiri- ja võib-olla ka kasakapolkudele.»

Ta näitas mulle kord isegi tulevase valitsuse ministrikandidaatide nimekirja.

Need vestlused minu ja mu isa vahel toimusid tema vaikses kabinetis hilisel ööl, kui kõik majas juba magasid.

Kui kaugele isa oma paleerevolutsiooni-plaanide teostamisega läks, ei ole mul teada. Ainult ühes olen kindel: mingisugused, võib-olla küll ähmased kuuldused olid tol korral jõudnud ka valitsevate ringkondade kõrvu. Isa suhted õukonna ja valitsusega läksid üha halvemaks. Kellegi käsi hakkas algavat tagakiusamist juhatama niinimetatud kollases ajakirjanduses, nagu seda olid «Birževiki» [2] ja «Peterburgskaja Gazeta». Seal hakkas ilmuma karikatuure isa kui mingi salapärase ja tegelikult mitte-eksisteeriva «Tähepalati» esimehe kohta.

Viibisin parajasti Pariisis, kui lugesin Lääne-Euroopa ajalehtedest telegraafi teel saadud teadet Aleksei Pav-

[1] Oktoobrimanifest — keiser Nikolai II poolt 30. (vkj. 17.) X 1905. a. antud manifest, milles Venemaa rahvastele kodanikuvabadusi lubati. Lubatud kodanikuvabadused jäid saamata, järgnes terror. *Tõlk.*

[2] «Birževiki» — tolleaegse ajalehe «Birževõje Vedomosti» lühendatud nimetus. *Tõlk.*

lovitš Ignatjevi tapmise katsest. See teade osutus valeks, kuid prohvetlikuks.

Kui ma 1906. aasta septembri lõpul Peterburi tagasi tulin, leidsin isa eest vananenuna, väsinuna ja veel lootusetumana. Riiginõukogu vastu oli ta kaotanud igasuguse huvi. «Peterburis pole mul enam midagi teha,» ütles isa.

Ta jutustas mulle üksikasjaliselt, kuidas ta hoolimata oma vanadusest kandideerinud Rževi maakonna semstvosse, kuidas ta kontrollkomisjoni esimeheks valitud ja kuidas ta koos kahe vallavanemaga sissesõiduhoovis semstvo 27000-rublase eelarve kallal töötanud. Kui ta otsustas lasta end valida ka Tveri kubermangu semstvosse, oli talle saadetud ähvarduskiri sellele joonistatud surnupealuu ja -kontidega, milles temalt nõuti oma kandidatuuri mahavõtmist, — «halastagu oma naise ja laste peale».

Teades ette, et isa sellest keeldub, tegin ma arglikult ettepaneku, kas ma ei võiks teda Tveri-teekonnal saata.

«Sul on oma teenistus,» vastas ta.

Tveris viibisid alaliselt isa juures tema ustav sõber mõisavalitseja Grigori Dmitrijevitš ja minu poolt lähetatuna mu tubli käskjalg Jaapani sõjas Pavljukovets.

Tverist saadetud kirjas, mille mu ema sai kätte alles pärast isa surma, oli isa kirjeldanud kinniseotud põsega punajuukselist meest, kes teda teises voorimehesõidukis raudteejaamast kuni võõrastemajani saatnud, — see oli ohranka agent.

Täpselt samuti, alles pärast isa surma, sain ma Grigori Dmitrijevitšilt teada, et politseirajooni ülem, tema kälimees, kes seisnud aadlikogu tagaukse juures, oli tund aega enne mõrva ootamatult ja vastu oma tahtmist vahipostilt ära kutsutud; kohalik politsei viitas kõrgemalt poolt saadud käsule.

Aadlikogu ruumi ei lastud ühtki neist isikutest, kellele Grigori Dmitrijevitš oli ülesandeks teinud isa kaitsta, — ka see oli toimunud justkui Peterburist saadud näpunäidete põhjal.

Kella viie ajal, koosoleku vaheajal, oli isa väikeses einelauas semstvovolinikkude ringis teed joonud.

Mõrvar oli valveta jäetud tagatreppi mööda takista-

matult ruumidesse tulnud, einelaua leti taha läinud ja läheda maa pealt isa pihta viis mürgitatud kuuli tulistanud, seejärel einelaua kõrval oleva piljardiruumi kaudu põgeneda püüdnud, kuid tabatud.

... Oli pilkane pime ja külm öö, kui ma oma ema Tveri aadlikogu suurde saali talutasin. Ruumi ühes nurgas asetses puusärk.

Meile ulatati keisri telegramm allkirjaga «Nikolai».

«Mina ise vastan,» ütles ema.

«Tänan Teie majesteeti. Jumal ise mõistab kõikide üle kohut. Krahvinna Ignatjeva,» kirjutas ta. Ma ei söandanud seda telegrammi kohe ära saata, kuna see sisaldas hulljulge mõtte — vihje mõrva organiseerijatele, mis kõlas peaaegu nagu ähvardus tsaarile enesele.

Isa matmine toimus sõjaväeliste auavaldustega talle kalliks jäänud kavalergardide polgus, millise polgu ohvitserid olid väga solvunud, et tsaar keeldus matusele tulemast.

Ajalehed piirdusid ametliku teate avaldamisega:

«9. detsembril 1906. a. kell 5.15 päeval tulistati kubermangu semstvokoosoleku vaheajal viie kuuliga surnuks kindraladjutant, Riiginõukogu liige krahv Aleksei Pavlovitš Ignatjev. Mõrtsukas — esseeride võitlussalga liige Iljinski — on vahistatud.»

Kõrvutades kõiki isa tapmisega kaasnenud asjaolusid, tulin juba siis kindlale veendumusele, mida jagas ka mu ema, et kui ohranka mõrva ei organiseerinud, siis toimus atentaat igal juhul selle teadmisel.

Mõne aja pärast pidas Nikolai II vajalikuks teha kadunu perekonna suhtes teatud žest. Meie kõik — kolm venda — saime tema majesteedi kutse ilmuda audientsile Tsarskoje Seloosse.

Pärast püstijalu toimunud lühikest jutuajamist andis tsaar hüvastijätuks käe ja ütles meelitlevalt mulle silma vaadates:

«Loodan, et teile, Ignatjev, võin alati kindel olla!»

Midagi talumatult kibedat ja solvavat tõusis mulle kurku, kuid oma distsiplineerituse tõttu suutsin end valitseda ja vastasin ainult:

«Ignatjevid on Venemaad alati ustavalt teeninud!»

LAPSEPÕLVE-AASTAD

Olen sündinud kavalergardide polgu kasarmus Zaharjevskaja tänavas Sankt-Peterburgis 1877. aastal ning minu esimeseks peakatteks oli selle polgu punase rummuga valge, nokata soldatimüts.

Tuba, kus ma sündisin ja mis oli muudetud võõrastetoaks, sai mulle tuttavaks kakskümmend aastat hiljem, kui end sama polgu ohvitserina polgu uuele komandörile esitlesin.

Esimesteks ja lemmik-mänguasjadeks olid minul ja mu nooremal vennal Pavelil puust kiikhobused. Värvuselt vastasid need meie tulevaste polkude hobustele: minul kavalergardide polgu kõrb, vennal aga husaaripolgu hall. Varsti ilmusid ka tinasoldatid, mida tol ajal Saksamaal suure oskusega valmistati. Neid müüdi karpidena kas viiskümmend või sada tükki koos ja nad kujutasid täpselt kõikide Euroopa riikide sõjamehi, sealhulgas ka Vene kaardiväge. «Mängu tinasoldatitega» arendasime aegamööda vennaga nii võrd välja, et kui olime kümne-kaheteistkümnesed, tegutsesime juba mõningatest taktikaseadustest kinni pidades. Meil oli suur laud, sellele tegime liivast maastikureljeefi, metsad märgistasime väikeste kuusekestega ja igasugused takistused vastavate värvidega. Väed liikusid edasi teatud korra järgi, ratsavägi kahekordse kiirusega; suurtükituld andsime lahtiste märkide pihta teatud mõõdu järgi, kus kaotuste protsent tõusis kuni kahekümne viieni, jne.

Kustumatu mulje jättis meile ajakiri «Vsemirnaja Illustratsija», selle ajakirja need numbrid, mis olid pühendatud Vene-Türgi sõjale aastail 1877—1878: lapselikku mõttelendu vapustasid pildid, mis kujutasid hirmsaid janitšare [1] ja meie vägede heroilisi kangelastegusid Plevna all eesotsas «valge kindrali» Skobeleviga.

Minu lapsepõlve tugevamaks elamuseks oli erutus, mille meie majas kutsus esile Aleksander II tapmine. Isa nõuti ootamatult paleesse ja me ei näinud teda mitu

[1] Janitšar — türgi vanemaaegne jalaväelane. *Tõlk.*

päeva. Ema ning kõik tuttavad olid mustades krepiga leinariietes, meile aga seletati, et mingisugused «röövlid» on tsaar-vabastaja püha isiku pommiga tükkideks kiskunud.

Aleksander II musta raamiga ääristatud näopilte võis talumajades toa tähtsaimas nurgas pühapiltide kõrval veel kaua aega näha.

Lugemaõppimine algas tähtedega mängukuubikutelt ning muinasjutu «Kalamees ja kalake» valjusti etteluge-misega. Ent kõige tõsisemaid tunde — usuõpetuses — andis meile meie range ema. Tema oli pärit Ignatjevitele täiesti võõrast keskkonnast — vürstide Meštšerskite mõisnikuperekonnast, kes uhkustasid sellega, et «nad polnud iialgi kedagi teeninud». Ta tutvustas isa maaeluga, äratas teenistusse kiindunud pealinna sõjaväelases huvi põllumajanduse vastu ja tõi meie kodusesse ellu kaasa provintsliku lihtsuse sugemeid. Ei kindralkuberneri abikaasa seisund, ei kõrk Peterburi kõrgem seltskond, ei tsiviliseeritud Pariis suutnud Sofja Sergejevnat murda, ning ta eelistas kõigele samovari, mille juures armastas istuda, vene rätik peas.

On loomulik, et ta eelkõige püüdis minust teha «head kristlast». Esimese pihtimuse pisarad, kannatusnädala kurbus, kiriku salapärasus ja pühadus — kõik see elas minu hinges veel kaua.

Kõlbelised dogmad, mida mulle lapseeas sisendati, olid usudogmad. Veel enam — mulle sugereeriti igati ideed, mis säilis kuni küpse eani minu teadvuses, et olla venelane tähendab olla õigeusklik inimene, ja mida lähedam oled sa kirikule, seda lähedam oled oma rahvale, sest kirik tasandab mõisniku ning talumehe ja kindrali ning soldati vahelise kuristiku «loomulikult ja lihtsalt».

«Tere, õigeusklikud,» ütles isa ikka talupoegade poole pöördudes ja külakonna koosoleku ees oma kiilaspealt sõjaväemütsi maha võttes.

Tõsi küll, kui olin vanemaks saanud, seletas isa mulle mõisniku ja talupoja vahelisi suhteid pisut teisiti:

«Ära unusta iialgi, et talumees vaatab meile igal juhul nagu usurpaatoritele, kes on nendelt neile kuuluva maa ära võtnud.»

Isa õpetas mulle kiriku-slaavi keelt, ja ma olin uhke sellele, et lugesin kuut psalmi salmilauljatest paremini. Kõigi teiste kasvatusküsimustega tegeles meie kallis Stjoša, endine prints Oldenburgi tütarlastekodu kasvandik, kes oli meie perekonnas nagu «oma inimene». See oli kultuurne vene neiu. Ta luges meile Koltsovi ja Nekrassovi luuletusi, seletas meile nende rahvapoeetide teoste mõtet.

Varajases lapsepõlves veetsime suve isa juures Krasnoje Seloo laagris. Mulle meenub, et minu erilist tähelepanu köitsid siis polgustandart ja polgu litaurid, mis kavalergardide polk oli saanud Borodino lahingus ülesnäidatud vahvuse eest. Neid reliikviaid kui pühasid esemeid oli mul rangelt keelatud puudutada.

Mäletan ilusat paleeaeda Krasnoje Seloos. Selle aia kõrval asetsesid kaardiväekorpuse komandöri krahv Pavel Andrejevitš Šuvalovi kahekordne puust loss ja korpuse staabi ülema — minu isa — maja. Meil ja Šuvalovite lastel oli luba aias jalutada. Seal, aia alleedel, vaatasime vaimustuse- ja kadedusetundega oma eakaaslasi — suurvürste Kirill ja Boris Vladimirovitši, kes toredatel ponidel galopeerisid. Neile «suursuguseimatele» lastele ei tohtinud me lähenedagi.

Suvistel õhtutel kostsid kõrgendikul asuvasse parki Tereki ja Kubani kasakate laulud. Kasakad moodustasid tsaari isikliku konvoi ja nende vormiriietuseks oli helepunane tšekmeen [1]. Hommikuti jooksime maanteed mööda ratsakaardiväe polkudele vastu, kes pasunahelide saatel õppusele ratsutasid. Kavalergardid olid kõrbide, ratsakaardiväepolk ronkmustade ja kiivrit ning kürassi [2] kandvad keisrinna kürassiirid raudjate hobuste seljas. Kuidas küll ratsapolkude nägemine meid vaimustas! Ratsutada ka ise, olla samasugune nagu need piltilusad mehed, näis teostamatu unistusena.

Sõjalised vaatepildid, mis meid suvel Krasnoje Seloos kütkestasid, tõusid uuesti meie silme ette talveõhtutel Peterburis, kui pärast lõunasööki isa klaveri

[1] Tšekmeen — lühike kaukaasia kuub. *Tõlk.*

[2] Kürass — rauast, vasest või terasest turvis (soomuskate) külmrelvaajastul ülakeha kaitseks; kürasse kandsid rüütlid ja hiljem raskeratsavägi, nn. kürassiirid. *Tõlk.*

juurde istus ning meiega koos vene ja soldatite laule laulis.

Vahel alustas isa üht oma lemmiklaulu:

> Uhkeid laule, kauneid laule laulab meie Venemaa,
> prantslane, sa kas või lõhke, laulda nõnda küll ei saa.

Ning seejärel lõime meie oma lapsehäältega uljalt refräänis kaasa:

> Vaprad poisid, soldatid, kus on teie taadid?
> Võidud hiilgavad ja suured ongi meie taadid!

Sellesse varajase lapsepõlve ajajärku, s. o. kaheksakümnendate aastate algusse, kuulub ka minu esimene tutvus vene külaga.

See toimus pärast vanaisa surma isale pärandiks jäetud mõisas Tšertolinos, mis asus Tveri kubermangus, Rževi maakonnas, Laptevo vallas ja, nagu kinnistusdokumentides oli märgitud, kuulus «Püha Kolmainsuse nimelisse kogudusse, mis asus Siška jõe piirkonnas».

Seal veetis isa koos meiega kõik oma ametipuhkused ja sinnasamasse tulime me kõik kokku, kui olime juba täiskasvanud.

Tšertolino on minu kallis kodunurk.

Rõõmuga võtsin seljast ohvitserimundri ja tärgeldatud särgi, vahetasin need lihtsa vene särgi vastu ning jooksin Tšertolino parki. Sealt, põlistesse lõhnavatesse kuuskedesse kasvanud järsult Siška kaldalt, oli näha jõe teisel kaldal asuv Polovinino küla. Suur kollane ruut valmivat rukist, smaragdroheline Vorontsovi luht ja talupoegade suiviljapõllud; tumerohelised kartulimaaribad vaheldusid kahkjaskollaste kaeraväljade ja helesiniste linapõldudega.

Mäenõlvakul paistis justkui õhus rippuv punane telliskivikirik — Moskva viiekupliliste kirikute koopia —, silmapiiril aga metsade sina, vaiksed kõnnumaad, mis suvel lõhnavad heina ning sügise poole märgade puulehtede ja seente järgi.

See kallis kodunurk on mulle kogu eluajaks meelde jäänud. Mitte ükski kaunis maakoht mõnel teisel maal

pole suutnud minu südamest välja tõrjuda kiindumust Venemaa loodusesse.

Ja mul on kahju inimestest, kes tunnevad teisiti. Nad arvatavasti pole elanud, nagu mina, Volga maaliliste allikate lähedal ega ole tundnud kogu vene külaelu ülevust, vene rahva endist elu kogu selle viletsuses ning vaimupimeduses. Sealsamas, Tšertolinos, tulin ma teadmisele, milline õnn on teenida seda rahvast, kelle loomulik arukus ja taip aitasid tal üle saada kultuurilisest mahajäämusest, kelle püüdlused tõe ja õiguse poole lõid aluse kõrgemate inimideaalide saavutamiseks.

See tunne, tunne lahutamatust sidemest Tšertolino rahvaga, oli mulle suureks moraalseks toeks neil raskeil päevil, kui ma elasin võõrsil üksi ja tagakiusatuna kogu vene pagulaskonna poolt.

«Kuid kelle ees te siis lõppude lõpuks end vastutavaks peate?» küsis minult Pariisis Prantsuse peaminister Clemenceau pärast Oktoobrirevolutsiooni, kui oli saanud teada, et mina, Vene sõjaväeline atašee, keeldun tunnustamast valgeid ning samal ajal hoolitsen meie brigaadide eest Prantsusmaal.

«Meie Tveri kubermangu talurahva ees,» vastasin ma Prantsuse peaministrile. «Nemad, need talumehed, kindlasti pärivad minult: mida olen ma omal ajal teinud nende vendade — Prantsusmaal viibivate Vene eribrigaadide revolutsiooniliste soldatite — heaks?»

Maklakov [1] nimetas seda «demagoogiaks», kuid ei suutnud minu peast välja kiskuda mälestust meie Kuznetsovo, Smerdino ja Karpovo küla talumeestest, kellega mind varasemast ajast sidusid tervisliku ning tööka külaelu parimad hetked.

Pariisis elades ja juba palju aastaid hiljem «kulakutest» lugedes nägin ma mõttes rühilt väärikat, kavalat, vaikivat, oma üleolekut tajuvat, ametiraha kaelas kandvat vallavanemat Vladimirit, või vöörmünder Vladimir Konaševskit Zaitsevo kirikus: ta paneb küünlaid pühapiltide ette, lööb hardalt enesele risti ette ja iga kummarduse juures piilub küünarnuki tagant koguduse poole, kellele ta peab olema vagaduse eeskujuks. Viieteistküm-

[1] Maklakov — tolleaegne Vene saadik Prantsusmaal. *Tõlk.*

nest talust koosnevas väga vaeses Konaševo külas on ainult temal kolmetoaline nikerdustega palkmaja.

«Keskmikena» kujutlesin ma enesele meie naabreid — Karpovo küla talupoegi, kes pool aega töötasid kodus ja pool aega meil, võttes enda peale kartuli- või linapõldude harimise. Neil oli talu kohta kõigest üks või kaks lehma ja üks kuni kaks hobust, mitte nõnda nagu Kuznetsovo talupoegadel, kes Morozovi palgimetsa või meie piirituse talviseks veoks võimsa voori välja panid.

Kehvikud aga olid need vaesed Smerdino talupojad, kes iga päev mõisas tööd saamas käisid ning artellina võtsid enda peale kord metsa raadamise, kord kraavide või siloaukude kaevamise; nagu too mõistatuslik morn hiiglane Pavel Vorontsovski, kes ei harinud üles isegi omaenda hingemaad, kel polnud hobust, kes tavaliselt tegeles vähipüügiga, oli aga meie auru-viljapeksumasina ja täiustatud vihusidumismasina käikulaskmisel esimene osavõtja. Ta põlgas oma küla elanike poolikut, poolsurnud elu, kes teda pisut kartsid, arvates, et ta peas pole lihtsalt «kõik korras».

Tšertolino valitsejaks ja isa kõikide ülesannete täitjaks oli tema endine tentsik Grigori Dmitrijevitš Jakovenko, kes omal ajal toatüdruk Dunjaša südame vallutas; Dunjaša muutus Avdotja Aleksandrovnaks ja sai talupoegadelt oma iseloomule väärilise hüüdnime «Kuri Ilm».

Meile oli Grigori Dmitrijevitš omastest omasem, sõpradest rääkimata.

Isa kõikide alaliste teenijate seas oli teisel kohal kutsar Boris, kes kandis oma kaftani rinnal Türgi sõjas saadud medaleid ja Georgi risti. See Saraatovi lähedalt pärit tundelise ning õrna südamega vägilane elas koos meie perekonnaga läbi kõik selle mured ja rõõmud. Juhtus vahel, et ta oli mulle Rževi jaama vastu sõitnud ja juba platvormil mind oma võimsasse embusesse surus. Jaamahoone välisukse ees seisis tumehall troika. Aisahobuseks on Kuptšik, parempoolseks priipassihobuseks kaval Bojets, vasakpoolseks tulisilmaline kaunitar Stroga, kõik toekatest doni märadest ja Hrenovoje kasvanduse traavlitest omakasvatatud hobused. Tee on pikk — kolmkümmend versta. Üle Volga viival par-

vel joodab Boris kapast hobuseid, joob ise ning kostitab ka mind, tõendades, et Volga vesi on «elu ise». Päike kõrvetab. Rutata pole kuhugi, ja kuljuste õrna helina saatel laulab Boris tasa mitte kõrtsi «Troikat», vaid ehtsat postipoisi «Troikat». Siis hakkab ta meenutama Türgi sõda ja Tsargradi imesid, kuhu linna lasti kogu Vene armeest ainult Preobraženski polgu see rood, kus teenis ka tema, ja sattunud oma lemmikteemale — «poliitikale» — seletab, et kõiges oli süüdi meie põline vaenlane, «neetud inglismann», kes seisis türklaste selja taga.

Tšertolinosse saabusime esimest korda 80-ndail aastail, ajajärgul, mil paljud mõisnikud, jäänud pisut aega enne seda ilma tasuta tööjõust talurahva näol, hülgasid oma sünnipesad. Nagu paljudki mõisad tol ajal, nii oli ka Tšertolino täiesti hooletusse jäetud.

Kõige paremini säilinud hooneks osutus viinavabrik, ent ka selle leidsime olevat ilma katuse ja akendeta. Endine härrastemaja oli tulekahju läbi osaliselt hävinud ja kogu mööbel kadunud.

Esimesed kaks-kolm suve elasime keset varemeid, ööbides terveks jäänud majatrepi all.

Mõisa üheksasaja-tiinulise krundi kohta oli künnimaad mitte üle neljakümne tiinu; seda maad songisid oma sahkadega naabruses elavad talupojad. Vanemad inimesed mäletasid veel teoorjust ja igatsesid seda tagasi, kuna «vabastamine» jättis nad sellestki elu ülalpidamise allikast ilma.

«Siis,» rääkisid talumehed, «sinu vanaema ajal, oli kõik mets ja heinamaa ühine, nüüd aga, pärast jaotamist, pole meil enam kusagilt midagi võtta . . .»

See rahvas oli riietatud omakootud lillakatesse särkidesse ja triibulistesse helesinistesse pükstesse ning käis paljajalu või viiskudes, vanad mehed aga viltides.

Meie maja juures tungles iga päev naisi, karjuvad väikesed lapsed süles, tulles minu ema poole hiniini või palderjanitilkade taoliste arstirohtude järele. Lähim arst ja apteek olid kolmekümne versta kaugusel, Rževis.

Mul on meeles esimese, isa poolt ehitatud koolimaja avamine.

Mul on meeles, kuidas Karpovo ja Smerdino talupojad vaatlesid meie remonditud rehe taga haruldast

leiutist — rootsi ühehobuseatra, mis punakat liivsavimaad ühtlase läikiva lindina kummuli pööras.

«See meile ei kõlba,» ütlesid taadid. «Sina, Leksei Pavlovitš, tõstad kogu savi alt üles, niiviisi ei tule mingit viljasaaki.»

Üsna noorelt juba taipasin ma külvikordade tähtsust ja talumajanduse väljapääsematut olukorda hingemaapidamisel ning kolmeväljasüsteemi rakendamisel.

Karjamaa kasutamise eest koristasid Vorontsovo talupojad meie luhaheinamaad, mis asusid nende naabruses. Jalal kuivanud puude enesele kütuseks tarvitamise eest puhastasid Karpovo mehed meie metsa. Ei möödunud aastatki, et me oma rukkist ei oleks andnud osa talupoegadele laenuks, kellel polnud mitte ainult seemet, vaid isegi leivavilja enese jaoks kui mitte jõulust, siis ikkagi paastust alates.

Lapsepõlvest saadik tundsin ma paljusid ümbruskonna talupoegi nime ja isanime järgi ning sain kordamööda oma venna ja õega sagedasti kutseid ristsetele. Äraütlemine oli isa poolt keelatud, ja niiviisi läks sumbunud taredes külalislauas istudes üsna rohkesti pooli päevi kaduma. Ristipojad ning -tütred surid niisama kergesti nagu sündisidki, ja keegi ei teinud sellest mingit numbrit.

Põllutöid armastasime me väga. Kui poleks olnud võõrkeelte, muusika- ja joonistustunde, millega meid suvisel õppevaheajal piinati, oleksin ma koos vennaga kõik päevad heinateol, künnil, viljakoristamisel veetnud. Meil kummalgi olid oma hobune, vanker ja vikat ning luisk, ning meile näis üsna rumalana ja väärituna oma meelt lahutada mingisuguste mängudega sellal, kui ümberringi kõik inimesed töötasid.

Kõige ägedamaks tööperioodiks suvel oli muidugi heinategu, ja siin juba tuli viisaka palvega talumeeste poole pöörduda. Harilikult palus Grigori Dmitrijevitš mu isa, et see mind sellesse või teise külasse talumeestele auku pähe rääkima saadaks, et need meile «talgutele» tuleksid. Kui ma veel väike olin, sõitsin sinna Grigori Dmitrijevitšiga troskas, hiljem aga käisin üksinda nii külakogukonnaga läbirääkimisi pidamas kui ka kaugel asuvatel heinamaadel heina jaotamas.

Kui palju rõõmsaid ja lõbusaid hetki olen ma oma elus läbi elanud, ent mitte kunagi ei ole nad suutnud minu mälestusest kustutada meie Kuznetsovka küla priskete neiude vempe ning nalju, kes mind heintesse matsid, kui ma järjekordset koormat tehes ei jõudnud neilt heinu vastu võtta.

Meenutades suurima tänulikkusega kõike, mida külaelu mulle on andnud, ei saa ma samuti arvesse võtmata jätta neid väga väärtuslikke eluvaatluse-kogemusi, mis ma lapsepõlves oma isa teenistuslike ümberpaigutuste tõttu omandasin. Sel ajal kui enamik Peterburi kõrgema seltskonna lapsi liikus Suveaia, Tauria palee liuvälja ja Neeva kaldapealsete jalutuskäikude kitsas huviderin-gis, õnnestus mul juba varajases lapsepõlves tundma õppida oma kodumaa ääretuid avarusi ning looduse mit-mekesisust. Kui ma seitsmeaastaseks olin saanud, häiri-sid meie perekonna Nadeždinskaja tänavas asuva korteri rahulikku elu äkki ettevalmistused Ida-Siberisse sõiduks, kuhu mu isa oli ametisse määratud.

Sellest hetkest peale oli kõik tulvil kõige eredamaid muljeid.

Kõigepealt hakati kümneid hiiglasuuri kaste tegema ning nendesse sadu veinipudeleid ja taldrikuid, tuhan-deid joogiklaase, hõbeesemeid ning muud majakraami pakkima.

Keset heina ja põhku käis lakkamatu paabeli segadus, kus peategelaseks oli kutsar Boris, kes oma hiiglajõuga «kõigega hakkama sai». Meie vaatlesime isa juures kabinetis värviliste piltidega albumeid, mis kujutasid ostjakke, burjaate, jakuute, samojeede, ning ei suutnud uskuda, kui Stjoša meile rääkis, et me hakkame kõikide nende sugugi mitte vene inimeste keskel elama.

Ärasaatmine oli südantlõhestava iseloomuga. Teele-asumise palvuse ajal nutsid kõik suure häälega. Näis, nagu oleksime teise maailma reisinud.

Esimeseks peatuseks oli Moskva. Kabelike Iverski väravate juures, rahvamurd, «pühad» Spasski väravad Kremlis, salapärane Tšudovi klooster, kus kummarda-sime pühamehe Aleksiuse säilmete ees, kes pidi olema «meie esivanem», kui uskuda ametlikku sugukonnalugu.

Eine Testovi juures — vabarnavärviliste vöödega val-

getes särkides kelnerid ja võluorel, mille klaasi taga pöörlesid mingisugused läikivad kellukesed. Lasksime endid kostitada ümmarguste vjasiiga pirukatega [1], kiisaleeme ja lumivalge jaroslavli vasikapraega ...

Ema vanaema Sofja Petrovna Apraksina väikeses ühekordses puumajas Spiridonovkal valitseb tavaline vaikus. Kõik «paluvad jumalat», kõnelevad järelemõtlikult, kõik tunnevad üksteist kuni neljanda põlveni.

Peatusime Vargini hotelli numbritubades, mis asus väljakul, nüüdse Moskva Töörahva Saadikute Nõukogu maja kõrval. Isa juures käis mitmesuguses vanuses ja auastmes mehi korralikes pihtkuubedes ja viltu kraega vene särkides. Mitte midagi sellesarnast ei olnud ma Peterburis näinud.

Moskvast saadeti meid teele samuti pisarate, pikkade saatesõnade ja õnnistustega.

Öö möödus rongis. Nižni-Novgorodi vaksalis võttis meid vastu kuberner, veidrik kindral Baranov. Ta sõidutas meid kohe oma uhiuude puust paleesse, otse laadalinna keskkohta, kuhu ta iga aasta kogu laadaajaks kolis.

Laial peaalleel jalutab kirju ja käratsev rahvahulk. Taljega vene pihtkuued kaovad eredavärviliste buhhaara halattide, tatari tübeteikade, kireva mustlasriietuse sekka ära. Müüjate ulgumisena kostvad ühetoonilised kaubapakkumised segunevad leierkastide keevaliste valssidega. Klaasitud galeriides, keset karusnahkade hunnikuid, odavaid turkmeeni vaipu, mänguasju, vankri rattapaare ühes telgedega, ilutsevad rikkalikemad vitriinid Hlebnikovi ja Ovtšinnikovi hõbetoodetega, samuti ka Uraali kivitoodetega ning kunstipärase malmivaluga.

Kahe ööpäeva kestel olid kõik aastalaada vahtimisest nii ära väsinud, et tundsid end auriku pardal kui paradiisis, mis meid mööda Volga ja Kaama vaikseid vesi üha kaugemale kandis.

Aurikurataste üksluine müra sulas ühte mehe kaebliku häälega, kes pikka ritva kogu aeg vette vajutas.

«Kuus, viis ja pool!» hõikles ta.

---

[1] Vjasiiga — vääriskala kuivatatud seljakeelik. *Tõlk.*

Ja siis:

«Kolm ja pool!»

See tähendas — madalik, tagasikäik, kerge ärevus... Nii kestis see ööd ja päevad läbi.

Peamiseks meelelahutuseks oli küttepuude pealelaadimine ja elustuurade ning -sterlettide ostmine otse kaluripaatidest.

Enne päikeseloojangut saabus pühalik vaikusehetk. Kolmanda klassi reisijad, tatarlased, ilmusid laevalaele, laotasid oma väikesed vaibad tekile ja, pöördudes ida poole, palvetasid meile tundmatus keeles meile tundmatu jumala poole...

Teel viibides ei katkenud meie õppimine ja mina pidin veel reisimuljete päevikut pidama.

Meie viiepäevase aurikusõidu sihtpunktiks oli Perm. Siit algas veel pooleliolev raudtee, mis meid Jekaterinburgi kaudu Tjumenisse viis.

Permist sõitsime välja rongiga. Mõne tunni pärast peatus meie aeglaselt edasiliikuv rong keset mägesid ühe kivitulba juures. Kõik väljusid vagunitest, et vaadata tulbal olevat pealkirja: ühel pool — «Euroopa», teisel pool — «Aasia».

Olin hämmeldunud — milles seisab siin erinevus? Jekaterinburg tegi mind päris ogaraks. Esimest korda nägin tehaseid, mille olemasolust seni aimugi ei olnud. Mulle näidati, kuidas tulist, vedelat malmi liivavormidesse valatakse, kuidas minust pisut vanemad poisikesed jooksevad ning enda taga punaseid raudniite ja -linte tirivad; kuidas teises kohas, kusagil vee juures, poolpimedates barakkides juba viiendat aastat mingisugust suurepärast kallihinnalisest punasest ränikivist vaasi poleeritakse. See oli keiserlik lihvimistöökoda. Uraali toodete lihvijad ja müüjad tegutsesid tänaval katusealuste all. Üks nooruk lihvis minu silme all asbestist viisku.

Ent kohe pärast Jekaterinburgi sain aru, kui ränk on sattuda kaugesse Aasiasse. Mina, vend ja õde lamasime täielikus pimeduses, olime lämbumas värske juhtnaha lõhna tõttu ning tõuklesime üksteise vastu lakkamatult kuni koiduni, — too oli painajalik kinnine tarantass, mis meid mööda läbipääsematut pori kuni Tjumenini

viis. See linn jättis mulle uskumatu vaesuse ja igavuse mulje.

Pärast lõunasööki algas auriku lastimine. Mäenõlval seisvast isast möödusid hallide halattidega ja habemenoaga poolenisti paljaks aetud peadega asumiselesaadetute kolonnid. Osa neist oli vangiraudades, igaühel ruutuäss selja peal. Ässasid oli mitut värvi, ja mulle räägiti, et punaste ässadega on mõrtsukad, kollastega — vargad jne.

Teistest arestantidest eraldi läks mingi laineid löönud afääri eest süüdi mõistetud vana pankur oma perekonnaga; nagu kõik privilegeeritud, ei olnud ta halatti riietatud, samuti ei olnud tema pea paljaks aetud.

Lodi, mille tekile, trellide taha, vangid olid paigutatud, oli trossiga auriku külge kinnitatud ja tuli iga peatuse puhul — küttepuude pealelaadimisel — meie pardale päris lähedale.

Räbaldunud ostjakid saalisid suurtes kipakates venedes ümber lodja ning müüsid kalu ja leiba, toppides oma kaupa läbi trellide sisse. Privilegeeritud kurjategijad asusid teki eriosas — trellide asemel oli neil võre.

See lodi jäi minu lapselikku teadvusse sünge viirastusena, ta oli kaheksa pikka päeva meie reisikaaslaseks mööda Siberi veeteed. Vangirauad kõlisesid, hallides halattides inimesed trellide taga käratsesid ja laulsid oma oigena venivaid laule, — oli õudne.

Püsikindlalt tuupisin ma pähe nende jõgede nimed, mida mööda meie aurik liikus: Tuura, Tobol, Irtõšš, Ob ja Tom; ent kuidas ma ka ei püüdnud, ikkagi ei leidnud ma nende jõgede otsatute, lagedate kallaste vahel mingit erinevust.

Kogu teekonna ulatuses nägime ainult üht linna — palksillutisega ja luitunud majadega Tobolskit, mille kohal kõrgus üleva kujuga Siberi vallutaja Jermak Timofejevitši mälestussammas.

Siis järgnes sünge Tomsk, kust algas teekonna kõige raskem osa — tuhat viissada versta hobustel. Ent milliste kannatuste tunnistajaks see tee on olnud!

Meie muidugi saime näha ainult seda, mida võimaldas meie pilgule tarantassi kõrvaletõmmatud külgkate. Läheb arestantide salk, umbes kakssada inimest, mõne

saatevalvuri valve all, kel relvadeks mõõk ja revolver. Tagapool tulevad mõned vankrid, kus istuvad sundasumisele mõistetud meestele järgnevad naised. Ööseks peab see salk peatuskohani vantsima, kus teda ootab viltuvajunud ja suitsunud vangimajahoone edasisaadetavate vangide jaoks.

Eemal liigub pikk voor, mida lahjad hobusekronud end katkestades veavad. Meist eespool sõitis uljas-ispravnik, kes liiga innukalt püüdis teed vabaks teha, ja vankrid veeresid kraavi. Kui palju vaeva tuli näha, et neid sealt välja tirida!

Teel kohtame üksikuid jalakäijaid, nad põgenevad taigasse, peidavad end meie karavani nähes. Need on jooksikud, nad teevad katset Uraali taha pääseda; nad joovad kopori teed, mille õied katsid roosa loorina kõiki sealseid metsaraiendikke. Öösel paneb igas külas valvel olev talumaja nende jaoks toidu akna taha.

Sedasama maanteed mööda liikus Siberist alatasa kullakaravane, mis koosnesid kergetest rappuvatest tarantassidest; sõiduki pukil, postipoisi kõrval istus saatevalvur, istmel aga õnneseened — ametnikud ja nende perekonnad, kasutades parajat juhust, et Venemaale pääseda.

Kullakangid olid asetatud istmete alla.

Meie raske tarantassi ette rakendati troika asemel kuus-seitse hobust ritta, nii et minule ja vennale olid näha ainult külgmised hobused, s.t. tarantassi tagumise telje külge pikkade nöörtrengidega kinnitatud äärmised priipassihobused. Need mitmesuguse värvuse ja kasvuga kõrvalhobused, keda igas postijaamas vahetati, huvitasid meid väga. Kord vajusid nad Nižneudinski ja Atšinski juures läbipääsematutesse tümadesse kohtadesse, kord kihutasid lindudena mööda sissesõidetud suurteed Krasnojarski all. Sellesse linna, mis esimesena kuulus Ida-Siberi kindralkuberneri võimkonda, veeres meie kuuest tarantassist koosnev rong, kui oli juba pime.

Ronisime tolmustena ja poristena oma sõidukist välja ning leidsime end kaupmees Gadalovi kahekordses «kivipalees», mis oli varustatud elektrivalgustusega, mida ma seni polnud veel kusagil näinud. Piiteris kii-

deldi alles hiljuti veel uute petrooleumilampidega. Samuti mitte kunagi ei olnud me kõndinud ka sellistel luksuslikel mosaiikpõrandatel nagu selles saalis, kus kuberner ja kogu kohalik ülemus end isale esitlesid. Meie vaatasime seda tseremooniat kordamööda läbi ukseprao, kuid öösel sõid meid lutikad.

Ent kümnendal päeval pärast Tomskit või kahekümne kaheksandal päeval pärast Moskvast väljasõitu olimegi salapärase ja kauge Irkutski juures.

Kuus versta linnast eemal, Voznessenski kloostri juures, võtsid meid vastu linna ülemkiht ja teenistusaristokraatia. Linnapea Vladimir Platonovitš Sukatšev, elegantne frakis ning prille kandev härra, ulatab meile ilusat kõnet pidades soola-leiba. Vanaaegsetes frakkmundrites, mõõkadega ametnikud astuvad järjekorras ligemale ja esitlevad end orjalikult kummardades. Kuid kõige tähtsam mees selle rahva hulgas on paljude kullakaevanduste omanik miljonär Sievers, kohalik väike jumal. Tal on sile nägu, hall põskhabe, ta on riietatud viimase moe järgi. Tema laitmatu fraki nööpauku ehib lilleõis omaenda kasvuhoonest. Vaimulikkude eesotsas on kõrgesti-pühitsetud Benjamin, Irkutski ja Atšinski peapiiskop. Räsakas, matslik vanamees kavala läbitungiva pilguga, — ta on põline siberlane ja armastab ütelda, et «kõige targemad inimesed elavad Siberis».

Oli juba öö, kui me «lendaval» parvel Angaraa ületasime. Jätnud tarantassid maha, sõitsime linna-vedruvankritega — «täiesti nagu Venemaal» — kindralkuberneri maja juurde, mille ette oli rivistatud auvahtkond. Orkester mängis isa auks selleks äraõpitud kavalergardide polgu marssi.

Seal algas meie elu valges kroonumajas.

Mina pidin kevadeks klassikalise gümnaasiumi esimesse klassi ette valmistuma. Peale selle õppisin ma veel joonistamist, prantsuse keelt, klaverimängu, samuti ka tisleritööd — isa kinkis mulle ja vennale suurepärase höövelpingi, mis meie klassituppa paigutati.

Meie Irkutskis viibimise teisel aastal lisandusid nendele ainetele, mida meile õpetati, veel ladina keel ja geograafia, klassivälisele õppetööle aga sõjaväeline

võimlemine, mille õpetamiseks käis kaks korda nädalas meie pool üks unterohvitser.

Õppetöö tunniplaani koostas isa ise. Magamast ülestõusmine oli kell kaheksa hommikul. Pärast seda kaks kuni kolm tundi õppimist. Hommikueine oli koos «suurtega» kella kaheteistkümne ja ühe vahel. Jalutuskäik kuni kella kolme-neljani. Lõunasöök koos «suurtega», ja kaheksast kuni üheksani, hiljem aga ka kuni kümneni — õppetundide iseseisev ettevalmistamine klassitoas. Seda tunniplaani täideti kõrvalekaldumatult.

Tollal oli aritmeetika mulle kõige raskemaks õppeaineks, ja ülesannete raamatu kohal valasin ma nii palju pisaraid, et isa rääkis minu kohta: «tal on silmad märjas kohas». Tihtilugu tuli mul kannatada ka lõunalauas, kui ma isa küsimusele ei osanud prantsuse ja pärastpoole saksa keeles vastata.

See vanema poja liialdatud tundelisus kurvastas isa sügavalt. See ei lasknud ennast parandada. Lõppude lõpuks tuli isa järeldusele, et minu iseloomu karastamiseks ja tahte tugevdamiseks tuleb mul astuda kadetikorpusse. Kuid see ei toimunud enam Irkutskis.

Tänu ümbritseva miljöö omapärasusele ja kommete lihtsusele aitas Siberis elamine meie üldisele arenemisele küllalt palju kaasa.

Kindralkuberneri maja lähedal asus krai kullasulatuskoda. Kord võttis isa mind enesega sinna kaasa. Ma mäletan avarat ruumi määratu suure ja kõrge ahjuga, millesse hiiglakasvuline sunnitööline kullaliivaga täidetud grafiitvorme lükkas. Mõne minuti pärast avanes ahi uuesti, paksus vilthalatis ja puukingades hiiglane tõmbas põrgulikust leegist punaseid telliseid välja; need kallati veega üle, ja nad kattusid otsekohe musta räbukoorikuga.

Seisin mõne sammu kaugusel isast, keda ümbritsesid ülemused.

«Tervist, Smirnov!» hüüdis isa.

Sunnitööline oli kavalergardide polgu ihukaitseeskadroni endine rühmavanem. Selgus, et kui Smirnov pärast sõjaväeteenistust kodukülasse tagasi läks, süüdistati teda mõrvas. Vanadele soldatitele, kes kauaaegse

teenistuse tõttu oma kodukülaga sidemed olid kaotanud, oli hõlbus kõike veeretada.

Isa palvel vaatas Senat asja uuesti läbi, ja pärastpoole külastas Smirnov meid Piiteris.

Kindralkuberneri maja vastas seisid Geograafia Seltsi uus maja ja noorte aadlineiude instituudi ilus valge hoone. Et ehtsaid «aadlikke» oli Siberis vähe, siis õppisid selles instituudis kaupmeeste tütred, samuti ka aadlipäritoluga asumiselesaadetute tütred. Muide, Irkutskis oldi väga vähe huvitatud kellegi päritolust, ja minu vanemate majas tantsisid lõbusalt nii juudid Kalmeierid kui isa kaardiväelastest adjutandid, nii rikkad kullakaevanduste omanikud kui asumisele saadetud haritlased ja tagasihoidlikud tagavarapataljoni ohvitserid. Niisugune kirju seltskond ei olnud kujutletav üheski Kesk-Venemaa kubermangulinnas, veel vähem Peterburis.

Talvel oli peamiseks meelelahutuseks liuväli. Senikaua kui kaunitar Angaraa polnud veel jääga kattunud, s.o. kuni jaanuarini, kasutasime junkrute külalislahkust, kellel kooli õues oli oma liuväli. Uisutajate soojendamiseks oli sinna burjaadi jurta üles löödud. Kuid jaanuarist peale uisutasime iga päev Angaraal, mille helesinisele klaaskõvale jääle uisk vaevalt märgatava jälje jättis.

Kakskümmend aastat hiljem — Vene-Jaapani sõja ajal — kohtasin ma Liaojangi palava päikese all Krasnojarski Siberi kütipolgus auväärt kapteneid, kes veel mäletasid meie noorusaastaid Irkutskis — uisutamist Angaraal, tantse, lõbusõite Baikalile.

Jalutamise otstarbel saadeti meid peaaegu alati mõnesuguste ostude järele — kord keldrisse tatarlaste juurde, kust neljakümnekraadisest pakasest hoolimata alati võis korgipuruga täidetud vaatides leida nii õunu kui viinamarju; kord turule külmutatud piima järele; või suvel — eluskalade sumba juurde, kus meie eneste juuresolekul kalu roogiti ja mari välja võeti.

Tugevat muljet avaldas meile Hiina tänav, mis asus peaaegu linna keskkohas, linnakabeli lähedal. Palju hiljem tuli mul tutvuda Mukdeni hiina tänavatega, ning ma veendusin, et hiinlased elasid Irkutskis oma põlis-

test kommetest ja tavadest väga rangelt kinni pidades. 80-ndail aastail kauplesid hiinlased Irkutskis külmutatud puuvilja, hiina suhkru, maiustuste, portselani ja siidkangastega. Nende hurtsikute külastamise mõnu rikkus püsiv ja tugev oopiumi ning praetud sojaõli lõhn. Meid huvitasid väga nende rõivad ja pikad patsid, eriti aga kingade paksud tallad, milles, nagu mulle seletati, hiinlased kandsid peotäit kodumaa mulda, et sellelt mitte kunagi üle astuda.

Kuid elu Irkutskis kahvatas nende muljete ees, mida meile pakkusid koos isaga ettevõetud reisid mööda temale «usaldatud», nagu siis räägiti, maad.

Sõidud Baikalile olid sagedased nähtused. See «püha meri» oma ebatavalise sügavusega, oma süngete mägiste kallastega sisendas mulle samasugust hirmu ja aukartust nagu ümbruskonna burjaatidelegi.

Olles maabunud ühes sadamas, tungisime kord sügavamale mägedesse ja seal, keset inimtühja maad, leidsime pisitillukese kloostri. Selle poolpimedas kirikus silmasime väikest ülevärvitud kuju — halli habemega vanameest. «Maailm on väike», ütleb vanaaegne prantsuse kõnekäänd ja samasuguseid puust «jumalaid» nägin ma omal ajal kõikides Pariisi kirikutes. Kuid Baikalil kujutas see figuur püha Nikolaost ning oli ümbritsetud legendiga tema «leidmisest» ühelt kivilt Angaraa ülemjooksul. Seda kuju pidasid pühaks ja au sees nii õigeusklikud kui ka burjaadid. Viimased, nagu isa rääkis, olid täielikus orjuses neid ekspluateerivate laamade — vaimulike juures. Laamad elasid kõrgete püstandtaradega ümbritsetud kloostrites. Kohalikud ametivõimud pelgasid seda salapärast maailma puudutada. Kloostris korraldati mu isa auks mingisugune pidulik jumalateenistus tamburiinide ja kellukeste helistamisega ning lõhnavate rohtude suitsupilvedega, minule aga võimaldati fotografeerida religioosset protsessiooni, mis koosnes hirmuäratavatest maskidest.

Meie reis Jakutskisse on mulle kogu eluajaks meelde jäänud.

Sõidame väikeste venedega mööda ülipikka Leenat allapoole: sinna aerude abil, tagasi — hobuveo jõul, kusjuures hobuseid vahetati igas postijaamas.

Isa töötas improviseeritud kirjutuslaua taga keset venet ehitatud puumajakeses. Õhtu eel mängisin temaga paadininas malet. Aeg-ajalt nagiseb burundukk — paadinina külge kinnitatud lühike tross, mille rõngast olid tõmmatud läbi mastist kuni kaldal asuvate hobusteni ulatuvad veoköied. Ümberringi olid maalilised vaatepildid. Need polnud enam Lääne-Siberi igavad jõed. Kord ilmuvad nähtavale Leena «põsed» — punakaspruunid ajahambast poleeritud kivimassiivid, kord jälle stalaktiitide-taolised Leena «sambad». Metsadega kaetud mäemassiive asendavad lilledega üleni täiskülvatud orud. Vahelduvad: luht, millel kasvavad ainult punased liiliad, siis luht ainult lopsakate võhumõõkadega ja siis luht valgete liiliatega.

Rännak oli täis seiklusi. Suvi juhtus eriti kuum ja Leenas oli vesi madalaks jäänud — paadikaravani ei olnud kerge mööda jõge juhtida. Eriti meelde jäi see vaikne hele kuupaistene öö, kui meile kõigile tehti ettepanek jõe parempoolsel kõrgel kaldal maabuda ja jalgsi edasi minna, et paatide koormat kergendada. Meie, lapsed, olime muidugi vaimustuses, tundsime end peaaegu Mayne Reid'i kangelastena, minnes reipalt teejuhi kannul mööda metsarada põliste kuuskede vahel. Minu väikest õde kanti kätel.

Suve ülejäänud osa elasime Jakutskis, niikaua kui isa Aldaanil ja Leena alamjooksul ringi sõitis.

Kord külastasime Jakutski lähedal asuvat rikast vene küla, kus olid soliidsed talumajad, kaunistatud piltilusate moskva puunikerdustega — see oli skopetside[1] asula. Peremehed võtsid meid vene moodi, väljaõmmeldud käterätikul ulatatud soola-leivaga vastu. Meid kostitati arbuuside ja melonitega, mida me polnud söönud Moskvast lahkumisest saadik. Need kaugele igikeltsa piirkonda paisatud vene inimesed leidsid nõu, kuidas mulda kuumade kividega üles sulatada ja nisu kasvatada.

Viis Siberis elatud aastat möödusid kiiresti nagu üks päev. Istudes tollessamas tarantassis, millega olime

[1] Skopetsid — XVIII sajandil tekkinud vene usulahk, mis harrastas ülima usklikkuse märgina enesekastreerimist. *Tõlk.*

Irkutskisse sõitnud, nutsin ma kibedasti, lahkudes sellest linnast, lahkudes temast, nagu mulle näis, igaveseks.

Peterburi tagasijõudmisel märkasime, et olime muutunud «siberlasteks», olime palju käinud, palju näinud ja omavanustest peterburlastest üle kasvanud. Me tundsime end solvatutena, kui märkasime, et nendel pole vähimatki huvi kõikide meie poolt nähtud imede vastu. Nõoksed heitsid meie üle nalja, et me ei osanud moodsaid tantse tantsida, ja hüüdsid meid naljatades «jääkarudeks».

Ent meie elu Peterburis oli sel korral väga üürike. Saime teada isa uuest ametissenimetamisest, ja juba mõne päeva pärast vaatlesime vaimustusega varjulist aeda Kiievis, kindralkuberneri maja juures. Meile näis uskumatu, et vabas õhus keset linna võib otse puudelt nii lihtsalt ploome, pirne ja kreeka pähkleid noppida.

Varsti pärast kohalejõudmist näidati meile Kiievi tähelepanuväärsusi: muistset Sofia katedraali, kohta, kus asus Jaroslav Targa loss, Askoldi kalmu, mälestussammast Bogdan Hmelnitskile. Lõpuks pühendati terve päev suurkloostri ja selle kaugel ning lähedal asuvate koobaste vaatamiseks. Küünlad käes, astusime mustade munkade saatel niisketesse maa-alustesse koobastesse. Aeg-ajalt peatati meid, et näidata ühe või teise pühaku matusepaika. Minule jäi nendest koobastest ainult õudne mälestus nagu millestki arusaamatust, mis ei vääri sellesse süvenemist.

Palju tugevama mulje jättis kodune pihtimine, milleks samast suurkloostrist toodi meile koju munk-skeemnik [1], mustas mantlis — mantlile olid maalitud surnupealuu ja -kondid. Meile, lastele, näis, et see rauk on üks nendest, kes on maetud sinna koledate koobaste sügavusse.

Kodukirik jäigi meie elu keskpunktiks ja lähedaste sõprade kokkutulekupaigaks, mis eriti enne suuri pühi tunda andis.

Jõuluaegne õppevaheaeg tõi igapäevasesse ellu alati palju elevust. Klaasgaleriis säras uhkelt hiiglasuur jõulupuu ja võõrastetuppa ehitati näitelava amatööretendus-

[1] Skeemnik — õigeusu kõrgeimat mungakraadi omav munk. *Tõlk.*

teks. Esimesel pühal süüdati jõulukuusk oma perekonnale ning kutsutuile ja järgmisel päeval teenijaskonnale. Kõik oli pidulikult ilus selle hetkeni, mil kustuvad küünlad justkui oleksid ise kutsunud kutsar Borissi imeilusale nägemusele lõppu tegema. Nagu ataman tõukas ta võimsa puu ümber ja tema järel, unustades oma teenistusliku hierarhia ning soo ja vanuse vahed, sööstis kogu teenijaskond järelejäänud puuvilja, maiustuste ja kullatud pähklite kallale, toppides seda kõike endale taskuisse.

Peaaegu samasuguseid stseene nägin ma hiljem pärast õhtusööki õukonnaballidel Talvepalees, kus auväärt kindralid ja seaduste valvurid — senaatorid — pärast õhtusööki järelejäänud tsaari-puuvilju ning -kompvekke endale kiivritesse ja kolmnurkseisse kübaraisse ladusid.

Kiievisse ülekolimine langes ühte ka minu enda saatuse muutusega: isa kutsus mind kord õhtul enda juurde kabinetti ja tegi mulle ettepaneku, et ma gümnaasiumis õppimise asemel valmistuksin kadetikorpusse sisseastumiseks, võttes sealsamas minult sõna, et ma tulevikus Kindralstaabi Akadeemia kursuse lõpetaksin, käesoleval ajal aga ei loobuks klaverimängust, milles mõnesuguseid võimeid olin näidanud. Minu sõjaväeline karjäär oli seega ette ära otsustatud. Isa nõudis veel, et ma lähemal ajal hoolega võõrkeelte õppimisele asuksin. Selleks, et end täiendada meile eriti raskes saksa keeles, võeti alaline sakslasest guvernöör, kes oli sündinud Venemaal ja lõpetanud tol ajal tuntud «Annenschule» Peterburis. Tuletan tänuga meelde noort, puhta südamega Adrian Ivanovitš Arronetti, kes oskas meile saksa klassikute vastu lugupidamist sisendada; paljusid katkendeid nende teostest õppisime pähe, Schilleri surematud sõnad

Der Mann muss hinaus
Ins feindliche Leben,
Muss wirken und streben . . .
Muss wetten und wagen,
Das Glück zu erjagen [1]

andsid mulle võitluses saatuse tujudega korduvalt jõudu.

[1] Et saavutada oma õnne, peab mees astuma vaenulikku ellu, peab töötama ja püüdma edasi jõuda, peab võitlema ja olema julge. (Katkend Fr. Schilleri «Kellalaulust». *Tõlk.*)

Kuid peaaineteks jäid vene keel ja matemaatika.

Vaiksesse avarasse klassituppa astus kaks korda nädalas, punutud kotike käes, kulunud saterkuub seljas, pikk hallijuukseline «ripakil vurrudega» ukrainlasest vanamees.

See oli Pavel Ignatjevitš Žitetski, kes oli olnud kaua aega politseivalve all, mis siiski ei takistanud teda õpetust andmast Pavel Galagani privilegeeritud pansionkolleegiumis, kadetikorpuses ja isegi meile.

Žitetski oli suurte teadmiste ja mõistusega mees. Ta oli kindel oma üleolekus enamikust ümberolijaist, mis võimaldas tal põlglikult suhtuda nii omaenda välimusse kui ametnike maailma võltshiilgusse.

«Siin on teile Krõlovi valmid, valige neist kõik, mis puutub hundisse, ja kirjeldage hundi iseloomu, nagu ta teile näib,» ütles ta meile.

Ta tutvustas meid Žukovski poeemide ausameelsete rüütlitega, «Surnud hingede» kangelaste reaga, Puškini ja Turgenevi maailmaga.

Ta istutas meisse oskuse eraldada peamist teisejärgulisest, metoodiliselt vastastada positiivseid ja negatiivseid andmeid. Ta sundis meid paberilehte jaotama kaheks osaks, kuhu tuli kanda inimese iseloomu heade ja halbade omaduste loetelu. Muide, mulle meenub, et kangelaste häid ja puhtaid iseloomujooni kriipsutas ta alla erilise hoolikusega. Romantiline optimism, mis mulle elus on andnud nii võrratuid õnnehetki kui ka kibedaid pettumusi, on Pavel Ignatjevitši töövili, kes minu esimesi kirjandeid sisaldava vihiku kaane ümbrispaberile kirjutas Gogoli sõnad: «Võtke enesega teele kaasa, kui astute mahedatest noormehe-aastatest välja karmi ja kalgistavasse meheikka, võtke enesega kaasa kõik inimlikud tunded, ärge jätke neid tee peale maha — pärast te neid enam üles ei korja!»

Kurvastusega sai Pavel Ignatjevitš teada, et varsti pean ma võtma seljast laheda viltu kraega vene särgi ja riietuma kroonulikku kadetimundrisse, mis näis mulle iluduse ülima astmena. Möödus palju aastaid, kuni ma veendusin selles, et minu poolt lapsepõlve-aastatel omandatust kõige tähtsama ja olulisema sain ma mitte kroo-

nukoolis, vaid kodus. Just kodune kasvatus andis mulle teadmised, armastuse kunsti ja kirjanduse vastu, armastuse oma rahva vastu.

NELJAS PEATÜKK

KIIEVI KADETID

On möödunud üle viiekümne aasta sellest, kui ma enesele esimese sõjaväemundri selga sain. See oli tagasihoidlik Kiievi kadetikorpuse munder — ühe rea nööpidega, mustast kalevist, seitsme sileda armeelasenööbiga, mille puhastamiseks tarvitati peopesa ja peeneks hõõrutud telliskivi. Selle mundri pagunid olid valgest kalevist, vöö — valgest lõuendist; püstkrael väike kuldgaloon [1]. Pikad püksid, mustast drappriidest sinel õlakutega, nokaga vormimüts punase rummu ja valge kandiga ning soldatikokard täiendasid kadeti vormiriietust. Talvel oli ette nähtud paslik, mille seadmine pagunite alla ilma ainsagi voldita nõudis oskust. Suvel olid tarvitusel lõuendist pluusid samasuguste valgete õlakute ja vööga.

Venemaal oli kadetikorpusi umbes kakskümmend, mis erinesid üksteisest mitte ainult mütsirummu värvuselt (punane, valge, sinine jne.), vaid ka vanuselt. Kõige vanem oli 1. Peterburi kadetikorpus, mis asutati juba Anna Joanovna valitsemisajal Aadlike Maaväe Kadetikorpuse nimetuse all Preisi Friedrich I kadetikorpuse eeskujul. Asja mõte oli see: eemaldada aadlike pojad laostunud sübariitlikust [2] perekonnamiljööst ja sulgeda nad spetsiaalsesse sõjaväekasarmusse, valmistada neid lapseeast alates ette sõjaaja raskuste ning puuduste talumiseks, kasvatada neis eelkõige ustavusetunnet trooni vastu ja sel viisil moodustada kõrgemast seisusest esmaklassilist ohvitserikaadrit.

On täiesti loomulik, et kadetikorpuste idee oli meelt-

[1] Galoonid — kuld- või hõbelõngadest paelad, mida kanti peamiselt vormiriidel. *Tõlk.*

[2] Sübariit — mõnutsevale elunautimisele andunud inimene. *Tõlk.*

mööda iseäranis Nikolai I-le, kes laiendas korpuste võrku ja muuseas ehitas ka Kiievi korpuse toreda hoone. Aleksander II niinimetatud liberaalsete reformide ajajärgul nimetati ka kadetikorpused ümber sõjaväelisteks gümnaasiumideks, kuid Aleksander III andis nendele 80-ndail aastail nende põlise nimetuse ja univormi tagasi.

Korpustes oli, välja arvatud mõned väikesed erandid, peaaegu ühesugune arvuline koosseis: umbes kuussada kasvandikku, kes administratiivselt olid jaotatud viide roodu, millest esimest peeti rivirooduks ja mis koosnes kahe vanema klassi kadettidest. Õppuse suhtes koosnes korpus seitsmest klassist, mis suuremalt osalt jagunesid kaheks või kolmeks paralleelklassiks.

Analoogiliselt reaalkoolidele ei näinud kadetikorpuste kursus ette klassikalisi keeli — ladina ja kreeka keelt, kuid gümnaasiumidega võrreldes oli tal laialdasem programm matemaatikas (analüütiline geomeetria kaasa arvatud) ja loodusloos, samuti kuulusid sellesse veel kosmograafia ning kodanikuteadus. Teadmiste hindamine toimus kaheteistkümne-pallilise süsteemi järgi, mis muide oli nimeline, sest ainult usuõpetuses pandi meile täispalle. Minul, kes ma korpuse lõpetasin lennu esimeste hulgas, oli keskmiseks palliks napilt 10,5; mitterahuldavaks peeti 5 kuni 4.

Enamik kadette astus esimesse klassi üheksa või kümne aasta vanuselt võistluseksami põhjal ja peaaegu kõik nad võeti kroonu ülalpidamisele, kusjuures eesõigus anti sõjaväelaste poegadele. Minu isa ei tahtnud, et ma asuksin vabale kroonukohale, ja maksis minu eest kuussada rubla aastas, mis tolle aja kohta oli üsna suur summa.

Korpused komplekteeriti peaasjalikult ohvitseride ja aadlike poegadest, ent kuna isiklik ja isegi põline aadliseisus saavutati riigiteenistuses üsna kergesti, siis olid korpused oma seisusliku iseloomu ammu juba kaotanud ning erinesid selles suhtes järsult niisugustest privilegeeritud õppeasutustest, nagu Paažidekorpus, Aleksandri lütseum, Katkovi lütseum Moskvas jms. Jõukate vanemate lapsi oli kadetikorpustes piiratud arvul, ja ainult Peterburis asus spetsiaalne Nikolai korpus, mis täielikult koosnes omal kulul õppijatest, kus juba lapsepõl-

vest alates valmistati ette kandidaate «kergemeelsesse ratsaväkke». Ülejäänud kadetikorpused aga komplekteeriti peaaegu täielikult ohvitseride, ametnike ja oma ümbruskonna väikemõisnikest aadlike poegadest, nagu korpused Moskvas, Pihkvas, Orjolis, Poltaavas, Voronežis, Tiflisis, Orenburgis, Novotšerkasskis jne.

Hoolimata ühtsest õppeprogrammist ning ühisest juhtimisest Sõjaväe Õppeasutuste Valitsuse poolt, mille eesotsas seisis elupõline ja oma pedantsusega kuulsaks saanud kindral Mahhotin, erinesid korpused siiski mõningate individuaalsete omaduste poolest. Eriti sai see märgatavaks sõjakoolides, kus mitmesuguste korpuste endistel kadettidel tuli astuda omavahelisse võistlusse. Enamik sõjakoole saatis nimekirjad junkrute õppeedukuse kohta kadetikorpustesse laiali. Meiegi, Kiievi kadetid, leidsime imestusega oma vanemate koolivendade nimed esimeste kümnete hulgas. «Missugused küll,» mõtlesime me, «võivad need teised veel olla, kui meie omi parimateks peetakse.» Õppeedukuses teaduste alal olid kiievlaste järel Pihkva, Voroneži, Orenburgi kadetid ja pealinlastest — 3. Aleksandri kadetikorpuse kasvandikud, keda sellepärast, et nad olid pooleldi tsiviilisikud, hüüti «habattideks». Moskva korpustest ei olnud teada midagi huvitavat, kuid 1. Peterburi korpus oli kuulus sõjaväelise rühi poolest, Poltaava — kergemeelsuse ja laisklemise, Tiflis — oma kaukaasia vürstide poolest.

Paremad korpused, nagu Kiievi ja Pihkva, andsid lõpetajate hulgast ka suurema protsendi kandidaate kõrgematesse tehnilistesse õppeasutustesse, nagu Mäeinstituuti, Tehnoloogiainstituuti ja teistesse, kuhu oli väga raske sisse pääseda karmide võistluseksamite tõttu, eriti matemaatikas.

Korpuste lõpetajate ülejäänud hulk astus ilma sisseastumiseksamiteta sõjakoolidesse, mis igal aastal teatasid korpustele oma vabade kohtade arvu. Kõik paremad lõpetajad astusid tavaliselt Peterburi kahte suurtükiväekooli või inseneriväekooli, kuhu sisseastumisel nõuti korpuse lõpetajatelt matemaatikas vähemalt kümme palli. Järgmised lõpetajad jaotati pallide paremuse järgi pealinna sõjakoolide vahel ning kõige nõrge-

mad läksid provintsis asuvatesse jala- ja ratsaväekoolidesse.

Mina sooritasin sisseastumiseksamid otse korpuse viiendasse klassi aastal 1891, kui olin saanud neljateistkümne-aastaseks.

Oli päikesepaisteline varajane kevad. Õitsesid kastanid ja valged akaatsiad. Kiiev lõhnas hurmavalt. Sel hommikul äratati mind vara. Pärast pidulikku õnnistamist vanemate poolt viis ema mind korpusesse, mis asus linna äärel. Ei värske, ergutav hommik ega maaliline tee suutnud hajutada seda erutust, mida ma tundsin enne sisseastumist uude, mulle tundmatusse maailma. Ja kui kulunud sõjaväelivrees uksehoidja minu ees korpuse esiku hiiglasuure ukse avas, tundsin, et kodune elu on jäänud sinna, kalessi.

Kui olin määratu laia malmtreppi mööda üles tõusnud, jõudsin äkki veel laiematesse, peeglina läikivate parkettpõrandatega koridoridesse. Ühel pool koridore asusid ruumikad klassid, kus käratsesid kadetid, teisel pool aga vaiksed pikad magamistoad.

Mulle tuli koridoris vastu minu tulevane kasvataja alampolkovnik Kovalenko, kes sel päeval juhtus olema roodu-korrapidajaks. See oli väikese habemega, musta verd, pundunud näoga — nagu pärast selgus, alalise joomise tõttu. Ta jättis mulle ulja rivimehe-burbooni [1] mulje.

Kovalenko juhatas mulle kätte minu klassi. Minu juurde astus klassi esimene õpilane Bobõr ja tegi ettepaneku istuda temaga ühte pinki. Teised poisid ei pööranud mulle mingit tähelepanu. Inimest viis tuupis õpikust midagi pähe, teised tunglesid õpetajaid oodates klassiukse juures ja kolmandad, avatud akende laudadel rinnuli, arutasid tõsiselt, kuivõrd julge oli olnud ühe 1. roodu vahva poisi viimane vemp, kes aknast välja roninud, piki hoonet mööda ülemist karniisi läinud ja vihmaveetoru mööda alla laskunud. Mulle näis see tol korral otse uskumatuna.

Mõne minuti pärast teatas mulle keegi pisut jõhkralt,

---

[1] Burboon — jäme ja tõusiklik inimene (Prantsuse kuningliku dünastia Bourbon'ide nime järgi). *Tõlk.*

et ma võiksin eksamile tuua lillekimbu. Ma hämmeldusin. Bobõr seletas, et korpuse tavade järgi kaunistavad kadetid eksamite ajal lemmikõpetajate laudu lilledega, kuid et lilli saab muretseda ainult Bessarabka turult. Lubasin neid alati kaasa tuua. «Noh, see juba läheb,» ütles mulle soosivalt uljas Parenago, kes kandis eriti lühikest vormipluusi, mida peeti kadetlikuks elegantsiks. Parenago oli suurepärane joonestaja ja aitas mind pärastpoole korduvalt hädast välja, kui oli tarvis Mercuriuse või Marsi pead tušiga varjundada.

«Püsti!» kajas käsklus ühelt kadetilt, kes oli, nagu mulle seletati, päevnik, ja klassi astus eksamikomisjon: klasside inspektor, siniseid prille kandev morn polkovnik Savostjanov; habemik Ivan Ivanovitš Zehhov; peenike, läbitungiva pilguga Aleksander Petrovitš Sonnenstrahl. Õpetajad olid kullatud nööpidega mustades saterkuubedes, värvilised lõkmed kraenurkadel. Need olid korpuse matemaatika-tugisambad. Klass kuulus Zehhovile, Sonnenstrahl esitas ainult täiendavaid küsimusi ja eksamineeris Zehhovi palvel klassi parimaid õpilasi isiklikult.

Komisjon ei jõudnud veel korralikult uksest sisse astuda, kui toosama kadett, kes oli andnud käskluse «püsti!», kargas ette, pöördus näoga nurga poole ja hakkas jäljendamatu kiirusega palvet pomisema, millest minuni, kes ma seda kodus iga päev lugesin, kostsid ainult viimased sõnad: «kiriku ja isamaa kasuks». Mitte ükski ei löönud ristimärki ette. Kõik istusid kiiresti oma kohtadele ning eksam algas.

Iga väljakutsutu, kes õpetajate laua juurde astus, soris piletite hulgas kaua, enne kui väljatõmmatud numbri nimetas. Kogu klass jälgis tähelepanelikult tema käsi, sest sõrmede kiire liigutusega näitas ta selle pileti numbri, mille ta oli jõudnud salaja ära vaadata ja kokkulepitud kohta, teiste piletite hulka tagasi panna. Pärast seda algas klassis võõrale silmale nähtamatu töö. Eksamineeritav pöördus aeg-ajalt meie poole, ja pinkidevahelises läbikäigus pandi tema jaoks järjestikku, üksteise järel välja krihvlitahvlid tema teoreemi või ülesande lahenduse osaga. Kui sellest veel ei piisanud, siis veeres mööda põrandat seinatahvli juurde spikker, mille

väljakutsutu, kriiditükki nagu kogemata maha pillates, üles võttis ja haruldase osavuse ning kiirusega lahti keeras.

Minule kui uuele õpilasele näis kogu see aastate kestel käimapandud etteütlemissüsteem ohtliku mänguna, kuid ma taipasin kiiresti, et see kuulus hea seltsimehe kohustuste hulka, ja vähem kui aasta pärast nägin ma juba sportlikku huvi selles, et kirjalike tööde ajal, koolipinkide vahel edasi-tagasi liikuva Ivan Ivanovitši nina all, lahendada mitte ainult oma, vaid ka kaks-kolm võõrast ülesannet. Selleks töötas kogu klass juba kevadest alates välja «dislokatsiooni» — koolipinkidele paigutamise — plaani järgmise aasta peale selleks, et vastastikuseks väljaaitamiseks tugevad ja nõrgad õpilased kohtadele ühtlaselt ära jaotada. Ülemus samuti pidas sellest jaotusest kinni ja kutsus eksamitel alati välja esiteks kõige nõrgemad, andes nendele lahendada kergemaid ülesandeid, seejärel tugevamad, ent kõige viimaseks, «magusroaks», säilitasid õpetajad klassi paremiku esimeste õpilaste näol, kellele oli kahekohaline pall juba ette ära määratud.

Kahe-kolme eksamitunni möödudes oli kogu minu erutus haihtunud. Tundsin, et kodune ettevalmistus tõstis mind kohe esimeste õpilaste hulka. Kuid eriti mõjutas minu enesetunnet see, et tahvli juures parajasti läbikukkunud kadettidel ei olnud ühelgi ei nutust ega isegi hämmeldunud nägu. Vormipluusi uljalt ära kohendanud, pöördus hädavares oma pinki tagasi, kus naabrid talle kaasa tundsid, ja peitis mõnuga oma vihatud õpiku taskunoaga kirjuks lõigutud laua sahtlisse.

Kell kaksteist päeval kajas korpuse signalisti pasuna jahmumapanev hääl. See oli hommikueine-vaheaja signaal, ja mõne minuti pärast marssisime juba söögituppa, mis asus alumise korra võlvide all. Sinna ruttas igalt poolt roode, kes rivistusid piki söögilaudu ja ootasid signaali «palvele», mida laulis kogu korpus. 1. roodu bassid ja heledad tenorid matsid nooremate roodude piiksumise, kuid ka selle «teenistusnumbri» täitmises ei leidnud ma mingit jälge religioossusest.

Iga laua eesotsas istus vanemana üks parimaid õpilasi, kelle ette teenijad, üsna kasimata ja raseerimata

välimusega erusoldatitest «djatkad»[1], väljajagamiseks toite asetasid. Hommikueine koosnes harilikult ühest hakklihakotletist ja makaronidest. Iga kadeti ees oli kruus teega — seda joodi koos korpuses eneses küpsetatud värske prantssaiaga. Sellest noortele muidugi ei jätkunud, iseäranis vanemates roodudes. Üldse oli kadetile ühe päeva toiduseks ette nähtud kakskümmend seitse ja pool kopikat! Selle raha eest anti hommikul kruusitäis teed kas suhkru või piimaga, mida arsti ettekirjutusel sai tubli kolmandik kadette, eriti nooremates klassides. Kell kaksteist oli hommikueine, kell viis lõunasöök, mis koosnes kaunis vedelast lihasupist, teisest roast, mille moodustas vormiroalõik või ukraina kohupiimapirukad või jälle viini vorstid kapsastega, ja omaküpsetatud mikroskoopilisest kondiitrikoogist, millest ilmajätmine oli nooremates roodudes harilikuks karistuseks; ülejäänud portsjonid anti 1. roodule. Kell kaheksa õhtul, pärast õppetöö lõppu, oli jälle tee või piim saiapalaga.

Jalutuskäiguks oli määratud pärast hommikueinet üks tund ja pärast lõunasööki üks kuni kaks tundi. Selleks oli igal roodul korpuse hoone ees oma rohuplats: väikesed poisid jooksid nendel platsidel ilma igasuguse juhatuseta, vanemad aga jalutasid paaridena või üksikult. Talvel meenutasid need jalutuskäigud arestantide jalutuskäike: vana, kulunud palitu krae üles tõstetud, pea paslikusse mässitud, kõndisid kadetid kahekaupa, pea longus, mööda kõnniteed piki korpuse hoonet. Iga kolonni sabas käis niisama mornilt korrapidaja ohvitser-kasvataja. Keegi ei mõtelnudki ei spordile ega sportlikele mängudele, kuigi talvel oleks võidud vähemalt liuväligi rajada.

Seevastu igav võimlemine ilmetu olendi juhatamisel, kelle välimus vastas täiesti tema perekonnanimele Gniluškin[2], oli mitte ainult päevakavas, vaid ka kadettide omavaheliseks võistlusalaks, eriti nooremates roodudes, kus see ei jõudnud igavaks muutuda. Kätel mööda längredelit välkkiiresti lae alla ronida ja sealt aegamööda

---

[1] Djatka — meesteenija, vana soldat sõjaväe õppeasutustes. *Tõlk.*

[2] Gniluška (vene k.) — pehkinud puutükk. *Tõlk.*

tagasi laskuda, käsi kordamööda vahetades, peeti igale kadetile kohustuslikuks. See nimelt saigi mulle tõeliseks katsumuseks, kui olin esimest korda lõuendist pükstesse ning pluusi riietunud ja võimlemissaali õppusele ilmusin. Jalamaid anti mulle alandav hüüdnimi «tuurakala» ja pärast iga tunni lõppu hakati mind peaaegu kogu klassiga nurka suruma, et «noorsaksast rasva välja pigistada», ning seejärel, kui mu jalad olid pea taha käänatud, tehti minuga «kelgusõitu» ja lohistati mööda koridori teistele klassidele naeruks.

Korrapidajat-kasvatajat kohates jätsid nad mu muidugi keset koridori maha, ohvitser ajas mind mundrit puhastama ja sundis siis rööbaspuudel või mulle vastikul redelil harjutusi tegema. Riviõppusel ei olnud mul algul samuti kerge, kuna raske vana berdanipüss sihtimisharjutustel alatasa «kõikus» ja võtete kaupa sammu õpetamisel ei suutnud ma hästi tasakaalu hoida, kui käsklusel «kaks» väljasirutatud saapaninaga sirge jala peaaegu vöö kõrgusele tõstsin.

Kevadistest eksamitest saadud rõõmus mulje hajus selle rõõmutu tõelisuse survel, millesse ma sügisese õppetöö algul astusin. Enamik klassikaaslasi käis samuti longus peaga ringi, nukralt andudes vabaduses veedetud suvise õppevaheaja õnnelike päevade mälestustele. Kõigele lisaks rivistati meid ühel külmal vihmasel päeval üles, et kinnitada juba levinud kuuldust viienda klassi kadeti Kurbanovi, meie armastatud loodusloõpetaja vennapoja enesetapmisest esimesel pühapäeval pärast õppevaheaega. Kurvalt kajasid meie leinamarssi mängiva orkestri helid, kurvalt kõndisime kuni üksildase surnuaiani kadetisalu ääres. Ülemus ei andnud meile selle draama kohta mingit seletust, kuid me teadsime, et enesetapmise põhjuseks oli «paha haigus».

Enne korpusesse astumist olin kuulnud palju head korpuse direktorist kindral Aleksejevist, keda peeti üheks paremaks sõjaväe pedagoogiks Venemaal ja keda kadetid tema mittesõjameheliku kõnnaku pärast «jäneseks» hüüdsid ning tema «pragamist» läbi nina kõneldes õnnestunult matkisid. Direktorit nägime peamiselt laupäeviti 1. roodu suures valges saalis, kus ta kõige väiksematest alates üle vaatas kõik, kes sel päeval olid saa-

nud linnaloa; kõik olid eeskujulikult riides. Kuid see näiline suur kaugus Aleksejevi ja meie, vanemate klasside kadettide vahel seletus lihtsalt: pühendades kogu oma tähelepanu väikestele poistele, tundis ta igaüht neist läbi ja läbi ning seetõttu võis kergesti jälgida nende edaspidist edasijõudmist ja iseäranis — käitumist. Selle «õppeaine» palli arutati pedagoogikanõukogus ja tal oli otsustav tähtsus.

Kaugel meist oli ka nutuse häälega, haiglane roodukomandör polkovnik Matkovski, kes oli täielikult süvenenud varaaita. Mis puutub kasvatajatesse, siis olid nad väga vanad habemikud polkovnikud, kelle ülesanne piirdus roodu-korrapidajaks olemisega, õhtuste õpingute juures viibimisega ja riviõppuse läbiviimisega. Nad elasid korpusehoones, neil kõigil olid suured perekonnad ja näis, et neil pole midagi ühist ei armeega ega välismaailmaga üldse.

Palju rohkem lugupidamist pälvisid kadettide poolt mõned õpetajad, nagu Zehhov, Sonnenstrahl, Kurbanov. Need oskasid anda meile, väikesele teadmishimuliste õpilaste grupile, mitte ainult teadmiste kindlad alused, vaid ka lugupidamist positiivsete teaduste vastu.

Ent kõige väljapaistvam suurus õpetajate seas oli toosama minu endine õpetaja Žitetski.

«Istun nagu hauasammaste keskel!» ütles ta neil hetkil, kui mitte ükski meist ei suutnud vastata, milline «jus» [1] tuleb kirjutada muinas-slaavi keele ühes või teises sõnas.

Ta õpetas ainult vanemates klassides, kus koostas huvitavaid kirjalikke ülesandeid loogikas ja vene keeles. Ta nõudis läbimõeldud vastuseid, mistõttu paljud pidasid teda põikpeaks, seda enam et ta polnud «väga headega» kitsi. Žitetskist pääsemise vahendiks oli peale laatsaretti põgenemise kõrgendatud temperatuuriga, mis saadi kraadiklaasi hõõrumisega vastu mundri hõlma, enne tema tunni algust klassi nurgas seisva määratu kõrge ahju otsa ronimine. Elavat püramiidi

[1] Jus — muinas-slaavi tähestikus erilise ninahääliku nimetus; suur jus — nasaleeritud *o*-häälik; väike jus — nasaleeritud *e*-häälik. *Tõlk.*

mööda ronis tulevane ohvitser ahju peale ja kattis kindluse mõttes enda maakaardiga.

Kõik teised pedagoogid olid tühised isikud ja naljakad karikatuurid. Geograaf, tudike Ljubimov, kriipsutas kõikidest maateaduse õpikutest kolm neljandikku maha, pidades neid õpikuid — tõsi küll, mitte ilma aluseta — rumalateks. Kuid ta ise leidis näiteks samuti, et üks suuremaid pahesid on Vene linnadele ja kohalikule tööstusele raudteede ehitamine.

«Linnamajandus on käinud allamäge, kaubandus on käinud allamäge, tööstus on täiesti allamäge käinud,» kordas ta üht ja sama.

Venemaast saime tema tundides väga segase kujutluse.

Ajaloo õpetaja, sapine Jassinski, pani häid palle üksnes nendele, kes oskasid Ilovaiski [1] järgi peast vastata, ainult et ei oleks lehekülgedega eksitud ning Joann III-st jutustatud seda, mis oli Vassili III kohta kirjutatud.

Totruse rekordid kuulusid siiski võõrkeelte õpetajatele: prantsuse keele õpetaja, poolakas Karabanovitš, pühendas lõppklassis oma tunnid tegusõna algvormide seletamisele ja sakslane Kramer, vana punasejuukseline orangutang, õpetas saksakeelseid sõnu Noa-aegsel viisil — kooris: «meine — minu, deine — sinu». Iga trimestri eel pühendas ta kaks tundi hinnete väljapanemiseks. Oma märkmikku vaadates ütles ta:

«Niisugune ja niisugune kadett, teadmiste eest — kümme, hoolsuse eest — kaheksa, klassis tunni ajal korralikult istumise eest — seitse, õpetaja kohtlemise eest — viis, keskmine — seitse.»

Siis algas kisa-kära, pultidega kolistamine, kõige sõbralikumat laadi sõim — üldine lõbus meeleolu, parema hinde varjamatu väljakauplemine. Ja kõige selle tulemus — ühise jõupingutusega suutis kogu lõppklass eksamil tõlkida ühe kolmekümnerealise jutustuse — „Der Elefant".

Kuid kõige ebasümpaatsem oli kõikidele preester — lipitseva häälega ilmetu isik, keda kadetid häbenemata

[1] Ajaloo õpik. *Tõlk.*

«papiks» nimetasid. Korpuses tunti teda kui pealekaebajat ja reeturit.

Ta võttis kirikus aja võitmise otstarbel pihile kuusseitse inimest korraga. Muide, mitte ükski meist ei arutlenud usu üle ning mitte ükski ei tundnud selle vastu huvi, kirikuskäimine aga oli kadettide suuremale osale üks igavamaid teenistuskohuseid, iseäranis niinimetatud «kroonupühadel», mil palvuse tõttu tuli linnas ööbimisest loobuda.

Keisrist ja keisri perekonnast teadsid kadetid vähem kui iga rivisoldat, kellele eeskirjade ja määrustike õpetamisel «kõigekõrgemate isikute» nimesid ja tiitleid pähe tuubiti.

Igal kadetil oli kaks maailma: üks — oma, koduga seotud sisemine maailm, mida ta korpuses ei saanud kellegagi jagada, ja teine — välimine, ajutine, kadetimaailm, millega igaüks unistas võimalikult rutemini suhted lõpetada, senikaua aga mitte milleski sisse kukkuda. Selleks oli tarvis rahuldavalt õppida, korralikult riietuda, linnas ohvitseridele ja eriti kindralitele sõjaväeliselt au anda, nooremates klassides «djatka» poolt sünges varaaidas mitte peksa saada ning vanemates klassides mitte kartserisse sattuda. Üheks karistamise põhjuseks võis saada suitsetamine, mis oli isegi vanemates klassides keelatud. Üldkäimlas seisid alatasa tihedad suitsupilved. Juhtus, et käimlasse sööstis Kovalenko, lootes suitsetajat tabada, kuid kõik on juba jõudnud paberossi kaminasse visata või silmapilkselt mundrivarrukasse pista; läbipõletatud varrukakääniste järgi võis suitsetajaid eksimatult kindlaks teha.

Ega asjata lauldud kadetilaulus, mida nimetati «Zveriadaks»:

> Nüüd hüvasti, kadetiklubi — suitsutuba,
> kus oma harjumustele me ohvrit tõime, —
> kui türgi tubakat me tõmbasime juba
> ja kus kadetilaulu «Zveriada» lahti lõime.

Ainult siin, klosetiruumi kamina juures, võisime end vähemalt pisutki «vabadena» tunda. Siin näiteks räägiti, et ei oleks paha, kui ökonoomi halva toidu eest välja vilistaksime. Meie eelkäijad 1. roodus korraldasid sel

pinnal skandaali «jänesele» endale — võtsid püramiidist püssid, läksid pärast õhtust loetlust valgesse saali ja nõudsid direktori seletuseandmiseks eneste juurde.

Siinsamas õhtutundidel jutustati Kiievi nunnadest ja pappidest sääraseid kõlvatuid lugusid, et esialgu oli see mulle täiesti talumatu. Veel halvemini läks laagris, kus traditsioon nõudis, et igal õhtul pärast voodisseheitmist pidi igaüks järjekorras rõveda anekdoodi jutustama, alates pikkuse järgi niinimetatud «täkkudest» koosneva 1. rühma paremast tiivast. See oli kadettide elu raudne seadus. Teise rühma unterohvitserina rühma paremal tiival lamades arvestasin ma juba ette, millal järjekord minu kätte jõuab, ning ma teadsin, et siin armu ei heideta.

Hiljem tuli mul ülema osas meie ohvitserkonnaga kokku puutuda; see oli aastal 1916 Prantsusmaa ilusal päikesepaistelisel rannikul Marseille' lähedal, kus maailmasõja ajal tsaariarmee «ekspeditsioonikorpuse» üks väesalku asus. Niipea kui väeüksus oli sadamasse jõudnud, läksid ohvitserid lõbumajadesse, soldatitele aga jätsid palga välja maksmata. Soldatid tapsid oma komandöri-polkovniku prantslaste silmade all ära. Sõjaväelise atašeena seda asja selgitades tundsin õudust «härrade ohvitseride» ahnuse, arguse ja valelikkuse üle, kes ise olid soldatite hulgad tapmisele provotseerinud. Seal meenus mulle Kiievi kadetikorpus kogu oma välise distsipliiniga, raske moraalse õhkkonnaga ja omapärase kõlbelise «nihilismiga», mille seadus «kes pole tabatud, see ei ole varas» tähendas peaaegu sedasama, mis «kõik on lubatud».

Kadettide laager asus mõne sammu kaugusel korpusehoonest, maalilises salus, kuhu olid ehitatud kaks kerget barakki, lahtised katusealused sööklaks ja võimlemisväljak.

Igal hommikul toimus laagriga kõrvuti asuval väljal kõrvetava päikese all roodu riviõppus, peamiselt koondrivis; ei tule unustada, et tol ajal andsid rühmavanemad ning jaoülemad iga käskluse edasi, kusjuures selle üheaegseks täitmiseks oli vaja saavutada käskluste hääldamine kõikide ülemate poolt ühekorraga.

Kord saabus roodu ülevaatusele sõjaväe-ringkonna ülem ise, väga vana kindraladjutant Mihhail Ivanovitš Dragomirov, kes Vene-Türgi sõjas oli jalast raskesti haavata saanud. Tema veidruste kohta liikus Venemaal lõpmatuid kuuldusi ja anekdoote, millest kõige iseloomustavam oli lugu telegrammiga, mille ta oli Aleksander III-le saatnud. Ta oli unustanud tsaari nimepäeva — 30. augusti, see tuli talle äkki meelde 3. septembril ja et olukorrast pääseda, mõtles ta välja niisuguse teksti: «Kolmandat päeva joome teie majesteedi terviseks. Dragomirov», millele Aleksander III, kes, nagu teada, ka ise armastas tipsutada, oli ikkagi vastanud: «On aeg lõpetada. Aleksander.»

Mihhail Ivanovitš leidis, et korpuse ohvitserid on riviteenistuses tugevasti maha jäänud. Ta kutsus nad rivist välja ja käskis meil, rühma-unterohvitseridel, enestel rühmi juhtida, seejärel rivistas roodu lahingukorda ja viis kepile toetudes roodu lähedal asuvat liivaküngast ründama.

Pärast lõunat toimus õppetöö võimlemisväljakuil või olid ette nähtud ujumisharjutused, mis viidi läbi suurel kadettide tiigil. Nõuded ujumises olid karmid, ning mahajäänud kadetid olid talvel kohustatud harjutama väikeses basseinis, mis asus korpusehoones.

Ülejäänud osa päevast pühendati peamiselt söömisele, pidades meeles näljaseid talvekuid. Laagris oli ette nähtud parem toit. Moodustusid «teejoomisringid», igaühes viis-kuus kadetti, kus omavahel jaotati kodunt pakiga saabunud toiduaineid — pekki, ukraina vorsti ja maiustusi. Iga päev mängisin õhtuti meie orkestris, õhtusel loetlusel raporteerisin veltveebel Duhhoninile 2. rühma tegevkoosseisust. Meenutades seda haleda häälega kombelist ja vagurat poissi, meenutades teda samuti Kindralstaabi Akadeemia päevilt, kus teda peeti ainult keskpäraseks ohvitseriks, ei suuda ma seniajani kujutleda, millise ime läbi võis see mees pärastpoole, aastal 1917, Kerenski ajal Vene sõjavägede ülemjuhataja ametikohale sattuda.

Unustamatud mälestused on mul jäänud lõunamaa öödest, kui me sinelitel lamades ja ülemused unustades laulsime südamlikke ukraina laule. Kõik tundsid, et

varsti tuleb lahkuda armsast Kiievist ja siirduda karmi Peterburi, et edasi õppida sõjakoolides.

Mu lähedased sõbrad ütlesid mulle korduvalt:

«Kuidas jääb, Ignatjev, kas siis, kui sa elegantseks kaardiväelaseks saad, ka meie tervitusele vastad? Vaata, ära end liiga tähtsaks tee!»

Sellistel puhkudel solvas see küsimus mind pisarateni: ma ju ei teadnud, missugune see Peterburi on, ma ju ei taibanud veel, milline kuristik on kullatud pealinna ja tagasihoidliku provintsi vahel, kaardiväe ja armee vahel, hiilgava ratsaväe ja halli armeejalaväe vahel.

VIIES PEATÜKK

«TEMA MAJESTEEDI PAAŽIDEKORPUS»

Astusin elu, nagu oli kombeks öelda, «kuldsesse noorusesse» 1894. aasta sügisel, kui Kiievi ere päike asendus mulle «Põhja-Palmüüra» oktoobri halli taeva ja niiske uduga.

Mõne tunni pärast peale Peterburi saabumist heitsin eneselt jäädavalt oma tagasihoidliku kadetimundri ja rätsep Kaplun sobitas mulle selga noorema spetsiaalklassi paaži hiilgava univormi. Ühe rea nööpidega musta mundri varrukatele oli õmmeldud kolm laia kuldpaela; samasugune kardpael oli ka kõrgel punasest kalevist krael. Rätsep Kaplun avaldas lootust, et aasta pärast, kui olen teeninud kammerpaažini, luban tal õmmelda kuldpaelad ka mundri kummalegi tagumisele hõlmale. Punased pagunid olid samuti kardpaelaga ääristatud ja kadettide siledate armee-vasknööpide asemel olid mundril kotka kujutusega ilusad kullatud nööbid. Punase kandiga pikad püksid, kahe rea nööpidega, mitte hallist, vaid mustast drappriidest ohvitseripalitu; laagriajaks ja riviks aga hall soldatisinel.

Siis toodi mulle keisrikoja varustaja Fokini juurest minu esimene relv — kaardiväe tessakk valge lakeeritud nahkvööga, mille ees oli kotkaga ilustatud kullatud pannal, ja mustast lakknahast kiiver kullatud nupuga

üleval ning kotka kujutusega kiivri esiosal. Kõik, kuni muareesiidist kiivrivoodrini, oli mu meelest aukartustäratavalt suurepärane, ja kui olin valged seemisnahksed kindad kätte tõmmanud, tundsin end mingisugusesse uude, senitundmatusse ning väga ilusasse maailma astuvat.

Võtsin voorimehe ja sõitsin Sadovaja tänavasse, kus suurepärast punast hoonet ümbritses vanamoeline raudtaraga piiratud väike skväär. Seal asuski «Tema Majesteedi Paažidekorpus», kõige privilegeeritum sõjaväe õppeasutus Venemaal.

Paaži nimetuse tõi meile Läänest sisse Peeter I; Inglise kuninga õukonnas eksisteerivad paažid veel praegugi. Mõistesse «paaž» kuulus eelkõige «aadellik» päritolu. Keskajal nimetati paažideks noorukeid, kes teenisid rüütlite ja nende daamide juures ning täitsid kohuseid, mida tavalised teenijad ei tohtinud täita. Samal ajal õppisid nad mõõgakäsitsemist ja valmistasid end igati ette tolle kauge ajastu sõjamehekutse vastu.

Malta saarelt inglaste poolt välja aetud ja revolutsiooni tõttu Prantsusmaal elamisvõimaluse kaotanud, võtsid Malta ordu rüütlid vastu keiser Pauli ettepaneku alustada Venemaa põhjapealinnas «valgustuslikku tegevust». Nad ülendasid Pauli Malta ordu peameheks — grossmeistriks — ja annetasid talle mantli, mida kaunistas haraliste teravate otstega valge risti kujuline ordumärk, ning said temalt, kes värises Prantsuse revolutsiooni ees ega usaldanud omavolitsevaid vene bojaaride järeltulijaid, ülesande kasvatada kõige nimekamate aadlike poegadest õukonna sõjaväelist kasti — trooni ja dünastia ustavaid teenreid.

Nii tekkis Paažidekorpus. Rüütlid osutusid monarhi tahte kohusetruudeks täitjateks, kuid ei lasknud silmist ka oma peaeesmärki — katoliikluse sissetoomist Venemaale. See nende tegevuse pitser oli säilinud kuni minu päevini.

Kuna katoliku kirik kujutas endast majesteetlikku hoonet Paažidekorpuse siseõues, asus õigeusu kirik, mis vaevu mahutas korpuse kahesaja-pealise isikulise koosseisu, peahoone teisel korral ja sarnanes oma välimuselt katoliikliku basiilikaga. Üsna madala metallist

õigeusu-ikonostaasi[1] kohal seisis justkui juhuslikult siia toodud katoliku krutsifiks.

Korpuse peahoones ilutsesid uste kohal marmortahvlid Malta rüütlite deviisidega ja isegi orduisade poolt tarvitusele võetud paažiunivorm ise oli säilinud peaaegu muutumatuna.

Vene armee arenemisega sammu pidades suutis Paažidekorpus samal ajal säilitada oma privilegeeritud seisundi. Korpus koosnes seitsmest üldklassist, mis vastasid kadetikorpuste seitsmele klassile, ja kahest spetsiaalklassist, milles võeti läbi sõjakoolide kursus.

Spetsiaalklasside kasvandikke, samuti nagu sõjakoolide junkruidki, peeti sõjaväelasteks, mistõttu nad sisseastumisel andsid üldise ettenähtud sõjaväelise vande. Tõsisema eksimuse korral viidi nad polkudesse vabatahtlike teenistuskohtadele üle.

Õppeprogrammid olid identsed kadetikorpuste ja sõjakoolide programmidega, välja arvatud võõrkeeled, mille kursus võimaldas prantsuse ja saksa keele täieliku omandamise.

Korpusesse sisseastumiseks oli eelnevalt vajalik kõigekõrgema käskkiri paažiks vastuvõtmise kohta, mida peeti suureks auks, millele oli õigus ainult kindralite poegadel või täiskindralite — jalaväe-, ratsaväe- ja suurtükiväekindralite — poja- või tütrepoegadel; harukordseid erandeid sellest reeglist tehti vanaaegsest vene, poola või gruusia vürstisoost poegade suhtes. Võrdlemisi väikese kandidaatide arvu tõttu ei olnud sisseastumisel võistluseksam kuigi raske.

Spetsiaalklasside paažid ja peaasjalikult «kammerpaažide» nimetust omavad unterohvitserid kandsid paleeteenistust, mis junkrute arvates vähendas nende sõjalist ettevalmistust.

> «Niipea kui junkru kannuskuljust
> võis kanda armetugi paaž —
> me koolil polnud endist uljust...»

lauldi Nikolai ratsaväekooli junkrute laulus.

---

[1] Ikonostaas — pühakupiltidega kaunistatud vahesein, mis kreeka-katoliku kirikutes eraldab altariruumi kogudusele määratud ruumist. *Tõlk.*

Junkrute kadedust paažide vastu mitmekordistas paažide eesõigus korpuse lõpetamisel astuda teenima mistahes relvaliiki, kaasa arvatud suurtükivägi ja inseneriväed, kusjuures ohvitseriks ülendamise puhul nad tõusid junkrutest automaatselt ettepoole. Paažidekorpuse viimasena lõpetanud reamehest paaž loeti polgus parimate portupeejunkrutega võrreldes teenistuselt vanemaks, paažide roodu veltveeblit aga peeti kõikide sõjakoolide veltveeblite hulgas — vanemaks. Kaardiväe asemel armeesse teenistusse astumisel said paažid auastmes terve aasta võrra vanemust.

Korpuse spetsiaalklassid asusid erilises juurdeehituses, mis moodustas peahoone tiiva.

Hetkel, mil ma korpusesse saabusin, oli rood riviõppusel. Magamistoas, mis oli ette nähtud umbes viiekümnele inimesele, võttis mind vastu kahvatu näoga sihvakas noormees Levšin — minu tulevane polgukaaslane. Tema väike kollane nägu, pikk peenike kael, sissevajunud rind ning lõtv aristokraatlik käitumisviis kutsusid minus tahtmatult esile mälestuse prisketest ja pisut jõhkratest Kiievi korpusekaaslastest.

Ta näitas mulle ruume ja eelkõige ajaloolist valget saali monarhide portreedega ning valgete marmortahvlitega, millel ilutsesid priimuste kuldtähtedega sisseraiutud nimed lendude kaupa, korpuse asutamisest saadik.

Tõttasin nende hulgast otsima oma lelle Nikolai Pavlovitš Ignatjevi nime 1849. aasta lennust ja isa nime — 1859. aasta lennust.

Sealsamas kõrval silmasin ma aastaarvu ilma lõpetaja perekonnanimeta, ja mulle seletati, et siin on olnud vürst Krapotkini nimi, mis kõrgemalt poolt saadud käsu põhjal oli tahvlilt kustutatud sellepärast, et Krapotkin oli revolutsionääriks hakanud. Mulle meenus see tõik 1922. aastal Pariisis, kus endine minister ja paaž Trepov, kes seisis emigrantliku «paažide liidu» eesotsas, mulle kirja saatis, milles teatas minu jäädavast väljaheitmisest paažide hulgast; minu perekonnanime kustutamine 1896. aasta lennu marmortahvlilt ei olnud enam nende võimuses.

Klassiseinal nägin ma paažide nimestikku, mis oli

koostatud korpuse seitsmendast klassist üleminekul saadud pallide paremuse põhjal; minu perekonnanimi kui armee kadetikorpusest ületulnuka oma seisis viimasel kohal, ning ma sain aru, et tuleb ennast tugevasti pingutada, kui tahan tagasi vallutada selle koha, mida omasin Kiievi korpuse lõpetamisel.

Kuid juba paari tunni pärast kogesin ma, mis tähendas sellesse korpusesse mujalt üle tulla ja üldse «metsloomaks», s. o. noorema spetsiaalklassi paaži seisukorda sattuda.

Magamistoa lõpus seisis hooletult lauale toetudes roodukorrapidaja-kammerpaaž ja tema ees seisime järjekorras meie, korrapidaja juurde ilmunud «metsloomad»: ühed — saabumise, teised — puhkuselemineku puhul.

Hauavaikuses kostsid esimese rivistatu neli selget, rütmilist sammu, lühike raport, seejärel aga erisuguse häälevarjundiga käratavad märkused:

«Liiga lähedale astute!»

«Pööre on halb!»

«Kiiver on viltu!... Räägite liiga tasa!» ning jälle: «Pööre on halb!»

Viimaks pidulik otsus:

«Ilmuda päevnikuks väljaspool järjekorda.»

Pärast kordus seesama tseremoonia veltveebel Bobrovski ees.

Minu kui kadeti riviline esinemine oli täiesti puudulik. Käratusi ja märkusi sadas mu pihta nagu herneid, ning peagi pärast saabumist loendasin ma juba üle kolmekümne karistustoimkonna.

Peamiseks lõksuks oli söögituppa minek. Eespool läks taarudes, mitte ühte jalga käies vanem klass, ja selle kannul, kindlalt taktis, isegi trepist allalaskumisel, kus laekarniisist madalamale suunatud pilk oli karmilt karistatav, marssisime meie, «metsloomad», ümbritsetud kammerpaažide parvest, kes ootasid juhust, et meie peale kärkida saaksid.

Kellelgi oli mõte tekkinud — asetada väiksesse läbikäigusaali Vene-Türgi sõja mälestussamba mudel. Määrustiku järgi olid väeosad sõjamälestussammastest möödumisel kohustatud au andma — ning meie oota-

sime kuulmist pingutades neli korda päevas käsklust: «valvel», mille järel pidi käed tihedalt püksikantide vastu suruma, veel kord kergitatud käe eest aga oli käratus vältimatu.

Ent kõige halvem langes osaks päevnikele, kes, kiiver peas ja raske kroonutessakk vööl, mis relva ripnemise vältimiseks oli võimalikult pingule tõmmatud, terved ööpäevad mööda roodu edasi-tagasi saalisid. Nende peamiseks kohustuseks oli korrapidaja kammerpaaži käsklusi valju häälega kuulutada ja muuseas pärast iga vahetundi karjuda: «Noorem klass — klassitubadesse!» — mitte ainult eluruumides ja suitsetamisruumis, vaid isegi tühjas klosetiruumis. Mulle jutustati, kuidas — ammu enne meid — päevnikud hommikuti vanemat klassi magamast üles äratasid. Kui «metsloomad» juba vaikselt üles tõusevad, pesevad ja riietuvad, see on pool tundi enne roodu rivistamist hommikuseks teejoomiseks, karjus päevnik: «Vanemal klassil on ülestõusmiseks jäänud nii ja nii palju minuteid.» Muidugi ei liigutanud end keegi. Päevnik oli kohustatud seda hüüet järjest kordama, iga kord järelejäänud minutite arvu nimetades. Viimaks karjus ta: «Vanemal klassil pole ülestõusmiseks jäänud mitte minutitki!» Siis kargasid kõik püsti ja jooksid uisapäisa tualetiruumi. Kuid ometi leidus päevnik, kes korrapidajale kammerpaažile teatas, et ta viimast lauset ei hakka hüüdma. Ta, vaeseke, kandis selle eest raske karistuse, kuid ülemusel tuli see kord ikkagi ära muuta.

Muidugi ei suhtunud kõik kammerpaažid meisse ühteviisi ning peaaegu alati osutusid eriti liberaalseks tulevased ratsaväelased. See-eest kutsusid mõned kammerpaažid enese vastu esile metsiku viha. Košmaariks muutus meile krahv Kleinmicheli korrapidajaks olemine. Ta oli keskmist kasvu, mullakarva näoga, mis kandis igasuguse kõlvatu elu pitserit, ja tinase, juba tuhmunud pilguga; oma kareda bassihäälega kärkis ta meie kui orjade peale. Kord äratas ta mind öösel üles, käskis riidesse panna ja, kui olin sunnitud raportit mittekülla ldase täpsuse pärast kümmekond korda kordama, teatas, et annab mulle karistustoimkonna selle eest, et kiiver, mis asetses erilisel alusel voodi kõrval, ei

olnud kotkaga pööratud ikooni ja veltveebli voodi poole.

Meie katsumused ei lõppenud ka väljaspool korpuse müüre. Kuna olime kohustatud vanemale klassile au andma, siis vaatasime ringi mitte üksnes mõlemale poole, vaid ka taha, kartes ulja voorimehega sõitvat kammerpaaži tervitamata jätta.

Olles turris ja pahane, katsusin ma kord kapten Potehhinile ette kanda, et vanema klassi paaž Derevitski, samuti reamees nagu minagi, ei saanud mind talle au mitteandmises süüdistada, kuna mina sel päeval niisugusel tänaval ei käinud.

«Nemad on «valged», teie aga olete «mustad»,» seletas Potehhin, jättes mulle määratud karistuse tühistamata, «nendel on alati õigus. Kui ise «valgeks» saate, siis on teil samuti õigus.»

Äärmise, karistamatu ülekohtu ja väljapääsmatu olukorra tunne viis mind mõttele sellest põrgust põgeneda.

Laagris, Krasnoje Seloos, andsid selle süsteemi tulemused end viimaks tunda. Olime paigutatud omaette barakki pealaagri esijoonel, mille pikkus oli rohkem kui kolm versta.

Kammerpaažidel tekkis mõte meid magama panna otsekohe pärast õhtust loetlust ja palvust, mida üheaegselt laulsid kõik laagris olevad väeosad.

Oli veel päris valge, Duderhofi järvelt kostis noorte lõbusaid hääli ja isegi naabruses asuvad Soome kütipolgu mehed laulsid oma ilusaid palvelaule.

Meie piinajad lõbutsesid omamoodi ja lärmasid harmoonika saatel vaheseina taga nagu hullud.

Kuid ükskord hakkasime ilma igasuguse eelneva kokkuleppeta kõik kooris karjuma: «Vait!», siis veel teist ja kolmandat korda ... Uks avanes ja barakki tormas kammerpaaž vürst Kassatkin-Rostovski. Tema hääl, mis kutsus meid korrale, uppus meie karjesse: «Välja!»

Mõne minuti pärast seisis meie rood laagri eespiiril püssi all ja veltveebel Bobrovski tegi meile peapesu, leides, et korratuste ninamehed oleme meie, vabamõtlejad, tulevased ratsaväelased, kellele jalaväe riviteenistus tüütavaks on muutunud.

Näis, et aasta ühiseid ebameeldivusi oleks pidanud klassikaaslased omavahel tihedalt ühendama, kuid meie isikuline koosseis oli niivõrd kirju, et, välja arvatud kaks-kolm kampa, kes pühapäeviti Semjonovi polgu õppeväljakul hobuste võiduajamisi külastasid ja omavahel naistest ning joomingutest rääkisid, kõik teised elasid igaüks omaette ja seltsimehelikkus väljendus ainult kõikide omavahelises sinatamises. See sinatamine säilis mitte üksnes korpuses viibimise ajal, vaid ka pärast selle lõpetamist, nii et koguni kõrgetes auastmetes endised paažid, märgates mundril valget Malta ristikest — korpuse märki, sinatasid isegi võõrast inimest kui oma koolikaaslast.

Peamiseks erinevuseks kadetikorpustega võrreldes oli siin see, et kui sa kord olid paažimundri selga pannud, siis juba kindlasti said ohvitseriks, kui ainult vahepeal mõne kriminaalkuriteoga toime ei tulnud. Seetõttu istusid mõnede hiilgavate õpilaste kõrval klassis ka nappide teadmistega õpilased ja juhmardid ning säärased mittesõjaväelised tüübid nagu näiteks Rasputini kuulsaks saanud sõber vürst Andronnikov, keda isegi spetsiaalklassides tema silmatorkava perverssuse eest peksti.

Niisugused kahtlased isikud lobisesid väga hästi prantsuse keeli, omasid suurepäraseid kombeid ja minu suureks imestuseks tungisid nad ka kõrgemasse seltskonda.

Kõrvuti nendega õppisid eeskujulikud, teenistuses vilunud tulevased Georgi risti kavalerid, varanduslikult üsna kehvad Engelhardti-taolised ratsasportlased. Engelhardt oli minu võistlejaks esikoha pärast korpuse lõpetamisel, voodinaabriks hospidalis Jaapani sõja ajal ja Riigiduuma saadikuks, kes tuli minu juurde Pariisi maailmasõja ajal ning oli sellessamas Pariisis pärast revolutsiooni taksojuhiks.

Ning seal, Pariisis, kui ma kord meie kaubanduslikust esindusest väljusin, hüüdis mind keegi taksojuht, reibas halli habemega mees, kes osutus Mandrõkaks, minu endiseks veltveebliks Paažidekorpuses, kes sellel ametikohal ühtlasi oli keisri kammerpaažiks. Ma kohtasin teda hilisemas elus harva: ta oli täpne ja teenistuses

vilunud mees, oli tiibadjutant ja Nižni-Novgorodi kuberner.

Mõni kuu pärast seda kohtamist Pariisis teatas mulle mu ema, et Mandrõka on linnahaiglas äärmises vaesuses tiisikusse suremas ja palub mind teda enne surma külastada. «Alekseil on õigus,» oli ta emale minu kohta öelnud. «Üksnes temale langeb osaks õnn kodumaad näha . . .»

Kütmata barakis, mis määratud lootusetuile surijaile, embas ta mind ning ütles:

«Palun sind, ära unusta piirist ülesõidu puhul minu poolt kodumaale teha sügav kummardus.»

Siiski leidus endisi paaže, kes end kodumaast lahti ei ütelnud. «Kallis Ignatjev!» hüüatas hiljuti minu endine range vanemkammerpaaž Štšerbatski mind Leningradis kaisutades. «Olen õnnelik, et me mõlemad jäime oma kodumaa ja rahva ustavateks poegadeks.»

Kui Paažidekorpuse elukord ja kombed mulle tugeva pettumuse valmistasid, jäid sealsetest õpingutest kõige paremad mälestused. Õppetundide süsteem oli spetsiaalklassides asendatud loengutega ja gruppide kaupa arvestuste äraandmisega, kus võeti läbi terved õppekursuste osad. Õpetajateks olid parimad Peterburi õppejõud, mistõttu korpuses sõjalistes õppeainetes saadud ettevalmistus osutus Kindralstaabi Akadeemiasse astumiseks täiesti küllaldaseks.

Peaõppeaineks oli taktika: nooremal kursusel — elementaartaktika, mida luges ilus kindralstaabi polkovnik Dedjulin, tulevane paleekomandant, ja vanemal — rakendustaktika, mida selgitati näidetega ajaloost ning mittekeerukate taktikaliste ülesannete lahendamisega, mis siinsamas klassis läbi arutas andekas polkovnik Jepantšin, akadeemia professor ja pärastpoole Paažidekorpuse direktor.

Seejärel tulid suurtükiteadus, fortifikatsioon, mida õpetas inseneriväekindral-helilooja Cesar Cui, topograafia, mille eriteadlaseks nii korpuses kui akadeemiaski oli kindral Danilov, hüüdnimega «totoška», ja vanemal kursusel sõdade ajalugu, muide sellises tagasihoidlikus ulatuses, et seda ainet lugev pisut jõhker polkovnik Habalov avaloengus ütles: «Minu nõuded

härradele kammerpaažidele ei ole suured: ainult et mulle oleks nende vastustest selge, kas oli Macdonald [1] Trebbial [2] või Trebbia Macdonaldil.»

Kuid kõige rohkem meeldisid meile loengud kõige igavamas aines — administratsioonis, mida luges tulevane sõjaminister Polivanov.

Kaelahaava tõttu ettepoole kallutatud peaga, vankumatult rahuliku, vaikse häälega tõestas ta ilma kommentaarideta meile, tulevastele komandöridele, meie oma armee korralduse absurdsust, alates seletamatust segadusest laskurväeosade koosseisus ning lõpetades soldatite mundriga varustamise ja toitmise kerjusliku kroonusüsteemiga. Tal oli õigus irvitada, kui rääkis sellest, et soldat saab poolteist särki aastas, kolm ja pool kopikat supipaksu jaoks, kolmkümmend viis kopikat kuus palka ja seejuures ei anta talle isegi vajalikku seepi pesemiseks.

Üldõppeainetest olid nooremal kursusel paažide suuremale osale, kuid mitte endistele kadettidele, komistuskiviks mehaanika ja keemia.

See-eest osutusid paažid võõrkeelte oskuses eranditult kõikidest junkrutest peavõrra kõrgemaks. Spetsiaalklassides õpetati prantsuse ja saksa kirjanduslugu, ning paljud paažid kirjutasid nendes keeltes kirjandeid peaaegu samasuguse kergusega nagu vene keeles. Kuid see ei takistanud ühel Aleksander III aegsel kammerpaažil, nagu jutustati, keisrinnat prantsuse keeli «*Madame*!» asemel tituleerida «*Sirène*» (sireen [3]), tuletades naissoo omaenda äranägemisel sõnast «Sire», millega pöörduti monarhide poole.

Riviõppust õpetasid riviohvitserid. Esimesel õppeaastal valmistati meid ette jalaväkke ning seetõttu pöörati peale määrustike, iseäranis distsiplinaarmäärustiku tundmise suurt tähelepanu kolmeliinise vintpüssi

---

[1] Macdonald, Alexandre — iiri päritoluga Prantsuse marssal; teenis a-st 1784 Prantsuse armees, tegi kaasa revolutsiooni ja Napoleoni sõjad. *Tõlk.*

[2] Trebbia — Po lõunapoolne lisajõgi Põhja-Itaalias.

[3] Sireen — lauluga meremehi hukutav naisolend kreeka mütoloogias. *Tõlk.*

(1891. a. mudel) üksikasjalisele tundmaõppimisele, mis tol ajal oli sõjaväes kallihinnaliseks uudisesemeks.

Arvan, et praegugi veel oskan ma püssilukku kinniseotud silmadega koost lahti võtta ja kokku panna. Püssivõtteid, eriti palgessepanekut, sooritasime täiuslikult, mida meile spetsiaalselt õpetas meie rühmavanem, vanemkammerpaaž Gerua, tulevane Kindralstaabi Akadeemia professor.

Vanemas klassis jagunes riviõppus relvaliikide järgi: jalaväelastel toimus rooduõppus koondrivis kas valges saalis või õues, ratsaväelased tegid instruktori — ratsaväekooli ohvitseri juhatusel läbi täieliku ratsasõidukursuse koos mõõgaga raiumise ja voltižeerimisega, kuna suurtükiväelased tegelesid suurtükkide ja ratsasõiduga.

Laagrisse suunati meid enne teisi väeosi sel põhjusel, et nooremas klassis mais läbi viia kolmenädalane väike poolinstrumentaalkaardistus kippreegli abil ning vanemas üks kuni kaks silmamõõdulist kaardistust ja maastikul lahendada kaks-kolm taktikalist ülesannet. Pärast seda komandeeriti kogu rood — peale vanema klassi ratsaväelaste ja suurtükiväelaste — ohvitseride laskurkooli juurde.

See kool oli tuntud selle poolest, et sinna komandeeriti igal aastal täpselt sada üks jalaväekaptenit kõikidest sõjaväe-ringkondadest.

Laagris täitsid nad kordamööda väeüksuste ülemate ülesandeid; nendesse üksustesse määrati meid, paaže, luurekomandosse.

Viibisime ka manöövri läbiarutamisel, mida tavaliselt tegi kindralstaabi polkovnik Voronin.

See väike näpitsprille kandev polkovnik naeruvääristas meie, poisikeste juuresolekul neid riviteenistuses halliks läinud kapteneid, kes isegi ei osanud jagu saada oma sügavast murest, mille põhjustas tema halastamatu kriitika. Need provintsikolkast võõrasse kaardiväemiljöösse toodud mehed näisid meile haletsemisväärsetena, polkovnikut aga vihkasime kõik.

1894. aasta 20. oktoobril, see on mõni päev pärast minu sõjaväelise vandetõotuse andmist, toimus sündmus, mis vapustas meie elukorda: oma parimas elueas suri

Krimmis Aleksander III. Sel ööl peeti korpuses suur hingepalvus ja isegi värskelt nimetatud kammerpaažid, kelle kõrgendamise kohta kõigekõrgema käskkiri oli Krimmist saabunud just samal päeval, käitusid viisakalt; nad näisid oma kullaga tikitud mundrites, kandes tessaki asemel vööl mõõka ja hõbehelinaga kannuseid, üpris suurepärased. Pagunid ja kiivrid kaeti kuuks ajaks musta krepiga.

Meid riietati kiires korras õukonna-univormi, mis koosnes kuldkarrast rinnaesisega mundrist ja pikkadest valgetest pükstest. Kiivritele kinnitati rasked valged hobusesabajõhvist tutid.

Kammerpaažid oma valgetes seemisnahast pükstes, kõrged lakknahast ratsasaapad jalas ja mõõk vanaaegse kuldportupee küljes, olid veel elegantsemad.

Kõik valmistusid pidulikeks matusteks aegsasti ette.

Mõne päeva pärast sammusingi, leinasärp üle õla, käes suur küünal, katafalgi parempoolse esiratta juures.

Nägin esimest korda tsaar Nikolai II, suurvürste ja keisri saatjaskonda. Nikolai vaksalist piki Nevskit kuni Peeter-Pauli kindluseni seisid spaleeridena kaardiväepolkude võimsad read.

Sõjaväespaleeride taga trotuaaridel seisis vaikiv rahvahulk. Rongkäik liikus pidulikus ning sünges vaikuses.

Kuid äkki kostis Politsei silla tagant Nevski prospekti kitsamast osast rahva hulgast hüüe: «Kikerikii!»

Ma võpatasin, mu pilk kohtas minuga kõrvuti sammuva Pauli sõjakooli sihvaka junkru pilku ning me mõlemad tegime näo, nagu poleks midagi erilist juhtunud.

Kindluses pandi meid puusärgi juurde valvesse. Vahetus toimus iga kahe tunni järel terve nädala kestel, mis näis meile otse igavikuna. Valvepostil seismise väsitav monotoonsus mitmekordistus kurva hümni «Kol slaven»[1] tõttu, mida mängis kindluse tornikell.

Mulle jutustati, et see muusika tegi kindluses kinnipeetavaid vange hullumeelseks, sest kindlus oli ühtlasi nii tsaaride igavese rahu paigaks kui ka nende vaenlaste vangikojaks.

---

[1] «Kol slaven...» — tuntud koraal: «Ma kummardan sind, armuvägi». *Tõlk.*

See oli mulle esimene raske õukonnateenistus.

Kuid aasta pärast avas minu õppeedukus üleminekul vanemasse klassi automaatselt mulle hiilgava tee selle kõrgeima olevuse juurde, kelleks tol ajal meile kõigile näis olevat Vene tsaar.

Kammerpaažideks ülendamise puhul Tsarskoje Seloo Aleksandri palees monarhile esitlemise pidulik päev tehti meile kõigile süngeks päevaks: kuni suurde saali sisseastumise hetkeni varjas ülemus meie eest millegipärast meie õukondlikke nimetusi, ehkki me kindlasti teadsime, et õiguse järgi peab keisri juures olema veltveebel Mandrõka ning noore keisrinna juures — klassi esimeste õpilastena mina ja Pototski.

Ent kui me pikkuse järgi olime üles rivistatud ja korpuse direktori ees valveseisangus seisime, kutsuti rivist välja krahv Apraksin, kes õppeedukuselt püsis kuskil lennu keskkohas ja oli prantsuse keeles üpris saamatu. Talle tehti ettepanek asuda minu kõrvale, ning ma jõudsin ainult silmata, kuidas pisarateni punastas minu rivinaaber Serjoža Pototski, meie korpuse professori, tagasihoidliku suurtükiväekindrali poeg.

Kus nüüd tema võis võistelda Apraksiniga, kes oli suguluses tol ajal kõikvõimsa ministri Ivan Nikolajevitš Durnovoga ja kes pealegi oli krahv.

Jäi üle ainult oma pahameelt varjata, sest mõne minuti pärast teatas tseremooniameistri kepi koputus tsaari sisseastumisest.

Pärast üldist esitlemist astus keiser Mandrõka juurde, ning raske oli mul nende minutite vältel jagu saada mingist iseäralikust aukartusevärinast, mis haaras mind, nagu kõiki teisigi paaže, igal kokkupuutumisel tsaariga.

Ent see aukartus, mis on seletatav Vene tsaari nimetuse suuruse tajumisega, ei vastanud sugugi muljele, mida see väikest kasvu ilmetu polkovnik avaldas, kes kord tõstis meile oma emalt päritud ilusad silmad, kord näppis akselbanti ja otsis sõnu nagu mõni õpilane, kes ei tea, kuidas esitatud küsimusele vastata.

Minuga rääkides hiilgas ta kohe oma kõige tugevama omadusega — mäluga, meenutades, et tema isa oli teinud minu jaoks erandi, lubades mul Paažidekorpuse üldklasside asemel lõpetada Kiievi kadetikorpuse.

Pärast vastuvõttu viis korpuse adjutant, pumatiga ohtralt võitud elegantne kapten Degai, minu ja Apraksini võõrastetuppa keisrinna Aleksandra Fjodorovna juurde, kelle käsutuses pidi sellest hetkest alates kogu minu paleeteenistus kulgema.

Keset lilledesse uppuvat ja õukonna lõhnaõlidega parfümeeritud suurt tuba seisis helehallis krepdešiinkleidis pikka kasvu sihvakas blond iludus. Mina pidin esimesena tema juurde astuma ja ta väljasirutatud kätt suudlema; ent kas ei tõstnud tema ise õigel ajal kätt üles või olin mina kohmetuse tõttu mittepiisavalt kummardunud, kuid tulemusena jäi mu suudlus õhku, ning ma märkasin, kuidas tema nägu inetute, punaste laikudega kattus, mis mind veel rohkem segaseks tegi. Ma sain vaevalt aru nõrga häälega öeldud prantsuskeelsest lausest selle kohta, et ta on väga õnnelik meiega tutvumisel.

«Minu tsaarinna» — selleks oli mulle see naine mitme kuu vältel. Ei möödunud nädalat, et meid ei oleks täisunivormis lähetatud Tsarskoje Seloosse, kuhu meile oli vastu saadetud kullatud, kolmnurksete kübaratega kutsari ja teenriga õukonnatõld, mille ette oli rakendatud suurepärane, inglise moodi lühikeseks lõigatud sabadega traavlipaar. Palees saatis meid jaanalinnusulgedest tutiga kübarat kandev teener kuni saalini, kuhu olid kogunenud Peterburi kõrgema seltskonna daamid, et esitleda keisrinnale oma täisealiseks saanud tütreid.

Mõne minuti pärast astus keisrinna isiklik kammerhärra, halliks minevate juustega, lõhnastatud piltilus krahv Hendrikov, meiega ühes meile juba tuttavasse võõrastetuppa; nagu esimesel korralgi, suudlesime me keisrinna kätt ja saatsime ühes Hendrikoviga «tema majesteedi» saali, kus tegime keisrinna külaliste juures ringkäigu. Selles kogu meie teenistus seisiski. Umbes samasuguse iseloomuga oli see ka paleetseremooniatel, niinimetatud «kõigekõrgematel vastuvõttudel», nagu uusaasta puhul, kolmekuningapäeva veepühitsemisel, lihavõttepüha hommikusel jumalateenistusel, suurel ballil Talvepalees jms. Kõigil sellistel juhtudel kogunes tsaari perekond, kaasa arvatud ka Oldenburgi prints, aegsasti Talvepalee Malahhiitsaali, kust väljuti paariviisi — kavaler daamiga — vanemuse, see tähendab

troonipärimise õiguse järjekorras; selle tulemuseks oli, et tsaari lellepoeg, tavalises junkrumundris Boris Vladimirovitš, sammus eespool Vene armee feldmarssalist, raugast Mihhail Nikolajevitšist, Aleksander II vennast. See halliks mineva habemega ja sinkjaspunase ninaga hiiglane oli Aleksander II noorem vend ning tundis Peterburi kahe põlvkonna sõjaväe- ja tsiviilteenistuslikku maailma. Viimaseil eluaastail istus ta oma Neeva kaldapealsel asuvas palees alumise korra akna juures ja oli väga rahul, kui möödajalutajad teda märkasid ning tervitasid.

«Kõigekõrgemate isikute» kolonni lõpus oli prints Louis Napoleon, Napoleon III-nda vennapoeg, ulaanide komandör, kes sammus üksipäini, helesinine Andrease ordeni lint üle õla. Seda ordenit omasid Venemaal ainult kakskümmend kuni kolmkümmend kõrgeimat riigiametnikku, kuid tsaari perekonna mõlemast soost isikud said selle juba sündimisel.

Esimese paari — tsaari ja tsaarinna — järel astusid nende kammerpaažid ja käsunduskindralid ning tiibadjutandid, teiste paaride järel aga personaalsed kammerpaažid; iga suurvürstinna või -vürstitari juurde oli kogu aastaks kinnitatud tema isiklik kammerpaaž, kes oli määratud sellele kohale õppimise eest saadud pallide alusel.

Kolonn liikus aeglaselt läbi Talvepalee kõikide saalide, vastates paleesse kõigekõrgemale vastuvõtule kokkusõitnud kõrgete ametnike ja kaardiväeohvitseride kummardustele. Paleesse ilmunud daamid olid riietatud stiliseeritud vene sarafanide kujulistesse õukonnakleitidesse ja kandsid kokošnikuid.

Sellel 1895/96. aasta talvel ei olnud meil kellelgi mingisuguseid tumedaid eelaimusi: äärmise aukartusevärinaga ootasime me kõik uuelt, noorelt tsaarilt ainult parimat ning rõõmustasime tema iga žesti üle, nähes selles kui mitte uue ajastu algust, siis igal juhul Aleksander III-nda poolt kujundatud Gatšina-režiimi purustamist.

Tsaar viis oma residentsi üle päikesepaistelisse, lõbusasse Tsarskoje Seloosse, tsaar avas Talvepalee roostetanud uksed, noorpaar sõitis ilma igasuguse valveta,

üpris lihtsa, väikese saaniga pealinna mööda ringi. Ning isegi tsaari poolt Tveri kubermangu aadelkonna vastuvõtul lausutud sõnad «teostamatuist unistustest» võeti vastu nagu ajutine arusaamatus.

Ainult minu «frondeeriv»[1] tädi, põlualuse kõrge aukandja Nikolai Pavlovitši teinepool, hämmastas mind oma skeptitsismiga: «Ah,» ütles ta, «mina ju tundsin teda, — noh, polkovnikuke, ja rohkem midagi. Mis puutub aga sinu «tsaarinnasse», siis see on kõrk naine, ta ei taha kedagi tunda: ei tema Maria Fjodorovna (leskkeisrinna) vastu saa!» Kuid need sõnad kajastasid ainult seda tumma võistlust, mis käis Nikolai II ema ja tema naise vahel ning teravamaks muutudes tegi keisrist lihtsa mängukanni nende kahe naise käes.

Meil, noortel sõjaväelastel, polnud õukonna intriigidega asja, me olime lihtsalt seitsmendas taevas, kui ükskord, olles korpuse maneežis lõpetanud «voldi»[2], kuulsime staabirittmeister Himetsi käsklust: «Vahetus — seis! Valvel!» ja tsaari enese häält maneeži loožist: «Tervist, härrased!» Nagu tavaliselt nokata vormimüts uljalt ühe kõrva peal, ratsutasin ma ilusa kõrvi hobuse Igrivõi seljas vahetuse eesotsas ning mulle näis, et tsaarinna silmad olid suunatud ainult oma kammerpaažile.

Ent mõne päeva pärast — jällegi ebatavaline uuendus — oli meie roodule ülesandeks tehtud ühes teiste sõjakoolidega Talvepaleed valvata, ja möödaminejad nägid oma imestuseks junkruid, kes nüüd Palee kaldapealsel kaardiväesoldateid asendasid.

Hilja öösel, seistes paaristunnimehena sisemisel vahipostil «tema majesteedi» keisrinna paraadukse juures, erutusin ma keiserliku paari ilmumisest, kes teatrist tagasitulekul vahipostide juures ringkäiku tegi.

Jäädes «jefreitorlikul» auandmisel liikumatuks, s. t. viinud püssi ülemise osa väljasirutatud käe ulatuses enesest külgsuunas eemale, vastasime poolvaljusti tsaari tervitusele, kes hakkas minu postikaaslase Pototskiga rääkima. Tsaarinna astus minu juurde, teretas esimest

[1] Frondeerima — opositsiooni tegema (ainult sõnades). *Tõlk.*

[2] Volt — ringsõit maneežis; hobuste järsk pöörak maneežisõidul. *Tõlk.*

korda mind vene keeli ja arvatavasti tsaari ettepanekul palus mind talle oma vintpüssi näidata. Vastasin kindlalt, et võin relva käest anda ainult ühele inimesele maailmas — keisrile enesele.

Kõik need pisisündmused näisid meile, õukonnanoortele, kes me elasime õukonna ning kaardiväe huvide ringis, olevat täis erilist mõtet ja tähendust. Mitte keegi ei võinud oletada, et see keiserliku paari kummardamine puruneb paljudelgi meist kunagi pihuks ja põrmuks.

Talve lõpul hakkas kogu vene teenistuslik maailm keisri kroonimise vastu valmistuma: kes laskis enesele uue mundri ja naisele uue kleidi õmmelda, kes ootas aukraade ning ordeneid, kes koostas «monarhi armu» osutavaid reskripte.

Sõjaväeüksustest pidi pidustustel peamist osa etendama minu tulevane kavalergardide polk, mille kunagi oli asutanud Peeter I oma abikaasa Katariina kroonimise auks.

Meie rood oli pärast lõpueksameid kiires korras Moskvasse üle viidud ning Kremlisse kohtuhoone alumise korra võlvide alla paigutatud. Kõigile peale meie, isiklike kammerpaažide, algasid keisri Moskvasse sissesõidu proovid, küsjuures kammerpaažid pidid paraadtõlda polgu pasunameestelt võetud hallide hobuste seljas saatma.

Oli soe, päikesepaisteline kevad. Iidne Venemaa pealinn puhastas end ja isegi näiliselt igaveseks uinunud Moskva Kreml elavnes iga päevaga. Keisrikoja ministeeriumi poolt aadlike ja kaupmeeste käest üüritud majadesse paigutati välismaade delegatsioonid ning kogu maailmast kokkusõitnud välismaised printsid ja printsessid. Kogu Venemaalt olid kohale kutsutud kindralkubernerid, nende hulgas ka minu isa, kõrgemad väeülemad, kõik õukondlikes auastmetes olevad kirikuhierarhid, tähtsamate linnade linnapead, aadlimarssalid ja eriliselt väljavalitud vallavanemad.

Linnas kasvas elevus iga päevaga.

Kiivreid ja kürasse kandvate kavalergardide rühmade saatel ratsutasid uhkesti ehitud hobustel väljakule keskaegsetes kuldbrokaadist mantlites heeroldid ning

lugesid ette kroonimise puhul antud tsaari manifesti.

Moskvasse piduliku sissesõidu päeva hommikul saadeti mind ja Mandrõkat Peetri lossi, kus tsaari perekond ühes oma lähikondlastega ööbis. Juba rivistati piki Peterburi maanteed protsessiooni, mille pikkus oli ligi kaks versta. Rongkäigu avas kavalergardide eskadron, kelle järel valge hobuse seljas sõitis tsaar Preobraženski — Vene kaardiväe esimese ja vanima polgu mundris. Siis järgnesid kahe keisrinna kullatud tõllad ning nende taga suurvürstinnade ja välismaa printsesside omad. Vanaaegsed tõllakastid olid rihmadega kinnitatud tagumiste kaarekujuliste vedrude külge, mille kõrval kummalgi pool istusid nooremate klasside väikesed paažid, et tõllad nii väga ei õõtsuks. Selleks valmistati poisse kaua ette.

Keisrinna kandis pikka hõbehalli taftkleiti, millel oli tublisti kolme meetri pikkune hõbebrokaadist šlepp. Šlepid olid õukonnakleitide lahutamatuks osaks ning erinesid oma suuruselt: keisrinnal oli kõige pikem ja vallalistel suurvürstitaridel kõige lühem.

Selleks just meie, kammerpaažid, olimegi tema juurde määratud, sest kui me šleppi ei oleks kandnud, poleks tsaarinna saanud vabalt liikuda, kuna tema šlepp oli väga raske.

Aidanud tsaarinnal tõlda istuda ja korraldanud šlepi, olime seejärel vabad, kuid pidime õigeks ajaks Kremlisse jõudma, et protsessiooni vastu võtta. Meie käsutusse selleks otstarbeks antud voorimehel murdus Hodõnka välja viimasel teeaugul landoo [1] ning meil tuli kõrgetes ratsasaabastes ja kullatud mundrites läbi tungida rahvamurrust, kes juba Peterburi maanteelt Presnja poole voolas. Jalakäijate keskel liikus loendamatult ühe- ja kahehobuse-sõidukeid, kubinal täis inimesi. Nendest ühele järele jõudes palusime sõitjaid, viidates meie ametiülesandele, et nad kalessi meile loovutaksid. Varsti jõudsime maneežipoolsest küljest Kremli ette. Sissepääsuluba oli meil õla peal kullatud krooniga helesinise lehvi näol, mis oli kogu kroonimise ajaks välja antud nendele isikutele,

[1] Landoo — nelja istmega lahtine tõld. *Tõlk.*

kes tohtisid kroonimispäeval Uspenski peakirikusse pääseda.

Kaks päeva enne pidustusi pidime läbi tegema täieliku «proovi». Mandrõka kujutas keisrit ja mina — keisrinnat. Meie õlgadele olid pandud mitme meetri pikkused paksust lõuendist mantlid; neid kandsid kõrgemad riigiametnikud; andsime nendele juhendeid, kuidas tuleb šleppi kanda.

Läksime lossi, laskusime Uspenski peakiriku juurde, tõusime keset kirikut asuvale kõrgele poodiumile, mis oli kaetud punase kaleviga, istusime troonidele, väljusime peatrepile, kus tsaar pidi rahva ees kummardama, ja lõpetasime proovi Granovitaja Palee söögisaalis.

Õhtul, nagu alati pärast tavalisi vastuvõtte, andsin ma keisrinnale prantsuse keeli seletust temal eelseisva «tseremoonia» kõikide peensuste kohta.

Kroonimise päeval, 26. mail, särasid Kremli kuldkuplid eredas päikeses. Selle kõikidele platsidele ja läbikäikudesse olid püstitatud käsipuudega poodiumid, mis olid kaetud punase kaleviga, nii et sõjaväeosade ja pealtvaatajate jaoks jäi ruumi üsna napilt. Piki poodiume, kahekolme sammu kaugusel üksteisest, seisid täielikus paraadmundris ratsakaardiväe-soldatid paljaste palašide ja saablitega, poodiumide käsipuude taga aga asusid jalaväelastest auvahtkonnad. Kell kümme hommikul väljusime tsaari ja tsaarinna järel Suurest Paleest ning siirdusime täielikus vaikuses Uspenski peakirikusse.

Kogu kiriku keskkohta täitis hiiglasuur poodium, mille südames asetsesid kolm trooni: keskmine — tsaari, parempoolne — lesktsaarinna ja vasakpoolne — noore tsaarinna jaoks. Troonide juurest kuni ikonostaasialuseni laskus punase kaleviga kaetud kaldtrepp.

Tribüünidel asusid tsaari perekonna liikmed, välismaade delegatsioonid ja saadikud, keisri saatjaskond, Riiginõukogu liikmed, senaatorid. Saatsin tsaarinna kuni troonini, asetasin šlepi maha, tulin mööda tagumist treppi poodiumilt alla ja, et kõike paremini näha, hiilisin kliirosele ning jäin seisma õukonna koorilauljate selja taha. Liturgiat pidasid kolm Vene metropoliiti — Moskva, Peterburi ja Kiievi oma. Armulauale võtmise hetkel astus tsaar troonilt maha, läks läbi ikonostaasi

keskmise ukse, mida harilikult tohtisid läbida ainult vaimulikud, otse altari juurde ning pani pärast liturgiat ise altaril oleva keisrikrooni enesele pähe. Selle aja sees astus ka keisrinna troonilt maha, laskus põlvili ja tsaar asetas talle briljantidest krooni pähe. Kirikust väljumisel ootas tsaari ja tsaarinnat suur baldahhiin, mida kandsid saatjaskonna kõige vanemad kindralid, valged tallenahast mütsid peas. Tsaari ja tsaarinna mantlisabasid hoidsid kõrgemad tsiviilaukandjad ning meie, kõndides nende järel, võisime rahulikult ringi vaadata. Rongkäigu alguses ja lõpus liikusid toredad kavalergardide rühmad õukonna paraadvormis — valgetes mundrites-kollettides [1] ning punastes kalevist kürassides-supervestides [2] suure Andrease tärniga rinnal ja seljal. Nende järel liikus arvutu vaimulikkond. Õhk värises Moskva rohkearvuliste kirikukellade kõminast, mis segunes hümni mängivate sõjaväeorkestrite helidega. Kõik jäi vaikseks, kui pärast Arhangelski peakirikus Moskva tsaaride kalmetele kummardamist tsaari ja tsaarinna järel Potešnõi palee peatrepile tõusime. Moskva tsaaride traditsioonide kohaselt pidi Nikolai II siit rahvale maani kummarduse tegema; teadsin seda juba ette, nägin selles teatud sümbolit, kuid rahvast just seal ei olnudki, sest väike ruum peatrepi ees oli täis sõjaväelasi, ametnikke ja kübarais daame.

Pärast lühikest vaheaega toimus Granovitaja Palees pidulik lõunasöök, kus tsaarile ja tsaarinnale kandsid toitusid ette kõrged õukonna ametnikud; nendele andsime toidutaldrikuid edasi meie, kammerpaažid, kes me need omakorda saime hallide juustega toapoistelt.

Kõigil järgnevatel päevadel toimusid Suures Palees lõunasöögid ühes niinimetatud «*cercle*'itega», s. o. kutsutute juures ringikäimisega ja nendega isiklikult vestlemisega. Üks päev oli aadlikele, teine sõjaväelastele jne.

Suurel õukonnaballil tuli mul uuesti üles näidata oma oskust kurikuulsas šlepikandmises.

Pidulikul etendusel Suures Teatris esinesid tolleaegsed

---

[1] Kollett — teatav lühike üleriie ehk poolfrakk mõne riigi ratsaväes. *Tõlk.*

[2] Supervest — lühike varrukateta kaftan. *Tõlk.*

parimad vene näitlejad ja kontserdil Saksa saatkonnas — välismaa kuulsused.

Saksa saatkonnast väljumisel küsis tsaar paraadtrepil minult, kas meile on õhtusööki antud, ja minu eitava vastuse peale ütles ta Saksa saadikule, et kammerpaažid lõunastavad alati ühes lauas teiste kutsututega. Loomulikult oli selle tulemuseks selline kostitamine, millelt me tulime korrapidaja ohvitseri ehmatuseks Kremlisse tagasi alles väga hilisel hommikutunnil.

Üks viimaseid päevi oli eriti koormatud. Päeval seisis ees rahvapidu Hodõnka väljal ja õhtul ball Prantsuse saatkonnas.

Hommikul saadeti meid Peetri lossi, kus tsaari perekond ööbima pidi. Kui ma nüüd mõnikord Žukovski-nimelise Akadeemia hoone ees asuval skvääril jalutan, meenub mulle, kuidas samas kohas aastat nelikümmend viis tagasi astus meie juurde punases tšerkessi kuues konvoiohvitser, tuntud pummeldaja vürst Wittgenstein ja endise paažina meile ütles: «Kas olete kuulnud? Kurat teab, kuidas see juhtus — lihtsalt korralagedus! See kõik on selle nurjatu Moskva politsei süü, kes ei osanud metsiku rahvaga hakkama saada!»

Tsaari jaoks lossi väravate vastu ehitatud lehtlast nägime me hiiglasuurt kollast välja, mis oli ümbritsetud puust palaganidega, ja sellel rahvahulka, kes täitis mitte rohkem kui kolmandiku välja.

Mängiti hümni, karjuti «hurraa», kuid kõik tundsid, et on juhtunud midagi rasket ja et sellele järjekordsele pidunumbrile on tarvis kiiremini lõpp teha.

Kuid kogu toimunud õudust taipasime alles Kremlisse tagasi pöördudes: kihutasime mööda mitmest tuletõrjevankrist, kus presentide alt ulatusid välja inimeste käed ning jalad.

Kremlis jutustasid teenistusest vabad kammerpaažid meile juba kõiki üksikasju sellest, kuidas lahtise taeva all ööbinud sajad tuhanded inimesed hakkasid päikesetõusu ajal peole liikuma; kuidas tagumised esimestele peale surusid, tunglemist põhjustasid ja kuidas — kõigele lisaks — kunagi insenerivägede õppuste ajal kaevatud auke ning kaevikuid katvad lauad rahvahulga jalgade all sisse langesid. Selle tulemus oli paanika ning

tuhanded surnuks muljutud ja vigaseks tehtud inimesed. Oli mitmesuguseid järeldusi ning oletusi: mina, nagu palju teisigi, arvasin, et tsaar kindlasti muudab leinamärgiks ära õhtuse balli Prantsuse saatkonnas; teised läksid veel kaugemale ja ootasid iga hetk, et meid kõiki kutsutakse Iverski kabeli juurde, kuhu tsaar peab minema üldrahvalikuks mälestuspalvuseks. Ent midagi taolist ei toimunud, ja mööda saatkonna saale hulkudes püüdsin ma oma südametunnistust rahustada oletusega, et nähtavasti tahab tsaar, täites monarhi rasket kohustust, välismaalaste eest meie sisemist vene muret varjata.

Ma ei suutnud enesele kujutleda, et see südametu sfinks mõne aasta pärast suhtub samasuguse ükskõiksusega Tsušima tragöödiasse, rahva tulistamisse 9. jaanuaril — Verisel pühapäeval —, relvadeta vene soldatite hukkumisse imperialistliku sõja kaevikutes ja on võimeline pärast troonist loobumist oma emaga doominot mängima.

Moskva paleede ja saatkondade parfümeeritud parkettpõrandad, vene ja välismaa printsesside luksuslikud tualetid, õukonnamundrite hiilgus — kõik see asendus meie jaoks mõne päeva pärast sõjaväe õppeväljaku tolmuga Krasnoje Seloos.

Olime sinna komandeeritud laagriõppustele Ohvitseride Ratsasõidukooli niinimetatud «mustereskadroni» juurde, kus tegime läbi algul reameeste õppuse — ühes hobuste puhastamisega jms. — ning pärast rühmakomandöride teenistuse. See eskadron oli, nagu mulle jutustati, kunagi tõesti olnud mustereskadron, kus kontrolliti igasuguste uute meetodite katsetamist. Meie sealviibimise ajal aga kujutas ta endast armetut armeeväeosa kõhna saksa paruni Nettelhorsti juhtimisel, kes hiljem, nagu pilkeks vaba kasakkonna üle, nimetati ihukaitseväe kasakapolgu komandöriks.

1. augustil saime nokaga ohvitserimütsid, ohvitseri mõõgatutid mõõkadele ja estandartjunkrutena [1] komandeeriti meid oma tulevaste polkude järgi laiali.

---

[1] Estandartjunkur — sõjaväeline aukraad tsaariaegses ratsaväes, vastas alamlipnikule jalaväes. *Tõlk.*

12. augustil pärast suurte manöövrite ja üldise paraadi lõppemist olid kõik paažid ning junkrud tsaari valli juurde kutsutud, kus tsaar oma kinnast käes näppides ütles sõnad, mis avasid meie ees terve maailma: «Õnnitlen teid kui ohvitsere!»

See hetk, milleks me valmistusime palju aastaid, kutsus meis esile tõelise rõõmupurske, mis väljendus võimsas «hurraas».

Ma lahkusin keisrinnast erutatult, saanud tema käest kõrgendamiskäskkirja, mis algas minu perekonnanimega kui kavalergardide polku määratuga.

Ratsutasin galopeerides, käskkiri paguni all, Pavlovskaja alevisse, oma polgu asukohta. Juba mõne minuti pärast väljusin oma tarest lumivalges ohvitserikuues ja embasin vana üleajateenijat-pasunameest Žitkovi — esimest, kes mind tervitas, võttes sõjaväelise auandmise poosi.

KUUES PEATÜKK

KAVALERGARDID

Polgu nimi ise, «rüütlikaardivägi», sisaldas eneses aadelliku päritolu mõistet. Ajalugu on jäädvustanud kavalergardide sõjameheliku eneseohverdamise kangelasteo. Aastal 1805, lahingus Austerlitzi all, olid kavalergardid Vene jalaväe päästmiseks prantslasi atakeerinud ja katnud võitlusvälja oma lumivalgetes kürassiirikollettides kehadega. Väljal ringisõitev Napoleon oli edutus rünnakus langenud «kollanokkade» üle ebakohaselt nalja heitnud, kuid seal oli meie eskadroni haavatud ohvitser end püstakile ajanud ja suurepärases prantsuse keeles vastanud:

«Ma olen noor, see on õige, kuid sõjamehe vaprust ei väljendata tema aastaid määrava arvuga.»[1]

---

[1] Corneille' «*Le Cid*»:

Je suis jeune, il est vrai,
Mais aux âmes bien nées
La valeur n'attend pas
Le nombre des années.

Kauaaegsest teenistusest tumedaks muutunud polgustandardile oli hõbedaga tikitud: «Borodino eest», hõbedastele signaalpasunatele aga oli graveeritud pealkiri: «Fère-Champenoise'i eest 1814». Saatus viis minu, kavalergardi, sellesse väiksesse valgetest kivimajadest Prantsuse külasse täpselt sada aastat hiljem pärast mainitud võitlust, Marne'i lahingu päevadel, mida ma jälgisin Prantsuse väejuhatuse juurde määratud Vene sõjaväe esindajana. Keset Fère-Champenoise'i asula väikest väljakut nägin ma tagasihoidlikku monumenti, mis oli püstitatud võitluses prantslaste vastu aastal 1814 langenud vene soldatite mälestuseks. Selles lahingus nende poolt kordasaadetud kangelasteo kujutust näen ma praegugi iga kord, kui käin Sõjaväeinseneride Akadeemias, mille treppi kaunistab hiiglasuur maal Fère-Champenoise'i lahingust; maali esifoonil on minu endise polgu 1., niinimetatud ihukaitse-eskadron, valmis minema rünnakule prantsuse tääkidest turris jalaväekarree [1] vastu.

Polku astudes sukeldus meist igaüks kavalergardide ajaloolise mineviku imetleva austamise õhkkonda. Minul kohekordistus see austus kiindumusetunde tõttu polgu kui peaaegu oma kodu vastu. Kõige varasemast lapsepõlvest peale nägin ma isal seljas musta saterkuube kahe rea hõbenööpidega ja valge voodriga pikkade hõlmade all, ning polgu punase rummuga valge vormimüts näis mulle õilsuse ja sõjamehe au tunnusena.

Sündinud polgu kasarmutes, leidsin ma veel üheksateistkümne aasta pärast polgus eest vanemaid ohvitsere, polgu arsti ja üleajateenijatest pasunamehi, kes olid minu lapsepõlve-aastail mu isa juhtimise all teeninud.

Mitte kusagil Venemaal ei olnud patriarhaalsusevaim vist nii tugev kui nendes Jelizaveta-aegsetes kasarmutes Zahharjevskaja tänavas.

Üks sellise patriarhaalsuse avaldumise nähtusi oli omapäraselt kujunenud suhtumine soldatitesse, olgugi et «komandöriks-isaks» võis olla kollanokk kornet. Kõige liberaalsemad ohvitserid suhtusid soldatitesse nagu «heasüdamlikud» mõisnikud oma talupoegadesse, kuid

[1] Karree — nelinurkne lahingurivistus. *Tõlk.*

isegi kõige harimatumad ei lubanud enesele kunagi soldatite löömist, et mitte rikkuda polgu traditsiooni.

Polgu elulaadile avaldas mõju see asjaolu, et mõnedel vanadel vene suguvõsadel, nagu Šeremetjevitel, Gagarinitel, Mussin-Puškinitel, Arapovitel, Paškovidel jt., oli traditsiooniks teenida põlvest põlve selles polgus. Polgu saja aasta juubeli päeval oli sel puhul fotografeeritud grupp, kelle esimeses reas istusid isad — endised polgukomandörid ja -ohvitserid — ning teises reas seisid nende igaühe üks või kaks poega.

Polgu traditsioonid nägid, sõltumatult ohvitseride tiitlist, ohvitseridevahelistes suhetes ette teatud võrdsust. Kes oli polgu univormi selga pannud, see oli ka polgu täieõiguslikuks liikmeks saanud, justament nagu mõnes aristokraatlikus klubis.

Sarnasus sellise klubiga avaldus eriti selgesti ohvitseride valikus, kelle vastuvõtmine polku olenes mitte ülemusest ja isegi mitte tsaarist, vaid eelkõige ohvitseride üldkogu otsusest. See üldkogu valvas tema poolt valitud aukohtu kaudu ka ohvitseride eraelu järele, peamiselt pruutide valiku järele.

Ohvitseride abikaasad moodustasid justkui osa polgust ning seepärast ei lastud nende ringkonda peale juuditaride ka daame, kes, olgugi pärit kõige rikkamatest ja kultuursematest vene perekondadest, ei kuulunud aadli hulka. Minu sõbral vürst Urussovil tuli polgust lahkuda, kuna ta abiellus kaupmees Haritonenko tütrega; tal keelati ilmuda oma pulma kavalergardi mundris.

Kaardiväeohvitseri kujutluses koosnes polk kolmekümnest kuni neljakümnest «härrast», kõik teised aga moodustasid nagu mingi abiaparaadi. Kui oleksite sõitnud Pariisi mõned aastad pärast meie revolutsiooni, oleksite seal leidnud rohkesti juba ammu laialisaadetud «kaardiväepolkude» ning sealhulgas ka «kavalergardide polgu» ohvitsere, kes tsiviilpintsakutes ja autojuhi-pihtkuubedes olid kogunenud polgupühale endisse saatkonnakirikusse Daru tänavas — vene pagulaskonna tolleaegsesse keskusse — ja Krimmist põgenemisel kaasatoodud polgustandardi «varjus» pidasid jumalateenistusi. Loomulikult ei jätnud nad omal ajal mulle Pariisis kirja saat-

mata, nagu tegid seda paažidki, kus teatasid minu «väljaheitmisest» polgust.

Vene impeeriumi ajal oli kavalergardide polk esimeseks polguks 1. ratsakaardiväe-diviisis. Sellesse diviisi kuulus peale nelja kürassiiripolgu veel kaks kaardiväe kasakapolku. Kõik polgud koosnesid neljast eskadronist.

See diviis säilitas enesele raskeratsaväe-diviisi nimetuse mitte üksnes kümne verssoki pikkuste meeste ja kuue verssoki kõrguste hobuste tõttu [1], vaid ka oma sõjaliste tegude tõttu tollest epohhist, mil kürassiirid oma raske massiga murdsid kergesti läbi igast kergeratsaväe rivist. 1914. aastal, kui algas imperialistlik sõda, mil võeti tarvitusele gaasid ja tankid, nägin ma Pariisis prantsuse kürassiire, kes asusid sõjateele Napoleoni-aegsetes kiivrites ja kürassides. Suur on vormiriietusse kiindumise jõud!

Erinevalt raskest diviisist koosnes 2. kergeratsaväediviis neljast kuue-eskadronilisest ratsagrenaderide, ulaanide, ihukaitsetragunite ja ihukaitsehusaaride polgust.

1. diviisi hobuse peale anti ööpäevas neli karnitsat [2] kaeru, 2. diviisi hobused said kolm karnitsat ning armeeratsaväägi — kaks ja pool karnitsat. Ent tulemusena osutusid ülevaatustel mõned armee-, iseäranis piiriäärsete korpuste diviisid hobuste lahingulise ettevalmistuse ja vastupidavuse suhtes kaardiväediviisidest paremaks. See seletus peamiselt kaardiväepolkude õppuseks ebasoodsate majutamistingimustega. Eriti sai kannatada meie esimene brigaad — kavalergardid ja ratsakaardiväepolk, mis olid paigutatud otse Peterburi tsentrumisse; suurem osa aastast polnud meil võimalik isegi õppeväljakule ratsutada, kuid see-eest pälvisime hüüdnime «matusebüroo», sest olime kohustatud ratsarivis osa võtma pealinnas elunevate ning surevate arvutute kindralite ärasaatmisest.

Nendel tseremooniatel, samuti kui paraadidel, meenutas polk oma välimusega Aleksander I ja Nikolai I

[1] Kümne verssoki pikkused mehed ja kuue verssoki kõrgused hobused — tuleb mõista kaks arssinat + kümme verssokit jne. *Tõlk.*

[2] Karnits — endine õõnesmõõt = 1/8 setverikku = 3,28 liitrit. *Tõlk.*

Kornet Ignatjev kavalergardide polgu paraadvormis 1902. a.

ammuiganenud aegu, esinedes valgetes kollettides, talvisel ajal aga sinelites, mille peale tõmmati läikivad vaskkürassid, kandes palašše kõrisevates tuppedes ja peas vaskkiivreid, mille otsa kruviti teravad nupud või erijuhtudel hõbetatud kahe peaga kotkad. Soldatid nimetasid neid kotkaid millegipärast «tuvikesteks». Sadulad kaeti suurte punaste, hõbepaeltega ääristatud sadulavaipadega. Esimene ratsanike viirg kandis piike, mille otsas lehvisid lipukesed.

Harilikuks välivormiks olid meil mustad ühe rea nööpidega mundrid ja nokaga mütsid, relvastus aga oli kogu ratsaväele üldine — mõõgad ja vintpüssid.

Kuid sellega, muide, asi ei piirdunud, sest auvahtkondade jaoks palees oli kavalergardidele ja ratsakaardiväelastele ette nähtud veel nn. paleeparaadvorm. Mundri peale tõmmati punasest kalevist kürass ning jalga valged seemisnahast püksid, mida võis jalga ajada ainult märjalt, ja keskaegsed kõrged ratsaväelase saapad.

Siis pidi nende esimese kahe ratsaväepolgu ohvitseridel olema veel nn. balliunivorm, millesse riietuti kakskolm korda aastas paleeballide puhul. Kui sellele lisada veel Nikolai-aegne peleriini ja piibrinahast kraega sinel, siis võib aru saada, kui palju ratsakaardiväe ohvitseride mundrid maksma läksid. Enamik püüdis enne kooli lõpetamist anda tellimused mitmesugustele rätsepatele: mundrite niinimetatud esimesed numbrid — kallitele ning teised ja kolmandad — odavamatele rätsepatele.

Ohvitseridele üle jõu käivad vormiriietused põhjustasid kooperatiivse kaardiväe-majandusühingu asutamise ühes omaenda töökodadega. Samasugused majandusühingud tekkisid pärastpoole kõikides suuremates garnisonides.

Vormiriietuse kuludele lisandusid ratsahobuste hankimise kulud. Ratsakaardiväes oli iga ohvitser kohustatud polku määramisel ette näitama kaks endale kuuluvat hobust, kes pidid vastama riviteenistuse nõuetele; armeeratsaväes oli ohvitseril üks isiklik ja teine kroonu hobune.

Kui kerges ratsakaardiväes ja armeeratsaväes võisid

ohvitserid ilma erilise raskuseta enesele sobivaid hobuseid leida, siis meie diviisis ei suutnud nõudeid hobuse kõrguse kohta rahuldada ei kroonu- ega era-hobusekasvandustest saadav materjal. Meie polkude hobukoosseisu andsid vaid suure vaevaga mõned Donimaa või Ukraina era-hobusekasvandused, mis kasvatasid ehk küll mitte päriselt puhastverd, kuid kõrge kasvuga ja suure kondiga hobuseid. Tol ajal kui mina polku tulin, istusid peaaegu kõik ohvitserid niinimetatud «*hunter*'itel», s. t. just nagu inglise jahihobustel. Tegelikult aga olid need enamasti saksa raskeratsahobused Hannoverist, kellel *hunter*'itega midagi ühist ei olnud.

Kujundanud juba noorusaastatest peale enesele täisverd kergeratsahobuse ideaali, kohkusin ma, kui veel kammerpaažina kord proovisin üht säärast raskekaaluhobust, kes kuulus polgu ohvitserile vürst Karageorgijevitšile, Serbia tulevase kuninga onule. See bretöörist [1] vürst, Pariisi elumees ja kohviku «De la Paix» tavaline külastaja, pidi erusse minema duelli pärast, mis tal oli olnud oma eskadroni vabatahtlikuga krahv Manteuffeliga, kes kurameeris tema kaunitarist naisega.

Hiljem öeldi mulle, et suurvürst Nikolai Nikolajevitš müüb kõrge hinna — tuhande viiesaja rubla — eest ära oma isikliku kõrvi. Läksin ühes isaga vaatama ja sattusime üsna ebameeldivasse seisukorda. Saanud suurvürstilt loa, hakkasin seda toreda väljanägemisega hobust proovima suurvürsti enda pisitillukeses maneežis Mihhailovskaja väljakul asuva palee juures. Kõik läks hästi, kuni isa hakkas galopile allüüri juurde nõudma. Sõitsin üha kiiremini, kuid isa nõudis ikka rohkem kiirust, kuni ma ise kuulsin, et hobune on hakanud tugevasti hingeldama. Mul ei jäänud muud üle, kui hobuse seljast rutem maha tulla ja paluda suurvürstile edasi anda tänu tema kahtlase armastusväärsuse eest kergeuskliku tulevase ratsaväelase suhtes.

Nii ma siis ilmusingi polku ühes kahe noore hobusega Vene riiklikest hobusekasvandustest: araabia hobuse Iskander-Beki pojaga, tukatkullakarvalise Impetiga — Streltsõ kasvandusest ja kuulsa puhastverd Lohengrini

[1] Bretöör — kahevõitlust ihkav isik. *Tõlk.*

pojaga, valgejalgse Lordmeeriga — Janovi kasvandusest.

Ent suur oli minu pettumus, kui ohvitseride hobusetalli juhataja ning apellatsioonitu ekspert porutšik Petka Arapov kindlaks tegi, et mõlemad minu üle nelja verssoki kõrgused iludused pole hobused, vaid rotid ja seepärast riviks kõlbmatud selles eskadronis, mida nimetatakse «tema majesteedi keisrinna eskadroniks». Tõepoolest näisid nad viie- ja kuueverssokiliste helekõrbide hobuste kõrval väikestena. Jälle tuli uusi otsida.

Õnneks teatas minu rikas onu, suurhärra ja põikpea Apraksin, et ta maksab mu hobuse kinni, kui see ainult kõikidest polgus olevatest hobustest parem oleks.

Onu raha peale leidus kiiresti klient kindraladjutant Aleksander Petrovitš Strukovi näol, kes oli Georgi risti kavaleriks saanud Türgi sõjas, kus ta kaardiväeulaanide eesotsas koos Gurkoga [1] oli ületanud Balkanid. See noore leitnandi sarnane sale, peenikeste pikkade «ratsaväelase» vurrudega vanapoiss oli tuntud mitte ainult ulja sportlasena ja vene hobuseljapaki leiutajana, vaid ka suurilma osavaima hobuseparisnikuna.

Ta võõrustas meid oma väikeses Neeva kaldapealsel asuvas üheperekonnaelamus oivalise hommikueinega, viis meid isaga pisitillukesse siseõue ja nii nagu oli, kuueväel, hüppas pakasest hoolimata džoki moodi, sadulajaluseid puudutamata kõrvi hobuse selga, kes hämmastas meid oma sadulavöö sügavusega, õla pikkuse ja välise tervisliku kuivja konstruktsiooniga.

Kui Strukov seda kuue verssoki kõrgust hiiglast meie ümber libedal pisitillukesel sõõril galopis keerutama hakkas, ei võinud me öelda ainsatki arvustavat sõna. Siis andis Strukov, rahast sõnagi rääkimata, käskiva tooniga korralduse hobune kavalergardide polku viia. Muidugi oli minu Faust paraádidel 1. eskadroni 1. rühma ees tubli, kuid ainult kõike väljanuhkiv Petka Arapov

[1] Gurko, Jossif — Vene feldmarssal; oli silmapaistvamaid väejuhte Vene-Türgi 1877.—1878. a. sõjas. Balkaneist üleminek, Šipka kaitsmine, Gorni-Dubnjaki, Plevna ja Adrianoopoli lahing on seotud Gurko nimega. *Tõlk.*

teadis, kui palju «*embrocation*»-tärpentini [1] olin ma selle lihasteta ungari raskeratsahobuse õlgadesse hõõrunud.

Õieti algas minu teenistus polgus, samuti nagu kõikidel noortel ohvitseridel, polgukorrapidajaks olemisega. Täpselt kell kaksteist läksid endine ja uus korrapidaja ohvitser õue keskkohas olevasse polgu peavahiruumi, mis koosnes lavast ja postist koos karauli väljakutsumise kellaga. Laval oli vanker rahakastiga, mida valvas tunnimees, püss rihmaga seljas ja paljastatud mõõk käes. Näis mõttetuna saata polgu laekahoidjat, põdurat ja pooleldi tsiviilisikut, staabirittmeister markii Pauluccit selle kasti juurde, millest ta erilise hardusega võttis või millesse pani mingi ümbriku. Milleks oli vaja õues külmetada, selle asemel et raha kantseleikapis hoida? Kuid lugu selles seisiski, et oli selline komme, mida muuta ei tulnud pähe kellelegi. Alates väikestest üksikasjadest kuni tähtsaimate küsimusteni rajanes Vene sõjaväes nii paljugi oma aja äraelanud traditsioonidel, mitte aga tervel mõistusel.

Niisiis, kui olin rahakasti pitserid järele vaadanud ja kuuest mehest ning unterohvitserist koosnevat uut polgu vahtkonda tervitanud ja kõikide eskadroni- ning komandokorrapidajate raportid vastu võtnud, siirdusid korrapidajad siinsamas olevasse peavahiruumi ja keldrikorral asuvasse kartserisse, kirjutasid alla raportile alaloleva koosseisu kohta ning läksid siis polgukomandöri juurde.

Päeval täitis korrapidaja ohvitser kõiki oma harilikke teenistuskohuseid ja enne lõunasööki viibis eskadronidele lihaportsjonite jaotamise juures. Ta vastutas liha õige kaalu ja värskuse eest. Kell üheksa õhtul läks ta mõnesse eskadroni loetlusele, kus kooris palveid lauldi ja loeti ette polgu käskkiri järgmiseks päevaks.

Öösel oli korrapidaja ohvitser kohustatud kas või kordki läbi käima kõik polguruumid, märkima raportisse eluruumide temperatuuri, kontrollima kõikide korrapidajate ja päevnike valvsust ning korda kõigis kaheksateistkümnes hobusetallis.

---

[1] Embrocation (ingl. k.) — sissehõõrutav arstim. *Tõlk.*

Ruumid olid kolme tänava vahel laiali ja kohusetruule ringkäigule läks vähemalt kaks tundi.

Mitte ükski välismaa sõjavägi ei tundnud sääraseid siseteenistuse toimkondi kui Vene armee. Selle kohta võis tõepoolest öelda, et tema ülesanne on valvata iseennast. Igas eskadronis oli peale korrapidaja unterohvitseri veel neli päevnikku, tallides — niisama palju, siis veel pagaritöötoas, polgu laatsaretis, puulao juures... Toimkonnas olevate meeste üldarv ulatus väikeses, neljaeskadronilises polgus kuni kuuekümne meheni päevas.

Kui ma esimest korda olin polgukorrapidaja ja õhtul tagasi tulin ohvitseridekogusse, mille alumisel korral asus korrapidaja tuba, kandis mulle käskjalg — klubi teener — ette, et ase on üles tehtud. Teades, et polgukorrapidaja on kohustatud pärast ehasignaali sineli selga ning mõõga ja revolvri vööle jätma, tegin näo, et ei märkagi vahesirmi taga peenimate linade ja sooja inglise tekiga kaetud toredat diivanit; sealsamas asetses ka mu isiklik öösärk, mille minu ettenägelik toapoiss oli hommikul sinna jätnud.

Ütlesin, et mul ei ole tahtmist magada. Kuid einelaua vanemteenija Jegor teatas, et kõik korrapidajad riietuvad ööseks rahulikult lahti, sest mitte keegi ei saa ilma valveteenrita öösel sisse tulla, viimane aga ei ava ust ühelegi ülemusele, kuni pole veendunud, et korrapidaja on üles tõusnud ja võib vastu võtta.

Mõne nädala pärast sai Jegori strateegia kaotuse osaliseks ja vaesekesel Vanja Saltõkovil, kes siis oli polgukorrapidajaks ning harjumuse kohaselt magusasti magas, tuli selle eest aru anda. Peterburi sõjaväe-ringkonna ülemjuhatajal suurvürst Vladimir Aleksandrovitšil, tsaari lellel, polnud tihtilugu und, hoolimata iga päev enne magamaheitmist ärajoodud šampanjapudelist. Tõmmanud jalga alati allavajunud säärtega pehmed saapad ja ajanud selga kindraladjutandi palitu, läks ta öösel jalutuskäikudele — eesmärgiga mõnda kaardiväepolku «tabada». Sel õnnetul tuisusel talveööl jõudis ta vaevaliselt liikudes siiski meie polgu juurde, kus kaua ning tagajärjetult «Jegori kella» kõlistas. Niisama tagajärjetult äratati ohvitseridekogus Vanjakest.

Kaotanud lootuse polgukorrapidajat kätte saada, läks

suurvürst polgu õue ja ühes keldris tulukest märgates tundis huvi, mis seal nii hilisel tunnil tehakse. Seal ootas teda näotu pilt: pimedas niiskes keldris sõtkusid tainast mingisugused poolpaljad mehed, määrdunud mütsid peas ja niisama määrdunud aluspüksid jalas — see oli polgu pagaritöötuba. Selle ülemale porutšik Netšajevile lõppes see lugu arestiga Sadovaja tänavas asuvas komandantuuri peavahis.

Minuga juhtus kord polgukorrapidajaks olemise ajal järgmine lugu: kui kõik ohvitserid olid õhtu eel juba lahkunud, jooksis minu juurde töökomando korrapidaja unterohvitser ja kandis erutatud häälega ette, et «Aleksander Ivanovitš on surnud».

Aleksander Ivanovitšiks hüüdsid kõik reamehed ja komandörid vana habemikku veltveeblit, kes tundide viisi päevnikuga kõrvuti värava juures seisis ja kõiki möödaminejaid tervitas.

Kust see Aleksander Ivanovitš meie polku tuli? Selgus, et veel enne seda, kui minu isa polku juhtis, s. o. 70-ndate aastate algul, ajasid polgu ahjud tohutult suitsu sisse ja mitte ükski ei suutnud nendega toime tulla. Kord oli sõjaväe-ringkonna poolt saadetud polku juudi rahvusest kantonistist spetsialist-pottsepp Ošanski. Tema sealoleku ajal küdesid ahjud korralikult, ilma temata aga ajasid jälle suitsu sisse. Seda teadsid kõik väga hästi ja kõigist eeskirjadest ning seadustest mööda hiilides jäeti Ošanski polku, kus talle anti munder, auastmed, medalid ja teenetemärk tema «laitmatu» üleajateenistuse eest.

Nüüd aga teda enam ei olnud. Unterohvitser viis mind ühte juba Jelizaveta ajal ehitatud majja, kus valguskülallasel keldrikorral võlvide all oli Aleksander Ivanovitši korter. Ta lamas polgu mundris keset tuba kokkupandud laudadel. Tema pojad, kes teenisid samuti sõjaväes üleajateenijatena, üks pasunamehena, teine kirjutajana, kolmas rätsepana, nutsid kibedasti.

Ma ei võinud kuidagi oletada seda, mida lähematel tundidel toimumas nägin. Polgu värava juurde sõitsid toredad saanid ja tõllad, millest astusid välja hästiriietatud elegantsed daamid karusnahkades ja soliidsed härrad silindrites; nad kõik läksid keldrisse Aleksander Ivanovitši põrmu juurde. Selgus — ja see ei võinud

meile kellelegi pähe tulla —, et veltveebel Ošanski oli palju aastaid seisnud Peterburi juudikogukonna eesotsas. Järgmise päeva hommikul toimus surnu ärasaatmine, mulle tehti ülesandeks suures polgu maneežis organiseerida vastav tseremoonia. Keskpäevaks omandas maneež ebatavalise välimuse. Peale Peterburi juutide olid siia kokku tulnud mitte üksnes kõik polgus olevad ohvitserid, vaid ka palju vanu kavalergarde eesotsas kõikide endiste polgukomandöridega. Viimaste hulgas oli ka minu isa, kes sel ajal oli Riiginõukogu liige.

Sõjaväemäärustik nõudis, et igal sõjaväelase matusel, olenemata tema aukraadist ja seisusest, pidid sõjaväelased täielikku paraadvormi kandma, ning seetõttu tuli kõigil valged kolletid selga ajada, lindid ja ordenid rinda kinnitada, kotkastega kiivrid pähe panna. Aleksander Ivanovitši puusärgi juures segunes aristokraatlik sõjaväeline maailm juudi äri- ja finantsmaailmaga, kaardiväesoldatid tagasihoidlike juutidest käsitöölistega.

Kui rabi oli lõpetanud oma kõne, tõstsid kuus endist polgukomandöri vana kantonisti puusärgi üles, tänaval aga avaldasid sõjaväelist au rühm soldateid vahtmeistri — kadunuga auastmelt võrdse sõjaväelase — juhtimisel ja polgu pasunakoor. Niisugune oli suitsu ajanud ahjude vana loo pidulik finaal.

Kordamööda pealinna garnisoni kõikide teiste väeosadega olime korrapidajaks veel kolmes sõjaväehospidalis — Nikolai, Kliinilises ja Semjonovskis.

Igale korrapidajale ohvitserile anti oma väeosast kaasa kaks-kolm unterohvitseri, kes aitasid tal jälgida, kuidas hospidali personal haigeid soldateid kohtleb. Väikesed ohvitseride ja nende naiste palatid olid ainult Kliinilises Hospidalis, sest enamik ohvitseride keskmisest ja kõrgemast koosseisust ravis end oma kodus. Pärast igakordset toidu väljajagamist käisime ühes unterohvitseridega kõik palatid läbi ning küsisime, kas kõik on rahul. Öisel ajal jälgisime sanitaarpersonali tööd, kuulates ära raamatusse kirjutatud kaebuste ja avalduste põhjused. Koidu aegu võtsime liha vastu ja koka käest lihakeedukatelde võtmed ära. Kõige raskemaks kohustuseks oli surijate testamentide ja surmaaktide koostamine.

Palju harvemini tuli polgul korrapidajaks olla sõjaväeringkonna kohtus, kuhu saadeti ainult ohvitserivahtkond. Sellel kohtuistungil, millel minul tuli viibida, pühendati tubli pool päeva jäsemevigastuse asjade arutamisele. Ei uskunud oma kõrvu, kui süüdistusakti ette loeti: kohtualune, noor talupoeg, olles saanud teada enese kutsumisest sõjaväkke, raius endal kirvega maha parema käe nimetissõrme, et sõjaväeteenistuseks kõlbmatuks muutuda. Õnnetu, kidur väike mehike, keda valvasid kaks suurt kavalergardi, kiivrid peas, kuulas kõike seda täieliku ükskõiksusega. Samasuguse kiretusega suhtus ta ka noore advokaadi tulisesse kõnesse, kes kohtule tõestada püüdis, et tema klient on vasakukäeline. Selle kinnituseks laskis ta kohtualusel niiti nõelasilma ajada, veeklaasi võtta ja muud seesugust teha.

Kohus, mis koosnes ordenitega ehitud kaardiväepolkovnikutest, mõistis kohtualuse viieks aastaks vangiroodu.

Minus kutsus see kohtumõistmine esile raske tunde. Esmakordselt nägin ma väga selgesti, et vene talupojale on meie sõjaväes teenimine midagi sunnitöö-taolist.

Korrapidajaks olemised moodustasid teenistuse kõige igavama osa ning olid kornetite ja noorte porutšikute saatuseks, kes ei olnud veel jõudnud enesele kohta leida mingisuguses ametis — polnud saanud veel laekahoidjaks, ohvitseridekogu juhatajaks, kortermeistriks, kantonistide kooli ülemaks või isegi kirikuvanemaks. Viimati nimetatud ametikoha lõi ja hõivas asendamatult kurikuulus Vojeikov, viimne paleekomandant Nikolai II juures.

See väikest kasvu, liikuvate ja lõhnastatud vurrudega porutšik elas kasarmus parimas kroonukorteris, oli abielus keisrikoja ministri parun Fredericksi täiesti ilmetu tütrega; teda peeti intrigandiks ja iseloomult kõige ebameeldivamaks kaaslaseks, kuid oma majandusliku osavusega sugereeris ta enese vastu teatavat lugupidamist.

Otsustanud isegi polgu kirikust tulu saada, korjas ta selle ümberehitamiseks raha ja istus isiklikult keset polgu õue toolil ning müüs vanast kirikust saadud ehitusprahti.

Selle väikese trotsliku mehe peaomaduseks oli ihnsus,

mis nii kaugele läks, et hoolimata oma määratu suurest varandusest nuputas ta enesele oma vanadest riietest, lastes neid uuesti juurde lõigata ja üle värvida, ohvitseri tööpalitu. Paljud ohvitserid, kes olid säärastel majanduslikel ametikohtadel, jäid kauaks ajaks riviteenistusest eemale ja pöördusid sellesse tagasi alles eskadronikomandöriks määramise puhul, mida nendel harilikult tuli oodata kümme-viisteistkümmend aastat ja mõnikord rohkemgi. Seetõttu oli meie eskadroni nimekirjas umbes kümme ohvitseri, tegelikult aga polnud mitte kunagi üle viie; ülejäänuid nägin ma hommikueine ajal klubis, kord nädalas ohvitseride ratsasõidul ning igasugustel «pummeldustel».

Polku astumisel lootsin ma just siin kõigist ratsaväe riviteenistuse peensustest jagu saada. Samal ajal aga põrkasin juba esimestest päevadest peale kokku sõjaväeteenistuse härraslik-heasüdamliku ignoreerimisega ohvitseride poolt. Õnneks määrati mind varsti noorte soldatite väljaõppe juhataja abiks; need olid möödunud aasta nekrutid, kes olid läbi teinud laagriõppused eskadroni rivis ja õppeaasta algusest peale kahe-kolmekuulise forsseeritud rivilise ettevalmistuse.

Minu vahetuks ülemaks osutus porutšik parun Mannerheim, tulevane revolutsiooni kägistaja Soomes. See rootsi päritoluga ja soome haridusega eeskujulik palgasõdur suhtus sõjaväeteenistusse nagu käsitöösse.

Ta oskas kõike eeskujulikult teha ja isegi juua nii, et kaineks jääda.

Muidugi põlgas ta südame põhjas meie sõjaväemundris eraisikuid, kuid oskas seda väljendada säärasel poolnaljatleval toonil, et enamik pidas seda tubli, kuid piiratud mõistusega paruni naljaks. Mind võttis ta samuti osavalt käsile ja tõestas järk-järgult, et peale keskpärase ratsasõidu ja võib-olla ka veel võimlemise ei oska ma lihtsalt mitte midagi.

Minu peamisteks õpetajateks osutusid unterohvitserid. Tulen õppusele.

«Valvel! Paremale vaat!» annab käskluse unterohvitser Purõšev.

«Tervist, vennad!» ütlen mina kaardiväe kombe kohaselt, häält tõstmata.

«Tervist, teie hiilgus!» kuuldub üksmeelne vastus.

«Komanda edasi,» ütlen ma unterohvitserile.

See hääldab käskluse selgesti, mille põhjal minu õpilased mööda saali malelauakujulisse asetusse kiiresti laiali paiskuvad.

«Kaitse paremat põske, torka vasakule, raiu alla paremale.»

Õhus kuuldub mõõkade vihinat, ning jällegi on täielik vaikus.

Mida on minul siin õpetada? Annaks jumal, et ise suudaksin kõike meeles pidada ülevaatuse jaoks, kus tuleb käsklusi anda.

«Ei tule küllalt puhtalt välja,» ütleb mulle vahtmeister Nikolai Pavlovitš õpetlikult, «seal teil kolmandas rühmas teevad päris kehvasti.»

Vaikin, kuna minu arvates teevad soldatid minust kõik paremini.

Noorsoldatite ülevaatuse viis Mannerheim hiilgavalt läbi, minule ühes temaga avaldati polgu käskkirjas tänu ja mind määrati eskadroni luurekomando juhatajaks. Luuraja nimetuse pälvinu sai teenete märgiks piki paguneid kulgeva kollase tressi.

Peale suuliste õppuste maakaardil ja ettekannete kirjutamisel olid luurajad kohustatud kord nädalas praktilisteks töödeks maastikule välja sõitma. Selleks olid ette nähtud kõige vastupidavamad ja väledamad hobused. Tegelikult aga õnnestus komandot nendeks õppusteks kokku koguda äärmiselt harva.

Toosama Nikolai Pavlovitš, kellest see sõltus, õigustas end, loetledes, mitu meest on polgutoimkonnas, kes on sõitnud jahu järele, kes võid, heinu, kaeru tooma.

Ja pealegi on novembris suurvürsti inspektori-ülevaatus, selleks peab ka ette valmistama.

Külma tõttu olid meie suurekasvulised hobused muutunud sassis karvaga karudeks, kuid ülevaatusel peavad nad ju läikima. Seepärast toimus hommikul kella kuuest kuni kaheksani hobuste puhastamine, kella ühest kolmeni puhastamine ja kell kuus õhtul jällegi puhastamine.

Laupäeval aga on saun ja pesupesemine.

Ent praktilisteks õppusteks ei leia eskadronides üldse mehi: kohal on kõigest kolm-nelikümmend soldatit.

Isegi äsja väljaõpetatud noorsoldatid haihtuvad nagu suits — kes on komandeeritud staapi, kes määratud sepaks, tentsikuks, sanitariks, kirjutajaks.

Kurdan kõige selle üle uuele eskadronikomandörile, meeldivale, hästikasvatatud, kuid hoopiski mitte ratsaväelasele Knorringile ja palun määrata mulle noor kroonuhobune, et teda unterohvitserivahetuses ratsasõiduks välja õpetada, nagu see oli uues rivimäärustikus ette kirjutatud.

«Jäta see,» vastas Knorring mulle prantsuse keeli, «rikud mul veel hobuse ära. Las õpetavad unterohvitserid, ülevaatuseks aga jõuate kõik õpetatud hobustele istuda.»

Otsustasin oma sõitu ohvitseride maneežis kolme isikliku hobusega täiustada. Peale ratsasõiduharrastaja Petja Arapovi moodustasid siin mu seltskonna ainult kaks vana ratsahobuste ratsastajat, kes päev läbi «härraste» hobuseid sõidutasid, et nende seismisest paistetanud jalgu painduvamaks teha.

Minu esimesel teenistusaastal otsustas «kaardiväe ja Peterburi sõjaväe-ringkonna vägede staap» meie rahulikku talveund häirida ja organiseeris kõigist kolmest relvaliigist koosnevate väesalkade talvised manöövrid. Suuskadel liikusid ainult jalaväepolkude luurekomandod, ja seepärast kujunesid manöövrid rännakuiks mööda kitsaid, keset ääretut lumehangede merd kokkusurutud teid.

Meie polgus sai selle ürituse läbi kannatada kolmanda eskadroni porutšik Tšerevin, kellele manöövrite tagajärjel määrati mitu päeva aresti peavahti. Keegi jalaväepolkovnik oli saatnud ta ratsapatrullina tiiva kaitseks. Väike, kõhnuke punasejuukseline Tšerevin, kindral Tšerevini — Aleksander III-nda joomakaaslase — legaliseeritud poeg, tundis saadud käsku täites külma ja läks seepärast koos oma meestega ettejuhtunud raudteeputkasse varjule. Ta soojendas end seal, pööramata tähelepanu korduvatele käskudele edasi liikuda. Ja saatis viimaks väeüksuse ülemale lakoonilise ettekande: «Tugeva pakase tõttu lahkub porutšik Tšerevini ratsapatrull putkast alles kevade tulekul.»

Talve keskpaiku, tõenäolise eesmärgiga minu energia-

tagavara ära kasutada, anti polgu pagaritöötuba minu juhatuse alla. Kuid keegi ei olnud mulle andnud koolis õpetust «kaaluiibe» saladustes, ja minu õpetajaks oli siingi alluv — kirjutaja Neverovitš. Tema esitas allakirjutamiseks sääraseid keerukaid murdarvudega tabeleid, et ma palusin teda, kas ta ei võiks mulle leivaküpsetamise alalt ühe loengu pidada.

Kaks korda kuus sõitsin ma intendantuuri lattu jahu järele ja kukkusin sõimama, kui kopitanud jahu anti. Mulle seletatakse, et Venemaal teistsugust jahu ei olegi. Nagu ma hiljem teada sain, värskendas intendantuur kehtiva korra kohaselt puutumatuid varusid, tihtilugu kopitanud jahu välja andes.

Sõjaväelise talvehooaja lõppakordiks oli Peterburis maiparaad, mida ei olnud peetud juba Aleksander II valitsemisajast, kuid taastati kohe Nikolai II troonileastumise aastal.

Nägin seda paraadi, kui olin veel keisrinna kammerpaaž, tsaari loožist Marsi väljakul, mitte kaugel Suveaiast. Looži taha, piki kraavi olid pealtvaatajate jaoks kogu väljaku ulatuses ehitatud lahtised tribüünide read, mis kohtade kõrge hinna tõttu olid kättesaadavad ainult küllaldaselt jõukatele inimestele, peaasjalikult daamidele, kes seal Pariisi viimase moe järgi õmmeldud kevadtualettidega uhkeldasid.

Pärast vägede ülevaatust jäi tsaar oma looži ette peatuma. Tema selja taga, pisut kõrval oli ainult signalist tsaari isiklikust konvoist, helepunases tšekmeenis ja halli hobuse seljas.

Konvoi kahe kasakasotnja kaks helepunast triipu avasid vägede defilee. Neid sotnjaid juhtiv polkovnik parun Meiendorff, kellel oli ilus, juba halliks minev habe ja kes jäljendas kõiki sünnipärase kasaka maneere, ratsutas pärast defileerimist uljalt tuhatnelja tsaari juurde ja langetas tema ees oma kõvera kasakamõõga.

Konvoisotnjate järel marssis jalgu vastu maad tagudes mööda pataljon Pauli sõjakooli kasvandikke, siis koondpataljon, mille esimese rooduna liikus paažide rood, mis oma kiivritega kutsus esile mälestuse ammuunustatud ajast.

Siis oli vaheaeg — väljaku keskele asus Preobraženski

polgu orkester ja algas kaardiväe möödamarssimine roodu- ehk niinimetatud aleksandri kolonnides, mis oli säilinud veel Napoleoni ajast.

Preobraženski polgu mundrite punakas varjund vahetus Semjonovski omade sinaka varjundiga, siis Izmailovski polgu mundrite valgete ja jäägrite roheliste kantidega.

Mundrite ühetaolisust häiris ainult Pavlovski polk, marssides mööda, koonusetaolised Preisi Friedrichi aegsed kiivrid peas ja lahingutes pälvitud traditsiooni kohaselt võitlusasendisse ettekallutatud püssid käes.

Jalaväele järgnevas suurtükiväes paistsid silma eeskujulikud rakendid suurekasvulistest, hästitoidetud hobustest, kes olid välja valitud karva värvuse järgi puhtvene maitse kohaselt: esimeste patareide hobused — raudjad, teised — kõrvid, kolmandad — süsimustad.

Pärast minutilist vaheaega ilmus Inseneride lossi poolt väljaku äärele päikese käes helkiv liikuv kullakarvaline hobustemass. See oli rahuliku sammuga lähenev esimene kaardiväe-kürassiiridiviis. Ta liikus hargrivis eskadronidega, üksteisest eskadroni kaugusel.

Keisri looži ette oli rivistunud hallide hobuste seljas kavalergardide polgu pasunakoor. Orkester hakkas mängima polgu marssi, ja hargrivis sammu liikudes defileeris meie ihukaitse-eskadron pidulikult mööda; esimese rühma tiival ratsutas Mannerheim. Järgneval kolmel aastal ratsutasin sellel kohal mina, pidades hinge kinni ja püüdes mitte hetkekski kõrvale kalduda Oldenburgi printsi palee nurgast arvates teisele aknale võetud suunast.

Pärast defileed ja tsaari tervitusele vastamist oli tarvis üle minna traavi, et rühmakolonniks ümber rivistudes ja kaares paremalt liikudes vabastada koht järgnevatele eskadronidele. Siin ei tohtinud hetkegi kaotada, kuna selja tagant juba kostis pasunamehe signaal, kes üht või teist allüüri mängis.

Kõrbide hobuste seljas ratsutavate kavalergardide hõbehallid viirud vahetusid võimsatel süsimustadel hobustel istuvate ratsakaardiväelaste kuldkollaste viirgudega, mustjaskõrbide hobuste seljas ratsutavate kürassiiride hõbejate viirgudega ja raudjate hobustega

kürassiiride taas kuldkollaste viirgudega. Nende järel ilmusid doni salkus juustega ihukaitseväekasakate punased viirud ja atamanlaste helesinised mundrid, kes tavaliselt galopeerides mööda kihutasid.

Teise diviisi eesotsas defileerisid sünged ratsagrenaderid, mustast hobusesabajõhvist tuttidega kiivrid peas, ja nende järel heleraudjatel hobustel ratsutavate ulaanide kergelt sinakad ning punakad viirud. Ulaanide kohal hõljusid nende poolt Türgi sõjas hõivatud pikkade bambuspiikide otsas värvilised lipukesed.

Kõrbidel hobustel ratsutavate kaardiväetragunite hõbepunane laik oli paraadi kõige efektsema hetke, Tsarskoje Seloo husaaride möödumise ennustajaks. Signaali «galopp» järgi tormas meie poole punaste dolmanite[1] viirg; kuid vaevalt oli see viirg jõudnud mööda kihutada, kui ta õlgadele visatud valgetest dolmanitest valgeks viiruks muutus.

Järk-järgult rivistusid ratsaväepolgud reservkolonnideks, mis võtsid enda alla Marsi väljaku vastu Suveaeda kogu selle pikkuses.

Selle massi ette sõitis väljaku keskele ratsaväe kindralinspektor Nikolai Nikolajevitš ise. Ta tõstis oma mõõga kõrgele õhku. Hetkeks jäi kõik vaikseks. Meie, ülestõstetud palašid käes, pidasime valvsalt tema mõõka silmas.

Käsklust ei olnud; mõõk langes, ja selle märguande järgi hakkas maa Suveaia poole kihutava viietuhandelise hobustemassi kapjade all värisema. Kogu laviin peatus tsaarist kümne sammu kaugusel.

Nii lõppes see ilus etendus.

Kord pärast üht niisugust paraadi toetus üks minu rühma soldateid polguõuel hobuse seljast maha tulles piigile ja murdis selle katki. Selgus, et piigid olid valmistatud viletsast männipuust ja muidugi, nagu kõik muu ilus sõjamehe relvastus, polnud sõjaks kõlvuline. Kui ma mõne aasta pärast Mandžuuria väljadel pead murdsin, püüdes selgusele jõuda meie lüüasaamise tõeliste põhjuste üle, kerkis meie sõjaväelise süsteemi teiste

[1] Dolman — nöörilustustega vormikuub ratsaväes (husaaridel). *Tõlk.*

iseloomulike näidete hulgas püsivalt mu silme ette pilt maiparaadist Marsi väljakul — see õel pilge, see kuritegelik enesepettus ja butafooria, millel ei olnud sõjaga midagi ühist.

Vene sõjaväe õnnetuseks tundsime seda puru silmaajamist, seda vägede sõjalise õppuse eraldamist sõjanduse tõelistest nõuetest, mitte ainult Marsi väljakul, vaid ka Krasnoje Seloo laagri õppeväljakuil. Kui palju kordi juhtus, et Mandžuurias viibides ütlesime meie, endised kaardiväelased, raske sõjalise tõelisusega kokku puutudes: «Jah, need pole sul Krasnoje Seloo manöövrid!»

Laagrisse väljasõit oli väga sarnane kena piknikuga [1]. Selleks valiti mai algul soe ja päikesepaisteline päev. Polgu neljakümnest ohvitserist sõitis laagrisse mitte üle kahekümne, enamikus noored. Teised läksid oma mõisatesse või välismaa kuurortidesse ja enne sügist me neid enam ei näinud.

Polku juhtis uus polgukomandör, Peterburis tuntud «onuke Nikolajev». Selle mehe kogu elu oli kulgenud polgukasarmute ja suurmaailma salongide vahel. Tema isa, Tuula kubermangu väikeaadlik, oli nagu paljud teisedki pärast talupoegade vabastamist maksurendioperatsioonidega enesele üsna kenakese varanduse kokku ajanud. See ilus poiss lõpetas Nikolai ratsaväekooli kerge kursuse hädaga pooleks ja oli oma rahakuse tõttu kavalergardide polku vastu võetud. Peale piltilusa välimuse oli tal väga tähtis omadus — oskus vaikida ja seega varjata mitte ainult oma täielikku harimatust, vaid ka sõnavara vaesust. Tänu polgu mundrile sattus ta temale võõrasse suurmaailma seltskonda, õppis kätte selle seltskonna poolt esitatavad põhinõuded: oskuse kuidagiviisi prantsuse keeli end arusaadavaks teha, hästi riietuda ja viisakalt käituda. Imestusväärse oskusega hakkas ta matkima kõige kõrgemal seisvate aristokraatlike perekondade esindajaid, nagu näiteks oma vanemat eskadronikaaslast vürst Barjatinskit, kelle sõprusele ta oli eriti uhke. Siis oli tarvis veel sobitada hea romaan mõne abielus oleva suurilmadaamiga; Niko-

[1] Piknik — (ühisel kulukandel korraldatud) lõbus väljasõit rohelisse. *Tõlk.*

lajevit vallalised neiud ei huvitanud, sest kaine kaalutlus tõukas teda eemale ükskõik millistest perekonnaeluga seotud kohustustest. Tal vedas, ja oma sirgeks kammitud ning lõhnastatud vurrudega saavutas ta niisuguse võidu, missugusest ei osanud unistadagi, — ta oli sisse kantud Aleksander III venna Vladimir Aleksandrovitši abikaasa, suurvürstinna Maria Pavlovna enese favoriitide nimekirja. Sellest hetkest peale oli tema karjäär alaliseks kindlustatud: ta määrati kavalergardide polgu komandöriks, sattus keisri saatjaskonda ja ilma sõrmegi liigutamata kõrgendati vanas eas kindraladjutandiks. Enamik leppis sellega, kuna ta ei olnud kellelegi tüliks, need aga, kes tundsid meelepaha, vaikisid.

«Negatiivsete omaduste kogum,» ütles tema kohta minu sõber Griša Tšertkov, üks kultuurseimaid ohvitsere polgus, «annab, nagu selgub, positiivse tulemuse!»

Ta juhtis polku nõnda. Olles ustav oma põhimõttele: «Saavutada tulemusi kõige väiksema isikliku jõukulutusega», jättis ta oma kahele abilisele — eskadronikomandöridele — ja adjutandile täieliku tegevusvabaduse. Talvel läks ta oma korterist väljudes otsekohe ohvitseridekogusse hommikueinele; see võimaldas tal kuulda kõiki jooksvaid polgu-uudiseid. Pärast einet ilmus ta, pikk havanna sigar hammaste vahel, võõrastetuppa, kuhu polgu adjutant Skoropadski tõi talle allakirjutamiseks polgu käskkirja ja jooksvad paberid. Olles oma korteris puhanud, sõitis Nikolajev kena traavlipaariga Morskaja tänavas asuvasse Jahtklubisse, kus istus kaardilauda või peegliklaasist akna juurde, kustkaudu möödakõndivaid ja -sõitvaid Peterburi kõrgema seltskonna esindajaid vaatles. Sealsamas sai ta teada kõik suurmaailma ja õukonna klatšijutud. Pärast lõunasööki läks ta neljapäeviti Mihhailovski Prantsuse Teatrisse, laupäeviti tsirkusse, pühapäeviti balletti vaatama ja teistel päevadel Šuvalovite või Barjatinskite poole yindipartiile. Seda päevakorda muudeti ainult laupäevadel, mil «onuke» oma polguõues asuvast korterist kella kaheteistkümne asemel väljus juba kella kümne ajal ja polgu maneeži läks. Siin laskis ta rividistsipliini tõstmiseks polgul tseremoniaalmarsil jalgrivis enesest mitu korda

mööda käia ja korraldas kella üheteistkümneks ohvitseride üldise ratsasõidu. Kella kaheteistkümnest alates käis Nikolajevi päevakord jälle oma harilikku rada.

Seevastu laagris, lühiajalisel polguõppuste perioodil ja ratsaväeosade ühistel harjutustel viis Nikolajev polgu välja kell kuus hommikul — selleks, et siingi nii ennast kui mehi kuumuse läbi mitte väsitada; selle eest olid kõik talle tänulikud. Sõjaväe õppeväljakule jõudnud, andis «onuke» rahulikult pasunameestele signaali ja hakkas, nagu ta ise väljendas, «korda segi ajama». Juba esimesel möödaratsutamisel tänas ta polku teenistuse eest ja sisendas seega meisse kõikidesse enesekindlust ning rahulikkust isegi kõige väledamate allüüridega ümberrivistumistel. Teda hindas ülemus, polgule avaldati tänu, «onuke» aga võttis selle vastu tagasihoidlikult, korrates, et oma polgult pole ta muud oodanudki.

Enne väljasõitu laagrisse rääkis ta polgu endise ohvitseri krahv Aleksander Šeremetjeviga aegsasti kokku, kes poolel teel Krasnojesse, Ligovo juures, rikkalikema vastuvõtu korraldas — oma suvilas ohvitseridele hommikueinet pakkus ja ka alamväelasi võõrustas. On arusaadav, et pärast seda lauldi laule valjemini ja teekond näis kergem.

Suur Pavlovskaja asula, kuhu kavalergardide polk taludesse laiali paigutati, moodustas piki üsna viletsat maanteed justkui laialipillatud Krasnoje Seloo jätku. See ratsasõidu jaoks pehme äärega maantee oli kuueseitsme kilomeetri pikkune ja ulatus sõjaväe õppeväljakuni. Selle maantee linnalähedane lõik omandas sedamööda, kuidas tsaari saabumisega seotud laagriõppuste lõpp ligines, järk-järgult üha nägusama ilme. Suurvürstide ja kõrgemate väeülemate puust losside ees õitsesid lõhnavad lilled, jalgteed puistati erekollase liivaga üle ja tolmust maanteed kasteti mitu korda päevas ühehobusevankritel veetavatest veevaatidest. Ilmusid kohale vältimatu paleepolitsei ja kaardiväe ratsasandarmid, kes erinevalt tsiviilsandarmitest nägusaid helesiniseid mundreid kandsid. Lõpuks saabusid ülitoredalt riietatud sõjaväelaste naised, ning õppuselkäimine ei olnud enam nii igav kui laagriõppuste algul. Üldse meenutas

Krasnoje Seloo kahe-kolme nädala kestel aastas üsna toredat suvituskohta.

Niinimetatud «pealaager» ulatus seitsme kilomeetri pikkuselt mööda maalilise Duderhofi järve juurest algava Ligovka jõekese oru kallakat nõlva. Kõrge Duderhofi mägi varjas oma tihedas metsas ja suvilates paljusid junkrute ning ohvitseride naiste armulugusid.

Pealaager, mis oli määratud jalaväe jaoks, koosnes valgete telkide ridadest, mille ees asus liivaga ülepuistatud eesmine laagri piirjoon. See harilikult inimtühi ala elustus ainult kell üheksa õhtul, mil ta telkide elanikega täitus. Puust «seente» all seisvad päevnikud kriiskasid kogu kõrist nagu kuked laagri korrapidaja käsklust: «Sinelid selga-a!» Siis kõlasid signaalsarved, puhudes marsi tempos jalaväe ehasignaali ja lämmatades ratsaväe tulvil luulet ehasignaaliviisi. Pärast loetlusele pühendatud mõnd minutit vaikust tegi paljude tuhandete häälte möire «Meie isa» palve laulmisega kogu ümbruskonna kurdiks.

Telkide taga haljendas kasesalude pidev vööt ja nende sügavuses rivistusid piki maanteed ohvitseride suvilate read, värvitud vastavate kaardiväepolkude mundrivärvi järgi.

Ligovka oru teisel kaldal laius piki sõjaväe õppevälja eellaager, mis oli määratud armeejalaväele ja sõjakoolidele. Ratsaväepolgud paiknesid traditsiooni kohaselt alati ühtedes ja samades külades, mis asusid rajoonis laialipaisatuina kuni kümne kilomeetri kaugusel sõjaväe õppeväljakust.

Jalaväe laskeväljad asusid pealaagri taga reas kogu laagri ulatuses.

Laskeväljad olid kõikideks laskekaugusteks hästi seadmestatud. Siin just toimuski see osa õppusest — märgilaskmine vintpüssidest —, millele Vene sõjaväes pärast 1877. a. sõda[1] erilist tähelepanu pöörati; selles, nagu Krimmi sõjaski, murti vene soldati kangelaslikkus tema vastase püssitule ülekaaluga.

Mis puutub manööverdamisoskusse, siis enne Vene-Jaapani sõda riivasid reformid ainult meie relvaliiki —

[1] Vene-Türgi sõda lõppes San Stefano rahuga. *Tõlk.*

ratsaväge, jalavägi aga liikus lahinguväljal ammugi vananenud eeskirjade järgi.

Olime just äsja saanud uue rivimäärustiku, mis töötati välja vastupidiselt tavadele üsna lühikese aja jooksul. Need määrustikud koostas staabiülem kindral Palitsõn, kes eelnevalt ühes erikomisjoniga oli tutvunud Saksamaa, Austria ja Prantsusmaa ratsaväekoolide ning -polkudega.

Paar, mis koosnes kindla tahtejõuga, ent tujukast Nikolai Nikolajevitšist ja koomilisuseni rahulikust, kuid haritud ning kavalast «Fedja Palitsõnist», rahuldas seda nõuet, et ülemus peab omama nii tahet kui ka mõistust.

Reformi tulemused ei jätnud end tunda andmata. Päevast päeva muutis kogu Vene ratsavägi oma palet. Vaikis kõikide ülemate poolt, kaasa arvatud rühmakomandörid, kooris üleantavate käskluste «ulgumine», selle asemel mõõgaga antud lihtsa märguande järgi hargnesid mitte üksnes eskadronid, vaid terved diviisid lehvikuna eskadronikolonnide rivisse, toimusid kaarsõidud mistahes suunas täielikus vaikuses, samuti ka galopisõidud — oli kuulda ainult tuhandete kapjade müdinat.

Kuid ei tule arvata, et see toimus ilma raskusteta. Metsik hirm haaras kõiki vanemaid väeülemaid, kui väljale ilmus pikk ning kõhetu husaarivormis ratsanik Nikolai Nikolajevitš. Kindralinspektorit saatis tagasihoidlik väikese punaka habemega kindralstaabi-ohvitser Fedja Palitsõn; kuigi vana jalaväelane, õppis ta oma raudja märakese seljas veel vanas eas galopeerima.

«Vanakuri», nagu kogu ratsavägi kindralist kuni soldatini Nikolai Nikolajevitši nimetas, milline nimetus oli laenatud «Meie isa» palvest: «päästa meid kurjast», silmitses õppust, olles ratsutid oma halli hobuse kaelale heitnud. «Fedja» aga rääkis talle seejuures midagi sosinal.

Ent juba kostab signaal: «Väeosade ülematel koguneda» ja minuti pärast täiendab ratsapiits «vanakurja» käes kujukalt seda, kuidas alluvaid tuleb kritiseerida. Salvavad laused, mis sisisedes läbi hammaste tulevad, on nüüd eriti mürgised. Viimaks lendab ratsapiits vihisedes läbi õhu ja kuuldub hüsteeriline karje:

«Ma teile näitan, teie ekstsellents! Ma veel õpetan teid

komandot andma!» Või üsna lihtsalt: «Väljalt minema! Ma ei taha oma husaare enam näha!»

Mõned «positsiooniga» komandörid ei löönud seejuures sugugi kartma, aga husaaride komandör, piiratud mõistusega, kuid häirimatu vürst Vassiltšikov, saluteeris pärast käratust: «Väljalt minema!», pööras rahulikult hobuse ümber ja andis siinsamas «vanakurja» juures käskluse:

«Polk — koju! Lauljad — ette!»

Teinekord, ratsaõppustel — neid oli Wilhelm II küllasõidu auks küllaldaselt läbi viidud — oskasin ma koos oma rühmaga läbipaistmatus tolmupilves pärast kogunemissignaali reservkolonnis osavasti täpsele kohale, 2. ratsaväediviisi ühe eskadroni selja taha asuda. Milline aga oli minu kohkumus, kui mõne sekundi pärast minu rühma tiiva sisse tungis eskadron kollaseid kürassiire, keisri nimetähed pagunitel. Teades, et minul on õigus, otsustasin seda kohta kindlasti mitte käest anda, kuid siinsamas kerkis tolmupilvest minu ette Nikolai Nikolajevitši kuju. Olukorda märgates kiunatas ta äkki kürassiiride peale: «Kähku, kähku, kollajussid!» ja lõpetas lause riimis rõveda sõimuga. Sakslased, jumal tänatud, ei märganud tolmu tõttu midagi, kuid kürassiiride komandör ilmus veel samal päeval pärast õppust Nikolai Nikolajevitši juurde ning sundis teda polgu ohvitseride ees vabandama.

Peamiseks uuenduseks oli väligalopp, mida pilkeks «õlegalopiks»[1] nimetati. Selle galopi jaoks oli ette nähtud erisignaal, ja ohvitserid valisid selle viisi juurde sobivad sõnad:

Ma palju kordi olen lollile karjund,
et sadulaharjast kinni hoidma ta harjuks!

See lauluke käis mitte niivõrd noorsoldatite, kehvade ratsutajate, kuivõrd vatsakate kindralite, polkovnikute ja rittmeistrite kohta: neist paljudele oli see «õlegalopp» mitte üksnes hingelduse, vaid isegi errumineku põhjuseks.

---

[1] Tõlkimatu sõnademäng: полевой (галоп) — väligalopp; палевый — kahkjaskollane, õlekarvaline *Tõlk.*

Seesama signaal sundis lõpuks kõiki ratsaväeohvitsere ennast varustama sekundimõõtjaga käekellaga, mille järgi võis galopi kiirust täpselt reguleerida: kaks minutit ja kakskümmend sekundit — üks verst, viis minutit — kaks versta, kümme minutit — neli versta.

Uute nõuete juurutamisel suunas «vanakuri» kogu surve kõrgematele ülematele ja ohvitseridele: ta rivistas meid ilma meeskonnata kolmekaupa ritta ning sundis siis kihutama väligalopiga neli kuni viis versta üle herdelite [1], kuid joondumise säilitamisega.

Sõjaväe õppeväljaku teel möödusime Krasnoje Seloo kahekordsest peavahihoonest, mis just «vanakurja» palee lähedal asus, ja nägime alatasa akendel areteeritud ohvitsere — ning ikka ratsaväepolkudest; igaüks meist teadis, et kord tuleb ka tema järjekord.

Kindralinspektori reformid leidsid vastuseisu vahtmeistrite poolt, kes hobusemoona «säästuga» olid enestele traditsiooni kohaselt tüsedad vatsad ette kasvatanud. Need poolkirjaoskamatud mõisnike-eskadronikomandöride valitsejad korraldasid «vanakurjale» tõelise sabotaaži ja tõestasid talle näitlikult, et ta hukutab ratsaväe: vene hobused ei saavat galopis joosta, nagu seda teevad välismaa hobused. Kohustatud õppustele välja tooma igas rühmas üheksa rida, rivistasid nad üheksa ratsanikku ainult igasse esimesse viirgu, tagumised aga muutsid hõredateks, s. t. vahelejätmistega: seda seletati paljude hobuste lombakusega. Õhtuti täitsid nad sogase Ligovka jõe iga masti hobustega, seega demonstreerides, et uute määrustike üle jõu käivad nõuded rikuvad hobustel jalad ära.

Üheks uuenduseks oli õppuste ajal järk-järgult kõikide ülemate rivist väljakutsumine ja nende asendamine noorematega, ja selgus, et üsna tihti, kui polku juhtis mõni uljas kornet ning rühmade etteotsa asusid «härrade» asemel unterohvitserid, manööverdas polk mitte halvemini, vaid mõnikord isegi paremini.

Pärast sõjaväe õppeväljal toimunud õppusi tuli meie polk sammu tagasi mööda tolmust maanteed, millel ei paistnud lõppu olevat. Ohvitserid sõitsid rivist välja,

[1] Herdel — oks- ehk vitstakistus, vitstara (ratsasõidul). *Tõlk.*

juhtisid hobuse pehmemale teeservale ja lobisesid muretult, kuna soldatid pärast käsklust «lauljad — ette» alustasid laulu, millesse enamik ohvitsere suhtus täiesti ükskõikselt; vene laulu armastajaid oli meie hulgas vähe, ning kui ma vahel eeslaulja selja taha liikusin, šokeeris see ilmselt minu ohvitseridest kaaslasi.

Polgu eesotsas, pasunameeste järel, kanti standarti, mida saatis ohvitseridest assistent, paljastatud mõõk käes. Mitte kellelegi meie hulgast ei meeldinud standarti saata. Ohvitserid nimetasid seda «polgu pühadust» Ernestiks — Peterburi moodsa restorani nime järgi; tihtilugu figureeris standart meie vaidlustes selle pseudonüümi all, ning soldatid ei suutnud seepärast taibata, mille üle me kaupleme pärast küsimust — kes täna Ernesti juurde sõidab?! Alati ju ei võidud prantsuse keeli rääkida, et oma soldatite eest varjata seda, mida neile ei tahtnud avaldada.

Laagriõppused lõppesid suurte korpusemanöövritega tsaari juuresolekul. Härradele ohvitseridele osutus see suureks sündmuseks, mis oli seotud eemalolekuga Krasnoje Seloo suvilatest, kus suve kestel viibiti küllalt kaua. Võeti tarvitusele komfortsed isiklikud ohvitseritelgid, mis mõnikord olid kallihinnaliste pärsia vaipadega üleni kaetud. Polgu peamiseks mureks oli ohvitserideklubi transportimine — koos puhvetiteenijate, kokkade, sööginõude ja raskekaalulise polguhõbedaga. Kõike seda veeti talupoegade vankritega. Polguvoor paisus uskumata suureks, eriti veokite tõttu, mis ohvitserid isiklikul arvel oma telkide ja sumadanide transportimiseks olid üürinud.

Bivakkide kohad olid ette teada, ja siis oli tavaline, et ööbimiskohale jõudes leidsime juba telkpalee eest, kus kandelaabrite valgusel kanti ette isuäratav, peenemaitseline õhtusöök ühes veinide ja šampanjaga, täiesti nagu linnas. Teenrid ja tentsikud tegid telkides «härraste» jaoks välivooditele magamisasemed, ning üksnes pikad read lasipuude külge seotud hobuseid meenutasid meile oma hirnumisega meie sõjaväelist ametit.

Minul muide õnnestus seda komforti harva kasutada, sest ma sattusin ikka nende nelja-viie ohvitseri hulka, kes juba varakult olid luureüksuste ülemateks määra-

tud. Kõige ohtlikumateks «vaenlasteks» peeti neil juhtudel kasakaid, kes oma kergete hobuste seljas öisel ajal murdmaastikul palju kergemini edasi pääsesid kui meie raskekaalulised luurepatrullid.

Kui meile, noortele ohvitseridele, kõik need mittevene nimetused, nagu Heidemäki, Kavelahti, Pargolovo, kõik need sünged metsad ja esimese pilgu järgi sõbralikud, kuid tegelikult läbipääsematud, soised luhad endast tõeliselt tundmatut ja huvitavat olukorda kujutasid, siis meie ülemusele, kes need kohad oli tubli kahe- või kolmekümne aasta jooksul risti ja põiki läbi sõitnud, oli see kõik nagu sõjaväe õppeväljaku hästituntud osa. Nii- ja niisugust kõrgendikku oli alati ette nähtud rünnata lõuna poolt, kuid, näe, X. proovis teda ümber haarata idast, — noh, ja häbistaski end suurvürsti-ülemjuhataja ees.

Nendele inimestele oli kõik ette teada, ning ma ei unusta iialgi, missugune segadus tekkis, kui kindral Turtšaninovi juhtimisel olev kasakabrigaad, kes nagu meiegi oli alates kella üheksast õhtul tegevusvabaduse saanud, otsustas pärast tublit joomingut koidikut tava vastaselt mitte oodata, vaid meid öösel traavides rünnata. Nad ei võimaldanud puhkevalvel toibuda ning tabasid kogu esimese diviisi bivakkides rahulikult magavana.

«Häbematus! Kus seda on ennem nähtud,» urises meie vahtmeister Nikolai Pavlovitš sellelt häbistavalt manöövrilt tagasi tulles ja minuga oma muljeid jagades. «On kahju kapsasupist ja pudrust, mis need röövlid välikköögist välja kallasid . . .»

Manöövri viimasel kahel-kolmel päeval unistasid kõik, nii noored kui vanad, ainult lõpusignaalist ja ennustasid aegsasti, kus see võiks küll toimuda. Olid juba möödas ajad, mil lõpusignaal pidi tingimata antama Krasnoje Seloo juures oleval sõjaväe õppeväljal. Minu ajal oli juba märgata teatud progressi, ning tsaar sõitis troikaga mõne versta kaugusele Krasnoje Seloost, kus ta pärast lõpusignaali isiklikult manöövrite läbiarutamise juures viibis, julgemata ise ühtki sõna lausuda.

Tsaari mõneks päevaks saabumine muutis laagriõppuse lakkamatuks suurseltskonna pidupäevaks. Siin olid oma puutumatul kujul veel alles jäänud «Anna

Kareninas» kirjeldatud Krasnoje Seloo ratsavõistlused. Meenutades Vronskit, valmistasin ma ühel suvel inglasest treeneri juhendamisel ette oma ilusat hobust Lordmeeri; kahjuks võitis teda puhastverd raudjas Chicago, kes oma eksterjöörilt [1] ja karva värvuselt meenutas toda Gladiaatorit, kes Vronski hobusega võistles.

Siinsamas ratsavõistluste tribüünide juures jagas tsaar välja auhinnad parimatele laskuritele, ratsutajatele ja isegi kokkadele. Kokkade vahel korraldati igaaasta võistlused kapsasupi ja pudru keetmises, pajad selleks kaevati aegsasti Duderhofi mäe ühe nõlva sisse; kohtunikeks olid veltveeblid, ja auhindade määramine toimus salajase hääletamise teel.

Pärast ratsavõistlusi kihutasid kõik troikadega või kahehobusesõidukeis ja voorimeestega Krasnoje Seloo teatrisse, kus väga silmapaistvat osa balletilaval etendas Kšesinskaja, keda korraga imetlesid kõik kolm tema üksteisele järgnenud kõige suursugusemast soost armukest — Nikolai II ise, selle noor lell Sergei Mihhailovitš [2] ja veel päris nooruke tulevase troonipretendendi Kirilli noorem vend Andrei.

Järgmisel päeval kogunes teatris viibinud seltskond täies koosseisus veidi aega enne päikese loojaminekut pealaagri kiriku juurde, kus «mängiti ehasignaali ühes tseremooniaga».

Paraadtelgi ette rivistus kõikide kaardiväepolkude koondorkester, kokku umbes tuhat meest, ja kandis ette varakult kätteharjutatud muusikapalu. Orkestri ees ja tsaarist mõne sammu kaugusel seisis kõige vanem trummilööja, Semjonovski polgu pika halli habemega üleajateenija. Ta viibutas trummikeppi ja muusika vaikis. Vanamees pöördus täpse pöördega orkestri poole ja andis käskluse: «Palvele. Mütsid maha!», mille järel luges loojuva päikese viimaste kiirte helkides selgesti kuuldavalt ette «Meie isa» palve.

«Ehasignaali» mängimise juures viibinud Peterburi ülemkiht, staabikarjeristid ja hiilgavad kaardiväelased,

---

[1] Eksterjöör — looma väliskuju. *Tõlk.*

[2] Aleksander II venna Mihhail Nikolajevitši kõige noorem poeg. *Tõlk.*

kes daamide jaoks ehitatud tribüünide juures tunglesid, vaatasid sellele «ehasignaalile» kui kohustuslikule teenistusalasele tseremooniale, mis oma sisemise mõtte oli ammugi kaotanud. Vaevalt oli see jõudnud lõppeda, kui nad kõik kiirustasid jalga laskma sellessesamasse Krasnoje Seloo teatrisse või lõbusatele õhtusöökidele koos Piiterist hulgana kokkusõitnud uhkelt ehitud mitut liiki daamidega.

Laagriõppus oli läbi, täistuubitud rongid sõidutasid kogu ohvitserkonna pealinna ja elu Krasnoje Seloos soikus kuni järgmise kevadeni.

Mind peeti juba teisel polgus viibimise aastal tubliks rivimeheks, mistõttu ohvitseridekogu majavanem staabirittmeister Aleksandrovski, kes tema suureks üllatuseks oli määratud õppekomandosse, unterohvitseridekooli ülemaks, kutsus mind enesele abiliseks.

Kuna olin oma lootustes — eskadronis midagi kätte õppida — pettunud, võtsin ma selle kutse rõõmuga vastu. Kuid varsti kogesin, et siingi juhatab kogu sõjaväelist haridust unterohvitser Kanger, minule aga oli ülesandeks tehtud ainult kirjaoskuse, aritmeetika ja vintpüssi õpetamine.

«Ära vahele sega,» ütles mulle Jack Aleksandrovski, «Kanger tunneb seda asja paremini kui mina ja sina.»

Õppekomandos oli meie peamiseks tegevuseks muidugi ratsasõit, mis toimus iga päev suures maneežis. Maneeži keskkohas seisab Henri IV habemekesega ja lõhnastatud, veidi rasvunud Jack. Kogu oma välimusega meenutab ta elegantset prantsuse buržuaad. Harilikult heasüdamlik ja korrektne inimene, muutub ta maneežis metsloomaks, kisendab ja laksutab raevukalt piitsa, ehkki ratsasõidust ise midagi ei taipa. Kihutavad hobused auravad; mehed peavad täiskarjääril sadulast maha ja sadulasse hüppama. Nad ei karda, ja maneeži muldpõrandale jäävad ainult vabatahtlikud, kes on esimest korda sadulas.

Tegin Aleksandrovskile ettepaneku lubada mul õpetada vabatahtlikke eraldi neil tundidel, kui komando on suulisel õppusel. Ta oli nõus.

Minu esimesed õpilased peavad enesele alandavaks ja

omandatud kõrgema hariduse tõttu ebasündsaks alluda vurrudeta kornetile, keda nad pealegi kohtavad Peterburi salongides. Nad ei saa leppida sellega, et ma kohtlen neid nõnda nagu teisigi soldateid. Sirgema rühi ja distsiplineeritusega olid endised Aleksandri lütseumi kasvandikud, kes säilitasid selle poolsõjaväelise õppeasutuse kombed, seevastu aga endised ülikooli tudengid — vürst Kurakin, kes pärast revolutsiooni hakkas ühes Pariisi kirikus preestriks, ja krahv Ignatjev, minu lellepoeg, — pidasid sõjaväelist drilli ainult naeruväärseks ning solvavaks kohustuseks, millega tuli leppida, et kavalergardide ohvitserideklubisse pääseda.

Hea on olla ainult õppetundide ajal klassis, kus lehkab hobuse ja inimese higi järgi ja kus iga minu sõna võetakse nagu ilmutust püüdlike õpilaste poolt, kellest nelikümmend protsenti on lõpetanud üksnes külakooli, nelikümmend protsenti aga on täiesti kirjaoskamatud ning sattunud õppekomandosse kui väga tublid poisid.

Õhtuti muutun ma külakooliõpetajaks, parandan diktaate ja aritmeetika ülesandeid.

Kolmandal teenistusaastal sain viimaks oma eskadronis noorsoldatite väljaõppe juhataja iseseisva ja vastutusrikka ametikoha. Neid oli nelikümmend kolm meest, ja nendele olin ma detsembrist kuni aprillini kõrgemaks ning ainsaks autoriteediks. Nende seas oli palju ukrainlasi, mõned olid Donimaalt ja Põhja-Kaukaasiast, kes tundsid end juba esimesest päevast peale hobuse seljas nagu kodus, siis taibukaid Jaroslavli mehi, kaks lustakat moskvalast, sünge Peterburi tööline ja mitu lätlast, kes oma pika kasvu ning blondide juuste tõttu sattusid alati meie polku. Lätlased — kõige korralikumad soldatid, viletsad ratsutajad, kuid tugeva tahtejõuga inimesed — muutusid soldatite julmadeks vaenlasteks, niipea kui nad unterohvitseripaelad kätte said.

Olin oma noorsoldatitele uhke. Tundsin neid kõiki nimepidi, olin koos nendega õppustel terve päeva kella kuuest hommikul kuni kella viie-kuueni õhtul, ostsin neile kõigile oma raha eest uued valged nokata vormimütsid määrdunud kroonumütside asemele, autasustasin, jällegi oma raha eest, parimaid ratsutajaid kannustega, lugesin nendele maalt saadetud kirju, hoolitsesin

nende tervise eest, jagasin nendele arvutuid topsikuid viina ergutusauhinnaks hea ratsasõidu eest, — sellega täitsin ma mitte ainult oma ametialaseid kohustusi, vaid olin neile ka «komandöriks-isaks».

Hiljem sain aru, et tõeliselt lähedaseks inimeseks oli neile üksnes poolkirjaoskamatu unterohvitser Gavrilov, minu abiline, mina aga olin härra, kes täitis soldatite suhtes meie mõisnikepolgu peaaegu kohustuslikke traditsioone.

Vaiksel laupäeval loen ma polgule antud käskkirjast: «Homme, lihavõttepüha hommikuse jumalateenistuse puhul, määratakse Talvepalee saalidesse «tema majesteedi keisrinna» eskadronist auvahtkond koosseisus kolmkümmend alamväelast, üks unterohvitser ja signalist, kornet krahv Ignatjevi juhtimisel. Riietuseks on paraadvorm: valged mundrid, supervestid, kotkastega kiivrid, seemisnahast püksid, kõrged ratsasaapad, tulpkindad.»

Palee uhked ja heledasti valgustatud saalid täituvad järk-järgult kullatud mundrites õukondlastega, punastes, kullaga tikitud mundrites senaatoritega, mustades mundrites kõrgemate ametnikega, kaardiväe kindralite ja ohvitseridega. Kõik silmitsevad uudistavalt keset suurt Nikolai saali seisvat vahtkonda.

Ükski asi ei meenuta, et selle kokkutuleku põhjuseks on usundiline püha. Kõik on tore ja tseremoniaalne nagu alati.

Tseremooniameistri kepi koputus ning — hauavaikus, milles kõlab ainult minu käsklus: «Palašid välja! Auandmiseks — võtt!»

Tsaar läheb tsaarinnal käe alt kinni hoides ja, heitnud vahtkonnale pilgu, ütleb külmalt:

«Kristus on surnuist üles tõusnud, kavalergardid!»

«Tõesti on üles tõusnud, teie majesteet!» vastavad kavalergardid, sõnu täpselt ja selgesti hääldades ning nendessegi sõnadesse mitte rohkem tunnet pannes kui ülemusele antavatesse määrustikus ettenähtud harilikesse vastustesse.

Ning jälle hauavaikus.

Järgmisel päeval viin oma vahtkonna uuesti paleesse

— tsaariga lihavõttesuudluse vahetamiseks. Sinna on traditsiooni kohaselt juba kogunenud kõik lihavõtteööl teenistuses olnud vahtkonnad.

Ma hästi ei teadnud, milles see tseremoonia seisab.

Tsaar astub minu juurde ja suudleb mind nagu vana tuttavat. Keisrinna ulatab mulle käe, suudlen seda ja saan portselanist muna, mida kardan maha pillata, sest mu käed on kinni nii palašši kui kiivrit ja tulpkindaid hoides.

Kuid minu unterohvitserist naaber piltilus Muravjov ei hämmeldu sugugi ning teeb sellesama tseremoonia täpselt läbi. Nii paremal tiival asuv lätlane Michelson, samuti ukrainlane Jatsenko — kõik võtavad temast eeskuju, ja kõik osutuvad ehtsateks õukonnakavalerideks.

Olin hämmastunud, kuid saalist väljumisel seletas Muravjov mulle, et vahtmeister Nikolai Pavlovitš kogu suure paastu ajal muud ei teinudki kui «harjutasid ja andsid kätt suudelda».

Tagasi tulime piki Neeva kallast ning olime möödasõitvate elegantsete daamide ja graniitkõnniteid täitva nägusalt riietatud rahvahulga vaimustuse objektiks.

Aprillikuu päike sätendab hõbekotkastega kiivritel ja meie võimsatel palaššidel. Jalg astub tänava siledal puust sillutuspakul kõvasti ja kindlalt, kõigil meestel on rahulik, väärikas ratsaväelase-samm.

Alles aasta tagasi saatsin ma neid jämedast riidest talumehekuubedes ja katkistes poolkasukates hiiglasi novembrikuu lumelobjakaga Mihhailovski maneežist, kus oli toimunud noorsoldatite jaotamine. Nad seisid maneežis ärahirmutatuina, totra ilmega, ja hiiglaslik Preobraženski polgu unterohvitser võttis neil järgemööda igaühel õlgadest kinni, et silmitseda nende rinnal kriidimärki, mille oli teinud suurvürst, ülemjuhataja. Pärast märgitegemist tõukas suurvürst väljavalitu unterohvitseride salga juurde, kes ootasid oma polkudele päevast «saaki».

Kolme aasta pärast juba viisin ma need reservi lastud poolpurjus mehed vaksalisse. Kogu sõjaväeline distsipliin oli kasarmutest väljumisel kadunud, ja vaksalis vältisin ma nendega jutu alustamist, pisut kartes neid

mehi, kes olid joobnud mitte üksnes viinast, vaid ka õnnest. Teenistus kaardiväes ei olnud nendele lõbusaks ajaviiteks.

Minu viimane laagriõppus polgus lõppes mulle üllatusega. Kaks päeva enne suurte sügismanöövrite lõppu, mis algasid Soomes ja lõppesid kava kohaselt võimalikult lähedal Krasnoje Seloo sõjaväe õppeväljale, toodi meid kui «vastase ülekaalukate jõudude surve all taandujaid» bivakki mingisse väga haisvasse köögiviljaaeda Viiburi poole äärmisemas agulis, mis oli meie kasarmutest kahe kilomeetri kaugusel. Sinna oli määratud meie puhkepaik. Kõik torisesid ja mina samuti. Ootamatult sõitis minu juurde polguadjutant Skoropadski ning teatas, et mina ja Volkonski oleme määratud Moskvas Aleksander II-le püstitatava mälestussamba avamisele assistentideks standardi juurde ja et ma pean kaardiväe koondratsapolgu majutamise korraldamiseks viivitamatult Moskvasse sõitma.

Mul ei olnud aimugi, missugune see mälestussammas võis olla, ent kui Moskvasse saabusin, nägin, et samba ehituskohta ümbritsevale planktarale olid mõned Moskva tegevuseta teravmeelsed naljahambad teinud sõega pealkirja:

Siin ehitaja andetu
on valind hullu plaani:
tsaar-vabastaja mannetult
peab seisma keegelbaanil.

Mälestussammas oli tõesti andetu: Aleksandri väheldast kuju ümbritsesid kolonnid, mis oma välimusega meenutasid keegleid.

Peale Moskva garnisoni, kitsa teenistusliku maailma ja muidugi ka politsei ei tundnud «esimeses pealinnas» keegi selle pidustuse vastu huvi.

Pidustustele määratud kaardiväe-koondratsapolk koosnes kõikide ratsaväepolkude — neid polke oli kaksteistkümmend — esimestest rühmadest.

Kuna ei läinud korda täpset sõjaväerongi sõiduplaani teada saada, võtsin Nikolai vaksali komandandiga telefoniühenduse ja otsustasin koos Skoropadskiga rivi-

vormi riietuda ning õhtu ja öö «Jaris» veeta. Too oli veel endine puuehitus, mis oli uhke mitte ainult oma mustlaskoorile, vaid ka nn. «Puškini» kabinetile.

Öö möödus nukralt. Skoropadski ei sallinud mustlasi ja ajas, nagu alati, oma hajameelse ilme ning sihitult kuhugi suunatud pilguga igavuse peale.

Koidu ajal läksime ešelonile vastu, ma juhtisin oma rühma hirmsaid Moskva munakive mööda Pokrovski kasarmute juurde, mis oli Samogitski grenaderipolgu asukohaks. Skoropadski teatas kohe pärast kohalejõudmist, et mina kui 1. polgu esindaja pean ka esimesena koondpolgu korrapidajaks hakkama.

Täpselt keskpäeval, Vene armee lõunatunnil, tuli minu juurde ohvitseridekogusse meie rühmavanem ja kandis salapäraselt ette, et meie mehed olid keeldunud lõunat söömast, nii vilets olnud söök, ning et Nikolai Pavlovitš «tunnevad rahutust ja küsivad, mis teha».

Polgu ruumi astudes nägin ma ennekõike oma voodilt püstikargavaid kavalergarde. Nende ees olid kausid puutumata lõunasöögiga. Esimesest ettesattunud kausist toitu maitstes veendusin, et supp on mingisugune sogane maitsetu vedelik ja pudrul on suitsuhais juures. Mehed vaikisid. Kõrval, võlvi sammaste taga, seisid samuti vaikides valveseisangus brünetid hiiglased, viimane kui üks väikese habemega, — ratsakaardiväepolgu mehed. Edasi olid kitsaste vurrukestega tumedajuukselised Gatšina kürassiirid, nende kõrval pisut tahumatud heleblondid Tsarskoje Seloo kürassiirid. Ka salkus juustega habemikud kaardiväekasakad ei olnud toitu puudutanud. Nende esimese sotnja vanem, kelle rinda ehtisid juba Türgi sõjas saadud Georgi rist ja medalid, teatas mulle väärikalt, et «toit ei ole kasakatele kõlvuline». Umbes samasugune pilt kordus ka teise kaardiväediviisi rühmades. Seal ei hakanud tõmmudest ratsagrenaderidest, heledajuukselistest tragunitest ning vabarnavärvilistes kintspükstes Varssavi ja Grodno polgu husaaridest, samuti ka ihukaitsehusaaridest ja ulaanidest keegi lõunat sööma.

Tegin ringkäigu läbi koondpolgu, mis seisis sünges vaikuses, ning jäin neid mehi tahtmatult imetlema. Mitte kunagi ei paistnud Vene kaardivägi mulle nii

kaunina kui sellel ringkäigul. Ääretu Venemaa rahvaste füüsiliselt kõige tugevamad ja ilusamad esindajad olid siia, Samogitski polgu kasarmutesse kogutud.

Mingit ülemust, mõistagi, polgus sel tunnil enam ei olnud, ja mul leidus raskusest ülepääsemiseks ainult üks lahendus: kui kroonu toidust ei jätku, mehed aga on söömata, tuleb neid sööta enda arvel. Õnneks leidus mu rahataskus sajarublane rahatäht, mis oli varutud kalli Moskva-elu jaoks, ja hiljemalt poole tunni pärast kandsid juba minu rühma mehed kogu polgu jaoks kotte vorstide ning suitsusinkidega.

Tulin ohvitseridekogusse tagasi, lootsin ise ka pisut süüa, kuid keegi seda mulle ei pakkunud ning suur lõunalaud oli isegi katmata. Samogitski polgu korrapidaja, halliks minevate juustega kapten, ja tema nobe abi, punapõseline alamporutšik, polnud ise ka samuti justkui midagi söönud. Kui olin oodanud juba kogu päeva, söandasin vastu õhtut saladuskatte all ühelt täiesti kurnatud ilmega Samogitski polgu käskjalalt siiski küsida, kas einelauast on võimalik midagi saada ja omada õigust selle eest maksta. Minu küllalt suureks imestuseks ja rõõmuks lõi soldatike näost särama, ta oli valmis mind teenima ja vastas: «Just nii, tingimata maksta» ning kadus. Mõne minuti pärast härjasilma süües sõimasin ma ennast oma rumala kaardiväeliku delikaatsuse pärast, mis ei lubanud mul võõra polgu ohvitseridekogus toimida niisama nagu omas: ma ei võinud enesele kujutleda, et mind kui külalist ei võõrustata.

Muide, võõrustamine toimus palju hiljem. Õhtu eel hakkasid Samogitski polgu ohvitserid kokku tulema, silmitsedes minu kaardiväemundrit, mida esimest korda nägid, mõninga lipitseva tagasihoidlikkuse tundega. Tundsin, et neid üllatas minu aupaklikkus auastmelt vanematega ja lihtne, seltsimehelik suhtlemine üheealistega. Korrapidaja kapten püüdis kogu aeg oma abi takistada minuga vestlemast ja pidas ainult ennast ametivõrdsuse õiguse alusel vääriliseks olema kaardiväelasega korrektsetes teenistuslikes suhetes.

Ohvitseridega ühel ajal saabus klubisse ka nende polgukomandör — uhiuues mundris, väikese pügatud habe-

mega, pikk sihvakas šatäänjuukseline mees. Temas võis hõlpsasti ära tunda endist kaardiväelast. Kui ma talle raporteerisin, surus ta mu kätt peaaegu nagu vana tuttav. Ta võttis laua ääres istet ja ohvitserid, seistes sirgelt, püüdsid iga tema sõna.

«Homme juhatab tema kõrgus suurvürst, ülemjuhataja, kõigekõrgema paraadi proovi. Teil, härrased, tuleb paraadil olla esimese liigi mundrites ja juba iseenesestki mõista mitte puuvillaniidist sõrmkinnastes nagu teie omad,» sealjuures osutas ta häbist punastavale korrapidajale kaptenile, «vaid täiesti puhastes seemisnahksetes kinnastes.»

Pärast hetkelist hämmeldunud vaikimist palus üks pataljonikomandöre, pundunud ilmetu näoga alampolkovnik, üsna hirmunud häälega luba tulla paraadiproovile teise liigi mundrites, sest kõik ohvitserid on lasknud enestele kõigekõrgema paraadi jaoks uued mundrid teha ja helekollased kaelused võivad päikese käes juba ühe päevaga luituda.

«Siis tuleb muretseda mitte üks, vaid kaks uut mundrit,» vastas polgukomandör vastuväiteid mittesalliva tooniga.

Kinnastest ei julgenud keegi piiksatadagi, ehk küll ma tundsin, et ohvitseridel neid muidugi ei olnud.

Ma lasksin polgukomandöril mulle harjumatus karmis toonis kõneluse lõpetada ja palusin siis, põledes soovist sellele kaardiväelasest lurjusele õnnetute ohvitseride eest millegagi kätte maksta, luba lõunasöögi-vahejuhtumist ette kanda. Kokkade ja meid toiduga varustanud pataljonikomandöri seletuse järgi oli lõunasöök ära rikutud ruttamise tagajärjel, mille põhjustas asjaolu, et vastav korraldus saadi polgu kantseleist kätte väga hilja. Seda rõhutasin ma eriti. Mind toetas jalamaid ning juba julgemas toonis üks väikese ümmarguse kõhuga kapten, ja polgukomandör hakkas minu ees kohe lipitsevalt vabandama ning palus kõik seeläbi tekkinud lisakulud tema arvele kanda. Pärast seda ta kadus.

Ohvitserid asusid minu ümber, ja kuuldes, et ma olen komandöri peale siiralt pahane, hakkasid üksteise võidu jutustama oma kibedast saatusest selle hiljuti nende polku määratud endise kaardiväelase võimu all.

«Kas tõesti,» küsisid nad minult, «on teil Peterburis kõik niisugused südametud?»

Sealsamas moodustus kamp, kes tegi ettepaneku juua minu terviseks.

«Teil seal muidugi juuakse ainult šampanjat?»

«Ei,» vastasin, «kõige rohkem armastan ma viina.»

«Mis te nüüd, mis te nüüd räägite! Meil on ju isegi punast veini.»

Tuli nõustuda veiniga, ent kui pudel oli avatud ja ohvitserid olid veini maitsnud, nõudsid nad jääd, nii vastumeelt oli seda magusat kalja loomulikul kujul juua.

Elektrivalgustust ei olnud. Põles väike pronksist kandelaaber, kasiino kõrgeid kivivõlve nõrgalt valgustades. Tühja saali sügavus ja kõrval asuv eessaal jäid süngelt pimedaks. Sünge oli ka minu meeleolu.

Ohvitseride kamp jutustas mulle kuni koiduni Moskva garnisoni elust-olust, sellest, kui raske on, eriti naisemeestel, ohvitseripalgaga ära elada — alamporutšikul üheksakümne ja kaptenil saja kahekümne rublaga kuus. Pealegi tehti sellest rahast mahaarvamisi lillekimpudeks suurvürstinnale ja kohustuslikeks lõunasöökideks; kallis kuldtikandiga grenaderimunder üksi maksis juba sada rubla.

Tuba odavamalt kui kakskümmend rubla kuus on Moskvas raske leida.

Vallalised magavadki kasiinos kirjutuslaudadel, seal, tagapool; diivaneid meil pole, välja arvatud üks korrapidaja jaoks.

Mul oli kõiki neid avameelseid jutte raske kuulda, sest esimeste kaardiväepolkude ohvitseride elul polnud sellega midagi ühist.

Polku astumisel teadsime kõik väga hästi, et oma palka ei näe me kunagi: see läheb täielikult lillekimpudeks tsaarinnale ja polgudaamidele, matusepärgadeks endistele kavalergardide polgu ohvitseridele, kingitusteks ja žetoonideks polgust lahkujatele, üleajateenijatele pasunameestele, siis veel kiriku ehitamiseks, polgu juubeliks ja seoses sellega polgu ajaloo luksuslikuks väljaandeks jms. Palgast ei jätku isegi lahkumislõunasöökide eest tasumiseks, teiste polkude vastuvõtmisteks,

kus prantsuse šampanjat mitte üksnes ei joodud, vaid osa sellest nii einelauapidajate kui ka polgu kaubahankijate poolt lihtsalt kõrvaldati. Arvete tasumiseks ohvitseridekogule kulus vähemalt sada rubla kuus, laagrisoleku ajal, mil joomingud olid iga ülevaatuse lahutamatuks osaks, ei piisanud sellestki summast. Kõige muu jaoks palgarahast enam ei jätkunud. Kulud aga olid suured. Näiteks tugitool teatri esimeses reas maksis peaaegu kümme rubla. 7. reast kaugemal istuda oli meie polgu ohvitseridel keelatud.

Oskus ohvitseridekogus kümmekond klaasitäit šampanjat ära juua oli igale kavalergardile kohustuslik. Säärane mitteavalik eksam kehtis ka noorte kohta; klaasid tuli ühe sõõmuga tühjendada ning täiesti korralikku olekusse jääda!

Paljudele oli see tõeliseks piinaks. Iseäranis raskeks osutus see noortele teenistuse esimestel kuudel, kui auastmelt vanemad teenistuskaaslased nendega järkjärgult «sina» peale üle läksid: igal niisugusel juhul oli tarvis sinasõprust juua. Mõned auastmelt vanemad heasüdamlikumad mehed jõid noortega kohe «sina» peale, kuid teised ootasid, ning sel juhul oli ooteaja kestus selle kriteeriumiks, kuivõrd noor kornet enese vastu sümpaatiat äratab. Ühel peol kutsus mind enese juurde kõige vanem endistest polgukomandöridest — kindraladjutant krahv Mussin-Puškin — ja tegi ettepaneku temaga sinasõprust juua. Kuid pärast traditsioonilist kolmekordset suudlust ütles ta mulle aukartustäratavalt:

«Nüüd võin ma sinule «sina» ütelda, kuid sina ütle edaspidi minule ikkagi: «teie hiilgus».»

Kõik pidupäevad sarnanesid üksteisega. Pärast rikkalikemaid suupisteid iga sorti viinaga ja peenemaitselist lõuna- või õhtusööki asetati laud põiki saali ning kaeti hõbeanumates šampanjapudelitega ja puuviljaning maiustustevaasidega.

Algul tuli saali pasunakoor, kes oli üle pealinna kuulus ka tõsise muusika esitamisega.

Vene kaardiväes leidus venelastest sõjaväe-kapellmeistreid väga harva, ja meie polgus teenis juba palju aastaid sellel kohal «herr Hübner», kes kandis sõjaväe-

ametniku vormi, kuid keda «härraste lauda» siiski ei kutsutud.

Tuju ei paranenud. Siis kutsuti välja polgu lauljad ning algas tõeline «lõbutsemine». Kui lauljad alustasid laulu «Eile õhtul, minu kallim, mina külastasin sind», tõusid kõik meie eskadroni ohvitserid püsti, kuna see oli eskadroni laul, ja tühjendasid šampanjaklaasi. «Kas kuuled, mu sõber, alarmisignaali,» alustasid lauljad, ning sama rituaali tegid läbi 3. eskadroni ohvitserid jne.

Koorilaulude vaheajal lauldi lõpmatuid «topsilaulukesi» — kõigile ametivanemuse järjekorras, alates polgukomandörist, kusjuures igaüks pidi keset saali astuma, valveseisangusse asuma, siis sügava kummardusega kandikult šampanjaklaasi võtma, lauljate poole pöörduma ja ütlema: «Teie terviseks, vennad», — ning šampanjaklaasi põhjani tühjendama. Sel hetkel haaravad soldatid temast kinni ja tõstavad ta üles, tema aga peab sirgelt seisma ning üleval veel ühe klaasitäie veini jooma. Mõnikord tõstetakse korraga mitu ohvitseri üles, ja siis algavad pikad kõned, mis kiidavad selle või teise eskadroni, selle või teise ohvitseri teeneid. Lauljad aga hoiavad «härraseid» kätel kuni käskluseni «jalale!».

Juhtus vahel, et kevadisel ajal juba koitis, kuid mõned ohvitserid istusid ikka veel piljardiruumis, kuhu kostsid ka «topsilaulukese» helid, teised jätkasid joomist söögitoas. Üksluisus ja igavus olid rusuvaks muutunud, paljudki tahaksid magama minna, kuid enne polgukomandöri äraminekut pole kellelgi õigust ohvitseridekogust lahkuda. Nii oli kõikidel pidupäevadel, olgu siis polgu enese või eskadronide, mida oli neli, või töökomando aastapäev, ja siis veel teiste polkude ohvitseride vastuvõtmisel — nii aasta ringi igal aastal, mõnedel võib-olla kogu eluaeg . . .

Mitte keegi ei mõtelnud selle üle, et säärased «lõbutsemised» olid vastuolus sõjaväemäärustikuga, mis karistas alamväelasi purjutamise eest, ja sõjaväeseadusega, mille põhjal purjus olekus toimepandud kuriteo eest tavaliselt karmimalt karistati. Seda traditsiooni murda ei julgenud või ei tahtnud keegi. Pealegi olid need üldised joomingud ohvitseride vahel nagu peamiseks siduvaks lüliks, ja mõned neist tänu lauljate väljakutsu-

misele tutvusid isegi soldatitega ning panid nende hulgas imestusega tähele kord uusi unterohvitsere, kord kollanokki noorsoldateid.

Parimaks lauljaks oli meie eskadroni eeslaulja, uljas unterohvitser Purõšev. Tema südamesse tungiv bariton kutsus esile üldise kiituse, temale pakkusid ohvitserid ääreni täis šampanjapokaale, ning ta jõi ja jõi ikka rohkem, kuni päevani, mil ma polgu käskkirjas lugesin tema degradeerimisest reameheks joomise pärast. Kuus kuud hiljem viidi ta üle karistatute liiki, ja veel kolm kuud hiljem — nuheldi vitsadega «parandamatu halva käitumise» pärast.

Nii hukutasime andeka inimese.

Pean tegema selgitava märkuse, et meie polku peeti teiste kaardiväepolkude hulgas tagasihoidlikuks ja mis peaasi — «karskeks» polguks, mitte nii nagu ihukaitsehusaare, kus suurem osa ohvitsere laostus ühe-kahe aasta jooksul, või nagu ratsakaardiväepolku, kus terve aasta ringi käisid kuulsad «neljapäevased lõunasöögid»; sääraselt lõunasöögilt polnud kerge «elusalt» tagasi tulla.

See-eest korraldati nendel lõunasöökidel tähtsaid tehinguid, jagati välja kuberneri-ametikohti ja isegi täkke kroonu-hobusekasvandustest. See polk andis oma ringist kogu tsaari lähiskonna, nagu: keisrikoja ministri — parun Fredericksi, õuemarssali — krahv Benckendorfi, vürstid Dolgorukid, Obolenskid ja isegi keiserlike teatrite direktori Teljakovski. Enamik suurvürste eelistas teenida või arvel olla ratsakaardiväepolgus. Oli selliseid ajajärke, kus balti parunite ülevõim selles polgus jõudis nõnda kaugele, et, nagu mu isa jutustas, nad sõid sealt puhtvene aadlikud lihtsalt välja.

Ühel esimesel keiserlikul paraadil, millest ma osa võtsin, ratsutas minu juurde ratsakaardiväelane Serjoža Dolgoruki, tulevane tiibadjutant, ja küsis tõsiselt, mispärast meie polk, kui tsaar ülevaatusel rivi eest mööda sõitis, küllalt valjusti «hurraa» ei karjunud? «Pole piisavalt harjutanud,» vastasin ma naljatoonil, ehkki Serjoža vihjest taipasin, et nemad, ratsakaardiväelased, pidasid end truualamlikumaks.

Vene kontrrevolutsioon, proovinud juhte nii mereväest

kui armeest, jäi oma valikus lõppude lõpuks peatuma sama ratsakaardiväepolgu tüüpilisel esindajal parun Wrangelil.

«Mustal parunil» oli ka noorpõlves samasugune välimus, mida me kõik plakatite ja karikatuuride järgi tunneme. Kohtasin teda noores eas suurmaailma ballidel, kus ta nii oma pikkusega kui ka Mäeinstituudi üliõpilase vormikuuega silma paistis; ta oli vist ainus Tehnikainstituudi üliõpilane, kes oli kõrgemasse seltskonda vastu võetud.

Hiljem kohtasin teda juba ratsakaardiväepolgu ulja estandartjunkruna, kui ta ühes minu husaarist noorema vennaga ohvitserieksamit sooritas ja mind palus, kuna olin tollal Kindralstaabi Akadeemia lõpetanud, teda väliõppustel aidata. Vaevalt oli ta mõne kuu sõjaväeteenistuses viibinud, kui juba kõrgiks kaardiväelaseks muutus. Minule aga oli kaardiväeteenistus tol ajal juba niivõrd vastikuks läinud, et soovitasin sellel noorel inseneril polgust lahkuda ja mulle lapsepõlvest tuttavasse Ida-Siberisse tööle asuda. Nii kummaline kui see ka on, kuid minu argumendid mõjusid ja Wrangel läks Irkutskisse karjääri tegema.

Meie järgmine kohtumine oli täiesti ootamatu — Tšitaa raudteejaama platvormil, kui ma Jaapani sõtta minnes sealt läbi sõitsin.

«Niisugusel ajal ei võinud ma ju uuesti sõjaväeteenistusse astumata jätta,» ütles Wrangel mulle just nagu end õigustades ja lükkas tagabaikali kasaka suure musta papaaha uljalt ühele kõrvale.

Tol korral näis ta siiras olevat, kuid sõjaväljal pidin ma selles osavas, hiilgavas noormehes varsti pettuma. Ta otsis mind alatasa kuskil üles, et «nõu küsida», missuguse ordeni võiks saadaoleva aukraadi vastu ümber vahetada: ta tahtis sõjaväeteenistusele kaduma läinud kaht aastat tasa teha; mõtles aina, kuhu end sokutada, et saaks silma paista või millegagi teistest erineda.

Pärast sõja lõppu külastas ta mind Peterburis jälle, et minult nõu küsida, kuidas oleks võimalik üheaegselt läbi võtta Kindralstaabi Akadeemia kursus ning astuda ratsakaardiväepolgu ohvitseriks ja kuidas saaks selles polgus «sõbruneda» teenistuskaaslastega, enamikku kel-

lest ta südame põhjas pidas tühisteks isikuteks. Rohkem me teineteist ei näinud. Kuid aastal 1920 tuli Krimmist Pariisi minu juurde Wrangeli saadik, kes palus uskuma jääda Wrangeli «demokraatlikku talurahva- ja maareformi».

Ootamatult tublit vastulööki saades piirdus see saadik palvega anda talle vähemalt mu visiitkaart pealkirjaga: «Tere, Piiper», millise nimega me Wrangelit omal ajal hüüdsime. See oli juba naljakas. «Olete teie aga nõrgakesed,» vastasin ma, «kui isegi minu visiitkaarti teile tarvis läheb.»

Polguelu oli suurilma kõrgema seltskonna eluga tihedalt läbi põimunud. Juba paažina sain ma aru, et kõrgemasse seltskonda pääsemine pole sugugi nii lihtne ja et selles suhtes on mulle peamiseks takistuseks minu kauane provintsis viibimine. Esimesel kahel aastal kutsuti mind lugupidamisest vanemate vastu mõnikord ainult Šeremetjevite, Vjazemskite ja Vjazemskajaga naitunud Sipjagini poole. Ehkki nad koos kahe-kolme omataolisę perekonnaga kuulusid Peterburi kõrgemasse seltskonda, moodustasid nad selles ometi selgesti avalduva patriarhaalse ja mõisnikliku varjundiga omaette tuumiku. Vastupidiselt kõrgema seltskonna tavale ei olnud prantsuse keel neil moes. Nad uhkustasid põliste vene kommete, maitse ja isegi toiduga.

Mäletan, kuidas mu toapoiss Ivan minu üksindust märgates soovitas mul jalutama minna — kas Neeva kaldapealsele või Suveaeda. Juba siis torkas mulle silma, et sisseminek sellesse aeda oli keelatud «koertele ja alamväelastele». Hiljem, kui ma juba polgus teenisin, olin nördinud, kui teada sain, et vahtmeister Nikolai Pavlovitš oma lastega pidi jalutuskäikudeks leppima tolmuse polguõuega, sellal kui Suveaias mugavatel pingikestel istusid oma preilidega esimese teenistusaasta kollanokad junkrud.

Niipea kui olin kavalergardi mundri selga pannud, muutus kõrgema seltskonna suhtumine minusse. Hakkas sadama küllakutseid, enamasti prantsuse keeli.

«Teie hiilgus,» ütles mulle minu vana Ivan, «küllakutsetele tuleb vastata, aga kui see teile raskusi teeb, siis minul on mu endiselt härralt krahv Kankrinilt alles

jäänud vastuste prantsuskeelsed vormid igasuguste juhtude jaoks.»

Peterburi sesoon kestis kõigest mõne nädala — jõuludest kuni vastlanädala pühapäevani. Paastu esimese nädala esmaspäeval hakkasid helisema kirikukellad, teatrid suleti tervelt seitsmeks nädalaks, selle aja jooksul võis võõrsil käia, maitsvatele paastuvabadele lõunasöökidele kutsuda, kuid «tantsimisega paastu mitte rikkuda». Kevadel käis kõrgem seltskond Strelkal, Jelagini saarel. Tuttavad tervitasid üksteist kummardusega, liikudes pideva kalesside ja troskade roduna ümber Jelagini tiigi. Kuid suvel veedeti aega kas laagris või suvituskohas, puhkusel mõisas või Pariisis, kuhu sõitis kokku nii palju «vene bojaare», et prantslased nimetasid sügishooaega vene hooajaks.

Talvel seisis meie kõrgema seltskonna elu selles, et igal õhtul tuli munder selga ning kiiver pähe panna ja kella üheteistkümne paiku õhtul võõrusele sõita ühte neist kolme-neljakümnest perekonnast, kuhu sa olid ballile kutsutud. Tihtilugu sa ise pererahvast näo järgi ei tundnudki ja palusid esimesi vastutulijaid enesele majaperenaist näidata.

Iga õhtu kohtasid ühtesid ja samu preilisid, keda kutsusid tantsima ühed ja samad ohvitserid; tsiviilfrakke oli harva näha.

Igal õhtul jagati tantsijatele lehve ja Nizzast toodud nelgiõisi, rikastes majades aga kanti saali korve rooside ning sirelitega. Iga õhtu oli umbes seesama õhtusöök, ja põgenemine kotiljonilt kell neli hommikul varahommikuse maneežisõidu ettekäändel.

Külaskäigud kõrgemasse seltskonda olid noortele ohvitseridele peaaegu nagu teenistuskohustus, ja igas polgus olid omad peaaegu professionaalsed tantsijad. Igal õhtul juhatas tantse seesama ulaan Maslov ja klaveril mängis ikka neidsamu valsse seesama tapöör[1] Ahlquist.

Saali nurgas istusid alati oma kohtadel mammad, kes teraselt selle järele valvasid, kes tütrega masurkat tantsib. Kaks-kolm masurkat järjest ühe ja sama preiliga

[1] Tapöör — palgaline klaverimängija tantsuõhtutel. *Tõlk.*

kompromiteerisid viimast, ja seega olid pulmad esimesel pühapäeval pärast kevadpühi kindlustatud, võis juba valmistuda sügisel uuele polgudaamile visiiditegemise vastu.

Muidugi ei tulnud kellelegi pähe neil vastuvõttudel rääkida polguteenistusest — see oli ohvitseridekogu saladus —, vaid ka Venemaast, mida ei meenutanud keegi; neid, kes tundsid välismaad, oli vähe ja poliitikast juba ei piiksatanud ükski.

On huvitav, et nendel vastuvõttudel peaaegu üldse puudusid Peterburis asuva rohkearvulise diplomaatilise korpuse esindajad. Kuid see-eest võis diplomaate kohata krahvinna Kleinmicheli ainulaadses poliitilises salongis. See vananev lesk oli muuseas keiser Wilhelmi hea tuttav. Kord ütles mulle Berliinis meie hästi-informeeritud sõjaväeline atašee, kui me kahekesi mööda Võidu alleed sammusime:

«Kõigile on siia mälestussambad püstitatud, kuid Kleinmicheli vanamoor on unustatud ... tema aga omab sakslaste ees teeneid.»

Diplomaatide teine varjupaik oli Jahtklubi, kus lõunasöök muide anti nendele venelastest eraldi ja teisel kellaajal. Loomulikult häälestas luksuslik lõunasöök Jahtklubi liikmeid — tähtsaid aukandjaid — avameelseteks kõnelusteks. Ükskord katsus neid salaja pealt kuulata ei keegi muu kui isiklikult Nikolai II juures olev Saksa mereväeatašee admiral von Hintze. Pärast diplomaatide lõunasööki ei lahkunud ta ruumist ning peitis enese sirmi taha. Kuid tema õnnetuseks lükkas teener sirmi juhuslikult ümber. Lõunastajate silmade ette ilmus «sõbraliku» riigi tituleeritud esindaja. Jutustati, et too igipõline spioon eriti ei kohmetunudki.

Kui olin keiserliku perekonna elu-oluga aja jooksul teatud määral tutvunud, sain aru, et esmajoones on nad kõik igavuse kätte suremas, olles elust otsekui läbitungimatu müüriga eraldatud. Ma sain aru sellest mõnust, millega leskkeisrinna Maria Fjodorovna, sündinud taanlanna, enese igal aastal mõneks nädalaks «vene vangipõlvest» vabastas, et vabaduses oma kodulinna Kopenhaageni kauplusi külastada. Keisri perekond oli isegi Peterburi kõrgemast aristokraatiast järsult eraldatud.

Mõnevõrra avalikumalt elasid «väikesed õukonnad», s. o. suurvürstide ja -vürstinnade õukonnad. Neist igaühel oli isiklik saatjaskond: õukonna juhataja — kindral, adjutandid, õuedaamid suurilma kuuluvate preilide hulgast ja trobikond toapoisse ning alamteenijaid. Pidulikel sündmustel kandsid nii õuedaamid kui toapoisid õukonnale omistatud värve. Vladimiril oli vaarikpunane, Konstantinil — kollane, Ksenjal — roosa jne. Sama värvi olid ka tekid, millega talveajal traavleid kaeti.

Peterburis käisid tasahilju kuuldused Nikolai Nikolajevitši ohjeldamatute joomapidude kohta. Ükskord koidu ajal, peo lõpu poole, oli Nikolai Nikolajevitš oma palees Peterburis relvakollektsiooniga kiitlema hakanud. Ta oli külalised kabinetti viinud, seinalt kaukaasia mõõga võtnud ja ühe löögiga oma suurepärasel valgel hurdakoeral pea maha raiunud.

Kuid säärased stseenid toimusid müüri taga, mis lahutas Romanoveid muust maailmast, ning neist räägiti kõrgemas seltskonnas ainult sosinal. See seltskond oli omakorda tugeva müüriga eraldatud sellest, mis polnud jälle nendele küllaldaselt suursugune.

Selles seltskonnas olid kõige ligipääsematumad nood «kodukasvatatud lordid» oma daamidega, nagu Beloselskaja, päritolult ameeriklanna, Trubetskaja, Orlova, Bobrinskaja, kes vene keelt rääkisid kas sünnipärase või spetsiaalselt külgepoogitud inglise aktsendiga. Iseäranis veider oli üks nende alalisi kavalere — «kasakaunivormis lord» Ivan Orlov, kes nendelt ka selle moodsa aktsendi üle võttis.

Meie polgus hüüti neid daame üldnimega «pardid»; selgus, et nad juba kroonimise ajal Moskvas lõunamenüül prae nimetust «pardipoeg» lugedes palusid nagu ehtsad välismaalannad nendele seletada, mida see küll võiks tähendada. Sellesse müüri murdsid mõnesuguse augu ainult suured ballid Talvepalees, kuhu oli kutsutud kuni kolm tuhat inimest.

Ei puudunud veel mitmekesisem, teise järgu seltskond, mis moodustus teisejärguliste polkude ohvitseridest ja kõikide ametkondade ametnike perekondadest. Pikapeale liitusid nendega ka rahandus- ja tööstustuusad, kuid

kavalergardidel ei olnud soovitav selles seltskonnas liikuda.

Kultuursema ringkonna otsinguil katsusin ma vahel tutvust uuendada Kiievist pärit oleva juudi rahvusest intelligentse Kirschbaumide perekonnaga, kus võis kohata muusikuid ja kirjanikke, kuid juba esimestel õhtutel tundsin, et minu valge vormimüts ja mõõk nende ringkonda ei sobi.

Peterburi kõrgem seltskond teadis haritlastest, kelle poolest meie põhjapealinn nii rikas oli, ainult kuulu järgi, ning mulle meenub, et Tšehhovi näidendite külastamist krahvinna Ferseni — neiupõlve nimega Dolgorukaja — poolt võeti tema ringkonnas kui vabamõttelisuse ülimat astet.

Peterburi valitsev seltskond kujutas endast vabataht-likku vanglat, mille olid loonud sellesse vangistatud aristokraadid ise. Paljud põgenesid sealt, kui mitte jäädavalt, siis kas või lühikesekski ajaks välismaale, ja mulle näis, et isegi Moskvas ja Varssavis oli kergem hingata.

Olulist osa etendasid usundiga seotud kohustused, mis alati olid väga väsitavad ja aeganõudvad. Vist mitte üheski paigas maakeral ei olnud nii palju koolnuid ja mitte kuskil ei valmistanud nad nii palju askeldusi kui Peterburis. Niipea kui «Novoje Vremjas» [1] ilmus musta randiga kuulutus mõne kõrgemasse seltskonda kuuluva isiku surmast, pidasid mitte üksnes kauged sugulased ja lähedased sõbrad, vaid ka isikud, kes surnu mõne sugulasega ainult tuttavad olid, oma kohustuseks kõigepealt lennukiirusel jõuda koolnu korteris peetavale hingepalvusele. Niisuguseid hingepalvusi toimus iga surma puhul kaks — täpselt kell kaks päeval ja kell kaheksa õhtul. Kõik daamid riietusid mustadesse leinakrepiga kleitidesse, mis sobis nii paljudele; ohvitserid pidid olema nn. «harilikus univormis», s. o. samasuguses paraadvormis, kuid paletite asemel tuli kanda paguneid ning vasakul varrukal musta sidet. Hingepalvused, imelik küll, olid sobivaks kohtamispaigaks, sest võõrastetoas, kus koolnu tavaliselt puusärgis lamas, ei leidunud

[1] «Novoje Vremja» — vene vanameelne ajaleht, ilmus Peterburis a. 1868—1917. *Tõlk.*

arvutute pärgade tõttu kõigile ruumi ja suurem osa külastajaid, ehkki hoides küünlaid käes, ei kuulanud jumalateenistust ja tungles kõrvaltubades ning koridorides. Väga väsitavad olid matusepäevad. Tuli otsustada: kas minna ainult hommikul surnu ärasaatmisele korterist ja käia surnuvankri järel silmakirjaks mõni samm, või arvestada aeg välja nõnda, et õigel ajal jõuda ettenähtud kloostrisse täpselt haudaõnnistamise lõpuks. Kevadel tuli osa võtta pulmadest, kus juba kirikus käisid elavad jutuajamised, millel ei olnud «abielusakramendiga» midagi ühist. Kui kõikidele nendele ilmalik-religioossetele kohustustele lisada tubli kümmekond niinimetatud kroonupüha, mil tuli täielikus paraadvormis Iisaku katedraali ilmuda, siis võib küll mõnesuguse ettekujutuse saada, mis sundis Griša Tšertkovi heaks kiitma minu kavatsust polgust põgeneda.

Selle elu aastatsükkel pöördus minu jaoks kolmandat korda ringi ning ma küsisin eneselt hirmuga, kas suudan veel neljandale vastu pidada.

Südant kergendada võis ainult Griša Tšertkovile, tolstoilase Tšertkovi vennapojale, minu vanemohvitserile eskadronis.

«Vaata sinna», ütles ta mulle klubi lõunalaua poole näidates, «kes istub peremehe kohal, kes on säärase eluga rahul ja jääb polku kümneteks aastateks. Kõik, kes on vähegi andekamad, lasevad jalga, korraldavad oma elu teisiti ... Igas eskadronis on üks, kõige rohkem kaks riviasjanduse harrastajat, teistele on polk ja kõrgem seltskond ainult trampliiniks hüppe jaoks kuberneri-ametikohale või lihtsalt aja surnukslöömiseks.»

«Kuid mina otsustasin hakata akadeemiasse astumiseks ette valmistuma. Muidu aga takerdun polku, nagu olid takerdunud siia meie armsad taadikesed.»

«Jaa, muidugi, akadeemia,» vastas Tšertkov mõtlikult, «kuid ma ei salli neid «momente».»

Nõnda nimetati tollal kindralstaabi ohvitsere, kelle hulgast paljud armastasid kasutada niisuguseid väljendusi, nagu «tuleb momenti tabada», «see on moment rünnakuks» jms.

KINDRALSTAABI AKADEEMIA

(1899—1902)

Kord oma lelle Nikolai Pavlovitši, kes oli teenete eest Hiinas ja Kesk-Aasias saanud Kindralstaabi Akadeemia konverentsi auliikmeks, tema kodus külastades leidsin ma kogu perekonna ebatavalises ärevuses: lell oli enda kabinetti lukustanud ja keeldus ükskõik kellele ust avamast. Teades, et Nikolai Pavlovitš suhtub minusse erilise sümpaatiaga, soovitas tädi, et mina uksele koputaksin. Kui olin kabinetti astunud, hakkas lell, hallis sõjaväekuues üsna kuivetu vanake, kohe kibedasti kurtma, et tema poeg Kolja ei ole akadeemia kursusega toime tulnud.

«Tegi häbi, tegi häbi,» kordas Nikolai Pavlovitš, kusjuures ta nägu väljendas kõige tõsisemat nördimust.

Vaene paks Kolja, väga palju lugenud, kuid kõhklev ja enesele mittekindel noormees, oli akadeemia esimesel kursusel vististi astromoomias läbi kukkunud ja vastavalt määrustele veel samal päeval Preobraženski polku tagasi saadetud. Seejärel sooritas ta aasta pärast võrdselt kõikide teistega uuesti võistlus-sisseastumiseksami. Lõpetanud sel korral edukalt kaks esimest kursust, sai ta täiendaval kursusel mingi abstraktse sõjalise teema ja leides, et see ei ole talle jõukohane, loobus edasiõppimisest ning pöördus jälle polku tagasi. See just viiski enesest liiga lugupidava krahv Nikolai Pavlovitši meeleheitele.

Muuseas, minu lellepoja elu kujunes pärastpoole ilma akadeemiatagi õnnelikuks. Ta oli suurepärane rivimees, aja jooksul sai temast tiibadjutant ja maailmasõjas juhtis ta Preobraženski polku. Kuid õnnetuseks meenus ta kaardiväe-komandörile kindral Bezobrazovile, kellele arvatavasti tema naiivsuse pärast oli antud hüüdnimi «Bébé».

Nagu paljud teisedki kaardiväe-ülemad, ei talunud «Bébé» «vaat» — nagu ta peaaegu igale sõnale juurde lisas — kindralstaabi ohvitsere, ja otsustanud tõestada, et Kolja «vaat» ei ole ehtsatest «momentidest» halvem, kutsus ta oma staabiülema ametikohale. Bulgaariasse

takerduma jäänud paks Kolja meenutab meelekibedusega vististi veel tänapäevani seda õnnetut operatsiooni Stochódil [1], kus ta koos «Bébéga» Vene vapra jalakaardiväe paremiku hävitas, paisates selle eliitväeosa Bezobrazovi nimepäeva puhul edutusse rünnakusse.

Paljud, kes nagu Koljagi olid akadeemias läbi kukkunud, maksid akadeemiale selle eest kätte sihiliku põlgusega. Griša Tšertkovi hinnangud «faasanite» ja «momentide» kohta olid kindralstaabi ohvitseride käibivaks iseloomustuseks. Nii kaardiväes kui armees peeti akadeemiat karjeristidele ja osavatele meestele eriliseks tegevusväljaks.

Isiklikult ma kõike seda eriti ei uskunud, ja tagasihoidlik pruun kahekordne väike maja Inglise kaldapealsel, mille seinadki näisid veel Jomini [2]-aegsete traditsioonidega olevat läbi imbunud, paistis mulle sõjateaduse templina. Arvasin, et akadeemia kursust lõpetamata on võimatu haritud ja kultuurseks ohvitseriks saada. Seal lootsin ma pääseda sellest polgu ja suurilma soost, millesse minuga koos teenivad ohvitserid üksteise järel vajusid. Omajagu avaldas sellele mõju ka Ignatjevite perekonnatraditsioon, samuti lubadus, mille ma isale olin juba poisikesepõlves andnud, kui kadetikorpusesse astudes sõjaväelist karjääri alustasin.

Kolja-taoliste hädavareste juttudest võis järeldada, et nii akadeemia ise kui ka sisseastumiseksamid olid midagi äärmiselt ebatasasel ja üllatusterohkel maastikul toimuvate murdmaa ratsavõistluste taolist.

Ent mul tarvitses ainult programmidega tutvuda, kui juba veendusin, et need erinevad väga vähe Kiievi kadetikorpuses ja Paažidekorpuses läbivõetud kursustest. Niipea kui polk oli laagrisse asunud, võtsin ma eksamite ettevalmistamiseks ettenähtud kolmekuulise puhkuse ning eemaldusin pealinna ahvatluste juurest vaiksesse Tšertolinosse ja, unustanud riviteenistuse olemasolu,

---

[1] Stochód (loe: stohhud) — Pripjati jõe parempoolne haru. Esimeses maailmasõjas löödi S-i juures 1916. a. suvel kindral Brussilovi esimene pealetung sakslaste poolt tagasi. *Tõlk.*

[2] Jomini (loe: žominii), Henri — Prantsuse-Vene kindral ja sõjakirjanik. Tema algatusel asutati 1820. a. Peterburi kõrgem sõjakool (Kindralstaabi Akadeemia). *Tõlk.*

asusin nagu ehtne üliõpilane kõigepealt Kljutševski ja Karejevi väga paksude ajalooraamatute kallale. Ajalugu ja geograafiat õpetati kadetikorpuses kõikidest koolidest kõige pealiskaudsemalt. Samuti andis end Venemaal tol ajal tunda korralike geograafiaõpikute puudumine.

Matemaatikas ei näinud sisseastumiseksamite programm ette isegi analüütilist geomeetriat ning matemaatika pärast olin ma täiesti rahulik. Mis aga puutus sõjalistesse õppeainetesse — taktikasse, suurtükiteadusse, fortifikatsiooni, administratsiooni —, siis neid ma isegi ei puudutanud, niivõrd värskelt olid need Paažidekorpuse kursusest mul meeles. Tuli ainult uuesti ilmunud suurtükiväemäärustikud paremini pähe tuupida, sest sisseastumiseksamil nõuti nii üldiste kui ka kõigi kolme relvaliigi määrustike väga head tundmist. Mulle oli muidugi suureks kergenduseks kolme Euroopa keele tundmine, mis ma juba lapsepõlves olin omandanud.

Kui ma augusti algul akadeemia ruumidesse astusin, leidsin, et selle koridorid on ummistatud ohvitseridega kõigist väeliikidest — alates kiilaspäiseks minevatest staabikaptenitest kuni niisama noorte kornetiteni nagu mina. Kõik olid paraadvormis ja järjekorras minemas akadeemia õppealaülema, väikest kasvu mürgise kindralstaabi polkovniku Tšistjakovi juurde, kes sellestsamast hetkest peale äratas enese vastu üldist vaenulikkust oma jesuiitliku ja halvustava suhtumisega kuulajatesse.

Tšistjakov andis meile igaühele tutvumiseks eksamite kohta käiva käskkirja. Meile kirjutati ette ilmuda järgmisel päeval akadeemia ülema kindral Suhhotini juurde end esitlema.

Suhhotin tõi oma «demokratismi» kohe lagedale, seades meid ridadesse alfabeedi, mitte aga polkude järjekorras. Ridadest möödudes ta justkui tahtlikult ei esitanud kaardiväelastele ühtki küsimust. Need — muide, mitte eeskujuks teistele — käitusid sundimatult, sest eksamitel läbikukkumine ei valmistanud neile mingit erilist muret, seda vähem veel häbi. Enamikule aga oli eksamite tulemus eluküsimuseks või aeglaseks, vaevle-

vaks suremiseks kolkagarnisonis. Armeeohvitserid tervitasid kindralstaabi ohvitsere, kui need vastu tulid, lõmitava kummardusega, nähes neis tulevasi eksamineerijaid. Tundus, et nende mõtted kanduvad alatasa tagasi provintsikolkasse, kus nende naised ja lapsed hinge kinni pidades eksamite tagajärge ootavad.

Ammust ajast kehtestatud korra järgi oli esimeseks eksamiks vene keel. Kaheteistkümne-pallilisest süsteemist lähtudes oli tarvis saada mitte vähem kui üheksa palli; see hinne moodustati etteütluse ja kirjandi eest saadud pallidest. Vene keele eksamit kardeti eriti, kuna oli ette teada, et sel puhul langeb välja vähemalt kakskümmend protsenti sisseastujatest.

Poolpimedasse vanaaegsesse auditooriumi kogunes meid tihedalt umbes nelisada meest, ja ma olin surutud kuskile tagumisse ritta kahe mulle täiesti tundmatu armeejalaväe-ohvitseri vahele. Eksamitele ilmumise korra kohaselt olid kõik teenistusvormis, s. t. mundrites pagunite ja kõigi ordenitega.

Kui kõigile oli kirjapaber välja jaotatud, hakkas vene kirjanduse professor Tsvetkovski selgesti kuuldavalt dikteerima katkendit «Pugatšovi mässust». Ta kordas iga lauset kaks-kolm korda. Pinge kasvas iga minutiga ja näis, et ka kõige tavalisemas sõnas peitub mõni altvedamine.

On muidugi kahju, et tol ajal ei olnud veel olemas nõukogude ortograafiat, kuna minu poolt tehtud viga poleks siis arvesse võetud. Minu fantaasia viis mind eksiarvamusele: kujutledes, et vangistatud Pugatšovi ümbritsesid poisikesed, mitte aga tütarlapsed, kirjutasin ma «malenkija deti» asemel «malenkije deti», olles unustanud reegli kesksoost nimisõnade mitmuse kohta, mis on identne mitte mees-, vaid naissooga. Selle eest vähendati minu hinnet kahe palli võrra. Siis olin ma kuskile ülearuse koma pannud, mille eest mul veel üks pall maha tõmmati, ja seetõttu jõudsin saatuslikule piirile üsna lähedale. Kuid mind aitas hiilgavalt välja kirjand, mille kirjutamiseks pärast lühikest vaheaega oli määratud kaks täistundi. Selleks ajaks oli kateedrikõrgendil seisvale viiele-kuuele mustale tahvlile kirjutatud vähemalt kolmkümmend kõige mitmekesisema iseloo-

muga teemat, ja nimelt: «Napoleoni tulemine Moskvasse», «Poltaava lahing», «Vene naise iseloom Turgenevi järgi», «Romantiline vool vene kirjanduses», «Siberi vallutamise ajalugu» jms.

Minu valik langes siiski sellesse teemade kuhja äraeksinud lühikesele piiblikäsule: «Pühitse hingamispäeva». Olles kodus küllalt kuulnud tööstuse kasvust kõikides maades, eriti Ameerikas, vaba käsitöö asendamisest isiklikku vastutust hävitava (nagu mulle räägiti) masinaga, orjusest, millesse see masin inimkonna on viinud, üldse töörikka elu tempost, tekkis mul kiusatus rakendada Moosese seadust vastavalt inimese tõelistele vajadustele puhkuseks praegusaegses olukorras.

Heitnud pilgu mu paberipoognale, millele oli juba kirjutatud teema pealkiri, hoiatas naaber mind väga kaastundlikult minu vältimatu läbikukkumise eest; kuid see ainult julgustas mind ja tugevdas mõtet, et minu teema on juba sellepärast hea, et mitte ühelegi eksamist osavõtjale ei tule pähe seda valida. Nõnda muide juhtuski — minu kirjand pälvis kõrge hinde.

Pärast vene keeles toimunud selektsiooni jaotati meid alfabeedi järgi gruppidesse, kusjuures viimasesse gruppi kuulusid peale vene ohvitseride, kelle perekonnanimi algas kirjamärkidega «я, ш, щ», veel viis Bulgaaria armee ohvitseri. Need olid tusased ja seltsimatud mehed, välja arvatud ainult rittmeister Gantšev, kes kandis pikaninalise kuninga Ferdinandi konvoile omistatud hiilgavat operetlikku univormi. See «siiras poiss» uuris Vene armee kohta välja nii mõndagi ja osutas tõenäoliselt küllalt palju teeneid oma kuningale ning võib-olla veel rohkem selle liitlasele — Saksa keisrile Wilhelmile, kelle juures ta maailmasõja ajal sõjaliseks volinikuks oli.

Gantševiga ei sarnanenud põrmugi bulgaaria ohvitseridest auastmelt ja aastatelt kõige vanem — Markov: too oli oma noore armee selle osa esindaja, mis orienteerus Venemaa järgi.

Eksamid sooritanute hulgas oli kõige rohkem suurtükiväelasi, kes kandsid sametkaeluseid, mis juba iseenesest oli teaduslikku relvaliiki kuuluvuse tunnuseks. Paljud neist rõhutasid oma intelligentsust seega, et

kandsid kas näpits- või tavalisi prille — sõjaväes haruldane nähtus — ja üldse käitusid tagasihoidlikest jalaväelastest ning kergemeelsetest ratsaväelastest teatud üleoleku tundega.

Minu ootustele vastupidiselt osutus matemaatika-eksam kardetavaks. Mu polgukaaslane kavalergard Gorjainov kukkus oma ülikoolimärgist hoolimata selles aines läbi, ja kuna see juhtus parajasti minu enda eksami eelpäeval, siis võib juba kujutleda mu suurt rahutust.

Pika laua taga istusid kaks viirastusliku välimusega vanameest, ajast tuhmiks muutunud hõbedaste akselbantide ja kindralipagunitega vanad mustad kindralstaabi saterkuued seljas.

Nendest üks — professor Scharnhorst, väikest kasvu hallijuukseline naiivse, peaaegu lapseliku näoilmega mees — rääkis mahedalt, meelitlevalt, kuid mitte ilma mürgita, kuna teine — Zinger, pikakasvuline aukuvajunud silmade ja sassis põskhabemega brünett, — möirgas nagu lõvi, tõeliselt aga, nagu pärast selgus, oli oma kolleegist palju kahjutum. Sealsamas oli ka kindralist professor Stubendorf. Need kolm venestunud sakslast olid toed, millel akadeemias püsisid matemaatika, astronoomia ja geodeesia.

Esiteks sattusin ma Scharnhorsti juurde. Ta ei jäänud minu poolt lahendatud kuupjuure leidmise ülesandega rahule ja piinas mind veel ka niisuguste küsimustega arvude teooriast, millele ma vastasin rohkem taibu kui teadmise järgi. Sain aru, et programmidel on selle väikest kasvu mehe jaoks ainult teisejärguline tähtsus.

«Asuge nüüd geomeetria juurde. Mis teil seal on? Ring? Väga hea.» Ja Semaško õpikust mulle nii tuttavate teoreemide asemel, millel korpuses kogu geomeetria õpetamine põhines, käskis see väike kindral joonestada lihtsalt ringi, siis teise, pisut suurema, ja nõudis, et määraksin kindlaks neid kaht ringi riivavate kõikide kolmandate ringide keskpunktid.

Taolisi geomeetrilise konstruktsiooni ülesandeid ei olnud me korpuses kunagi lahendanud ja programmides polnud neid mainitud. Scharnhorstil aga ei olnud sel-

lega asja ning ta sundis mind tahvli juures vaevlema tublisti oma kaks tundi. Mul tuli arvukaid kõõle ja ristjooni kogu aeg maha pühkida.

Tahvel muutus juba halliks, minu munder kriidiseks, kibe solvumistunne tumestas teadvust, mu piinaja aga astus aeg-ajalt minu juurde ja kordas: «Kuid on olemas veel juhus, mida te pole käsitlenud...» Neil hetkil meenus mu õnnetu polgukaaslane Gorjainov, kuid mulle oli solvav tema saatuse osaliseks saada.

Lõpuks tundis minu vastu halastust hirmuäratav Zinger, kes enne seda oli minu naabri, elegantse izmailovsklase peale tublisti karjunud. Scharnhorsti vaikimise katkestas tema lakooniline:

«Nüüd, porutšik,» — nähtavasti ei tunnustanud ta kornetit kui liiga tühist auastet — «minge üle trigonomeetria juurde.»

Sel hetkel tajusin ma väga hästi, et sõnad «minge üle» ei tähendanud sugugi, et ma pole läbi kukkunud. Õnneks sain ma trigonomeetrias kõrgeima palli — 12, mis kompenseeris minu ebaõnnestumise geomeetrias.

Eksamite «*steeple-chase*'il»[1] kahest tõsisest takistusest vene keele ja matemaatika näol üle saanud ning seejuures mõne «sissekukkunu» kaotanud, läks meie grupp juba reipamalt vastu puhtsõjaliste takistuste ületamisele — eksamile sõjaväelistes määrustikes. Kogu päeva käisime ühe laua juurest teise, ühe musta tahvli juurest teise juurde ja seletasime ning joonestasime üksteise järel kõikide relvaliikide rivikordi. Määrustikes eksamineerisid meid viis kindralstaabi polkovnikut, igaüks oma erialal ja relvaliigis, missugusesse ta enne akadeemiasse astumist kuulus. Kõige lahkemalt kohtles mind endine ratsaväelane, ratsagrenaderipolku kuulunud matsivõitu polkovnik Mošnin, kes muide oli kaotanud igasuguse kaardiväeliku välimuse ja ka juba paksuks läinud. Ta rääkis minuga peaaegu nagu kolleegiga, andes teistele eksamineeritavatele tunda, et meie ratsaväeasjandus on lihtsurelikele raskesti saavutatav kunst.

Siin oli täispall mulle juba kindlustatud, kuid see-eest

---

[1] *Steeple-chase* (ingl. k.) — takistustega jahisõit-võiduajamine. *Tõlk.*

kohtles järgmine polkovnik, endine suurtükiväelane ja Venemaa sõjakunsti ajaloo professor Mõšlajevski, mind üsna jahedalt. Kui ma olin tahvlile joonestanud kõik suurtükiväedivisjoni rivid selle Venemaale uue väeüksuse jaoks alles äsja väljaantud eeskirja järgi, küsis ta, kui oli kontrollinud kõikide distantside ja intervallide mõõdunumbreid, võimaldamata mul alustada:

«Kes on divisjonikomandöri juures?»

Mainisin adjutanti, virgatseid, signalisti, kuid ei nimetanud kaht luurajat. Mõšlajevski tähendas salvavalt:

«Nojah, muidugi, kus nüüd kaardiväekornetil mahti suurtükiväe luurajaid meeles pidada,» ja võttis mul selle eest kaks palli maha.

Määrustikes meie grupil kaotusi ei olnud, kuid tundsime tõsist rahutust, kui kahe päeva pärast sõjalises peaõppeaines — taktikas — eksamile läksime. Selles eksamineerisid needsamad kaks professorit, kes akadeemias seda ainet lugesid: elementaartaktikas — polkovnik Orlov, üldtaktikas — polkovnik Koljubakin.

Nikolai Aleksandrovitš Orlovile sobis tema välimuse ja mesimagusa, meelitleva hääle tõttu palju rohkem papirjassa kui kindralstaabi munder. See oli «tegelinski», kes oma haruldasi võimeid ja imestamisväärset mälu selleks kasutas, et sõjateaduslike raamatute kirjutamisega raha teenida ja enesele sõjateaduse professuuris kindel seisukoht võita. Eriti kujukalt tuli selle mehe alatuvõitu iseloom nähtavale eksamitel, kus ta muutus seda armastusväärsemaks, mida kindlamini oli otsustanud oma ohvri läbi kukutada. Ta oli narruseni noriv, ta katsus «kinni püüda» mitte oluliselt vealt, vaid mingilt arvult, mis määras kindlaks eeskirjades ettenähtud distantsid või taktikalised situatsioonid. Tema isiklikud taktikalised võimed said viimaks väärilise hinnangu, kuid kahjuks läks see Vene armeele küllaltki kalliks maksma. Kellele siis näiteks pole teada Orlovi diviisi purustamine lahingus Liaojangi [1] juures.

---

[1] Liaojang — linn Mandžuurias, Mukdeni raudtee ääres. Lahingus L-i juures 24. VIII — 5. IX 1904 lõid jaapanlased kindlustatud seisukohtadele asunud Vene vägesid. *Tõlk.*

1877. aasta sõja lahingutest osavõtnud Koljubakini — pika kasvuga kõhna, vanamoelise põskhabemega mehe — kohta läksid arvamused lahku. Ühed, keda oli enamus, pidasid teda kui mitte päris hullumeelseks, siis vähemalt arust lagedaks jäänud inimeseks, kuna teised, vähesed, nägid temas skolastika rämpsust ja pimesi vormi ees kummardamisest vabanenud sügava sõjaväelise mõtte kandjat.

Enamik ohvitsere oli Duropi halva taktikaõpiku teise osa pähe tuupinud ja reprodutseeris sisseastumiseksamitel sellest raamatust täpseid näiteid, unustamata tahvlile märkimata neid väikesi metsasalusid ja künkaid, mis pidid taktika reegleid selgitama. Üksnes juba see ärritas Koljubakinit, ja tema käsk ilus joonestus tahvlilt maha pühkida viis eksaminandid meeleheitele.

«Te vastake mulle lihtsalt: missugust eesmärki taotleb puhkevalve?» küsis Koljubakin pärast seda kumeda, hauataguse häälega.

Vastuses järgnes jälle lahingueeskirja ja Duropi õpikus leiduvate formuleeringute täpne reprodutseerimine.

«Kuid ma ei küsi teilt seda. Te ütelge mulle, milles seisab idee, mida tuleb puhkevalve väljapanemisel meeles pidada?»

Ja niikaua kuni ohvitser aru ei saanud, et ennekõike peab puhkevalve tõkestama kõik valvatava väeosa juurde vaenlasepoolsest küljest viivad teed ning juurdepääsud, s. t. et tuleb lähtuda mitte oma bivaki asukohast, vaid vaenlase paiknemisest, ei jäänud Koljubakin rahule.

Kui ma Koljubakini juures oma järjekorda ootasin, seisis tahvli juures pikakasvuline sihvakas, juba paljaks mineva pealaega, väikese hõreda habemega valgetverd staabikapten Dovbor vürst Suvorov-Rõmnikski nimelise Fanagooria polgu mundris. Pingutuse tõttu olid tema otsaesisel ja meelekohtadel üles kerkinud sinakad sooned, ning viimaks nördimusest õlgu kehitades otsustas ta vaidlused imeliku professoriga lõpetada.

Dovboriga sidus saatus mind kokku kauaks ajaks. Akadeemias võistlesime me lojaalselt esikoha pärast. Peale akadeemia lõpetamist olin ma nagu paljud teisedki üllatatud, kui käskkirjast lugesin, et vastavalt kapten Dovbori poolt esitatud dokumentidele tuleb tema

perekonnanime täiendada ja teda edaspidi Dovbor-Musnitskiks nimetada. See seletus õige lihtsalt. Akadeemia oli poola päritoluga ohvitseridele suletud. Seadnud enesele eesmärgiks akadeemia lõpetamise, kandis Dovbor kõigil esimestel teenistusaastatel lühendatud perekonnanime ja esines luterlasena. Kohtasin teda Mandžuuria sõjas, kus ta näitas end kangelasliku 1. Siberi korpuse staabi väheandeka, kuid vapra ohvitserina. Ja lõpuks, märksa hiljem, sain ma temalt Pariisis kirja, milles kindral Dovbor-Musnitski, endine Vene armeekorpuse komandör, selgitas mulle põhjusi, miks ta Poola armeesse üle läks.

Taktikaeksamil langes mulle pilet pealetungilahingu kohta. Andmata mulle võimalust rääkida pikemalt lahingukorra kolme peamise osa — lahinguosa, erivaru ja üldvaru — defineerimiseks, küsis Koljubakin:

«Milleks on ette nähtud üldvaru?»

Nii imelik kui see ka oli, kuid Duropi õpikus sellele küsimusele selget vastust ei antud. Autor justkui püüdis üldvarule igaks ettenägematuks juhuks säilitada mõnesuguse lahingujõudude tagavara tähenduse. Seni kui ma järele mõtlesin, küsis Koljubakin uuesti:

«Kas Bautzenit[1] mäletate? Missugune osa kujutas Napoleonil selles lahingus üldvaru?»

Mulle meenusid Bautzeni lahingu sündmused ja kohe nimetasin ma kuulsusrikka marssali nime: Ney.

«No-jah, aga siis,» päris Koljubakin edasi.

Mulle kargas pähe mõte: lahingu algul väljaspool tegevusvälja asunud Ney paiskas oma korpuse lahingusse vajalikul hetkel, ja see otsustaski võidu.

«Üldvaru,» vastasin ma, «on ette nähtud pealöögi andmiseks.»

Koljubakin hakkas näost särama, vabastas mind edasistest küsimustest ja pani hindeks kaksteistkümmend.

Sõjaväelastest eksamineerijate juurest läksime nüüd üle eraisikute juurde. Võõrkeeltes oli vaja kirjutada kirjand antud teemale. Prantsuse keeles sain ma täispalli.

---

[1] Bautzen — tööstuslinn Saksimaa idaosas, Spree ülemjooksul. Napoleon võitis seal 1813. a. preislased ja venelased. *Tõlk.*

Saksa keeles vähendati minu hinnet ühe palli võrra sellepärast, et teema «Noore sõjamehe kasvatus» sõnastuses olin ma väljendused «Kriegsschule» ja «Militärschule» ära seganud.

Väga suur osa ohvitseridest loobus kirjandite kirjutamisest ja eelistas mitte riskida, vaid tõlkida tehnilist teksti sõnaraamatu abil. See eksam möödus ilma «kaotusteta», ning juba järgmisel päeval sattusime kergesti ärrituva ja sapise ajaloo-professori Forsténi kätte. Enamiku küsimusi väljaspool piletit esitas ta Prantsuse revolutsiooni ajastust, mida oli akadeemia seinte vahel üsna imelik kuulda. Nagu Koljubakini juures, nii otsustas üks selge vastus ka Forsténi juures hinde. Praegune kindralmajor Savtšenko, kes lõpetas akadeemia minuga ühel ajal, mäletab seniajani oma ajaloo-eksamit.

«Milles seisis vendade Gracchuste [1] reformide tuum?» küsis Forstén.

«Vaba talurahva taastamises,» vastas kõrge punase kaelusega grenaderimundris sirgelt seisev porutšik Savtšenko õnnestunult.

Kuid pärast teda, meenub mulle, vastas keegi tragunistaabirittmeister, kes, saanud pileti Pärsia ajaloost, algas sellest, et Dareios oli näinud unes redelit . . . Sellel tema katse akadeemiasse pääseda luhtuski, sest Forstén tähendas jahedalt, et «ta ei soovi eksamil muinasjutte kuulata . . .».

Minul möödus ajaloo-eksam õnnelikult. Paažidekorpuses oli prantsuse kirjanduse ajaloo õpetamine heades kätes; pealegi suhtusin ma sellesse ainesse huviga, ja see aitas mul teha Forsténile ettekande prantsuse entsüklopedistide kohta.

Palju kehvemini läks mul just enne «finišisse» jõudmist — geograafiaeksamil. Vene geograafias eksamineeris teeneline statistikaprofessor ja sõjalise geograafia teoste autor kindral Zolotarjov, välismaa geograafias aga noor polkovnik Christiani, akadeemia tõusev kuulsus.

---

[1] Vennad Gracchused: Tiberius Sempronius G. ja Gaius Sempronius G. — Vana-Rooma rahvatribuunid ja sotsiaalmajanduslike reformide taotlejad. *Tõlk.*

Zolotarjov, märkmik käes, istus oma kombe kohaselt laua serval ja esitas kõige rahulikuma ilmega üksteisele järgnevaid küsimusi.

«Nimetage kõik sadamad piki Dneprit,» küsis Zolotarjov enne mind eksamineeritavalt traguniohvitserilt maheda häälega.

«Kuidas käsite, teie ekstsellents: kas ülem- või alamjooksult alates?» röögatas uljas tragun.

«Noh, alake kas või alamjooksult,» vastas tragunile Zolotarjov oma märkmikult silmi tõstmata.

«Odessa,» sähvas too rumalalt, kuid Zolotarjov ei imestanudki, vaid tegi oma pliiatsiga mingi mikroskoopilise märgi.

Mitte keegi meist ei teadnud, missuguseid küsimusi Zolotarjov võib esitada, sest ta ignoreeris igasuguseid programme ja õpikuid, kuid ainult üht peeti kindlasti meeles: ei tohtinud ütelda «Poola kuningriik», mida Zolotarjovi nõudel tuli nimetada — «Visla-äärne krai». Ta kuulus oma aja kõige paadunumate vene natsionalistide hulka.

Pärast küsimust Pripjati vasak- ja parempoolsete harujõgede kohta ning Moskvat Balti mere sadamatega ühendavate raudteede kohta nõudis Zolotarjov veel, et ma vastaksin, kus on Venemaal kõige rohkem naisi? Taibates, et arvatavasti seal, kus rahvastiku tihedus on kõige suurem, ma vastasin:

«Kiievi kubermangus.»

«Aga missugust leiba söövad sakslased?» küsis Zolotarjov samasuguse vaikse ja kiretu häälega.

Siin tuli juba laskuda oletuste valdkonda. Mulle meenus meie orjastav teraviljaleping Saksamaaga ja Tveri rukis ning ma vastasin:

«Rukkileiba.»

Zolotarjov kirjutas jälle kiiresti midagi oma väiksesse märkmikku.

«Aga missugust soola leidub Venemaal rohkem — kas kivi- või keedusoola?»

Sellele küsimusele ei osanud ma midagi vastata. Kuid lähtudes sellest, et õpikutes oli rohkem juttu keedusoolast, arvasin ma, et selles vist riugas seisabki, ja põrutasin ülepeakaela:

«Kivisoola!»

Zolotarjov, suutmata end tagasi hoida, noogutas heakskiitvalt pead.

Pärast seda nimedeta ja täiesti kulunud maakaartide juurde astudes, mis kujutasid kõiki viit maailmajagu, otsisin ma nendelt kaua ning asjatult andmeid Tigrise ja Eufrati jõgikonna kohta, kuid mitte midagi peale mälestuste kord seal olnud «maapealsest paradiisist» ja mingisugustest läbipääsematutest kõrbetest mulle meelde ei tulnud; mis aga puutus elanikkonna koostisse, mille üle Christiani mind küsitles, ja igasugustesse niinimetatud «rändavatesse» ning «poolpaiksetesse» suguharudesse, siis sellest oli mul ainult ähmane kujutlus.

«Noh, nimetage Tigrise ääres asuvad linnad,» nõudis Christiani viimaks.

Näen neid kaardil kahte, kuid nimetused on ununenud, ja soovimata, nagu mõned teised, nimetuse esimese tähe leidmiseks kogu alfabeeti huupi läbi mõmiseda, ma vaikisin.

«Kas te olete tuttav daamide riietusega?» küsis elegantne ja ilus Christiani.

«Aga muidugi, härra polkovnik!» läksin ma rõõmsaks.

«Niisiis, mõtelge järele. Missugune moodne riie võlgneb sellele linnale oma nimetuse eest tänu?»

Kuidas ma ka ei sorinud oma mälus läbi kõiki riidesorte, mida daamide pealis- ja alusseelikuteks tarvitatakse, kuid ära arvata, et «musliin» on tuletatud sõnast Mosul, ma küll ei suutnud.

«Aga millega kaupleb Smürna?» küsis Christiani.

Rääkisin küll teraviljast ja metsamaterjalist, küll roosiõlist ja puuviljast kui ka idamaa vaipadest, ent Christiani ei rahuldunud sellega, vaid ütles, et tema küsib üksnes selle kauba kohta, mille maailmaturuks on Smürna. Vaikisin ja tundsin, et hukkun lõplikult.

«Aga kišmišš,[1]» ütles Christiani.

«Kuulen esimest korda,» vastasin mina.

«Väga kahju, et te seda kõike esimest korda eksamil kuulete.»

---

[1] Kišmišš — teatud seemneteta viinamarjaliik; kišmiššrosinad, korindid. *Tõlk.*

«Noh, aga missugused saared asuvad Atlandi ookeanis Inglismaa ja Põhja-Ameerika vahel?»

Nendest ei olnud ma samuti iialgi midagi kuulnud ja seepärast silmitsesin kahte-kolme keset sügavat ookeani asuvat musta täppi teatava umbusaldusega, kartes, kas need pole mitte suviste kärbeste jäljed.

«Just nii,» ütlesin ma. «See on tähtis söevõtujaam ja kuulub inglastele, kuid nimetuse olen unustanud.»

Säärase vastuse andmiseks, tõsi küll, erilist taipu tarvis ei olnud, sest maailma mereteedel kuulus kõik tähtis ja hea enamasti inglastele.

«Kuid võib-olla olete te suuteline põhjalikumalt ette kandma Lõuna-Ameerika kohta?»

See päästiski mind täielikust läbikukkumisest. Õnneks olin ma kõik, mis nendesse maadesse puutub, suve jooksul ilusasti pähe tuupinud.

Palju erutust tuli mul järgmise kolme-nelja tunni vältel üle elada, kuni eksami tulemused teatavaks tehti.

Viimaks ometi avanes auditooriumi uks ja sisse astus väga vana polkovnik Dagajev, meie kursuse ülem, salajoodik ning kirglik kaardimängija. Harjunud kombe järgi ja kiirustamata hakkas ta uste juurde kogunenud ohvitseride trobikonnale geograafiaeksamite tulemusi ette lugema. Nimestiku keskosas kuulen oma perekonnanime:

«Kornet krahv Ignatjev — Vene geograafias 12, välismaa geograafias 7, keskmine 9 $^{1}/_{2}$.»

See oli viimane eksam. Võisin pidada end akadeemiasse juba vastuvõetuks, kuna olin kõigis ainetes saanud keskmiselt üle 10 palli. Veel samal päeval läksin ma Tšistjakovilt kuni loengute alguseni ametipuhkust paluma, et sõita lõunasse kroonu hobusekasvandustesse ratsahobust ostma. See näis talle täitsa pöörane soov olevat, kuid ma sain siiski soovitud puhkuse.

Nooremale kursusele pidas avaloengu sõjakunsti ajaloo professor kindral Heissmann, hüüdnimega «Gerška». Tõestades, et Leo Tolstoi väljamõeldistest hoolimata on maailmas tõeliselt olemas nii sõjateadus kui ka seda juhtivad seadused, lõpetas ta loengu pateetiliste sõnadega:

«Järelikult on Tolstoi purustatud!»

See kutsus auditooriumis esile tagasihoitud naeru.

«Gerška» pidas iga aasta üht ja sama valmiskirjutatud loengusarja. Enne minu sisseastumist akadeemiasse avaldas ta trükis oma õpikud ehk, nagu ta neid ise kiitvalt nimetas, «teaduslikud tööd», mis käsitlesid sõjakunsti ajalugu Makedoonia Aleksandri päevist kuni Napoleonini. See oli andevaene kompilatsioon, mille maht ulatus tubli kümne tuhande leheküljeni. Kõikide märkuste all oli hoolikalt tähendatud: «autori märkus», millest loomulikult järeldus, et tekst ise oli kelleltki teiselt laenatud.

Küllaltki palju tunde tukkusime magusasti «Gerška» iniseva ja ühetoonilise hääle saatel, kuna ta loenguil oma ühe või teise õpiku sisu peaaegu sõna-sõnalt ümber jutustas. Kuulajate mälu koormati pidevalt nimede, asulate nimetuste ja numbritega — kaasa arvatud mingisuguste keskaegsete Hollandi kindluste kraavide sügavused —, rüütlilahingute, Wallensteini-aegsete kindlustatud laagrite ja Savoja Eugène'i [1] kolmekümne kolme sõjaretke kuivade, elutute kirjeldustega.

Esimese kursuse poole peal asendas kateedril hallikate juustega ja luitunud roheka saterkuuega Heissmanni elegantne, parima rätsepa juures õmmeldud mustas toredate hõbeakselbantidega saterkuues polkovnik, valged seemisnahast kindad käes. Kateedrile tõusnud, võttis ta kindad kiirustamata käest, pani need korralikult kokku ning rüüpas samasuguste mõõdupäraste liigutustega klaasist vett. Kumeda, kiretu häälega hakkas ta nagu üleskeeratud masin kuidagi väga igavalt jutustama maailma ajaloo kõige huvitavamast ajajärgust — Napoleoni sõjakäikudest. See oli sünge polkovnik Baskakov — meie hirm eksamitel ja praktilistel töödel. Tema kohta saime juba esimesel kursusel teada järgmist: keegi vanausulisest kaupmees, kes oli Astrahanis kaladega kaubeldes miljonäriks saanud, otsis oma tütrele väärikat peigmeest, kuid seadis tingimuseks, et

---

[1] Eugène — Savoja prints, Austria feldmarssal, elas a. 1663—1736; oli üks suurimaid väejuhte, kes vastavalt ülesandele ja olukorrale oskas oma jõude alati õieti tegevusse rakendada. *Tõlk.*

peigmees peab tingimata vanausuline olema. Tal vedas, sest varsti sai ta ettepaneku sääraselt silmapaistvalt pretendendilt, nagu oli Baskakov, kes oli mitte ainult vanausuline, vaid isegi sõjaväelane, ja mitte ainult sõjaväelane, vaid isegi kindralstaabi ohvitser.

Baskakovile täielik vastand oli minu range eksamineerija polkovnik Mõšlajevski, tulevane Kindralstaabi ülem, sel ajal aga üks Venemaa sõjakunsti ajaloo professoreid. Oma loengutes kujutas ta oskuslikult isegi kõige kaugemate ajajärkude sõjaväelise elu pilte ja lõpetas kursuse Peeter I reformide kirjeldamisega. Ta sisendas meisse veendumust, et mitte kõige eest ei võlgne me tänu Läänele, ta andis tsaar Aleksei Mihhailovitši aegsele sõjaväemäärustikule kõrge hinnangu ja tõendas, et sellel vene sõjandusliku loomingu dokumendil on Peetri kuulsa reglemendi koostamisel olnud oluline tähtsus. Meile, ratsaväelastele, oli muuseas väga meeltmööda see vanaaegne vene sõjaväereegel, mis ütleb, et kui jalaväeülemus juhtub ratsarivist mööda sõitma, siis soovitatakse talle eelnevalt «hobuse seljast maha tulla ja hobust ratsmeidpidi talutada, et mitte ratsameeste naerualuseks saada».

Selle õppeaine teine osa, mis oli pühendatud Peetrile järgnenud ajajärgule, oli usaldatud vaiksele ja silmapaistmatule polkovnik Aleksejevile, kes selle ajajärgu oli talle omase täpsusega kuni väikseimate üksikasjadeni läbi uurinud. Kuid mida rohkem ta neid meile esitas, seda vähem oli meil kujutlust Jelizaveta-aegsete kürassiiride ja Pauli-aegsete grenaderide kohta. Isegi surematu Suvorovi sõjaretki õppisime meelsamini trükitud allikate kui Aleksejevi loengute järgi. On raske mõista, missugused nimelt olid selle usina kabinetitöötaja (kellel puudus kõik, mis võis liigutada kuulaja hinge ja südant) omadused, mis ta edaspidi faktiliselt Vene vägede ülemjuhataja [1] ametikohale edutasid. Märksa selgem on tema karjääri edaspidine ja viimane arenemisjärk: valge kontrrevolutsioon, mis andekate inimeste

[1] M. Aleksejev oli Esimeses maailmasõjas alates 1915. a. Vene vägede ülemjuhataja staabiülemaks ja pärast 1917. a. märtsirevolutsiooni lühemat aega Vene vägede ülemjuhatajaks. *Tõlk.*

poolest vaene oli, võis Aleksejevi-taolise inspireerijaga täiesti rahulduda.

Muide, loengute ajal igavuse tundmine oli akadeemias laialt levinud nähtus — unega tuli võidelda nii suurtükiteaduse- kui ka geodeesia- ja administratsiooniloenguil. Loengutele ilmus, eriti esmaspäeviti, ikka vähem kuulajaid. Külastatavuse kontrollimiseks võttis juhtkond auditooriumisse sisseminekul tarvitusele registreerimislehe, millele olime kohustatud oma nime kirjutama. Vastuseks sellele korraldusele mõtlesime välja lihtsa abinõu: puuduvate kursusekaaslaste allkirjade järeletegemise. Kord kirjutasin ka mina sellele lehele oma puuduva sõbra, ihukaitseulaani Juri Romanovski nime, kuid tema oli karistuse kartusel kätte võtnud ja veel samal päeval andnud raporti oma haiguse kohta! Õnneks keegi ei märganud, et Romanovski oli samal ajal nii haige kui ka terve.

Haiguseraporti põhjendatuse kontrollimiseks saadeti ohvitseri korterisse harilikult akadeemia sõjaväearst, kellele kehtiva kombe kohaselt tuli «ebameeldivuste» vältimiseks «visiidi» eest viis rubla anda.

Üks esimese kursuse kaunis tähtis õppeaine, mis mulle isiklikult küllalt palju raskusi tekitas, oli niinimetatud «situatsioon». Juba akadeemiasse astumise päeval sai iga esimese kursuse kuulaja mäekingu või maastiku reljeefi kumera pronksmudeli. See metallitükk tuli paberile kujutada kõige peenemate viirgude abil, mille jämedus pidi vastama mäekingu nõlvade järskusele.

Meie, tulevased armee juhid, istusime pool aastat kaks kuni kolm korda nädalas selle meeltesegaduseni vaevanõudva töö kallal, andes üksteisele erilise vastutuleku näol saladuskatte all edasi oskuslikke pliiatsi teritamise viise. Teritati mitte ainult noa ja viiliga, vaid isegi klaaspaberi ja sametiga. Püüdlikele ja andevaestele avas «situatsioon» tee paradiisi!

Kirg jooniste ning skeemide kauni viimistlemise vastu, sageli nende sisemist mõtet arvesse võtmata, oli Vene sõjaväes väga levinud; iseäranis lokkas see Kindralstaabis.

Endisaja iganditega ei olnud akadeemias suuteline võitlema isegi niisugune energiline novaator nagu aka-

deemia uus ülem kindral Suhhotin. Kõikidele uuendustele avaldasid nürimeelselt vastupanu vanad professorid, kes olid akadeemiasse püsima jäänud juba kindral Leeri, tollal kuulsate strateegiaalaste tööde autori ajast.

Suhhotin asus tolle skolastilise süsteemi purustamisele, mis valitses sõjateaduse õpetamises, mis paljude aastate kestel andis meile kindralstaabi ohvitsere-teoreetikuid, kes esimesel vägedega kokkupuutumisel pea kaotasid.

Ta suurendas suviste väliharjutuste ja talviste taktikaliste ülesannete arvu ning tähtsust. Kahjuks käsitleti siin, samuti nagu kunagi korpuseski, lahingut — sõjaliste operatsioonide lõppeesmärki — ainult kursuse lõpul, pärast tervet rida ülesandeid vägede bivakki ja korterbivakki asumise, vägede julgestuse ja rännakute alalt. Sealjuures ei võetud vaenlase initsiatiivi kunagi arvesse; rünnaku-ülesannetes tähistati vaenlast noolega varustatud pideva joonega, kuna kaitse-ülesannetes jäeti ta üldse märkimata, justkui oleks vaenlane pidanud nõnda talitamagi — ründama meid meile soovitavatest suundadest.

Ülekaalus olid ülesanded varustamise ja tagala organiseerimise küsimustes. Lahingu enesega, tema arvutute pöördepunktide ja ootamatute üllatustega tuli meie lennul akadeemias tutvuda märksa hiljem, vahetult Vene-Jaapani sõja raskete kogemuste põhjal. Isegi nii võimsat lahingulise kasvatuse vahendit, nagu sõjamäng, akadeemias üldse ei praktiseeritud.

Kõigi nende ülesannete kodune valmistamine võttis nii palju õhtuid, et mitmeköiteliste õpperaamatute läbitöötamiseks ei jäänud mul enam aega üle, seda enam et Peterburi kõrgem seltskond ei lasknud enese juurest mitte kohe vabaks moodsat tantsijat ja isegi Talvepalees toimuvate suurte õukonnaballide tantsujuhti.

Järgmisel hommikul pärast üht säärast balli kutsuti mind loengult otse Suhhotini korterisse; ta elas akadeemia hoones.

«Eile, palee ballil,» algas Suhhotin rangelt, «ei võtnud te vaevaks oma ülemat tähele panna. Kandke ette, kuidas te ballile sattusite, kes teid tantsujuhiks määras ja

missuguse õigusega te lubasite enesel paleesse ilmuda, ilma et oleksite alluvuse korras sellest ette kandnud.»

Olin jahmunud ja püüdsin end vabandada selle eeskirja mittetundmisega, mida Suhhotin silmas pidas, ning asi lõppes noomitusega, millele lisandus ähvardus, et järgmisel korral võivad säärasel üleastumisel kurvad tagajärjed olla.

Teine kord sain ma kannatada oma kirgliku ratsasõiduharrastuse pärast. Võtnud kombeks akadeemiasse alati ratsa sõita, ei andnud ma Nevskit mööda ratsutades, nagu selgus, minust tõllas möödunud Suhhotinile au, mille eest sain tubli peapesu.

Meie vahekord läks halvaks. Kord talve lõpul oma kabinetis Gagarinskaja tänavas töötades pidin ma peaaegu kesköösl vastu võtma meie «klassidaami» polkovnik Dagajevi. Ta palus veidi kohmetunult anda akadeemia ülema käsul tema kätte kõik minu poolt aasta jooksul valmistatud taktikaliste ülesannete mustandid. Õnneks ei olnud ma laekasse kogunenud ja kaootilises seisukorras laokil olevaid valmiskirjutatud ning täisjoonestatud paberilehti ära visanud.

Möödus nädalat kaks, kui mind jälle Suhhotini juurde nõuti.

«Vaadake ja tundke huvi,» sõnas ta minu mustanditele osutades, mis olid hiiglasuurele lauale eeskujulikus korras laiali laotatud. «Seadsin need siin teie jaoks korda.»

Mina aga, oma vastuses irooniat märkamata, vastasin talle selgesti:

«Tänan alandlikult, teie ekstsellents!»

Kui ma mõne päeva pärast akadeemia trepil polkovnik Koljubakinit kohtasin, peatas ta mind ja ütles poolsosistades paljutähendavalt:

«Katsuge elementaartaktika paremini pähe tuupida, sest akadeemia ülemale ei meeldi, et ma üksnes teile kogu klassis taktikaliste ülesannete eest kaksteistkümmend palli panin. Lubas ise eksamil olla ja nõuab minult tagatist, et te tõesti taktikat oskate.»

Osalt selgitas see mulle öise äkkrünnaku, mille Suhhotin oli minu vastu korraldanud.

Minu esimene õppimiseaasta langes ühte Suvorovi

juubeli pühitsemisega, mis organiseeriti meie akadeemia algatusel. Toimus pidulik koosolek. Surematu vene väejuht oli ametlikult «maailma suurte väejuhtide» nimestikku arvatud. Enne seda loetlesid meie ajaloolased ainult seitset «suurt», kelleks olid: Makedoonia Aleksander, Julius Caesar, Hannibal, Gustav Adolf, Turenne, Friedrich ja Napoleon. Veel hiljem arvas akadeemia nende hulka ka Peeter Esimese.

Samal akadeemia konverentsil otsustati kõigekõrgema heaksarvamisel lahti võtta ja Novgorodi kubermangust Peterburi, akadeemia territooriumile üle vedada kirik, mille kliirosel suur pagendatu kunagi oli laulnud. Arvatavasti lootis meie ülemus sel viisil akadeemia müüride vahele suvorovliku strateegia vaimu tuua.

Kõik professorid pidasid meile loenguid Suvorovist, kuid ajajärk, milles meie elasime, oli heroismist nii vähe hingestatud: palju sellest, mis oleks pidanud sõjaväelaste südameid liigutama, kõlas meile nagu midagi väga kauget, peaaegu müütilist. Vahel näis, et kõik see ülestõstetud kära tulenes ülemuse soovist «silma paista».

Suure paastu esimese nädala esmaspäeval, s. o. umbes kuu aega enne mai lõpuni ulatuva eksamiperioodi algust, astusin ma akadeemia täissuitsetatud suitsetamisruumi ja teatasin valjusti:

«Teen ettepaneku sellele, kes nagu minagi pole veel õpiku esimest lehekülge lahti löönud, hakata koos minuga eksamite vastu valmistama.»

Suitsetamisruumis viibijate suurema osa nägudelt võis lugeda täielikku usaldamatust minu sõnade vastu.

«Edvistate!» sõnas Dovbor, kes kahtlemata oli juba ammu tuupimist alustanud.

Kuid tumesinises kasakatšekmeenis, väikeste mustade vurrudega horunži Jakušev, keda ma ainult välimuse järgi tundsin, astus ette.

«Mina olen samasuguses seisukorras,» ütles ta mulle teatud uljusega. «Hakkame kursust üheskoos läbi võtma. Üks loeb ja teine otsib kaartidelt nimetusi ning teeb konspekti.»

Mulle meenuvad need vaiksed valged Peterburi ööd majas, mis seisis Neeva kaldapealsel, mil me ainult kaheks-kolmeks tunniks küünlad põlema süütasime. Üks

meist seisis vanaisa molberti juures ja luges Rõmniki lahingu kirjeldust, teine orienteerus skeemidel kujutatud telklaagrite paiknemises. Olime meeltesegaduseni väsinud ja heitsime aeg-ajalt mõneks minutiks hiiglasuurele türgi diivanile pikali. Voodis saime paljude nädalate kestel magada mitte rohkem kui kolm-neli tundi ööpäevas.

Esimeseks eksamiks oli meie grupil geoloogia, mida peeti teisejärguliseks õppeaineks. Geoloogiat luges kõneosav ja peene kasvatusega ülikooli-professor Inostrantsev. Tema kursuse neelasime kahe-kolme päevaga läbi nagu huvitava romaani. Tulin sellelt eksamilt julgustatuna, nagu pärast heakvaliteedilise šampanjapudeli tühjendamist, kuid õhtul kutsus telefonihelin mind jälle akadeemiasse. Tõttasin Inglise kaldapealsele ja leidsin seal eest kõik oma kursusekaaslased, kes olid rabatud meie kolleegi — Turkestani kütipolgu tagasihoidliku porutšiku — enesetapmise teatest.

«Täna eksamil,» oli ta meile kirjutanud, «sain ma hädavaevalt rahuldava palli; olin kõik õpikud juba kolm korda läbi võtnud, samal ajal kui enamik teist ei olnud jõudnud veel pooltki lugeda. Niisuguste tingimuste juures, arvan ma, on edasine võitlus kasutu, ja palun seltsimehi hoolitseda minu perekonna eest, kes kõik oma lootused on pannud minu akadeemias edasijõudmisele.»

Kõigepealt meenus meile, et kadunu ei suutnud täna hommikul eksamineerijale vastata, miks Venemaa jõgedel, mis voolavad meridiaani suunas, on parempoolne kallas kõrge ja vasakpoolne madal. Tema seletusega mitte rahule jäädes hakkasime omavahel jagama muljeid, mis surnud porutšik meile oli jätnud, ja selgitasime pikapeale välja kogu tema üürikese sõjaväelise karjääri. Saime teada, et tema, nagu enamik akadeemia kuulajaid, oli omal ajal kas veltveeblina või portupeejunkrunarühmavanemana edukalt lõpetanud sõjakooli; siis, lastes ennast ahvatleda kõrgemast palgast, mida maksti ääremaadel teenivatele ohvitseridele, oli ta teenistuskoha valinud kaugesse Turkestani. Varsti aga palgast ei jätkunud, ja teeninud rivis üle kindlaksmääratud kohustusliku kolmeaastase tähtaja veel kaks aastat, pühendas ta kogu vaba aja akadeemiasse astumise ette-

valmistamiseks, mille lõpetamine avas kogu eluajaks nii sõjaväelise kui tsiviiltegevusvälja.

Kuulajate seas oli veel üks Turkestanist pärit ohvitser, kes teadis jutustada, kuidas kadunuke juba sõjaväeringkonna staabi juures korraldatud eelkatsetel närvitsenud. Akadeemiasse astuda soovijate arv oli väga suur ja kõik teadsid, et Peterburi saadetakse ainult parimad, kõikidest sõjaväe-ringkondadest kokku mitte üle kolme-neljasaja mehe. Teistele meenus, kui õnnelik ta oli, kui sai teada, et oli pääsenud kõrgemale tollest saatuslikust joonest, mis eraldas akadeemiasse vastuvõetud sada kolmkümmend meest teistest, kes ka eksamitel olid, kuid jäid vastu võtmata.

Ta haaras akadeemia järele nagu uppuja õlekõrre järele. Talle näis, et edasijõudmiseks piisab üksnes usinusest, kuid viimaks loobus ta võitlusest ja elust. Sel ajal oli enesetapmine ohvitseride ringkonnas kahjuks sagedaseks nähtuseks.

Üks minu vanemaid polgukaaslasi, staabirittmeister krahv Loris-Melikov, tegi enesele lõpu kellegi ungari koorilauljanna truudusetuse pärast. Ka andekas noor Nika Rajevski laskis enesele kuuli pähe oma armukese — keiserliku balleti tantsijanna — sobimatu iseloomu pärast.

Mulle meenus ka isa jutustus tollest Izmailõvski kaardiväepolgu ohvitserist, kes Türgi sõjas öösel enne rünnakut oma elule lõpu tegi ja kirja maha jättis, kus kirjutas, et ta kardab lahingus argpüksiks osutuda!

Vähemõjukad, kui mitte naeruväärsed, olid enamikule akadeemia kuulajatele polkovnik Koljubakini tungivad ja korduvad hüüatused rakendustaktika loenguil.

«Sõjaks on eelkõige tarvis — t a h t e j õ u l i s t i n i m e s t! Kes on tahtejõuline inimene? Näiteks — Suvorov! Aga Napoleon? Vaadake,» seletas ta tahvlile ruutu joonistades, «milline on Napoleon: tahe võrdub mõistusega.»

Ei kool ega perekond ega elutingimused ise kasvatanud vene aristokraatia noortes ei tahtejõudu ega vastupidavust.

Ent pöördume tagasi eksamite juurde. Sõjakunsti ajaloo kursuse maht oli kümme tuhat lehekülge. Eksami

vastu valmistumiseks aga anti ainult kaksteist kuni neliteist päeva.

Ilmusin akadeemiasse hommikul kella kümneks, mundris ja kiivriga, nii nagu oli ette nähtud, ja ootasin auditooriumis oma järjekorda kuni kella kuueni õhtul, sest olin kahekümnest ohvitserist koosnevas grupis tähestiku järgi viimane. Küsimustele vastamise aga lõpetasin alles kella kaheksa paiku. Kogu auditoorium oli täis seinakaarte ja skeeme, mille seas vastaja vajalikku materjali välja otsides pidi kaua tuhnima. Mul õnnestus mitte ilma vaevata Gustav Adolfi sõjaretkede pilt kõikides üksikasjades taastada. Heissmann oli peaasjalikult huvitatud mitte sellest, kuidas suur väejuht oli võidelnud, vaid viimase poolt sõjavälja ettevalmistamise üksikasjadest.

Mulle näis, et ma olin kõik öelnud, nimetades suure hulga õigel ajal ettevalmistatud toiduainete-ladusid ja Lõuna-Saksamaale viivaid aegsasti korrastatud sissetungiteesid, kuid «Gerška» teatas, et ma ei ole peamist veel maininud. Tõepoolest, olin unustanud rääkida üle Spree jõe ehitatud sildadest. Eksam oli rikutud, hoolimata Baskakovile antud väga heast vastusest Wagrami lahingu kohta, mida õppisin Suhhotini andekalt kirjutatud raamatu järgi.

Seesama Mõšlajevski, kes sisseastumiseksamil oli minusse sellise eelarvamusega suhtunud, hindas mu teadmisi Venemaa sõjakunsti ajaloos üsna kõrgelt. Tegin talle ettekande Peetri ratsaväest ja oskasin tõestada, et ratsarivi ning laskeasjandust ühendava traguniväeosa moodustamine oli Vene ratsaväe eelneva arenguga faktiliselt ennetatud.

Kui me pärast kahekuulist eksamisessiooni kõik kokku tulime, et suviste topograafiliste kaardistamiste jaoks ettenähtud piirkondadele loosi võtta, oli meil kõigil üsna roidunud ilme.

Saja kolmekümnest mehest õiendas vanemale kursusele ülemineku eksamid ainult umbes sada ohvitseri; ülejäänud saadeti viivitamata oma polkudesse tagasi.

Kui ma pärast magamata öid olin mõnusasti välja puhanud, läksin oma polku Zahharjevskaja tänavasse einestama.

Midagi juba lahutas mind polgukaaslastest. Üksnes Skoropadski, tulevane «hetman», hakkas minult akadeemia õppekursuse üle pärima. Ta palus nõu, kust ta võiks õpikuid muretseda, sest enesest heas arvamuses olles lootis nendest omal jõul, ilma mingi akadeemiata jagu saada. Mulle näis üleliigne olevat talle seletada, et asi ei seisa niivõrd läbiloetud raamatutes, kuivõrd selles vaimses treeningus, mida töö akadeemia nooremal kursusel annab.

Kaardistamisele sõites tundsin nagu erilist uhkust, saanud esmakordselt elus kätte kaunis suure rahasumma, mille moodustasid suvised päevarahad, raha kantseleitarvete ostmiseks jms. Juba talvel, kui ma pidevas komandeeringus viibijana olin vabastatud kulutustest polgus, võisin ma kodunt märksa vähem raha võtta; nüüd aga muutusin ma iseseisvaks kogu eluajaks ning lakkasin perekonnale koormaks olemast.

Kahe ohvitseri kohta anti välja üks kippreegel, ja seepärast leppisin ma ratsakaardiväelase Faddei Bulgariniga kokku, et töötame koos; ta oli Puškini kaasaegse Bulgarini pojapoeg, näitas end hiljem Mandžuuria sõjas üles vapra ning teovõimsa ohvitserina, kuid samuti nagu paljudki lõpetas noorena oma elu enesetapmisega.

Esimeseks kaardistustööks oli instrumentaalkaardistus — kaks ruutversta, mastaabis sada sülda tollis. Selle töö tähtajaks anti kolm nädalat. Iga punktitähis torgati oma kohale ja piirati plaanil karmiinpunase ringiga, iga talukrunt mõõdeti mõõdulindiga, plaan joonestati tušiga puhtalt ümber, mille järel teda pidulikult «ristiti», kallates ta kahe kuni kolme ämbritäie veega üle, et vatmanpaberit akvarelljoonistamiseks ette valmistada.

Teiseks tööks oli poolinstrumentaalkaardistus — neli ruutversta, mastaabis umbes kakssada sülda tollis. Seejärel tuli kümne päevaga kaardistada kümne ruutversta suurune maatükk, mastaabis kakssada viiskümmend sülda tollis. Niisuguse lühikese ajaga jõudsid paljud hoolikalt viimistleda ainult selle tee, mida mööda oletati ülemusi sõitvat. Need oletused ei osutunud siiski alati õigeks. Meie väga kavalad kindralid, kes kogu seda maakohta peast tundsid, valisid mõnikord äraandlikud marsruudid ning sõitsid voorimehega mitte planšetil

näidatud ja kaardilt kopeeritud teele, vaid metsavahelisele teerajale.

See suvi, mille ma suuremalt jaolt Tsarskoje Seloos veetsin, oli vist küll minu suurilmaliku Peterburi-elu lõppakordiks. Õhtuti pärast tööd kutsuti mind ja Bulgarinit tihtilugu husaaripolkovnik Tšavtšavadze külalislahkesse majja, kus keset hästi lõhnavaid lilli ning kenade husaaridaamide seltsis oli nii meeldiv tolmust kaardistuspiirkonda unustada.

Ühel sellisel õhtul kohtasime seal suurvürst Boris Vladimirovitšit. Ta kutsus meid pühapäeval enese poole einele. Oleks huvitav olnud pilku heita kurikuulsale «*cottage*'ile», mis oli ehitatud eranditult inglise materjalist, ilma «ainsagi vene naelata», nagu Boris Vladimirovitš hooples. Võtsime kutse vastu ja ilmusimegi tema poole.

Väikeses hubases söögitoas, mis oli varustatud inglastele hädavajaliku tarbeesemega suure kamina kujul, istusid tol hommikul neli peaaegu ühevanust noormeest: Kirill — Venemaa tulevane «troonipretendent», tema vend Boris, Bulgarin ja mina.

«Ma ei saa teist, Ignatjev, aru,» lausus Boris, «milleks oli teil tarvis lõbus polguelu hüljata, et sellesse «akadeemiapoodi» tikkuda?»

«Arvan, et teilgi, Boris Vladimirovitš, oleks mõtet nõnda teha,» vastasin ma. «Hinded pannakse teile paremad kui meile, ja sõjaväes vahest hakatakse teid rohkem austama,» ütlesin naljatades.

«Kas olete hulluks läinud, Ignatjev, ma põlgan sõjaväeteenistust: Pariis, naised — vaat see on alles elu!»

«Teie ei peaks meile seda rääkima,» ütlesin ma Borisile.

Muidugi oli see minu esimene ja viimane eine nendega, kuid tublisti kakskümmend aastat hiljem, Pariisis, kui ma olin üle läinud Nõukogude valitsuse poole, lakkasid kõik mu endised tuttavad, iseäranis venelased, mind tervitamast, ainult Kirill peatas mind, mulle juhuslikult Rivoli tänaval vastu tulles, ja ütles:

«Teil, Ignatjev, oli tol korral einel Tsarskojes siiski õigus!»

Mida see äpardunud «isevalitseja» nende sõnadega

mõtles, ei tea, kuid arvatavasti küll mitte midagi Romanovite perekonnale lohutavat.

Ei jõudnud suvisel kibedal tööajal, mis lõppes mõnede maastikul toimunud taktikaliste ülesannete lahendamisega, saadud päevitus meie nägudelt veel kaduda, kui me jälle akadeemia hoones olime, nüüd aga avaramas ning valgusküllasemas vanema kursuse auditooriumis.

Juba vanemal kursusel õpetatavate ainete nimetused — strateegia, sõdade ajalugu, statistika, sõjaväe administratsioon, kõrgem geodeesia ja astronoomia — viitasid õppetöö tõsisemale ning vastutusrikkamale iseloomule. Igavaid loenguid oli uuel õppeaastal vähem. Kõige talumatum oli professor kindral Makšejev, kes kaebliku häälega luges Vene, Saksa, Austria ning Prantsuse sõjavägede tagala ja varustuse võrdleva organiseerimise rasket kursust. Kõige paeluvamad olid kõneosava ning alati elurõõmsa professori kindral Mihnevitši loengud, kelle käes oli nii 70. aasta sõja ajalugu kui ka osa strateegiakursusest, millise kursuse paljude osade jaoks Prantsuse-Preisi sõda kõige kaasaegsemaid näidiseid andis.

77. aasta Vene-Türgi sõda vaikiti surnuks: selles leidus Vene kõrgema väejuhatuse jämedaid ja kuritegelikke vigu liiga palju.

On huvitav, et vanemal kursusel ei viinud me läbi mitte ühtki praktilist tööd vägede strateegilise koondamise alal, samuti raudteede kasutamise alal vägede ümberpaigutamiseks, missugustele töödele Prantsuse ja Saksa kindralstaabi akadeemiates juba tol ajal esmajärgulist tähtsust omistati.

Õppeaasta keskel levis kuuldus, et sõdade ajaloo kursusse lülitatakse esmakordselt ka 1812. a. Isamaasõda, mille lugemiseks pidi Vilnost spetsiaalselt kohale sõitma kindral Harkevitš. Tema veel brošeerimata teose esimesed leheküljed, mis meile olid kätte jagatud, osutusid küllalt huvitavaks. Harkevitš ise aga valmistas meile kiiresti pettumuse — nii vähe sarnanes ta meie üldise lemmiku Mihnevitšiga. Kindralstaabi mundergi ei sobinud tema poolsõjaväelise professorikujuga põrmugi.

Saatus viis mind tema otsese juhtimise alla Vene-Jaa-

pani sõjas, kuhu Kuropatkin, nagu kurjad keeled jutustasid, oli Harkevitši oma historiograafina välja kutsunud. Ainult sellena ta end tundiski lahingutes Liaojangi all, kui koos meiega galopeeris, otsides kõige kriitilisemal hetkel kõrgetes kaoljangitihnikutes [1] oma armeejuhatajat. Kuid ta oli ju armee kindralkortermeister! Meie, noored kindralstaabi ohvitserid, olime staabiteenistuse säärase desorganisatsiooni üle endamisi nördinud, kuid Harkevitš seletas praktika suhtes talle omase professorliku ükskõiksusega:

«See, härrased, pole enam võitlus, vaid lahing.»

Ei meil ega sõjaväel olnud sääraste definitsioonide tõttu kergem.

Koljubakin, kes nooremal kursusel sõjanduslikes küsimustes originaalseid ja terveid mõtteid väljendas, mis taktika õppekursuses tarvitatavale sõnastusele otse vastu käisid, hakkas vanemal kursusel strateegiat lugedes end kordama ja tema alalised sõnakesed said sõjanduse teooria kohta käiva värss-satiiri teemaks.

Siin on näide, kuidas meie kodukasvanud luuletajad sõja põhiliste seaduste muutumatuse printsiipi väljendasid:

Kord võitles toorelt ürgne mees —
nii nõudis olustik ja loomus.
Nüüd khakis britlast buuri ees
ei kaitse haridus, ei soomus.
Ühtviisi inglane ja buur
on säilitanud ürgse laadi:
kui ennegi — neil toorus suur —
saab vastu lõugu, nagu saadi...

Ja veel näide maastiku elementide tähtsusest:

Me pilvel sõdida ei saa,
ka sile selleks pole maa...

Ja nii edasi ühes lõppjäreldusega:

Teed rüübates lahingu eel,
kaardil maastikku uurige veel!

---

[1] Kaoljang — pikakõrrelise hirsi liik Mandžuurias ja selle lähikonnas. *Tõlk.*

Tõsi küll, Koljubakin oli meie teoreetikute-professorite hulgas ainuke, kes rõhutas psühholoogilise elemendi tähtsust sõjanduses.

Kõige suurem lünk meie ettevalmistuses aga oli täielik informeerimatus tänapäeva sõjatehnikast. Ei tarvitse arvata, et suurtükiteaduse kursus milleski ehk puudutas suurtükiväe lahingus rakendamist; see oli ainult üsna pealiskaudne tutvumine suurtükkide materjalosaga. Taktikakursuses räägiti küll koondatud suurtükitule tähtsusest, kuid näitena toodi meile Lauriston'i umbes saja suurtükiga patarei, mis kindlustas Napoleonile võidu Wagrami lahingus 1809. a.

Eeskirjade ja õpikute peamine tähelepanu pühendati kurikuulsale suurtükipositsioonide valikule — kord mäeharja taga, kord selle ees, kuid suurtükitule jõust ning võimsusest ei andnud meile keegi näitlikku kujutlust. Seepärast — kui jaapanlased koondasid piki rinnet laialipaigutatud patareide tule rünnakuks ettenähtud lõigu pihta, osutus see võte meie väejuhatusele kõige ebameeldivamaks üllatuseks.

Kuulipildujatega samuti tutvustasid meid üksnes meie vaenlased, sõjas; arvatavasti õpiti kuulipildujat tol ajal tundma ainult mõnes teaduslikus komisjonis või Suurtükiväe Komitees.

Muide, Jaapani sõjaväest üldse oli meil kujutlus, mis vist vähe erines sellest, milline pilt oli minu endisel polgukomandöril, «tema majesteedi saatjaskonda» kuuluval kindral Nikolajevil. Saanud Jahtklubis väga vanalt kindraladjutandilt vürst Beloselski-Belozerskilt sõjakuulutamisest teada, oli Nikolajev pärinud: «Ja kus see Jaapan siis asub?» Kui aga Beloselski talle ära seletas, et see asub saartel, siis oli Nikolajev oma hallidesse lopsakatesse vurrudesse naeratanud ja vastanud: «Mis sa, isake, nüüd räägid! Kas siis saartel saab mõni impeerium asuda!»

Sõjageograafia õppimisel oli tähelepanu keskendatud ainult Läänerindele ja osalt ka Kaukaasia rindele; Kaug-Idast ei lausunud minu kolme akadeemias viibitud aasta kestel, täpselt sõja eelõhtuni, keegi sõnagi. Samal ajal aga võttis statistikaks nimetatav õppeaine, milles oli ette nähtud ka tulevaste tõenäoliste sõjaväljade tundma-

õppimine, meilt, vanema kursuse kuulajatelt, küllaltki palju aega.

Õppeaasta algul sai igaüks meist nõrga tõmmise kümneverstasest kaardist pikkuselt Balti merest kuni Musta mereni ning laiuselt Neemenist ja Dneprist kuni Elbeni ja Doonau harujõgedeni. See kaart oli tarvis «üles harida», s. o. õpikust kõik andmed tuši ja akvarelli abil kaardile kanda — kaasa arvatud väikesed jõed ja puusillakesed. Siis oli kevadeks iga kuulaja käsutuses suur omavalmistatud kirjuks värvitud kaart, kus tugevas ülekaalus oli roheline värvus, millega olid kaetud kõik kuulsad «metsased ja soised» avarused, mis mõnede salvavate inimeste sõnade järgi polnud ammugi enam ei metsased ega soised.

Esines ka juhtumeid, et kasutati võõraid, ammuvalmistatud kaarte, mispuhul kindral Zolotarjov, kui oli heitnud pilgu kellegi meie eelkäija poolt joonestatud ning ajaga koltunud kaardile, ütles kaardi uuele omanikule sapiselt:

«Ega vanakesel ole viga!»

Palju tähelepanu osutati vanemal kursusel välismaa sõjavägede tundmaõppimisele. Me tuupisime pähe kõik Euroopa riikide armeede rivi- ja välieeskirjad. Me pingutasime oma mälu, pidades meeles intervalle ja distantse kõikides rivistustes, mis meie suureks õnnetuseks olid eri vägedes kindlaks kujunenud mitmeti — kus meetrites, kus sammudes, kus jalgades. Administratsioonikursusest teadsime me mitte ainult oma, vaid ka välismaa sõjavägede tagala organisatsiooni kõiki üksikasju. Ainult üht ei puudutanud me — i n i m m a t e r j a l i. Mida enesest kujutasid saksa soldatid, austria unterohvitserid, prantsuse ohvitserid, sellest ei olnud meil õrna aimugi.

Tuupimine laienes ka niisugusele õppeainele nagu geodeesia. Tuli selgeks õppida kõikide keerukate geodeetiliste instrumentide kontrollimised ja täpsustamised. Ent peaaegu kõikidele sai komistuskiviks geodeesiaga paralleelne teadus — astronoomia. «Misjaoks ja millal küll meil seda õppeainet tarvis läheb?» küsisime me eneselt, murdes pead deklinatsiooni, otsetõusu ning muude sääraste tarkade asjade üle. Minul läks siiski elus seda

teadust tarvis. Kui olin pärast Mukdeni all lüüasaamist äkki säärasesse kohta sattunud, mida polnud iialgi kaardile kantud, vaid mis asus ka väljaspool geodeetilist võrku, pidin mina kui topograafiaosakonna ülem meie asendi maakera pinnal astronoomiliselt kindlaks määrama.

Kõigele sellele mitmekesisele vaimsele tööle lisandus kodus ettekannete, käskkirjade ja muude kirjalike dokumentide koostamine, samuti ka arvutute skeemide, diagrammide, graafikute ning tabelite täpne joonestamine. Ilusad igas värvitoonis ja suuruses ruudukesed, mis kaartidel erisuguste relvaliikide paigutust tähistasid, kandusid pärastpoole akadeemia auditooriumidest manööverdavate vägede staapidesse, neid joonestasid samasuguse hoolsusega Mukdeni kaardile minu usinad töökaaslased armeestaabi operatiivosakonnast. Ilusasti joonestatud ruudukeste tähtsus sellega veel ei lõppenud. Kolme Mandžuuria-armee osade — pataljonid ja patareid juurde arvatud — paiknemise üksikasjaline skeem kandus üle kroonulikesse sõja-aruannetesse ja sealt ajalookursustesse, mille järgi sõjateaduse professorid meie vigade üle otsustavad, vastavaid järeldusi teevad ja toovad õpetlikke näiteid õpetuseks meie lastelastele. Häda on ainult selles, et professorid ei tunne alati ja küllaldaselt huvi «ruudukeste» tuuma, teiste sõnadega — vägede tõelise seisukorra vastu. Kui mind Mukdeni lahingus ühte säärasesse üsna suurde «ruudukesse» saadeti, mis kuni tänapäevani skeemidel Novotšerkasski jalaväepolgu paiknemist tähistab, käsuga viia polk «keisrikalmete» juures vankuma löönud rindeosasse, leidsin ma «ruudukese» asemel ainult mõned demoraliseeritud roodud ilma ohvitserideta.

Lõpueksamid läksid hiilgavalt ning isegi astronoomias sain ma täispalli, kui olin nimetanud kolm kirjatähte, mis taevalaotuses oleva kahe taevakeha vastastikuse asendi kindlaksmääramiseks vajalikku nurka tähistasid.

Kuid jõud lõppes otsa viimasel eksamil — statistikas, tollesama Zolotarjovi juures, kelle juures ma sisseastumiseksamil Vene geograafias nii välja paistsin. Oli tarvis vastata nelja pileti järgi. Senikaua kui ma Ogorod-

nikovile Ida-Preisimaa Allenstein-Osterode rajoonist ning samuti ka Karpaatide-äärse Venemaa rahvastiku koostisest rääkisin, oli kõik hästi. Kuid edasi tuli vastata meie piiriäärse rajooni sõjalises geograafias Zolotarjovile enesele.

Heitnud pilgu minu poolt valmistatud kaunile kaardile, kutsus ta mind enese juurde, käskis seljaga kaardi poole seista ja küsis:

«Mida kohtab vaenlane ja missuguseid teesid võib ta kasutada pealetungi korral näiteks Brestist Grodno peale?»

Nimetan teed ja nendega lõikuvad jõed ning jõekesed ja tähtsamad metsased ning lagedad kohad, kuid ei ole päris kindel, kas need satuvad osutatud pagujoonele või asuvad versta viiskümmend kõrval? Ei unusta ka kõige olulisemat — «positsioone», millele erakordset tähelepanu pöörati ja mis olid professorite ajudesse püsima jäänud peaaegu vist Pfueli ajast nagu positsioonitaktika igandid. Selle ebanormaalsuse mõnesuguseks seletuseks võis olla ka see hüpnoos, mille mõju alla kõik Vene-Türgi sõjast osavõtjad olid jäänud; raske heitlus Plevna kindlustatud laagri pärast, mis Vene armeele nii kalliks maksma läks, ei saanud meie sõjalisele mõttele oma mõju avaldamata jätta.

Ehkki ma Zolotarjovi näoilmest ei võinud ära arvata, kuivõrd minu vastused õiged olid, kuid et ta mulle selle pileti järgi enam uusi küsimusi ei esitanud, nagu see tavaliselt toimus, arvasin, et kõik metsad ja mäed on oma kohtadele sattunud.

Asi kippus nurja minema neljanda piletiga, milles oli juttu Venemaa statistikast. Minu eksamineerimise algusest oli möödunud juba üle kolme tunni ning ma tundsin hirmuga, et kõik numbrid, mille kallal viimased kümme päeva olin istunud, hakkavad mul peas segamini minema.

«Nimetage Kališi kubermangus elavate rahvuste protsendiline suhe,» ütles Zolotarjov.

Nimetan kolm-neli arvu.

«Ja Petrokovi kubermangus?»

Vastan ka sellele küsimusele.

«Aga Suvalki kubermangu elanikkonna tihedus? Aga

juutide protsent Kiievi kubermangus ilma Kiievi linnata?... Ja koos Kiievi linnaga?»

Jäin vait. Minu enesest lugupidamine oli valusasti riivatud. Ütlesin vastu tahtmist:

«Teie ekstsellents, ma ei suuda täna enam vastata.»

«Mispärast?» küsis Zolotarjov imestunult.

«Seepärast, et ei taha luisata,» vastasin ma.

«Kas te teate ka, millega see võib teile lõppeda?»

«Just nii.»

«Noh, minge,» vastas Zolotarjov rahulikult.

Äpardumine Zolotarjovi juures mõjus minu keskmisele pallile statistikas, mis moodustus nelja pileti hinnetest, kuid ei takistanud mul eksamitel siiski «esimeseks» tulemast.

Meil seisid ees suvised praktilised tööd silmamõõdulise kaardistamise alal. Sel aastal otsustas ülemus meid pealinna ümbrusest viimaks kaugemale viia, kuna linnaümbruse topograafilised kaardid olid meie kaardistamistöödel suureks abiks olnud. Meid saadeti Pihkva kubermangu, kus Peterburi lähedusest hoolimata absoluutselt ei leidunud mingisuguseid muid kaarte peale kümneverstaste.

Minu töölõik asus väikelinna Izborski otseses lähikonnas; seda linna tundsin ma ainult Ilovaiski Vene ajaloo õpiku järgi: seal on öeldud, et kunagi oli sellesse linna Rjuriku noorem vend Truvor elama asunud. Kui ma hiljem rootsi keele ära õppisin, siis veendusin, et Rjurik oli Venemaale tulnud mitte koos «vendadega», vaid «koos oma kojaga» (*sinehus* — millest saadi «Sineus») ja koos ustava malevaga (*truvor* — millest tuli «Truvor»).

Minu ajal oli Izborsk, nagu paljudki vanaaegsed linnad Venemaal, mu Kiievi geograafiaõpetaja väljenduse järgi tõepoolest «allamäge käinud» ja kroonuasutustest oli linna jäänud ainult «kroonu viinapood» — see Vene riigi büdžeti tulude täiendamise kõige kindlam allikas.

Minu töölõik asus sellest linnast kahekümne versta kaugusel.

Pihkva kubermangu talupojad elasid uskumatus vaesuses, magasid hagudel, põdesid ja surid pideva alatoitluse tagajärjel. Küladel oli sünge ilme.

Oaasidena näisid harvad, kuid luksuslikult ehitatud külakoolimajad; ühte niisugusesse, mis suveks oli suletud, asusingi ma ühes kolme naabruses töötava ohvitseriga elama.

Kui ma kahe kaardistamise vaheajal Piiteri-reisi ette võtsin, tekkis mul rongi oodates mõte läbisõidul oma tuttavat kuberner Vassiltšikovi külastada. Sellest tähtsusetust faktist piisas — pealinnast oma töökohale tagasi tulles üllatas mind ettenägematu takistus: kogu tee raudtee-pooljaamast kuni meie koolimajani, pikkuselt tublisti kaksteistkümmend versta, osutus rööbaste tasandamise otstarbel atradega ülesküntuks. Seda oli korraldanud ettenägelikult politsei, arvates, et kuberner sõidab seda teed mööda mulle vastuvisiiti tegema. Õnnetu talupoja-hobusekronu võis seda teed mööda ainult vaevaliselt sammu sõita.

Kuid veel rohkem äratas minus vastikust akadeemiakaaslaste jutustus «peost», mille nad olid minu äraolekul ümbruskonna elanikele korraldanud. Kuna kroonuviina hind oli vaestele Pihkva talupoegadele liiga kõrge, siis lahjendasid nad seda viina liikvaga ehk puhastamata eeterpiiritusega, mis kohe jalust maha lõi. Pärast joomingut hakkasid tüdrukud akadeemias õppivate ohvitseride algatusel kõrgest kaldast alla järve kukerpallitamises võistlema, poisid aga rakendasid end hobuste asemel vankriaiste vahele ja jooksid võidu. See kõik sündis pealinnast mõne tunni raudteesõidu kaugusel.

Meie teadmiste lõplikuks hindamiseks käskis Suhhotin sügisesed välisõidud korraldada; nende eest saadud pallil oli sama väärtus, mis kahe õppeaasta kestel kõikides ainetes pandud keskmisel pallil.

Silmamööduliselt kaardistamiselt Peterburi tagasi tulles jaotusime väikesteks gruppideks, igaühes viis kuni kuus meest. Autosid tol ajal veel ei olnud ja oskus ratsa kiiresti edasi liikuda, väsimust tundmata pikki vahemaid maha sõita oli tulevaste kindralstaabi ohvitseride üheks lahingulise ettevalmistuse tähtsaimaks küljeks. Tõelisteks kentaurideks muutunud jala- ning suurtükiväelased kihutasid tuhatnelja, kroonuhobuseid säästmata. Kõik ratsaväepolgud, kes pidid hobuseid ja ratsakäskjalgu

akadeemia välisõitudele komandeerima, tundsid selle üle muret.

Mõne päeva pärast võisid kõik, kes olid kursuse lõpetanud, varjamatu uhkustundega ehtida oma mundri parempoolse külje hõbedast rinnamärgiga loorberipärjas oleva kahe peaga kotka kujul. Kuid mitte kõigile ei osutunud see päev ühtemoodi õnnelikuks. Täiendavale kursusele, mis oli ette nähtud kindralstaabi ohvitseride spetsiaalseks ettevalmistamiseks, viidi üle ainult umbes kuuskümmend meest, ülejäänud aga lähetati oma väeosadesse tagasi problemaatilise lootusega saada tulevikus väljaspool järjekorda ülendus kaptenitest alampolkovnikuteks.

Välisõitude lõppedes läksime kõik suvilaid ja kortereid mööda laiali, et täielikus üksinduses niinimetatud «teemade» läbitöötamisele asuda; nende teemade avaliku kaitsmise hinnang oligi selleks otsustamise kriteeriumiks, kas me oleme ka küllaldaselt ette valmistatud kindralstaabi ohvitseride kohustuste täitmiseks.

Esimene teema oli sõjaajalooline ja pidi tulevast kindralstaabi ohvitseri ette valmistama teaduslikuks uurimistööks. Selleks valiti tervete armeede või üksikute suuremate väekoondiste operatsioonid viimase sajandi sõdades.

Ülesanded olid kirjutatud paberilehtedele ja neid tuli valida liisutõmbamise korras. Mulle langes osaks mitte just tänuväärne teema: «9. armeekorpuse operatsioon 1877. aasta kampaania algusest kuni teise Plevnani, viimane kaasa arvatud». Teatavasti kulus Vene armee mobiliseerimiseks ja Rumeenia piirile koondamiseks väga palju aega. 9. armeekorpus, mille komandöriks oli parun Kriedner, koondus Bessaraabiasse ja jõudis ühe esimese väeosana Doonau juurde. Opereerides äärmisel paremal tiival ja vallutanud tormijooksuga vananenud Türgi kindluse Nikoopoli, liikus korpus Balkani mägede poole. Selleks ajaks oli Vene eelvägi kindral Gurko juhtimisel jõudnud otse Bulgaaria südamesse, hõivanud Tõrnovo linna ning seejärel ka Šipka ja Balkani mäekurud. Türklased, keda juhendasid välismaa sõjaväelised nõuandjad, peamiselt inglased, läksid vastupealetungile. Türgi korpus, mille eesotsas oli andekas Osman-paša,

väljus Vidini kindlusest, hõivas väikese Plevna linna ja kindlustas ennast seal, ähvardades sel viisil meie paremat tiiba. Nii kujuneski see Plevna, mille vastu purunes 9. korpuse esimene verine rünnak 8. juulil kui ka üldine tormijooks 18. juulil, mis Vene armeelt nii palju ohvreid nõudis. Türgi armee vastupanujõud seisis mitte ainult kindlustustes, mis euroopa sõjatehnika viimase sõna järgi oskuslikult olid ehitatud, vaid ka püssitule säärases ülekaalus, mis Vene armeele täielikuks üllatuseks osutus: läks tarvis hoopis teistsuguseid rivikordi kui need, mis olid eeskirjades ette nähtud.

Teema läbitöötamiseks anti meile umbes kaks ja pool kuud, mille järel, täpselt nädal aega enne teema kaitsmiseks määratud päeva ja tundi, tuli akadeemiale konspekt esitada — mitte üle kaheksa lehekülje. Et konspekti nendele lehekülgedele ära mahutada, pidin ma õppima kõige peenema, kuid selge käekirjaga kirjutama. Kakskümmend neli tundi enne kaitsmise algust anti meile konspekt tagasi. Sellel olid kaks oponenti ära märkinud töö selle osa, mida nad soovisid kuulda suulises ettekandes. Teemade nimekiri oli kõikidele sõjaväestaapidele ja -valitsustele aegsasti laiali saadetud. Mul oli oma teema kaitsmisel meeldiv näha väga vana erukindralit, 9. armeekorpuse operatsioonidest osavõtjat, kelle sooviks oli kuulda tema südamele kallitest Arhangelski ja Vologda polgu meeskondadest, kes halvasti ettevalmistatud 8. juuli rünnakus raskete kaotuste osaliseks said.

Minu oponendid olid suuliseks ettekandeks ära märkinud ainult kampaania esimese osa kuni 8. juulini, viimane kaasa arvatud. Materjali aga oli kogunenud nii palju, et kaitsmise eelõhtul tuli ettekannet isa juuresolekul kuus-seitse korda repeteerida, senikaua kui viimaks hilja öösel läks korda see määratud neljakümne viie minuti piiridesse ära mahutada. Pärast seda tähtaega oponendid harilikult katkestasid ettekandjat ja ettekanne võis ilma lõppjäreldusteta jääda. Kuid juhtus, et oponendid olid konspektis ainult mõned read ära märkinud, ja siis juba toimusid tõelised draamad, kuna ettekandjal ei jätkunud 45-minutilise ajavahemiku täitmiseks materjali. Auditooriumis tema ees rippuva seinakella äraandlikule osutile pilku heites ja nähes, kuivõrd kaugel see

on veel määratud tähtajast, hakkas ettekandja end kordama, viivitama ja peatus lõpuks täiesti abitus seisukorras. Oponentide lõppjäreldus oli sel juhul aegsasti ette ära otsustatud: teema on puudulikult läbi töötatud.

Pärast oma esimese teema õnnestunud kaitsmist läksin ma veel samal päeval akadeemia kantseleisse ja tõmbasin piletite pakist välja ülesande uue — teoreetilise — teema jaoks, milleks oli «*Le secret de la guerre est dans les communications*» («Sõja saladus peitub ühendusteedes»). See oli Napoleoni mõttetera, mis käis 1807. aastal Poolamaale sissetungimise hetke kohta.

Teise teema läbitöötamiseks anti võrdlemisi lühike tähtaeg. Mulle meenub, et kulutasin teema läbimõtlemiseks ja dokumentatsiooni valimiseks mitu päeva. Kõige lihtsam oleks olnud kasutada rohket valmismaterjali armee ja tagala ühendusteede organiseerimise alalt ning teha võrdlev ülevaade selle ala korraldusest kaasaegsetes armeedes. Kuid sünnipärane vastikustunne plagieerimise ja kompileerimise vastu sundis mind sellest mõttest loobuma. Mul tekkis soov säilitada selle teema ajalooline iseloom ning käsitleda kommunikatsioonide probleemi seoses sõja- ja transporditehnika tohutu tõusuga.

Illustreerimiseks valisin ma ühe minu ajal vähe-uuritud Napoleoni marssalite Hispaania sõjakäigu. Selles sõjas osutusid Prantsuse vägede ühendusteed «õhus rippuvateks» ja loomulikult sattusid nad hispaania partisanide rünnaku alla.

Puudutanud küsimust «õhus rippuvate» ühendusteede kohta, tahtsin ma veel tõestada, et ka säärastel kommunikatsioonidel on teatud tingimuste korral eksisteerimise õigus. Tõin näite neegrite vabastamise sõjast, kui põhjariikide vägesid tuli varustada isegi väljaspool mandrit kulgevat teed mööda, transportides toidumoona meresadamate kaudu, vastavalt armee edasiliikumisele lõuna suunas; seda võis teostada ainult tingimusel, et merel oli ülevõim põhjariikide käes.

Ühendusteede (kui kasutatakse raudteid) ohustamise võimalikkuse kohta tõin ma näite Prantsuse-Preisi sõjast: kui võidukad Saksa väed olid Pariisi lähistele jõudnud, said nad küllalt palju raskusi tunda ühe nende tagalas Toul'i juures õhkulastud raudteetunneli pärast.

Oma ettekande lõpetasin ma võrdleva ülevaatega Prantsuse-Preisi sõjast ja tänapäeva armeede suurenenud vajadustest. See teema oli minu esimeseks trükis ilmunud tööks.

Kolmanda teema jaoks jaotati meid jälle gruppideks, igas grupis viis kuni kuus meest, kusjuures mina sattusin sellesse gruppi, kes pidi töötama Kaukaasia rindel. Teema strateegilise ja taktikalise osa juhendajaks osutus Koljubakin, ainuke, kes seda rinnet tundis, ja üks. neid venelasi, kes, sooritanud oma sõjaväelise karjääri Kaukaasia mägedes, jäi kogu eluajaks armunuks mitte üksnes mägisõjasse, vaid ka kõigesse, mis puudutas Kaukaasiat.

Grupiga tutvumiseks laotas Koljubakin suure kümneverstase Kaukaasia kaardi lauale laiali ja andis meile järgmise ülesande:

«Korpus on koondatud Tiflisi ja selle lähemasse ümbrusse. Korpuse komandör on saanud käsu vallutada Türgi kindlus Kars. Tuleb koostada korpuse staabiülema ettekanne, mis väljendaks esialgsed, korpuse käskkirja koostamiseks vajalikud kaalutlused.»

Koljubakin jagas meile kätte paberi ja pliiatsid, läks ise toast välja, meie aga, jäänud igaüks omaette, asusime tööle: kes puuris silmadega kaarti, kes — piirivööndit juba hästi tundes — hakkas rutuliselt ettekande mustandit kirjutama, kes lihtsalt istus ja mõtiskles, teadmata, millest peale hakata.

Silmitsedes kaarti ja asudes oma kaalutluste sõnastamisele, veendusin, et need on äärmiselt lihtsad, ning jälgisin imestusega, isegi teatava rahutusega, kuidas minu kolleegid juba teist või kolmandat lehte kirjutasid. Viimaks tuli Koljubakin auditooriumi tagasi ja palus auastmete vanemuse järjekorras ettekandeid esitama hakata. Kuna mina olin auastmelt kõige noorem, siis kuulasin peale hästituntud andmete Karsi strateegilise tähtsuse kohta eelnevalt ära ka mulle vähetuttavad üksikasjad tema kindlustustest, ajaloo Karsi üleminekust türklaste käest meie kätte ja tagasi, kaalutlused tormijooksu ettevalmistamiseks sobivate positsioonide ning isegi kavatsetava rünnaku lähtealuste kohta. Taipasin kohe, et minu usinad kolleegid, saanud mõni päev tagasi

teada enda määramisest Koljubakini gruppi, olid jõudnud ära õppida kõik, mis puutus tema armastatud Karsi rajooni. Minu ettekandes midagi taolist ei olnud, sest esitasin ainult kaalutlused vägede liikumise kohta Tiflisist Karsini ning tõin meie käsutuses oleva kahe tee kirjelduse. See ülesande lihtne lahendus osutus ainuüksi õigeks ja Koljubakin langetas selle heakskiitmisega, võib-olla ise seda märkamata, hukkamõistva otsuse sellele ohvitseride väljaõppe süsteemile, mis ei kasvatanud nendes oskust praktiliselt mõelda.

Staabiülema ettekandele omistas Koljubakin üldse esmajärgulist tähtsust — ja käskis seepärast ühe nädala jooksul esitada meie üldised kaalutlused ning need enne üksikasjalist viimistlemist koos temaga läbi arutada.

Mulle langes osaks ülesanne, mis käsitles Musta mere ranniku (Anapast kuni Sotšini) kaitsmist armeekorpusega, mille baas asub Jekaterinodaris.[1] Mustale merele oli tunginud vaenlase eskaader, mis arvuliselt ületas meie merejõud. Teema näis mulle väheelulisena, sest tol korral ei võinud kuidagi oletada, et see tander võib sõjaajaloos mingit osa etendada. Novorossiiski sadamat ja selle kaitseomadusi tundma õppides ei võinud ma kuidagi oletada, et valmistan ennast ette Denikini avantüüri kuulsusetu finaali mõistmiseks. Hiljem nägin ma mõttes nii elavalt neid mägiradu, kustkaudu valgete jõukude jäänused lahkusid, ja neid kasakate poolt mahajäetud hobuseid, kes sadulata ja söömata mööda Novorossiiski tänavaid uitsid.

Saanud Koljubakinilt oma lõigu kaitse — mis oli seotud laevastiku tegevusega ja miinitõketega — üldpõhimõtete heakskiitmise, ilmusin ma oma teise juhendaja, tõsise kabinetitöötaja polkovnik Kuzmin-Karavajevi juurde ning esitasin talle minu poolt kavandatud plaani läbiviimiseks vajaliku rajooni piirid.

Seejärel oli tarvis teha selle rajooni kõige üksikasjalisem topograafiline kirjeldus ning loetleda kõik kohalikud ressursid, millega korpus võis sel aastaajal arvestada. Selleks külastasime Siseministeeriumi raamatu-

[1] Jekaterinodar — praegune Krasnodar Musta mere ääres. *Tõlk.*

kogu ja arhiivi ning kirjutasime iga-aastastest kuberneri aruannetest välja mitmesuguseid statistilisi andmeid. Sain soliidse mahuga töö, see tuli käsitsi ilma ainsagi paranduseta ümber kirjutada ja talle eeskujulikult joonestatud diagrammid ning tabelid lisada, siis uuesti Koljubakini juurde minna ja kõik taktikasse puutuvad dokumendid hoolikalt läbi töötada. Kuid lõpuks seisis ees teema kõige vaevanõudvam osa — administratiivosa, milles statistilise osa andmete põhjal tuli esitada ülevaatlik pilt korpuse varustamisest eranditult iga liiki moonaga, lisaks raudteerongide ja vooride, ka polguvooride liikumise graafikud.

Teema esimese osa lõpetamisel, mis moodustas kolm ilusasti köidetud raamatut, tuli samasuguse järjekindlusega läbi töötada Gelendžiki juures maabunud vaenlase vastu suunatav pealetungioperatsioon. Lõpuks — veerandtunniline suuline ettekanne ja vastused kolme oponendi poolt esitatud küsimustele.

Kõige õnnelikumad mälestused säilivad kõige töörohkematest päevadest. Kui ma pärast viimase teema esitamise puhul saavutatud täielikku triumfi oma Neeva kaldapealse korteri kabinetis lihtsat männipuust töölauda — väga paljude magamata ööde tunnistajat — viimast korda koristasin, tundsin, nagu oleksin lahkunud millestki, mis on kalliks saanud. Selline tunne on arvatavasti lenduritel, kes väljuvad lennuki kabiinist pärast mõne rekordilise kauguse ületamist.

Meie peaaegu eranditult üksmeelse lennu hulgas oli mehi enam või vähem andekaid, leidus isegi täiesti andetuid, kuid kõikide eest võis vastutada, et nad on usinuse ja visadusega ette valmistatud iga ürituse läbiviimiseks, mis kord nende kätte usaldatakse. Kõigi oma puuduste juures valmistas akadeemia ikkagi ette vaieldamatult kvalifitseeritud, suurte teadmistega ja vaimses töös treneeritud ohvitseride kaadrit. Vaieldamatult andis Suhhotini tegevus end tunda, mistõttu meie lend oli lahinguliseks tööks igal juhul rohkem ette valmistatud kui eelmised lennud. Sotsiaalküsimustes olime aga võhikud. Sõjalises suhtes oli meie teadvus mürgitatud positsiooniliste, passiivse kaitse tendentsidega. Sõja kaasaegsetes tehnilistes vahendites ei osanud me ka täielikult orienteeruda.

Ikkagi on rõõmustav meelde tuletada, et meie lend osutus «lahinguliseks»: kohe Jaapani sõja algul avaldas enamik meist soovi sõjaväljale minna.

KAHEKSAS PEATÜKK

STAAPIDES JA RIVIS

Märkamatult möödus kuuajaline puhkus pärast akadeemia lõpetamist. Kavalergardide polgu kombe kohaselt sain ma polgukaaslastelt kingituse — uued staabirittmeistri pagunid. Tundsin isegi teatavat piinlikkust, et ohvitseriteenistuse kuuendal aastal olin juba nii kõrges aùastmes.

Paljude oma akadeemiakaaslastega sain ma kokku viimast korda sel päeval, kui me end grupina pildistada lasksime. Enne seda esitleti meid tsaarile.

Sellessamas Tsarskoje Seloo saalis nagu seitse aastat tagasi, kui mind kammerpaažiks kõrgendati, seisin ma jälle esimesena paremal tiival, oma polgu valges kolletis. Kas olid need väljaspool palee-elu möödasaadetud kolm aastat või mind ümbritsev armeeohvitseride ringkond, kellele tsaar oli võõras ja kauge isik, minu teadvusele mõju avaldanud — igal juhul ei tundnud ma enam endist suurt aukartust ega hardust.

Ringkäiku tehes huvitus tsaar eriti nendest, kes olid rivis kauem teeninud, ja oma küsimustega justkui rõhutas riviteenistuse erandlikku eelistatavust võrreldes staabiteenistusega. Vastupidiselt Wilhelmile, kes enesele lähendas kindralstaabi ohvitsere, moodustas Nikolai II oma saatjaskonna peaasjalikult kaardiväepolkudest pärinevatest adjutantidest.

Sama päeva õhtul pühitsesid minu akadeemialõpetamist ihukaitseväe-husaarid, millises polgus teenisid mu õemees ja noorem vend. Esiteks oli harilik tagasihoidlik lõunasöök ohvitseridekogu hiiglasuures ja vähemugavas valges saalis. Need ruumid oli lasknud ehitada Nikolai II, kui ta veel troonipärijana sama polgu eskadroni juhtis. Siia, nagu teistessegi Tsarskoje Seloos asuvatesse ohvitseridekogudesse, armastas ta oma viimaseil valitse-

misaastail sõita, tõenäoliselt selleks, et oma perekondlikest nääklemistest unustust leida, ning võib-olla ka selleks, et kaardiväeohvitseride truualamlikkuses otsida tuge läheneva ja vältimatu revolutsiooniohu vastu. Tsaar võttis esimehe kohal istet ning kellelegi sõna lausumata jõi vaikselt klaas klaasi järel šampanjat ja kuulas kuni hommikuni järgemööda kord pasunakoori, kord lauljaid. Koidu aegu läks ta niisama sõnatult paleesse tagasi. Teda jutuajamisega «lõbustada» oli suureks piinaks, kuid leidus mehi, kes säärastel lõunasöökidel oskasid tsaarile meeldida ja seejuures isegi karjääri teha. Üks niisuguseid oli tuntud Januškevitš, kes sai kõikidele ootamatult Kindralstaabi ülema ametikoha.

Kuid see kõik sündis juba hoopis hiljem. Tol õhtul, kui husaariohvitseride klubis istus koos meie väike seltskond, ei mõtelnud siin revolutsioonile veel keegi, sõda aga näis meie tahtest täiesti sõltumatu loodusnähtusena nagu päise päeva ajal ilmuv äike.

Pärast lõunasööki, kui ilm juba täiesti pimedaks oli läinud, hakkas suurel polguväljakul lõkketuli leegitsema, valgustades ihukaitse-eskadroni lauljate tõmmusid habemes nägusid, valgeid dolmaneid ja punaseid vormimütse. Keedeti jooki rummist ja põletatud suhkrust ning kõik laulsid kooris Isamaasõja kangelase, husaari ja partisani Denis Davõdovi laule:

Kus on sõbrad vanad, kallid,
kus me põlised husaarid,
vestlusõhtute vasallid,
joomakaaslased ja vaarid?
Taadid, mäletan teid mina,
kui te kulbist viina jõite —
oma sinkjaspunast nina
lõkke juurde sooja tõite...
...Koit ei olnudki veel hajund,
kui teist viimne väljul rändleb,
kiiver uljalt viltu vajund,
dolman tuulispeana mängleb...

Sõitja all kemples tuline ratsu,
vuhises saabel — sai vaenlane matsu...
Õhtul aga, kui lahing on lakanud,
kulbike käes taas ringlema hakanud...
Mida nüüd näen? See valmistab õudust!
Moodsais salongides meie husaarid

frakis, lakk-kingades proovivad jõudu:
uhavad valssi me uljad paarid...
Öeldagu pealegi: targem on nii...
Mida ma kõikidelt kuulen kui mõna:
Jomini, Jomini, Jomini!
Aga viinast ei ainumat sõna.

Viimast salmi korrati spetsiaalselt minu jaoks, kuna olin lõpetanud kindral Jomini rajatud akadeemia.

Teades, et noortel on kõige meeldivam lõbutseda väljaspool kodu, andis isa meile vennaga kummalegi sada rubla. See võimaldas täide viia meie varemalt kavatsetud plaani — sõita Nikolai Ivanovitši juurde. Mustjõel, varieteekohviku «Arkadia» kõrval, asetses Peterburi parima mustlaskoori peremehe Nikolai Ivanovitš Šiškini puust suvila. Me kahetsesime väga, et ka isa ei saanud samal päeval meiega kaasa tulla, kedagi teist peale tema aga ei tulnud meil mõttessegi kutsuda. Mustlaslaulust lugupidajaid, sääraseid nagu Šeremetjevid või minu onud Meštšerskid, võis näppudel üles lugeda. Nikolai Vassiljevitš Meštšerski armastas mustlaskoori kõigest kõige rohkem ja oli isegi hästituntud romansi «Udune hommik, hommik nii hall» muusika autor.

Meie teised sõbrad, eriti aga suurmaailma daamid, võisid meid ainult segada.

Moskva mustlastel oli märksa rohkem edu kui Peterburi mustlastel, kuid ka nende repertuaar sisaldas labaseid romansse, mis nokastanud Moskva kaupmeestele vägagi meeldisid.

Niisugust jälkust me laulda ei lubanud, ja vanadel mustlannadel tuli mõnikord meie juuresolekul õpetada noori juba ununenud ammuaegseid mustlaslaule ette kandma.

Mis võib veel kaunim olla kui, peites oma tundemere,
sõpru vastu võtab lauluga oivaliselt mustlaspere...

Ja see oli tõepoolest «pere», kus võis end varjata nii äratüüdanud Peterburi seltskonna ja tema igavate salongide kui ka rumeenia orkestritega restoranide eest.

Suurt madalat tuba Nikolai Ivanovitši suvilas valgustasid nõrgalt kaks kandelaabrit. Ovaalne laud, luitunud

punase polstriga vanamoeline diivan, fiikused aknalaudadel; mustlannad tagasihoidlikes ja enamasti mustades kleitides, suured värvilised rätikud õlgadel, tulid järjekorras saali, noogutasid külaliste poole ja võtsid laua ees olevatel toolidel tähtsalt istet. Seina tagant kuuldus juba «tšavaalide» poolt häälestatavate kitarride esimesi helisid.

Poolringi keskkohas istusid vanad mustlannad, nad pärisid meilt teateid Aleksei Pavlovitši ja Sofja Sergejevna ning kõikide teiste meie sugulaste tervise üle, meiegi omalt poolt ei tohtinud kooriliikmete-vahelisi sugulussuhteid segi ajada.

Kui koor oli mõne laulu juba ette kandnud, palusid nad tavaliselt luba minna suupistet võtma, mis tähendas, et «tšavaalidele» tuleb napsi ja suupiste jaoks raha anda; tegelikult aga jõid mustlased harilikult teed ja andsid kogu raha edasi ühiskassasse, mis jagunes osadeks sõltuvalt vanemusest ja tähtsusest kooris. Oli tarvis oma lugupidamisega koori vastu pälvida erilist usaldust, et veenda koori «kuningannat», nagu näiteks Varja Paninat, saali jääma, suupistet võtma ja klaas šampanjat jooma.

Igaühel meist olid omad lemmiklaulud. Venna lemmiklauluks oli «Ah, sellel kaunil õhtul», minul aga «Konavella».

Küünlad olid juba lõpukorral, koor laulis juba kolmandat korda kuulsat kvintetti «Mu hingerahu ära häiri, mind ära kutsu kaasa endaga», kuid mu vend ei lubanud ikkagi veel laulda traditsioonilist laulu «Puhkama, aeg puhkama on minna», mis tähendas koorile luba laulmine lõpetada ja koju minna. Hakkas koitma ja mustlannad ruttasid kombe kohaselt varajasele jumalateenistusele . . .

Täis jõudu ja tervist, tiivustatud lootusest hiilata akadeemiliste teadmistega, seisin ma Krasnoje Seloo põliste pärnade varjus. Me esitlesime end kaardiväe ja Peterburi sõjaväe-ringkonna vägede staabiülemale kindral Wasmundile. Kui ta oli mind teretanud, hakkas ta rääkima minu määramisest ühte oma staabi osakonda, kuid sel hetkel astus meie juurde teise ratsakaardiväe-diviisi

ülem kindralleitnant Scalon. Kätt aupaklikult mütsisirmi juurde tõstes palus Scalon Wasmundi mind tema diviisi staapi komandeerida.

Teenistust sõjaväe-ringkonna ja laagrikoondise staabis, kus ohvitsere tutvustati kõrgele juhtkonnale ja ülemjuhatajale suurvürst Vladimirile enesele, peeti eriti austavaks, mispärast Wasmund Scalonile vastas, et vastus tema palvele sõltub kõigepealt staabirittmeister Ignatjevist enesest. Ma polnud kindral Scaloniga varemalt kordagi kokku puutunud, kuid võimalus oma armastatud ratsaväeteenistuse juurde kiiremini tagasi pöörduda veetles mind väga.

Mõne minuti pärast istusin ma juba oma esimese staabiülema polkovnik Andrei Medardovitš Zaiontškovski kena kroonusuvila võõrastetoas ja maitsesin tema madeirat. Heasoovliku naeratusega, mis harva tema õhukestelt huultelt lahkus, päris Andrei Medardovitš tähelepanelikult, kuid mõninga halvakspanuga minu professorite suhtes, kuidas elu akadeemias oli. Tõelise innustusega jutustas ta oma tööst Sevastoopoli ajaloomuuseumi rajamisel ja kuulsast panoraamist. Märkasin, et staabiteenistusest on tal ammu villand ja et staabi vanemadjutandi kapten Bogajevski alalised äraolekud, kes, nagu enamik pealinna kindralstaabi ohvitsere, sõjakoolides loengute ja välisõitude eest ilusat raha teenis, ei olnud talle sugugi meeltmööda.

Afrikan Petrovitš Bogajevski, endine doni kaardiväekasakas, atamanlane, oli akadeemia lõpetanud üks aasta minust varem. Ta rääkis väga aeglaselt, kuid mõtles vististi veel aeglasemalt. Ja kui viisteistkümmend aastat hiljem valgekaartlik kasakkond ta Pariisis oma atamaniks valis, meenus mulle sel puhul vene vanasõna: «Kala puudumisel käib ka vähk kala eest». Mul tuli seda pintsakus ja kõvakübaras «atamani» Pariisi bulvaritel kord kohata ja ta, vastupidiselt teistele valgekaartlastest emigrantidele, teretas mind mu suureks imestuseks esimesena. «Noh, kuidas läheb, Afrikan Petrovitš, missugused teated on Donilt?» küsisin ma temalt. «Halvad,» vastas ta, «ikka künnavad!»

Bogajevski äraoleku tõttu tuli mul diviisi staabis otsekohe tema kohustuste täitmisele asuda, mis seisid käsk-

kirjade ning ülesannete koostamises brigaadi- ja diviisiõppusteks ning -manöövriteks. Zaiontškovski tõestas järk-järgult, et mulle ei olevat akadeemias sõjavägede rahuaegses väljaõppes mingit õpetust antud ja et ma ei oskavat isegi käskkirju koostada.

«Mis te, Aleksei Aleksejevitš, õige mõtlete, kas võib siis kirjutada nii, et ihukaitsehusaaride polgu kolonn oma algusega läbib Krasnoje Seloo kiriku juures oleva risttee kell kaheksa hommikul! Polgukomandöril enesel ju tuleb siis väljaastumise tund määrata. Selle töö peame meie ise ära tegema. Selleks me olemegi.»

Kaitsesin innukalt oma projektide õigsust, kuid Zaiontškovski tegi mulle ettepaneku unustada kõik akadeemilised teooriad ja asendada nad Krasnoje Seloo traditsioonidega, mis on saanud juba seaduseks.

Juhtimine muutus meile mitu korda raskemaks seetõttu, et kõik 2. ratsakaardiväe-diviisi polgud ja patareid olid nii või teisiti seotud tsaari perekonnaga. Oli vaja olla kindral Scalon, uhke ja sõltumatu isand, kes noorpõlves oli olnud ülemjuhataja Nikolai Nikolajevitši käsundusohvitser, et omada julgust viisakas vormis teha märkusi «nende kõrgustele» — polgukomandöridele. Neist «kõrgustest» oli kõige kentsakam Dmitri Konstantinovitš, pikka kasvu ja väga pika kaelaga kõhetu valgetverd mees. Ta pidas ennast ja oma ratsagrenaderide polku rivilise ning ratsaväelise rühi eeskujuks. Pöörete õigeks sooritamiseks olid Peterhofis asuvale polgu väljakule tehtud lubjaga ringid, millele sõidul pöörduvate rühmade tiivad täpselt sattuma pidid. Rännakul aga, et saavutada eskadronide liikumise sujuvust, viskas Dmitri järel ratsutav signalist käsklusel «traavi» tee äärde maha spetsiaalse kartongi; kuuest eskadronist läks igaüks traavisõidule üle alles siis, kui oli selle kartongini jõudnud, mistõttu kõik kolonni pikkuse arvestused luhtusid. Kord juhtus, et keegi talumees oli ratsagrenaderide möödalaskmiseks teelt kõrvale pöörates mahalangenud kartongi märganud ja seda üles tõstma rutanud.

«Mis, kas oled hulluks läinud või!» oli tema peale käratanud 1. eskadroni komandör rittmeister Kulakov. «Sa tahad meie verstaposti ära varastada!»

On arusaadav, et Scalon ei lubanud sellest polgust kordagi eelväge välja saata ja eelistas luureosi määrata ulaanide hulgast. Ta ise oli selles polgus teenistust alustanud, armastas teda ja polnud mitte väga rahul, nähes ulaanide eesotsas jälle teist — tõsi küll, Prantsuse — keiserlikku kõrgust, prints Louis Napoleoni.

2. brigaadis tuli arvestada kaardiväetragunitega, kelle eest alati kogu hingest seisis ülemjuhataja Vladimir ise, kes oli nende šeff. Kõige raskem oli ikkagi läbi saada ratsasuurtükiväe-divisjoniga, mida juhtis suurvürst Sergei Mihhailovitš, suur intrigant ja kindralstaabi printsipiaalne vaenlane.

Peale diplomaatiliste võtete alluvate juhtimise alal oli tarvis ilmutada igasugust ettevaatlikkust omaenese kõrgete ülemuste suhtes. Zaiontškovski ei olnud Fedja Palitsõni juures soosingus ja saatis harilikult mind ettekandega kindralinspektori staapi.

Kord õnnestus mul ülemuse nõusolek saada millegi uuenduse sisseviimiseks märgitud vastasega [1] trafaretsetesse õppustesse, mis tollal olid väga moodi läinud. Mõtlesin luua midagi lahinguolukorra-taolist, kusjuures ühe polgu tugevune ning suurtükkidega varustatud eelvägi, olles vallutanud ülekäigu Ligovka jõel ja saanud teateid ettevalmistatavast vasturünnakust, jalastus ning asus diviisi peajõudude lähenemise ootel kaitsepositsioonile. Diviis paiknes õppuse algul väljavenitatud rännakukolonnina piki maanteed, mis lõikas Ligovkat, et vajalikul hetkel sõjaväe õppeväljale söösta ja täisnurga all astmetena välja hargnedes tiivalt atakeerida vastase ratsaväemasse, mis jalastunud eelväele peale rõhusid.

«Fedja» kiitis õppuse plaani heaks; Scalon kartis, et «nende kõrgused» ajavad kõik segi ja saavad pahaseks, et peavad rännakukolonnis mööda maanteed nelja kihutama; Zaiontškovski aga kartis «Fedja» nõusolekus mingit lõksu. Lõppude lõpuks veeretati kogu vastutus minule kui selle õppeülesande autorile.

Päikesetõusu ajal ootasin ma laagri veerel jalastamiseks määratud ratsagrenadere.

---

[1] Nn. ühepoolsed manöövrid. *Tõlk.*

Peatselt tuli nähtavale ratsapiitsaga vehkiva Dmitri pikk kuju. Ta istus süsimustal hobusel omaenda kasvandusest, mis andis hobuseid suuremale osale tema polgu ohvitseridest. Paigutanud jalastatud eskadronid kohtadele ja peitnud hobusehoidjad ühes neid katva ratsaüksusega laagrisse, vastasin pärast seda kaua ning kannatlikult Dmitri küsimustele tema kuue eskadroni lahinguks paigutamise korra kohta. Kui ta siis viimaks nõustus sellega, et eskadronide numbrite järjekorrast ei ole kinni peetud, ja meeles pidas, et 5. eskadronist vasakul asub 3. ning siis 6. eskadron, tuli Krasnoje poolt nähtavale tolmupilv, mille tekitas traavides kohaleruttav ratsasuurtükiväe divisjon. Kõige ees kappas kohmakas ja nagu alati lohakalt riietatud, kuklasse lükatud vormimütsiga Sergei Mihhailovitš.

«Kuhu minul tuleb asuda?» küsis ta mult lühidalt.

Kui ma talle maastiku kurruga varjatud positsiooni kätte olin juhatanud, teatas ta, et «siia ta ei asu», et «see pole suurtükiväele kohane positsioon» ja et tema ei taha saada lõiku, mille üks jalaštatud eskadron on juba enda alla võtnud.

«Ah, Serjoža,» hakkas Dmitri teda leebel toonil manitsema, «mina ja krahv paigutasime juba kõik nii hästi, nüüd tuled sina ja ajad kõik jälle segi.»

Pidin peaaegu laginal naerma hakkama, kuid ratsutasin minema ja jätsin «nende kõrgused» seda keerukat olukorda lahendama.

Suurte manöövrite jaoks valis Wasmund ennekuulmatu koha — metsased ja soised defileed [1] Soomemaal, kuhu koondas kõik ratsakaardiväe viiskümmend eskadroni. Lisaks algasid lakkamatud vihmasajud. Kindral Scalon, sõites ühes Zaiontškovskiga troikal oma diviisi juurde, mis oli asunud ööseks puhkusele, polnud vähe üllatatud, kui määratud kohast mõne versta kaugusel pimedas silmas kahel pool teed husaaripolgu halle hobuseid.

«Kuidas te küll võisite seda enesele lubada?» küsis

---

[1] Defilee — (käesoleval juhul) kitsas läbikäigukoht, kitsastee. *Tõlk.*

Scalon järgmisel hommikul. «Sellest ju võib meile palju pahandusi tekkida!»

«Teie ekstsellents,» vastasin ma, «kui ma teie käskkirja sõna-sõnalt oleksin täitnud, siis oleksite täna hommikul oma diviisi hobused kõhust saadik soosse vajunutena leidnud.»

Käskkirju koostasin ma juba iseseisvalt. Kirjutanud need keemilise tindiga ümber, äratasin ma kirjutajaid tülitamata öösel üles ainult korrapidaja, kes šapirograafil koopiad valmistas ja need käskjalaga polkudesse laiali saatis. «Algkirjale on alla kirjutanud diviisiülem kindralleitnant Scalon. Õige. Diviisi staabiülem polkovnik Zaiontškovski. Algkirjaga õige. Staabirittmeister Ignatjev.»

Ülemad lugesid hommikul teejoomise ajal minu öise kirjatöö läbi, kirjutasid käskkirja staabieksemplarile alla ja olid rahul. Väeosad arvatavasti samuti, sest üheks minu suvise staabiteenistuse atesteerimise aluseks olid Dmitri ja Napoleoni kirjad, kes teatasid, et nad on esimest korda oma teenistuse kestel käskkirjad kätte saanud enne, aga mitte pärast bivakkidest väljumist.

Meie diviisis möödusid manöövrid hõõrumiste ning raskusteta, kuid esimeses toimus raske draama. Seal määratses sapine ja ogar staabiülem polkovnik Družinin. Lõpetanud kunagi akadeemia esimesena, kujutles ta end peaaegu teise Murat'na [1]; kõiki oma alluvaid pidas ta võhikuteks ja laiskvorstideks ning viis neid oma mõnitamisega päris meeleheitele. Tema õnnetuseks sattus suveks tema juurde üks minu akadeemialennu kaaslasi, Vilno sõjaväe-ringkonna ülema poeg Trotski. Kiievi kadetikorpuses oli too üsna paks poiss, kel anded ei puudunud, kuid kes oli kodus äärmiselt ära hellitatud ja seetõttu imestusväärne laiskvorst. Samasuguselt käitus ta ka Paažidekorpuses ja akadeemias, mille lõpetas ainult teise järguga. Lisaks, teenides kaardi-ratsasuurtükiväes, hakkas ta ka tugevasti tipsutama. Kord oli ta bivakis olemise ajal jäänud kürassiiride ohvitseridekogu telgis ühes oma õelama vaenlase Družininiga kauaks istuma. Suve jooksul solvamistest kogunenud vihavaen

[1] Murat, Joachim — Napoleon I-se marssaleid. *Tõlk.*

purskas alkoholi mõjul välja ja loomult heasüdamlik Tassik Trotski sööstis Družininile kallale, tõukas ta maha ning peksis poolsurnuks. Juhtum oli metsik, ent südames olid peaaegu kõik Tassiku poolt, olles isegi rõõmsad selle üle, et ometi leidis Družinin teenitud karistuse. Seaduse järgi ootas Tassikut sunnitöö, kuid tema isa teenete tõttu ta ainult degradeeriti pärast kohut reameheks ja saadeti kindluse suurtükiväkke Port Arturi. See päästiski ta, kuna selle kindluse piiramise ajal pälvis ta mitte üksnes Georgi risti, vaid talle anti tagasi ka ta endine auaste.

Vaevalt oli Krasnoje Seloo väljadel kõlanud meie kõikide poolt igatsetud lõpusignaal, kui mul juba tuli rutata Kiievisse, et suurtest Kurski manöövritest osa võtta. Nendest räägiti Venemaal aasta algusest peale, ja sõjaminister Kuropatkin, kes pakkus end, nagu ta ise ütles, «seal eksamit sooritama», pidi juhtima Kiievi sõjaväeringkonna väeosadest moodustatud lõunaarmeed Moskva sõjaväe-ringkonna armee vastu, mida juhtis suurvürst Sergei Aleksandrovitš. Kui Kuropatkin mind oma staapi kutsus, rõõmustasin ma väga: piiriäärne Kiievi sõjaväeringkond oli lahingulise ettevalmistuse poolest kuulus. Ei või olla, arvasin ma, et kogu armees kujutavad manöövrid endast samasugust tinasoldatite mängu nagu Krasnoje Seloos!

Selliste tunnetega astusin ma Kiievi sõjaväe-ringkonna staabiülema kindral Suhhomlinovi kabinetti. Olin temast juba kammerpaažina kuulnud oma isalt, kes korraldas mulle ratsasõidu eratunde ratsaväekoolis; Suhhomlinov oli kaua aega olnud selle kooli ülemaks ja teda peeti andekaks kindralstaabi- ning haritud ratsaväeohvitseriks.

Suhhomlinovi kabinetti astudes nägin ma enese ees juba tüsedavõitu, kuid veel täiesti reibast, esindusliku välimusega ja kohtlemises meeldivat ülemat. Ta võttis mind, ratsaväelast, vastu lahkelt nagu relvavenda.

«Siin oodatakse teid kannatamatult juba ammu,» ütles ta. «Te saate manöövritel eriülesande — kahjuks küll mitte teie omal ratsateenistuse erialal. Asi seisab selles, et me katsetame esimest korda õhupallide tarvituselevõtmist sõjaolukorras. Nende tehnika on rahuldav, kuid

puuduvad kogemused lahinguvälja vaatlusteks nendelt. On tarvis spetsialiste — vaatlejaid sõjaväelasi; ja teie kui kindralstaabi ohvitser peategi olema selle ala pioneeriks. Pärast manöövreid koostage ettekanne. Tõsi küll, nagu Gorbunov ütles, «hea elu juurest lendu ei pista», kuid niisugune on juba teie saatus.»

Ma vastasin samasuguses toonis, et olen andnud vande teenida kuival maal ja merel, kuid õhku ei olnud vandes nimetatud!

Nii algas minu tutvus Suhhomlinoviga, tulevase sõjaministriga, kes sellel ametikohal omandas maailmasõja ajal meid tabanud õnnetuste ühe peasüüdlase sünge kuulsuse.

Staap oli juba manöövrite rajooni välja sõitnud, ka mina jõudsin õhusõiduroodule järele, mis asus bivakis mingi maalilise jõekese kaldal Kurski kubermangus. Õhusõidu-väeosade kõrgem ülem, tuntud polkovnik Kovanko võttis mind avasüli vastu, ei puudunud ka arvukad klaasid suurepärast prantsuse konjakit. Too ilusa kotkaprofiiliga ja pisut halliks läinud, kuid siledaks kammitud põskhabemega ekspansiivne mees oli kirglikult innustatud tema algatusel loodud sõjalisest õhusõiduasjandusest. Uhkusega demonstreeris ta mulle mitte ilma raskusteta ehitatud esimest auruvintsi — kinnitatavate aerostaatide allavinnamiseks — ja kogu oma roodu mittekeerukat materjalosa.

«Seda ju võib saada ainult välismaalt,» ütles ta korduvalt, osutades ühtedele või teistele täppisaparaatidele.

Ta isegi justkui kiitles aparaatide välismaise päritoluga. Rääkides rohelisele niidule siruli asetatud hiiglasuure kollase õhupalli ehitusest, märkis Kovanko, et oluliseks materjaliks on lakk ja et seda võime saada ainult Saksamaalt. Mina küsisin: kuidas ta siis kavatseb seda sõja ajal saada? Sellele küsimusele ei olnud mu vestluskaaslane nähtavasti mõelnud, ta kehitas vastuseks ainult õlgu.

Õhupalli tõus lükati päevast päeva edasi kord vesiniku puudumise tõttu, mida toodeti spetsiaalsete raskete neljast hobusest veetavate seadeldistega, kord vihmase ilma tõttu. Kovanko tegi mulle ettepaneku proovitõusu esi-

teks maa pealt jälgida, kuid enesest lugupidamise ajel palusin ma end juba esimesel korral kaasa võtta.

Juhtus olema päikesepaisteline, vähese tuulega päev. Väikesel metsaheinamaal oli üsna pidulik ilme. Sõitsin staabist kohale ratsa ja leidsin Kovanko telgi ees terve buketi kaunilt riietatud ümberkaudseid mõisaprouasid. Paisutatud õhupalli juurde, mis kujutas endast hiiglasuurt helekollast massi, kogunes igast küljest talupoegi, ja varsti tuli ruumi teha soldatitele, kes ringina rivistusid ning palli köitest kinni hoidsid.

Esiteks tehti mulle ettepanek ära võtta mõõk, siis padrunitasku ja viimaks isegi kannused, öeldes, et ratsaväerakmed pole õhus kohased ja võivad hädamaandumise korral korvist väljahüppamist takistada.

«Kehv lugu,» mõtlesin ma endamisi, ja kui olin korvi astunud, mis minu kavalergardliku pikkuse tõttu mulle kaugeltki vööni ei ulatunud, tundsin end juba täiesti ebakindlana. Korvis seisis piloot, pisike staabikapten, kes tagavara-liivakotte kohtadele sobitas.

«Lase järele!» andis käskluse Kovanko ise, ja samal hetkel eraldusime maast. Samas tundsin ma äkilist tugevat tõuget ja võtsin kõvasti kinni nööridest, millega korv palli külge oli kinnitatud.

«Viimased trossid lasti lahti,» ütles mulle piloot hoiatavalt.

Võtsin mütsi peast ja tegin tuttavatele kummardusi. Mõne minuti pärast mu silm neid enam ei seletanud. Tuule mõjul asus õhupall korvist kuskil külje pool.

Varsti hakkasin kõrvades valu tundma ja piloot andis mulle nõu suu pisut lahti hoida, nii nagu seda tuli teha suurtükkidest tulistamise ajal. Peatselt olin ma veendunud, et minu oskus maastikul orienteeruda on puudulik ja et peale õhupalli alalise keerlemise on peamiseks raskuseks vaatlejale see, et võimatu on orienteerumise eesmärgil maastiku reljeefi kasutada. Teed olid hästi märgatavad, kuid neid kaardil leida oli niisama raske nagu avastada kolonne, kes varjasid end metsades. Viimaseks ülesandeks pidi õhupall üsna kõrgele tõusma.

Pärast kahetunnilist viibimist tuhande kuni tuhande kahesaja meetri kõrgusel laskusime maa peale tagasi.

Edaspidi veetsin ma juba suurema osa päevast ja

isegi ööst õhus. Läksin sedavõrd julgeks, et veensin manöövrite viimasel päeval Kovankot — lubada palli õhkutõusmist, hoolimata tugevast hootisest tuulest ja vihmast. Kuid tõusnud koos vähekogenud piloodiga, kellegi õhusõiduroodu juurde komandeeritud suurtükiväelasega, kaunis kõrgele, kahetsesin ma oma hulljulgust. Pall kaldus tugevasti küljele. Tähelepanelikult, nagu alati, rännakukolonne silmitsedes, mis sel päeval ülipikke marsse tegid, sain ma ootamatult niivõrd tugeva tõuke, et lendasin liivakottidele. Kui toibusin ja piloodi kahvatuks muutunud nägu nägin, taipasin, et on juhtunud paha lugu — köis on katkenud. Binokliga võis näha, et olime palli õhkutõusmise kohast juba kaugel ja et sinna jooksis igast küljest inimesi kokku nagu väikesi sipelgaid.

«Köis kõlgub õhus, tuul kannab meid jõe poole,» ütles piloot.

Otsustasime gaasi vähendada ja katsuda vee peale laskuda. See oli raskusest kõige parem pääsemine.

Kuid gaasi suur väljalaskeklapp oli «sisse sööbinud». Tuli piloodile abiks olla, et mingit palliriba lõhki rebida, ja üheaegselt jälgida, mida jõe ääres tehakse. Inimesed-sipelgad hakkasid varsti ühele joonele tõmbuma, ning me saime aru, et nad on köie otsa kätte saanud ja püüavad meid alla tõmmata. See õnnestus neil, ehkki nõudis palju aega ning jõukulu.

Sellega lõppesidki minu «seiklused» õhus ja ühes nendega ka mu esimene staabiteenistus. Kui ma õhupallist vaadates palju midagi ei näinud, siis pealtnägijate jutustuste järgi otsustades ei oleks ma ka maa peal rohkem näinud, sest mõlemad teineteisest liiga kaugele paigutatud armeed tegid palava ilmaga palju kurnavaid rännakuid, kuid lahinguväljal ei jõudnud ühtki manöövrit läbi viia.

1901. aastal kehtestati ohvitseride Kindralstaapi üleviimise kohta uued eeskirjad. Meie, akadeemia lõpetanud, olime kohustatud roodu- või eskadroniülematena kaheks aastaks rivisse tagasi pöörduma.

Ratsaväe kindralinspektor Nikolai Nikolajevitš leidis, et eskadroniülema kohale saamiseks peavad kindral-

staabi ohvitserid läbi tegema ohvitseride ratsakooli üheaastase erikursuse.

«Muidu rikuvad nad mul kõik eskadronid ära,» olevat ta öelnud.

See kool, mis asus Peterburis Araktšejevi kasarmutes Špalernaja tänavas, oli selleks ajaks põhjalikult ümber kujundatud ja juba jõudnud pälvida «vähemeeldiva asutuse» kuulsuse. Selles koolis võeti esmakordselt Venemaal tarvitusele maasse kaevatud «surnud» barjäärid ja iseäranis tunti hirmu nõndanimetatud parforssjahisõitude ees. Kooli kaheaastase kursuse võtsid läbi umbes sada ratsaväepolkude ohvitseri, jahisõitudele aga komandeeriti peale selle igal aastal veel kõik polgukomandöride ametikohtade kandidaadid. Õnnetud ratsaväepolkovnikud, kes nendel jahisõitudel olid sunnitud mööda murdmaastikku oma versta kümme kuni kaksteistkümmend maha galopeerima, oigasid, paljud neist läksid errü, kuna ei talunud seda tuleproovi.

Ratsaväekooli karmid nõuded tulid kasuks. Aegamööda hakkas ratsaväekomandöride hulgas leiduma järjest rohkem tõelisi ratsaväelasi ning üha vähem rahulikule elule ja rasvumisele kalduvaid mehi. Isegi meie akadeemialennust kartsid paljud endised ratsaväelased seda kooli. Hakkas sadama raporteid roodukomandöri ametikoha saamiseks, ja pärastpoole oli üsna huvitav mõne jalaväeroodu ees näha kürassiiri-staabirittmeistrit palašiga saluteerimas.

Meie hulgas oli «hobuakadeemiasse» astuda soovijaid kõigest kaheksa meest.

Koolis algas päev nõndanimetatud «piinapingiga», s. t. ratsutamisega polkudest komandeeritud «ohvitseride kroonuhobustel». Jalused võeti sadula küljest maha, ratsutid seoti kinni, hobuseid aga hoidsid käskjalad väikesel üldringrajal jooksunööride ehk kordede [1] otsas. Ringraja keskpaigas seisis lüheldast kasvu kuivetu alampolkovnik Diederichs. Ta püüdis taastada ja tugevdada «liitsust», s. o. jala ülemise osa hoidmist tihedalt vastu sadulat, kusjuures jalg allpool põlve (säär) jääb kõigil

[1] *Corde* (prants. k.) — jooksunöör, ratse (köis, millega hobuseid ringi jooksutatakse). *Tõlk.*

allüüridel absoluutselt liikuvaks. Ühtlasi taotles ta üle tõkete hüpete automaatsust. Pärast kolmeaastast istuvat eluviisi akadeemias ei olnud meil neis õppetundides kerge, kuid Diederichs oli oma nõudmistes järeleandmatu, ja «piinapink» õigustas oma nimetuse täielikult.

Pärast mõneminutilist vaheaega talutasid käskjalad maneeži toredaid heleraudjaid kolmeaastasi märasid; neid saadeti iga aasta riiklikest hobusekasvandustest ratsasõidukooli ratsastamiseks ja väljatreenimiseks.

Selleks ajaks kehtestati ka ühtne ratsastamisesüsteem — Filisse'i järgi, ja see ei valmistanud mulle raskusi, sest olin sellega tuttav juba ajast, mil polgus teenisin.

Traditsiooniga pühitsetud kombe järgi sõitis tollal enamik ohvitsere laupäeviti Ciniselli tsirkusesse, kuhu samal õhtul kogu lõbutsev Peterburi linn kokku tuli; mina isiklikult ei söandanud seal käia vanaema pool Gagarinskaja tänavas peetava õhtujumalateenistuse tõttu.

Ühel esmaspäeval, hommikueine ajal kavalergardide ohvitseridekogus, hakkasid kõik üksteise võidu jutustama prantslase Filisse'i kõrgema ratsasõidukooli uuest, ennenägematust numbrist. Filisse, rääkisid nad, näitas laupäeval tsirkuses puhastverd inglise hobusega niisugust võrratut ratsutamiskunsti, et publik otse tardus vaimustusest. Pärast einet ilmus lauale paberileht nende ohvitseride nimede ülesmärkimiseks, kes soovisid selle ratsutaja juures ratsasõidukursust läbi võtta. Kursuse eest tuli igaühel maksta sada rubla, mis moodustas peaaegu poole minu kuu-eelarvest. Mõne päeva pärast kogunesid väiksesse ohvitseride maneeži peaaegu kõik polgu noored ohvitserid. Me rivistusime. Vahetuse paremal tiival istus tavalise kõrvi kroonuhobuse seljas armeeratsaväe üldunivormis kuivetu polkovnik. See osutus ohvitseride ratsaväekooli ülemaks, kes, nagu selgus, oli palunud, et me võtaksime oma vahetusse ka tema ja ta tõõkaaslase, tagasihoidliku armee-alampolkovniku vürst Bagrationi.

Täpselt, määratud tunnil astus maneeži väikest kasvu erariides vanamehike, tervitas meid prantsuse keeli ja alustas oma esimest tundi. Tol korral ei osanud ta vene

keelt üldse. Tema käskluse peale läksime traavima. Mitte keegi ei saanud aru, miks ta meid üha kiiremale ja kiiremale sõidule sundis, kangratsmeid lõdvendada käskis ja miks vihastas, kui me traavilt galopile üleläinud hobuseid tagasi hoidsime. Ta nõudis vastupidist — galopilt traavile üleminekuks hobust säärega ettepoole tõugata, sundides teda säärele vastaspoolse jalaga välja astuma. Maneežis oli põrgu lahti. Talvel äranuumatud hobused üha aurasid. Kõik kihutasid nii, kuidas oskasid, põrgates vastu barjääre ning sõites üksteisele otsa. Iseäranis sai pihta õnnetu polkovnik, kuna ta oli rivis esimene ja pealegi veel vahetuses ainus «kolonel», kelle peale Filisse lakkamatult karjus: «*Mauvais! Mauvais, mon colonel!*» (Halvasti! Halvasti, kolonel!) Viimaks, pärast järkjärgulist üleminekut koondatud traavile — *trotter*'ile —, jäi vahetus seisma. Filisse käskis hobustelt maha tulla ja neid ratsutitpidi enese kõrval talutada, püüdes nendel pead kõrgemale tõsta.

Olime hobustest mitte vähem higised ja enamik meist väljus maneežist tõelise vastikustundega «isemeelse prantslase» vastu. Tema juurde astus umbes kuus kavalergardide polgu ohvitseri. See grupp võttiski Filisse'i kursuse lõpuni läbi.

«Hobune ei ole tark, kuid tal on ainulaadne sünnipärane mälu; see omadus tuleb ära kasutada,» ütles ta.

«Ta mäletab niihästi hellitust kui karistust, ja tema väljaõpetamise saladus seisab selles, et tehtud liigutuse eest teda otsekohe ergutataks või karistataks; minuti pärast pole ükski karistus talle enam arusaadav.»

«Hobustele on kõige halvemaks karistuseks tagurpidi taandamine, ja seepärast, kui ta kavatseb takistuselt kõrvale viskuda, siis ei tohi mitte kunagi pööret teha, vaid peab niikaua taandama, kuni hobune ise eelistab edasi minna.»

«Nagu inimenegi, nii peab ka hobune liikumissuunas vaatama, mitte aga vastupidi, nagu seda praktiseerib endine Bocher' ratsastamisesüsteem.»

«Kõige ohtlikum on tõrksa hobusega paigal seista. Sa ei tea mitte kunagi, mida ta võib kavatseda; sunni teda edasi liikuma, ning ta pole enam ohtlik.»

Kõik see ja palju muudki lammutas ratsasõidu ja hobusejuhtimise põlise süsteemi täielikult. Vana Filisse'i vankumatu tahe ja tema ratsasõidusüsteemi võimas toetamine rea mõjukate sõjaväelaste poolt viisid asja niikaugele, et mõne aasta pärast seati Filisse'i vaated Venemaa ratsaväe-eeskirja aluseks.

Ratsaväekoolis leidsin ma Filisse'i eest juba sõjaväeametniku univormis, ratsasõidu peainstruktori ametikohal. Mul oli juhus Pariisis tema matustel viibida, kus ma sõjaväelise atašeena asetasin tema kalmule pärja pealkirjaga: «Tänulikult Vene ratsaväelt». Ta oli selle pärja ära teeninud, sest ka meie Punaratsaväes on vana Filisse'i süsteem tarvitusele võetud.

Pärast kolmeaastaste segavereliste ratsastamist saime veel kogemuste rikastamiseks täiesti metsikuid kirgiisi hobuseid, kes ei lasknud end algul isegi valjastada. Minu kolmandaks hobuseks, nõndanimetatud «lõppnumbriks», oli noor ratsu reserveskadronist ja neljandaks — mu isiklik Iirimaalt toodud mära.

Ratsasõidu vaheaegadel õpetati meile veel võitlust saablitega, mõnikord ka raiumist — ja isegi hobuse rautamist eskadroni sepikojas, kus asjaarmastajad tulid toime sellega, et valmistasid hobuseraudu kolme kuumutuse asemel kahe kuumutusega. Talvise kursuse lõpetamisel oli viimane eksam just selles õppeaines. Maneeži oli toodud punase kaleviga kaetud laud, mille ees käskjalad mitut saduldamata hobust hoidsid. Mina pidin esimesena vastama, kusjuures ühe halli mära ühelt jalalt eemaldasin raua ja puhastasin kabja. Komisjoni esimees, nähes mind, nahkpõll ees ja vasar ning tangid käes, ütles naeratades:

«See pole teile enam strateegia!»

«Just nii, teie ekstsellents! Meie õppeprogrammides oleks vahest pidanud ainete järjekorda muutma,» vastasin ma lõbusatujuliselt.

Laagris Krasnoje Seloo juures algas hobuste treenimise igav kursus, mis valmistas hobuseid ette ratsavõistlusteks ja parforssjahisõitudeks. Iga hommik algas kauakestva ratsutamisega mööda suurt ringi, mille keskkohta olid püstitatud «puusärgid», nagu me nimetasime neid väga tõsiseid tõkkeid, mis sapöörid kivikõvale

savisele maale olid ehitanud. Tõenäoliselt kardeti õnnetusjuhtumeid ja meid ei lastud seal kordagi sõita. Kuid ühel ilusal hommikul jooksis kooli korrapidaja ohvitser minu barakki ja nõudis mind kiires korras kooliülema juurde. Sinna oli juba kogunenud vanema kursuse parimaid ratsutajaid, meest kakskümmend.

«Homme tuleb keiserlik kõrgus,» ütles kooliülem, mõeldes «kõrguse» all Nikolai Nikolajevitši, «siia Baieri kroonprintsiga, kellele tuleb näidata kõike, mida meil on parimat. Tema kõrgust on tarvis üllatada hüpetega üle meie uute tõkete. Nii näiteks võivad esimesele tõkkele — kiviseinale — minna staabirittmeister krahv Ignatjev ja kapten Jelatšitš.»

«Teie ekstsellents,» ütlesin ma, «kaptenil on *concours hippique*'idel [1] tuntud hüppaja, minul aga täiesti vilumatu noor mära. Võib-olla teen enesele häbi.»

«Ei, pole viga, ma olen teis kindel,» vastas kooliülem.

Me kõik väljusime ülema juurest pisut kartlikult, sest ükski meist ei tahtnud sakslase ees enesele häbi teha, treeninguks aga neil tõketel, mida hobused kunagi polnud proovinud, jäi aega üle kõigest mõni tund.

My Darling (Mu kallis) oli oma ülesande kõrgusel ja viis mu kergesti üle «puusärgi». Kooliülem tegi särava näo — ta sai võimaluse välismaise «kõrguse» ees oma kooliga kiidelda.

Kooliülema abile Himetsile, sellelesamale, kes juba Paažidekorpuses oli olnud minu ratsasõidu-õpetajaks, andsime naljapärast, puhtratsaväeliselt, hüüdnimeks — Podvohh Podkopajevi hobusekasvandusest; isa — Ham, ema — Sterva.

Üht Himetsi «sissevedamist» tuli mul kogeda juba parforssjahisõidu esimesel päeval Postavõs. Suure kahekordse maja ette, mille poola mõisnik oli lasknud spetsiaalselt ratsaväekooli jaoks ehitada ja mis kandis uhket palee nimetust, olid varahommikul üles rivistatud käskjalad, kes hoidsid jahisõidust osavõtjate jaoks määratud hobuseid. Paremal tiival seisis pikakasvuline kavalergard, mulle tundmatu suur hall hobune käekõrval.

---

[1] *Concours hippique* (prants. k.) — takistussõit. *Tõlk.*

«Hobune Solovei,» vastas ta minu küsimuse peale, «on määratud teie hiilgusele polkovnik Himetsi käsul.»

Mõne minuti pärast sõitis ideaalselt ratsastatud mustjaskõrvi hobuse seljas välja kuulus ratsutaja Himets ise ja viis meid enese järel esimesele prooviparforssjahile kunstlikku jälge mööda. Ees läks suur kari kollasejalgseid hagijaid, keda kolmest küljest ümbritsesid punastes inglise saterkuubedes vanemkoerapoisid. Jõudnud niisutatud käsnaga varakult märgitud jälje alguseni, haistsid koerad jahilooma lõhna ja sööstsid ette. Meie pidime nendele galopeerides järgnema, sealjuures arvukaid kraave ning talupoegade varbtarasid ületama, läbi harva männimetsa kihutama ja jälle mingile eemalt nähtamatule soisele kraavile välja jõudma.

«Noh, kas olete hobusega rahul?» küsis Himets minult, kui jahilt tagasi ratsutasime. «Oli ju tarvis teid viimaks natuke hellitada!»

«Niisuguse hobuse seljas sobib üksnes polkovnikutel kapata,» vastasin ma. «Istud takistuse ületamisel nagu hällis ja ratsutit peos ei tunnegi.»

Järgmisel päeval toimus jälle jahisõit, kuid juba pisut pikemale distantsile, oma isikliku hobusega, pärast lõunat aga oli ette nähtud üksiksõit eelmisel päeval galopeerinud hobustega.

Heasüdamlik Solovei osutus sel päeval ehtsaks lurjuseks. Üksiksõit ei olnud talle sugugi meeltmööda. Pööranud äkki kodu poole tagasi ja võtnud suuraudadest hammastega kinni, hakkas ta minuga alevi poole kihutama. Ei aidanud siin mingisugune Filisse'i süsteem, ja mõne minuti pärast leidsin end Postavõs, ümbritsetuna igast küljest kokkukogunevatest juudipoisikestest, kes uudistavalt jälgisid minu võitlust Soloveiga. Selles võitluses jäin ma siiski võitjaks ning pöörasin hobuse tee peale tagasi. Kannused olid verised, ratsapiits näruks kulunud, higi voolas ojana nii minult kui Soloveilt, kui ma õhtul tallide juurde ratsutasin. Kõik olid juba ammu tagasi jõudnud ja vana vahtmeister oli hakanud rahutust tundma.

«Noh, jumalale tänu, see on tubli,» märkis ta heakskiitvalt, silmitsedes Solovei verest roosakaid halle külgi, «aga möödunud aastal viis ta härra polkovniku otse enda juurde latrisse.»

Muide, Soloveile võlgnen ma tänu ka atestatsiooni eest, mille sain kooli kursuse lõpetamisel: «Võib ratsutada igasuguse hobusega.»

Kooliülem isegi esitas mind tubliduse eest esimese ohvitseriordeni, 3. järgu Stanislavi saamiseks, kuid peastaap leidis, et niisugune autasu andmine ei ole «seadusega ette nähtud», jättes mind ilma sellest tagasihoidlikust mälestusest «hobuakadeemiast» — ühes tema kordedega, taradega ja hobuste higi vänge haisuga.

Ei miski anna siin maailmas suuremat rahuldustunnet kui usaldus, mida osutatakse sulle kui ülemale, ja teadmine, et sinu esimese sõna peale on inimesed valmis läbi tule ja vee minema, ent sageli juhtub, et need õnnelikud päevad mööduvad niisama ruttu nagu tulevadki.

Teades, kui palju aastaid pidid mu teenistuskaaslased kavalergardide polgust järjekorda ootama, et saada eskadronikomandöri kohta, millest muuseas olenes polkovniku auaste errumineku korral, otsustasin ma oma juhtimisstaaži läbi teha mingis ratsaväepolgus — kas Moskvas, oma kodulinnas Rževis või isegi Kiievi sõjaväe-ringkonnas. Ent juhus otsustas teisiti. Läksin kord mööda tänavat ja silmasin vastusõitvat äsja ametisse nimetatud Peterhofi kaardiväe-ulaanide komandöri polkovnik Orlovi. Teades tema kiindumust rivilise esinemise vastu, tõstsin ma käe auandmiseks täpselt mütsirummu juurde, ja tema vastas minu tervitusele samuti täpselt, mitte säärase hooletu käeliigutusega nagu mõned teised. Ta peatas voorimehe, astus mu juurde ja kutsus mind enese poole oma poissmehekorterisse.

«Pean teid ammu silmas ja praegu olete te mulle väga vajalik. Teate ju, et ma võtsin äsja vastu polgu, mida on tarvis elustada pärast seda, kui teda juhtis Napoleon. Teen teile ettepaneku võtta vastu kolmas eskadron minu polgus.»

See ettepanek meeldis mulle nõnda, et iga teise ees oleksin ma heldinud; kuid minu vastas istus sinisesse ulaanimundrisse surutud polkovnik Orlov, tinane pilk ilusal ja otsekui tardunud näol.

Orloviga olin ma pikemat aega ainult korrektses või pigemini isegi pinevas vahekorras. Eemalt ma tihtilugu

imetlesin teda ja isegi kadestasin tema ilusat kuju, kui ta asendamatu kohtuniku osas *concours hippique*'idel keset Mihhailovski maneeži seisis, tumesinine husaarikuub seljas ja ratsaväelase laia kuldpaelaga kintspüksid jalas. Punast husaarimütsi kandis ta peas kuidagi viltu, «soldati moodi», sellega oma uljast sõjaväelase-rühti rõhutades. Selle eest andestati talle nii tema mitte väga aristokraatlik päritolu kui ka suur kiindumus viina vastu, mis tema arusaamise järgi moodustas lahutamatu osa teenistusest «tema majesteedi» husaaripolgus.

Mulle meenuvad manöövrid, kus ma sattusin väesalka, millesse kuulus ka husaaripolk Orlovi juhtimisel. Saabus öö, ohvitserid olid juba ammu telkidesse laiali läinud ja keset suurt hallidest hobustest koosnevat ruutu helendas üksnes ohvitseridekogu telk. Selles telgis istusime Orloviga kogu öö ülal. Ta ei teinud oma mundril kuni hommikuni ühtki nööpi lahti, istus välivormis, mõõk ja revolver vööl. Koidu ajaks olime kumbki ära joonud terve pudeli prantsuse konjakit. Öö jooksul tulid luureosadelt ettekanded — Orlov võttis need vastu. Hiljem saabus korraldus ratsakäskjalg väesalga staapi saata. Orlov käskis korrapidajal, noorel kornetil, «saata ratsakäskjalg viivitamatult 4. eskadronist», ja mõne hetke pärast kostis öövaikuses ühest ohvitseride telgist unine hääl:

«Saata Galuška — Võstrelil!»

«Vaat see on alles ohvitser,» ütles Orlov. «Ta tunneb oma mehi ja hobuseid, ärata kas või öösel üles.»

See oli Molostvov, kes lõpetas Paažidekorpuse minust üks aasta varem. Teda peeti väga heaks riviteenistuse tundjaks ning ta oleks teinud hea karjääri. Ometi tuli tal polgust pärast 1905. aasta revolutsiooni lahkuda, kui eskadron oli keeldunud tema tervitusele vastamast. Soldatid vihkasid teda «kätega rääkimise» pärast.

Kui juba koitis, läksime Orloviga hobuste jootmise paika, mille järel, kui oli joonud napsiklaasitäie vodkat ja suupisteks võtnud hapukurki, läks ta ühte oma eskadroni rännakusaduldust kontrollima. Ta oli reibas ja värske ilmega, justkui polekski sel ööl joonud, vaid korralikult välja maganud.

Seda ööd vististi meelde tuletades käskis Orlov vastuseks minu nõusolekule ulaanipolgus teenida oma kabinetti pudeli šampanjat anda. Me jõime sinasõprust.

Meie teineteisele lähenemisest muide tõmbas õige ruttu kriipsu läbi Jaapani sõda, mis jaotas kaardiväeohvitserkonna sõjast osavõtjateks ja nendeks, kes, nagu Orlovgi, pealinna jäid, et monarhiat puhkeva revolutsiooni eest kaitsta.

Piltilus Orlov kui ulaanipolgu komandör, millise polgu šefiks oli noor tsaarinna, loomulikult meeldis viimasele ja muutus märkamatult rivilasest-burboonist lähedaseks õukondlaseks. Kes rääkis hiljem, et temasse oli armunud kuulus õuedaam Võrubova, kes jälle kinnitas, et troonipärijagi võlgnevat oma ilmaletuleku eest tänu Orlovile, ent kuidas ka lugu oli, kõik lõppes tema surmaga tiisikuse tagajärjel. Siis levis tavaline kumu, et Orlov mürgitati ära, ja üsna usaldustäratavad jutud keisrinna kurbusest, kes käis tema kalmul Tsarskojes leinamas. Ainult üks on kindel, et Orlov oli üks nendest, kellele tahtejõuetu tsaari abikaasa läheneva revolutsiooniohu kartusel lootis...

Orloviga kohtumisest oli ainult mõni päev möödunud, kui ma juba eskadroni vastu võtsin. Majanduskantseleis ootas mind minu eelkäija, vana kooliga rittmeister vürst N. A. Jengalõtšev.

Kõik majanduslikud arvestused toiduainete, hobusemoona ning sepikoja summade alal oli vanemkirjutaja juba aegsasti valmis teinud ja meil jäi üle vastavatesse lahtritesse ainult alla kirjutada, vürstil aga peale selle veel ulaani kuub lahti nööpida ja temalt saadaolev raha pungil täis rahakotist minule üle anda.

Nagu selgus, tundis ta raha järele ajuti üsna suurt vajadust, sest kuna ta isiklikku varandust ei omanud, sõltus ta oma rikkast abikaasast.

«Kui vürstinna raha andis,» seletas hiljem mulle vahtmeister Zelenjak, «siis oli nii meestel kui hobustel hea, kuid pärast muidugi tuli viivitusi ette.»

Siinsamas kantseleis sain ma teada, et kogu toiduse, välja arvatud liha, pean ma ise selleks antava raha eest ostma.

Hobustele hankis intendantuur ainult kaeru, heinte,

õlgede ning rautamiseks vajaliku raua muretsemine oli jäetud eskadronikomandöri hooleks.

Sel ajal kui vürst seletas, mis mõjutas teda loobuma endisest vahtmeistrist, kes oli olnud nii «tubli peremees», et eskadroni õuel jalutanud kanad ja haned ning varsti oleks muretsetud ka lehm, milleks aga vürstil raha ei jätkunud, tuldi meile raporteerima, et eskadron on maneežis üles rivistatud.

Esimesena väljus täielikus paraadvormis vürst, et kaebusi küsitleda ja meestega hüvasti jätta, ning mõne minuti pärast, kui olin oma kavalergardikiivrit peas kohendanud, läksin ka mina. Süda värahtas, kui võõras ohvitser esimest korda minu lähenemisel käskluse andis:

«Valvel! Mõõgad välja! Auandmiseks — võtt!»

Mõõga tervituseks üles tõstnud, astus ta mulle vastu, langetas siis mõõga ja raporteeris selgesti:

«Teile usaldatud kolmandas eskadronis on ohvitsere — neli, unterohvitsere — kolmteist, ulaane — sada kolmkümmend viis.»

Too oli eskadroni vanemohvitser Aleksander Ivanovitš Zagrjažski, kes alles äsja oli tagavaraväest polku tagasi tulnud. Ta oli polgust lahkunud, kavatsedes tegelda põlluharimisega oma suures mõisas Ukrainas, kuid igavust tundma hakates pöördus sõjaväeteenistusse tagasi.

Minu ette on eeskujulikus korras rivistatud mulle «usaldatud» eskadron. Ta näeb väga korralik välja. Tõsi küll, pärast hiiglakasvulisi kavalergarde näivad need mehed hoopis pisikestena, kuid neile sobivad nii väga nende sinised kaherealised mundrid ülal laialiminevate ja allpool koomale tõmbuvate nööpidega; peas uljalt ühe kõrva peale asetatud mustad kerged kiivrid valgete allarippuvate hobusesabajõhvist tuttidega; kiivri esiosal kuldne kotkas ja samasugune paelakujuline plaat pealkirjaga: «Teliši eest 1877. aastal». Selles ratsarivis sooritatud vahvas rünnakus türklaste kaevikutele paistis iseäranis välja ja kandis raskeid kaotusi minu 3. eskadron.

Kaebuste küsitlemise viisin ma rangelt läbi määrustiku järgi, küsitledes üksikult eemal ohvitsere, seejärel unterohvitsere ja lõpuks reamehi. Nagu oli kombeks,

keegi vürsti peale ei kaevanud. Järelikult, väliselt näis kõik korras olevat.

Eskadron rivistus ümber ja Zagrjažski andis käskluse: «Paraadmarsile!»

Ulaanid mööduvad, pööravad oma pea minu poole, püüdes, nagu tollal öeldi, «ülemust silmadega õgida».

«Tänan, vennad,» ütlesin ma, «igaühele tops viina!»

Pärast seda läksin ma ohvitseridega klubiruumi, kuhu vürst oli juba orkestri välja kutsunud, kes võttis mind vastu kavalergardide marsiga. Katkestasin nende mängu, tänasin ja palusin mulle edaspidi mängida ainult ulaanide marssi. Ma teadsin ju, et ohvitseridele on polk täiesti isoleeritud, omaette ja mitte millegagi asendatav maailm.

Suupistelaual oli kõik kasinam kui kavalergardide polgus: viina joodi rohkem, kuid suupistet võeti vähem. Kaks või kolm ohvitseri suupistelaua juurde ei tulnudki, vaid istusid otse lõunalauda. Need olid need, kes olid juba palju maha joonud ja kel puudus võimalus klubis kuuarvet tasuda, mistõttu nad kaotasid õiguse viina või veini nõuda. Siin, ulaanide juures, oli 1. eskadroni komandöri, halliks minevate juustega kirgliku balletiharrastaja Makarovi taolisi rikkaid mehi piiratud arvul; tema eskadroni soldateid hüüti «makaronisööjateks», sest Makarov võis enesele lubada pühapäeviti soldatitele tavalise pudru asemel makarone anda.

Minu ainsaks endiseks tuttavaks vanemate ohvitseride hulgas oli 5. eskadroni komandör, mitte enam noor, kuid uljas rittmeister Nazimov, kes alati käis, kortsunud müts viltu peas ja rõngas kõrvas. Ta säilitas justkui meelega nende kehvade vene aadlike välimust ja kombeid, kellest endistel aegadel komplekteeriti armee-ratsaväepolkude ohvitserid. Kaardiväe lihv ei hakanud talle külge, ja tema eskadron, kes istus parimate tumepruunide puhastverd hobuste seljas, hoidus teistest nagu eemale. Tema eskadroni lauljad laulsid mingisuguseid kõikide poolt unustatud vanaaegseid vene laule, ja see just meid kõigepealt lähendaski, sest Nazimov osutus mitte ainult nende laulude harrastajaks, vaid ka tundjaks. Ta oli abielus vaese aadlineiuga ja elas tagasihoidlikus suvilas kõikidest isoleeritud elu.

Eskadronis oli mul peale Zagrjažski ja nimekirjas seisvate, kuid mitte iialgi teenistuses viibivate vanade staabirittmeistrite ainult kolm noort kornetit — kaks Nikolai ratsaväekoolist, päris tublid rivipoisid Bibikov ja Boboško, ning üks Paažidekorpusest, kleenuke kahvatu näoga Hlebnikov. Viimane sai juba minu komandöriks olemise teisel päeval hakkama sellega, et jäi õppusele hiljaks.

«Tule õige homme hommikul kell seitse minu poole koju teed jooma,» ütlesin ma Hlebnikovile.

Säärase kutse mõte ei vajanud mingit selgitust.

Söögitoaga kõrvuti asuvas salongis seisis roheline pokkerilaud, mille taga hommikust kuni hilisööni veterinaararst presideeris. Pärast teenistust istusid ohvitserid järgemööda laua juurde ning mängisid algul «väikselt». Õhtul tuli Orlov Peterburist tagasi ja «suurendas panust», lausudes süngelt: «Rubla ja rubla võrra rohkem . . .»

Komandöriks olemise esimene päev algas sellega, et minu suvilasse, mis asus eskadronist mõne sammu kaugusel, ilmus noor rahutu vahtmeister Zelenjak.

«Teienimelises kolmandas eskadronis . . .» alustas ta raportit traditsioonilise vormi järgi, millel oli oma mõte tol ajal, mil Vene armee üksused said nimetuse oma komandöri nime järgi.

«Kuid kolm ulaani, kellel eile pärast ülevaatust oli lubatud Peterburi minna, ei tulnud õigel ajal tagasi ja räägivad nüüd, et olid rongis magama jäänud ja Peterhofist mööda sõitnud. Kuidas käsite nendega talitada?» jätkas Zelenjak.

«Kas siis tõesti,» ütlesin ma, «ei sina ega rühmavanem saa nendele selle eest karistust määrata?»

«Ei mitte,» vastas Zelenjak. «Nende hiilgus vürst ei lubanud ulaane kellelgi karistada, vaid õiendasid kõik ise.»

«Aga härrad ohvitserid?»

«Nendesse juba eksimused ei puutu,» teatas Zelenjak kindlalt.

«Tead,» ütlesin ma talle, «kuidas nimetati vanasti niisuguseid untereid nagu sina? «Paelameesteks». Paelu kannavad, kuid vastutada ei soovi millegi eest.»

Siinsamas sain teada, et sõit Peterburi oli ulaanidel haruldane toredus, kuna pealinna võis minna ainult nõndanimetatud väljalubamise kiivrites, neid aga oli kogu eskadroni peale ainult kümme-viisteist tükki; ülejäänuid hoiti paraadi jaoks.

Aru saades, et selle vea parandamine ei seisa minu võimuses, juhtisin ma jutu teisale ning käskisin Zelenjakil eskadron saduldada ja see õppeväljakule viia.

Hobuste koosseis osutus väga kirjuks ja kõhnakehaliseks, mida Zelenjak seletas pikkade kihutamistega Krasnoje Seloo manöövritel.

Eskadron liikus nii tihedate ridadena, et mul tekkis tahtmatult soov anda eeskirjas ettenähtud käsklus «laiali». Just siis ma märkasingi, kuivõrd eskadron oli tõepoolest «segi aetud». Pärast seda käsklust kaotasid mehed enesekindluse, raudjad ratsud aga hakkasid oma rivinaabreid otsides pööraselt hirnuma ja väikeste peadega noogutama. Ratsanike ja hobuste käitumises oli näha teatavat närvilisust, kui mitte juba peataolekut. Otsustasin saavutada üldise rahunemise ja ilusaid sügispäevi kasutades õppeväljakul ning sellega piirnevas Peterhofi pargis tasapisi, ühekaupa ratsasõite teha, hobustel suurauad suus.

Samuti otsustasin soldatite perekonnanimed ära õppida; pidades nimede korduvat pärimist nendele solvavaks, võtsin kombeks igal õhtul loetlusel käia. Sealjuures pidasin meeles isa nõuannet — meeste nägusid teraselt ning tähelepanelikult silmitseda. Ja siis hakkasin ma märkama, et üks 3. rühma ulaan, Tsvetkov, vaatab kuidagi süngelt, tusaselt. Käskisin kord Zelenjakil pärast õhtupalve lõppu Tsvetkovi eskadroni kantseleisse kutsuda. Ei mäleta hästi, kas siis kasarmutes elektrivalgustust oli või kasutas seda üksnes ohvitseridekogu hoone, igal juhul oli pisike tuba, kus eskadroni kirjutaja harilikult istus, nõrgalt valgustatud. Oma ulaani ootel kirjutasin ma laua taga istudes järjekordsetele paberitele alla ning vastasin uksele koputamise peale: «Sisse!» Pöördusin ümber ja nägin Tsvetkovi, kes üksnes juba selle minu liigutuse puhul võpatas, veel rohkem sirgu tõmbus ja end peaaegu vastu uksepiita surus.

«Tule siia,» ütlesin talle.

Kuid ta astus ainult ühe ebakindla sammu ettepoole. Soovimata käsku korrata, tõusin ise toolilt, kuid minu esimese sammu puhul Tsvetkov võpatas ja tõmbas nagu vaistlikult pea tagasi. Mul hakkas õudne. Ühe hetkega mõistsin ma kõik. Ei tahtnud kuidagi uskuda, et selles hiilgavas kaardiväepolgus võisid tarvitusel olla säärased «kasvatusmeetodid».

Tsvetkovi edasisest küsitlemisest selgus, et tema räbala tuju põhjuseks oli kodunt saadud halb kiri. Tema perekond elas viletsuses ja polnud talle juba ammu kopikatki saatnud. Ma teadsin, kui raske on soldatil ilma omaenda krossideta elada, ja nimekirju kontrollides veendusin, et eskadronis on mul viisteist rahata meest. Nendest olid kümme juba sokutatud tentsikuteks ja ohvitseride hobuste eest hoolitsejateks, mille eest igaüks sai viis rubla kuus, kuid Tsvetkovile ja ülejäänutele oli vaja leida mõni teine võimalus.

Külmade ilmade saabumisega leidus see iseenesest. Raske oli meestel hobuste puhastamiseks üles tõusta ammu enne Peterburi koitu, kui termomeeter näitas ruumis ainult viis kraadi sooja, kõigist välisnurkadest aga tilkus vett — kasarmud olid uuemal ajal ehitatud. Millegipärast olid nendes hiiglasuured ahjud. Olin küttepuid polgulaost juba peaaegu kahe kuu eest ette võtnud, kuid viimaks, nähes, et see ei aita, valisin «eskadroni aristokraatia» — rühma-unterohvitseride ja kaptenarmuse [1] — nõuandel äärmise abinõu: püstitada igasse välisnurka väike raudahi. Need ahjud pidi küdema pandama pool tundi enne hommikust ülestõusmist, ja just nende juurde — majandussummadest igaühele makstava kolme rubla eest kuus — määrasingi ma need viimased «kehvikud». «Polgu keiserlik šeff» ei käinud kasarmus kunagi, kõrgemale juhtkonnale aga ei tulnud mõttessegi inseneriametkonna esindajaid vastutusele võtta — telliste «kokkuhoiu» kasarmute ehitamisel võis suurema vaevata avastada.

«Kapsasupp ja puder — see on meie sõber,» ütles endisaegne sõjaväeline kõnekäänd, ning tõepoolest, tsaariarmees valmistati nendest kahest roast koosnev

[1] Kaptenarmus — varahoidja, majandus-allohvitser. *Tõlk.*

lõunasöök igal pool eeskujulikult. Üks asi ei meeldinud mulle — kapsasuppi helpisid puulusikatega ühest kausist kuus meest. Kuid minu projekt — tarvitusele võtta individuaaltaldrikud — kukkus läbi, sest rühmavanemad püsisid visalt arvamusel, et ühiskaussides on puder palavam ja maitsvam. Kõige halvem lugu oli õhtusöögiga, milleks kroonu toidujaotustabeli järgi anti ainult tangu ja rasvaineid. Nendest ainetest valmistati nõndanimetatud «kõrti», mida kavalergardide polgus enamik soldateid isegi ei maitsnud; see müüdi mujale. Ulaanipolgus, tõsi küll, seda nälja tõttu söödi, ent kel oli võimalus, see eelistas oma raha eest osta tee juurde püülileiba, ja unterohvitserid vorsti.

«Noh, kuidas teil eskadroni juhtimine läheb?» küsis minult kord suvitusrongis vana pikkade vuntsidega rittmeister meie naabruses asuvast ratsagrenaderipolgust.

Kurtsin meie õhtusöögi toidunormi kehvuse üle. Siis, istunud lähemale, avaldas ta mulle oma saladuse:

«Jätke lõunasöögist natuke liha järele, ja kui suudate heinte hinnas kokku hoida, siis ostke hobusemoona summade arvel veel naela viis juurde, muretsege suur praepann — ja väikesteks tükkideks raiutud liha tehke koos sibulaga pannil pruuniks; kört keetke eraldi, millesse pärast siis see pruunistatud liha puistakegi.»

Nõnda tegingi. Varsti hakkasid 3. eskadroni ulaanid maitsvat õhtusööki saama, mis teistes eskadronides kadedust äratas.

Eskadroni juhtimise alal olid majanduslikud mured üldiselt peaaegu esimesel kohal, ratsaväes aga need mured kahekordistusid hobuste tõttu. Mulle meenub, kuidas ma esimestel nädalatel rahutust tundsin, kui lahjasid märasid silmitsesin, kes, nagu vanad ratsaväelased ütlesid, «ajalehti lugesid», s. a. alati tühjade söödakünade ees seisid. Olin kuulnud agaratest komandöridest, kes ise kaerte väljaandmist kontrollisid. Kuid pärast esimesi ettekandeid selle kohta, et nii- ja niisugune hobune sööb kaerad ära nõnda ruttu, et tal on söödaküna varsti tühi, loobusin ma sellest ning kehtestasin uue korra: iga rühmavanem vastutab oma rühma eest ja kirjutab talli sissekäigu juurde väljapandud mustale tahvlile kriidiga iga päev oma allkirja, et ta on kindlaksmääratud arvu kar-

nitsaid kätte saanud. Järelikult ei võinud kaptenarmusel ja vahtmeistril — eskadroni peamistel «asjameestel» — midagi näppude külge jääda.

Vürstilt saadud hobusemoonaraha ülejäägi eest tellisin ma Tuulast vaguni suurepäraseid kaeru, mille hinna järk-järgult tasa tegin intendantuurilt kroonuvilja mittevõtmisega. Minu rühmavanemate näod särasid.

«Praegu on kell kaheksa,» ütlesin ma mulle korteris raporteerivale Zelenjakinile, «täna on meie maneežisõit pärast lõunat. Poole tunni pärast tulen ma eskadroni õue ja teen hobuste ülevaatuse, noh, näiteks ainult teisele rühmale. Ära unusta seda kornet Hlebnikovile teatamast.»

Hobuste ülevaatusel peatusin ma sihilikult kauem iseäranis lahjade hobuste ees ja silmitsesin neid igast küljest. Minu juures seisva rühmavanema Piljugini, eskadroni parima ratsutaja nägu läks punaseks, sest tema selja taha, talli ukse juurde, olid kogunenud teiste rühmade vanemad, kes rõõmustasid, et täna pole nende kord punastada... Sel puhul meenub mulle vana anekdoot ühest eskadronikomandörist, kes hobuste ülevaatusel diviisiülemale aru annab: «Oleme püüdnud kõigega toita, teie ekstsellents, küll kliide, küll porganditega, aga nad on juba säärast tõugu!...» — «Aga teie proovige kaertega,» vastab talle vana kindral.

Marjaks kulusid mulle ära ka ratsasõidukoolis saadud teadmised. Korduvalt tegin ma Hlebnikovile ettepaneku õelda oma arvamus, missuguse jala peaks hobusel uuesti rautama. Mul tuli talle isegi see selgeks õpetada, kuidas hobusel tagumist jalga üles tõsta, mida, nagu ma oma kogemuste põhjal teadsin, Paažidekorpuses ei õpetatud.

Juba esimestel päevadel seletasin ma ohvitseridele, et ratsastamine Filisse'i süsteemi järgi nõuab maneeži korralikku külastamist ja rasket tööd. Higist nõretades ja oma mõisas kogutud rasva kaotades ratsutas vahetuse eesotsas Zagrjažski ise, kes oma kõrbi, pisut jõhkra iseloomuga hobust Boretsi suuraudadega taltsutada püüdis.

«Kas ma vaevan teid ratsasõiduga?» küsisin ma kord rühmavanemalt Zaitsevilt.

«Pole viga, teie hiilgus, kuid see-eest on huvitav. Vare-

malt, enne teid, ratsutasime midagi mõistmata, kuid nüüd hakkasime aru saama.»

Ega siis vana Filisse asjata öelnud, et ta eelistab ühe ohvitseridevahetuse asemel õpetada kolme soldatitevahetust. Kuid mitte kõik ei osanud meie soldatite võimeid hinnata, ja isegi minu ratsasõidukooli-kaaslane, eeskujulik sõitja ning sportlane Arsenjev, kes sedasama Filisse'i süsteemi 5. eskadronis läbi viis, ütles sageli:

«Jah, see on küll hea ohvitseridele, kuid soldatitele ei ole Filisse'i süsteem täiesti kohane. Teda tuleb «lihtsustada».»

Kui meile noorsoldatid toodi, kelle jaoks ma võtsin tarvitusele needsamad korded, mille varal mind ennast ratsasõidukoolis ümber õpetati, siis isegi minu kõige suuremad kritiseerijad, pungis kõhuga üleajateenijad-vahtmeistrid teistest eskadronidest, pidid tunnistama, et 3. eskadroni mehed õppisid ratsutama kiiremini kui nende omad.

Filisse'i süsteemist said kõik kiiresti aru. Oli tahtmine üritus lõpule viia, ja siis otsustasin ma maneežist traditsioonilise vitstest herdeli välja heita, mida muide Vene looduses mitte kusagil ei esine. Oli tarvis eskadroni harjutada «surnud» takistusi ületama, selleks õpetama hobuseid hüpetel jalgu paremini üles tõstma. Teades, et see pole eeskirjas ette nähtud, ja peaasi, et aega selleks tööks pole kusagilt võtta, kogusin ma ükskord eskadroni kokku ja seletasin ära, milleks on tarvis kindlaid tõkkeid ületada. Sellest ajast peale oli laupäeviti pärast lõunat, kui maneež oli vaba, seal ikka midagi ratsapeo-taolist. Soldatitele ei olnud sellest osavõtmine kohustuslik, kuid ilmusid kõik. Algasime hobuste õpetamisega hüpeteks ilma sõitjata. Igaüks püüdis, et tema hobune takistuselt kuidagi kõrvale ei põikaks, barjääri kogemata ei riivaks, ja palus esinenud vea puhul luba lasta hobusel veel kord hüpata. Tõsi küll, pärast mõnd säärast seanssi sain ma Orlovilt säru, kuna teised olid talle ära kaevanud, et 3. eskadron teeb õppeharjutusi mitteettenähtud ajal. Kuid töö oli tehtud.

Kõige vähem muret valmistas eskadronikomandörile siseteenistus ning iseäranis vahiteenistus, mis oli eeskujulikult korras. Mihhail Ivanovitš Dragomirov pidas

vahiteenistust sõjalise kasvatuse tähtsaimaks vormiks — kui kõige lähedasemat lahingukorras tegutsemisele.

Kuid kohe eskadroniülemaks olemise algul juhtuski mul vahiteenistuses ebameeldivus. Kohtasin kord hommikul noort kornetit, polgu-korrapidajat, kes kandis ette, et vahipostil puulao juures, kuhu tunnimehed pandi välja ainult ööseks, seisab veel praegugi tunnimees, 3. eskadroni ulaan Iltšenko, kes keeldub ilma vahtkonna paigutajata kasarmusse minemast, ehkki ta on ettenähtud ajast kolm tundi kauem juba külma käes seisnud. Selgus, et paigutaja ei olnud viitsinud tunnimehe juurde minna ja teinud öisele vahetusele korralduse tunnimehele möödaminnes öelda, et ta koju magama läheks. Iltšenko ei võtnud seda kuulda ja teatas, et ilma paigutajata ta oma kohalt ei lahku.

Orlov, kellele pidin sellest ette kandma, rahuldas minu palve paigutaja suhtes, kes osutus viis aastat laitmatult teeninud jefreitoriks, — kohtu alla teda ei antud. Selle eksimuse eest ähvardas meest vangistus, tagavaraväkke arvamine aga pidi toimuma kahe või kolme päeva pärast. Viimaks andis Orlov mulle loa asi oma äranägemise järgi lahendada, ning keskpäeval kutsusin ma ohvitserid kokku ja rivistasin eskadroni söögitoas üles.

«Kolmanda eskadroni ulaanidelt ma küll ei oodanud niisugust teenistusse suhtumist,» ütlesin ma, kutsusin jefreitori rivi ette ja teatasin talle, et armuandmise osaliseks sai ta ainult seetõttu, et oli viis aastat laitmatult teeninud. Jefreitoril purskasid pisarad silmist.

Ent kuidas küll säras näost hiljuti sõjaväeteenistusse kutsutud noorsoldat Iltšenko, kui kogu eskadron ohvitseridega eesotsas tema auks valjusti «hurraa» hüüdis.

Sellega oli see asi lahendatud, ja mulle meenus see lugu ainult neil puhkudel, kui polgu-korrapidaja pärast õhtusööki ütles:

«Noh, täna võib ringkäigu ka tegemata jätta. Vahiteenistuses on kolmas eskadron.»

Sõjaväemäärustiku pühadus ja tõrkumatu alistumine ülemuse käskudele — see oligi kõik, millel soldatite kasvatus põhines. Ulaanipolgus ei tehtud isegi seda vähest mis kavalergardide juures. Seal oli igas eskadronis väike raamatukogu, mis, tõsi küll, koosnes pooleldi

religioosse sisuga raamatutest, kuid selles leidus ka sõjajutte ja mõningaid vene klassikuid. Noorsoldatitega käidi mööda linna ning neid tutvustati mälestussammaste ja peakirikutega. Ma ise võtsin oma esimesel teenistusaastal Soljanoi eeslinnas osa pühapäevaste loengute pidamisest Peterburi garnisoni soldatitele. Midagi taolist Peterhofis ei tehtud, ja see ei huvitanud kedagi. Harimatust peeti peaaegu vapruseks, ja minu kornet Bibikov sai endale hüüdnime «Zarathustra» selle eest, et lubas enesele mõnikord õhtuti suvilas istuda ja raamatuid lugeda.

Ohvitseridekogus ma peale määrustike ja eeskirjade mingisuguseid teisi raamatuid ei näinud ja hoidsin oma akadeemilist pagasit kui mitte kellelegi vajalikku kolikambris seitsme luku taga.

Peaaegu iga päev lõunastasin ma kui poissmees õhtuti ohvitseridekogus. Kuid ka lauas jutt ei klappinud, see ei läinud kaugemale vaidlustest hobuste üle. Elevust tõi mõnikord ainult Orlov ise, kui ta ootamatult söögituppa ilmus ja kord ühest, kord teisest eskadronist lauljaid nõudis. See oli talle otsekui «alarmiks», samuti ka viisiks alamväelaste seisangut ja rivilist rühti kontrollida. Mehed pidid kõik nagu üks mees nokata mütsi viltu ühe kõrva peal kandma ja paremat kätt mundri alumise nööbi taga hoidma. Polgukomandöri köhimisel pidid kõik samuti köhima nagu käskluse järgi — üheaegselt, nuuskamisel aga keelas Orlov ninarätiku tarvitamise: pea tuli kõrvale pöörata ja sõõrmed teineteise järel kinni pigistada. Pööretest ning kindlast sammust saali sisseastumisel ja sealt väljumisel ei tarvitsenud rääkidagi. Siin võis eskadronikomandör ise peapesu saada, eriti joobnud peast.

Kogu see totter drill pidi soldatist pimeda käskudetäitja kasvatama. Soldatilt nõuti ainult sõnakuulmist — ilma kaalutlemata, automaatset.

«Mis on soldat?» õpetati meid sõjaväemäärustiku ja eeskirjade pähetuupimisel.

Vastus: «Soldat on trooni ning isamaa kaitsja sisemiste ja välimiste vaenlaste vastu.»

Sõna «sisemiste» dešifreerimist vältisin ma nagu paljud teisedki, kõheldes sellele sõnale anda täpset defi-

nitsiooni, ja kui ma eskadroni juhtisin ning teda võitluseks ette valmistasin, siis ma sellele isegi ei mõelnud.

Aga kui 1906. aastal mu polgukaaslased, välimuselt heasüdamlikud ohvitserid, said õiguse teha surmaotsuseid läti talupoegade üle ja neid otsuseid parunite mõisates täide viisid, siis sain ma aru, et «sisemisi» vaenlasi ei mainitud juhuslikult, et soldatite kasvatus oli rajatud sellele, et suunata miljonimeheline Vene rahuaegne armee politsei ning timuka ülesannete täitmisele.

Mu sõber Nazimov ei kannatanud karistusekspeditsiooni tegevust välja ja laskis enese maha.

Õnneks sain ma sellest vanasti kuulsusrikka lahingupolgu ajaloo tumedast leheküljest teada ainult ajalehtede kaudu: selleks ajaks olin ma polgust juba lahkunud, kuna soovisin Jaapanile sõja kuulutamise päeval vabatahtlikult tegevväkke minna.

Sõtta sõites oli mul kõige raskem hüvasti jätta oma eskadroniga. Sellel unustamatul õhtul, mil ma küsisin, kes soovib minu käskjalana sõtta minna, astus kogu eskadron ühe sammu ettepoole, avaldades soovi oma komandörist mitte lahkuda.

Viimane kord hämaras söögitoas aknalaual istudes laulsin ma ühes oma ulaanidega endisaegseid ulaanide võitluslaule. Need laulud olid mulle juba kalliks saanud.

Kalliks on mulle kuni tänase päevani jäänud ka mu endised kaasteenijad eskadronist: rühmavanem Piljugin ja kaptenarmus Smirnov; pärast kolmekümne-aastast lahusolekut istume sageli Moskvas klaasi tee juures ja tuletame ühiselt meelde möödunud päevi.

Poole aasta pärast, istudes hiina fansas [1] kuskil Sujetungis, sain ma oma järeltulijalt — eskadronikomandörilt — kirja ning rahakaardi saja kahekümne kolme rubla peale. «See raha,» kirjutas mulle Krõlov, «moodustab viinatopside hinna viimase kahe kuu eest, kuna 3. eskadroni ulaanid tulid kokku ja otsustasid kroonu viinaportsjonist loobuda. Nad paluvad Sind selle raha eest osta kõike, mida ise vajalikuks pead, nende kaasvendade — Mandžuurias viibivate soldatite jaoks, kes on nendest palju õnnetumad.»

[1] Fansa — hiina talumaja (hurtsik). *Tõlk.*

Ka siis juba tundsin ma soldati kurba kasarmuelu, teadsin, mida tähendab soldatile tops kroonuviina, ning võisin seepärast, olles ise läbi teinud kõik eluperipeetiad [1] nii kodu- kui välismaal ja näinud palju välismaade armeesid, säilitada sõjaväeteenistusest vanas armees kõige tähtsama: kõikumatu usu vene soldati hingesse; teist niisugust hinge maailmas ei leidu.

---

[1] Peripeetia (kreeka k.) — äkiline saatuse muutus; ootamatu hari- ehk pöördepunkt draama tegevustikus. *Tõlk.*

TEINE RAAMAT

ESIMENE PEATÜKK

ÄRASÕIT SÕJAVÄLJALE

1904. aasta 26. jaanuari õhtul täpselt kell üheksa sõitsin ma saaniga, mille ette oli rakendatud meie omakasvatatud traavel Krassavtšik, Palee väljaku poolsest küljest Talvepalee paraadtrepi ette. Sellest uksest, mida nimetati «tema majesteedi keisrinna paraadtrepiks», oli luba paleesse minna ainult daamidel, õukondlikku auastet omavatel meesisikutel ja kavalergardide polgu ohvitseridel. Kõik teised külalised tulid paleesse nõndanimetatud Kreštšenski paraadtrepi kaudu, Neeva poolt küljest, ja külaliste lahkumisel oli seal harilikult tunglemine ning segadus üleriietega. Meie poolel oli kõik elegantne ja kombekas. Mina olin üks esimesi sisseastujaid ja kullaga tikitud punastes frakkides keisrikoja teenrid käisid alles mööda udusulgpehme vaibaga kaetud treppi ning kallasid tulikuumadele malmkühvlitele pudelitest keisrikoja lõhnaõli, mis levitas mingisugust erilist, paleele omast aroomi.

Võtsin seljast piibrinahast kraega sineli, mis oli veel Nikolai I ajal kehtestatud tegumoega, ja hakkasin teisele korrale minema.

Kõikidel trepipealsetel ja käänakutel seisid keiserlike jahikoerte valvurid, tressidega kaunistatud tumerohelised kaftanid seljas. Hiiglasuure klaasukse taga, mis eraldas treppi teise korra esimesest väikesest saalist, möödusin ma hiiglastest-paaristunnimeestest, Izmailovski ihukaitseväepolgu soldatitest; mulle näis, nagu oleksin ma alles eile paažina sellelsamal vahipostil seis-

nud. Kuid ma olin juba kavalergardide staabirittmeister, punane kollett seljas ja akadeemia märk rinnas, ning hea tõkatilõhnaga veesaabaste asemel olid mul jalas rattakesteta, nüride tantsukannustega lakk-kamassid. Izmailovski polgu mehed tervitasid mind jefreitorlikult uljalt, ja hetke pärast olin ma juba poolümmarguses nurgasaalis, milles, teadmata mis ajast ja misjaoks, seisis üks suurtükk. Siin olin ma kunagi palju päevi ja öid kavalergardide sisevahtkonnas viibinud. Kavalergardid seisid ikka selsamal kohal, balli puhul palee-paraadvormis, kotkastega vaskkiivrid peas.

Läksin edasi nõndanimetatud suure galerii kaudu, millesse vasakult poolt väljusid uksed tsaari sisemistest ruumidest. Vastaspoolsel seinal rippusid kogu selle laia koridori pikkuses endisaegsete väljapaistvate riigitegelaste ja sõjaväejuhtide hiiglasuured portreed. Nagu tavaliselt, nii peatusin ka nüüd ainult oma vanaisa Pavel Nikolajevitši portree ees, millelt ta langetatud silmalaugude alt rahulikult minu peale vaatas.

Ümmarguses saalis, nõndanimetatud «rotundis», tervitasid mind kui keisrinna endist kammerpaaži lahke kummardusega nägusalt riietatud teenrid-kiirkäskjalad, jaanalinnusulgedest tutiga kübarad peas, ja keisrikoja hiiglakasvuline valge turbaniga neeger. Peeter I ajast peale peeti neegrit tsaari isiku lähimaks ihukaitsjaks.

Suures Nikolai saalis polnud peakroonlühter veel süüdatud. Nurgas häälestasid keisrikoja kapelli orkestrandid, punased frakid seljas, kiirustamata oma pille. Ma seltsisin kolme ohvitseriga, kes seisid keset hämarat saali. Need olid mu kolleegid tantsujuhatamise alal. Jäime ootama oma ülema — balli peadirigendi kindraladjutant Strukovi päralejõudmist. Sihvakas, piitsavarrena peenikese pihaga Aleksander Petrovitš, ulaanimunder seljas nagu valatud, ordenilint üle õla ja Georgi rist nööpaugus, oli noorpõlves kuulus ühe parima suurilmatantsijana. Temale just oligi balli dirigeerimine ülesandeks tehtud. Omalt poolt oli ta kinnitamiseks ette pannud meid, oma nelja abilist. Strukov rõhutas meile osutatud «kõrget usaldust», seletas iga tantsu korda ning jaotas juhtimise hõlbustamiseks saali neljaks võrdseks karreeks, määrates nendele numbrid vastavalt meie

polkude numbritele diviisides. Minu karree osutus esimeseks ning seetõttu tsaari perekonna asukohale kõige lähemaks.

Kutsutud hakkasid kiiresti kohale saabuma, kroonlühtrite kristall mängles ja küütles tuhandete elektrilampide valguses, saali kõrval asuvas galeriis aga oli juba avatud rinnakõrgune einelaud šampanja, jõhvikamorsi, mandlijoogi, puuvilja ja suurte vaasidega, mis olid täis keisrikoja kondiitritöötubades Tsarskoje Seloos valmistatud küpsiseid ning kompvekke. Niisuguseid maiustusi kuskil müügil ei leidunud, ja igaüks püüdis seda külakosti rohkem koju kaasa viia.

Einelaua juures tunglesid ohvitserid. Seltsisin ühe grupiga ulaanipolgust, kus ma pärast akadeemia lõpetamist eskadroni olin juhtinud. Minul kui tantsijal ei sobinud šampanjat juua, et hingeõhus alkoholilõhna ei oleks.

Erilist huvi äratasid saalis diplomaatilise korpuse liikmed. Kuid Jaapani suursaadikut nende seas enam ei olnud — Jaapaniga olid diplomaatilised suhted katkestatud, ja kõik rääkisid «Novoje Vremja» artiklitest ning jaapanlaste lubamatutest pretensioonidest Koreale.

Siis sööstis enamik ohvitsere daamidele ja preilidele vastu, et neid aegsasti mõnele tantsule paluda.

Häältesumin üha tugevnes, muutus raskeks kirjust ja nägusalt riietatud rahvamurrust läbi rüselda. Peterburi eliit uppus juhuslike külaliste, daamide ja preilide sekka, kes olid paleesse sattunud oma meeste või isade teenistusliku seisundi tõttu või olid provintsist kokku sõitnud rikaste aadlike sesoonile: nad otsisid oma tütardele peigmehi, paremat pruutidebörsi aga kui suur õukonnaball oli raske leida.

Neid provintsipreilisid ja -prouasid võis kohe kergesti ära tunda: nad surusid end vaheseinte juurde, mis eraldasid saali galeriist. Mulle meenus vastuvõtt, mida kõrk Peterburi seltskond mulle enesele, endisele provintslasele, oli osutanud, ja seepärast leidsin erilist rahuldust selles, et kutsusin tantsima just neid pealinna poolt ärahirmutatud daame.

Uste juures, kust tsaari perekond pidi väljuma, tunglesid keisri saatjaskonna kõrgemad aukandjad. Nende

hulgas seisis samuti poolvõõrana sõjaminister kindral-adjutant Kuropatkin.

Sõjaväelis-õukondlik Peterburi ülemkiht sõjaministri ametikoha vastu erilist huvi ei tundnud, kõrgema seltskonna ja kaardiväe intriigid seda ei puudutanud, seepärast taluti kellegi tundmatu Kuropatkini silmapiirile ilmumist algul kergesti. Teati, et ta on lahinguohvitser, on korduvalt haavata saanud, on omal ajal Skobelevi juures staabiülemaks olnud ja Kesk-Aasia vallutamisest osa võtnud. Ent kõrgema seltskonna silmis mingisugused isiklikud teened lihtsat päritolu veel ei hüvitanud. Ja Kuropatkinile ei saadud andestada tema kindraladjutandi-akselbante, kuna need avasid talle pääsu õukonda ja tegid ta tiitlit omavate isikutega ühevõrdseks.

Palees ei aimanud lähenevaid sündmusi keegi.

Ballil läks kõik kindlaksmääratud korra järgi. Kajas keisrikoja tseremooniameistri Vanetška Meštšerski kepi koputus. Silmapilkselt jäi kõik vaikseks, ja neegri poolt pärani avatud uksest tuli sisse tsaari perekond tsaari ja tsaarinnaga eesotsas.

Teeninud seitse aastat kavalergardide polgus, tundsin ma juba hästi kõiki suuri õukonna-vastuvõtte ja seepärast hakkasin mind huvitava daamiga rahulikult vestlema. Suurem osa kutsutuist trügis esimestesse ridadesse, et oma silmaga paremini näha traditsioonilist polonneesi, millega ball avati.

Esimese paarina alustas tantsu tsaarinna — juba kehast tüsenenud ja oma kenaduse kaotanud — diplomaatilise korpuse vanema, Türgi suursaadikuga, kes kandis peas punast fessi. Too hoidis Aleksandra Fjodorovnal puht-idamaise aupaklikkusega käest kinni ja püüdis «Jevgeni Oneginist» mängitava poloneesi taktis mitte eksida.

Selle paari järel läks tsaar, hoides käest kinni vananeval kaunitaril, Prantsuse suursaadiku markii Montebello, suurima šampanjafirma omaniku abikaasal.

Nende järel läks ärimehest markii ise ühes suurvürstinna Maria Pavlovnaga, tsaari lelle Vladimiri abikaasaga. Edasi järgnesid samalaadsed paarid, s. o. tsaari perekonna ja diplomaatilise korpuse liikmetest. Sujuvalt

möödusid nad pika kolonnina saalis seisvate teise järgu surelike tungleva hulga eest, mis koosnes vanadest meestest — Riiginõukogu liikmetest, senaatoritest, kindralitest —, mõnevõrra noorematest õukondlastest ja igasuguses auastmes kaardiväeohvitseridest. Armeelasi säärastele vastuvõttudele ei lubatud.

Niipea kui polonees oli lõppenud, tõttas Strukov keisrinna juurde, tegi aupakliku kummarduse ja kandis midagi ette. Vastuseks järgnenud peanoogutusest võis aru saada, et Aleksandra Fjodorovna avaldas oma nõusolekut. See tähendas esimese kontratantsu avamist, ja meie kõik, Strukovi abilised, asusime mitte ilma raskuseta nelja karree moodustamisele, igaühes sada kuni kakssada tantsijat. Tants koosnes kuuest erisugusest figuurist, mis sooritati meie poolt prantsuse keeli antud käskluste järgi üheaegselt.

«*Les cavaliers, avancez*,» annan käskluse ja näen, kuidas minust mitte kaugel täidab usinalt ning korralikult minu käsku punases kaardiväekasakate tšekmeenis polkovnik — Nikolai II.

See puhtväline lähenemine valitseva klassi ladvikule õnnestus tal halvasti. Nikolai II tundis end mitte peremehena, vaid pigemini külalisena, kes traditsiooni kohaselt mingit kohustust kandis.

Vanemad inimesed, nagu näiteks minu ema Sofja Sergejevna, kes oli tantsinud Aleksander II ajal, tuletasid sageli meelde, kui suur vahe on endiste aegade ja uue valitsusaja vahel. Nende parandamatute monarhistide sõnade järgi oli Aleksander III peasüüdlaseks tsaari võõrdumisel kaardiväest, sulgedes end hirmu tõttu pärast oma isa tapmist keiser Pauli ajajärgust tuntud sünge Gatšina palee madalatesse tubadesse. Kõik isiklikud suhted, mida tema isa nii kalliks pidas, olid igaveseks ja jäädavalt katkestatud. Isegi keisri saatjaskonna, mis Aleksander II ajal koosnes sadadest kindralitest ja ohvitseridest, sealhulgas ka armee omadest, redutseeris Aleksander III umbes kümne lähedase isikuni. Ta jättis raske pärandi Nikolai II-le, kes troonileastumisel kedagi ei tundnud ja iialgi mitte ühtki inimest ei usaldanud. Ta oli võõras mitte ainult sellel ballil, vaid ka kogu oma maal.

«See kiidetud Aleksander III on kõiges veel rohkem süüdi kui Nikolai II,» ütles Sofja Sergejevna pärast Veebruarirevolutsiooni korduvalt.

Pärast kolme kontratantsu tuli balli kõige tähtsam osa — masurka, millele pidi järgnema õhtusöök.

Minu juurde astus mu endine eskadronikomandör Knorring.

«Mine ruttu suurvürstinna Ksenja Aleksandrovna juurde! Ta küsis, kas sa oled masurkaks vaba.»

Etikett ei lubanud suurvürstinnasid tantsima paluda. Algatus pidi tulema neilt. Kuid suurvürstinnadele ära ütelda ka ei sobinud, ja seepärast tuli mul varem tantsule kutsutud daami käest vabandust paluda.

Tsaari kõige vanem õde Ksenja Aleksandrovna oli abielus oma sugulase suurvürst Aleksander Mihhailovitšiga, omas palju lapsi ega tundnud ammu enam huvi tantsude vastu. Seepärast me masurkat lõpuni ei tantsinudki, vaid vestlesime, mis jätkus ka õhtusöögi ajal.

Olles iseloomult arglik, ütles Ksenja Aleksandrovna, et ta on minust kuulnud Knorringilt, kellega ta oli ammu tuttav, ja et tal oleks huvitav teada saada, kas on tõsi, et olen oma lapsepõlve veetnud Siberis, kas on tõsi, et oskan ise künda ja niita, kas on tõsi, et akadeemiat lõpetada polegi nii raske? Tundsin, et mu kaasvestlejale näivad minu vastused imelikkudena nagu kuu pealt kukkunud inimese jutustus. Ja tõtt öelda, meie vestlus ei harmoneerinud miljööga tõesti mitte.

Toredad palmid ulatusid peaaegu laeni. Nende ümber olid lauad õhtusöögi jaoks. Need palmid toodi vildisse ning õlgedesse mässituna regedel Botaanikaaia ja Tauria aia kasvuhoonetest spetsiaalselt selle balli jaoks paleesse. See oli hiilgus, mis üllatas isegi välismaalasi. Kuid Peterburi eliit oli nende ballide toredusest juba küllastunud, ja keiserlikud vastuvõtud, mis isasid olid vaimustanud, laste meeli enam ei liigutanud.

«Mis ball see niisugune on, kus otse Nizzast toodud süllakõrgusi korve rooside, nelkide ja sirelitega välja ei jagata?» rääkisid noored.

Vanad emakesed ohkasid:

«Meie ajal küll säärast raha välismaale ei loobitud,

lilli ei antud, aga lõbutseda oskasime teist, noortest, mitte halvemini!»

Pärast õhtusööki algas külaliste ärasõit. Enne lahkumist jõin ma «rotundis» harjunud kombe järgi klaasitäie tulist punši; sealtsamast, nurga tagant vasakut kätt, võtsin oma palaši ning kiivri ja ruttasin Balti jaama: seal ootas Peterhofi garnisoni ohvitseride erirong.

Kas võisin ma sellelt uhkelt, lõhnastatud ballilt lahkudes arvata, et see jääb Vene impeeriumis viimaseks, et 1905. aasta revolutsioon suleb Talvepalee uksed Nikolai II-le enesele ja et hirmul olles läheb ta oma perekonnaga alaliseks Tsarskoje Seloosse? Lõpuks, kas võisin ma sel ajal kujutleda, et tulen jälle sellesse paleesse alles palju aastaid hiljem, juba Nõukogude kodanikuna?...

Kell seitse hommikul seisin ma ulaanipolgu maneežis ja andsin käskluse, kuid mitte enam prantsuse, vaid vene keeli:

«Paremalt ühekaupa, kahe hobuse kaugus! Esimene number, sammu — marss!»

Pärast õppust läksin ma harjunud kombe kohaselt polgu kantseleisse. Sel ajal kui ma eskadroni jaoks väljavõtmata kaertest rääkisin, astus minu juurde polgu adjutant Daragan ja andis mulle vaikides üle sõjaväeringkonna staabist saadud ametliku depeši.

«Täna öösel sai meie eskaader, mis seisis Port Arturi välisreidil, Jaapani miinilaevade ootamatu kallaletungi osaliseks ja kandis raskeid kaotusi.»

See ametlik dokument kutsus kõigepealt esile vaidlusi ja arutlusi selle kohta, kas välismaa laevastik tohib meid rünnata ilma eelneva sõjakuulutamiseta? See näis niivõrd uskumatu ja koletu, et mõned kaldusid vahejuhtumit võtma kui ainult tõsist intsidenti, mis siiski veel ei tähenda sõja algust. Pealegi ei võinud uskuda, et mingi väike Jaapan julgeb tõsist sõda alustada säärase hiiglase vastu nagu Venemaa.

Hommikueineks olid polgu kasiinos kohal peaaegu kõik ohvitserid. Mõned jõudsid Piiterist tagasi alles keskpäeva paiku, ja nende poolt jutustatud üksikasjad õise kallaletungi kohta, samuti muljete kohta, mis see kallaletung oli pealinnas tekitanud, selgitasid meile, et see pole enam mingi intsident, vaid sõda. Aga mis on

sõda, sellest enamikul kindlat kujutlust ei olnud. Sõda näis meile lühikese ekspeditsioonina, peaaegu komandeeringuna.

Laua taga minu vastas istuv 1. eskadroni komandör, halliks minevate juustega rittmeister Markov, ütles mulle naiivse tõsidusega:

«Kuule, Ignatjev! Sina räägid, et niisuguse sõjakäigu korral tuleb mõelda ka vastavatele riietele ja varustusele. Mina soovitan sul kõigepealt muretseda hõbedane särp muareest voodril. See on väga praktiline! Ja lõppude lõpuks sa lihtsalt käsi oma kammerteenril kõik, mis vaja, Irkutskisse järele tuua!»

Nii kaugel kui me tõelisusest ka olime, kuid Markovi sõnadele vastasime üksmeelse homeerilise naeruga.

Sealsamas, ohvitseridekogus, teatasid mõned uljaspead kohe oma soovist vabatahtlikult sõtta minna. Mina samuti esitasin kohe pärast hommikueinet polgukomandörile raporti, et mind sõjaväljale saadetaks. Nii ebamäärased kui jaapanlastega varsti peetava võitluse eesmärgid ka olid, nii raske kui mul ka oma kallist kodust ja polgust lahkuda oli, tundsin, et kui veel ühegi päeva viivitan, siis kaotan oma tublide ulaanide lugupidamise.

Kella viieks õhtul olid kõik kaardiväe ja Peterburi garnisoni ohvitserid jälle Talvepaleesse kutsutud. Kuid seekord juba mitte ballile, vaid Jaapanile sõja kuulutamise puhul toimuvale pidulikule koosolekule.

1877.—1878. a. Türgi sõjast osavõtjaid oli kohalolijate hulgas vähe, neid oli vähe järele jäänud, ohvitseride noorem põlvkond aga oli harjunud sõjaväeteenistust võtma nagu iga teist rahuaegset ametit; nendes ohvitserides kasvatati rohkem ustavust trooni vastu kui raske sõjalise vastutuse tunnet kodumaa ees. Võib-olla just sellepärast ei suutnud mitte keegi veel uskuda, et säärane sündmus nagu sõda võib nii lihtsalt ja ootamatult tulla. Ei teatud ka, kuivõrd armee ja Venemaa olid sõjaks ette valmistatud.

Pärast paleekirikus peetud palvejumalateenistuse lõppu astus saali Nikolai II ise, tagasihoidlik jalaväemunder seljas ja harilik kõige vastu ükskõikne ilme näol. Kõik märkasid ainult seda, et ta oli kahvatu ja tavalisest erutatum, rebides käes oma valget kinnast.

Korranud juba kõigile tuntud lühiteadet öisest kallaletungist meie Port Arturi eskaadrile, lõpetas ta külma häälega:

«Me kuulutame Jaapanile sõja!»

Seejärel kostis «hurraa». See kajas vastu palee arvututest saalidest, kuid oli kuidagi kroonulik: ainult vähesed avaldasid soovi sõtta minna.

Keset tohutut tõldade kokkukuhjumist leidsin ma paleest väljudes oma saani, mille pukis oli piduliku päeva puhul meie vanemkutsar, vana Türgi sõja soldat Boris Zinovjevitš ise.

Sõitnud Marsi väljakule, viis ta traavli üle sammukäigule, pöördus siis minu poole ja küsis poolsaladuslikult:

«Kes siis ülemjuhatajaks saab?»

«Räägitakse, et sõjaminister Kuropatkin,» vastasin ma.

«Sellest ei tule midagi välja,» ütles Boris Zinovjevitš ootamatult.

«Kuidas? Miks?»

«Noh, kas või näiteks kindralite vaoshoidmine! Kus ta nendest jagu saab? Need on omavahel näe kuidas,» seletas ta paljutähendava žestiga, lõdvendatud ohjadega rusikaid teineteisest eemale tõmmates ja kokku surudes.

Hiljem sõjas, kui kindralite vastastikusi suhteid nägin, tuli see märkus mulle ikka jälle meelde.

Ruttasin isa juurde, kes istus oma suure kirjutuslaua taga, embasin teda, teatasin raporti esitamisest tegevväkke saatmise kohta ning palusin selleks ema ette valmistada.

«Teadsime seda juba ette,» ütles isa. «Ainult kahju on sind lasta säärasesse sõtta minna!»

Isa kõneles nördimusega, et meil jätkuvat Venemaalgi küllalt tegevust, et võõrsil mitte seiklustesse tikkuda. Ta oli Wittele pahane, kes Dalni linna ehitamiseks oli miljoneid kulutanud ja kroonu rahaga Vene-Hiina Panga asutanud, mis finantseeris sääraste tegelaste, nagu admiral Abaza, hullumeelne Bezobrazov ja nende sõber Vonljarljarski, Kaug-Iga afääre. Isa oli mulle juba enne sõda korduvalt seletanud, et selle kamba ettevõtted ei too Venemaale head ja et ükskord tuleb kogu riigil kal-

lilt maksta nende meeste saagiahnuse pärast, nende metsakontsessioonide pärast, mis nad Jalule[1] otse jaapanlaste nina alla võtsid, kus need olid harjunud end juba peremeesteks pidama. Isa vaatas muidugi neile sündmustele sügavamalt kui mina. Mina aga, nagu muide kõik mu teenistuskaaslasedki, ei mõtelnud pikemalt selle sõja põhjuste ega tema eesmärkide üle. Meis oli lapsepõlvest peale kultiveeritud säärast arvamust, et sõjavägi peab olema väljaspool poliitikat. Jaapanist aga ei teadnud üldse keegi midagi. Peterburis jutustati väljamõeldisi, et viimane kui üks jaapanlane põdevat unehaigust. Nii et uinuvad kõige ootamatumal hetkel! See oli juba täiesti uskumatu! . . .

Palees kohtasin ma polkovnik Gurkot Peastaabist, kes minu juuresolekul jutustas näotust virvarrist meie Tokio suursaadiku A. P. Izvolski ja sõjaväelise agendi polkovnik Vannovski ettekannetes; nad mõlemad esitasid diametraalselt vastupidiseid arvamusi selle kohta, kuivõrd on Jaapan sõjaks ette valmistatud.

«Jah,» kordas isa, «mul on siin silmade ees midagi tumeda eesriide taolist. Kõik sünnib muidugi jumala tahtmise järgi, kuid palun sinult ainult üht — kirjuta sagedamini. Kirjuta puhast tõtt.»

Kui palju kordi nende viimaste päevade jooksul enne ärasõitu isa mind kuumalt kaisutas, ja ilmselt oli näha, kuidas ta oma pisaraid tagasi hoidis . . .

Teadmatus kõiges, mis puutus sõjasse, sisendas talle mingisuguseid halbu eelaimusi. Tahtmatult kandusid need ka minule. Muide, ma ei arvanud, et sõda võib pikale venida, ja kartes otsustavaks momendiks hiljaks jääda, kiirustasin ärasõiduga nii kuidas suutsin. Milline aga oli mu hämmastus, pettumus ja pahameel, kui selgus, et mitte ükski rahuaegse sõjaväelise vormiriietuse ja varustuse ese ei olnud kohandatud sõjaks. Isegi mõõgad olid teritamata. Talvised ja suvised mundrikuued olid kitsad, ilma taskuteta, sinel külm, saapad õhukese, pehme tallaga. Kuid tänu isa hoolitsusele olin ma, mitte nii nagu teised, oivaliselt varustatud kõige tarvilikuga,

[1] Jalu (hiina k. Jalukiang) — Mandžuuria ja Korea piirijõgi. *Tõlk.*

pidades silmas peamist sõjaaegset nõuet — iga eseme vähest kaalu. Must pargitud poolkasukas asendas sooja palitut, õhukesele kübaravildile pealetõmmatavad saapad — nii vilt- kui sooje saapaid, kuna oravanahast voodriga pikk-kuub asendas nii mundrit kui drappriidest palitut. Mulle kingiti isegi välivoodi kokkukäivatest pöökpuukepikestest, mida võis harmoonikana välja tõmmata, ja mis madratsi asemel oli kaetud tiheda sadulavildiga. Sõjakäigul ei võtnud see omapärane voodi pakituna kuigi palju ruumi ega olnud ka raske, takistas aga magamisel keha kokkupuutumist maapinnaga.

Isa tahtis mind reisiks ka veel konservidega varustada, kuid Venemaal neid tol ajal ei tehtud. Alles pärastpoole saatis ta mulle Mandžuuriasse inglise konserve.

Mõlemas polgus, kus ma varem olin teeninud, tähistati minu ärasaatmist lahkumisõunasöögiga ja teelesaatmiskingi — väikese kokkukäiva ikooni — annetamisega.

Viimane ärasaatmine toimus Nikolai vaksalis. Kõik kõned ja soovid olid juba ammu peetud ning öeldud. Jäid üle kuumad kaisutused omaste, sõprade ja polgukaaslastega — kavalergardide ning ulaanidega. Viimasel silmapilgul kutsusid ulaanid mu veel kord einelaua ukse juurde ja pakkusid kandikul šampanjat. Viimaks jäin ma vaguni trepiastmele seisma, et viimast korda oma vanemate poole vaadata. Pisaratki poetamata toetus ema minu tikksirgelt seisva polgukomandöri käele, isa aga seisis pisut eemal sügavas mõtiskluses, naaldanud lõua käele, täpselt selles oma harilikus poosis, milles Repin ta maalil «Riiginõukogu» on jäädvustanud.

Rataste esimeste pöörete puhul kõmisenud «hurraa» harmoneeris ilmselt halvasti nii tema kui ka minu meeleoluga.

TEINE PEATÜKK

MOSKVAST KUNI LIAOJANGINI

Rahulikult liigub Siberi ekspress itta. Kupee akende taga laiuvad ääretud talvised lagendikud, kõik on

ümberringi vaikne ja unine. Jaamades häirivad vaikust ainult heledasti kõlavad ja kuidagi isemoodi vaibuvad traditsioonilised vene kellahelinad.

Selles talveunes ei meenutanud idas puhkenud äikest ükski asi. Üldmobilisatsiooni veel ei olnud. Peterburi ei olnud veel hoogu võtnud.

Tahtsin kannatamatult näha Uraali, millest olin lapsepõlves Permi ja Tjumeni vahel üle sõitnud, kuid Siberi magistraalil võis teda ära tunda vahest ainult rongi veel rohkem aeglustunud liikumise järgi, kuna rong tõusukohti raskelt ületas. Üksnes päike, see pimestav Siberi päike, äratas minus lapsepõlvemälestusi. Mul oli raske uskuda, et kunagi olin läbinud Siberi taiga mitte rahvusvahelises vagunis, vaid kohmakas ja raputavas tarantassis. Lumivalgete linadega kaetud pehmed diivanid, läikivad vaskkäepidemed ja igasugused seintel asetsevad seadmed, pehmed vaibad — see kõik ilmutas luksust ja komforti, mida ma raudteel varem polnud näinud. Sõjalist ohtu meenutas võib-olla ainult vagunite väline terassoomus, mis minu reisi- ja akadeemialennukaaslase, kõiketeadja Serjoža Odintsovi seletuse järgi pidi reisijaid kaitsma hunhuuside tulistamise vastu. Muide, sel puhul soovitati põrandale heita, sest soomus ulatus ainult aknaraamide alumise servani. Rongi üldisele luksusele vastas täielikult ka restoranvagun.

Reisijad olid eranditult sõjaväelased ja peaaegu kõik omavahel tuttavad. Mõned olid oma kaardiväemundri alles äsja vahetanud Taga-Baikalimaa kasakaväe tšekmeeni ja helekollaste lampassidega laiade pükste vastu; teised olid selle univormi selga pannud pärast kestvat, mõnikord ka sunnitud viibimist kas tagavaraväes või erus. Seal näiteks oli ihukaitseväe-husaaride rittmeister, tõupuhta näoga joodik krahv Goleništšev-Kutuzov-Tolstoi. Omal ajal kihutati ta rahavarguse pärast polgust minema, kuna oli soldatite kirjadest raha «leidnud». Aureisijaks oli Bourbon'i prints Jaime, vabarnavärvilistes ratsaväelase kintspükstes Grodno ihukaitsehusaar, hispaanlane, kes vaevaliselt vene keelt purssis, bretöör ja pummeldaja, kes oli põletanud oma elu kord Varssavi, kord Pariisi «poolmaailmas».

Kõige huvitavam oli polkovnik Jelets. Teda, Grodno

polgu husaari, tundis omal ajal kogu Varssavi, teda tundis samuti Peterburi kui ballide ja maskeraadide alalist külastajat, teda tundis ka Kaug-Ida kui andekat kindralstaabi ohvitseri. Muide, Kindralstaabist aeti ta minema värssides kirjutatud salvava satiiri pärast, mille ta oli koostanud Vene kindralite kohta, kes bokserite sõjas [1] vägesid juhtisid. Jelets sõitis käesolevasse sõtta kui kogenud, Kaug-Idaga tuttav mees ning oli oma polgukaaslasest Bourbon'i Jaime'st lahutamatu. Kahtlemata oli Jelets andekas inimene. Ta kirjutas huvitava ajaloolise ülevaate 1812. aasta surematu kangelase Kulnevi kohta. Kuid Jelets, nagu paljudki minuaegsed venelased, kulutas oma andekuse ja hariduse tühistele asjadele, jäädes ainult teravmeelseks frondööriks, ja langes niivõrd alla, et hakkas Bourbon'i Jaime kulul elama.

Siin olid ka minu uljad polgukaaslased, eeskujulikud noored porutšikud — Anitškov, hüüdnimega «Mõõgamees», ja Hvoštšinski, kes luurekäigul olles juba sõja alguses langes. Siinsamas olid veel Skoropadski — tulevane hetman, ja Wrangel — tulevane valgete «juht».

Nad kõik olid ratsaväelased, ja nad läksid eranditult käsakaväeosade täienduseks; suurtüki- ning jalaväelasi ei olnud näha. Mina ühes oma akadeemiakaaslastega — Odintsovi ja Svetšiniga — hoidsin sellest rahvast eemale, ning juhtus harva, et nad meid kõnetasid: selles seltskonnas kindralstaabi ohvitseridest lugu ei peetud.

Valitsesid täielik teadmatus ja kõige segasem kujutlus sellest, mis on sõda. Mälestusest kerkis esile meie ratsaväe kogunemissignaali viis, mida isa meile juba lapsepõlves klaveri saatel laulis. Seda viisi mängisid polgu pasunamehed laagris igal hommikul, andes signaali «koguneda õppusele»:

Ratsurid-sõbrad, nüüd lahinguks valmis!
Pasun ju kuulutab kuulsust ja au.
Vaimustusega võitleme vapralt,
isamaa pärast on armas ka haud.
Häbisse langevad arad ja need, kes

[1] Bokserite sõda — välismaalaste vastu sihitud ülestõus Hiinas 1899.—1901. a. ning selle mahasurumine. *Tõlk.*

käsuta taanduvad sõjateel!
Soldativande ja käskude murdjaid
vihkame rohkem kui vaenlasi veel...

Lapsepõlvest saadik sisendatud sõjalised ideaalid ja sõjavälja lähedus erutasid mind. Väga udune kujutlus oli mul sellest, kuidas me sõdima hakkame, kuidas nimelt täidame oma kohust armee ja kodumaa ees.

«Kõigekõrgema» käskkirjaga olin ma määratud ühe laskurbrigaadi vanemadjutandiks Port Arturi. Kuid ma polnud iialgi näinud isegi selle kindluse plaani. Teadsin ainult, et see kindlus täidab meie Vaikse ookeani eskaadri mereväebaasi ülesannet. Kuid neist üldistest teadmistest oli kindralstaabi ohvitserile vähe, teisi aga meie käsutuses ei olnud. Täpselt samuti tundsid end ettevalmistamatuina Odintsov ja Svetšin, kes ka olid Port Arturi määratud. Me leppisime kokku, et uurime ühiselt raamatuid ja kaarte, mis meil enne ärasõitu õnnestus Nevski prospektil asuvast Peastaabi kauplusest osta. Suured valged laigud nendel kaartidel veensid meid, et tulevast sõjavälja on puudulikult tundma õpitud. Port Arturist ei saanudki ma niiviisi midagi rohkem teada, Jaapani relvastatud jõudude kirjeldustes aga rõhutati suurtükiväe vananenud ja nõrka materjalosa.

Järele mõtlema sundisid ainult mõningad andmed Jaapani elust, nagu näiteks kohustuslik ja tol ajal Venemaal täiesti kättesaamatu üldharidus.

Sel ajal kui kolm noort kindralstaabi ohvitseri oma tuleviku üle nõu pidasid ja mõistatasid, kostis naaberkupee lahtisest uksest:

«Risti!»

«Kaks ruutut!»

«Suur slämm trumbita!»

Teises kupees aga unistati kuulsusest ja autasudest.

«Anna orden, neljas järk — see on punane siidist mõõgatutt. Mõõga käepidemele aga on graveeritud: «Vahvuse eest». See on esimene ohvitseri autasu. Tema järel tulevad ordenite vanemuse järjekorras: Stanislav, Anna ja Vladimir, kuid mõõkadega! Aga lahingutest osavõtjatele ka lehviga. Georgi aga võib saada juba ainult Georgi nõukogu, see tähendab selle ordeni kava-

leridest moodustatud komisjoni ettepanekul, kes peab otsustama, kas kangelastegu väärib seda kõige kõrgemat ohvitseri autasu või ei vääri. Teda ei tule ära vahetada «sõjalise ordenimärgiga», mis antakse ainult alamväelastele ja mida kantakse Georgi lindil ning mida harilikult nimetatakse Georgi ristiks ehk Jegoriks, nagu soldatid ütlevad . . .»

Irkutskisse jõudis rong külmal kuuvalgel ööl. Põlesin kannatamatusest näha neid kohti, mis olid kunagi mulle kodusteks saanud ja millest ma lahkusin veel enne Siberi raudtee valmimist. Vaksal asus Angaraa vasakul kaldal, just selle mäe all, kus me suviti elasime. Irkutskis tuli ümber istuda.

Läksin võõrastemajja ööbima. Mööda jääd üle laia Angaraa sõites tahtsin ma võimalikult kiiremini näha tuttavat valget kindralkuberneri maja jõe parempoolsel kaldal, põliste lehistega aias, millega olid seotud mu õnneliku lapsepõlve mälestused.

Vana voorimees mäletas veel mu isa, kes oli jalutanud mööda Bolšaja Moskovskaja tänava puust kõnniteed ühes kahe poisikesega, kellel olnud vene taljes palitud seljas.

Võõrastemaja osutus süngeks räpaseks röövlikoopaks. Vaheseina taga käratses mingi joobnud seltskond, aga alt, einelauast, kuuldus harmoonika helisid ja avalike naiste kiljumist.

Hommikul läksin ma kasakasotnja kasarmusse, kus vahtmeistrina teenis mu isa endine käskjalg ja meie, laste üldine lemmik Agafonov. Isa oli talle Peterburist telegrafeerinud, et ta mulle sobiva lahinguratsu muretseks, ja tõepoolest leidsingi ma tallist mulle jäetud halli Vaska, «härra vahtmeistri» isikliku hobuse. Agafonov ise oli juba sotnjast lahkunud. Sõjaväes teenitud rahaga oli ta organiseerinud reisijate veo üle Baikali. Ringraudtee ehitamine ümber Baikali ei olnud veel lõpetatud. Listvennitšnoje lõppjaamast tuli üle Baikali talvel hobustega sõita.

Agafonov võttis mind Listvennitšnojes vastu ja viis meid ise üle järve parima troikaga, laias talupoja-rees tjumeni vaibad, mis olid kirjatud eredate rooside ning tiigritega.

Väikesed hallid siberi hobused viisid meid tuhatnelja kihutades mööda laudsiledat lumist teed, ja kahe tunni pärast astusime juba keset «püha merd» jääle ehitatud etapipunkti sööklasse end soojendama ning teed jooma. Milline sõbralik ilme oli sellel köetud barakkide ja auravate kapsasupi- ning pudrukateldega oaasil! Siin peatusid väeosad puhkuseks, mõnikord ka ööbimiseks, kui pärast mitmenädalast vagunites viibimist olid teinud jääd mööda jalgsi kuuekümne versta pikkuse rännaku.

Baikal katkestas meie ainsa kommunikatsiooniliini — üheröömelise raudtee, ning jaapanlased muidugi arvestasid seda lünka meie sõjalises ettevalmistuses.

Vastu õhtut olime jälle rongis, kuid sellel ei olnud Siberi ekspressiga enam midagi ühist. Istusime räpases kütmata vagunis, mis oli tulvil iga liiki rahvast, kelle hulgas kerkis esile juba ka arvukaid tagalakangelasi. Restoranvagunist muidugi polnud juttugi; raudtee einelauad olid tühjad, ning just siin ma oma «köögikarjääri» alustasingi, praadides kuivpiiritusel Irkutskis ostetud suitsusinki ja rukkileiba.

Taga-Baikalimaal edasi liikudes jäi rong aegamisi tühjaks, sest ohvitserid ja soldatid läksid rongilt maha ja sõitsid edasi juba küüthobustega.

«No millal siis viimaks sõja järgi hakkab lõhnama?» küsisime üksteiselt.

«Oodake!» seletas Odintsov. «Kui oleme Mandžuuria jaamani tossutanud . . .»

Piirijaam Mandžuuria oli tol ajal väikese asulaga ümbritsetud ja erines teistest raudteejaamadest ainult kaubarongide kokkukuhjumisega arvukatel tagavarateedel.

Kaldus õhtule, kui meie kindralstaabi ohvitseride kolmik ühel tagavarateel sõjaväetranspordi ülema üles leidis. See ülem, kindralstaabi alampolkovnik, võttis meid avasüli vastu. Kuid tema muretu toon ja joomisest pundunud nägu ei tõotanud midagi head.

«Kuhu teil siis nii kiire on?» ütles ta. «Jõuate veel küllalt sõdida! Täna on siin Punase Risti ball, ja mina muidugi loodan teie peale. Homme aga palun teid minu poole lõunasöögile! Siis arutame kõik läbi!»

Vastupanu osutus asjatuks. Tuli jääda, et alampolkovnikut enda vastu lahkeks teha ja enestele ärasõiduvõimalus kindlustada kas või järgmiselgi päeval.

Väikeses ja sumbunud jaamasaalis keerlesid õhtul paarid — raudteeametnikud, piirivalveohvitserid, daamid, intendandid, kaks-kolm arsti, kuid sõjaväetranspordi ülem ise ei lahkunud einelauast ning jõi «Punase Risti heaks» šampanjat pokaal pokaali järel.

Järgmisel päeval pidurdus ärasõit lõunasöögi tõttu. Pärast mõnd tüütavat tundi, mille kestel alampolkovnik oma joomisoskust demonstreeris, õnnestus meil lõpuks teda veenda meie tõsises soovis võimalikult kiiremini edasi sõita, ja vastu õhtut läkski lõbusaks muutunud seltskond raudteedepoosse, et vagunit välja valida. Depoojuhataja püüdis asjatult tõendada, et alampolkovnikule meeldima hakanud raske pullmanvagun on vasakpoolse vedru murdumise ja pidurite kulumise tõttu sõiduks ohtlik. Kuid meie peremees oli järeleandmatu ja käskis vaguni juba järgmise, jahu transportiva kaubarongi külge haakida.

Tagajärg andis end tunda Hingani tunnelis, millest väljapääs ei olnud selleks ajaks veel täiesti lõpetatud. Esiteks tundsime tõukeid ja seletasime seda vedurijuhi osavusetusega. Kuid vagunisaatja teatas nõutult, et meie raske vagun rõhub allasõidul kogu rongi koosseisule peale. Läksime käsipiduri juurde, aga oli juba hilja: tunnelist välja tormanud, lipsasime mööda pooljaamast, kus rong tingimata pidi peatuma, ja pääsesime purunemisest ainult ime läbi.

Järgmisel hommikul olime õise ärevuse juba unustanud ja läbi akende vahtides jagasime omavahel muljeid uuest, seninägemata maast.

Ääretul kollasel, päikesest säraval tasandikul oli vahetevahel näha kaameleid, üsna puhaste raudteejaamade juures tungles patsidega hiinlasi, soojad sinised käisteta jakid seljas ja paksu pehme tallaga, kontsadeta tuhvlid jalas. Nii Siberi taiga kui sügav lumi — kõik oli kaugele seljataha jäänud. Algas Mandžuuria.

Harbiinis jätsime jumalaga mitte üksnes oma haige vaguniga, vaid ka Moskva—Vladivostoki raudtee peamagistraaliga. Siit eemaldus raudteeharu peaaegu

vastupidises suunas Mukdeni — Mandžuuria pealinna — poole, ning edasi Liaojangi ja Port Arturi poole.

See magistraal etendas kogu selles õnnetus sõjas otsustavat osa. Ta oli ainuke tuiksoon, mis meie armeed täiendas ja ka toitis. Seda magistraali mööda veeresid kahe aasta vältel vagunid tulvil hallidesse sinelitesse pistetud habetunud vene talupoegi, kes olid paisatud kümne tuhande versta kaugusele võõrale maale, et anda oma elu «keisri ja isamaa eest». Seda magistraali mööda liikusid ülipikad rongid jahu ning tanguga (isegi heintega), vaheldumisi arvutute platvormvagunitega, millelt, otsad taeva poole, paistsid roheliste kaarikute ja kuulikastide tiislid ning aisad. Kahjuks oli nendel platvormidel palju harvemini näha suurtükisuudmeid.

Seda habrast üherööpmelist raudteeliini nägid arvatavasti unes kõik Vene kui ka Jaapani kõrgema väejuhatuse esindajad, kusjuures Vene väejuhatus kartis temast eemalduda, kuna Jaapani oma püüdis teda rikkuda.

Sellest magistraalist unistasid nii unes kui ilmsi ka vanad tagavaraväelased, et oma kodumaale võimalikult rutemini tagasi pöörduda. Tema järele igatsesid ohvitserid, sest jaamades võis mitte üksnes suupistet võtta, vaid ka napsitada, sanitaarrongides aga võis end soojendada, valgete pearätikutega vene neiusid — halastajaõdesid — kohata, nendega lobiseda . . .

Sedasama magistraali mööda liikusid ka staabirongid. Esimest niisugust rongi nägime Mukdenis. Siin asus ka Kaug-Ida asevalitseja, maa- ja merejõudude ülemjuhataja admiral Aleksejevi staap. Staap ise paiknes raudteeasula väikestes hallides majades, kuna asevalitseja elas erirongis, mis seisis vaksali juures. Staabi ohvitseride ja adjutantide välimus oli meie hämmastuseks siin niivõrd peen, nagu oleksime neid kohanud mitte sõjakäigul, mitte rinde lähedal, vaid Krasnoje Seloos. Mitte keegi ei rääkinud olukorrast sõjaväljal, justkui poleks sõda veel alanudki.

Pärast lühiajalist luksuslikus salongvagunis ootamist tuli meie juurde asevalitseja ise, umbes viiekümneaastane musta, juba halliks tõmbuva, kuid hoolikalt pügatud habemega ja tumedate kavalate silmadega räs-

sakas mees. Ta kandis kuldpagunitega musta mereväesaterkuube; pagunitele olid tikitud kolm musta kotkast ja Nikolai II nimetähed, mis vastasid täisadmirali auastmele ja kindraladjutandi tiitlile.

Meie raportid ära kuulanud, surus Aleksejev meil igaühel meremehe kombel tugevasti kätt ja ütles vastuväitmist mittesalliva tooniga:

«Kellel seal Peterburis siis pähe turgatas sääraseid ametissemääramisi teha? Port Arturis võiks rahvast veel vähendada! Seal on piisavalt mitte ainult kindralstaabi ohvitsere, vaid ka šampanjat ja naisi! Mandžuuria armees aga pole mitte kedagi! Muudan kõigekõrgema käskkirja ära! Port Arturi sõidab ainult üks. Noh, näiteks teie,» ütles ta Odintsovile kui kõige nooremale osutades. «Svetšin ja Ignatjev aga peavad juba homme Mandžuuria armee juhataja staapi ilmuma, kus nad oma ametissemääramised kätte saavad. Soovin teile kõigile edu,» ütles admiral vaevalt märgatava aktsendiga, mis reetis tema armeenia (ema poolt) päritolu.

Meile meeldis asevalitseja resoluutne toon. Tema Peterburi korralduste järsk kriitika ei pannud mind isegi imestama — olin lapsepõlvest saadik isalt küllalt kuulnud neist mõttetustest, mis ministeeriumide kantseleidest välja läksid.

See admiral Aleksejevi sõltumatus seletus võib-olla ka tema päritoluga: käisid visad jutud, et ta oli Aleksander II väljaspool abielu sündinud poeg ning järelikult Aleksander III vend.

Järgmisel hommikul olime Svetšiniga juba Liaojangis, Mandžuuria armee juhataja Linevitši staabis. See oli tüüpiline rahuaegne sõjaväe-ringkonna staap, kus kõikidel töötajatel lasus kolkas asuva garnisoni igavusepitser, kus vanale armeejuhatajale, kes uhkusega kandis bokserite sõja eest saadud Georgi risti, sobis üpris hästi «papakese» Linevitši hüüdnimi.

Staabi ülemaks oli kindral Holštševnikov, täiesti ilmetu mees, ja tema abiks, nõndanimetatud kindralkortermeistriks, Linevitši väimees, kindralstaabi polkovnik Oranovski.

Staabi nimekirjas oli ka Linevitši poeg. See kõik andis rahulikule Habarovski staabile, mis ootamatult oli sat-

tunud vastutusrikka lahinguülesande täitja ossa, perekondliku iseloomu.

Siin valitses tegevusetus, sest raudteed mööda polnud saabunud ainsatki soldatit, ehkki sõja algusest oli möödunud juba kaks kuud.

Mittemidagitegemisest hakkasime Liaojangi elu tähelepanelikult vaatlema. See oli hiina väikelinna elu ühes tema rahvarikaste tänavate, arvutute turgude, tänavateatrite ja end salapäraste paberakende taha varjavate kartlike hiinlannadega. Kuid mida rohkem ma seda linnakest silmitsesin, seda vähem sain aru, mis ometi ajas meid siia, Mandžuuriasse. Millega me tahtsime siin kaubelda, kellele ja millist kultuuri istutada? Iga hiina fansa on meie vene talutarest avaram ja puhtam, ning siinsete õuede ja tänavate puhtuse üle võivad ka meie linnad kadedust tunda. Millised sillad! Kivist, kaunistatud hallist graniidist raiutud muistsete skulptuuridega! Need, nagu paljud teisedki mälestusmärgid, räägivad tsivilisatsioonist, mis on vana mitte sadu, vaid tuhandeid aastaid.

Venemaal kuulsin, et meie kaupmeeskond tunneb turuotsinguil Mandžuuria vastu huvi. Kuid nähes hiinlaste sooje riideid, nende kvaliteetseid ja tihtipeale siidist halatte, kogesin, et meie Morozovi kumatšid ja sitsid võivad ladudes veel rahulikult edasi seista. Samuti räägiti soolapuudusest, kuid ka seda polnud märgata. Post töötas siin meie omast paremini. Tõsi küll, kultuur ja iseäranis kombed olid siin omapärased, kuid meie eneste tolleaegset kultuurilist mahajäämust silmas pidades ei olnud meie asi neid ümber muuta. Miks me siis tungisime siia?

Mandžuuria talvise maastiku kollane värvus elustus sel aastaajal väikeste tumeroheliste metsasaludega — hiinlaste surnuaedadega. Need salud olid hiinlastele kõige kallimaks pühaduseks. Hiina talupojad rajasid oma maatükid raadiuste järgi, kusjuures need saludsurnuaiad asetsesid ringi keskkohas, nii et põlluharija võis oma põllul töötades enese ees näha oma esivanemate kalmeid, kes olid sama maatükki harinud. Võimatu oli ilma meelepaha ja valuta pealt vaadata, kuidas meie väed neid salusid hoolimatult küttepuudeks raiusid.

Mind määrati algul luureosakonda — justkui spetsiaalselt selleks, et lasta mul veel kord veenduda meie sõjaväelise ettevalmistuse lünkades. Akadeemias meid salaluurega ei tutvustatud. See lihtsalt ei olnud õppeprogrammis ette nähtud ja seda peeti isegi «räpaseks» tööks, millega pidid tegelema nuuskurid, ümberriietatud sandarmid ning teised säärased kahtlased isikud. Seepärast osutusin ma tegeliku eluga kokku puutudes täiesti abituks.

Meil oli oma sõjaväeline luure — kindral Mištšenko ja polkovnik Madritovi ratsasalgad.

Kindral Mištšenko juhatas Korea piiril tegutsevat luuresalka. Kuropatkini kindlal nõudmisel vältis ta Kuroki [1] armee ülekaalukate jõududega lahingusse astumist. Tal tuli leppida ainult nn. «salajastelt» agentidelt — korealastelt — saadavate otse fantastiliste andmetega.

Kindralstaabi polkovnik Madritov tegeles juba kaks aastat enne sõda metsakontsessioonidega Jalu jõel ning peavolinikuna Vene Kaug-Ida Metsa- ja Mäetööstuse Kaubandusühingus, nagu Bezobrazovi eraettevõtet sel ajal nimetati. Olenevalt seisukorrast Kaug-Idas nõudis Kuropatkin kord polkovnik Madritovi vallandamist Kindralstaabist, kord jälle tahtis selle energilise ohvitseri teadmisi ja suuri kogemusi ära kasutada Mandžuuria küsimustes. Lõpuks saatis Madritov sõja mööda improviseeritud väesalkade eesotsas, mis olid muust sõjaväest niivõrd lahutatud, et ta pärast purustavat lahingut Mukdeni all sootuks unustati. Madritov oli oma väeosadega äkki Jaapani armeede tagalasse sattunud ja tal läks üksnes suure vaevaga korda piiramisrõngast läbi murda.

Leidsin end olevat nagu pimedas metsas keset vabatahtlikke hiinlastest informeerijaid ja kahtlasi hiina tõlke.

Staap istus Liaojangis pimesilmi, olles äraootaval seisukohal. Selgus, et joodikust alampolkovnikul Mandžuuria jaamas oli õigus — rutata polnud kuhugi.

---

[1] Kuroki — Jaapani kindral; saavutas mais 1904 võidu Vene vägede üle Jalu jõel ja paistis hiljem silma Liaojangi ning Mukdeni lahingus. *Tõlk.*

Viimaks ometi sõitis 20. märtsil Liaojangi vaksali ette tasa ja pidulikult tore rong, mis koosnes kümmekonnast raskest pullmanvagunist. Vaksal oli kaunistatud mõninga kolmevärvilise luitunud lipuga, perroonil aga võttis staabiohvitseridest ümbritsetud «papake» Linevitš vastu oma järeltulijat, äsjanimetatud Mandžuuria armee juhatajat kindraladjutant Kuropatkinit.

Meie, vähesed kindralstaabi ohvitserid, märkasime kohe oma uue kõrge ülemuse ligipääsematust — kui Linevitš meid talle esitles, ei andnud ta kätt.

Kuropatkini saabumisega muutus staabielu teiseks. Nagu meie kõik, nii elas ka Linevitš raudteeasulas, kasutades, tõsi küll, selle parimat, kuid ikkagi tagasihoidlikku maja, Kuropatkin aga jäi elama rongi, mille jaoks juba oli ehitatud eri raudteeharu. Linevitši isiklik saatjaskond, mis koosnes tema oma pojast ja kahest tõusiklikust adjutandist, nagu öeldakse, «ei võtnud palju ruumi». Kuropatkini hiilgav saatjaskond aga moodustas oma erilise maailma — «rongi», kuhu isegi meil, kindralstaabi ohvitseridel, alates staabiülemast enesest, oli sissepääs võimaldatud ainult ametiasjades.

Igal rongielanikul, kõige tühisem käskjalg kaasa arvatud, oli oma eraldi kupee, Kuropatkinil enesel aga — omaette salongvagun magamistoa ja töökabinetiga. Rongi koosseisu kuulus ka esmaklassiline restoranvagun, varustatud rikkalike toidumoona-tagavaradega, mis toodi kohale ning mida täiendati Venemaalt, ja isegi vagun-kirik heledast karjala kasest ikonostaasiga ning arvukate ikoonidega, mis kindralile olid tema ärasõidu puhul kingitud.

Kuropatkin alustas sõjaväeteenistust tagasihoidliku armeeohvitserina. Hiljem võttis ta kogenud kindralstaabi ohvitserina osa lahingutest, oma ülema, «valge kindrali» Skobelevi sõjakäikudest, nägi Turkestani liivavälju, viis isiklikult vene laskureid tormijooksule Kokandi alistamisel. Tekib küsimus, kust tuli Kuropatkinil vajadus välise hiilguse järele, enese ümber ligipääsematuse õhkkonna loomise järele?

Kõik sai selgeks sellest hetkest, kui mõte kandus kümne tuhande versta kaugusele, sellesse sõjaväelisõukondlikku ringkonda, millega Kuropatkinil tuli kokku

puutuda pärast talle ootamatut hüpet sõjaministri ametikohale ja isegi «tema majesteedi saatjaskonda». Õukonnas teda ei tunnustatud. Viibides kaugel temale vaenulikust õukondlikust maailmast, kopeeris ta ise seda, leides selles mõnesugust rahuldust. Samal ajal sidet Peterburi kõrgema seltskonnaga alal hoida soovides koostas ta oma saatjaskonna peaaegu täiesti tiitliga isikutest.

Esiteks truu, tagasihoidlik «ori» — usaldusmees, polkovnik, väikemõisaomanikust parun, ilmetu Osten-Sacken. Siis isiklikud adjutandid. Kui ma polgus teenistust alustasin, õpetas mind isa: «Hakka kelleks tahad, ainult isiklikuks adjutandiks mitte!»

Selle ametikohaga oli Vene armees alati ühenduses kujutlus mingist orjalikkusest, poolteenerlikkusest.

Ent Kuropatkin leidis enesele kaks kõige hiilgavamate kaardiväepolkude esindajat. Tõsi küll, neil meestel oli tulnud kaardiväemundritest ilma jääda — abiellumise pärast Moskva kaupmehe Haritonenko tütardega —, kuid nende nimed olid hiilgavad: kavalergard vürst Urussov ja ihukaitseväe-husaar Stenbock. Aga Kuropatkinil oli ka sellest vähe: ta tahtis Romanovite perekonnaga mitteavalikke sidemeid luua, ning seetõttu viis enesega isikliku käskjalana kaasa tsaari perekonnaga morganaatilises liinis suguluses oleva Serjoža Šeremetjevi. Ehkki Serjoža polnud krahv, oli ta see-eest kirjavahetuses peaaegu tsaari enesega. Siberi kütipolgu tagasihoidlike pagunitega soldatipluusis Serjoža püüdis ka käitumises lihtne olla, mis muide halvasti varjas tema loomulikku kavalust.

«Õuemarssaliks», see tähendab majandusülemaks, oli endine kavalergard, minu eskadronikomandöri vend polkovnik Andrei Romanovitš Knorring. Ta võttis mind lahkelt vastu ja palus «rongi» täiesti «omaks» pidada ning seal «söömas» käia. Kuid ma ei kasutanud seda luba, et end oma uute töökaaslaste silmis mitte esile tõsta.

Pisut omaette hoidus ja suure väärikusega käitus vanim kõigist Kuropatkini kaaskondlastest — kindral krahv Žorž Bobrinski, tulevane (Esimese maailmasõja ajal) Galiitsia äpardunud asevalitseja, mitte millegagi tähelepanu äratav isik.

Kogu see personal seisis vägede juhataja juures teenistuses nimeliselt, kuid ainuke töömees, eranditult kõikide paberite ning telegrammide — isegi kõige salajasemate — koostaja oli kindralstaabi polkovnik N. N. Sievers.

Olles Kuropatkini poolt igasugusest iseseisvast mõtlemisest võõrutatud, suutis üksnes Nikolai Nikolajevitš rahuldada oma kõrge ülemuse kirge kirjutamise vastu.

Saabus mu endine sõdade ajaloo professor kindral Harkevitš, kes asus kindralkortermeistri, s. t. staabiülema operatiivalal töötava lähema abilise ametikohale. Temast muide hakati varsti rääkima, et Kuropatkin oli tema valinud mitte niivõrd operatiivala tööks, kuivõrd pärast sõja lõppu selle ajaloo «hiilgavate lehekülgede» kirjutamiseks.

Saatjaskonnas oli ka oma isiklik «ihuarst», isegi isiklik ihukaitsja — kirjaoskamatu imeerlane [1], Kuropatkini võitluskaaslane Kesk-Aasiast, kes sõja puhul lipnikuks oli ülendatud. Kaukaasia burka seljas ja papaaha peas, vedas ta tulise tekiini hobuse seljas ratsutades oma ülemale binoklit, pikksilma ja väikest kokkupandavat presendist taburetti järele.

Staabiülem kindral Sahharov hoidus omaette ning väljus harva vagunist, mis seisis teisel eri raudteeharul, saja sammu kaugusel armeejuhataja rongist.

Kuropatkini saabumisega tuli meile tööd juurde. Operatiivosakonnas joonestati ilusaid bivakkide skeeme, millel olid ära näidatud «tema ekstsellentsi» liikumisteed. Ülejäänud kindralstaabi ohvitseridele anti käsk uurida Liaojangi rajooni, mille kaitsmisele oleks nagu siis juba mõeldud.

Me pidime kontrollima kaheverstase kaardi täpsust, teede seisukorda ning läbitavust ja eriti hoolikalt uurima kaitsepositsioone.

Pärast rekognostseerimiste [2] lõpetamist soovis Kuropatkin mõnd meie poolt tehtud tööd kontrollida. Saduldati toredad, puhastverd, sõitudest puhanud hobused

---

[1] Imeerlased e. imeritiinid — grusiinlaste hõimrahvas Kaukaasias, Rioni ja Kura ülemjooksu vahel. *Tõlk.*

[2] Rekognostseerimine — maastiku ja vaenlase kohta teadete kogumine lahinguülesannete lahendamiseks. *Tõlk.*

ja kogu «rong» muutus hiilgavaks kavalkaadiks, mille eesotsas ilusal, suurepäraselt väljaõpetatud süsimustal hobusel ratsutas armeejuhataja ise.

«Noh, Ignatjev, viige meid oma lõiku. Algame vasakult tiivalt!»

Sõitsime linnast eemalt ringi, läksime Tai-Dsõhe jõe vastaskaldale ja sealt mulle tuttavat kaldaäärset teed mööda edasi. Tee lõppes varsti nende kõrgendikega, mida 17. armeekorpuse vägedel Liaojangi lahingus tuli oma verega nii ohtralt niisutada. Kui olime ühele sopkale tõusnud, hakkasin ma armeejuhatajale oma kaalutlustest jõe parempoolsel kaldal asuva mägirajooni taktikalise tähtsuse kohta ettekannet tegema.

«Juhin teie ekstsellentsi tähelepanu eriti sellele, et on vaja rutuliselt valmistada kaheverstane kaart maa-ala kohta põhja pool, Jantai kaevanduste suunas,» kandsin ma ette, osutades minu poolt pliiatsiga visandatud krokiidele [1], mis täiendasid kaardi ülemist äärt.

«Noh, kui jumal aitab, siia me neil tulla ei lase!» lausus meie kõrge ülemus sügavamõtteliselt, naeratas siis ja vaatas mu otsa oma väikeste vidukil silmade terava pilguga.

Kahjuks käskis toosama Kuropatkin viis kuud hiljem mul neis kohtades ilma kaardita üles otsida meie nagu pimedas hulkuvaid vägesid, kes tõrjusid tagasi Kuroki armee ümberhaaramisoperatsioone.

KOLMAS PEATÜKK

VÄLISMAA SÕJAVÄELISED AGENDID

«Teile on usaldatud vastutusrikas ülesanne. Te peate organiseerima meie armee juurde määratud välismaa sõjaväeliste agentide vastuvõtu,» teatas mulle kord märtsi lõpul kindral Sahharov, kes oli mu ootamatult oma vagunisse kutsunud. «Neid on kakskümmend seitse meest! Neid tuleb vastu võtta, nende jaoks ruum ja toi-

[1] Krokii — skits, silmamõõduliselt valmistatud maakohaplaan, millel on visandiliselt märgitud need esemed ning ebatasasused, mis on antud ülesande täitmisel olulised. *Tõlk.*

dus korraldada, hobused, sadulad muretseda. Ühe sõnaga, mõtelge see kõik järele ning tegutsege. Armeejuhataja nõuab, et te nende eest igas suhtes vastutaksite. Võtke välirenteist saja tuhande rubla suurune avanss, kuid olge kokkuhoidlik.»

Sõtta minnes ei võinud ma kuidagi ette näha, et sõda määrab kauaks ajaks mu edaspidise saatuse ja moodustab esimese etapi minu palju aastaid kestvas sõjalis-diplomaatilises töös. Side sõjaväeliste agentidega võimaldas mul tundma õppida välismaiste armeede esindajate kombeid ning tavasid, ja seejuures mitte suurmaailma ning diplomaatilistes salongides, mitte manöövritel, mis tihtilugu sarnanevad piknikkudega, vaid sõjas, kus iga ettekanne omandab erilise tähtsuse.

Sõjaväelised agendid ehk, nagu meil neid praegu välismaa eeskujul nimetatakse, «sõjaväelised atašeed» ilmusid esimest korda diplomaatilisele vaatepiirile Napoleoni ajajärgul. Nende kõige väljapaistvamaks algkujuks oli siis Vene polkovnik tiibadjutant Tšernõšov, Aleksander I esindaja Napoleoni juures, kes oma ettekanded saatis vahetult keisrile, suursaadikust mööda minnes. Ta elas Pariisis näiliselt muretut suurilmaelu, omas naiste juures suurt edu ja, juhtides kõige sellega Prantsuse politsei tähelepanu eneselt kõrvale, oskas peaaegu iga päev salajasi kohtumisi pidada Prantsuse Sõjaministeeriumi ohvitseride ning ametnikega, ostis neist mõned ära ja selle tulemusena jõudis Pariisist 1812. aasta veebruari lõpul, see on mõni nädal enne Isamaasõja algust, välja viia tüseda portfelli, mis sisaldas Napoleoni suure armee asetuse üksikasjalised plaanid.

Tšernõšovi õnneliku käe ajel etendasid sõjaväelised atašeed kogu XIX sajandi kestel diplomaatilises töös suurt osa. Pärast 1870. aasta Prantsuse-Preisi sõda legaliseeriti nende seisund iga saatkonna koosseisu suurendamisega spetsiaalse sõjaväelise, pärastpoole ka veel mereväeatašee võrra.

Sõjaväeliste agentide ettekannetele hakati üha suuremat tähtsust omistama ja nende prognoosid osutusid tihtilugu reaalsemaks kui pärisdiplomaatide ennustused.

Välismaa sõjaväelised agendid Mandžuurias andsid mulle mitu väärtuslikku õppetundi.

«Doyen'iks», s. o. auastmelt vanimaks, osutus Inglise kindralleitnant Gerald — kõhn hallijuukseline džentelmen, kuulus tiigrikütt. Jutustati, et ta oli oma eluajal tapnud sada seitsekümmend «kuningatiigrit». Tema nimetamine meie juurde seletus seega, et oma Indias oleku ajal oli ta sealsete vägede juhatajana organiseerinud jahi Nikolai II jaoks, kes Vene troonipärijana Indiareisil viibis.

Geraldi positsioon oli meie sõjaväe juures iseäranis delikaatne, kuna Inglismaa oli tol ajal Jaapani sõjaline liitlane. Vanema (kes on vastutav ka kõikide teiste sõjaväeliste agentide poolt diplomaatilise etiketi reeglitest kinnipidamise eest) ülesannete täitmise tegi eriti keerukaks tema seisundi raskus. Kuid Gerald polnud mitte asjata Briti impeeriumi karakteerne esindaja. Inglased, kes on harjunud end kogu maakeral peremeestena tundma, kohanevad kergesti igasuguses olukorras ja säilitavad alati oma traditsioonilise külmaverelisuse, laskmata ennast millestki häirida, samuti ka oma «mõistusepärase» usinuse ning oskuse rohkem kuulata kui rääkida. Gerald ei palunud minult kordagi midagi, ei kurtnud millegi üle, ja kui ma autasuks tema nii «hea käitumise» eest talle ratsutamiseks oma halli Vaskat pakkusin, siis näis, et tema vaimustusel polnud piire. Ta tõendas kõigile, et Irkutski kasakasotnja hobune on parim kõigist hobustest, kelle seljas tal kunagi on ratsutada tulnud.

Geraldiga oli kaasas endine sõjaväeline atašee Peterburis, veel kõhnem, vaikiv kolonel Waters. Nõnda muidugi ei saanud mitte keegi iialgi teada, mida Waters eneses varjas ja mida ta arvas, kuid teadma pidi ta palju, sest vajaduse puhul võis ta ka väga hästi vene keelt rääkida.

Peatselt ilmus veel kolmas inglane — noor punapõseline major Hume, kes oli komandeeritud otse Indiast ja jõudis meie juurde Hiina kaudu. Erinevalt oma kahest kinnisest kolleegist osutus Hume lõbusaks, tubliks poisiks ja soetas teiste maade noorte esindajatega otsekohe familiaarse vahekorra ning käitus ka minuga vabalt.

Ma ei leidnud selles midagi laiduväärset. Mulle tehti juba siis selgeks terav vahe emamaa ja kolooniate ohvitseride kasvatuses. Pärismaalastest orjade kohtlemiseks

ei olnud kasvatus nõutav, ja koloniaalvägede ohvitserid, kellel elanikkonna hulgas oli privilegeeritud seisund, olid harjunud arvama, et nendele olevat kõik lubatud.

Seda majorit nägime ainult lühikest aega. Gerald palus mind kord enese poole tulla ja, ukse tihedalt sulgenud, küsis, kas mina ka jagan tema arvamust, et major Hume minu suhtes küllaldaselt aupaklikult ei käitu. Kuidas ma ka püüdsin vaesekese kaitseks välja astuda, jäi Gerald nähtavasti oma otsuse juurde ning järgmisel õhtul kadus Hume niisama ruttu nagu oli ilmunudki.

Muuseas paistsid inglased teiste sõjaväeliste agentide seas silma oma mugavate khakivärviliste frentšide ja välivarustusega, mis käesoleval ajal on tarvitusele võetud maailma kõikides armeedes. Buuride sõjas saadud õppetunnid ei möödunud inglastele asjatult. Jaapanlased samuti kasutasid neid õppetunde, riietades oma armee uut moodi ümber.

Geraldist erines järsult Prantsuse sõjaväelise missiooni juht kindral Silvestre, kes kandis mustade «brandenburidega» musta husaarikuube ja erepunaseid pükse. Tore kuldne tikand punasel mütsil ei suutnud sugugi lahkemaks teha tema kollast, sapist nägu püstiseisvate mustade vurrukestega, mis kogu tema kujule andsid väljakutsuva ilme. Sõbralik käitumine õnnestus Silvestre'il kõige halvemini, sest seejuures tema näole valguv mesimagus naeratus ei suutnud kedagi petta, lipitsev toon aga ainult rõhutas ebasiirust.

Seoses Prantsuse-Vene sõjalise liiduga sai Silvestre tõenäoliselt juba Pariisis vastavad direktiivid. Jõudnud Liaojangi, tahtis ta Kuropatkini ametliku nõuandja kohale asuda ja vastavalt sellele teiste sõjaväeliste agentide hulgas privilegeeritud seisukoha saavutada. Talle oli suureks ja ebameeldivaks üllatuseks see, et osutus Inglise esindajast auastmelt nooremaks, ning pärast iga ebaõnnestunud katset armeejuhatajalt eraldi audientsi saada haaras teda sapine meeleolu veelgi tugevamini. Omalt poolt aga arvasin ma, et prantslased peavad ise aru saama, kuivõrd ebasünnis on meil teiste välismaalaste, iseäranis sakslaste ees rõhutada meie sõjalist liitu, mis tol ajal Saksamaa vastu oli suunatud

Meil oli tarvis vahekorda oma läänepoolse naabriga niipalju kui vähegi võimalik parandada ja läänerindel rahu kindlustada. Kuid Silvestre ei olnud võimeline sellest aru saama. Ta muidugi ei võinud aimata, et keiser Wilhelm kingib Nikolai II-le maali, mis tänase päevani endise Livaadia-palee vannitoas ripub ja tulevast «kollast hädaohtu» kujutab. Arvatavasti ei teadnud Silvestre kuni sõja lõpuni midagi Wilhelmi kirjast, milles keiser talle omase uhkeldamiskirega tegi ettepaneku meie läänepiirilt kogu suurtükivägi ära võtta. «Mina ise võtan meie ühise piiri kaitsmise enese peale,» kirjutas ta Nikolai II-le. Ja sõjategevuse arenedes me tõepoolest viisime Mandžuuriasse üle peaaegu kõik oma välisuurtükid.

Silvestre'il oli oma seisundiga seda raskem leppida, et ta enda Mandžuuriasse määramise eest võlgnes tänu vaid sellele poolõukondlikule ametikohale, kus ta seni Prantsuse vabariigi presidendi sõjalise kabineti ülemana teenis. Sellele ametikohale nimetamine oli lahutamatult seotud kolmanda vabariigi kõikide poliitiliste intriigidega, ja kindral, kes selle koha saamisega osavasti toime oli tulnud, oli õigustatud ennast pidama küllalt mõjurikkaks isikuks riigiaparaadis.

Kindral Silvestre, kes ei osanud sõnagi vene keelt, ei lasknud oma käskjalga-ohvitseri, sinist baretti ühe kõrva peal kandvat uljast Alpi kütti kapten Bousset'd, enesest sammugi eemale. Sellega muide jättis ta enese ilma suurepärasest informeerijast, sest Bousset rääkis vene keelt vabalt ja oleks võinud teada saada kõik mis vaja. Bousset oli niivõrd sümpaatne, et seeläbi ta pärastpoole oma teenistusliku karjääri hävitaski — ta lihtsalt õpetati meil purjutama.

Prantsuse missiooni kolmandaks ohvitseriks oli tüsedavõitu ning sünge ilmega suurtükiväelane major Chéminon. Ta oli abielus venelannaga, armastas meie maad nagu oma kodumaad ning elas sügavalt kaasa kõigile meid Mandžuurias tabanud äpardustele. Tal õnnestus varsti pärast kohalejõudmist despootliku Silvestre'i käte vahelt välja rabelda ja minu kaasabil 1. Siberi korpuse kuulsusrikaste vägede juurde komandeering saada. Kuid loomupärane tagasihoidlikkus ei

lubanud sel tõsisel töömehel pärast sõja lõppu välja astuda Mandžuuria väljadel sündinud uute taktikaliste võtete kaitseks. Võib kindlasti öelda, et Prantsuse armee ettevalmistamatus juba Esimeses maailmasõjas oli suurel määral seletatav Vene-Jaapani sõja õppetundide väära hinnanguga.

Itaallased olid oma mereväeagendile Hiinas — kapten Camperiole — korralduse andnud Liaojangi ilmuda, kuhu ta saabuski kahe hiina poisi — «boy» saatel, kellega ta Inglise kindrali suureks kohkumiseks ühises telgis ka elama hakkas. Meremehe pikka traditsioonilist habet kandev piltilus itaallane jõudis Kaug-Idas kaotada kogu euroopaliku diplomaadi lihvi, heitis Vene kindralite arvel nalja ja ütles igaühele suu sisse tõtt. Tema andekus ja lõunamaine terane mõistus sundisid talle tema ebaharilikku käitumist andestama. Tõsiseks muutus ta ainult hetkest, mil Rožestvenski [1] eskaader oli Kroonlinnast välja sõitnud. Kohates mind siis, kui ma juba rindel viibisin, surus Camperio mu kätt ja ütles vastuvaidlemist mittesalliva tooniga:

«Kui tal õnnestub kas või Singapurinigi jõuda, siis võite admiral Rožestvenski nime Nelsoniga ühele tahvlile kirjutada!»

Camperiole täielik vastand oli Hispaania kolonel markii de Mendigoria. Õukondlik-diplomaatiline etikett oli tal ees ja taga, sõjasviibimine aga ainult tema aadlimeheuhkuse atribuut. .

Juba esimesel õhtul võttis ta mul käe alt kinni ja sundis mind peaaegu vägisi kuulama oma armuromaani kõiki üksikasju. Seda vajas ta ainult selleks, et mulle selgeks teha oma vajadust iga päev oma jumaldatule poeetilisse Hispaaniasse kirju saata. Vaene markii! Sõjast tagasi jõudes lõpetas ta oma elu enesetapmisega sellesama oma kireobjekti pärast!

Teda kohutas oma sõdurliku jõhkrusega tema abi kapten de la Serra, kes kogu sõja kestel ei vahetanud määrdunud helesinist husaaridolmanit ega lahkunud

---

[1] Rožestvenski — Vene admiral; juhtis Vene 2. Vaikse ookeani eskaadrit, mis saadeti Vene-Jaapani sõja ajal Balti merest Ida-Aasiasse ja sai 27. V 1905 Tsušima lahingus hävitavalt lüüa. *Tõlk.*

tohutust saablist, mis tuletas meelde Napoleoni husaaride saableid. Pärast kõiki meie hävitavaid lääasaamisi ja taandumisi kinnitas de la Serra aina:

Nous marrchons toujourrs verrs la gloirre! [1]

Vaikides ja keskendunult silmitses oma kolleege heledajuukseline hiiglapikk rootslane kapten Edlund, kes oli uhke oma oivalisele vene keele oskusele. Kandes laiade servadega hiiglasuurt viltkaabut, meenutas ta Gustav Adolfi aegu. Temaga mitte põrmugi sarnanev, väike, närviline, inetu, ekspansiivne norralane Njuqvist püüdis kõikidega samuti vene keeli kõnelda, kuid rääkis seda nii vigaselt, et kutsus esile tahtmatu naeratuse.

Tagasihoidlikult ja vähemärgatavalt käitusid kaks Rumeenia kaptenit ning tõsine Bulgaaria polkovnik Protopopov. Oli iseloomulik, et bulgaarlased juba siis ei saatnud meie juurde mõnd neist paljudest ohvitseridest, kes olid lõpetanud meie Kindralstaabi Akadeemia, vaid eelistasid — arvatavasti erapooletu hinnangu kindlustamiseks — meile saata Itaalia akadeemia kasvandiku.

Omaette hoidusid ameeriklased. Mitte keegi ei suutnud aru saada nende auastmeist khakivärvilistel pooleldi spordikuube meenutavatel sõjaväepluusidel; mitte keegi ei mõistnud, misjaoks need poolsõjaväelised mehed olid tulnud, nemad aga keeldusid kangekaelselt aru saamast mõnest teisest keelest peale inglise keele.

Sõjaväelised agendid olid selle üle pahased, et iga meie taandumise korral mõni neist ameeriklastest meilt lahkus ning jaapanlaste juurde üle läks.

Meie sõjaväge tundsid kõigist teistest paremini sakslased ja austerlased.

Saksa sõjaväelise missiooni juht, kindralstaabi ooberst Lauenstein, maailmasõjas ühe armee tulevane juhataja ja endine sõjaväeline atašee Peterburis, oli vana vilunud ja elus palju kogenud sõjamees. Lauenstein, kellel oli sinine pikk-kuub seljas, nupuga kiiver peas, kõrged, põlvini ulatuvad säärsaapad jalas ja raske teraspalašš vööl, elustas mälestuses endisaegset Preisi armeed, 1870.—1871. aasta sõja võitjat. Tema sõjakas välimus ei suut-

[1] Me läheme alati vastu kuulsusele! (*Prants. k.*)

nud varjata vana koolkonna peent diplomaati, osavat rebast, Euroopa kohta kehtinud proovitud poliitilise valemi «Dreikayserbund» («Kolmekeisriliit» — Vene, Saksa ja Austria keisri liit) pooldajat. Ta arvestas veel kuidagi inglastega, kuid prantslastele ja iseäranis väikeriikide esindajatele vaatas bismarckliku maailmavaate kõrguselt.

Juba esimestel päevadel leidis ta ettekääande, et oma «Kayserbundi» kinnitada, kutsudes minu ja Austria oobersti Csicserics'i [1] talle Berliinist saadetud külakosti proovima. Hilisel ööl, kui kõik teised kolleegid juba sügavasti magasid, tühjendasid kolme suure impeeriumi esindajad üheskoos vana healõhnalise reinveini pudeleid ja, unustanud ajutiseks tõelisuse, jagasid omavahel ajaloolisi mälestusi oma esivanemate Viini, Pariisi ja Moskva müüride all toimunud kaotustest ning võitudest.

Lauensteini rahulikkust häiris aga tema kärsitu abiline major Tettau. Preisi moodi üleskeerutatud vurrukestega paksuke linalakk major ei jätnud tõepoolest kedagi rahule ja oma lakkamatute ning mõnikord üsna taktitute küsimustega esindas saksa kindralstaabi ohvitseri seda tüüpi, kes ennast õigustatuks pidas teadma isegi seda, mida teised välismaalased ei tohtinud teada. Tettau rääkis vene keelt nii hästi, et võis suhelda vabalt mitte ainult ohvitseridega, vaid ka iga soldatiga, kelle poole ta pöördus vene keeli, korrates alatasa sõna «bratets» («vennas»). Ta õppis meie lüüasaamiste tõelisi põhjusi sügavalt tundma ja avaldas pärast sõda trükis oma aruande, hinnates õiglaselt meie soldatite mehisust. Saksa sõjaväes vajalikke reforme läbi viia püüdes hävitas Tettau sellega jäädavalt oma sõjaväelise karjääri: oma pataljonis eeskirjas mitte-ettenähtud taktikaliste võtete tarvituselevõtmise eest võeti parun Tettaul juhtimise-õigus ära.

Mulle meenub kurioosne juhtum ühe saksa kindralstaabi ohvitseriga, kes ilmutas ülearust agarust oma püüdluses «välja paista», saagu mis saab.

Oma «traditsioonilise sõpruse» märgiks komandeeris keiser Wilhelm meie juurde eriohvitseri käsuga viibida

[1] Loe: Tšitšeritš. *Tõlk.*

Viiburi jalaväepolgu juures, mille aušeff[1] keiser oli. Selle korpuse staap, mille koosseisu Viiburi polk kuulus, eelistas majorit igaks juhuks enese juures hoida. Kuid Saksa kindralstaabi ohvitser kasutas seda eesmärgiga — «tutvuda» staabi enese tööga. Selleks jäi ta lõunasöögile alati hiljaks, astus teel staabi fansasse ja pühendas seal mõne minuti staabi paberite perlustreerimiseks[2]. Meie staabiohvitserid märkasid seda, tegid kord fansa tagumise seina sisse augud ning jätsid lauale vene keeli suurelt kirjutatud sedeli: «Ah sa tõbras! Võta arvesse, et sel hetkel vaatab sinule kümmekond vene silma.» Õhtul kihutas õnnetu major kaarikuga meie juurde, armee staapi, kus võttis Lauensteinilt vastu oma kohtuotsuse. Mitte keegi ei näinud teda enam.

Säärastel ohvitseridel oleks tulnud võtta mõni käitumise õppetund oma liitlaste austerlaste juures, kes ammust ajast olid kuulsad peene sõjaväelise kasvatuse ja korrektsuse poolest.

Liaojangis oli Austria-Ungari armee esindatud kahe sihvaka ohvitseriga, kes kandsid pingule tõmmatud rohelisi vanamoelisi mundreid. Ilma selletagi pikakasvulised, näisid nad oma kõrgete kiivrite tõttu hiiglastena. Vanemat neist, ooberst Csicserics de Bascan'i, kes rahvuselt oli ungarlane, peeti üheks oma armee silmapaistvamaks kindralstaabi ohvitseriks; ta oli pärastpoole, maailmasõjas, vastutusrikkal ametikohal. Ta kõneles vene keelt erakordselt hästi, olles õppinud meie kombeid, keelt ja tavasid tundma kellegi kaupmehe naise majas Kaasanis. Sellesse linna suunati Vene valitsuse loal välismaa ohvitserid, kes oma vene keele oskuse täiendamiseks paariks-kolmeks aastaks meie maale olid komandeeritud. Need muidugi ei kaotanud aega ja õppisid Venemaad

---

[1] Venemaale tulles kandis Wilhelm alati selle polgu univormi. Viibides kord Krasnoje Seloos manöövritel, tõmbas ta oma mööga välja ja vene keeles käsklusi andes viis Nikolai II ees isiklikult «oma polgu» rünnakusse. Jutustati, et kord oli ta polgu signalistilt küsinud, mille eest on polgule antud hõbedane signaalisarv.

«Berliini võtmise eest 1760. aastal, teie majesteet!» vastanud signalist järsult.

[2] Perlustreerimine — läbivalgustamine, läbivaatamine. *Tõlk.*

tundma mitte raamatute järgi, mitte saatkonnapaleede akende kaudu, vaid sellisena, nagu ta tõeliselt oli.

Oma Kaasanis viibimise mälestuseks jõi Csicserics teed, kasutades alati teeklaasialust, mille kaupmehe naine talle oli kinkinud.

Tema abiks oli kindralstaabi kapten krahv Szeptycki, kes kogu sõja kestel ei lahkunud Rennenkampfi eelväeosadest.

Juba esimestest päevadest peale oli kogu selle koosseisult ebaühtlase publiku üldise kogunemise keskuseks vaksal. Vaksali einelauas tuli organiseerida ka toitlustamist. Liaojangi einelaud sarnanes kõikide Vene vaksalite einelaudadega: ta oli küllalt räpane ja saali keskkohas asus kõrgemal kohal lett viina ning suupistetega, millé juures varahommikust kuni hilisõhtuni tungles igas auastmes ohvitsere ja igas järgus ametnikke. Lõhnas alkoholi ja hapukapsasupi järgi, kõik oli mähkunud tubakasuitsu halli uttu. Ruum oli täis kainete ja purjus meeste häälte kära, kes lakkamatult vaidlesid ja püüdsid üksteisele midagi tõestada. Siia just tuligi mul neli korda päevas oma «hoolealused» tuua ja seljaga viinaleti poole istuma seada, et nende eest meie purjus tagala näotut pilti pisutki varjata.

Samuti oli ebameeldiv näha, millise taktitu uudishimuga meie ohvitserid välismaalasi silmitsesid.

Pärast iga säärase lõunasöögi lõppu oli tarvis üht või teist ettekäänet kasutades välismaalased vaksalist eemaldada — et nendele lihtsalt mitte võimalust anda mu vestlemishimuliste kaasmaalastega otsesesse suhtlemisse astuda. Vaksal oli juba sõja esimestest päevadest alates muutunud selleks keskuseks, kuhu voolas kokku uudiseid mitte üksnes Venemaalt, vaid ka kõige värskematest ja «usaldusväärsematest» allikatest rindelt. Nende peamisteks hankijateks olid sõja algul Hiina-Ida raudtee kaitseväeosade ohvitserid. Viimaste hulgas oli palju pööraseid mehi, kes Witte poolt nende vägede jaoks kehtestatud kõrgetes palgamäärades leidsid oma sõjalise usinuse peamise stiimuli. Mõnele nendest oli vaksal suurepäraseks auditooriumiks. Siin ei läinud ükski sõna kaduma, siin võis esineda kui mitte kangelasena, siis igal juhul paljunäinud vahva mandžuuria hundina.

Varsti hakkas selle tegevuseta rahvahulga sekka ilmuma ka ohtlikumaid isikuid sõjakirjasaatjate näol. Nendele juba ei saanud enam keegi keelata, et nad oma bloknootidesse «vaksaliuudiseid» üles ei märgiks. Pealegi olid need kirjasaatjad peamiselt välismaalased. Hingasin rahulikumalt, kui olin saanud oma korraldusse restoranvaguni.

Esimene hommikueine väikeste lauakeste taga põhjustas ettenägematu kimbatuse. Kavatsesin oma kohta lõunalauas iga päev vahetada, et järgemööda osutada lahkust kõigile välismaa esindajatele, hoolimata nende auastmest. Ent diplomaatilises maailmas säilis kohajärgsus veel täiel määral. Kui ma esimest korda vagunisse astusin, jagasid sõjaväelised atašeed alles omavahel istekohti, kuid minu koht oli neil juba ette täpselt kindlaks määratud: ja nimelt *doyen*'i — kindral Gerald'i kõrval, kelle laua juurde olid enestele kohad valinud ka Saksa ning Austria armee vanemad esindajad — Lauenstein ja Csicserics. Naaberlaua juures teistest eraldi istusid kolm meie prantslastest liitlast, kes olid samuti minu jaoks neljanda koha reserveerinud, kuid sakslane ja austerlane, kasutades Gerald'i vanemust, keeldusid ilma minuta lauda istumast. Tuli alistuda, ehk küll see iseenesest tähtsuseta fakt lõplikult rikkus minu suhted Prantsuse delegatsiooni juhi Silvestre'iga.

Erinevus eri maade armeede juhtiva koosseisu sõjaväelises hariduses ja kasvatuses andis end iseäranis selgesti tunda nende kirjavahetuses, mis iga päev minu tsensuurist läbi käis. Inglased olid lakoonilised, kuid süvenesid asja olemusse, juhtides tähelepanu meie armee seisukorra raskustele seoses Siberi raudteemagistraali väikese veovõimega ja raskustega Baikali ringraudtee ehitamisel. Sakslased analüüsisid üksikasjaliselt tulevast sõjavälja, uurisid hoolikalt kaheverstast kaarti ning märkisid aegsasti ära meie tulevased kaitsejooned. Prantslased olid veel rohkem pessimistid kui sakslased ja avaldasid imestust, miks meil on suurtükkidest puudus.

Kuid suurriikide esindajad olid siiski kaunis korrektsed. Vastupidi protesteeris itaallane Camperio lõunamaalastele omase ekspansiivsusega tuliselt minu poolt

tehtud märkuse puhul, mille põhjustas tema kirjeldus ehitatavate Liaojangi välikindlustuste kohta. Ta oli siiralt arvanud, et selles pole mingit saladust. Hispaania kolonel jutustas oma kirjades pühapäevastest armeejuhataja rongis toimuvatest hommikueinetest, millele kutsuti ainult vanemaid välismaa esindajaid, ameeriklased aga kirjeldasid hiinlaste kombeid, poode ja kaupu.

Kuid aja jooksul hakkasin märkama, et mõned esindajad ei annagi enam oma korrespondentsi mulle tsenseerimiseks. Pärast korduvaid meeldetuletusi, et kirjade saatmine Hiina posti kaudu ei ole sugugi kindel, tuli mul kehtestatud korra rikkujate vastu abinõusid tarvitusele võtta. Mingeid repressioone ma muidugi rakendada ei võinud ega tahtnudki ning seepärast tarvitasin kavalust.

Hiina postkontor asus samas linnas.

«Kuulge,» ütlesin ma, pöördudes tõlgi kaudu postkontori ülema, pika patsiga hiinlase poole, «siin on ümbrikud aadressidega. Te peate kõrvale panema kõik kirjad, mis on kirjutatud sellesama käekirjaga. Need kirjad tuleb alal hoida ja mulle üle anda.»

«Šen-hou, šen-hou — väga hea,» lalises ärahirmunud hiinlane sügavaid kummardusi tehes.

Manööver õnnestus hästi. Mõne päeva pärast ilmusin ma hommikueinele, hoides käes tervet pakki kirju, mis olid mu hoolealuste poolt minu teadmata teele saadetud. Kogu sellel kirjavahetusel oli juba pikk staaž.

«Eks ma õelnud! Missugused lurjused on hiinlased!» hüüatasin ma teeseldud meelepahaga. «Kas võib neid usaldada? Nad pidasid need kirjad kinni, teadmata, kuidas neid ära saata, ja läkitasid kirjad minu kätte palvega saatjad üles leida. Siin, kolonel, on teie kirjad! Ja siin, major, teie omad! . . .»

Kirju välja jagades silmitsesin ma oma kaasvestlejate hämmeldunud nägusid. Mul kahjuks ei õnnestunud kuulda, kuidas nad pärast einet mind kõvasti kirusid.

Kord hilja öösel, istudes oma toakeses Hispaania koloneli järjekordse ülipika läkituse analüüsimise juures, olin ma üllatatud, kui lävele ilmus kõhnuke valgetverd mees, kelle näo alumist osa kattis totter habe, millega paistsid silma rindeohvitserid, kel paljude päevade kes-

fel ei olnud aega habet ajada. Mõõga ning ratsaväelase padrunitasku kulunud kullatud kanderihm ja halli sineli luitunud välimus tunnistasid, et minu ees seisab ohvitser, kes on tulnud otse «sealt».

«On au ilmuda! Primorje tragunipolgu porutšik krahv Stenbock-Fermor. Armee staabi kidralkortermeistri käsul annan teie korraldusse üle minu luurajate poolt kinnivõetud jaapani salakuulaja.»

«Saška, kuidas sa siis meie juurde sattusid?» küsisin ma, kui olin distsiplineeritud noores poisis ära tundnud ihukaitseväe husaaripolgu korneti Saša Stenbocki. Alles veel hiljuti olin teda näinud tsaari kammerpaažina ja Paažidekorpuse veltveeblina ning seejärel ulja sportlasena husaaripolgus.

Saša käitus kuidagi salapäraselt, ei kõnelnud mõndagi lõpuni ja jättis kuidagi rõhutud inimese mulje. Seletasin seda tema liigväsimusega teenistuse tõttu eelsalgas ja tegin talle ettepaneku ajutiselt minu juurde jääda, sest vajasin juba ammu abilist, kes Euroopa keeli hästi tunneb. Saša tänas, kuid juba teisel päeval palus luba oma polku tagasi minna, et voori jäetud pesu kaasa võtta. Täitsin tema palve ja võtsin temalt sõna, et ta tagasi tuleb. Kindral Harkevitš samuti oli arvamusel, et Stenbock tuleb armee staabi juurde komandeerida. Kuid Sašat ma enam ei näinud ja pidasin teda tapetuks.

Nädala kahe pärast tuli mulle vastu protohierei [1] Golubev, kes oli Kuropatkini juures armee vaimulikkonna juht (sõjaaegsed koosseisud nägid ette isegi selle ametikoha). Kehakas, väärika välimusega Golubev, kallihinnaline siidist rjassa seljas ja raske kullast rist kaelas, kujutas endast rafineeritud vaimuliku diplomaadi tüüpi.

«On juhtunud midagi halba,» ütles Golubev mulle. «Te lubasite krahv Stenbock-Fermoril polku tagasi minna, seal aga on ta palju pahandust teinud. Nüüd on vaja 35. Ida-Siberi kütipolgu süütu preestri, noore isa Šavelski au päästa. Ma võin tema aususe eest vastutada, kuid tema peale on tõstnud kaebust sandarm, kes süüdistab teda suure altkäemaksu võtmises, mille ta just-

[1] Protohierei — koguduse pea- ehk ülempreester. *Tõlk.*

kui olevat Stenbockilt saanud selle eest, et nõustunud teda neiu Nossikovaga Inkous välikirikus laulatama!»

«Millise Nossikovaga?» hüüatasin. «Kas mitte selle poolilmadaamiga, keda me Peterburis kõik tundsime?»

«Sellesamaga.»

«Kuid lubage, mis siis minul sellega asja on?»

«Kas te siis tõesti ei tea?» jätkas Golubev peaaegu sosinal. «Krahv Stenbocki päralt on peaaegu pool Uraali. Ta on täielik orb ja alles hiljuti, kui täisealiseks sai, võis ta asuda oma varanduse valitsemisele, arvesse võtmata oma hooldajaid — keisrikoja ministrit krahv Vorontsov-Daškovi ja kindraladjutanti parun Meiendorfi. Nossikovaga alanud armuromaani kasutades saavutasid need hooldajad tsaarilt krahvi eestkoste alla panemise. Vähe veel sellest — nad viisid noormehe vastu tema tahtmist Primorje tragunipolku üle ja toimetasid ta ümberriietatud sandarmi saatel Mandžuuriasse. Niiviisi on tema miljoneid ju kergem taskusse pista! Neiu aga ei olnud loll — ta vedas sandarmeid ninapidi, värvis enda brünetiks, muretses võõra passi, laskis Venemaalt Rumeenia piiri kaudu jalga ja jõudis ookeaniaurikuga Hiina kaudu kuidagiviisi Mandžuuriasse, kus kohtuski oma armsamaga! See paarike tuli Šavelski juurde, seletas talle oma vastastikusest armastusest ja soovist saada preestrilt enne lahingusseminekut abieluõnnistus. Šavelski aga ei aimanud midagi, võttis kätte ja laulatas nad ära! Hooldajad on kõikvõimsad, nad löövad Šavelski pihuks ja põrmuks, ning minulgi tuleb pahandusi! Olgu siis, et teie isa sõjaväelise vaimulikkonna kõrgema ülema — protopresbüter[1] Želobovski kaudu Šavelski kaitseks välja astub.»

Ma muidugi kirjutasin isale ja kõik lahenes hästi.

Saša Stenbock aga jättis Nossikova pärastpoole maha, ja teda ennast kohtasin ma alles Pariisis, pärast revolutsiooni. Ta oli Venemaalt juba enne sõda lahkunud ning pärast uusi ja niisama tugevaid armuseiklusi muutus vanas eas Pariisi autojuhtide seas üsna populaarseks isikuks. Tema autoasjanduse-oskus ja prantslasi hämmastav äraostmatus aitasid tal saada Pariisis

[1] Protopresbüter — ülempreester (piiskop). *Tõlk.*

ametnikuks sõiduautode juhtimislubade väljaandmise alal.

Kuid kes siis oli too salapärane salakuulaja, kelle Stenbock tookord minu juurde Liaojangi tõi? Harkevitš kirjutas mulle ette kõigepealt võtta tarvitusele kõik abinõud, et vältida vahistatu põgenemist, kuna Primorje polgu komandörilt saadud kirjast selgus, et sõjakirjasaatja käesidet kasutades oli salakuulaja juba kaks korda põgeneda püüdnud. Teinud korralduse, et tema juurde usaldusväärne valve määrataks ja samal ajal talle ka korralik toit ning öömaja antaks, oli mul, tõtt öelda, juba aegsasti kavatsus tundmatut meie huvides ning informeerijana ära kasutada.

Esimese kohtamise temaga korraldasin ma oma toas, pannes igaks juhuks märkamatult väljapoole vahisoldati käsuga mees kinni pidada, kui ta peaks aknast välja hüppama.

Panin laetud revolvri käeulatuse kaugusele, arvates, et nüüd on kõik ettevaatuse-abinõud tarvitusele võetud, seejärel lasksin vahistatut saatnud konvoi vabaks, jäin vangiga kahekesi, teretasin teda lahkelt ning pakkusin istet. Mu vestluskaaslane, visanud ühe jala üle teise, võttis kohe sundimatu poosi, nii et ma kui sellises asjas algaja ainult imestasin, et ei areteerimine ega kõik tema kinniseotud silmadega kohaletoimetamise vintsutused kolme päeva kestel polnud talle mingit mõju avaldanud. Nähtavasti oli ta sääraste täbarate olukordadega harjunud. Ta oli riietatud kergesse frentši ja kaitsevärvilistesse kalifeepükstesse, kandis sääremähiseid ning varrukal veretas tal punane käeside sellele õmmeldud valgete hieroglüüfidega. Ta seletas mulle, et niisugune varrukaside, mis antakse välja Jaapani armee sõjakirjasaatjatele, annab nendele õiguse eesliinile pääseda. Kõige raskem oli kindlaks määrata tema rahvust, kuna ta inglise keelt rääkis ameerika aktsendita. Oma välimuselt — hästi tõmmu nägu, pisut viltused silmad ja pigimustad juuksed — meenutas ta kui mitte jaapanlast, siis Lõuna-Ameerika maade elanikku. Kuid ta kinnitas mulle kategooriliselt, et oskab rääkida ainult inglise keelt ja on ühe Šanghais ilmuva inglise ajalehe kirjasaatja.

Segastest ja vahetevahel vastukäivatest seletustest

jäi mulle mulje, et sõjakirjasaatja ametinimetus on ainult tema tõelise ameti — salakuulamise — maskeerimiseks. Pärast seda kui olin temalt mitte ilma raskusteta välja pinninud teateid jaapanlaste dessandi kohta, tegin ma ettepaneku: mingu ta vabana Jaapani poolele tagasi tingimusega, et tubli rahalise tasu eest uuesti meie juurde tuleks ja vaenlase kohta meid huvitavaid täiendavaid teateid tooks. Ta nõustus, kuid palus tungivalt anda talle mõnesuguseid andmeid meie armee kohta, et jaapanlaste juurde mitte tühjade kätega tagasi minna.

Ent selles küsimuses leidsin ma Harkevitši poolt kõige ägedamat vastupanu. Mäletan, et ainsateks enam-vähem täpseteks andmeteks, mida ma salakuulajale anda soovitasin, olid 30. jalaväediviisi nende kahe polgu numbrid, kes olid juba enne sõda Venemaalt Mandžuuriasse saadetud. Vaidlesin oma endise professoriga kaua, tõendades, kuivõrd kahjutu oleks soovitada agendil jutustada tema poolt kohatud siniste ja punaste mütsirummudega soldatitest ning sellega varjata sihilikult ebaõigeid andmeid, mida me sooviksime Jaapani Kindralstaabile edasi anda. Viimaks, kui olin oma tahte saavutanud, kulutasin ma veel palju aega, et staapi veenda — teha rahaline ülekanne Inglise naeltes Sinmintingist, mis asus väljaspool sõjategevuse piirkonda, Šanghai panka. Viimasel kohtamisel palus tundmatu ennast nimetada Gidiseks ja palus mind teatada talle ka minu täpne perekonnanimi, kuna talle usaldatud delikaatses asjas soovis ta suhteid pidada ainult ühe kindla isikuga.

Gidis pidas oma lubadust ja mitte hiljem kui kolmenelja nädala pärast tuli meie poole tagasi, tuues väärtuslikke teateid lõunast ründava Oku [1] armee parema tiiva kohta, ning sai minult uuesti ülesandeid. Kuid rohkem ma teda enam ei näinud.

Alles järgmise aasta talvel sain ma staabi kaudu kirja, mille oli saatnud Jaapani staap ja mis oli Mukdenisse toimetatud Hiina posti kaudu. See oli Gidise surmaeelne läkitus, kirjutatud öösel enne surmanuhtluse täideviimist.

---

[1] Oku, Jasukata — Jaapani feldmarssal, juhatas Vene-Jaapani sõjas 2. armeed. *Tõlk.*

«Lugupeetud kapten,» kirjutas Gidis mulle inglise keeles, «olen säilitanud Teist head mälestused ja tahan enne surma Teile lühidalt jutustada, mis minuga juhtus. Olen sünnilt portugallane, oma vanemaid ei ole ma kunagi tundnud, vendi ega õdesid pole mul olnud. Poisikesena leidsin ma jungana töökoha ühele Inglise kaubaaurikule, mis sõitis minu kodumaalt Hispaania ja Põhja-Ameerika Ühendriikide sõja ajal Kuubasse. Meeldisin Hispaania vägede juhatusele, mistõttu mind saadeti agendina Ameerika vägede asetusse. Ameeriklased omakorda olid mu hea inglise keele oskuse üle rõõmsad ning andsid mulle ülesande Hispaania poolele, ja niiviisi tutvusingi ma oma uue tööalaga ning hakkasin seda armastama. Kui ma viimane kord Teie staabis olin, asendas Teid kahjuks keegi teine vene ohvitser, kes andis mulle uusi ja üsna üksikasjalisi andmeid teie armee kohta. Esimese pilguga näisid andmed väga huvitavad olevat, kuid Jaapani väejuhatus avastas kohe nende täieliku mittevastavuse tegelikkusele, areteeris mind ja, süüdistades salakuulamises teie kasuks, mõistis mu surma.»

Olen selle kirja alles hoidnud . . .

Ent see episood ei häirinud minu pikapeale väljakujunenud rahulikku päevakorda. Iga õhtu pidin ma sõjaväelistele atašeedele tegema suulisi ettekandeid seisukorra kohta sõjaväljal. Nad ootasid neid ettekandeid alati kannatamatult, lootes «vaksaliinformatsiooni» õigsust sel viisil kontrollida. Välja arvatud ameeriklased, valdasid nad kõik mõnel määral prantsuse keelt, kuid ameeriklaste jaoks tuli mul ettekannet inglise keeles korrata. Kuid mitte kõik välismaalased ei suhtunud meisse ühteviisi, ja seetõttu tuli mul sõjasaladust vajalikult silmas pidades neid sündmuste käiguga tutvustada, niivõrd kui võimalik meie esimeste ebaõnnestumiste iseloomu pehmendades. Väga raskeks aga osutus vaenlase kohta käivate andmete andmine. Sõjaväeliste agentide meie juurde saabumise päeval, s. o. 1. aprillil, ei teadnud me isegi seda, kas jaapanlased on meie rannikul maabunud; andmed olid täiesti vasturääkivad.

Oma esimesed ettekanded pühendasin ma sõjavälja kirjeldusele ja strateegilisele hinnangule, vihjates tol

korral meie korralduses olevate jõudude (kaheksakümmend pataljoni ja kakssada suurtükki) vähesusele, kuna rinde üldpikkus oli umbes kuussada versta.

Sõja esimesel kolmel kuul saime keskmiselt ainult ühe roodu päevas. Ega ilmaaegu kõigile paistnud, et me lihtsalt ei saa Venemaalt ainsatki soldatit. Tõeline seisukord hakkas vähehaaval selget kuju omandama.

Esimeseks rängaks sõnumiks, millest mul tuli välismaalasi informeerida, oli soomuslaeva «Petropavlovsk» kaotus. Laev läks miiniplahvatuse tagajärjel põhja. Koos laevaga hukkus meie tublim admiral Makarov, kellele selles sõjas suuri lootusi pandi.

See ärevus polnud veel vaibunud, kui 18. aprillil jõudsid kohale esimesed halvad sõnumid kindral Zassulitši idapoolse eelväe purustamisest Jalu jõel Tiurentšini juures. Öösel pärast lahingut voorides tekkinud paanikat kujutati kui kogu väesalga paanilist põgenemist. Seda oli välismaalaste eest võimatu varjata, sest järgmisel päeval ilmusid vaksalisse juba esimesed paanikatekitajad, kes olid siia imekiiresti saabunud justkui üsna Fön-Huantšöni juurest, mis asus Liaojangist rohkem kui saja versta kaugusel. Seda ebaõnnestumist oli mul seda raskem seletada, et isegi staabis ei võinud keegi enesele kujutleda, mil viisil õnnestus jaapanlastel laiast jõest karistamatult üle tulla, meie eelvägi tagasi paisata ning isegi mõned suurtükid vallutada. Suurtükkidel oli meie juures siis samasugune moraalne tähendus nagu polgulippudelgi. Suurtükkide mahajätmist peeti suurimaks autuseks.

Jaapani vägede viiekordne ülekaal ei olnud tol korral meile teada, ja viimaks hakati lüüasaamise ainsaks reaalseks põhjuseks pidama vägede halba juhtimist ning isegi kindral Zassulitši isiklikku argust. Tema üksi oli kõiges süüdi! Mitte kellelegi ei tulnud pähe seda painajalikku lahingut kõigis üksikasjades tundma õppida ja ränka õppetundi meie taktikaliste põhimõtete põhjalikuks ümberhindamiseks kasutada. Lahingutest osavõtnud ehk, nagu öeldi, «tule all olnud» vägedel enestel tuli lahinguvõtteid muuta, tule all mitteolnud vägedel aga õppida oma isiklike veriste kogemuste põhjal, makstes sääraste eksamite eest kallilt. Kuropatkin nõnda väljendaski:

ebaõnnestumise puhul — «ei sooritanud eksamit», või ümberpöördult — «sooritasid eksami hästi».

Mida need «eksamid» meile maksma läksid, saime teada mõne päeva pärast, kui nägime oma paljukannatanud mehi, Tiurentšini juures haavatasaanuid, kes sanitaarrongi oodates murruna Liaojangi vaksali juurde olid kogunenud. Pärast ränka kaarikutel ja kanderaamidel põrutamist nägid nad välja täiesti ärapiinatutena. Paljudel olid haavad viis päeva sidumata ja laiadel marlisidemetel hüübinud veri andis tunnistust nende kangelaslikkusest.

«Mille eest?» lugesin ma nende nägudelt.

Nad olid mornid ja vaikivad, need süüta süüdlased.

Minu restoranvagunis oli meeleolu märgatavalt langenud. Mul oli juba olnud ebameeldiv kokkupõrge kindral Silvestre'iga, kes lubas enesele kord kõikide kuuldes öelda, et minu andmed ei ole täpsed ja et tema andmete järgi on jaapanlased jõudnud nii- ja niisuguse jooneni, mitte aga selleni, mida mina olin näidanud. Sisemist meelepaha varjates tuli see naljaks pöörata.

Oma õhtustes ettekannetes Harkevitšile veensin ma teda üha tungivamalt, et vaja on sõjaväelised agendid vaksali demoraliseerivast mõjust kaugemale saata, ning lõpuks saingi temalt kinnituse minu poolt koostatud plaanile, mis nägi ette nende agentide mitmesuguste väekorpuste ja väesalkade juurde komandeerimise. Oma peakorteri juurde soovis Kuropatkin jätta ainult nelja suurriigi — Inglismaa, Prantsusmaa, Saksamaa ja Austria-Ungari — neli vanemat esindajat.

Sellest tingitud minu isiklik vabanemine ei katkestanud siiski veel minu sidet sõjaväeliste agentidega. Alles aasta hiljem, juba Mukdenis, andis kindral Silvestre mulle põhjuse nendest kohustustest lõplikult vabaneda. Ta oli teada saanud, et öösel hakatakse raskeid suurtükke maha laadima, ja avaldas soovi neid üle vaadata. Ma ei saanud ära ütelda. Kuid Harkevitš soovitas mulle seda fakti välismaade esindajate eest varjata. Kui Silvestre järgmise päeva hommikul suurtükke otsima läks, ei leidnud ta neid enam. Tulivihaseks minnes sööstis ta Harkevitši juurde minu peale kaebama,

too aga seletas, et kõik, vaadake, olenes kapten Ignatjevist. Mul ei jäänud muud, kui paluda ülemust mind teise ohvitseriga asendada.

Kuid seegi ei rahuldanud sapist Silvestre'it ning ta oli, nagu prantslased mulle hiljem jutustasid, vandunud, et mina olevat see, kes iialgi Prantsuse Auleegioni ordenit ei näe.

Ent saatus tahtis teisiti. Juba järgmisel aastal pärast sõja lõppu oli mul juhus Prantsusmaal ajutiselt meie sõjaväelise agendi kohuseid täita ja 14. juuli pidustuste päeval (Bastille' vallutamine) paraadil vabariigi presidendi saatjaskonda kuuluda.

Suureks imestuseks tundsin ma ühe diviisi tiival diviisikomandöri kohal ära oma vana tuttava Mandžuuriast. Kindral Silvestre oli arvatavasti veel rohkem hämmastatud, nähes oma endist «pahasoovijat» niivõrd kõrgel ametikohal, ja pealegi veel tema kodumaal. Tavalise mesimagusa naeratuse asemel saluteeris kindral Silvestre seekord palašiga sellise rüütliaegadest päritud elegantsiga, mis vististi on säilinud ainult prantslastel. Veel sama päeva õhtul sain ma Silvestre'ilt pneumaatilise posti kaudu kohaliku kirja, milles ta palus «talle seda au osutada» — einestada endiste sõprade ringis Mandžuuriast ning sellega pühitseda mulle paraadil annetatud Auleegioni ordenit.

Veel hiljem, kui ma, juba polkovniku auastmes, Venemaa sõjaväeliseks agendiks olin, leidsin ma ajalehes «Temps» lühikese sõnumi «Prantsuse armee endise sõjaväelise esindaja Jaapani sõjas — diviisikindral Silvestre'i» surmast.

Ka oma kolleegide seas polnud see kindral populaarne. Polnud palju neid Prantsuse armee esindajaid, kes kirikusse olid kogunenud surnule viimset au üles näitama. Nad nägid oma imestuseks täielikus paraadvormis Vene polkovnikut, kes asetas puusärgile hiiglasuure pärja Vene rahvusvärvides lintidega ja pealkirjaga: «Endistelt vene võitluskaaslastelt Mandžuurias . . .».

Üheks sõjaväeliste agentide Liaojangis viibimise lõppepisoodiks oli ootamatu ja tõsine intsident šveitslastega.

Nende esindajaks oli sõjaakadeemia professor ooberst Odeu, haiglane ja sünge mees, tema abiks aga lõbus

kapten, kes oli sõjaväemundri selga pannud ainult meie sõja puhul, sest rahuajal oli ta olnud Varssavis kellassepp. Nad mõlemad olid lahutamatud ning hoidusid teistest välismaalastest eemale, justkui rõhutades oma traditsioonilist erapooletust.

Restoranvaguni akendest olid näha ainult raudteeliinid, ja lõunasöögi ajal välismaalased loomulikult silmitsesid tähelepanelikult põhja poolt harva saabuvaid ronge. Kuid oma pettumuseks ei näinud nad ei soldateid ega suurtükke.

Siinjuures ei tule unustada, et sõjaväelised diplomaadid erinevad tsiviildiplomaatidest seega, et nendele on juba sõjaväemunder ise mingi rahvusvahelise sõjaväelise solidaarsuse sümboliks. Kui seda solidaarsust võis kogeda harilikel manöövritel, siis seda tugevamini andis see end tunda sõjas, millel oli «koloniaalsõja» iseloom. Poolsõjaväelistele šveitslastele polnud need tunded muidugi arusaadavad. Intsidendi tahtmatuks süüdlaseks osutus tavaliselt nii tagasihoidlik Austria ooberst Csicserics.

«Vaadake, vaadake!» hüüatas ta einestamise ajal, «viimaks ometi näeme raudteeplatvormidel suurtükke.»

Kõik sööstsid akende juurde, kuid sünge ooberst Odeu tähendas:

«Mille üle te rõõmustate? Venelased ju saavad suurtükke ainult selleks, et neid jaapanlastele kiiremini üle anda!»

Kindral Gerald punastas. Rumeenlased andsid esimestena märku, tõusid laua tagant püsti, tegid mulle kummarduse ja väljusid restoranvagunist; šveitslastel tuli ka nendele järgneda.

Jalamaid toimus vanemate esindajate nõupidamine. Nad leidsid üksmeelselt, et ooberst Odeu'd on võimatu nende ringkonda edasi jätta. Nad tegid selle otsuse mulle teatavaks, vabandasid oma juhusliku kolleegi pärast ja palusid sellest armeejuhatajale ette kanda. Kuropatkini poolt Peterburi saadetud telegrammi põhjal kutsuti Šveitsi esindajad veel samal päeval ära.

Mõne nädala pärast lugesin ma armee staapi toimetatud välismaa ajalehtede väljalõigete virnast Šveitsi ajakirjanduses minu kohta ilmunud vähekiitvat hinnangut.

«Keegi poisikesest kapten lubas enesele meie lugupeetud professorit ja suurt sõjaväe-eksperti ooberst Odeu'd solvata. Kas siis Vene väejuhatus ei leidnud kapten Ignatjevist kedagi taktilisemat ohvitseri?»

Sellega algas minu tagasihoidliku isiku välismaine hinnang. Selsamal viisil, kuid teistsuguste ja tugevamate väljendustega hinnati mind kolmkümmend aastat hiljem. Mitte üksnes valgekaartlik pagulasajakirjandus, vaid ka osa Prantsuse ajakirjandusest ei olnud kõvade sõnadega kitsi, et minu nime tublisti tõrvata ainult selle eest, et ma mistahes olukorras ei lakanud ennast pidamast oma kodumaa teenistuses olijaks.

NELJAS PEATÜKK

RINDEL

Kevadet ei olnudki. Kohe mai lõpul algas hirmus kuumus. Minu «hoolealused» — välismaalased — lahkusid üksteise järel Liaojangist, siirdudes idarindele — Kelleri ja Rennenkampfi juurde — ning lõunasse — Stackelbergi juurde.

Viimaks tuli ka minu kord minna. Kord hilja õhtul sõjaväeliste agentide majast tagasi tulles sattusin ma kokku Kuropatkini adjutandiga, oma endise polgukaaslase Urussoviga.

«Nüüd nad said! Lullilööjad!» ütles ta meelepahaga. «Mukdeni strateegid [1]! Taotlesid Port Arturi päästmiseks pealetungi lõunasse, nüüd siis saidki!»

«Mis on juhtunud?»

«See, et Stackelberg on Vafangou all purustatud. Kui kole!»

Ta astus kiiresti Kuropatkini vagunisse, mis oma tuledega ööpimeduses helkis.

Ühes hallis majakeses, kus asus operatiivosakond, täissuitsetatud ja nõrgalt valgustatud toas lõpetas sõnakehv ning istuvast eluviisist päev-päevalt paksemaks muutuv kapten Kuznetsov kui tubli kindralstaabi

[1] Mukdenis asus asevalitseja admiral Aleksejevi staap.

ohvitser kantseleiliku häirimatusega meie armeede järjekordse möödunud päeva paigutuse skeemi joonestamist. See skeem muutus üha keerukamaks, sest väeüksuste arv kasvas mitte enam päevadega, vaid iga tunniga. Kuznetsov ainult ohkas, kirjutades juba segamini aetud roodude, sotnjate ja poolpatareide nimetusi ning numbreid. Vafangou lahingust oli ta juba kuulnud, kuid see ei erutanud teda põrmugi. Minu järel astus tuppa mu akadeemiakolleeg Mihhail Svetšin, kes oli teenistuses kindral Sahharovi juures. Jutustasin talle Urussovilt saadud uudisest.

Svetšin arvas, et Stackelbergi eelväe ettesaatmine lõunasse, mis toimus Aleksejevi — «ja võib-olla ka Peterburi», nagu ta salapäraselt juurde lisas, — kindlal nõudmisel, oli tõeliselt lausa avantüür.

«Olin just praegu luureosakonnas. Seal murtakse pead selle kallal, kui palju siis jaapanlastel pidi jõude olema. Meie Siberi kütid, räägitakse, võitlesid suurepäraselt. Kaotused on rängad, kuid katastroof tekkis jälle, nagu Tiurentšini juureski, meie vägede tiiva ümberhaaramise tõttu, mida õigel ajal ei avastatud. Vaksalis jutustatakse,» lisas Svetšin, «et meie omad on jälle suurtükke kaotanud, et voorides on paanika olnud . . .»

Soovides Kuznetsovi mitte segada, läksime välja platsile ning jalutasime veel kaua, arutades täbarat olukorda. Olime mõlemad äärmiselt pahased meie laevastikule, mis võimaldas jaapanlastel takistamatult maabuda otse meie nina all Bitszõvo juures, ja tulime järeldusele, et Makarovi hukkumisega on asi ilmselt halvemaks muutunud. Siis kritiseerisime Aleksejevit tema vahelesegamise pärast kõikidesse Kuropatkini korraldustesse, mis rikkus ühtse juhtimise põhimõtet.

Ega me Port Arturi üle esimest korda pikalt-laialt arutanud. Abistamise asemel allutas ta kõik meie operatsioonid enesele. Svetšin teatas mulle avaliku saladusena, et Port Arturi komandant kindral Stössel oli Kuropatkinilt juba avalikult abi palunud.

Nüüd, pärast Stackelbergi taandumist, olime oma kindlusest täiesti ära lõigatud, ning hea veel, et Kuroki peatuma jäi — nähtavasti polnud tal küllalt jõude, et Mukdenit sügavalt ümber haarata.

Järgmise päeva varahommikul kutsuti mind Harkevitši juurde. Sinna oli kogunenud juba kuus-seitse kindralstaabi ohvitseri.

«Staap jääb ajutiselt Liaojangi, kuid armeejuhataja sõidab homme lõunasse. Me kõik oleme määratud teda saatma,» ütles Harkevitš. «Loodan, härrased, et te õigustate tema ekstsellentsi usaldust teie vastu. Hobused ja käskjalad peavad olema juba täna õhtul rongile laaditud.»

See uudis tõstis jalamaid meeleolu.

«Kuropatkin muudab olukorra kohe kindlasti paremaks!» rääkisid kõik.

«Noh, valmistu rännakuks!» ütlesin ma oma käskjalale Pavljukile.

«Viimaks ometi!» hüüatas ta ning tema silmad lõid pärast Venemaalt ärasõitu esimest korda rõõmsalt särama.

Pavljukovets — ehk, nagu me teda lühidalt nimetasime, Pavljuk —, minu eskadroni unterohvitser Peterhofis, anus nii väga, et võtaksin ta enesega sõtta kaasa, et ma ei suutnud talle ära ütelda. See oli vaesest talupoja-perekonnast pärit valgevenelane, loomult sünge mees. Teenistuse ajal ulaanipolgus, «kerge käega» vürst Jengalõtševi eskadronis, sulgus ta veel rohkem enesesse. Kuid Pavljukovets oli uljas unterohvitser, otsis kuulsust, unistas Georgi risti saamisest ja tegevuseta istumine Liaojangis viis teda meeleheitele.

Esimeseks tähtsaks küsimuseks oli minu liiga koguka varanduse paigutamine, mille me kolmeks osaks jaotasime, täpselt nagu puutuks asi väekoondisse. Esimese järgu voor — sadulataskud, millesse Pavljuk tahtis panna hobustele ettenähtud kaerad, mis ta tutvuse kaudu oli Kuropatkini käskjalgadelt muretsenud. Kuid mina vaidlesin vastu: rännakul võivad meie hobused end toita, nagu eranditult kõik hobused Mandžuurias, tšumiisaga — hirsiga. Lõpuks veensin ma Pavljukki — pakkida sadulataskutesse siidpesu tagavaravahetus kui ainus vahend täide vastu ja tualetitarbed (Pavljuk katsus protesteerida ka vežetaalipudelikese vastu, kuid mina ei nõustunud; mulle jutustati, et Skobelev ratsutanud alati lahingusse lõhnastatult, hoolikalt kammitult, lumi-

valges kuues). Siis tulid, nagu oli ette nähtud, tagavarahobuserauad ja -naelad, toiduainetest aga tee ja suhkur. Tahtsin kaasa võtta ka konserve, aga kuulsatesse plekkkarpides ameerika «biifidesse», lehma pea kujutis karbi punasel etiketil, milliste konservidega kogu Kaug-Ida oli üle ujutatud, soovitasid Primorje ringkonna põliselanikest ohvitserid suhtuda ettevaatlikult: need Harbiinis seiskunud konservid olid toiduks elukardetavad.

«Teise järgu» vooriks, mille Liaojangi jätsime, oli rännakuteks kohandatud sadulapakk, mida polnud isegi kõige silmapaistvamatel kindralitel; need tõid Mandžuuriasse enesega kaasa igasuguseid rahuaegseid laekaid ja kohvreid.

«Kolmanda järgu» voori moodustas veekindlast presendist kott rõngaste ja neid lukustava käepidemega. Sellesse kotti ladusime oma poolkasukad ja talveriietuse ning saatsime ta kaugemale «tagalasse».

Ettevalmistused ärasõiduks lõppesid kiiresti. Kuid kahjuks selgus, et ettevalmistuste lõppemine ei tähendanud veel valmisolekut. Meie vormiriietuse kohandamatus andis end jällegi silmanähtavalt tunda.

Kui ma lõunasse sõitvale rongile ilmusin valges kuues, valge vormimüts peas, mõõk hõbeja portupee otsas ja revolver ning binokkel rihmaga üle õla, näis mulle, et olen täiesti sõjaka välimusega. Kuid keegi juba rindel viibinud polkovnik jahendas minu kui ka teiste ohvitseride upsakust, kes samuti olid valges.

«Ärge unustage mütsi maha võtmast, enne kui pea kaevikust välja pistate,» soovitas polkovnik. «Paremat märklauda kui valge vormimüts ei leidu üldse. Jaapanlased aga on head laskurid!»

Edasi seletas ta meile, et valge munder ja iseäranis valged mütsid on meie inimkaotuste üheks küllalt tähtsaks põhjuseks.

Juba esimesel ööbimiskohal nõudis Pavljuk minult kategooriliselt välja nii vormimütsi kui ka kuue ja andis need kellegi hiinlase kätte värvida.

«Valges ei võitle praegu keegi!» teatas ta autoriteetselt.

Muide, kõik olid end ümber värvinud. Ent kuidas! Kui

ma hommikul ärkasin, nägin Vene jalaväe asemel mingisugustes kollakas-rohelistes, sinakates ja rohekates kaltsudes mehi. Ka enamikul ohvitseridest ei olnud paremat välimust. Vormiriiete primitiivse, rutulise ja oskamatu värvimise tulemusena omandas kogu meie sõjavägi armetu välimuse. Mulle meenus, et Inglise ja Ameerika Ühendriikide sõjaväelised atašeed kandsid khakivärvilist univormi, samasugune oli ka jaapanlaste riietus. Tähendab, kaitsevärvuse saladus oli juba teada. Miks ei kasutanud seda siis ära Vene Sõjaministeerium sadu tuhandeid soldateid rindele saates?

Mind hakkas ärritama ka mõõk. Milleks on jalaväeohvitserile seda rasket eset tarvis? Rahuajal oli keelatud mõõka teritada — tõenäoliselt õnnetusjuhtumite vältimiseks joomingute puhul —, sõjaajal aga ei raiunud ükski jalaväelane kogu sõja kestel mitte ühtki jaapanlast surnuks. Mõõk töllerdas jalgade vahel — sopkadele ronimisel ja järkjooksudel oli vaja tast käega kinni hoida! Ent ka kümme aastat pärast Vene-Jaapani sõda ei tohtinud vene ohvitserid temast lahkuda.

Natukese aja pärast tuli meie mütsides jälle pettuda nende väikeste sirmide pärast. Mandžuuria päike pimestas meid. Möödunud sajandi traditsiooni kohaselt kandsid suuri mütsisirme ainult vanad kindralid, kogu armee aga käis kaitsmata silmadega.

Esimesel vajadusel üles sopkale ronida veendusin, et ka mu saapad ei vasta oma otstarbele.

Vene munakivid olid saapataldadele palju talutavamad kui Mandžuuria teravad kivid või külmanud savi. Siis ma veel ei teadnud, et kogu välisriikide jalavägi, Prantsusmaal isegi koolipoisid löövad oma saabastele naelad alla, et tallad ei libiseks. Juhtus, et kui sopkadel tegid kaks sammu edasi, siis libisesid sammu tagasi. Seepärast loobusid meie kõige vahvamad luurajad-jalaväelased pärast mägedes ronimist jäädavalt saabastest, seda rohkem et eelsalkades saapaid selleks ajaks enam lihtsalt ei jätkunud. Neid asendasid hiina «ulaad» — paksu tallaga pehmed kingad — ja sääremähised.

Isegi rõivastuse suhtes osutus Vene armee niivõrd viletsalt ettevalmistatuks, et pärast kuut kuud sõda muutusid soldatid näruseis riideis kaltskaabakaiks.

Pärast iga lüüasaamist otsiti süüdlasi. Igaüks tahtis süüdlast leida ning sealjuures vägagi ennast ja teisi veenda, et neid süüdlasi on vähe — igal üksikjuhul kõigest üks inimene.

Nii näiteks peeti Vafangou juures toimunud lüüasaamises süüdlaseks esimese Siberi korpuse komandöri Stackelbergi. Ent kuidas ma ka püüdsin, ikkagi ei suutnud ma kindlaks teha, milles nimelt tema süü seisis. Stackelberg oli Kuropatkini endine võitluskaaslane Ahhaltekiini ekspeditsioonis, omas Georgi risti ja vapra komandöri kuulsust, kuid, nagu räägiti, oli niivõrd nõrga tervisega, et ei saanud läbi ilma piimatoiduta ja naise alalise hooldamiseta, kes temast iialgi ei lahkunud. Kuna Mandžuurias piima polnud, siis kuulduste järgi veeti Stackelbergi staabiga alati kaasas lehma. See muidugi andis põhjust paljudeks naljadeks, ja teravmeelsed ajakirjanikud «Novoje Vremja» juurest lõid kindrali lehmast terve legendi. Tegelikult aga juhtis Stackelberg, hoolimata sõjaväeteenistuses laostatud tervisest, mis vajas erilist hoolitsust, isiklikult lahingut, ei säästnud ennast ja viibis niivõrd sügavalt lahingukeerises, et tema all isegi hobune surma sai.

Lahing Vafangou juures avastas ühe peamise puuduse kõrgema väejuhatuse kasvatuses: vastastikuse toetamise tunde puudumise ja kitsa arusaamise auastmete vanemusest. Kindral Gerngross, kes juhtis Stackelbergi korpuse esimest Ida-Siberi kütidiviisi, lõi jaapanlaste rünnakud tagasi, sai ise haavata, kuid ei lahkunud komandopunktist ja vajas toetust. Stackelberg saatis talle abiks brigaadi, mida juhtis kindral Glazko. Arvatavasti väära delikaatsuse tõttu ei allutanud ta viimast Gerngrossile, vaid ainult pani ette ühiselt tegutseda. Gerngross saatis tollele Glazkole ühe sedeli teise järel, näidates ära, kus on tarvis tegutseda. Kuid kindral Glazko oli kindral Gerngrossist ühe auastme võrra vanem ja arvas seetõttu, et tal ei sobi juhendeid vastu võtta kindralilt, kes on temast aukraadilt madalam, ega liikunud paigalt. Lahing oli kaotatud.

Mulle meenus kutsar Boris Zinovjevitš ja see, kuidas ta sõiduki pukil istudes ning ohje hoidvaid käsi kokku ja lahku viies ennustas, et kindralitega saab raske olema.

Ehkki ta oli lihtne mees ja poolkirjaoskamatu vana soldat, sai ta siiski väga hästi aru meie kõrgema väejuhatuse bürokraatlikust loomusest — meie paljude õnnetuste tõelisest põhjusest.

Stackelbergi väesalga taandumine muutus iseäranis raskeks ägeda vihmasaju tõttu, mis kogu tasandiku sooks muutis. Kui Kuropatkini rong Tašitšao raudteejaama sõitis, uppus ta vooride ja telkide merre, mis olid musta läbipääsematusse porisse takerduma jäänud.

Küsisin Sieversilt, kas armeejuhataja tõesti võib säärasele pildile rahulikult vaadata. Kuid alati tasakaalukas Nikolai Nikolajevitš seletas mulle, et staabiülem Sahharovile on juba selle kohta Kuropatkini oma käega kirjutatud sedel saadetud.

«Meil siin ei ole korda, voore on massiliselt, ja kõik nad on mitmekesiseis asendeis seisma jäänud ning meenutavad üldiselt pigemini zaporoožlaste laagrit kui sõjaväevoore.»

Kindral Sahharov ei olnud kaugel, vaid naabervagunis, kuid vastas armeejuhataja kõikidele paberitele samuti kirjalikult.

Kui olin päevatöö lõpetanud, läksin perroonile ja kohtasin tihedas rahvamurrus, mis vaksalis hommikust õhtuni käratses, oma endist polgukaaslast Aleksandrovskit. Ta oli Punase Risti volinik.

«Tead, Katja on siin!» ütles ta mulle.

See teade tegi mind väga rõõmsaks. Minu lelletütar Katja Ignatjeva oli minust pisut vanem, ent niivõrd hurmav, et olin juba seitsmeaastaselt temasse armunud. Õppisin tollal veel Kiievis, kui ta noore preilina Peterburi ballidele ilmus ning kohe noormeeste südamed vallutas, ja oma õnnetuseks isegi suurvürst Mihhail Mihhailovitši südame. Too tegi Katjale ametliku abiellumis-ettepaneku. Järgmisel päeval pani minu lell Nikolai Pavlovitš, nagu oli ette nähtud, mundri selga ja sõitis suurvürsti isa, vana Mihhail Nikolajevitši juurde, et selleks abieluks viimase nõusolekut paluda, kuid sai kategoorilise eitava vastuse — pruut ei olnud küllalt kõrgest soost. Suurvürstid võisid abielluda ainult kroonitud perekondadest neiudega.

Et oma pälvimatult saadud haava terveks ravida,

pühendas Katja kogu oma ülejäänud elu halastajaõe tööle. On loomulik, et juba sõja esimestel päevadel kihutas ta Mandžuuriasse ja püüdis pääseda vägede eelosadesse.

Kaarikute, hiina arbaade ja Katariina ajajärku meenutavate raskete neljarattaliste kummvankrite vahelt vaevu läbi tungides jõudsin ma mitte ilma raskusteta viimaks soldatitelgi ette, kuhu võis sisse pääseda ainult käpuli laskudes. Katja rõõmustas väga minu tuleku üle, mina aga ei suutnud varjata tahtmatut härdusetunnet tema vastu.

«Jäta nüüd, jäta nüüd!» ütles ta mulle. «Vaata, milline imeilus niinmatt mul on! Ta päästab mind imehästi porist. Ta on ka haavatuid päästnud. See kõik on meie Aleksandrovski töö.» Katja hakkas mulle kohe aegaviitmatult taandumise vaatepilte kirjeldama. Ta jutustas, kui raske oli olnud haavatuid majutada, milline korralagedus oli valitsenud tagalas. Kuropatkinit ta veel ei sõimanud, kuid süüdistas kõiges kõrgemaid ülemaid ning jutustas soldatite, sanitaride ja nooremate komandöride ennastsalgavatest kangelastegudest.

Põles väike latern küünlaga, valgustades Katja kunagi elurõõmsat, kuid juba ärakurnatud ja vananenud nägu. Tahtsin nii väga talle mingit teenet osutada, kuid ei söandanud isegi mitte kui midagi pakkuda. Ei minevikust ega isegi omastest ei lausunud me sõnagi. Me mõlemad olime juba mandžuurlasteks muutunud.

Minu esimeseks luurekäiguks oli Stackelbergi eelväe paiknemiskohast ida pool asuva rajooni uurimine. See rajoon oli eriti saladuslik: jaapanlasi liikus seal ringi nagu sipelgaid, teated nende kohta, mis meie luurelt ja hiinlastelt saadi, käisid üksteisele risti vastu. Pole siis imestada, et sinna kindralstaabi ohvitsere läkitati.

Talvine kollane kõrb muutus pärast esimesi vihmasadusid lausa köögiviljaaiaks, kus mahlaka noore kaoljangi (maisi) väljad vaheldusid tšumiisa (hirsi) tihedate õrnade tõusmetega ja oapõldude tumeroheliste ruutudega. Ärakuivanud ojasängid olid tänu oma kõvale kivisele põhjale ainukesteks läbipääsuteedeks. Piki ojade kaldaid ei olnud märgata ühtki ülesharimata maalapi-

kest. Ja kuidas veel üles haritud! Töökad «mansid» (hiinlased) asetavad iga üksiku kaoljangitera väikese puust lehtri kaudu mullasse. Ja nõnda kogu Mandžuuria tasandiku mõõtmatuil avarustel! Kaks aastat kestnud ümberrändamistel mööda Mandžuuriat ei näinud ma ühtki umbrohutaime, ühtki mahajäetud lohku, kraavi või küngast. Kui ma pärast sõda selle mulje all Euroopasse tagasi tulin, näis Venemaa mulle halvasti haritud kõrbena, ja isegi paljukiidetud köögiviljaaiad Pariisi ümbruses — poolkõrbetena.

Keset rohelust oli näha hiinlaste külasid, kõik üksteise sarnased. Kahe-kolme nädala pärast upuvad nad kõrgetesse kaoljangitihnikutesse, ja et silm naaberküla paremini seletaks, tuleb katusele ronida.

Mitte üksnes mina, vaid isegi sünge Pavljuk oli vaimustatud hiina mudilastest, kelle tõmmudel põskedel ere puna mängles ja kelle silmakesed olid säravad, mustad nagu klaashelmed. Lapsed ei käratsenud, ei mänginud, nad olid juba harjunud tööga. Pisitillukeste portselantassikestega kandsid nad õuedest vett ning kastsid süstemaatiliselt, näol tõsine ilme, õuedes ja tänavatel tumehalli Mandžuuria tolmu.

Maakoht, millest meil tuli läbi sõita, oli veel terve, sõda ei olnud seda veel puutunud, ja ma imetlesin hiina fansade korralikku välimust, nende kergeid, pooleldi läbipaistvaid paberist eesseinu, mis aknaid asendasid, nende väikesi puhtaid õuesid ja nikerdatud puuväravaid. Seda vaadates mõtlesin ma kurvastusega, et kogu see omapärane ilu ja töövaev võidaks iga hetk hävitada.

Luurekäigud võimaldasid mul näha, kuivõrd lootusetult halvasti oli meie sõjaväeline luure ette nähtud ja organiseeritud. Minu hiinlasest tõlk, kes oma tillukese halli hobuse seljas ratsutas, porssis vene keelt vigaselt. Ta ei tahtnud kangekaelselt mulle otsa vaadata ja äratas enese vastu vähe usaldust. Minu poolt kohalikele elanikele esitatavate lühikeste küsimuste tõlkimise asemel astus ta elanikega mulle mittearusaadavatesse pikkadesse vestlustesse. Siis ma veel ei teadnud kahtlustada, et enamik meie tõlkidest olid jaapani salakuulajad.

Ma ise õppisin intoneerima hiinakeelseid küsimusi, mis olid vene tähtedega kirjutatud meie väikestes vestlus-

paladega keeleõpikutes. «Iben ju?» — kas jaapanlasi on? «Me ju?» — jaapanlasi ei ole. «Sju ju?» — kas vett on? «Tše go puza šima minza?» — kuidas seda küla nimetatakse? «Doše li?» — mitu li'd [1]? Ning lõpuks palusin ülemusi mind tõlkidest vabastada, mis ka toimus.

Sõjaväelise luure õnnetuseks olid niinimetatud kasakakonvoid. See konvoi, kes mind esimestel luurekäikudel saatis, koosnes Lääne-Siberi kasakatest ja tal oli armetu ning hädine välimus. Erinevalt tagabaikallastest ja nende sitketest pika karvaga väikestest hobustest istusid Siberi kasakad segatõuliste, mitmes värvuses, halvasti toidetud hobuste seljas, kes justkui eile olid adra eest võetud. Ka ratsanikud ise erinesid rahulikest talupoegadest võib-olla ainult ühe kõrva peale viltu lükatud punase rummuga mütside poolest. Hooletu ja kõige mitmekesisem saduldus sadulapatjade alt väljaulatuvate kaltsudega! Ja me veel tröötsisime end mõttega, et oleme ratsaväe suhtes jaapanlastest ees! Kus ta siis nüüd on, see meie hiilgav ratsavägi?

Ta jäi kuskile sinna, kaugele, Peterburi, paraadidele! Seal õpetati hobuseid sõitma Filissę'i süsteemi järgi, aga meie pidime ratsutava jalaväega leppima.

Siberi kasakate nukrale välimusele vastas ka nende diviisiülema kindral Samsonovi ilme (kes Esimese maailmasõja algul Ida-Preisimaal traagiliselt langes).

«Te ju ei tea, et meie õnnetud hobused ei ole nädalate viisi sadulat seljast ära saanud, kui me jalaväe asemel puhkevalves olime! Mu ratsaväge kasutatakse valesti! Kolm neljandikku minu kasakatest on kirjaoskamatud! Ka mu ohvitserid pole oma ebakultuursusega nendest palju kaugemale jõudnud,» justkui oleksid kindrali alati kurvad silmad ütelnud.

Erinevalt Siberi kasakatest olid Taga-Baikalimaa kasakapolgud, kus kohalikke ohvitsere üldse ei olnud, komplekteeritud peamiselt kaardiratsaväe ohvitseridest.

Siin oli ka pikk ja kõhetu Wrangel, tulevane «must parun», siinsamas napsas lahingulisi autasusid samuti Skoropadski, tulevane hetman, ja tema Kiievi võitluskaaslane vürst Dolgorukov. Üks selle vürsti ettekandeist

[1] L i — hiina pikkusmõõt = 644,652 m. *Tõlk.*

leidis enesele koha isegi Vene-Jaapani sõja ametlikus kirjelduses. Siin ta on:

«16. juunil, kell 3.30 min. Sopkadelt. On näha kaks kolonni, mis liiguvad meie kolonniga paralleelselt. 2. Tšitaa polgu 3. sotnja komandör vürst Dolgorukov.»

Kas on tarvis öelda, et Mandžuurias määravad sõnad «sopkadelt» niisama vähe ära ettekande saatekoha kui sõnad «steppidest».

Kuid pealegi selgus veel, et need polnudki jaapanlaste kolonnid — vürst oli kaht meie oma roodu vaenlaseks pidanud.

Kui sääraseid ettekandeid võis saata endine kammerpaaž ning mitte enam noor kavalergardide polgu staabirittmeister, siis mida võis veel oodata vapratelt, kuid täiesti kirjaoskamatutelt urjadnikutelt ja burjaatidest kasakatelt, kes vene keelest vaevu aru said?

Ülemus tegi isiklike adjutantide, kasakaväe ohvitseride ja kindralstaabi ohvitseride vahel alati teravat vahet, iga kord kaalutledes, kellega üht või teist käsku saata. Isiklikke adjutante läkitati ainult selleks, et kontrollida meeleolu mõne kõrge väeülema staabis või õnnitleda polku polgupüha puhul ja viia Kuropatkinilt kingitusi alamväelastele ning toidumoona «härradele ohvitseridele».

Kasakaväe ohvitseride hoolde võis usaldada ainult kinnipitseeritud ümbrikke, kuid hoopiski mitte suuliste käskude üleandmist. Kardeti, et nad ajavad segi, ja seepärast tuli tihtilugu kõige lihtsamaid ülesandeid täita kindralstaabi ohvitseridel.

Küllalt palju kahju luure alal tõi luureosakonna töö. Polkovnik Ljupov nägi jaapanlasi kõikjal. Tema järglane Linda viis Tiurentšini juures pataljone vasturünnakule, kuid luuretööks ei olnud ta kõlblik. Asjalike luurekokkuvõtete asemel sepitses ta fantastilisi plaane meie armee tegevuse kohta.

Ja mida rohkem saabus korpusekomandöridelt sõnarohkeid telegramme, rohkearvuliste väesalkade ülematelt üksteisele vasturääkivaid ettekandeid ja kasakasotnikelt poolkirjaoskamatuid teateid, seda suuremaks «muutusid» jaapanlaste jõud. Kõik rahuaegsed andmed olid ammu unustatud; luureorganid uskusid nende tuhandete ja

kümnete tuhandete jaapanlaste olemasolusse, kellest jutukad hiinlased olid meile valetanud. Neid andmeid ei õnnestunud kontrollida, sest lausikul lõunarindel olid vihmasadudega peatatud jaapanlased varjanud end tihedate jalaväe-valvetõketega, mille kohta meie luureosade ülemad võisid ette kanda ainult: «Sattusime tugeva püssitule alla, mida anti nii- ja niisugusest külast.» Mägirajoonis oli kujutletavaid jaapanlaste tuhandeid veel raskem kontrollida (lennuväge ju tol ajal ei olnud), ning jaapanlased võisid ühe kuulipildujaga, mis oli asetatud hiina külakese savi ja õlgede segust tehtud mõne kindlama müüri taha, luurajaid mitte ainult peatada, vaid neile ka kokkupõrkes tõsiselt vastu panna.

Jaapanlaste jõudude suurusest ja liikumisest saadud segase kujutluse üheks esimeseks tähtsaks tulemuseks pärast Vafangou lüüasaamist oli kartus niinimetatud Siujangi suuna pärast, mis tõi jaapanlased tühikusse meie lõuna- ja idapoolsete väesalkade vahel.

Need kaalutlused avaldas mulle kindral Harkevitš, kes mind 13. juuni õhtul ootamatult enese juurde vagunisse kutsus.

«Sellesse tähtsasse rindelõiku,» ütles ta, «on saadetud kindral Lewestami väesalk; talle on ülesandeks tehtud vaenlast Dalingi mäekurus kinni pidada. Meil on teateid, et jaapanlased kavatsevad just selles suunas liikuma hakata.»

Paljude operatiivküsimustega mitte kursis olles jälgisin ma vaevu Harkevitši sõrme, mis näitas kaardil mägedest täiesti mustale ja mulle tundmatule maakohale.

«Siit kuni Simutšenini, kus praegu asub Lewestami staap, on otsesihis kõigest midagi nelikümmend versta. Tõsi küll, otsest teed sinna ma ei näe, kuid selleks olete te ju ratsaväelane. Teile antakse kaasa konvoi; te peate Lewestami enne koitu üles leidma ja talle armeejuhataja oma käega kirjutatud kirja üle andma. Lugege läbi!»

Mulle meenub, et kiri oli üsna pikk. See pühendas Lewestami keeruka olukorra kõikidesse üksikasjadesse. Selles avaldati mitmesuguseid, üksteisele vastukäivaid kaalutlusi ja lubati lähemal ajal tema väesalka tugev-

dada, öeldes, et «Teie alluvusse määratud jõududega Te kuni abivägede saabumiseni hoiaksite oma käes positsioonid, mis Te otsustavaks lahinguks ise valite; peaasi — ärge laske end osade kaupa lüüasaamisega nõrgestada.»

Palusin Harkevitšit seda käsku täpsustada, et välja selgitada, kuivõrd visalt on lõppude lõpuks tarvis Dalingi mäekuru kaitsta. Kuid mu endine professor teatas professorliku tooniga, et kirjas on kõik selgesti öeldud. Vaielda polnud vaja.

Hakkas juba pimenema, kui ma Pavljukile käsu andsin hobused saduldada, ise aga läksin mulle määratud kasakakonvoid üles otsima.

Seni kui Pavljuk ärasõiduks ettevalmistusi tegi, hakkasin ma juba riviteenistuses kujunenud harjumuse kohaselt üksikasjaliselt kaarti uurima, et eelneva öö marsruuti üksikasjaliselt läbi mõelda. Simutšeni poole tõepoolest teesid ei olnud, ning seepärast tuli mägilabürindis kõigepealt eksimatult valida see org, mille kaudu võis teekonna lõppsihi juurde välja jõuda.

Esialgu läks kõik hästi. Hiinlased ei olnud veel magama heitnud ja igas väikeses mägikülakeses õnnestus meil võetud suuna õigsust kontrollida. Kuid siiski tuli palju kordi külakeste nimetusi igaviisi korrata, sest hiina hääldamine, millega ma polnud veel harjunud, tihtilugu ei ühtinud kaardil leiduvate venekeelsete pealkirjadega.

Oli päris pimedaks läinud ja mägimassiivid hõlmasid meid mõlemalt poolt. Väikeste ojade põhjad, mida mööda me vaevaliselt edasi liikusime, muutsid sagedasti oma suunda. Kogu aeg paistis, et mustad kaljurünkad sulevad kohe tee. Tuli sammu sõita, tee näis lõpmatuna. Venemaalt kaasatoodud elektri-taskulamp oli ammu üles ütelnud. Kella ja kaardi vaatamiseks tuli iga kord tuletikk süüdata. Oli juba üle kesköö. Tundsin, et kaldume liialt põhja poole. Olime mäekitsuste võimuses, kuna oli võimatu nii paremale kui vasakule pöörata. Pavljuk aga kinnitas, et sõidame õiges suunas.

Kuid pärast mõneminutilist kõhklemist tuli meil ikkagi viimasesse kahe oru ristumiskohta tagasi pöörduda, seega oma tubli poolteist tundi kaotada. Minu arvestuse

järgi olid Harkevitši nelikümmend versta ammu seljataga, kui viimaks meie ees algas see lai maaliline org, mis kaardi järgi orienteerumisel pidi meid kuni Simutšenini viima.

Sõitsime traavi ja süda läks kergemaks, kui koidueelses udus suurde asulasse jõudsime. Kuidagi ei tahtnud uskuda, et see on Simutšen.

Seal magasid alles kõik. Ühe keset peatänavat asuva fansa ees põles väike roheline latern, mis diviisi staapi tähistas. Tormasin fansasse ning hakkasin äratama ohvitseri, kes diviisi intendandiks osutus.

«Kus on kindral Lewestam?» küsisin ma jahmunud kiilaspäiselt mehelt.

«Teda ei ole siin. Ta sõitis Dalingi mäekuru juurde juba eile õhtul, kui sai teada, et jaapanlased peale tungivad.»

Minu meeleheide oli piiritu.

«Niisiis ma ei täitnud käsku,» ütlesin enesele. «Jäin hiljaks.»

Pavljuk tegi ettepaneku hobuseid joota ja sööta, konvoi palus luba «ööbida», ent mina otsustasin kasakad Simutšeni jätta, sest olin juba omade keskel, ja minutitki kaotamata ühes Pavljukiga mööda laia orgu lõunasse traavida.

Mõne minuti pärast tõusis päike mägede tagant, ning ei olnud me veel kümmetki versta maha sõitnud, kui hakkas jälle talumatult palav. Läbinud teekonnast üle poole, sattusin ma habemikest koosneva jalaväekolonni sabale, kes loiult oma jalgu mööda vintsket pori vedas. Halvasti kokkurullitud sinelid ja kaks inetult täistopitud lõuendkotti, mis üle mõlema õla rippusid, andsid nendele soldatitele «pühale maale» minevate palverändajate välimuse. Siberlaste küürus ja läbini higised seljad olid kärbestest mustad; sõjaväeosad kandsid kärbseid endaga kaasas ühest bivakist teise. Kui olin pikaks veninud kolonnist mööda kihutanud, sain kolonniülemalt teada, et see on üks Jenissei polgu pataljone, kellel on kästud edasi liikuda. Kindrali asukohast ei teadnud kolonniülem midagi.

Lõunast kostis juba selgesti tugevat suurtükimürinat. Tee läks üle oja, mis vihmasadude tagajärjel oli muu-

tunud sogaseks vooluseks, millest tuli koolme kaudu läbi minna. Selles kohas olid jenisseilased juba kaarikute — hiina arbaade — vastuvoolule sattunud, kusjuures iga veoki ette oli viis-kuus kõrbi muula, väikest halli hobust või pisitillukest eeslit rakendatud.

«Uo-uo!» karjusid hiinlastest ajajad.

Seal komberdasid ka esimesed haavatud. Just keset sogast veevoolu pidin oma Vaska peatama, et lasta mööda minna neljal hiinlasel, kes, sinised püksid ülespoole põlvi keeratud, kandsid ettevaatlikult õlgadel kanderaami raskesti haavatuga. See oli päris noor heledajuukseline 21. Ida-Siberi kütipolgu alamporutšik. Tema nägu oli surnukahvatu, kuid mind märgates tõstis ta käe veidi üles, vaatas teraselt mulle silma ja ütles tasa:

«Seal on halvasti.»

Mu süda ängistus.

Mäekuru läks kord kitsamaks, kord laiemaks, ja ma lootsin kuskil mäeharu taga viimaks ka kindral Lewestami kohata. Selle asemel nägin ma, kui olin veel kolmneli versta maha sõitnud, meie jalaväe tihedaid hulki, kes olid väikeses lohus maha heitnud.

«Missugusest väeosast?» küsisin ma edasi ratsutades.

«Irkutski polgu mehed,» vastas mulle tee ääres lamav sanitar, punase ristiga valge käeside varrukal.

Mürsu lõhkemise kume raksatus ja must suitsusammas panid mind tahtmatult ratsuteid pingutama ja hobust sammu käima sundima. Omasin ju granaatide lõhkemise kohta teadmisi ainult taktika- ja suurtükiteaduse kursusest, kuid ma polnud kordagi suurtükiväe polügoonil viibinud. Säärane oli meie tsaariarmee komandöri ettevalmistus.

«Säh sulle lahinguristsed,» ütlesin Pavljukile ning kannustasin Vaskat.

Minu ees avanes massiivne roheline mäeveer. Selle keskpaigas tõusis vaevalt märgatavalt häilu mööda ülespoole mägiteerada. «Seal, üleval, peabki Dalingi mäekuru olema,» arvasin ma. Mäejalami juures asuv viimane külake oli jälle tulvil jenisseilasi, keda ma nende sinistest mütsirummudest ära tundsin. Lahing oli vaevalt alanud, ent üksused olid juba segamini läinud.

«Seal ongi vist kindral Lewestam ise,» ütlesin ma

Pavljukile, kui mäeveerul väikest inimrühma märkasin ja nende hulgas suure valge habemega meest nägin. Hüppasin hobuse seljast maha, jooksin kindrali juurde. Valge Georgi rist tema rinnal äratas tahtmatult tema vastu lugupidamist. Vanamees luges kirja põgusalt läbi.

«Sellest rääkis mulle juba eile õhtul telefoni teel armeejuhataja ise. Kuid nüüd on juba hilja. Mäekuru ei suuda me enam pidada.» Vanamehe hääl oli üsna abitu. «Ma jäin isegi staabiülemast ilma.»

See asjaolu, nagu mulle näis, teda kõige rohkem häiriski. Kuid mind ei pannud see imestama, sest ma teadsin juba rahuajal, et kindralstaabi ohvitsere sobib sõimata ainult seni, kuni pole tarvis kirjutada lahingukäsku või anda korraldusi; siis aga on kindralstaabi ohvitseridest ilma jääda üsna ebamugav.

«Sõitis kuhugi paremale tiivale korda jalule seadma ja läks teadmatult kaduma. Palun teid, kapten, minu juurde jääda ning tema kohuseid täita.»

Kogesin sel hetkel seda, mida tunneb iga sõjamees, kui talle vastutusrikas ülesanne antakse.

Konvoiülem, kõhna näoga kasakajessauul, kes sealsamas kõrval seisis, pistis mulle pihku terve pataka läbilugemata ettekandeid, millest osa oli isegi veel ümbrikkudes. Hakkasin dešifreerima pliiatsiga veetud varesejalgu, mis teatasid jaapanlaste edasitungist mingisuguseid mäeveerusid ja mulle tundmatuid orgusid mööda, kuid veendudes, et enamik ettekandeid oli märgitud juba öiste tundidega, pistsin need taskusse. Kindralil polnud vajagi mulle teatada, et mõni minut enne minu saabumist oli ta juba taganemise käsu andnud: mäekurult kulgevalt teelt kuuldus meie patarei rataste mürinat, mis traavides orgu taandus, ja mäekurust vasakul, mäeharjal, tulid nähtavale inimesed, kes ka väikeste rühmadena tagasi tõmbusid.

Jooksin umbes kolmsada sammu teelt kõrvale ja tõusin lähimale kõrgendikule, lootes olukorras selgusele jõuda, kuid kahjuks polnud see võimalik. Jaapanlasi ei olnud näha, nende poolelt kuuldus ainult katkematut sagedat püssituld. Meie aga tohtisime vastavalt määrustikele püssituld maksimaalse tiheduseni arendada üksnes vaenlase otsesesse lähedusse jõudes, s. o. enne

üleminekut täägivõitlusse. Suurtel kaugustel soovitati padruneid võimalikult säästa, «tuld varuks hoida» ja kogupaukudega tulistada ainult eriti tähtsate märkide pihta. Viimati nimetatud tuleliiki tarvitasid paljud kurjasti, see tuleliik oli justkui Vene armee traditsiooniks saanud; tõhusad üheaegsed kogupaugud hoidsid võitlusdistsipliini ja neid soovitas isegi niisugune sõjaväeline autoriteet nagu Dragomirov. Mäletan, kuidas meile sisendati kujutlust, et «ega see kuul ole hirmus, mis lendab, vaid see, mis püssirauas istub». Toodi isegi ajalooline näide Borodino lahingust, mis seda paradoksi kinnitas: Prantsuse ratsavägi, nähes meie jalaväekarreesid, kes rahulikult püsse «jalal» hoidsid, oli alguses allüüri järk-järgult aeglustanud ja seejärel hoopis tagasi pöördunud.

Oli möödunud sada aastat, meie aga hoidsime ikka veel endisest kinni.

Meie omad taandusid kord trobikondadena, kord ühekaupa, ning üksnes kusagilt paremalt kostis vali käsklus:

«Rood, tuld! Rood, tuld!»

Mäeharjal seisis kogu pikkuses ohvitser, kes iga kogupauku oma mõõgaviipega saatis. Tema juurde ronisid raskes varustuses mehed, kes vaevaliselt edasi liikusid. Ohvitser pöördus aeg-ajalt ümber, et mehi ilmselt kiirustada.

Püssituli uppus jaapanlaste poolelt kostvasse suurtükipaukude mürinasse, ent meil polnud enam millegagi vastata. Oli selge, et vaenlane valmistab ette üldist rünnakut, et mäekuru on juba kaotatud ja et tarvis on võimalikult kiiremini teisel pool mäge end kindlustada, et korratult taanduvaid eelroode mööda lasta.

Vaevalt sain ma hakata kindralile ette kandma, et ta reservis olevate roodudega lähimad mäeharjad hõivaks, kui vasakult kostis kisa: «Ratsavägi!» — ja seejärel panid tagasitõmbuvad mehed ülepeakaela mäest alla plagama.

«Jaapanlastel ei ole ratsaväge,» hüüdsin ma kindrali käsundusohvitseridele, «lõpetage paanika!»

«Teie kõrgeausus,» kandis mulle samal ajal ette keegi

lõõtsutav 21. kütipolgu unterohvitser, «need meie omad seal paluvad kasakaid, et haavatuid ära tuua; mäkke on neid võimatu tassida.»

Näis mõttetuna saata ratsamehi püssitule alla, kindlasse surma, kuid keelduda ma ei söandanud ning andsin mõnele järelejäänud konvoikasakale käsu jalastuda ning aidata kütipolgu meestel haavatuid hobustega ära tuua. Türgi sõjast päritud traditsiooni järgi peeti haavatute vaenlase kätte jätmist peaaegu samasuguseks häbiplekiks nagu suurtükkide kaotust. Lahingukäigu kohta tehtud ettekannetes oligi kirjutatud: «Taandusime, kõiki haavatuid kaasa võttes.» Kuid et selleks otstarbeks saadeti tapmiseks värskeid vägesid, peeti kasutuid vasturünnakuid, toodi uusi tarbetuid ohvreid — sellest muidugi ei räägitud.

Paanikale lõpu teinud, hakkasin ma ikka veel küla juures lamavate jenisseilaste sopkadele saatmist korraldama.

«Lubage, teie ekstsellents, sinelirullid ja seljakotid külasse maha panna, muidu ei roni mehed iialgi nendele järsakutele,» kandsin ma kindralile ette.

Kuid tekkis takistus. Sealsamas seisis keegi pataljonikomandör, kes hakkas kindralit härdalt paluma seda mitte teha, kuna sel juhul ei saavat tema kroonu varanduse eest vastutada. Meie lühikese vaidluse aitasid lahendada jaapanlased, kes uuesti piki orgu suurtükkidest tulistama hakkasid, kuid nüüd juba šrapnelliga. Nähtavasti olid nad oma patareid lähemale tõmmanud, ent kuidas ma ka välibinokli kaudu teraselt silmitsesin, ei suutnud ma neid avastada.

Jenisseilased, visanud seljakotid maha, jooksid mäejalamile ja ronisid kuidagiviisi, sealjuures oma rasketes saabastes libisedes, üles otse mäeharjale, kust kostsid jälle käsklused:

«Rood, tuld! Rood, tuld!»

Kelle pihta nad tulistasid, oli raske aru saada.

Me ei jõudnud uuel joonel veel vastupanu organiseerida, kui minu juurde jooksis üks luurekomando soldat, jalas hiina ulaad ja sääre ümber mähised, ning andis üle mulle seni tundmatu polkovnik Stanislavski ettekande, et ta on vastase ülekaalukate jõudude survel «umbes

kaheksa versta tahapoole» taandunud. Olime paremalt tiivalt, mäeahelikuga meist eraldatud naaberorgu mööda ümber haaratud. Viivitada ei tohtinud. Oli tarvis maksku mis maksab jaapanlasi ennetada ja nendest varem kahe oru ristumiskohta jõuda.

Rindelt meid jaapanlased nähtavasti ei jälitanud; varsti jõudsime tule alt välja ning seadsime mäekurult allaveerenud roodud ja pataljonid jälle korda.

Ei märganudki aja kulumist, kuna järjepannu järelvägesid välja saatsin. On meelde jäänud küla nimetus «Tadoju», kus mind ühte fansasse sisseastumisel sinna kogunenud väesalga staabi ohvitseride poolt lahkelt vastu võeti. Kõik nad pidasid mind nüüd omaks inimeseks. Vaatasin uuri ja märkasin imestusega, et oli juba kell kuus õhtul. Toosama kasakajessauul, kes mulle hommikul avamata ümbrikkudes olevaid ettekandeid üle andis, oli eriti agar suupisteid pakkuma. Kuid süüa ma ei tahtnud. Jõin kulunud äärega emailitud kruusist mingit sogast, maitsetut vedelikku — jõhvikaekstraktiga teed — ja alles kaheteistkümnendat kruusitäit juues tuli mulle meelde, et mina ja Pavljuk polnud eile õhtust saadik enam midagi söönud ega joonud.

Teejoomine oli sõjaväes tavaks muutunud. Käskkiri, mis kõige rangemalt keelas keetmata vee joomise, päästis meie armee kõige kohutavamast nuhtlusest — tüüfusest, ja esimest korda maailma ajaloos osutusid meie sõjaväes kaotused haiguste läbi väiksemaks kui kaotused haavamiste tagajärjel. Tee sai päästjaks.

Lahingust ja tema kuulsusetust lõpust ei rääkinud keegi. Välja oli saadetud tugev järelvägi, põhja poolt saabus abiväge. Kõik olid tegevuses enese sisseseadmisega uutel, seni tundmatutel kohtadel. Jõudis kohale ka mu hommikune tuttav, diviisi intendant, ja sosistas mulle kõrva:

«Kui pimedaks läheb, ratsutage minu juurde voori. Saate ehtsaid siberi pelmeene.»

Ka Lewestam oli toibunud ning hakkas isiklikult dikteerima Kuropatkinile minevat pikka telegrammi, kirjeldades kõiki päevasündmuste üksikasju. Telegrammi lõpus palus ta luba kapten Ignatjevit enese juurde jätta, mis mulle ootamatuks autasuks osutus.

Jaapanlased peatusid nähtavasti Dalingi mäekurul ja meie olime nendest tubli kümmekond versta eemaldunud. Meil algas hiina fansades jälle rahulik elu.

Kuid varsti tekkis uus ebameeldivus: nii päeval kui öösel hakkas lakkamatult sooja vihma valama, ja meie väesalk oli peagi armee teistest osadest ära lõigatud ojadega, mis olid kiirevoolulisteks jõgedeks muutunud, ning orgudes läbipääsematu poriga. Isegi leiba ei olnud võimalik juurde vedada, ning süüa tuli musti kivikõvu, mõnikord aga ka suurest niiskusest hallitanud kuivikuid. Porri kinnijäänud veokite väljatirimiseks saadeti abiks kord sapööre, kord kasakasotnjaid, kord terveid laskurroode. Ainult väsimatu telegraaf jätkas tööd, andes edasi õpetlikke ringkirju, mida armeejuhataja nii väga harrastas.

Kindral osutas mulle ikka erilist usaldust, pidades tundide viisi minuga avameelseid vestlusi. Mu mõtted võtsid kurva suuna. Jah, Koreast taandumisega ning jaapanlaste Mandžuuria rannikul takistamatu maabumisega näis, et oleme initsiatiivi jäädavalt kaotanud, ja selles meie peamine õnnetus oligi.

Jaapanlased andsid hoobi kord meie ühe, kord teise väesalga pihta, selleks naaberorgudest abivägesid juurde tõmmates. Selles mägilabürindis toimuvates vastase edasiliikumistes, mis meie vägedele üpris ebatavalised tundusid, oli peaaegu võimatu orienteeruda. Ja ründamishetkeks oli vastane meie ees alati meist tugevam. Nii juhtus ka Dalingil, kus minu ja kindrali poolt tehtud täpsete, rangete arvutuste järgi olid meie vastas vähemalt kaks diviisi, neist üks — kaardiväediviis; meil aga oli nende vastu kokku kõigest kümmekond pataljoni, kellest lahingossa olid määratud kolm-neli pataljoni ja kaks patareid, sealhulgas üks vanatüübiline patarei. Küsisin Lewestamilt, miks kõik tema reservid, mida ma teel Dalingi kohtasin, olid ešeloniseeritud [1] sügavuti peaaegu kümne versta kaugusele. Ta tunnistas selle eksisammuks, kuid põhjendas oma viga kartusega, et jaapanlased võivad teda mõlemalt tiivalt sügavalt ümber haarata. Ja tõepoolest, kui olin eelsalkade ja luureosade

[1] Ešeloniseerima — vägesid sügavuti järgustama. *Tõlk.*

ettekanded läbi vaadanud, võis kindrali nõutuse põhjust mõista: üks noor kornet oli ümberhaarava kolonni kindlakstegemisel selle tugevust mitte rohkem ega vähem kui viis korda suurendanud.

Palju vaidlusi oli meil Jaapani jõudude teadliku suurendamise üle mitte üksnes hiinlaste, vaid ka meie parimate luurajate poolt; igaüks püüdis seda omamoodi seletada, kuid sagedamini näis, et, olles harjunud eelvägesid kaugele ette saatma tugevusega kuni veerand väesalgast, arvasime meie, et avastatud jaapanlaste kolonnid samuti moodustavad eelväe, mille järel tulevad veel kolm kuni neli korda suuremad jõud.

Tegelikult aga ei kasutanud jaapanlased mingit sõjakavalust. Nad lihtsalt tungisid edasi mitte ühe, vaid vähemalt kahe, kolme oru kaudu, isegi omavahelise sidepidamise eest hoolt kandmata, ja niiviisi ilmusid üsna lihtsalt ning loomulikult meie tiibadele. Kui ma nägin Kuropatkini jaoks joonestatud skeemi, mis kujutas meie väesalga paiknemist enne Dalingilt taandumahakkamist, sain ma aru, millisest hädaohust olime välja lipsanud: jaapanlased olid meid kahelt poolt niivõrd sügavalt ümber haaranud, et ainult nende passiivsus ja hirm meie vasturünnakute ees võimaldasid meie väesalgal Dalingi kotist peaaegu tervelt välja tulla. Sai mõistetavaks ka polkovnik Krištofovitši ulja patarei enneaegne tulepositsioonilt lahkumine: patarei oli ebavõrdses võitluses nelja jaapanlaste patarei vastu välja lasknud rohkem kui kolm tuhat mürsku, kuid tal puudus võimalus laskemoona täiendada. Samast ettevaatusest lähtudes jäid suurtükiväepargid[1] meie tava kohaselt kuskile kaugele tahapoole. Ei kasakatel ega Siberi diviisil olnud ühtki kuulipildujat.

«Ah, see kõik poleks veel midagi!» ütles mu ülemus ohates korduvalt. «Selle kõige peasüüdlane on ju Georgi ristike! Sain selle juba ammu, noore alamporutšikuna Kaukaasias, Türgi sõjas. Olin määratud suurtükiväe katteks, ja kogu mu kangelastegu seisis selles, et ma ei pööranud türklaste suurtükikuulidele

[1] Suurtükiväepark — liikuv suurtükiväe laskemoonaladu. *Tõlk.*

tähelepanu ning liikusin rahulikult patarei ühelt tiivalt teisele. Aga mis kuulid need olidki? Kas neid saab siis jaapani šimoosidega [1] võrrelda? Noh, pärastpoole tõusin, tänu ristikesele, teenistuses kiiresti ülespoole, soetasin enesele perekonna, juhtisin sealsamas Kaukaasias polku ja asusin Tiflisi sõjaväehaigla ülema kohale — kroonukorter, taevalik koht. Ja milleks oli tarvis mind sellelt kohalt liigutada? Just sellesamase ristikese tõttu nimetaski Peastaap mu — kui «lahingukogemustega kindrali» — Siberi reservbrigaadi komandöriks. Siin aga algas sõda, meid formeeriti ümber diviisiks, kuueteistkümneks pataljoniks, — ega see ole naljaasi! Anti veel juurde suurtükivägi, pargid, voorid. Aeti siia, nendesse neetud mägedesse. Kinnitan teile, et Kaukaasias orienteerusin ma kõiges palju paremini.»

Vahepeal pandi Kuropatkini staabis Lewestamile ikka suuri lootusi peamiselt sellepärast, et tema väesalk oli ette nihutatud Siujangi suunas, kuhu — jaapanlaste lõuna- ja idagrupeeringute vahelisse lõhesse — Kuropatkin kavatses isiklikult tõsist pealetungi teostada. Selleks oli tarvis jaapanlaste jõud ja paiknemine välja selgitada. Pärast pikka kirjavahetust otsustati kõvendatud, kolme kolonniga luure teostada piki omavahel paralleelselt kulgevat kolme orgu, Dalingi mäekuru suunas. Iga kolonni ülema juurde komandeeriti «usaldatava guvernandina» kindralstaabi ohvitser. Mina sain viimaks iseseisva ülesande parempoolses kolonnis, mis Lanafani orgu suunati. See kolonn oli kõige nõrgem, koosnedes kahest jenisseilaste pataljonist, neljast suurtükist ja Siberi kasakate sotnjast. Jenissei polgu komandör, elatanud polkovnik Võssotski, ühest silmast poolpime, jäi nagu Lewestamgi nõutuks, kui nägi oma neljapataljonilist polku, milleks ta koduseks saanud tagasihoidlik reservpataljon oli formeeritud. Iseäranis tegid teda nõutuks suurtükid ja kasakad, kellega ta lihtsalt ei osanud midagi peale hakata, eriti veel mägedes. Võib-olla oli vanamehe nõutus põhjendatud, sest muidugi oleks praktilisem olnud omada hobuste või hobueeslite seljas

[1] Šimoos — jaapanlaste suurtükimürsk, milles lõhkeainena kasutati šimoosi (sama mis meliniit ehk pikriinhape). *Tõlk.*

transporditavaid lahtivõetavaid mägisuurtükke, nii nagu need olid jaapanlastel. Nendest suurtükkidest kuulsime ainult piirivalveohvitseride käest.

Andsin polkovnikule nõu enne teeleasumist vanemad ülemad kokku kutsuda, et nendele lahinguülesannet selgitada. Tuleb talle au anda — polgu isiklikku koosseisu tundis ta oivaliselt, seepärast ei olnud raske määrata eelväkke just neid roode, millel olid arukamad komandörid.

«Väesalga ülem käskis mul teile liikumiskorda selgitada,» teatasin ma poolpimedasse hiina fansasse kogunenuile. «Väesalga ülem juhib teie erilist tähelepanu meie väesalga paremale tiivale,» jätkasin ma ikka endises toonis.

Polkovnik ei lausunud omalt poolt sõnagi.

Pidime päevas läbima üle kahekümne versta. Liikusime edasi väga ettevaatlikult, kuna olime äärmine kolonn ja meist paremal pool oli meile tundmatu mägine maastik. Jaapanlased võisid iga hetk mõnele kõrgendikule ilmuda ja meie mööda orgu liikuva kolonni pihta tule avada. Nagu eeskiri ette nägi, pidid liikumist kaitsma sopkadele järjestikku väljasaadetavad valvetõkked, mis pärast kolonni lõpuga ühineksid. Teades, kui aeglaselt meie jalaväeosad mägedes liiguvad, ja arvestades seda, et rännak peab kestma vähemalt kaheksa kuni kümme tundi, püüdsin nii teha, et teeleminek toimuks enne koitu. Kahjuks ei saanud ma meie kehvasti väljaõpetatud soldatite suhtes rakendada seda mägedes liikumise süsteemi, millest itaalia kapten Camperio oli mulle juba Liaojangis jutustanud. Tema sõnade järgi ei tohtinud üksnes piilkonnad, vaid isegi laskurahelikud, kes olid välja saadetud orgu piiravatele mäeseljandikele, enam alla laskuda; nad pidid tule avamiseks alati valmis olema. Selleks pidid nad edasi liikuma ühelt mäeharult teisele, üks laskur teise taga, väikeste ahelikena, paiskudes mäeharul vajaduse korral uuesti ahelikku. Vasaku tiiva äärmine mees esimesel mäeharul osutub niiviisi teisel mäeharul parema tiiva äärmiseks ja edasi — kolmandal mäeharul jälle vasaku tiiva äärmiseks.

Pealetungil oli küllalt suureks raskuseks välitelefo-

nide puudumine. Need jäid kõrgemate ülemuste korraldusse, meie aga pidasime Lewestami staabiga sidet kasakalendposti Noa-aegse meetodi järgi.

«Härra polkovnik, lubage piilkond vasakule välja saata.»

«Härra polkovnik, lubage teile ette lugeda väesalga staabi jaoks koostatud ettekanne.»

Minu ülem nõustus kõigega ja oli täiesti külmavereline. Kõik ettekanded Jaapani vägede Lanafani orgu koondumisest osutusid valeks, ning pärast eelosade vahel toimunud väikest tulevahetust hõivasime õhtuks meile lahingukäsus kättenäidatud joone, panime puhkevalve välja ja saatsime öö rahulikult mööda.

Uinudes «kangil» — madalal hiina ahjupingil — nägi mu polkovnik arvatavasti unes oma Irkutski hubast palkmajakest, mille akendel kasvasid erepunased geraaniumid ja kus ta öösiti kohaliku politseimeistriga preferanssi mängis.

Koiduajal kavatsesime edasitungi jätkata ja oma endise positsiooni Dalingil isegi ümber haarata, kuid taandumiskäsud jõudsid kohale alati kiiremini kui pealetungikäsud, ning meil tuli endistele bivakkidele tagasi pöörduda. Juhtisin väesalga ristteele, kust üks tee suundus Jenissei polgu paiknemiskohta ja teine Lewestami staapi, ning palusin luba orust lahkuda. Polkovnik laskus sadulas kummargile ja surus tugevasti mu kätt:

«Tänan teid, kapten, meisse heatahtliku suhtumise eest.»

Tagasihoidlik polkovnik muidugi ei võinud arvata, et oma hea sõnaga paljastab ta mulle selle vaenulikkuse, mida armee oma Kindralstaabi vastu tundis. Mulle tulid tahtmatult meelde mu koolikaaslaste — Kiievi kadettide — manitsused: «Vaata, Ignatjev, kui sa kord kaardiväelaseks saad — ära jäta meie tervitusele vastamata.»

Möödus aastaid, toimus Veebruarirevolutsioon, mille puhkemisel viibisin Pariisis. Olin Vene brigaadide lagunemise tunnistajaks. Siin just tuligi mulle jälle meelde Dalingi mäekuru. Hilisel ööl avas mu naine

ukse ja laskis sisse grupi soldateid. Neid juhtis Bolšakov, kes oli teeninud tagavarapataljonis, mis koosnes peamiselt vanemate aastakäikude meestest — siberlastest.

«Tõin siin enesega seltsimehi kaasa, et natuke kõnelda meie brigaadis esinevatest korratustest,» ütles ta. «Jutustasin neile meie ühistest tegudest Dalingi mäekurul,» seletas ta mulle. «Tundsin teid ära, kui te meie väesalka Venemaalt päralejõudmisel Mailly' laagris üle vaatasite; ütlesin enesele: «See polkovnik oli siis kapten valge hobuse seljas, ja temaga koos me sõdisime Dalingil.»» (Too oli minu hall Vaska.)

Oli raskeid küsimusi... Kaua ja korduvalt vestlesime Bolšakoviga sündmustest brigaadis, mille Vene revolutsioon oli lainetama pannud, vestlesime ohvitseride autoriteedi langemisest. Mälestuseks kinkis ta mulle oma pildi, kus ta oli sõjaväevormis, rinnal kaks «Georgit» ja medalid, ja millele oli kirjutatud: «Mandžuuria sopkadel tehtud ühiste luurekäikude mälestuseks».

See foto on mul veel alles.

VIIES PEATÜKK

HOSPIDALIS

Kes sõja ajal pole sõjaväehaiglas lamanud, see ei oska hinnata vere ja inimkannatuste väärtust. Arvud kaotustest tapetutena ja haavatutena, millest ma olin sõjakunsti-õpikutes lugenud, said uue tähenduse sellest hetkest, mil ma ise haiglasse sattusin. Luurekäikudel ja lahinguhoos unustad need hoopiski.

Juuli algul kutsuti mind Lewestami väesalgast ootamatult armee staapi ja saadeti luurele. Eespool meie vägesid ei olnud, liikuda tuli ettevaatus-abinõusid silmas pidades, end pikas kivises mäestikuharus varjates.

Maa oli pärast juuni vihmasadusid kiiresti ära kuivanud ja rammestavast palavusest hoolimata kandis iiri mära mind kergesti edasi, astudes mööda paksu pehmet tolmukihti, mis mägiteeradu kattis. Mäletan, et, olles

andnud konvoile märku üleminekuks teisele allüürile, liigutasin ratsuteid, ent sel hetkel komistas mu hobune ootamatult; tõmbasin ratsutitest, kuid ka see ei aidanud, hobune langes teist korda esijalgadele ja kukkus jõuetult maha. Vabastasin jalad jalustest, kuid ei jõudnud vasakut jalga, mis oli sadulapaki taha kinni jäänud, sadula alt välja tõmmata ning veeresin teerajalt rohelise tšumiisaga kattunud pehmele põllule. Kargasin püsti, kuid jalg valutas nii kohutavalt, et kukkusin jälle maha.

Pavljuk ja kasakad upitasid mind üles, eemaldasid suure vaevaga hobuserauasse, kabja alla kinnijäänud terava kivi ja aitasid mu jälle sadulasse. Mägimaastik nõuab ka mägihobuseid. Olin nüüd vigane, ja kuna valu tõttu jalas ei saanud edasi sõita, pöördusin Tašitšaosse tagasi, hoides jalast kätega kinni.

Valu, meelehärm, äpardus... Kui palju kordi elus oli mul tulnud tõsiseid takistusi ületades hobuselt maha lennata, kuid kordagi ei murdnud ma enesel isegi rangluud.

Ei mäleta hästi, kuidas ma lõppude lõpuks purjeriidest koikusse sain, mis kolmanda klassi (praegu kõvaistmelise) vaguni pinkide püsttugede vahele oli seotud. See oli sanitaarrong nr. 14. Peale minu ei olnud vagunis kedagi. Juurde astus halastajaõde, pikka kasvu ja suurte kurbade tumedate silmadega ilus naine, valge rätik peas.

«On teil ebamugav lamada, kapten?» pöördus ta minu poole. «Koiku on teile lühike ning lõuend päris nõkku vajunud. Kui soovite, tõstame teid üle teise koikusse?»

Päeva jooksul oli vagun põletava päikese käes otse tuliseks köetud, ka öö ei toonud jahedust, hoolimata akende ülestõstmisest. Kui oli juba pimedaks läinud ja laternas steariinküünal süüdatud, tuli õde tagasi ja pakkus juua.

«Te andestage,» ütles ta meelekibedusega, «see on sõjaväe- ja mitte Punase Risti rong. Neil seal antakse šampanjast valmistatud külma krüšooni, aga meil siin pole peale jõhvikamorsi muud pakkuda. Kõiges tuleb silmas pidada kokkuhoidu, kroonu toidunorme, kõike on napilt.»

Ja mulle meenusid need «keisrinnanimelised» luksuslikud rongid, mida ma olin näinud Liaojangist läbi sõitmas. Neid silmitsesid kõik, olles vaimustuses nii operatsioonitoast kui ka teaduse viimase sõna kohaselt sisustatud haigevooditest, nii vagunitest arstide ning halastajaõdede jaoks kui ka erikupeedest ja hubasest söögitoast. Sääraseid ronge oli ainult kolm, ja kellelegi ei tulnud pähe välja arvestada, kui palju haavatuid nad võisid vastu võtta. Pärastpoole haagiti nende luksusvagunite külge köetavaid kaubavaguneid, kuhu peale suuremaid lahinguid haavatuid suure kiiruga laoti, mingit vahet tegemata. «Keisrinna rongid» olid koostatud tsaari perekonna populaarsuseks, ja nad põhjustasid ainult kadedustunnet nende õnnelike vastu, kes võisid seda luksust kasutada.

Jook, mida õde pakkus, oli siiski väga maitsev. Oli näha, et selle eest hoolitseti. Joogiklaas oli kärbeste kaitseks alustassiga kaetud, kuid juua tuli ikkagi ettevaatlikult, sest kärbsed võisid iga hetk klaasi ja suhu lennata. Kärbsed, mandžuuria kärbsed! Ajalukku nad ei sattunud, ent ometi, kui palju nad meile piina tekitasid!

Rong peatus haavatute ootel kõikides jaamades. Haavatuid oli palju. Alles järgmisel päeval hilja õhtul jõudsime Liaojangi. Siin anti mind hospidalisse üle.

Olen kauaks ajaks säilitanud tänuliku mälestuse õest, kes rongis minu eest hoolitses. See oli tõeline vene neiu, üks neist, kes kogu oma ausa hinge annavad kannatava armee teenistusse.

Ühega nendest tuli mul kohtuda palju aastaid hiljem. 1939. aasta talvel teenistusest koju tulles leidsin eest väärtusliku kingi. Oli käinud tundmatu naine ning jätnud mulle punasest safianist pungil täis rahatasku, mida kaunistasid sissepressitud kuldsed hiina hieroglüüfid. Rahataskule oli kiri lisatud: endine halastajaõde Olga Bronislavovna Ivensen saatis mulle suure kollektsiooni fotosid, mis ta oli omal ajal Mandžuurias teinud.

Oma kirjas meenutas õde seda, kuidas vene soldatid 1904. aastal Mandžuurias surid:

«Elus on juhtumeid, mis iialgi ei unune, ja aeg ei suuda neid mälust kustutada...

...Tema perekonnanime ma enam ei mäleta — kas oli see Dikih või Mjahkih, ta oli siberlane —, kuid mäletan väga hästi, et kutsusin teda «onu Vanjaks». Evakueerimispunktis haigeid üles märkides leidsin ta kanderaamil lamavana, nina peale nihutatud papaahaga, mille alt paistis turris habe, tema rinnale aga oli pandud vintpüss, mida ta mõlema käega enese vastu surus.

Vintpüss — vihkasin seda, sest meile oli antud käsk: kõigepealt püssi number üles kirjutada ning alles siis haavatut abistada!

Tema kõrval asetses kanderaam kõhnukese soldatiga, kelle peal lebas hiiglasuur vaskpasun, mis kattis teda peaaegu üleni, ja tema samuti oli pasunast tugevasti kinni haaranud.

Nad mõlemad sattusid minu juurde.

Kui me nad lahti riietasime ja haigevoodisse asetasime, selgus, et «pasun» oli põdenud plekilist tüüfust ja tal on juba lootust paranemiseks, onu Vanja aga oli hoopis teistsuguses seisundis: tal oli jalg pealtpoolt põlve amputeeritud, haava õmblused olid lahti läinud, sealt haigutas vastu tohutu mädahaav ja kahtlemata küpses seal roiskumisprotsess...

Ta oli raske haige, kes ei kuulunud evakueerimisele, kuid hospidal poetas ta siiski teiste hulka, et oma suremuseprotsenti mitte tõsta.

Kõik onu Vanja mõtted ja mured olid oma perekonnale, oma viiele lapsele keskendatud.

«Vaadake, õeke,» ütles ta mulle, «nagu näha, tuleb mul surra võõra maa eest, oma maalapike aga jääb vaeseksiapseks! Kes hakkab mu lapsi toitma, kes on nendele abiks?»

Ja kui talt valude üle, tema enesetunde üle päriti, heitis ta lootusetult käega ning ütles: «Mul valutab rohkem seespool, süda valutab oma perekonna pärast, mõtlen: kes küll neid aitab?»

Ja kõike seda öeldi oma saatuse üle nurisemiseta, mingi paratamatuse tundega ja täieliku lootusetusega oma perekonna tuleviku pärast.

Sõda oli talle võõras: «Milleks on meile hiinlaste maad tarvis, see ei kasvata midagi . . .» Ja kuidagi erutatult jutustas ta laialt oma maast, majapidamisest, perekonnast, lapsukestest, ja isegi tema haavatasaamine taandus teisele plaanile. Järgmisel päeval jäi ta kuidagi vaikseks, muutus jutukehvaks; et tema mõtteid teisale juhtida, tegin ettepaneku naisele kiri kirjutada; ta hakkas rõõmuga mulle dikteerima lõpmatuid tervitusi, mis moodustasid kolmveerand kirja, ja minu märkuse peale, et tervitustest aitab juba, kirjutagu rohkem iseenesest, vaatas ta mulle karmilt otsa ning ütles: «Sa ära kiirusta: võib olla, et see on minu viimne kiri, seepärast pean ma kõiki meeles pidama ja ei tohi kedagi haavata.» Oma üheaastasele pojale, keda ta nimetas nime ja isanime järgi, saatis ta sügava kummarduse. Siis järgnesid igasugused nõuanded naisele ja veel eriline testament — hobust hoida ja teda mitte ära müüa.

Aegamisi sulgus ta endasse, kuidagi nagu eemaldus meist ja muutus näost aina karmimaks. Piinarikkad sidumised — kaks korda päevas — talus ta suure enesevalitsemisega ning tänas tehtud töö ja «ränga vaeva» eest alati meeltliigutavalt. Ent kui arst temaga naljatada püüdis, et tema mõtteid mujale juhtida, sulgus ta veel rohkem endasse ja sõnas mulle hiljem: «Ütle talle, et olen end ette valmistanud. Ta ei saa aru ja hirmutas mind ära.»

Harbiinis haigeid vastu ei võetud, nad läkitati Nikolsk-Ussuriiskisse. Teel tõusis tal temperatuur kogu aeg. Ta langes tihtilugu teadvusetusse, sonis perekonnast, oma kodukülast, ja kui jälle meelemärkusele tuli, oli kõigest kaugel, endasse süvenenud ning vaikis.

Tema meeleolu kandus üle teistele, teda hoiti kõige erutava eest — vaikisid jutuajamised ja naljad, oli tunda mingit suurt ning sügavat lugupidamist tema teadliku suremise ees.

Ta suri enne rongi Nikolsk-Ussuriiskisse jõudmist . . .»

See kiri põhjustas terve laviini isiklikke mälestusi; üksteisest hargnedes kerkisid mälus esile säärased episoodid, mis näisid olevat ammu unustatud.

Liaojangis viidi mind kanderaamil Punase Risti Georgi Ühingu täiesti pimedasse haiglapalatisse. Mu vasakpoolne naaber ütles mulle sosinal:

«See olen mina, Engelhardt. Olen haavatud. Meile teatati juba, et sind siia paigutatakse, ja ma palusin meid kõrvuti asetada.»

See oli mu koolikaaslane Paažidekorpusest — Boris Aleksandrovitš Engelhardt, kes hiljuti oli lõpetanud Kindralstaabi Akadeemia ja võtnud vastu ühe Taga-Baikali kasakasotnja juhtimise. Mul oli tulnud temaga paljude aastate kestel kokku puutuda. Paažidekorpuses oli ta minu võistlejaks esikoha pärast klassis, ja me veetsime koos päevi, lamades kaardistamistöödel meie ühise planšeti kolme jalaga aluse juures. Argipäevane riviteenistus teda ei rahuldanud. Ta otsis loorbereid võidusõidu ringrajal ning tihtilugu sõitis Varssavist Peterburi, uhkeldades minu ees oma üleolekuga ratsaspordis.

Kuid ka spordist tüdines ta varsti, ja nähes mind akadeemia kuulajana, otsustas järgmisel aastal minu eeskuju järgi käia. Pärast Mandžuuria sõda ja 1905. aasta revolutsiooni läks ta erusse ning otsustas oma mõisas kuskil Valgevenes põllumajandusega tegelema hakata. Kuid ka majapidamine muutus Engelhardtile igavaks. Ta andus innukalt poliitikale ja esines Riigiduumas oktobristide partei nimel sõjalistes küsimustes.

Hiljem algas maailmasõda. Mina töötasin siis Pariisis sõjaväelise agendi ametikohal. 1916. aasta suvel saabusid Pariisi Riigiduuma liikmed, nende hulgas ka Boris Engelhardt. Deputaadid pidasid ilusaid kõnesid, Boris aga võttis mul kord käe alt kinni ja ütles:

«Revolutsioon on paratamatu. Kardan ainult, et meid pahemalt poolt üle trumbatakse.»

Lühike oli Engelhardti kuulsuse tee Tauria palee komandandi ametikohal Veebruarirevolutsiooni ajal.

Kohtasin teda Pariisis teist korda juba 1918. aasta lõpul. Ta hoidus kõrvale seletamisest, mil viisil tema partei pahemalt poolt «üle trumbati», kuid ilmutas, nagu alati, pöörast energiat intriigide sepitsemisel

poliitilistel nõupidamistel, mis saidki Entente'i[1] interventsioonipoliitika algatajaiks ja ergutajaiks.

Kõigest sellest ei võinud me muidugi mõeldagi, kui lamasime Liaojangi hospidalis ja lugesime osadeks rebitud «Sõda ja rahu». See oli hospidalis ainuke raamat, mille keegi arstidest kaasa oli toonud. Me ei võinud tol korral oletadagi, et peagi saame tunnistajaks lüüasaamistele ja taganemistele, mis oma ulatuselt ületavad Austerlitzi[2], kuid Tolstoi romaani leheküljegedelt leidsime juba mõnesuguseid meid erutanud tunnete vastukajasid.

Oma esimese sosinal toimunud õise jutuajamise pidime varsti katkestama, sest paremal pool minu kõrval oigas raskesti keegi haavatu. Ta lamas selili. ja näha oli ainult, kuidas voodilina tema paisunud kõhu kohal kõrgele üles tõusis ja alla langes. Minu naaber, kes ühe Siberi tagavarapolgu auväärseks kapteniks osutus, ei elanud kaua. Kord koidu ajal ärgates märkasin ma, et voodilina enam ei liigu ja naabri kollane, ülespundunud nägu on pearätikuga kaetud. Tulid sanitarid, tõstsid ta kanderaamile ja viisid ära, kuni palat veel magas. Hommikul toodi samale kohale kindral Rennenkampf.

Ma ei olnud Rennenkampfiga varemalt tuttav, kuid ta osutus just niisuguseks, nagu olin teda enesele kujutlenud — venestunud sakslane, vägilasliku kehaehitusega valgetverd, hiiglasuurte vurrudega kindral. Külm, terasene pilk, nagu kogu tema välimuski, andis talle tugeva, tahtejõulise inimese väljanägemise. Ta kõneles ilma igasuguse aktsendita, ning ainult tema skandeeritud kõne, mis koosnes lühikestest, katkendlikest lausetest, võib-olla meenutas ta saksa päritolu. Nõdraks muutuvate vanameeste ja hellitatud sübariitide hulgas, kel-

---

[1] Entente ehk Suur Entente (loe: antant) — Inglise—Prantsuse—Vene liit enne Esimest maailmasõda ja selle kestel aastail 1907—1917 (resp. — 1919) *Tõlk.*

[2] Austerlitz — linn Määrimaal, mille lähedal Napoleon I 2. XII 1805 võitis nn. kolmekeisrilahingu (peale Napoleoni olid isiklikult kohal Vene keiser Aleksander I ja Saksa rahvuse Püha Rooma riigi keiser Franz II), lüües purustavalt Vene ja Austria vägesid. *Tõlk.*

lest kõrgem juhtiv kaader enamikus koosnes, paistis Rennenkampf oma terve ja reipa välimusega kahtlemata silma. Tahtmatult meenus ladinakeelne mõttetera: «Terves kehas terve vaim.» Oma keha eest hoolitses ta tõepoolest. Ta võttis end mistahes lahinguolukorrast hoolimata iga päev hommikuti ihualasti ja kallas mitme pangetäie külma veega üle. Kuid vaimu ilmutas ta sõjaolukorras hoopis vähem kui pärast sõda. Sõjas ei tulnud tal kordagi suurtes lahingutes viibida, sest olles juba bokserite mässu verise summutamise ajast pälvinud julge ratsaväejuhi reputatsiooni, kaitses ta alati ainult väetiibu ja taandus, joondudes teiste armeede järgi. Muide, tal olid omad lahingulised nõksud: pealetungil sõitis ta alati eelpatrulli juurde, valides sobiva koha, et kogu kolonni enesest järjestikku mööda lasta ja iga väeosa eraldi tervitada. Mehed said mulje, et nende ülem on alati mitte nende taga, vaid nende ees.

Mitte üks, vaid koguni kaks Georgi risti ehtisid Rennenkampfi rinda tol ajal, kui Venemaa võpatas ränkade solvamiste pärast, mis tekitati tema rahvuslikule tundele Mukdeni, Port Arturi ja Tsušima all. Ja Rennenkampf siis just näitaski oma tõelist palet, kui ta Siberi magistraalil revolutsiooni julmalt maha surus.

On kuuldud mitmesuguseid versioone Rennenkampfi reeturlikust käitumisest maailmasõjas. Nagu teada, algas see sõda Rennenkampfi poolt juhitava Vene armee sissetungimisega Ida-Preisimaale. Pärast esimesi hiilgavaid edusamme peatasid Rennenkampfi edasitungi sellele rindele paisatud Saksa abiväed. Samal ajal liikus lõunast, Varssavi juurest, Ida-Preisimaale Samsonovi armee. Ohtu aimates saatis Saksa väejuhatus kiiresti Samsonovi vastu kõik oma käepärast olevad jõud, piiras tema ümber ja purustas Tannenbergi juures. Sel ajal aga seisis Rennenkampf rahulikult paigal, justkui oleks oma naabri lüüasaamist oodanud. Ühed rääkisid, et ta oli ära ostetud, teised seletasid tema tegevusetust isikliku antipaatiaga ja kadedusega Samsonovi vastu. Kuid mulle seletub Rennenkampfi paigalseismine pigemini selle «lahingukooli» kogemustega, mis ta oli läbi teinud Mandžuurias: seal ootas ja viivi-

tas iga väeülem, niikaua kuni naaber oli purustatud, — et selles rindejoone õgvendamise ettekäändel enesele leida õigustust taandumiseks. Revolutsiooni mahasurumisel ei olnud säärastel kindralitel tarvidust rindejooni õgvendada.

Rennenkampf ei lamanud minu kõrval kaua; ta jalahaav ei olnud tõsine, ja tema ning meie peamiseks piinaks olid ikka needsamad hirmsad kärbsed ja talumatu, lämmatav palavus, mis käis kaasas troopiliste juulikuu vihmadega.

Arstid tegid kindlaks, et mul on välimise kõõluse rebend ühes luu killustusega, panid püsiva sideme peale ja eraldasid mind tükiks ajaks laiast maailmast. Haigepalat kümnele inimesele, mis asus rikka hiina kaupmehe majas, oli täiesti valgeks lubjatud, palati üks sein aga moodustas, nagu kõikides hiina majades, laia akna, mis halva ilma puhul suleti kahe kerge raamiga, millele oli pärgamentpaber peale kleebitud. Meil olid need raamid alati avatud ning see võimaldas suure siseõue elu vaadelda.

Kord läks mööda sanitar ämbriga — ta tuli operatsioonitoast, ja haavatu, kes akna juures lamas, hüüatas kohkunult kõrvale pöördudes:

«Vaadake! Vaadake! Terve jalg kohe . . .»

Hommikust saadik käis sidumine ja õu kaikus oietest; sellega oli esialgu raske harjuda . . . Hiljem jäi kõik vaikseks, siis tulid needsamad sanitarid kandikutega, kandes laiali lõunasööki, mis iga päev lõppes jõhvikaekstraktist valmistatud vedela roosaka kisselliga.

Kogu must, füüsiline töö lasus sanitaridel, sest selles hospidalis lugesid õed end arstliku personali hulka. See oli juba teine kategooria õdesid: enamasti seltskonnadaamikesed, kes olid halastajaõe peaväti pähe pannud selleks, et oma mehele lähemal olla, või selleks, et seiklusi ja tugevaid erutusi otsida.

Neil jätkuski aega ohvitseridega koketeerimiseks, kuigi enamik eelistas teenida mitte ohvitseride, vaid soldatite palatites, sest mõned ohvitserid võisid nendele oma lakkamatute pretensioonide ja norimistega tõepoolest meelepaha tekitada.

«Minul ei kapriisitse keegi, keegi ei kõnele jämedusi,

kõik on kõige eest tänulikud,» seletas väike kleenukeõde Urussova, kes soovis soldatite palatis töötada.

Surm lakkas olemast sündmus, lakkas olemast see, mis ta oli rahuajal. Pärast lamamist Liaojangi hospidalis näisid mulle kaua aega imelikena ja tarbetuina kõik need tseremooniad, millega surma ümbritseti. Seal, Mandžuurias, ei toonud kalmule keegi lilli. Võõral maal oma elu andnud vene soldatite sajad tuhanded hauad unustati kiiresti täielikult.

Nädala kolme pärast lubati mul karkude abil juba liikuda. ja näis, et paranemine edeneb hästi. Lamasin kušetil. Mäletan, kuidas hallis pihtkuues vabatahtlikülliõpilane, istudes seljaga minu poole, hakkas mu jalga masseerima. Oli mõnus, et sidemest vabastati. Kuid rohkem ma midagi ei mäleta, sest tulin meelemärkusele alles koikus, öösel, hirmuäratava temperatuuriga. Suu sisemine limaskest oli huultest alates kattunud mingisuguse kollase kirmega. See oli «mandžurka» — kõhutüüfuse erikuju, mis küllalt palju meie inimesi mulla alla viis. Nakatusin sellesse samas hospidalis, tõenäoliselt nendesamade kärbeste kaudu.

Meie suur fansa oli koridoriga kaheks pooleks jaotatud: vasak — kirurgiline ja parem — terapeutiline ehk, nagu seda naljatades nimetati, «põlatute» palat. Sinna ma nüüd just sattusingi. Õed hoidusid sellest palatist eemale: liiga palju oli meiega askeldamist, ning ka surmajuhtumid tõid ebameeldivusi. Ülemuski külastas meid harva.

Vaevalt sain ma kolmandast «mandžurka»-hoost kosuma hakata, kui kogu meie hospidal sattus ebatavalisse ärevusse — oodati Kuropatkini saabumist. Nagu kunagi akadeemia auditooriumis, nii esitas Kuropatkin ka siin ohvitseridele rahulikult ja kiirustamatult küsimusi, temale järgnev adjutant aga andis igaühele üle järjekordse lahingulise autasu — kord punase mõõgatuti, kord väikese punase karbikese ühes Stanislavi või Anna ordeniga; ka Engelhardt sai niisuguse karbikese ja säras näost.

Mulle kui oma staabi ohvitserile rääkis Kuropatkin isegi rindeuudistest, jutustades 4. Siberi korpuse Barnauli polgu meeste kangelaslikust käitumisest, kes

Tašitšao all olid tagasi löönud mitmed jaapanlaste rünnakud. Selletaoliste üksikute heroiliste kangelastegudega lohutas Kuropatkin alatasa nii ennast kui teisi kuni üsna sõja lõpuni. Teada saanud, et mind vaevab tegevusetus ja see, et on võimatu lasta end hospidalist välja kirjutada, küsis Kuropatkin vanemarstilt, kas ma ei võiks välismaa sõjakirjasaatjate telegrammide tsenseerimisega tegelda.

«Nad on meie peale väga pahased selle eest, et me nende kirjavahetust tsensuuris kaua kinni peame. Las tulevad homme teie juurde,» lõpetas Kuropatkin. «Teie aga juba katsuge neid kuidagi rahustada!»

Hospidal oli vaksalist umbes kolm versta eemal, pori läbipääsematu, ja oli juba ette teada, et külaskäik minu juurde rikšadega ei paku välismaalastele erilist lõbu. Ent miski, nagu selgus, ei suutnud peatada ajalehereporterit, nagu miski ei suutnud kustutada tema keevalist kujutlusvõimet. Juba varakult lakkasin ma uskumast ajaleheteateid üldse, iseäranis ajakirjanduses ilmuvaid sõjavälja «uudiseid».

Ei olnud tarvis sõita New Yorki, et ajalehekooli olemust mõista. Sensatsiooni pärast olid ameeriklased valmis kõige absurdsemaid telegramme koostama.

Ei olnud tarvis sõita Pariisi, et veenduda, missuguse enesekindlusega võivad mitte ainult Prantsuse deputaadid, vaid isegi ajalehereporterid sõjalisi küsimusi arutleda. Minu tookordsed «sõbrad» Recoulis ja Nodeaux pidasid end säärasteks sõjalisteks spetsialistideks, et minul, Vene kindralstaabi ohvitseril, ei olnud tarvis nendega vaielda.

Mul tuli punase pliiatsiga palju maha kriipsutada nende jutustustest tulest haaratud vaksalitest, meie vägede masendavast demoraliseerumisest, Kuropatkini strateegilistest kavatsustest. Kõige sellega käisid prantsuse kirjasaatjate telegrammides kaasas koguni targad nõuanded ja head soovid. Nad ju olid tollal meie liitlased! Sündmusi valgustas õigesti üksnes ajalehe «Local Anzeiger» esindaja. Selle eruohvitseri selged, tagasihoidlikud telegrammid lasksin ma alati peaaegu ilma paranduseta läbi.

Igav on hospidalis lamada, ja et igapäevasesse, rangelt kindlaksmääratud olukorda mingit vaheldust tuua, hakkavad inimesed tegelema igasuguste pisiasjadega. Milline aga oli sensatsioon meie palatis, kui varahommikul lubati minu juurde tulla väikesel hiinlasest teenijapoisil, kes ulatas mulle sedelikese Liaojangi postkontori ülemalt:

«Täna öösel anti meie aparaadi kaudu armeejuhatajale edasi telegramm troonipärija tsesareevitš Aleksei sündimisest.»

Kõik olid ammugi harjunud kuulma tsaari perekonnas ainult tütarde sündimisest — neid oli järjestikku neli — ja loomulikult olid ammugi loobunud mõttest, et tsaarinna võib poja sünnitada. Kuid sedel ei võinud valetada, sest postkontori ülem, minu isa endine alluv Irkutskis, oli selle saatnud nähtavasti ainult erilisest usaldusest ja tähelepanust minu vastu. Teatasin uudistest õele.

«Mis te räägite! Teete nalja!» vastas ta. «Noh, kui te juba nii kindlasti teate, siis ütelge, mis talle nimeks pandi?»

«Aleksei.»

«Kas teil pole häbi! Tsaarid ei võigi kanda teistsugust nime kui Aleksander või Nikolai.»

Teinud näo, nagu ei usuks ta mind, läks õde siiski kiiresti seda uudist hospidalis edasi rääkima.

Vastu õhtut läksime kõik osavasti karkudel manööverdades välikirikusse palvejumalateenistusele, kus väärika välimusega preester Punase Risti Georgi Ühingu väärika iseloomu kohaselt «troonipärijale suurvürst Aleksei Nikolajevitšile õnne ja rahulikku elu, vaenlaste üle võitu ja nendest jagusaamist...» soovis. Postkontori ülema teade oli õige.

Mõne päeva pärast õnnestus mul kargud viimaks nurka visata, haiglahalatt seljast võtta ja esimese lahkuva rongiga armee staapi sõita, mis asus vagunites Ai-san-tsiangi jaamas.

Nii fantastilised kui sõjakirjasaatjate telegrammid olidki, ikkagi oli selge, et me vahetpidamata taandume, ja et nõndanimetatud «otsustavad» lahingud kord Tašitšao, kord Haitšöni, kord Ai-san-tsiangi juures olid ole-

muselt ainult järelväelahingud, milles me Kuropatkini väljenduse järgi «sõdima õppisime». Tundus Liaojangi juures toimuva otsustava lahingu üldist pingelist ootust; ma kartsin hilineda.

Kuid mu kärsituse jahutas staabiülem kindral Sahharov. Ta oli mind vaguni aknast märganud sel hetkel, kui ma Harkevitšile esinema läksin, kutsus mu enese juurde ja ütles, et ta ei kavatse «viirastuste» abi kasutada ning käsib mul Liaojangi jalamaid tagasi pöörduda ja kosuda. Kolm «mandžurka»-hoogu olid põhjaliku töö teinud ja tuttavad tõepoolest ei tundnud mind kohe ära. Tuli alistuda ja Liaojangi tagasi sõita ning seal kauaoodatud pealahingut kannatlikult oodata.

Augusti algul püsis Liaojangis veel rahulik tagalaelu. Staabi korraldusvalitsuse ohvitserid jätkasid langenute ja autasustatavate nimekirjade koostamist, intendandid aga imetlesid nende poolt varutud toidumoona suurepäraseid ladusid. Meie kodukasvanud Vauban'i [1] — polkovnik Velitško nõuande järgi tallasid Liaojangi värskelt kaevatud, kuid vihmavett juba pooleldi täis valgunud kindlustuste ees kaoljangi mongolite loomakarjad.

KUUES PEATÜKK

LIAOJANG

Öö vastu 17. augustit veetsin ma Liaojangis, välismaa sõjaväeliste agentide ammu tühjaks jäänud majas. Kell viis hommikul äratas mind suurtükimürin, mille sarnast ma ei olnud veel iialgi kuulnud.

«Nüüd algas!» mõtlesin ma ja hüppasin püsti ning jooksin Pavljukile appi hobuseid saduldama.

Algas see, mida kõik, kindralist kuni soldatini, pikki kuid valutava südamega ootasid — ebaselgelt mingisugust ülekohut tajudes taandusid kõik ülemuse käsul

[1] Vauban — Prantsuse marssal ja majandusteadlane (1633—1707). Ehitas omapärase süsteemi alusel rea uusi kindlusi ja rekonstrueeris vanu. Võttis tarvitusele uue meetodi kindluste vallutamisel, nn. järkjärgulise rünnaku. *Tõlk.*

isegi seal, kus vastane oli tihedate kogupaukudega ja meie siberlaste võimsa täägiga edukalt tagasi löödud.

Väikeste hallide majade juures, kus asusid armee staabi arvukad valitsused, osakonnad ning jaoskonnad, askeldas asjalike nägudega kollaste mundriääristega postiametnikke, helesiniste mundriääristega rahandusametnikke, punaste mundriääristega intendantuuriametnikke, kõikidel mõõgad ja revolvrid vööl. Nad laadisid hiina arbaadele tolmunud ja koltunud «toimikuid». Lahing oli vaevalt alanud, kuid juba alustas tagala kimpsude-kompsude pakkimist. Minu meeleolu süngestus veel enam, kui tutvusin vägedele laialisaadetud lahingukäsuga ning märkasin, et see dokument oli juba asendatud teise variandiga. Teisele variandile oli juurde kirjutatud: «muutmiseks». Meenus prantsuse kõnekäänd: «*Ordre et contre-ordre — desordre*» (käsk ja selle muutmine põhjustavad korralagedust).

Lahingukäsu mõlemad variandid püstitasid muide ühe ja sama põhilise ning mitte täiesti arusaadava ülesande, ja nimelt: jaapanlasi mitte purustada, mitte tagasi paisata ja isegi mitte kaitsele asuda, vaid ainult — «anda vastulöök». Akadeemias ei olnud meil lubatud sääraseid väljendusi käskkirjades tarvitada.

Tõsi küll, edaspidi kästi eesmise ešeloni korpustel oma positsioone kaitsta, intervalle nende vahel aga ainult valvata.

Käskkiri ise justkui märkis jaapanlastele suuna löögi andmiseks 1. ja 3. Siberi korpuse vahele, mida nad tõepoolest ka tegid.

Minule kui ratsaväelasele torkas silma lahingukäsu paragrahv, mis puutus ratsaväesse: kindral Samsonovil kästi ainult ühe küla juurde Stackelbergi paremale tiivale «asuda» ja kindral Mištšenkol — lahingu alates isegi «taanduda», teadmata miks. Näis lohutavana, et ettenägematute juhtude pareerimiseks oli reservi koondatud tervelt kolm korpust.

Kuropatkin pidas seda reservide oma käsutusse koondamist suurimaks saavutuseks; meiegi kõik olime selle vananenud Napoleoni-doktriiniga läbi imbunud ja kavatsesime lahingu «läbi viia» selle suure väejuhi poolt saa-

vutatud võitude skeemide järgi, mis meile olid mällu sööbinud.

Kogu tasandik raudteest lääne poole oli üksainus heleroheline kaoljangiookean, mis varjas mitte üksnes jalamehed, vaid ka ratsanikud. Leida selles ookeanis üles seal asuvad külad, aru saada, missugune neist on Sibali-tšuan, missugune Sili-tšuan ja missugune Sanma-tšuan, ja siis veel üles otsida meie arvukad polgud, patareid ja sotnjad — see oli üsna raske ülesanne.

Teravalt tungis esile kõrge mägi Majetung, mis asus linnast viis kuni kuus versta lõuna pool ja paistis silma nagu peopesal. Kui palju kordi olin ma teda juba talvel oma majakese aknast imetlenud. Niisuguseid helepruuni värvitooniga, suhkrupead meenutavaid mägesid olin ma lapsepõlves näinud hiina vaasidel, mis kaunistasid ema võõrastetuba Irkutskis. Sellel unustamatul päeval oli mägi šrapnelliplahvatuste valgesse pilve mähitud. Kõik teadsid juba, et mägi on 1. Siberi korpuse kindlates kätes.

Majetungist vasakul kulges madalam mäeahelik, mida ida pool lõikas Taitsõhoe org. Seal ja veel edasi vasakul asusid 3. Siberi korpuse lahingutes karastatud polgud ja hiljuti Kiievist saabunud 10. armeekorpus.

Sellesse korpusesse kuuluvate vanade polkude nimetused — Orjoli, Brjanski, Pensa, Kozlovi, Tambovi ja Jeletski — taastasid mälestuse Vene jalaväe kuulsusrikastest traditsioonidest.

Meie Liaojangi kindlustused asetsesid tasandikul linna ja Majetungi mäe vahel, millelt jaapanlased muide võisid neid mitte ainult silmitseda, vaid ka suurtükitulega materdada. Mäed ise aga, millel tuli võidelda, ei olnud kindlustatud.

Juba kevadel, kui alles kavatseti Liaojangi kindlustusi ehitama hakata, alustasin ma nende üle vaidlust projekti koostajaga — polkovnik Velitškoga. Teda peeti sõjaväeinseneride hulgas suureks autoriteediks ning ta elas koguni Kuropatkini rongis. Kuid Velitško andis mulle mõista, et meie, kindralstaabi ohvitserid, ei saa insenerikunsti tarkusest aru. Kuropatkin jõudis polkovnik Velitško kindlustuste juurde 17. augustil, et lahingut isiklikult «juhtida». Kuid sealt ei olnud näha

mingit lahingut ja polnud võimalik ka midagi juhtida: komandopunkti juurde ei olnud isegi telefoniliini tõmmatud. Võitlusjoontelt saadetavatele käskjalgadele aga ei olnud teatavaks tehtud, et armeejuhataja on peakorterist välja sõitnud, ning käskjalad toimetasid ettekanded endiselt Liaojangi!...

Ilm halvenes, hakkas vihma tibama. Istusin fordi nr. 4 astmel ja ootasin, ootasin kannatlikult, nurisemata, laskumata arutlustesse minu ümber toimuvate sündmuste arengust. Oodata tagalas, oodata tule all! Niiviisi ma sõda küll enesele ei kujutlenud. Oli vaja jäädavalt unustada neljakihutavad käskjalad, rünnakusse tormavad eskadronid, kõige ümbritseva lakkamatu liikumine. Häirimatu hallis kindraladjutandi sinelis Kuropatkin, kes rahuliku, professorliku tooniga katkestamatult käske dikteeris, kehastaski oma isikus seda piinavat liikumatust.

Järsku kuulsin end nimepidi hüütavat. See oli Harkevitš, kes käskis mul 2. Siberi korpuse juurde sõita ja kindral Aleksejevile ettepaneku teha, et ta oma reserviga kolm kuni neli versta paremale tõmbuks.

Kuid 2. Siberi korpust, niipalju kui mina teadsin, juhtis kindral Zassulitš. Mispärast mul siis tarvis on Aleksejevi poole pöörduda? Selgus, et Zassulitš on juba uue ülesande saanud. Nii see on! Lahinguhoos algas virvarr ülematega!

Muide, sõit Aleksejevi juurde paljastas mulle veel midagi. Tema korpuse osade kaupa laialitassimine jätkus: juba hommikul oli Kuropatkini korraldusel saadetud mitu pataljoni Ivanovi 3. Siberi korpusele toetuseks; natukese aja eest saatis ta Stackelbergi 1. Siberi korpusele abiks kaks pataljoni, nüüd aga kappasin ka mina veel tema juurde... Kogu esialgne ilus napoleonlik lahingukäsk varises kokku, reservid sulasid ja «juhtimine» lõppes väeosade segiajamisega.

Ei suutnud ma veel Harkevitši juurde tagasi ratsutada, kui sain uue käsu — sõita Stackelbergi paremale tiivale, seal lahingulõigu ülem polkovnik Leš üles leida ja teatada, et mitte hiljem kui tunni aja pärast saabub talle abiks Barnauli polk.

Teades 1. Siberi korpuse kangelaslikkusest Vafangou

juures ja nähes korpust šrapnelliplahvatuste pilvedes, olin ma õnnelik, et võisin talle hea sõnumi viia. Mõne minuti pärast kappasin juba mäejalami juurde ja, jätnud Pavljuki ühes hobustega raudteetammi varju, hakkasin teerada mööda lõuna poole minema.

Haavatud — peamiselt suurtükiväelased — surusid end raudteetammi ligi. Peaaegu katkematu vooluna tuli vastu haavatud laskureid, sünged ja vaikivad.

Vasakul, mäejalami juures, olid näha meie patareid, mille ümber kerkis jaapani šimooside musti suitsupilvi. Üsna raudteetammi lähedal asus varjatult mingi meie patarei, mis tulistas mitte enam lõuna, vaid lääne suunas — meid ümberhaaravate jaapanlaste pihta. Esimestel minutitel oli raske šimooside lõhkemishelisid ja meie oma suurtükipaukusid eraldada. Ent kui olin patarei juurde jõudnud, pidin ma suu pisut avama, et oma kõrvu kimedate, teravate paukude vastu kaitsta. Šimoosid lõhkesid kumedalt ja mõjusid peaasjalikult meeleolule.

Varsti silmasin mulle vastu astuvat tüsedat reibast polkovnikut. Millegipärast arvasin kohe, et see ongi meie kangelane Leš.

Kogu Leši välimusest hõõgus tervist ja rahulikkust. Ta oli pruuniks põlenud ja higine ning tuli mulle vastu, kollakasroheline pluus eest lahti. Soldatitest eraldasid teda ainult vaarikavärviliste triipudega kuldsed pagunid. Käigul jagas ta enda järel astuvale kahele unterohvitserile käske ja oli sellesse nii süvenenud, et mul näis isegi piinlik olevat teda segada. Kuid minu raporti ära kuulanud, lõi Leš näost särama.

Ta istus raudteetammile maha ja ütles, et ma armeejuhatajale ette kannaksin tema lõigu raskest seisukorrast, sest jaapanlased olid selle juba ümber haaranud ja materdasid tema patareisid nüüd flankeeriva suurtükitulega.

«Suurtükiväes pole meil enam ühtki ohvitseri järele jäänud ja me palusime neid teistest diviisidest saata. Mištšenko vedas meid kõvasti alt! Taganes ja isegi ei teatanud sellest, minul aga pole varus enam ühtegi roodu! Kuulete, kuidas kuulipildujad ragistavad? Need on mu kangelased, kes koos piirivalvuritega juba küm-

nendat rünnakut tagasi löövad. On aga toredad mehed need teie insenerid, kurat neid võtaks, nad pole mäele ühtki kaevikut kaevanud, — kas siis ühe ööga saab sellesse kaljusse midagi rajada? Kandke ette, palun, et mäge me käest ei anna, kuid ümberhaaramise tagasilöömiseks pole meil jõudu. Sõitke tagasi, kiirustage, kullake, barnauullasi! Las tungivad peale otse sealtpoolt raudteed.»

Polnud tarvidust barnauullasi tagant kihutada. See polk, mis koosnes peaaegu täielikult vanadest tagavaraväelastest, oskas poolteise tunniga mööda sügavat pori umbes üheksa versta maha käia. Sellel unustamatul päeval tõttasid kõik üksteisele appi.

Kui ma Jutsiatšžuantsõ küla juurde jõudsin, mis asus teisel pool raudteed, umbes poolel teel Majetungist Liaojangini, oli ta juba kubinal täis Barnauli polgu mehi, kelle eesmised roodud tihedate ahelikena küla ümbritsevasse kaoljangitihnikusse kadusid. Küla tagant kuuldus hüüdeid — seal vedasid suurtükiväelased jalaväe abil suurtükke, mis olid sohu kinni jäänud. Teine patarei oli suutnud end eelikutelt maha võtta, ja suurtükid, ise sügavalt poris, avasid juba tule ääretute kaoljangipõldude ning arvatava nähtamatu vastase pihta. Padruneid ei säästetud.

Kogu rinde ulatuses võitlesid meie väed piiritu vaprusega. 6. Ida-Siberi kütidiviisi ülem kindral Danilov üllatas kõiki oma ükskõikse suhtumisega jaapanlaste kuulidesse ja mürskudesse, mis tema positsioonid otseselt üle külvasid.

«Mis? Mis te räägite?» palus ta öeldut korrata, kui tema tähelepanu kuulide vingumisele pöörati ja tal mäeharjalt alla tulla soovitati. «Ma ei kuule midagi,» vastas Danilov ikka ühtemoodi. Ta oligi tõesti raske kuulmisega.

Meie suurtükivägi, hoolimata jaapanlaste ilmsest arvulisest ülekaalust, võistles mehisuses jalaväega. Ehkki 6. Ida-Siberi suurtükiväebrigaadi 3. patarei komandör alampolkovnik Pokotilov märkas, et jaapanlased on kogunenud väiksesse orgu, kus kaoljang oli maha niitmata, neljasaja sammu kaugusele meie nõrkadest laskurite ahelikest, ei suutnud ta varjatud positsi-

oonilt rünnakut tagasi lüüa — eespool oli suur tabamatu ala. Siis käskis ta suurtükid otse mäeharjale veeretada. Kuid vaenlase tugeva püssitule tõttu langesid suurtükimeeskonnast pooled rivist välja ja patarei tuli jälle mäeharja taha viia.

Siis käskis Danilov kas või ainult ühe suurtüki üles mäeharjale veeretada. Kuid sel hetkel sai Pokotilov surma. Teda asendanud ohvitser langes tema järel. Patareisse allesjäänud viimast suurtükki hakkas juhtima feierverker [1] Andrei Petrov, kes jätkas Jaapani jalaväe otsesihtimisega tulistamist. Jaapanlased ei julgenud enam edasi liikuda.

«Padruneid! Andke padruneid!» karjus feierverker Petrov kindral Danilovile.

Läks pimedaks. Kanonaad vaikis. Algas äge vihmasadu. Armeejuhataja sõitis Liaojangi tagasi.

Staabis aga üha kirjutati ja kirjutati ümber loendamatuid korraldusi sildade ehitamise kohta üle Taitsõhoe, sildade valve kohta, vooride tagalasse saatmise kohta, laskemoona rutulise täiendamise kohta. Säärast laskemoonakulu ei olnud mitte keegi ette näinud. Tuli ilmsiks veel üks sõjapidamise varjukülg.

Lahing oli arenenud meile edukalt.

Ent kellele võis pähe turgatada, et Kuropatkin tema poolt äsja väljasaadetud abiväed öösel tagasi kutsub?

Ratsutasin koiduajal jälle 1. korpuse paremale tiivale, kus lootsin kõigepealt Jutsiatšžuantsõ küla juures Barnauli polgu mehed nende endistel asukohtadel üles otsida. Oli päikesepaisteline hommik, meeleolu oli reibas ning ma ei osutanud mingit tähtsust isegi sellele, et piki raudteed liikudes mulle kedagi vastu ei tulnud. «Kindlasti,» mõtlesin ma, «on meie habemikud öö jooksul mõnevõrra edasi liikunud.» Isegi vihastasin Pavljuki peale, kes kinnitas, et ümberringi kuulid vinguvad. Kui olime külale päris lähedale jõudnud, karjatas Pavljuk äkki:

«Kuhu te ometi sõidate? Need on jaapanlased!»

Sööstsime vasakule, kappasime üle raudteetammi ning

---

[1] Feierverker — tsaariaegses sõjaväes suurtükiväelase auaste, mis jalaväes vastas unterohvitserile. *Tõlk.*

leidsime end olevat meie omade — valgete mütsirummudega soldatite juures. Need olid Krasnojarski polgu mehed.

«Me vehkisime teile, teie ausus, juba ammu!» karjusid nad üksteise võidu.

«Pääsesin õnnelikult!» mõtlesin ma.

Polku juhtis noorevõitu polkovnik Redko. Hakkasin talle etteheiteid tegema, et ta oli küla maha jätnud ja teisele poole raudteeliini tõmbunud. Selgus, et ta ei olnud selles süüdi. Barnauullastele oli käsk antud taanduda ja nad kadusid koos oma patareidega kuskile põhja poole, krasnojarsklased aga, kes olid saabunud üldvarust, said samuti käsu esiteks tagasi tõmbuda ja siis paigale jääda. Teadmata, mida teha ja kuhu minna, otsustasid nad «tabamatul alal» raudtee muldkeha taga ööbida.

«Armee staap ei tea seda, et te Jutsiatšžuantsõ maha jätsite. Kindral Kuropatkin saatis mind käsuga 1. korpuse paremat tiiba igal juhul julgestada. Kõigepealt on tarvis Jutsiatšžuantsõ tagasi võtta,» selgitasin polkovnik Redkole.

Armeejuhataja prestiiž, mis pärast kestvaid taganemisi pisut kõikuma oli löönud, oli sel võitluspäeval jälle niivõrd kõrgele tõusnud, et jätkus üksnes tema nime mainimisest, ja mõne minuti pärast sööstis 1. pataljon terves koosseisus nagu üks mees raudteetammile.

«Hurraa! Hurraa!» ning siberlaste tihedad ahelikud tungisid silmapilkselt külasse.

Jaapanlased olid kuskile jäljetult kadunud.

Saatnud Pavljukiga Harkevitšile ettekande olukorra kohta, hakkasin ühes polkovnik Redkoga tegelema küla kaitsekorda viimisega ja kaevikute kaevamisega. Meid ümbritsevast kaoljangimerest kuuldus püssituleraginat, ja vaatamata minu tungivale soovile kogu polk raudteetammi tagant välja tuua ning lõuna suunas edasi liikuda, ei söandanud Redko seda ette võtta, kartes Lešiga sidet kaotada.

Pavljuk tuli Harkevitši juurest tagasi käsuga, et ma Krasnojarski polgu juurde jääksin.

Nähtavasti ei olnud jaapanlased Jutsiatšžuantsõ kaotusega rahul ja meie kohal hakkasid lõhkema nende

šrapnellid. Kõrvus kumisesid kahe meie patarei kimedad lasud, mis samuti olid tule avanud.

Meist vasakul, tasandikul, otse Majetungi jalami juures, oli šimooside ja šrapnellide lõhkemiste tagajärjel lahti läinud päris põrgu. Näis, et seal polnud enam võimalik elusat inimest leida.

Varjasime end muldkeha taha, mille ligi liibusid ka laskurid. Nähtavasti olid jaapanlased tule raudteetammile üle kandnud ja otsustasid seda pideva tulistamise all pidada.

Jälle tuli oodata. Kõik käsud olid antud ja vestlus Redkoga kandus üle argipäevastele teemadele.

«Te ütlesite, et lõpetasite kunagi Irkutski junkrukooli. Mis aastal see oli? Kas te mäletate veel sõjaväe-ringkonna ülemat?» küsisin ma ja nimetasin oma isa perekonnanime.

«Noh, muidugi, muidugi! Ta käis tihti meie kooli vaatamas. Me isegi tantsisime tema juures korraldatud ballidel. Olid lõbusad ajad.»

Sel hetkel lõhkes mõne sammu kaugusel, peaaegu maapinna lähedal jaapani šrapnell. See toimus just ühe krasnojarsklaste rühma kohal. Hoolimata hoiatusest end raudteetammi ligi suruda, lamas see rühm ikka lahtiselt, s. t. nii nagu nõudsid roodu varu kasutamise eeskirjad. Meie aga seda ei märganudki. Valge pilveke hajus kiiresti. Enamik rühma meestest jäi igaveseks lamama ...

Talumatult lämmatav, palav päev lõppes kohutava äikesega. Otsekui oleks taevas ise otsustanud ägeda lahingu veejugadega kustutada ja juba teist päeva kestva suurtükikanonaadi hirmuäratavate kõuekärgatustega summutada.

Seisin läbimärjana jälle fordi nr. 4 juures, kuhu olid kogunenud kõik Kuropatkini staabi kindralstaabiohvitserid. Märkamata põhjusi, mis sundisid eesmise ešeloni korpusi Taitsõhoe parempoolsele kaldale taanduma, seletas Harkevitš meile jõe ületamiskohtade komandantide kohustusi. Mina olin määratud paremali tiivalt arvates äärmisele pontoonsillale; seda silda mööda pidi üle minema Slutševski 10. armeekorpus.

«Peaasi on, et kõik väeosad ja voorid enne koitu paremal kaldal oleksid,» rõhutas Harkevitš.

Jahmusin. Milleks oli vaja maha jätta positsioonid, mida oma verega olid niisutanud meie laskurid, kes kahe ööpäeva kestel ei loovutanud vaenlasele jalatäitki maad, ei andnud jaapanlastele ära mitte ühtki kaevikut? Ma ise ju olin selle tunnistajaks, kuidas vastu õhtut koguni jaapanlaste suurtükituli soikuma hakkas!

Nõutuna jõudsin ma enne ärasõitu veel polkovnik Sieversi juurde astuda, et ettevaatlikult küsida, mis on juhtunud.

«See on vajalik rinde lühendamiseks. Liaojangi hakkame kaitsma peamisel positsioonil. Saabus teade, et Kuroki tuleb jõe vasakule kaldale,» seletas ta mulle.

Meie armees püsis kuni sõja lõpuni visa legend selle kohta, et Jaapani vägede ülemjuhataja marssal Ojama oli samal õhtul kokku kutsunud sõjanõukogu, kus viibisid kõik kolm armeejuhatajat: Oku, Nodzu ja Kuroki. Jaapani teise järgu vooridele oli juba käsk antud ühe päevateekonna võrra lõuna poole tagasi tõmbuda. Oku ja Nodzu olid teatanud, et nendel on vägede hiiglasuurte kaotuste ja suurtükimürskude puuduse tõttu võimatu pealetungi jätkata. Ent Kuroki palunud neid meie positsioonide ees ainult järgmise päevani vastu pidada, kuna ta ise kavatses Taitsõhoe parempoolsele kaldale minna ja Kuropatkini ühendusteedele välja jõuda. Tema vaatluspunktilt jõe parempoolsel kaldal olid selgesti näha meie rongid, mis lahkusid põhja suunas.

Kui ma jõe juurde sõitsin, oli see vihmade tagajärjel tõusnud ja tema kollaste vete hoovus ebatavaliselt kiire. Kuid kohe sai mulle selgeks, et jõest üleminek on kindlates kätes — meie sapöörid olid ehitanud eeskujuliku silla. Oodata ei tulnud kaua. Hämarusest ilmusid nähtavale 10. korpuse pargid ja voorid, nende kannul korrapärastes rännakukolonnides ka väeosad. Kõik olid sünged ning vaikivad, kuid liikusid edasi heas korras ja polnud vajadust märkusi teha kolonni pikaks venimise pärast. Armeejuhataja käsk eelpositsioonidelt taanduda täideti kellamehhanismi täpsusega.

Öö möödus kiiresti nagu üks silmapilk, ja kui hakkas valgeks minema, ületas silla mööda siledat laudkatet

viimane 10. korpuse soldat, kes talutas enese järel väikest halli eeslit.

Kanonaad vaikis. Liaojangi väljakud jäid tühjaks. Armeejuhataja rong suundus kuskile põhja poole. Ainult vaksalis valitses elevus — lahkusid viimased sanitaarrongid ühes arvutute haavatutega.

Näis, et lahing on lõpetatud.

Pavljuk söötis hobuseid. Heitsin väheseks ajaks pikali raudvoodisse, mis oli järele jäänud välismaa sõjaväeliste agentide poolt mahajäetud majasse.

Äkki kuulsin mürsu lähedast lõhkemist ja naise hädakisa. Kargasin tänavale. Soldatid tõstsid maast üles halastajaõe verise keha. Jaapani šimoos oli tal mõlemad jalad ära rebinud. Algas Liaojangi pommitamine.

«Ignatjev, meie oleme siin!». hõikas mind mu ammune kindralstaabi kolleeg polkovnik Sergei Petrovitš Iljinski.

Sergei Petrovitš, kabinetitöötaja, kirglik balletiharrastaja ja sübariit, tuli sõtta eesmärgiga kirjutada selle ajalugu ning siis määratigi ta nõndanimetatud «aruande-jaoskonna» ülemaks, kuhu jooksid kokku kõik armee staapi saadetud dokumendid.

Praegu lamas Iljinski rohul ja sõi.

«Pole midagi parata ... Söökla koos pappidega, nagu tead, on juba kolmandat päeva kadunud ja ma tegin siin viimase konservipurgi lahti.»

«Kus siis teised kolleegid on?» küsisin ma.

«Nad töötavad kogu päev lahingukäsu kallal, Kuropatkini saatjaskond aga asub näe seal, telgis.»

«Täiesti nii nagu Krasnoje Seloo manöövritel,» mõtlesin ma, kui olin silmitsenud meile kättesaamatut suurt telksööklat, mille juures leegitsevatel lõkketuledel kokad Kuropatkini lähikondlastele õhtusööki valmistasid. Heitsin rohelisse tšumiisasse tühja kõhuga pikali.

Oli pime, lämmatavalt palav, pahaendeline öö.

Sergei Petrovitšiga vesteldes sain teada, et Liaojangi kaitsmine jõe vasakul kaldal on tehtud ülesandeks 4. Siberi korpuse komandörile Zarubajevile — usaldusväärsele vanamehele, parempoolsel kaldal aga algab uus lahing.

«Täna koguneda, homme läheneda, ülehomme, kahe-

kümne esimesel, rünnata, nagu armeejuhataja operatsioonide iseloomu defineerib,» lisas Iljinski. «Kuid mis sellest välja tuleb, ei ole mulle selge.»

Varahommikul algas kurikuulus lähenemine. Kuropatkin koos oma saatjaskonnaga sõitis kõik väeosad läbi, meie ühes Harkevitšiga tegelesime veel viimaste käskude väljasaatmisega ja asusime teele umbes keskpäeval. Meie kavalkaad kihutas mingisuguseid kitsaid külavaheteesid mööda, kaart oli ammu lõppenud, igasugune orienteerumine keset kaoljangitihnikuid kaotatud. Mu kõrval rappus väikese tumehalli mongoli tõugu hobuse seljas paks Sergei Petrovitš; ta nõretas higist ja torises lakkamatult. Harkevitš aga säras näost ja, viinud hobused üle sammusõidule, teatas pidulikult:

«Noh, õnnitlen teid, härrased, see pole enam võitlus, vaid juba «lahing».»

Mingi küla juures Liaojangist versta viisteist põhja pool kohtasime armeejuhatajat. Ta oli hobuse seljast maha tulnud ja rääkis Stackelbergiga.

Saatjaskond seisis aupaklikus kauguses eemal ning ainult korrapidaja adjutant hüüdis järgemööda nimepidi välja kindralstaabi ohvitsere, keda kuhugi ülesandega saadeti. Savi ja õlgede segust tehtud seina juures seisis lähikondlastele tundmatu pikka kasvu, väikese panthabemega kapten ja kirjutas midagi hoolsasti välikirjavahetuse raamatusse. Temas tundsin ma ära oma akadeemiakolleegi kapten Dovbor-Musnitski. Ta teenis sõja algusest peale 1. Siberi korpuse staabis. See oli minu esimene kohtumine lahinguväljal Poola armee tulevase juhatajaga.

Akadeemias peeti Dovbori kõiketeadjaks ohvitseriks. Kui esitati küsimus mõne keskaegse kindluse kraavide sügavuse kohta, siis soovitas igaüks alati andmete saamiseks Dovbori poole pöörduda. On loomulik, et ma hakkasin teda ka nüüd küsimustega üle külvama.

«See on Liliengou,» seletas ta mulle. «Me ise sõitsime ettepoole, et olukorras kuidagi orienteeruda. Seal veelgi eespool on Jantai kaevandused. Me peame hakkama Orlovi diviisi abistama. See jõudis Venemaalt just äsja kohale.»

«Jaa, kuid kes siis teie ja Bilderlingi 17. korpuse vahel asub? On ta kõrgendikud Taitsõhoe juures enda alla võtnud?»

«Küllap vist Miištšenko,» vastas Dovbor ebakindlalt.

«Noh, teata jumala pärast vähemalt külade nimed!»

Jõudsin neljaverstase kaardi valgele tühikule märkida kaks-kolm lähima küla nimetust.

Neid läks mulle väga tarvis, kuna peaaegu sealsamas kuulsin hõiget:

«Kapten krahv Ignatjev armeejuhataja juurde!»

«Tere, armas Ignatjev,» ütles Kuropatkin harjumuse kohaselt aeglaselt.

«Tervist, teie ekstsellents!»

«Sõitke Slutševski juurde ja veenge teda, et ta Bilderlingiga ühele kõrgendikule asuks. Sõitke piki rinnet. Teel selgitage välja vägede seisukord, keda kohtate, ja kandke mulle ette. Võtke minu konvoist mõned kasakad kaasa.»

Kuropatkini professorlikust toonist hoolimata märkasin, et ta on millegipärast ärevil.

Sõitsin oma ratsapatrulliga kaoljangitihnikusse, võtsin suuna itta, vastase poole, kuid ei kohanud kaua mitte kedagi.

Äkki hakkasid kuulid vastu jämedaid kaoljangitüvesid plõksuma.

«Omad, omad!» hüüdis Pavljuk.

Ent kuulide plõksumine käis edasi.

«Kes te niisugused olete?» hõikasin ma omakorda.

«Zaraiski polgu mehed!»

Teinud kindlaks, et olen liialt vasakule kaldunud, pöördusin kõrvale. Me ei saanud veel verstagi edasi sõita, kui jälle sattusime püssitule alla, seekord juba vastaspoolsest küljest. Pavljuk sööstis kiiresti ette, ja siis kuulsin ma tema vänget sõimu.

«Volhovi polgu mehed, teie ausus! Öösel löödi meie polk täiesti puruks. Nüüd murrame omade juurde läbi...» kostis üksikuid hääli.

Kuhu omade juurde, seda ei suutnud nad seletada. Toimus midagi ilmselt halba. Selles määratu suures rohelises metsas tuli orienteeruda ainult päikese järgi. Enesele täiesti ootamatult leidsin ma viimaks Slut-

ševski 10. korpuse väeosad — rinde üldjoonest kaugel tagapool.

Korpuse staap asus ühes suures külas, mis oli täis jalaväge. Palavus talumatu. Soldatid, rasked veesaapad jalas, seljakotid ja sinelirullid seljas, vantsisid suure vaevaga edasi, olles janu kätte suremas.

Kaevud olid ammugi veest tühjad ja inimesed lakkusid nende kõrval musta pori.

Teised tukkusid täielikus apaatias kõrvetava päikese all; näis, et kõik, mis ümberringi toimus, oli nendele ükspuha.

Ei tahtnud nagu uskuda, et need on samad polgud, keda olin üle Taitsõhoe toimetanud. Kes ja kuidas küll oskas neid nii ära kurnata? Milliseid teid mööda ja millistes suundades lasti neid ilma kaardita käia selles tundmatus maakohas, selles neetud kaoljangis?

Korpusekomandör, haiglane Slutševski, magas. Mind võttis vastu tema staabiülem, noor ja mehine ratsaväekindral Tsurikov. Ta näitas mulle kahte-kolme Kuropatkinilt saadud sedelit, Bilderlingilt oli neid tulnud niisama palju. Nende sisu oli üksteisega vastuolus, ja Tsurikov pahandas: ta ei teadnud, kuidas toimida.

«Teie ekstsellents,» kandsin talle ette, «teie ees ei ole praegu mingisuguseid vägesid. Teil tuleb edasi liikuda või vähemalt tugev eelvägi välja saata.»

«Mis te räägite! Kas te siis ei näe, millisesse seisukorda väed on viidud?! Mul pole isegi kedagi puhkevalvesse saata!»

Tagasi tulles leidsin mitte ilma vaevata üles Kuropatkini, kes asus ühel künkal nagu väikesel saarel keset merd; tegin talle kõige kohta ettekande, eemaldusin õudse peavalu tõttu ja heitsin kaoljangisse hetkeks pikali.

«Pole viga, see on päikesepiste, läheb loojanguks mööda,» rahustas mind keegi.

Et mind päikese eest kaitsta, sidusid kasakad mu kohal osavasti kokku mitu kaoljangilatva.

Kui ärkasin, kaldus päev õhtule ja päike valgustas meie ees asetsevaid jaapanlaste positsioone. Nende poole olid suunatud kõikide kohalolijate pilgud; ka Kuropatkin ise vaatas lakkamatult pikksilma kaudu

sinna, kus olid näha jaapani šrapnellide valged pilvekesed ja kus lõppes Jantai kaevanduste poole viiv raudteeharu.

Seni kui Kuropatkin end Bilderlingi asjadesse vahele segas ja mingile eelmisel päeval kaotatud sopkale vasturünnakut ette valmistas, saabus teade minu endise taktikaprofessori Orlovi väesalga (mis asus meie äärmisel vasakul tiival) täielikust purustamisest. Orlovi diviis oli kaoljangis ära eksinud ja paanikas põgenema pistnud. Erilist häbi tegid enesele Buzuluki polgu mehed. Koos soldatitega olid põgenenud ka ohvitserid. Keegi ei suutnud neid peatada. Aga Kuropatkin jäi häirimatuks ja, nagu Sievers mulle ütles, valmistas homseks ette üldpealetungi. Hommikul saadud muljete järgi otsustades võis tulevases edus kahtlema hakata.

Meeleolu muutus veelgi süngemaks, kui mul loojuva päikese viimaste kiirtega tuli kõrgendiku 151 tipule ronida. Sealt oli Taitsõhoe kogu madal kallas selgesti näha. Meie armast, koduseks saanud Liaojangi varjas lõõmavatest ladudest tekkiv tihe suitsupilv. Vaksal põles, linna ümber aga helkisid saabuvas pimeduses igast küljest suurtükilaskude välgatused. Mulle tulid meelde Liaojangi kindlustuste vaprad kaitsjad — 4. korpuse habemikud siberlased eesotsas oma komandöri, vanakese Zarubajeviga. Teda armastasid ta lihtsa käitumise ja sõbralikkuse pärast kõik, nii alamad kui ülemad.

Kuropatkinit nägin varahommikul, kui ta oma fansast väljus ja keset lähikondlaste hauavaikust hobuse selga istus ning koos oma saatjaskonnaga põhja poole, tagalasse ratsutas.

Liaojangi saatus oli otsustatud...

Algas uus töö: hakati koostama käskkirju kõikide korpuste ja väesalkade Mukdeni poole taandumise kohta. Neljaverstase mastaabiga marsruudikokkuvõttes olid näidatud ainult raudtee ja sellega rööbiti kulgev Mandariini maantee. Kuid taandumine oli tarvis läbi viia kõigi sõjakunsti reeglite kohaselt, suunates iga korpuse eri teed mööda. Ei tea, kas meie koostatud marsruudid ka ajalukku sattusid, kuid õnneks ei kasutanud neid keegi. Olles masendatud ja sünged, ei pööra-

nud me öö kestel saabunud Bilderlingi vägede poolt ettevõetud «Nežinskaja» sopka verisele, kuid äpardunud ründamisele mingit tähelepanu. Polgud olid ööpimeduses niivõrd segi läinud, et hakkasid üksteist tulistama ja tääkidega raiuma. Nagu Orlovi diviisis veeretati kogu süü Buzuluki meestele, nii osutusid Bilderlingil «peasüüdlasteks» Tšembari polgu mehed.

Jõe paremal kaldal jaapanlased vaikisid ning ainult lõunast, Liaojangi poolt, kostis kanonaad.

Sel päeval peakorterisse tagasi ratsutades kohtasin Jantai raudteeharu ülesõidukohal kindralstaabi polkovnikut Netšvolodovit. Palunud mind hobuse seljast maha tulla ja käskjalgadest eemale astuda, istus ta raudteetammile ning ütles erutust vaevu alla surudes:

«Kuulge, Ignatjev. Kas te siis ei näe, et Kuropatkin on hulluks läinud ja taandumisega viivitades meid lihtsalt hävitab? Kas neid kõrgendikke põhja pool näete? Homme võtavad jaapanlased need enda alla ja me oleme ümber piiratud. Ma juba läkitasin Peterburisse leskkeisrinnale telegrammi ja teen teile ettepaneku mind ühes valge parlamentäärilipuga Jaapani poolele saata. Ma olen Ojamaga isiklikult tuttav, ja küllap me oskame vaherahu ning meie armeede relvadega taandumise välja tingida. Vastasel korral hukkume.»

Kõik mu väited selle kohta, et ta ohtu liigselt suurendab, jäid asjatuks. Minu väike kapteni-auaste ja vanus ei andnud mu argumentidele autoriteeti. Me lahkusime peaaegu vaenlastena, kuna ma Netšvolodovit hoiatasin, et sellest jutuajamisest teen ma Harkevitšile ettekande.

Kord, see oli juba talvel, kutsus Sahharov mind enese juurde vagunisse, sulges kupee ukse ja andis mulle suure saladuskatte all «polkovnik Netšvolodovi toimiku», et ma sellest omalt poolt järelduse teeksin. Too polkovnik oli juba kindraliks ülendatud, ja Habarovskis tagala staabis kindralkortermeistri ametikohal istudes oli ta oma allkirjaga kinnitanud mingi paberi, mis ülemjuhataja staapi saadeti. Sellele paberile oli Kuropatkin sinise pliiatsiga märkuse teinud: «Staabiülemale. Palun ette kanda. Kuidas siis nõnda? Me ju pidasime teda Liaojangi all hullumeelseks . . .»

Lahing oli lõppenud. Hallil vihmasel hommikul ratsutas Kuropatkin läbipääsematut pori mööda sammu piki Mandariini maanteed põhja poole, tihedast inimvoolust lakkamatult mööda sõites. Rääkida polnud kellegagi, sest mitte ainult polgud, vaid ka korpused olid ammugi segi läinud ja iga väeosa püüdis Mandariini teele välja jõuda, pööramata tähelepanu meie poolt koostatud marsruutidele. Selle tagajärjel muutus kolonn järk-järgult laiemaks, hiljem hakkas liikumine aeglustuma, ja Kuropatkinil koos oma saatjaskonnaga tuli sellest kaarikute, raskete voorirakendite ning hiina arbaade merest järjest läbi tungida. Tee läks üle oja, mis oli muutunud kollaseks, käredavooluliseks jõeks. Vastaskaldal seisis kollakashall massiivne müür, mis ümbritses suurt asulat nimega Šilihoe. Voorid ja sõjaväeosad, ületanud koolme kaudu jõe, seisid järjekorras, et läbida ainsat vanaaegset võlvitud müüriväravat.

«Ignatjev, määran teid selle ülepääsu komandandiks. Püüdke korda luua ja tegutsege minu nimel,» ütles armeejuhataja aukartustäratavalt ning kannustas hobust, sundides teda kollasesse veevoolu laskuma. Kogu saatjaskond järgnes talle ja mina jäin kaldale Pavljukiga üksi.

Mulle näis kõigepealt vajalikuna taanduvad voorid ja polgud korpuste kaupa ära jaotada, selleks aga linnamüüris veel vähemalt kaks avaust teha. Õnneks saabus kohale sapöörirood, kes asuski tarmukalt selle töö kallale. Tundsin, et igasugune viivitus võib katastroofiga lõppeda, ja pidasin korda nii kuidas suutsin, ratsutades Vaska seljas lakkamatult ühelt kaldalt teisele. Proovisin mõningaid ohvitsere kinni pidada, et nad aitaksid mul voore grupeerida, kuid nad kõik kartsid oma väeosadest maha jääda, staabid aga olid ei tea kuhu kadunud.

Pärast keskpäeva pöördus viimaks lahkelt minu poole keegi polkovnik, kes osutus Pskovi polgu komandöriks Gruljoviks, endiseks kindralstaabi ohvitseriks. Arvatavasti oli ta olukorda õigesti hinnanud, tehes ettepaneku mind aidata ning jättes osa oma meestest minu käsutusse. Alles sel hetkel märkasin, et olin oma hääle täiesti kähisevaks karjunud.

Keset oja oli seisma jäänud hiiglasuur neljarattaline kaetud hospidali-veovanker, millest halastajaõdede valged pearätikud välja paistsid.

Pimeduse tulekul kuuldus tagantpoolt esiteks meeleheitlikke karjeid ning seejärel rataste mürinat. See oli raskesuurtükiväe divisjon, kes seal traavides taganes, murdes enesele teed läbi kaarikute ja igasse külge laialijooksvate inimeste.

«Kuhu te tormate?» karjusin ma uljale pikkade vurrudega polkovnikule, kes oli minu ees oma rammusa täku peatanud. «Kõige ees peavad liikuma voorid ja alles siis väeosad!» kinnitasin talle, unustanud juba igasuguse aukraadi-austamise.

Kuid polkovnik ei kohmetanud ja vastas jämedalt: «Mis puutuvad minusse teie viletsad voorid? Suurtükid on tähtsamad.»

«Just suurtükkidega tulebki taandumist katta. Vaadake,» ütlesin ma oma tooni pehmendades, «milline suurepärane positsioon siin teie jaoks on!» ja näitasin maanteest paremat kätt hämaruses paistvale väikesele laugele kõrgendikule. «Annan teile ka jalaväelastest katte.»

Polkovnik laskis end ahvatleda.

Viimased kolonnid läksid ojast läbi alles kesköö paiku, ja olles kaotanud oma staabiga igasuguse ühenduse, otsisin ma teda pilkases pimeduses, kuulates Pavljuki etteheiteid, kes oli ärritatud meie hobuste täieliku kurnatuse üle.

Pärast pikki vaidlusi otsustasime ratsutada esimese ettesattuva tulukese peale, kuid selle juurde jõudes leidsime eest ainult soldatitelgi. Telgis istusid kolm habemikku suurtükiväelast — nähtavasti tagavaraväelased —, kes ei osanud meile midagi mõistlikku öelda. Pimeduse saabumisel olid nad oma suurtükiväepargist ammu maha jäänud, olid otsustanud ärakurnatud hobused lahti rakendada ja koidu ootel «teed juua». Jutustanud meile oma viperustest, ei tahtnud nad meid mingi hinna eest minema lasta.

«Õnnetuses on kõik vennad, teie ausus. Te haavate meid, kui keeldute teed joomast. Meil on niikuinii viimased kuivikud, Mukden aga, räägitakse, on veel kaugel.»

Musta kuivikut puredes ja seda kuumas sogases vedelikus vaevu pehmeks leotades mõtlesin ma meietaolistele ligipääsematust luksuslikust Kuropatkini telgist.

Päev hiljem, kui olin Mukdenis end välja maganud, meenus mulle, mida ma viimase viie päeva vältel olin läbi elanud, ja ma tõttasin postkontorisse, et kinni pidada päeviku lehekülgi, mis ma iga päev isale kirja asemel Venemaale saatsin. Mulle oli selgeks saanud, et minu poolt kirjutatud ridu ei mõista need, kes pole ise tagasi hoidnud häbi- ja solvumispisaraid esimese raske lüüasaamise puhul.

SEITSMES PEATÜKK

ŠAHOE

«Teie sõjavägi on ebaharilik!» ütles mulle Saksa sõjaväeline agent ooberst Lauenstein, keda ma Mukdeni vaksalis nägin. «Ta justkui polegi võidelnud! Üksnes venelased on võimelised nii ruttu korda taastama!»

Arvatavasti selletaoliste mõljete põhjal puistas kogu välismaa ajakirjandus meid «eeskujulikus korras taandumise» puhul komplimentidega üle.

Armee taganes Mukdeni juurde ja asus laagrisse Mandžuuria pealinna ümber. Suitsesid välikköögid, kostsid harmoonikahelid. Enne ehasignaali jäi kõik vaikseks — ja keisrite kalmetega pühad hiinlaste metsasalud hakkasid kaikuma sadadest tuhandetest häältest, mis pärast loetlust pidulikult laulsid «Jumal, keisrit kaitse sa».

Mida kõik need inimesed mõtlesid, see ei huvitanud kedagi. Mitte keegi ei omistanud tähtsust müürile, mis seisis soldati ja ohvitseri vahel. Minuni, staapi kuuluva ohvitserini, jõudsid ainult juhtiva koosseisu meeleolude vastukajad. Ohvitserid meenutasid esimest kaht lahingupäeva eelpositsioonidel, seda, kuidas ägedad rünnakud Liaojangi fortidele tagasi löödi, taandumine aga elati läbi kui rusuv košmaar. Enamik oli veendunud, et jaa-

panlasi on võimalik purustada ja sõda kiiresti lõpetada, mida soovisid ühteviisi nii ohvitserid kui soldatid.

Osa «staabi» ohvitseridest püüdis lüüasaamise põhjusi välja selgitada. Minu jaoks jäi peasüüdlaseks mitte Orlov, vaid Bilderling, kes võimaldas Kurokil karistamatult otse oma nina ees jõe ületada. Samuti ei saa luureosakonnale andestada tema fantastilisi teateid meid ümberhaaranud Kuroki jõudude suuruse kohta. Alles Mukdenis sain ma teada, et üheks peamiseks põhjuseks, mis mõjutas Kuropatkinit taanduma, olid andmed mingist kaugest, kuid tõsisest Mukdenile enesele ida poolt lähenevast ohust!

«Jah,» mõtlesin ma, «professor Koljubakinil oli õigus, kui ta nii visalt püüdis tõestada mõiste «tahtejõuline inimene» tähendust. Lahingu võidab see, kes oskab eneses leida küllalt tahet üle elada seda hetke, mil kõik näib olevat kaotatud. Ojama suutis selle hetke üle elada, Kuropatkin ei suutnud.»

Kõiki — muide, isegi kõige suuremaid pessimiste — julgustas Venemaalt saabunud üha uute ja uute polkude igapäevane mahalaadimine Mukdenis. Oli ära tüüdanud näha täiendusvägesid, mis koosnesid ainult habemikest tagavaraväelastest, ja ikka mingisuguseid reservvägesid nagu Orlovi diviis. Siin aga saadeti meile, tõsi küll, mitte kaardiväge, millest me ei võinud unistadagi, kuid ikkagi 1. armeekorpus, millest osa oli majutatud Piiteris. Korpus jõudis kohale eeskujulikus korras, hoolimata sellest, et tema ridades oli palju tagavaraväelasi.

Rahuajal oli Vene armees palju polke, pataljone ja roode, kuid roodudes oli alati vähe mehi. Mandžuuria armees moodustas tagavaraväelaste arv kuni seitsekümmend protsenti tema üldisest koosseisust. Kõik teadsid juba, et tagavaraväelastest ei ole sõjamehi, et sõtta on neid aetud vägisi, et riviteenistuses on nad maha jäänud ja unistavad ainult sellest, kuidas kiiremini koju pääseda. Tublideks soldatiteks osutusid ainult 4. Siberi korpuse tagavaraväelased. Nad võitlesid siberlastele omase visadusega, arvates, et kaitsevad sõjas oma kallist Siberit.

Armees tugevnes veendumus, et on tarvis võimalikult kiiresti üle minna pealetungile. Kuid see oleks tulnud

teha tühjusse ja teadmatusse, kuna olime vastasest tubli kolme päevateekonna võrra eemaldunud ning omasime temast kõige segasemaid teateid.

Halvasti oli lugu ka kaartidega. Need puudusid täielikult.

Ning jälle, kuid mitte enam kontrollimiseks, vaid uue kaardi koostamiseks, sõõstsime meie, kindralstaabi ohvitserid, kiiruga Mukdenist igas suunas lehvikuna laiali, saanud käsu teha marsruutkaardistusi.

Sadude tõttu jõgedes tõusnud vesi ei olnud veel alanenud, kui Mukdenist lõuna suunas välja ratsutasime ja Pavljukiga peatusime kiirejooksulise ning laia Hunhoe kaldal, mis oli tarvis koolme kaudu ületada. Valinud kõige laiema ning järelikult ka kõige madalama paiga, laskusin ma jõe kollastesse voogudesse ning otsisin kaua koolmekohta. Kasakatest koosnev konvoi ühes urjadnikuga eelistas kaldal seista ja oodata, kuni nende ausus ise on sogases ning külmas vees tublisti kümmelnud. Minu ulaanid poleks küll lasknud mul säärast vaeva näha.

Silmapiiril, just mulle antud suunas, märkasin ma binoklist üht väikest puuga sopkat. See oli ainus orienteerumispunkt, sest kõik külad olid kaoljangi uppunud. Kui sellele sopkale lähemale jõudsin, veendusin, et ta kujutab endast üsna laia ja lamedat kõrgendikku, mille tipul kasvab puu. Kaardile seda kõrgendikku polnud märgitud.

«Niisugust tühist küngast ei hakka me kaardile kandma,» öeldi mulle armee staabi topograafiaosakonnas, kui ma luurekäigu tulemustega tagasi jõudsin ja neile peale käisin, et «mu sopka» kaardile märgitaks.

Ägestusin nii, et minu ja topograafide vahelise vaidluse pidi Harkevitš lahendama. Pärast mu kauakestvaid palveid nõustus ta viimaks Sahojangi külast lõuna poole kaardile märkima ühe väikese kanamunakujulise ovaali.

Topograafiaosakonnas olid vaidlused tavaliseks nähtuseks. Iga töölt tagasipöördunud kindralstaabi ohvitser püüdis oma marsruudi õigsust tõendada, kuid kokkusobitlemisel marsruudid ei ühtinud ja kontrollimiseks saadeti välja uued kaardistajad. Selle tulemusel jäi kogu marsruutide-vaheline maakoht, eriti raskesti juur-

depääsetavas mägirajoonis, kaardistamata ja väeüksustel tuli vastavaid luurekäike hiljem enestel teha, kuid juba vaenlase tule all. Kui pärast sõda oli Šahoe lahingu kirjeldamiseks dokumente tarvis, ei saanud Kuropatkin esitada midagi peale selle valgete laikudega õnnetu kaardi. Sellele oli ta oma käega kirjutanud: «Juurde on lisatud kaart, mis oli ka minul. Üksikasjalisemaid kaarte ei olnud olemas.»

Väed valmistusid peale tungima huupi.

Ka luureosakonnas ei olnud lood paremad. Seal arutati ja murti pead, kuhu siis jaapanlased on kadunud, miks pole nendest midagi kuulda-näha? Arvati isegi, et osa armeest on läinud Port Arturi ründama. Hiinlastest agendid levitasid aina oma valejutte, ratsavägi aga eelistas kaitsta neid külasid, mida keegi ei ähvardanud. Teadmatus avaldas rusuvat mõju mitte üksnes juhtivale koosseisule, vaid leidis vastukaja ka soldatite hulgas.

Vaikus ja ootamine rindel ei olnud mõnele uljaspeale meele järgi; nad ise soovisid vabatahtlikult luurele minna, ja ühe sellise nimi sattus endise Vene armee ajalukku.

1. Orenburgi kasakapolgu 3. sotnja ratsapatrull tõi kord kaasa kirja, mis oli pandud nähtavasse kohta. Kirja juurest leiti ka hiinakeelne sedel, milles oli öeldud, et hiinlased ei tohi puutuda seda kirja, mis on adresseeritud Vene armeele. Kiri oli kirjutatud vene keeli. Siin on tema algtekst:

«Tagavaraväe soldat Vassili Rjabov, 33 a. vana, 84. Tšembarõ jalaväepolgu luurekomandost, pärit Pensa kubermangust, Pensa maakonnast, Lebedevka külast, riietatud hiina talupojaks, tabati 27. septembril sel aastal meie soldatite poolt eesliinil. Tema suulisest seletusest selgus, et ta oli vastavalt oma soovile saadetud meie juurde, meie armee paiknemise ja tegevuse üle luuret teostama ning hiilis 27. (vene ajaarvamise järgi 14.) septembril Jantai juurest kagu suunas meie ahelikku. Pärast kehtestatud korras asjaarutamist mõisteti Rjabov surma. Surmanuhtlus viidi täide 30. septembril (vene ajaarvamise järgi 17. septembril) püssilasuga. Sellest juhtumusest Vene armeele teatades ei saa meie armee jätta lugupeetud armeele avaldamata oma siiraimat soovi,

et viimane veel rohkem kasvataks seesuguseid tõeliselt toredaid, täielikku lugupidamist väärivaid sõjamehi nagu mainitud reamees Rjabov. Küsimusele, kas ta ehk soovib enne surma midagi avaldada, vastas ta: «Olen valmis surema tsaari, isamaa ja usu eest.» Ettepanekule — me saame sinu seisukorrast täiesti aru, lubame püüda, et sa niisama vapralt ja kindlalt läheksid kangelassurma «tsaari ja isamaa» eest, aga kui sul on nendele midagi edasi anda, siis ütle — vastas ta: «Tänan alandlikult, andke edasi, mis juhtus . . .» ning ei suutnud pisaraid tagasi hoida. Ta tegi ristimärgi, palvetas põlvili laskudes kaua kõigi nelja ilmakaare poole ning asus ise täiesti rahulikult oma kohale . . . Juuresolijad ei suutnud palavaid pisaraid tagasi hoida. Kaastunne selle tõeliselt vapra, kohusetundliku, eeskujuliku soldati vastu saavutas ülima piiri.» Alla kirjutanud: «Austusega Jaapani armee staabi kapten».

Õnnetu Rjabov! Sina just teenisidki selles Tšembari polgus, mida me kõik Liaojangi all põgenemise pärast hakkasime häbistama. Sa tegid kangelasteo ja hukkusid sulle, vaesele, kirjaoskamatule soldatile, sugereeritud ideaalide eest.

Sinu surma eest on vastutavad need, kes lubasid sul ümber riietuda, hiina patsi kuklasse kinnitada, meie kaitseliinidest läbi minna, — sinu vaimupimeduse eest on tsaarirežiim juba vastust andnud.

Operatiivosakonnas kirjutati päeval ja öösel. Juhuks, kui jaapanlased lähevad üle pealetungile, oli tarvis koostada igasuguseid korraldusi Mukdeni kaitse alal, nagu Liaojangi juureski ehitada uusi forte ja reduute ning samal ajal kirjutada vägedele meie oma pealetungi kohta kõige üksikasjalisemaid direktiive.

> Dispositsioon viiel lehel
> kirja panna õnnestus mehel,
> kuidas Jaapani rindejoont võita
> ja kellel kunas surra või põrgusse sõita, —

sellisena näis meile see dispositsioon pärast sõda.

Kuropatkin üllatas meid jälle oma väsimatu töövõime ja püsivusega. Mitte ainult kaptenid, vaid ka polkovnikud olid «rongis» vastuvõetud otsuste alandlikeks ja

tummadeks täitjateks tehtud. Seal, salongvagunis, istus päeval ja öösel kirjutuslaua taga «Kur», nagu Kuropatkin oma perekonnanime lühendatult alla kirjutas ja nagu me teda naljapärast nimetasime. Vagunisse sissemineku õigus oli üksnes kindral Harkevitšil. Kuid tema jaksust ei jätkunud. Siis asendas teda alati vaikiv Sievers.

Võib kindlasti öelda, et isegi neetud hofkriegsrati [1] töö, kes omal ajal Suvorovi geeniust aheldada püüdis, jäi Kuropatkini rongi «väsimatu tegevuse» ees varju.

Kuni Liaojangi lahinguni töötas Kuropatkin plaanide kallal, sulgenud end ühes Sieversiga oma salongvagunisse. Šahoe pealetungi ettevalmistamiseks hakkas ta uuel viisil tegutsema: ta alustas kõrgemate väeülemate nõupidamise kokkukutsumisega, ja sellega mitte rahuldudes nendelt kirjalike arvamuste ning ettepanekute nõudmisega. See oli talle tarvilik, et vajaduse korral asevalitseja Aleksejevile näidata — vaadake, siin on mu lähimate kaastööliste arvamused, ärge süüdistage üksnes mind ebaõnnestumistes ja Port Arturi abistamisega viivitamises.

Lõppude lõpuks tõid need targad mehed ühisel jõul ilmale uue lapse — mitte enam dispositsiooni nagu Liaojangi all, vaid ehtsa käskkirja 15. septembrist 1904. a., nr. 8, isegi täpselt ettenähtud kellaajaga: «kell 6 õhtul».

> Ning selleks — see kõlab põnevalt —,
> et vältida nurjumisjanti,
> et kõik läheks kõige täpsemalt,
> viis parunit juhtima pandi, —

lauldi sellest käskkirjast sellessamas meie staabilaulus. Läänepoolset väegruppi juhtis parun Bilderling, kelle staabiülemaks oli parun Tiesenhausen. Idapoolse väegrupi etteotsa seati parun Stackelberg ja staabiülemaks parun von der Brincken, üldvarus olevat 1. korpust aga juhtis parun Meiendorf.

Üldse pidid pealetungist osa võtma 257 pataljoni,

---

[1] Hofkriegsrat — omaaegne Austria õukonna sõjanõukogu, kes tõi rohkem kahju kui kasu. Temaga põrkas kokku ka kuulus Vene väejuht Suvorov oma Itaalia sõjaretkel 1799. a. Vene ja Austria vägede ülemjuhatajana. *Tõlk.*

610 välisuurtükki ja kahjuks ainult 16 mägisuurtükki ning 32 kuulipildujat.

Ilma kaartideta ja vastase kohta käivate andmeteta olid väeosad pimedad, ilma mägisuurtükkide ja kuulipildujateta aga, kui tegevus toimus mägedes, ka relvitud. Ent käskkirjaga suunati peamine löök just mägirajoonidesse.

Nagu kiuste köitsid jaapanlased samuti kõik Kuropatkini mõtted mägirajooni külge. Staabis muudkui räägiti jaapanlaste kindlustatud mägipositsioonist Vanjapusa küla juures. Seda küla nuuskisime me igast küljest, kuid pärast meie iga luurekäiku oli tema garnison alatasa suurenenud ja kindlustused ligipääsematumaks muutunud. Käskkirjas oligi nõnda öeldud:

«Idapoolse väegrupi tegevuse esialgseks eesmärgiks on Vanjapusa juures asuvate vaenlase positsioonide vallutamine.»

Milline siis pidi see positsioon olema, et selle vastu saadeti kõik meie parimad, lahingutes äraproovitud Siberi 1., 2. ja 3. korpuse väed!

Püsisid sügisesed päikesepaistelised päevad, teed olid kuivanud ja isegi neetud kaoljangi olid hiinlased juba koristanud.

Kõik valmistusid pealetungiks, kuid:

> Ettevalmistused käivad Venemaal kaua,
> naasklit taskusse peita ju ei saa,
> Hunhoest kuni emakese Volgani välja
> kõigil teada oli me salajasim plaan...

Pealetungipäeva ootasime terve nädala, mille kestel väegruppide ülemad pidid kõik hästi «läbi mõtlema». Viimaks saabus oodatud tund.

22. septembril täpselt keskpäeval olime pealetungile ülemineku puhul kutsutud Mukdeni väljakule pidulikule, põlvitamisega toimuvale jumalateenistusele. Kuropatkin lõi laialt risti ette, tema taga seisid aupaklikult kindral Sahharov ja professor Harkevitš. Seda teatraalset jumalateenistust vaatasid pealt välismaalased ja veel palju igasugust rahvast. Põlvitades ja sel hetkel Liaojangi meenutades ma juba tajusin, et võidu saavutami-

seks on «õigeusklikele ülevenemaalistele võidukatele Kristust armastavatele sõjameestele» mingisuguseid teisi vahendeid tarvis. Kahtluseuss poetus mu südamesse ja puudutas seda, mis lapsepõlvest saadik näis mulle olevat kõige püham ...

Seejärel istusid kõik hobuste selga, Kuropatkin ajas oma toreda täku galoppi ja hakkas armeejuhataja suure lipu all «vaenlase peale tormama».

Hüvasti, rong! Me hakkame lahinguväljal nüüd juba ise oma vägesid juhtima.

«Küll näed, sellest ei tule midagi välja!» kinnitas mulle veel samal õhtul Serjoža Odintsov, kui me jalutasime küla taga, mis oli määratud meie peakorteri ööbimiskohaks. «Niipea kui Ojama märkab, et Stackelberg on kuskile mägedesse läinud, Bilderling oma kahe korpusega aga tasandikul kohmitseb, nii lõikabki ta nende vahele,» ennustas Serjoža ja moodustas selguse mõttes oma ümarik-pehmetest kätest midagi laeva nina taolist.

«Kõige halvem on see, et me kõike seda nii kaua arutame!» lisas ta. «Kindlasti on «vaksal» jõudnud jaapanlasi juba hästi informeerida.»

Serjoža Odintsov polnud sugugi muutunud sestsaadik, kui me sõja algul temaga Mukdenis lahku läksime, kust asevalitseja ta Port Arturi saatis. Serjoža oli alles äsja sealt väikese hiina purjekaga meie juurde läbi tunginud, et tähtsat ettekannet tuua. Sel ajal olid jaapanlased Port Arturi juba lõplikult nii maismaa kui mere poolt sulustanud. Selle ettekande sisu Odintsov tõenäoliselt ei teadnud, kuid ta jutustas üldisest rahulolematusest Port Arturi komandandi kindral Stösseli ja selle abikaasa pärast, kes end igasse asjasse vahele segas; lootustest, mis kõikide poolt Kondratenkole pandi; edasi soldatite ja iseäranis mereväelaste kangelastegudest.

Pealetungi alustasime täpselt nagu manöövritelgi — ainult et päevateekonnad olid kergemad ja ööbimiskohale saabudes olid vägede eesmised osad sunnitud viivitamatult positsioonide kindlustamisele asuma.

Esimesel viiel päeval — niikaua kui me polnud veel vaenlast näinud — läks kõik hästi.

Ilmaaegu valmistas Stackelberg oma kolme korpusega ette rünnakut kurikuulsale positsioonile Vanjapusa juures — sealt olid jaapanlased juba lahkunud.

Staabis tekkis justkui väike segadus, kuid tegelikult olid kõik selle ootamatu «edu» puhul õnnelikud.

Oli arusaamatu, miks lasksid jaapanlased end nii rahulikult ümber haarata. Kuropatkin ratsutas iga päev ühele kõrgele sopkale, millelt avanes vaade tasandikule. Kahjuks jäigi kogu rajoon komandopunktist ida pool ning kõik need mäed ja orud meile saladusega kaetuks.

Ent seal kerkis Siberi väesalkade ette mingi tundmatu järskude kaljuseintega mäemassiiv, millelt jaapanlased kõik rünnakud hävitava koondatud püssi- ja kuulipildujatulega tagasi lõid. Ligipääsematuile nõlvadele ülesroninud uljaspeade pihta heitsid nad kive ning isegi laipu. Kogunedes tabamatule alale, ühe säärase ligipääsematu kaljuseina jalami juurde, hakkasid meeleheitele aetud laskurid püssipäradega vastu kaljuseina taguma. Teised otsisid hoolsasti teeradasid, et kuidagimoodi ühekaupa üles järsandikele ronida ning mäeharjale jõuda, kust jaapanlased neid tulistasid. Toosama kindral Danilov, kes Liaojangi lahingus silma paistis, andis nüüd suvorovlikke käskkirju ja saatis ründavat kolonni jalgsi lahingusse. Olles jalast haavata saanud, laskis ta ennast küttidele julguse sisendamiseks kanderaamil edasi viia. Kuid õnnetust ei suutnud ta ära hoida — ta viis oma soldatid neil läbiuurimata ja ligipääsematuil mäeseljandikel kindlasse surma.

Kõik, mis idapoolses väegrupis toimus, oli Kuropatkini komandopunktist väga kaugel. Maastik ei vastanud kaardile, ja seisukorra traagilisus oli kõigile ilmne.

Rindele välja sõites ei võtnud Kuropatkin arvesse, et rinne on kümneid kilomeetreid pikk. Autosid tol ajal ei olnud, isiklikeks läbirääkimisteks isegi kõrgemate väeülemate juurde ratsutada oli peaaegu võimatu.

Me ise ei märganudki, kuidas pealetungilt kaitsele üle läksime. Üksikud sopkad ja külad said meile iseäranis väärtuslikuks selle vere tõttu, mis nende käeshoidmise või nende teistkordse vallutamise pärast valati. Algas «aukude kinnitoppimine» ja — nagu

paratamatu tagajärg — väeosade segiajamine, kusjuures väeosi ei juhtinud enam nende otsesed ülemad, vaid Kuropatkin ise.

Neil päevil tuli mul tema käskudega palju ringi kihutada! Mu välikirjavahetuse raamat oli tema allkirju täis.

Hakkasin tule all olemisega juba harjuma ja isegi laenasin Kuropatkinilt tema välise rahulikkuse. Vägedele lähenesin ma sammu sõites, olgugi et käsk, mis tuli edasi anda, oli kiire (neljakihutav ratsanik või jooksev inimene tekitab alati paanika muljet). Andnud polgukomandörile käsu üle, küsisin temalt luba suitsetada — täiesti nagu rahuaegses olukorras (tule all avaldab pabeross juuresolijatele samuti rahustavat mõju).

«Härra polkovnik, teie lõigus pole ju asi hoopiski nii halb. Tuli pole sugugi tugev!» ütlen ma.

«See olite teie, kapten, kes jaapanlased ära hirmutas,» naljatab polkovnik. «Niipea kui te lähenesite, hakkas tuli kohe vaibuma . . .»

Pole tahtmist võitlusjoonelt lahkuda. Inimesed muutusid kohe nagu omaks. Kuid jälle tuleb Kuropatkini sopkale tagasi sõita, et siis uuesti mõnesse teise, sulle tundmatusse rindelõiku kihutada.

Seisukord läks üha tõsisemaks. Mürsud hakkasid juba sopkajalami, Kuropatkini komandopunkti lähedale langema. Püssilaskude ragina järgi võis kindlaks teha, et rinde tsentrumis on meie väed taandumas.

Pärast rasket päeva tuli armeejuhataja sopkalt alla ja ratsutas oma staapi. Harkevitš kutsus mind enese juurde ja käskis kuni koiduni jääda komandopunkti, et sinna saabuvad ettekanded läkitada sellesse külasse, kuhu Kuropatkin ööbima sõitis. Odintsov palus luba minu seltsi jääda. Kasakad ja käskjalad alla jätnud, läksime sopkaharjale tagasi, kus seadsime end suure kivi kõrvale istuma ja hakkasime päeva tulemusi arutama. Magada ei tahtnud.

«Eks ma öelnud,» arutas Odintsov, «et Ojama annab hoobi meie rinde tsentrumi. Nii oligi. Stackelbergile ei maksa enam loota. Kui ainult teda lõplikult meist ära

ei lõigataks. Tsentrumis tuleb iga hinna eest vastu pidada, kuid sääraste kindralitega, nagu see nurjatu Mau, on väga raske. Zarubajev pidigi tema pärast taanduma, täna aga tõmbus Mau jällegi tagasi ja paljastas esimese armeekorpuse tiiva. Ja orienteeruda selles, kes ja mida juhib, on ka raskeks muutunud. Sõitsin, näe, täna käsuga Šileiko juurde, kuid selgus, et ta on juba teises väegrupis.»

Läks nii pimedaks, et kuigi oleks mõni hilinenud ettekanne toodud, poleks meid niikuinii keegi osanud üles leida. Püssipaukude ragin ja suurtükikanonaad kostsid öösel palju tugevamini kui päeval. Otsustasime kordamööda magada.

Teraselt pimedusse vaadates märkasin ma äkki mingisuguseid jaapanlaste poolelt jooksvate inimeste siluette. Nagu viirastused möödusid nad käratult meie sopkast, mõned aga ronisid sopka nõlvakutele ning jooksid üsna meie lähedalt mööda. Selgus, et need olid omad — Novotšerkasski jalaväepolgu mehed, millist polku ma juba Peterburi ajast hästi tundsin. Pavljuk jättis hobused maha, moodustas ühes konvoiga kiiresti väikese aheliku ning aitas eesmisi põgenikke peatada. Tagumised sattusid nendele peale ja niiviisi tekkis viimaks terve jõuk. Nad rääkisid meile, et nad olnud kolmest küljest ümber haaratud, et mingisuguseid meie vägesid lähedal ei olnud ja et nad põgenenud, päästes end vangilangemise eest. Rahunenud ja end roodude kaupa korraldanud, heitsid nad sopka ette maha. Odintsov ratsutas ettekandega staapi, mina aga pöördusin oma kivi juurde tagasi.

Õine lämmatav palavus asendus äikesega. Näole hakkas langema suuri vihmapiisku ja mõne hetke pärast hajus pimeduski: välk valgustas mitte ainult sopkat ja selle ees lamavaid novotšerkasklasi, vaid ka kogu tasandikku. Kaugele-kaugele, peaaegu kuni silmapiirini laiusid mööda tasandikku meie ning jaapanlaste rinde katkendlikud jooned. Päeval oli neid peaaegu võimatu eristada, ent pimeduses tulid nad suurtükilaskude pidevate sähvatuste tõttu nähtavale. Kuid välk jättis need välgatused kergesti varju ja kohutav kõueragin mattis suurtükikanonaadi mürina.

Kui tühisena näis mulle vaatepilt, mis mõne hetke eest paistis nii ülev olevat. «Mispärast tegelevad kõik need inimesed-sipelgad enesehävitamisega? On's nendel maad vähe?» mõtlesin ma. Ja võib-olla esimest korda elus kerkis hirmsa jõuga mu ette küsimus selle ürituse — millest minagi osa võtan — kuritegelikkusest. Peas kihutasid mõtted Peterburi kaardiväe-elu kassikullast, ja süda tõmbus valust kokku nende arvutute haavatute meenutamisel, keda ma alati nägin, kui eesliini lähistel ratsutasin. Pead olid neil seotud valge, kõige sagedamini aga roosa marliga, ning see ere, väljakutsuv värv harmoneerus nii vähe tumeda, päevitunud näoga, pulstunud habemega ja halli sineliga ...

Esimene oktoober. Minu kavalergardieskadroni püha. Palju päevi kestnud lahingute tagajärjel tekkinud üldine väsimus saavutas oma ülemmäära. Nii palju kangelastegusid, nii palju jaapanlaste käest tagasivallutatud sopkasid ja külasid, kuid mitte ühtki kas või osalistki võitu. Stackelberg taandus, joondudes Zarubajevi järgi. Zarubajev jälle viis oma korpuse teisele joonele, joondudes Meiendorfi järgi, viimane aga sattus raskesse seisukorda nii Zarubajevi taandumise kui ka oma parempoolse naabri, õnnetu Slutševski tõttu, kes omakorda pani ka Bilderlingi taanduma. Üht purustatakse, teine ootab, niikaua kui naaber taandub, ja tuleb välja, et jaapanlased saavutavad igal pool edu. Samal hommikul osutus seisukord uuesti traagiliseks pärast seda, kui jaapanlased olid 10. korpuse rindest läbi murdnud, kusjuures see korpus osaliselt taandus, osaliselt aga põgenes Šahoe jõe taha. Jaapanlased annavad löögi otse põhja suunas, Mukdeni poole; nendel jääb läbida mitte rohkem kui viisteistkümmend versta.

Sellesama Huanšangi väljakul, millises asulas armee staap oli esimesel korral ööbinud, valmistudes vaenlast puruks lööma, pidas üks tugevakondiline papp määratu suure puust jumalaemakuju ees katkematuid palveteenistusi vaenlase üle võidu saavutamiseks. Jumalateenistuste vaheaegadel õnnistas ta eemal, vii-

mase terveks jäänud puu all hallide sinelitega kaetud langenuid, keda kanderaamidel tema juurde toodi.

Armeejuhataja fansa juurde jõudes sain teada, et olen määratud teda nagu harilikult kolme-nelja kindralstaabi ohvitseri hulgas saatma ja et ta on otsustanud isiklikult juhtida pealetungi öö kestel läbimurdnud jaapanlaste vastu.

Pori oli läbipääsematu. Tibas vihma.

Sõitnud Kuropatkiniga sammu läbi väikese küla, kohtasime selle lõunapoolsel serval, savi ja õlgede segust tehtud madala müüri taga, tervet jalaväepolku. Polk, nagu näha, oli alles äsja puhkepeatuse teinud, püssid hakki pannud. Päästvatelt välikööкidelt — nendelt vene soldati tõelistelt sõpradelt, mis teda iialgi maha ei jätnud — laotus juba õrn hall suitsuvine. Eespool otse tee ääres seisis tikksirgelt, käsi täpselt eeskirja järgi mütsirummu juures, pikka kasvu, esinduslik ja mitte enam noor polgukomandör; see oligi too Andrei Medardovitš Zaiontškovski, kelle juhatuse all ma Krasnoje Seloos oma staabiteenistust alustasin.

«85. Viiburi jalaväepolk on teie ekstsellentsi isiklikku käsutusse jõudnud,» raporteeris Zaiontškovski. Tema välimus, tema hääl, täis sõjaväelist aupaklikkust, ja tema hallide silmade otsekohene, siiras pilk — kõik väljendas kõrget sõjaväelist distsiplineeritust. Kunagi hästi hoolitsetud ja nägusalt riietatud kindralstaabi ohvitser, laitmatud lakksaapad jalas, kes peale teenistusülesannete tegeles Sevastoopoli muuseumi asutamisega, oli nüüd muutunud selleks armeepolkovnikuks, kes hästi oskas varjata nii väsimust kui kahtlemata ka meelepaha kõige selle üle, mida ta oli oma polguga viimastel päevadel läbi elanud.

«Te moodustate minu üldvaru,» ütles Kuropatkin õpetlikult. «Andke meestele enne lahingut tingimata süüa ... Tervist, viiburlased! Loodan täna teie vahvale teenistuskohuste täitmisele.»

Zaiontškovski, ikka paremat kätt mütsirummu juures hoides, andis vasaku käega oma soldatitele märku:

«Püüame kõigest hingest, teie ekstsellents!»

Peatasin hobuse, et Andrei Medardovitšil kätt suruda.

Mul oli kuidagi piinlik ära sõita, jättes oma endise ülema sellesse porisse tammuma.

Suurtükimürina ja püssiragina saatel ületame koolme kaudu vihmade tagajärjel tõusnud kollase Šahoe. Piki selle järske kaldaid paiknesid pool-istukil, pool-lamades, varjates end tule eest, porised, läbimärjaks saanud roodud — õise läbimurde süüdlased ja ohvrid. Armeejuhataja tõusis jalgsi väikesele sopkale. Harkevitš tegi mulle ülesandeks rida korraldusi kirjutada. Vihm teeb välikirjavahetuse raamatu lehed märjaks ja segab tööd. Meist vasakul seisev Meiendorfi 37. diviis peab alustama pealetungi sel hetkel, kui Kuropatkini poolt juhitav rünnak on välja kujunenud. Kirjutan mingeist kahekümne kahest pataljonist, mis on selle eesmärgiga kokku kogutud, kuid peale viiburlaste ja siin selle 10. korpuse viletsate riismete, mis lamavad minust saja sammu kaugusel, pole teisi väeosasid näha. Harkevitš astus minu juurde.

«Kas mäletate, teie ekstsellents, minu sopkat, millel kasvas puu? Praegu me istumegi selle all,» söandasin ma oma professori kulul nalja heita ja kiirustasin mingit viimast tähtsusetut korraldust lõpetama.

Üsna lähedal lõhkeb kõrvulukustavalt šimoos, järjekordne täht välikirjavahetuse raamatus läheb siksakiliselt, ja ma näen enese ees ümberlükatud pada kapsasupiga. Seda kandsid kaikaga õlal kaks soldatit. Eesmine sai surma, tagumine algul tardus paigale, pärast aga toibus ja pistis jooksma.

Umbes keskpäeval tuli armeejuhataja sopkalt alla, jättis Harkevitši sinna, kutsus mind enese juurde ja me läksime sopkajalamile väikesse külla.

«Ignatjev, kirjutage...»

Kirjutan, seistes seljaga jaapanlaste poole, ning kuulan Kuropatkinit, kes on vastu madalat saviseina nõjatunud. Tema ei näe, aga mina näen, kuidas jaapani šimoosid meist üle lendavad ning järk-järgult meile üha lähemale ja lähemale kukuvad.

«Teie ekstsellents, kas meil ei oleks parem sinna, selle fansa juurde minna?» katkestasin ma Kuropatkinit.

«Arvate?» vastas ta ja astus mõne sammu vasakule, rahulikult edasi dikteerides. Siis kirjutas ta käsule

alla ja juba purustatud seinale vaadates ütles naeratades:

«Teil oli vist õigus!»

Vastuseks jaapani šimoosidele kärgatasid kusagilt tagantpoolt meie kolmetollised ning hakkasid susisema šrapnellid. Tihedate ja korrapäraste ahelikena liikusid vaikides ning kindlalt jaapanlaste suunas Petrovski ja Villmanstrandi polgu mehed. Näis, et püssilaskude ragin rindel oli saavutanud ülima piiri. Operatsioon just nagu hakkas korda minema ja Kuropatkin jäi veendumusele, et varsti ilmuvad vasakult nähtavale 37. diviisi ahelikud, kuid lühike sügisene päev kaldus õhtusse, Meiendorfist polnud kippu ega kõppu kuulda. Mäletan, kui solvav oli saada käsk meie patareid Šahoe parempoolsele kaldale tagasi viia. Nähtavasti ei olnud rünnak õnnestunud; väeosad olid segi läinud, meie aga hakkasime suurtükke päästma — see oli tavaline lüüasaamise tunnus.

Otsinud üles tollesama divisjoni, mis avas säärase tõhusa šrapnellitule, tegin tema komandörile, süngele alampolkovnikule, ettepaneku suurtükid eelikutele võtta ning mulle järgneda. Sellelt väikeselt künkalt püüdsin ma päikese viimaste kiirte valguses võtta õige suuna sellele külale, kuhu pidin divisjoni viima, ja hakkasin mööda läbipääsematut pori Šahoe poole liikuma. Mu selja taga mürisesid suurtükkide ja kuulikastide rattad. Minu ustav, kuid juba väsinud Vaska komistas ühtelugu, vajudes põlvini porri. Raske oli tee peal püsida.

«Kapten, kas te pole teelt kõrvale kaldunud?» kuuldus alatasa divisjonikomandöri häält. «Minu arvates tuleb vasakule hoida... Võtke arvesse, et meie rindest on juba ammu läbi murtud.»

Teadsin seda ilma tematagi, kuid pidasin kindlalt kinni päevavalgel võetud suunast. Tajusin meie täielikku kaitsetust, aga hoidusin kiusatusest nõustuda mingite tundmatute jalaväeosade arvukate ettepanekutega — kolonni kaitsta.

Kõik kadestavad tagalasse eemalduvat suurtükiväge.

Lahing soikus. Minu kurikuulus puuga sopka jäi vaenlase kätte. Mulle oli määratud osa võtta sellest

viimasest lahingust, mille järel ta pälvis ajaloolise nimetuse — Putilovi sopka.

Sellel unustamatul päeval, 3. oktoobril, saadeti mind pärast keskpäeva 1. armeekorpuse komandöri parun Meiendorfi juurde käsuga saada temalt puuga sopka ründamise üksikasjaline plaan. Ta oli selle rünnaku juhiks määratud. Lootsin parunit kuskil eespool leida. Milline aga oli mu imestus, kui kohtasin teda ühes tema staabiga sealsamas, otse selle mäe all, millel Kuropatkin seisis.

See oli viimane kord, kus parun Meiendorffi sõjas nägin. Ta oli pikk, kõhetu, lahke, kasvatatud ja meeldiva käitumisega vanamees; oli Vene-Türgi sõjas välja paistnud. Kuid ta oli mõistuselt piiratud mees. Peterburis põhjustas ta enese vastu sümpaatiat peamiselt kui hea perekonnainimene. Nagu Lewestam, nii jõudis temagi teenistuses edasi Georgi risti tõttu, kuid see rist läks 1. armeekorpuse õnnetuile polkudele kalliks maksma.

Pärast Šahoed õnnestus Kuropatkinil Meiendorfile nõu anda, et ta pöörduks tagasi Peterburi. Tema «lahinguliste teenete» tasuks lõi Nikolai II talle kõrge ametikoha: olla isiklikult «tema majesteedi» persooni juures.

Pärast vihma, pori ja halba ilma juhtus jälle päikesepaisteline, selge päev. Mina ja Pavljuk ratsutasime tublit galoppi ega pööranud mingit tähelepanu iga minutiga tugevnevale jaapani suurtükitulele. Tormasime mingisse sopkale päris lähedal asuvasse külasse, kus meid kindralstaabi alampolkovnik Zapolski hõikega peatas. See oli veel täiesti noor, punapalgeline valgetverd mees, kes alati kandis peas suurt pruuni tallenahast papaahat ja rinnas valget Georgi risti. Ta oli selle juba Hiina sõjas saanud, püüdis käesolevas sõjas seda õigustada ja langes hiljem Mukdeni all.

«Tule maha, tule maha!» hüüdis ta. «Mis sul arus on? Kuidas võib terve rühmaga mööda lagedat välja nelja kihutada? Kas sa tõesti ei märganud, kuidas jaapanlased teid šrapnellidega üle külvasid?»

Vaatasin selja taha ja tõepoolest nägin enese taga tublit kümmekonda mitmesuguseid käskjalgu, kes olid märkamatult minu ja Pavljukiga ühinenud. Nad olid, nagu selgus, viimases külas lihtsalt sobivat «juhust»

oodanud lagedast ruumist ülekappamiseks, et järjekordseid korraldusi kätte toimetada (kõik olid juba ammu harjunud neid kõva hilinemisega kätte saama).

«Kes siin ülemaks on?» küsisin ma Zapolskilt, kui olin sadulast maha hüpanud.

«Ah, tont seda teab. Räägitakse, et Novikov, kuid muide — see pole tähtis; mina ka olen armeejuhataja poolt ümbrikuga siia saadetud ja annan ümbriku üle sellele, kelle leian olevat kõige kohasema. Aga lähme üheskoos Novikovi otsima.»

Küla, mille me läbisime, oli täis jalaväge, niisama halli ja porist nagu need savi ning õlgede segust tehtud seinad, mille ligi ta hoidus, et jaapani šimooside eest varju leida. Näis, et ükski jõud ei suuda neid kauakestnud lahingutega ärakurnatud mehi enam jalule ajada. Külast väljumisel olime meeldivalt üllatatud, nähes meie kalleid vaarikavärviliste pagunitega Siberi kütte, kes olid korrastatud ridadena hästi varjatud lohku maha heitnud. Sealsamas kõrge kivi taga leidsime ka nende ülema — rässaka, pikkade vurrudega kindral Putilovi. Välimuselt näis ta lihtsameelse mehena, kuid tema kavalates silmades säras taibukus. Ta muutus väga rõõmsaks, kui oli saanud üldisest olukorrast ülevaate, luges armeejuhataja juhendid tähelepanelikult läbi ja kavandas siinsamas rünnakuplaani. Oma laskurid määras ta ümberhaarajateks. Kivi tagant välja tulnud, hakkasin ma kiiruga positsioonile lähenemise teede krokiisid koostama, et kõigest Kuropatkinile ette kanda. Meil oli selle ürituse kordaminekusse millegipärast usku.

«Võrdleme ajanäitajaid,» ütles Putilov mulle. «Otsige kiiresti üles kõik meie patareid, tegutsege minu nimel. Koondage tuli sopkade pihta kuni kella viie neljakümne viieni. Kell kuus, kuni on veel valge, alustame rünnakut. Kihutage, ärge kaotage minutitki.»

Eri brigaadide patareide komandörid saatsid mind üksteise juurde ja kõik esitasid ettenägematu ning ohtliku küsimuse: kuidas toimida mürskudega? Neid on ju nii vähe järele jäänud!

«Tulistada viimseni,» vastasin ma oma vastutustundest jagu saades. Mõned nõudsid minult allkirja.

Märkinud igaühele ära tulistamissektori, ratsutasin edasi, kogu aeg käekella jälgides ja seninägemata rahuldustundega silmitsedes, kuidas sopka üha tihedamalt ja tihedamalt meie šrapnellide lõhkemiste valge lauspilvega kattub.

Kell oli umbes viis, kui ma viimase Taga-Baikali kasakapatarei juurest minema sõites kõrges kaoljangis rööbiti rindega lääne poole liikuva jalaväeosa valgeid mütsirumme märkasin.

«Semipalatinski polgu mehed,» vastasid habemikud mu küsimusele kõlatult.

«Pikali!» käsklesin ma ja hakkasin polgukomandöri otsima, et talle olukorda selgitada.

Selgus, et ta on saadetud Bilderlingi juurde mingitele väeosadele toetuseks. Kuid mina teen talle ettepaneku rünnakust osa võtta, selle asemel et varemini saadud käsu täitmist jätkata.

Kogu akadeemiline tarkus, kõik 1870. aasta Prantsuse-Preisi sõja kogemused — liikuda alati sinna, kust kostavad lasud — elustusid sel hetkel mu peas. Pärast mõningat kõhklemist polgukomandör nõustus ja käskis teda saatval kahel patareil viibimata positsioonile asuda.

«Kas teate,» ütles ta mulle, «kui te oleksite tagala poolt lähenenud, ei oleks ma teid kuulanud, nüüd aga — sündigu teie tahtmine: juhatage kiiremini kätte ründamissektor ja suund.»

Kellaosuti näitas kuut. Kuskil eespool ja paremal kõlas juba võimas «hurraa» ja valged mütsirummud, üheksakümne kraadi võrra pöördunud, jooksid omakorda tihedate ahelikena ilma tulistamata edasi.

Kui ma külast läbi ratsutasin, oli see juba tühi. Hallid mehed olid elustunud ja käsku ootamata rünnakusse sööstnud.

See oli viimane ja üleinimlik jõupingutus.

Alles päike tõi järgmisel hommikul silmade ette pildi sellest, milleks meie meeleheitele viidud kangelased võimelised olid.

Sopka jäi meie kätte, kaetud sadade surnukehadega. Tema harjal, katkimurtud puu juures, lamas ühe Siberi kütipolgu noore porutšiku laip ja temast mitte

kaugel, sirutanud oma vasaku käe suurtükitorule, paremasse aga surunud revolvri, oli rippuma jäänud meelekohast kuuliga tabatud jaapani kapten.

KAHEKSAS PEATÜKK

SANDEPU

Sõjakunsti ajalukku oli uus lehekülg kirjutatud.

Kuid kümne aasta jooksul, mis lahutasid maailmasõda Vene-Jaapani sõjast, ei tekkinud kellelgi tahtmist seda läbi lugeda. Mitte keegi ei tahtnud uskuda, et võivad saabuda hetked, mil kurnatud ja verest tühjaks jooksnud armeedel ei jää midagi muud üle, kui maasse kaevuda ja end okastraadiga ümbritseda, jõudu koguda ning uuteks heitlusteks valmistuda.

Ränkade kaotuste hinnaga õnnestus jaapanlastel lahingus Šahoe juures meie pealetungi mitte ainult peatada, vaid ka meid lähtepositsioonidele tagasi paisata. Tõsi küll, nad ei purustanud meid, kuid tekitasid meile kõigist kaotustest kõige raskema — nad murdsid meie sõjalise vaimu, sisendasid meisse kahtlust võidusse. Neid kahtlusi ei suutnud hajutada isegi Putilovi sopka viimane õnnestunud ründamine. See ainult tõestas vene täägi jõudu. Kuid selle vastu oskasid jaapanlased tarvitusele võtta uue relva — massilise tule. Meie ettevalmistamatust sõjaks püüdis Peterburi omamoodi parandada. Armeejuhataja asjadesse vahelesegamise eest kutsus ta ära asevalitseja Aleksejevi; kaotatud lahingute eest nimetati Kuropatkin ülemjuhatajaks, talle anti abiks kolm armeejuhatajat: Linevitš, Grippenberg ja Kaulbars. Staapide, erirongide, adjutantide ja staabivooride arv kasvas neli korda suuremaks.

Kedagi pidi äparduste eest süüdistama — koristati ära Harkevitš. Kuid ametikohalt ära koristada — see veel ei tähenda kõlbmatuks tunnistada; Harkevitš sai ametikõrgenduse: ta ülendati kindralleitnandiks ja määrati Linevitši juurde 1. armee staabi ülemaks. Seda juhtus Venemaal tihtilugu: mees ei ole võimeline

eskadroni juhtima, kuid ta pannakse kubermangu juhtima!

Arvestused olid rajatud sõjaväe arvulisele üleolekule, millest lähtudes võis vaenlase lõmastamist üritada. Raudteelased töötasid korralikult, ja meie vägede asetusskeemid täitusid kiiresti uute ruudukeste, numbrite ning ülemate perekonnanimedega. Siberi korpused olid juba jõudnud uute Vene vägede hulka ära uppuda.

Nende kokkuvõtete koostamine muutus keerukaks seetõttu, et nendele teadetele tuli märkida ka kindlustatud positsioonid. Ülemjuhataja staabi eeskujul joonestati neid erilise hoolikusega korpustes, diviisides ja polkudes, märkides ära mitte ainult iga patarei ja roodu kaeviku, vaid ka kõikide hundiaukude ja traattõkete asukohad. Kuropatkin võis mõnu tunda!

Harkevitši järglane Aleksei Jermolajevitš Evert, tulevane Läänerinde ülemjuhataja Esimeses maailmasõjas, oli tol ajal veel noor kindral. Ta oli pika kasvuga, sale, hoolikalt pügatud väikese habemega, tumedajuukseline mees, laiad punaste lampassidega püksid ja pehmed suurte kannustega saapad jalas; kirikus lõi ta hardalt risti ette, enne lõunasööki jõi napsiklaasitäie viina ega kaotanud hetkekski kindralile sündsat väärikust.

Soovides tervendada staabiõhkkonda ja purustada vaheseina, mis lahutas Kuropatkini saatjaskonda staabi töötavast personalist, otsustas Evert minna «rahva sekka», nagu mu kolleeg Pnevski ütles, ja alustada seda meie söökla külastamisega. Selleks ajaks oli see saanud juba «Ignatjevi söökla» hüüdnime. Tema rajamine toimus tagasihoidlikult. Mulle ei meeldinud oma kolleegide üldine ärritatud rahulolematus halva toitlustamise pärast lahingupäevadel, mistõttu pärast Liaojangi kogemusi otsustasin staabi üldsööklast lahku lüüa. Leidsin Mukdeni vaksali juurest sinna mahajäetud malmpliidi, kujundasin koos mitme teise kindralstaabi ohvitseriga «osaühingu» ja hakkasin pärast tööpäeva lõppu lõunasööki valmistama.

Köögiasjandust olin ma õppinud juba lapsepõlves, vahetevahel meie majakoka Aleksander Ivanovitš Katšalovi juurde sisse astudes, kes ise oli seda kunsti Piiteris kuulsa hiinlasest koka juures õppinud. Prant-

suse vanasõna ütleb, et «kokakunsti saab selgeks õppida, kuid küpsetamiskunsti peab juba sündides oskama». Selgus, et ma olen selle kunsti omandanud juba sündides.

Meie söökla menu meelitas meie «osaühingusse» kõik kindralstaabi ohvitserid, mispärast mul tuli otsida abilist tööks pliidi juures. Meie üldiseks rahuloluks lahenes see küsimus varsti. Kord sõitsin ma 35. jalaväediviisi staapi, kus diviisiülemaks oli lipitsev poolakas Dobžinski, kes nähtavasti selleks, et peakorteri esindajale head meelt valmistada, mulle ütles:

«Mul siin diviisis on üks soldat, kes teid taga otsib!»

«Kes see niisugune on?»

Varsti astus mu ette noor soldat, püss jalal. See oli meie perekonna endine kokapoiss Antoška. Tema hakkaski meie juures kokaks. Esimesel hetkel oli mul kuidagi piinlik soldatit rindelt ära võtta, kuid selleks ajaks oli tagalameeste arv niivõrd kasvanud, et paljud istusid ilma igasuguse tegevuseta. See rahustas mu südametunnistust.

Söökla tegevus edenes hästi.

Kõik olid kohal, kui ilmus lahkelt naeratav Evert ja, et näidata oma asjalikkust, hakkas rääkima jooksvatest ametiasjadest. Meie sööklas polnud see kombeks. «Oota natuke,» mõtlesin ma, «sind on vaja meie meeleoludega tutvustada.»

«Teie ekstsellents, te küsite Odintsovilt, kuidas tema töö Šahoe positsioonide kirjelduse koostamise alal edeneb? Kindlustused, tõsi küll, on juba ammu kaardile kantud, kuid kinnitan teile, et nende kirjeldused jäävadki lõpetamata.»

Asi seisis selles, et Odintsov oli küll tubli välitöötaja, kuid tundis sünnipärast vastikust igasuguste kirjalike tööde vastu; seda teadsime kõik, ent ülemus armastas kõike teha vastupidiselt oma alluvate võimetele, maitsetele ja kalduvustele. Niiviisi jäidki Šahoe positsioonide kirjeldused lõpetamata.

Venemaalt meile saabunud noorte ohvitseride hulgas oli kord ka keegi Pjotr Aleksandrovitš Polovtsev, tulevane ülemjuhataja, kes Kerenski ajal Petrogradis juuliülestõusu maha surus. Ta tahtis väga, et teda

Stackelbergi juurde 1. Siberi korpuse staapi määrataks. Kuid Everti küsimuse peale, kuhu tahaks ta lasta ennast määrata, vastas ta meie imestuseks, et «mitte ainult Stackelbergi juurde». Järgmisel hommikul oli tema soov täidetud — ta määrati just Siberi korpusse Stackelbergi juurde. Polovtsev tundis staabi kombeid ja korda.

Staabis kulges rahulik, igav elu. Komandandi abi kapten Sapfirski, keda me teisiti Izumrudkiniks[1] nimetasime, laskis peakorterile üleva välimuse andmiseks fansad, tarad ja kõik, mis ette juhtus, valgeks lubjata, käimlad aga eredavärvilise riidega katta. Lahinguid meenutati harva ja Port Arturi langemise teate puhul detsembri lõpul ainult ohati raskelt.

Meie enesetunde pihta antud hoop, mille põhjustas Port Arturi allaandmine, mõjus Mandžuuria armees nõrgemini kui Venemaal — väed ei suutnud unustada verd, mis oli selle kindluse eest otstarbetult valatud.

Viin puudus, joodi hanšinni[2]. Tagalas mängisid ohvitserid kaarte. Hiina elanike röövimisele ei osutatud mingit tähelepanu ning kohtuasutuste ametnikud laisklesid. (Hiinlasi ei peetud inimesteks.)

Meie kõrgem väejuhatus, trööstides end illusioonidega, et kogu sõjavägi soovib «usu, keisri ja isamaa eest» surra, tegeles usinalt kõige laialdasemate operatiivplaanide väljatöötamisega. Peakorteris, Kuropatkini vagunis, toimusid armeejuhatajate nõupidamised. Esimesena ilmus nendele nõupidamistele 1. armee juhataja «papa» Linevitš. Ta astus kõrvale vaatamata, pead püsti hoides rütmilise sammuga mööda raudteeplatvormi. Linevitšile järgnes 3. armee juhataja, reibas, rässakas, ehkki juba täiesti hallijuukseline Kaulbars, rõhutades oma ratsaväelase-kõnnaku kergust, ja lõpuks küürus, sünge, soojas kindraladjutandi palitus saladuslik Grippenberg, 2. armee juhataja.

Need kõrged ülemad istusid kaua koos, kaubeldes omavahel, kellel, kuidas ja millal pealetungile asuda.

---

[1] Safiir — sinine kalliskivi, изумруд — smaragd (roheline kalliskivi). *Tõlk.*

[2] Hanšinn — kollakavärviline hiina leivaviin; puskar. *Tõlk.*

Mägedes kaotuste osaliseks saanud, otsustasid nad kindlalt mägedesse enam mitte ronida ja suunasid oma pilgud tasandikule, kus paremal tiival jätkus avarust vägede hargnemiseks kuni Mongoolia piirini. Ehkki ruumi oli palju, koondasid meie kõrged väejuhid millegipärast, nagu Šahoe lahinguski, kogu tähelepanu ühele kindlustatud külale — Šandepule. See küla oli süüdi ainult selles, et asus Jaapani vägede paigutuse äärmisel vasakul tiival väljaspool pidevat kindlustatud rindejoont, s. o. seal, kus paiknesid kindral Aki-Jama nõrgad ratsaväeosad.

Talvel kujutas iga küla enesest tugevat vastupanupesa, sest savi ja õlgede segust tehtud läbikülmanud seinad, rääkimata kiviehitustest ja väikestest paganausu templitest, varjasid jaapanlasi kindlalt mitte üksnes meie püssi-, vaid ka šrapnellitule eest. Neid võis purustada ainult granaatidega, kuid meie suurtükiväe targad mehed, pidades välisuurtükki ainult lageda maa relvaks, varustasid neid üksnes šrapnellidega. Granaadid olid olemas ainult vananenud tüüpi suurtükipatareidel või niisama vanadel mortiiridel, mis selleks ajaks Venemaalt kohale transporditi. Jälle osutusime relvituks ning jälle pidime Peterburi teoreetikute küündimatuse eest oma vägede verega tasuma.

Kui ühest küljest ei olnud Port Arturi langemise järel enam vajadust pealetungiga kiirustada, siis teisest küljest nõudis asjaolu, et Ojama võib Nogi vabanenud armee ümber paigutada, meie jõudude arvulise üleoleku võimalikult kiiret ärakasutamist. Põhimõtteliselt oli pealetung otsustatud, kuid selle ettevalmistused venisid. Kuropatkinil ei olnud millegagi, nagu ta väljendas, «isakest tsaari rõõmustada». Ning seni kui uued armeejuhatajad pealetungiks ülemineku plaane «läbi töötasid», arutati ülemjuhataja staabis juba ammu küsimust Jaapani vägede tagalasse suunatud ratsaväe rünnaku vajadusest. Sisuliselt ei vaielnud keegi selle vastu, et ära kasutada kasakaratsaväe massi, mis pärast armeede Šahoe positsioonidel peatumist oli valve- ja luureteenistusest vabanenud. Kuid ratsaväeosade tegutsemisviisi kohta läksid arvamused diametraalselt lahku. Ühed pooldasid ootamatut ja iseseisvat

reidi [1], teised aga leidsid, et säärase rünnaku võivad Jaapani julgestusväeosad kergesti paralüseerida ja et ratsaväe mass tuleb rindel toimuva lahingu otsustaval hetkel vaenlase selja taha paisata. Vaidlused käisid ka väeülema valiku üle, kellele võis selle ülesande usaldada. Rennenkampfi kõikidele puudustele vaatamata pooldas enamik tema nimetamist, ent isiklikult usaldas Kuropatkin iseäranis Mištšenkot.

Sellest räägiti kaks kuud, rohkem kui kuu aega organiseeriti määratu suurt koormakandjate loomade transporti, kusjuures üht osa muulasid talutati ohelikkepidi, teine osa neist seoti eespool liikuvate loomade saba külge. Toore kohtlemisega harjumata hiina muulad hakkasid mässama, lõid takka üles ja heitsid sadulapakid seljast. Asjata veenis Samsonov, et säärasest transpordist loobutaks, asjata tõendas ta, et furaaži [2] ja toidumoona saab rikastest Hiina küladest, mis sõdivate poolte läbimisel on laastamata jäänud. Mištšenko jäi järeleandmatuks, osutudes Kuropatkini ustavaks õpilaseks, kes alati kartis midagi kahe silma vahele jätta. See üritus ise määras juba ette kõik nurjumisele. Tohutu hulk hobuseid pidi sõrkima sammu, kaitstes kahelt poolt meie oma transporti. Nad jõudsid välja kuni mereni, s. o. kuni Inkouni, kuid ei suutnud seda vallutada. Paremad mehed magama pandud, pöörduti tagasi armetute trofeedega hiina toiduveovankrite näol. Selles teotuses ei olnud süüdi Vene ratsavägi. Ei Kuropatkin ega Mištšenko olnud võimelised ilmutama seda julgust, mis on ratsaväeülema tähtsaimaks omaduseks.

Äpardunud rünnak Inkoule unustati varsti, jutud uuest pealetungile üleminekust aga meenutasid lugusid tollest poisikesest, kes oli tulekahjuga nii palju kordi hirmutanud, et kui maja tõepoolest põlema läks, ei uskunud teda enam keegi.

Nii juhtus ka minuga, kui Evert 12. jaanuari hommikul mind enese juurde kutsus ja maakaardi ees istudes teatas, et me oleme hommikust alates pealetungile üle

---

[1] Reid — äkiline õhu- v. ratsaväerünnak. *Tõlk.*

[2] Furaaž — hobusemoon; sööt. *Tõlk.*

läinud. Ei uskunud oma kõrvu, seda enam, et rindelt, mis oli meist mõne versta kaugusel, polnud kuulda ühtki suurtükipauku.

«1. ja 3. armee tegutsevad demonstratiivselt,» seletas mulle Evert. «Nad ootavad, kuni kujuneb välja Grippenbergi 2. armee edu, kes alustas pealetungi eesmärgiga Jaapani vägesid ümber haarata. Grippenbergi juurde on juba saadetud Stackelbergi 1. Siberi korpus. Ülemjuhataja andis käsu (Kuropatkin ei võinud enam «käskida», nagu ta tegi seda armeejuhatajana, vaid «andis käsu» nagu tsaar) määrata teid sellesse korpusesse sidepidajaks.»

Sidepidamiseks saadetavate ohvitseride tööd rahuajal tundma ei õpitud ja seepärast peeti neid sõjas lihtsalt kõrgema ülemuse salakuulajateks. Muide, selle reputatsiooni lõid väeülemad ise, kellele kõrgem ülemus oli jaapanlastest palju hirmuäratavam. Viimaste eest võis taanduda, ülemuse eest aga ei pääsenud kuskile: tema saab sind igalt poolt kätte, isegi sügavast tagalast. Mulle antud ülesanne oli üpris delikaatne, seda enam et kuulu järgi tundsin ma Stackelbergi kui talumatult karmi ja ligipääsematut ülemat.

«Palun teilt ainult üht,» ütlesin ma, «et mul oleks õigus kõiki oma ettekandeid ennem korpusekomandörile näidata, et ülemjuhatajat mitte eksitusse viia, ja ettekannete ärakirjad 2. armee staapi saata.»

«Jah, näidata võite,» oli Evert nõus, «kuid Grippenbergi staabiga pole teil asja. Kui jõuate, võite teel sinna sisse pöörata, kuid see on kõik. On soovitav, et te õhtuks juba Stackelbergi juures oleksite.»

Pakane kõvenes. Kuuekümne versta pikkune teekond tundus lõpmata igav. Kollased külmanud vaod põldudel, kust teravad kaoljangirootsukesed välja ulatusid, hallikad külad — kõik näis elutu. Ettenägelik ülemus oli spionaaži vastu võitlemise otstarbel 2. armee tagala hiiglasuurelt maa-alalt kõik elanikud lihtsalt välja saatnud. Polnud kedagi, kellelt oleks võinud külade nimetuste kohta teateid saada.

2. armee staap paiknes suures asulas üsna kaugel rindest. Lõunasöök oli parajasti lõppenud ning ainult veel kaks-kolm tundmatut kindralstaabi ohvitseri lõpetasid

seal teejoomist. Teada saanud minu kavatsusest ilmuda staabiülema või vähemalt kindralkortermeistri juurde, teatasid nad, et ülemus on töös kinni ja ei saa vastu võtta.

«Isegi süüa ei antud meile,» torises Pavljuk, kui me sellest võõrast ja peaaegu vaenulikust maailmast juba eemal olime.

Venemaalt saabuvatel uutel kolleegidel ja kindralitel oli kindel kavatsus meile, vanadele mandžuurlastele, näidata, kuidas tuleb sõdida.

Stackelberg, kelle ma suure vaevaga alles hilja õhtul üles leidsin, osutus samuti vähesõbralikuks. Raporti ära kuulanud, ulatas ta vaevalt mulle tervituseks käe. Isegi mu kolleeg Dovbor oli jahe. Oli selge, et kõik olid Kuropatkiniga juba ette rahulolematud. Vahepeal aga läksid, nagu näis, siberlaste asjad hiilgavalt: pärast Hunhoe parempoolsel kaldal asuva kahe-kolme küla hõivamist olid sellesama kuulsusrikka 1. brigaadi polgud õhtul jõe vasakul kaldal olevasse Hegoutai asulasse tunginud ja koidikuks selle peaaegu kaotusteta vallutanud. Sellega oli 1. Siberi korpusele määratud peamine ülesanne täidetud; kogu 2. armee sai nüüd võimaluse kurikuulsat Sandepu'd rünnata, oma parema tiiva pärast hirmu tundmata. Selleks oli tal vägesid küllalt — tervelt kolm korpust. Milline aga oli mu nördimus, kui Stackelbergi esimeseks korralduseks oli minu Liaojangi-sõbra Leši 1. brigaadi rutuline 8. armeekorpuse käsutusse saatmine — säärane oli 2. armee strateegide dispositsioon. Edukalt alatud operatsiooni edasiarendamise asemel võeti meie parim brigaad meilt ära. Oli solvav vaadata, kuidas üksteise järel kadusid tihedasse uttu meist lahkuvad pataljonid, kuidas vaikselt kolisesid ühes Lešiga meilt lahkuvad nähtamatud patareid. Hall külm udu ümbritses meid nagu läbitungimatu eesriie, ja näis koguni arusaamatu, kuhu meie harvad šrapnellid lendasid; nende lennust ainult sahisesid külmas õhus hirmsasti hiina fansade kaoljangkatused.

Pärast Hegoutaisse koos staabiga sissesõitmist lonkisime kaua mööda selle inimtühje tänavaid.

«Viimaks ometi,» mõtlesin ma, «õnnestub vaadata meie poolt tagasivallutatud küla.» Kuid mõne haavata-

saanud jaapanlase ja kümmekonna hunnikusse asetatud vintpüssi nägemine valmistas kohe pettumuse: oli selge, et küla kaitses tähtsusetu väesalk, kes oli jõudnud isegi kuulipildujad enesega kaasa viia. Teatud kadedusega silmitsesime koeranahast kraedega jaapani talvesineleid; need kraed olid meie paslikutest palju praktilisemad (viimaste üle kurtsid nii tunnimehed kui piilurid), kuna paslikud ei võimaldanud hästi kuulda.

«Airigate, airigate (aitäh, aitäh),» lalises jalast haavatud jaapanlane, pannes käe mütsi juurde, kui ma talle paberossi pakkusin.

Kuni keskpäevani läks kõik hästi. Kogenud väed korraldasid küla kaitset, läbikülmanud ja kivikõva maad üsna vaevaliselt purustades. Kirkasid ei jätkunud.

Seisin küla välisserval ja koostasin järjekordset ettekannet, jalg lumega kergelt kaetud palgile toetatud. Välikirjavahetuse raamat oli asetatud põlvele. Kuid äkki, vaadates üle raamatu, märkasin, kuidas kuul viis ära lume mu saapanina eest. Tõmbasin jala kiiresti tagasi ja mõtlesin: «Kui rumal — kuul on juba mööda lennanud.»

Hakati kandma esimesi haavatuid; kuid kes ja kust tulistab, oli raske kindlaks teha. Selge oli ainult see, et jaapanlased on lähedal. Meie laskurite ahelikud tulistasid hallis udus ainult umbropsu.

Lahingu hoog tõusis iga minutiga. Hakkasid müürisema suurtükid. Hegoutai kaikus šimooside lõhkemistest. Algul lendasid šimoosid ida poolt, siis kusagilt lõunast, kus hargnes meie 9., Kondratovitši diviis, õhtu eel aga näis, et põhja poolt, kuhu oli läinud Leši brigaad. Kaotused suurenesid.

«Valvel! Paremale vaat!» andis käskluse laskurpolgu jefreitor, kollane pael vabarnavärvilisel pagunil, möödudes minust 3. polgu kahe laskuriga.

«Kust tulete, mehed?» küsisin neilt.

«Viisime haavatut, teie ausus, läheme omade juurde. Seal oodatakse meid.»

«Tublid väeosad! Kes on neid kasvatanud?» mõtlesin, minnes korpusekomandöri ümbritsevate staabiohvitseride rühma juurde. Stackelberg oli siin oma ohvitseride keskel ja tema haiglane, külmast härmas nägu ei avaldanud

vähimatki erutust. Kõikide nende lahingupäevade kestel ei olnud ta kordagi istunud, andes eeskuju vastupidavuses. Asjata kujutas «Novoje Vremja» teda hellitatud sübariidina.

Ülema poolt antud eeskuju nakatas alluvaid ja oli meeldiv tunne viibida selle staabi keskel, mis niivõrd erines nendest, kellega mul oli seni tulnud kokku puutuda.

«Aleksei Aleksejevitš, ma olen haavatud,» ütles minu kõrvale astunud kindral Kondratovitš, jäänud mu käe najale rippuma.

Esimesel hetkel suhtusin ma tema avaldusse umbusklikult, sest tavaliselt saatis ta ohtu mitte ennast, vaid peamiselt oma staabiülemaid. Lahingute vaheajal ei tundnud tema 9. laskurdiviis selle elegantse kindralstaabi ohvitseri lakkamatute korralduste tõttu ühtki rahulikku silmapilku. Ent niipea kui õhus hakkasid lendama «kõvad kehad», hüüdis Kondratovitš alati:

«Staabiülem — korraldage!»

Selgus, et Kondratovitšil oli õigus. Tema seljale pilku heites märkasin ma sinelis kuuli väljumisava. Sanitarid jooksid kohe Kondratovitši juurde, Stackelberg aga ütles vaikselt samasuguse rahuliku, osavõtmatu häälega, nagu ta tegi kõiki korraldusi:

«Kindral, andke juhtimine üle, soovin teile peatset paranemist,» ning puuris jälle oma pilgu hajuma hakkavasse uttu.

Vastase jõudude tugevust oli võimatu kindlaks määrata. Oli ette nähtud vallutada meile kõige lähem küla — Sumapu. Kuid selleks, et vaenlane sealt välja lüüa, oli tarvis purustada need savimüürid, mille taga ta end varjas ja kust, olles püssitule eest kaitstud, meile suuri inimkaotusi tekitas.

Me teadsime, et küla kohal lõhkevad šrapnellid vastasele tõsist kahju ei tee. Kuid meil oli ka mortiiripatarei. Ning äkki kõmataski kusagilt meist tagantpoolt ja vasakult kume pauk. Kõrgel-kõrgel peade kohal kumises meie esimene pomm, siis teine. Kolmandat me enam ei kuulnud.

«Krahv Ignatjev, mulle teatati praegu, et mortiirid olevat rikki läinud ja nendega ei olevat enam võimalik

tulistada. Kui see nii on, siis võtke reservist üks rood ja saatke patarei tagalasse,» käskis Stackelberg.

Kõik seletus lihtsalt. Mortiiride kautšukist kompressorid olid külmanud ning juba esimese lasuga lendasid rattad tükkideks. Polnud kerge mortiire käsitsi välja kanda; palja käega oli nende rasket keret võimatu puutuda, sooje kindaid aga leidus soldatitel väga harva.

«Olgu neetud need, kes meile seda vana koli saatsid!» võis lugeda ohvitseride ja soldatite nägudelt.

Kui pimedaks läks ja me tühja, kütmata fansasse astusime, et selle täbara päeva kohta aruannet koostada, jooksis Stackelbergi juurde üks tema adjutante rõõmsa sõnumiga:

«Võit! Sandepu on vallutatud!»

Kogu päev oli meil säärane tunne, et oleme lahutatud mitte ainult 2. armeest, vaid isegi meie naabruses olevast 8. korpusest, ja seepärast rõõmustas see esimene võiduteade suurimal määral kõiki. Hakkas koguni piinlik, et ränkadest kaotustest hoolimata olime ise kogu päeva kestel kõigest mõnisada sammu edasi liikunud.

Kui olin Kuropatkinile üksikasjalise ettekande koostanud, läksin pimedas telegraafiroodu otsima, et isiklikult veenduda, kas mu telegramm on ära saadetud. Telegrafistid on arenenud inimesed, kes kohanevad igasuguses olukorras; oma fansa olid nad soojaks kütnud ja üllatasid mind veel enam sellega, et ulatasid mulle klaasitäie ehtsat äsjalüpstud, sooja piima. Ma ei ole seda kogu oma eluaja armastanud, ent kuna ma polnud piima terve aasta jooksul maitsnud ja pealegi olin kaks päeva söömata olnud, siis leidsin selles erilist võlu. Hiinlased lehmi ei pea, ent sapöörid, saades lihatoiduks mongoli kariloomi, oskasid ühe lehma ellu jätta.

Tulin meie fansasse päris lõbusana tagasi, kuid hämmastusin kohe ümber maakaardi istuvate staabiohvitseride sünge ilme üle.

Sandepu ei olnud vallutatud!

Talle tormi jooksnud 14. diviis, kuigi oli juba ära kurnatud raskete kolmepäevaste rännakutega, mida põhjustasid diviisi mõistmatud ümberpaigutused ühest kohast teise, läks rünnakule lehvivate lippudega. Udus kaotasid polgud õige suuna ja lõppude lõpuks, kandes

kuulipilduja- ja püssitule tõttu raskeid kaotusi, tungisid öö saabumisel mingisse naaberkülla, mida nad eksikombel Sandepuks pidasid. Kuna kõrgem ülemus nagu tavaliselt asus kaugel tagalas ja teda oli raske üles leida, jäi viga õigel ajal parandamata. Lõppkokkuvõttes viidi Kuropatkin ise eksitusse ning ta «lohutas isakest tsaari» telegrammiga «saavutatud võidu» üle. Tekkis väga piinlik lugu.

Palju halvem oli see, mis toimus järgmisel päeval. Saades saatuslikust eksimusest teada, ei leidnud Grippenberg midagi paremat, kui määrata järgmine päev «puhkepäevaks», ja korpusele tehti ettepanek «jääda hõivatud positsioonidele». Vahepeal oli üheaegselt selle käsuga saadud ettekanne ka selle kohta, et meie paremal tiival tegutsev Mištšenko ratsavägi oli saavutanud edu ja ta oli lahingut pidades jaapanlaste tagalasse tunginud. Mištšenko viis jalastunud kasakad isiklikult rünnakusse, kus ta ise aga haavata sai.

Grippenbergi käskkiri tekitas meis kõigis sügavat meelepaha. Kas 2. armee staap tõesti ei saa aru, et iga minut paigalseismist ainult halvendab meie seisukorda, võimaldades jaapanlastel meile kolmest küljest peale tungida ja meie korpuse teistest armeeosadest ning ratsaväest ära lõigata!

Kui valgeks läks ja udu hajus, nägime eespool laiuva tasandiku ääres veerjat liivaseljandikku, mis ulatus peaaegu kuni Sumapu külani. Kaart vedas meid ka siin alt: 2. armee staap nimetas seda küla «Suureks Nimetuks», lisades ironiseerivalt juurde, et ülemjuhataja kaardil on tema nimi Sumapu. Meile muide oli ükskõik, kuidas teda nimetati, sest me teadsime ilma selletagi kindlasti, kust vastane meid tinavihmaga üle kallab.

Sellest peale, kui aunimetus «lahinguväljade kuninganna» oli üle läinud jalaväele, muutus lahing raskeks ja pikaks. Hulljulgust, vaprust ja hoogu ei paistnud piisavat. Neid omadusi tuli täiendada raugematu tahtejõu ja visadusega. Ei saa öelda, et neid voorusi poleks olnud real meie polkudel — 3., 4. ja 34. Ida-Siberi kütipolgul; nende komandöride nimesid — Zemljanitsõnit ja Mushelovit — tundsid kõik siberlased. Ka mul tuli neid korduvalt näha selle meeldejääva päeva, 14. jaa-

nuari jooksul, kui ma mingisuguseid mahajäetud kaevikuid ja nõgusid mööda ettevaatlikult eesliinile rühkisin.

«Seltsis surra on ilusam, mina aga lähen üksi, koguni ilma Pavljukita, ja mitte keegi ei saa kunagi teada, kuidas see juhtus. Kiiremini, ainult kiiremini inimeste juurde jõuda,» mõtlesin ma omaette.

Stackelberg seisis ikka endiselt, häirimatult Hunhoe järsu kalda ääres ega vaadanud kõrvale, justkui polekski tal huvi kõige selle vastu, mis toimus järsaku all. Sinna, tabamatule alale, laskusid ühtelugu sanitarid ja panid jõe jääle maha kanderaame raskesti haavatutega. Kange külma tõttu olid paljud juba lakanud hingamast. Õhtu eel toodi siia peast haavata saanud 9. laskurdiviisi staabi ülem, noor polkovnik Andrejev. Pea oli suure kiiruga seotud ja vasaku kõrva juurest imbus läbi sideme verd.

«Andrejevist on kahju, oli vapper ohvitser,» ütles Stackelberg, minnes meiega tollesse fansasse, kus me eelmise öö nii ärevalt mööda saatsime.

Värava juures vedelesid tapetud koer ja mingisugune hiina majakraam, poolenisti purustatud seina ääres askeldasid telegrafistid, taastades katkestatud telefoniliini. Sealsamas paberakna taga, mis suurtükikanonaadist põrises ja värises, oli ümber laua istet võtnud — esimest korda lahingu kestel — sõjanõukogu.

Tähtsamaks kujuks Stackelbergi järel oli tema asetäitja, 1. Ida-Siberi kütidiviisi ülem Gerngross. See oli tüüpiline Kaug-Ida kindral, kes ei teinud sõjaväeteenistuse ja joomingu vahel mingit vahet. Kuid teda armastati sõjaväelastesse hea suhtumise ja kestvates lahingutes karastatud tõeliselt sõjaväelise vaimu pärast. Ta oli juba Vafangou lahingus haavata saanud, kuid ikkagi rivisse jäänud. Tema kõrval oli hiina kangil end istuma seadnud keegi meile tundmatu kindral. See oli uhiuues mundris lihav, lõtv mees; ta ei osanud papaahatki pähe panna nagu kord ja kohus. Nõupidamisel ta sõna ei võtnud ning ootas alandlikult juhendeid oma laskurbrigaadile, mis Venemaalt just äsja oli saabunud. Kõigil osavõtjail, isegi minul ja Dovboril ning ka tagasihoidlikul kindralstaabi ohvitseril Markovil — tulevasel valgekaartlaste «juhil» — oli õigus oma arvamust avaldada.

Oli tekkinud raske olukord: 2. armeest saadud lahingukäsk kirjutas meile ette kohale jääda, kuid see 2. armee tegevusetus võimaldas vahepeal jaapanlastel 1. korpuse vastu tugevaid jõudusid koondada. Samal ajal vajas Hegoutai enese käes hoidmine platsdarmi laiendamist, aga selleks oli tarvis vallutada liivaseljandik ning esmajoones Sumapu küla, millest jaapanlastel oli just äsja korda läinud meie eesmised roodud välja tõrjuda. Enamik kõneles edasise pealetungi ja Sumapu õise ründamise poolt. Gerngrossi poole pöördudes ütles Stackelberg:

«Minule on tarvilik teie nimi. Soldatid tunnevad ja armastavad teid. Määran teid Sumapu vallutamiseks moodustatava väesalga ülemaks.»

Nendes sõnades tundus kibedust. Mida pidi küll uhke Stackelberg taluma, et tunnistada oma alluva üleolekut soldatite silmis?

Gerngross hakkas viibimata tormijooksuks korraldusi andma, justkui polekski tema väed roidunud olnud. Kell kümme hakkas õine vaikus hurraa-hüüdeist kaikuma. Kesköösel saadi Gerngrossilt teada, et küla on võetud. Kuid koidu aegu selgus, et vallutatud on ainult küla serv, millest meie õises lahingus segiläinud roodud jaapanlaste täägirünnakuga jälle välja löödi. Venemaalt äsja kohalejõudnud 6. kütipolk lakkas olemast; sellest olid järele jäänud ainult kaks ohvitseri ja kaks- kuni kolmsada laskurit. Vahepeal oli 2. armee staap ette kirjutanud, et see polk kell seitse hommikul põhja poole, teist korda Sandepu'd ründama läheks. Paber kannatab kõik välja!

Õist edu kasutades hakkasid jaapanlased ise otsustavalt peale tungima, püüdes Hegoutaisse läbi murda kord frontaalselt, kord tiibadelt, kuid ei suutnud omakorda meist jagu saada. Püssituli ei raugenud hetkekski. Inimesed läksid metsikuks. Keegi laskur tiris patsipidi minust mööda vana igerikku hiinlast.

«Püüdsime salakuulaja kinni,» pöördus ta staabi komandandi poole.

«Kuhu sa tikud? Kas sa siis ise ei tea, mida tuleb teha?» vastas komandant, pikkade vurrudega kapten.

Pöördusin ümber. Soldat tiris õnnetu vanamehe seina

äärde, taandus ja pistis ta täägiga surnuks, hõõrus täägi sineli hõlma vastu kuivaks ning läks omade juurde rahulikult tagasi.

Vastu õhtut jaapanlased nähtavasti väsisid, püssituli hakkas vaibuma; saavutamata edu, püüdsid nad nagu tavaliselt end lohutada meie positsioonide pihta suunatud põgusa suurtükitulega.

Hegoutais kustutati tulekahjusid. Kõrgel meie peade kohal lõhkesid šrapnellid. Lahing vaibus.

«Vaadake,» ütles mulle Stackelberg, kellele ma lugesin ette järjekordset ettekannet Kuropatkinile, «kui viletsasti nad tulistavad,» ning hakkas palitu seest sinna kinnijäänud šrapnellikuuli välja kiskuma.

Oli kesköö paiku. Lamasin, poolkasukas seljas ja papaaha peas, kõval hiina kangil keset korpuse staabi ohvitsere, kes väsimuse tõttu olid pikali vajunud, kuid ma ei suutnud uinuda. Minust kahe sammu kaugusel istus Stackelberg ja kirjutas hiina lauakese külge asetatud stearinküünla tuhmil valgusel. Kõik korraldused olid antud, meestele oli soe toit kohale veetud, jäi üle 2. armee staabilt ainult uudiseid oodata, sest see armee pidi Sandepu'd samal päeval uuesti ründama.

Olin jäänud tukkuma, kui korraga kuulsin oma perekonnanime nimetatavat. Stackelberg kordas seda veelgi, ning ma sain aru, et tarvis on tõusta. Kuid ma ei suutnud seda teha: väsimuse ja külma tõttu oli mind vallanud mingi närviline värin. Tõmbasin oma kalli tagavara — konjakiplasku — välja, võtsin mõne lonksu ning seisin varsti jälle sirgelt oma ülema ees. 1. Siberi korpus oli saanud ettekirjutuse tõmbuda tagasi kaugele põhja poole. Kuni seniajani ei ole ma suutnud unustada mind sel hetkel haaranud pahameeletunnet!

«Teile teen ma ülesandeks haavatute evakueerimise,» ütles Stackelberg. «Nad kõik on sellesse külasse koondatud. Võtke pataljon žitomiirlasi, kelle te leiate küla lõunapoolsel serval, ja organiseerige nende abil kõikide haavatute põhja poole ärasaatmine. Koiduajaks peavad haavatud evakueeritud olema.»

«Pavljuk, Pavljuk!» hüüdsin ma õue astudes, «anna hobused!»

Oli pilkane pime. Läbi küla voolas üsna lai oja, oli käre külm, ja ma ei võinud kuidagi oletada, et järsu kaldakese juures võis leiduda jääga vaevalt kattunud koht. Vaska vajus kõhust saadik sisse ja käis Pavljuki suureks meelepahaks pärast seda kaks päeva koheva saba asemel jääpurikaga ringi.

Väsinud, läbikülmanud žitomiirlased, kes olid Sandepu all kaotanud ligi poole oma koosseisust ja peaaegu kõik ohvitserid, taipasid kohe hetke tähtsust ning läksid reipalt nendele määratud külapiirkondi mööda laiali. Kogu pataljoni kohta õnnestus leida ainult kümmekond kanderaami. Punase Risti salk oli õhtust saadik haavatute edasitoimetamist korraldanud ega saanud mind millegagi aidata.

«Võtke telgipalakad, torgake püssid kahelt poolt läbi — ja kanderaamid on valmis,» õpetasin ma žitomiirlasi.

Olin ainult kõrvalt näinud, kui osavasti seda tegid meie siberlased, žitomiirlased aga seda kunsti ei osanud, ja juba esimene haavatu, kes säärasele kanderaamile asetati, kukkus sellest läbi.

«Vennad, halastage! Ärge tapke!» hakkas õnnetu anuma.

Ta oli kõhust haavata saanud.

«Võta ta selga ja vii edasi!» ütlesin ma meeleheitele minnes.

Oigeid ja kaebeid kuuldus kõikidest fansadest, kus täielikus pimeduses kõrvuti haavatutega lamasid ka surnud. Sanitarid tegid laterna valgusel kindlaks, kes on surnud, ning jätsid nad võõrale maale oma igavest und magama.

Kas õnnestub meil kõik välja kanda enne seda, kui päike tõuseb ja jaapanlased näevad meie häbiväärset taandumise vaatepilti? Kuid jaapanlased muidugi ei võinud loota endi niisugusele edule ning andsid meile aega, et võisime moodustada kaks pikka kolonni, mis koosnesid haavatuid kandvatest soldatitest.

Liikusime koos Stackelbergiga järelväe kolonnis vaikides kogu päeva jalgsi. Vastu õhtut palus ta mind ära käia 2. armee staabis, et tutvuda olukorraga ja taandumise põhjusega. Kuid seal ei soovinud mulle keegi

midagi seletada; jäin nende Venemaalt saabunud, aplombi ja ennast täis kindralstaabi ohvitseride hulgas võõraks. Nende kuubedel ilutsesid juba armeejuhataja Grippenbergi poolt heldekäeliselt väljajagatud lahingulised autasud.

Oma väeossa jõudsin tagasi hilja õhtul ja leidsin kogu juhtkonna poolpimedas fansas teed joomas. Nad kõik näisid mulle nii lähedased, igaüks neist talus kõigest läbielatust tingitud sügavat kurbust omamoodi. Gerngrossi juurde astus tema käsundusohvitser — punapõskne, lõbus noor lipnik — ja ulatas saabunud posti. Üldises vaikuses luges Gerngross kaua mingit pikka paberit, mis oli Liaojangi lahingu eest «Georgiga» autasustatud alamväelaste nimestik. Kuropatkini staabile oli tarvis viis pikka kuud, et seda formaalsust täita.

«Vasta õige nendele, Vanja, et need, kellest nad siin kirjutavad, nende autasusid enam ei vaja.» Ja lahingutes karastatud ülema hääl värahtas. «Nad kõik on juba teises maailmas ning paluvad nende eest jumalat, et ta annaks nendele andeks kas või osagi nende pattudest!»

Järgmisel päeval pidin ma 1. Siberi korpusest lahkuma. Meenub, kuidas Stackelberg hüvasti jättes mul kaua kätt surus, justkui aimates, et tema isiklikud katsumused pole seega veel lõppenud.

Palju aastaid hiljem kohtusime veel kord Nikolai II vastuvõtul. Tsaari väljumise ootel olid kõik esitletavad — kes ordeni saamise, kes uue nimetamise puhul — Tsarskoje Seloo Aleksandri palee saali ühte viirgu üles rivistatud. Stackelberg — kui üks vanemaid Sõjanõukogu, selle kindralite aulao liikmeid — seisis paremal, mina aga — kui noor polkovnik ja sõjaväeline agent — vasakul tiival. Üldiseks imestuseks astus Stackelberg rivist välja, tuli risti üle saali minu juurde ja embas mind sõnatult kõvasti. Juuresolijatest ei võinud keegi aimata, missuguseid tunde me olime Hegoutai all üheskoos läbi elanud.

Pärast äsja läbielatud rasket košmaari sain teada, et peakorteris kirjutatakse meie uus kaotus just kuulsus-

rikka 1. Siberi korpuse tegevuse arvele, kes minu silme all maksis kõrgema väejuhatuse kuritegude eest neljakümne protsendiga oma koosseisust.

Taandumisotsuse võttis Kuropatkin vastu pärast seda, kui oli saanud ettekande kelleltki kindral Artamonovilt, kelle lõik asus tegevuseta 3. armee rindel. Artamonovile paistis, et vastane koondab mingisuguseid tugevaid jõude. Seda oli just tarvis meie ülemjuhatajale, kes ammu hellitas lootust loobuda laialdastest pealetungiplaanidest, mis olid seotud tema arvates jõudude nii ohtliku hajutamisega. 1. Siberi korpuse katsed pealetungi arendada ei sobinud Kuropatkini plaanidesse, ja süüdlaseks osutus mitte Artamonov, kes teatas näilisest ohust, vaid Stackelberg, kes tõmbas enese vastu tunduvad vastase jõud. See ei takistanud Artamonovil pärastpoole oma juhtimisele saada seda korpust, mille paaniline põgenemine Esimeses maailmasõjas oli Ida-Preisimaal võitleva Samsonovi armee purustamise alguseks. Nagu teati jutustada, oli suurvürst Nikolai Nikolajevitš raevuhoos Artamonovil pagunid maha rebinud.

Kuid juhtum Artamonoviga oli Kuropatkinile ainult ettekäändeks. Olulisemaks põhjuseks olid Kuropatkini ja 2. armee juhataja Grippenbergi vahelised lahkarvamused. Grippenberg ei nõustunud terve rea Kuropatkini korraldustega, vaidles vastu tema poolt antud käskudele ja sundis Kuropatkinile peale oma plaane. 2. armee tegevusetus oli paljudes asjades nende kahe kindrali vastastikuste suhete tulemus.

Ülemjuhataja staabiülem Sahharov, kuulanud ära minu tulise protesti 1. Siberi korpuse peale tõstetud süüdistuste vastu, viis mind Kuropatkini enese juurde ja kaebas poolnaljatades, et ta ei tulevat minuga toime, et ma «karjuvat» tema peale ja ülistavat Stackelbergi kui kangelast. Vaikides näitas ülemjuhataja mulle just parajasti tema poolt Stackelbergile, oma endisele Turkestani võitluskaaslasele, koostatud kirja. Selles seletas ta, kui raske on tal «kallilt parunilt» nii kuulsusrikaste vägede juhtimist ära võtta, kuid ta on sunnitud seda tegema kindrali ebapopulaarsuse pärast. Kiri lõppes tervituse saatmisega paruniproua Stackelbergile, «sellele kaitseinglile».

Suuremat silmakirjalikkust ja argust oli võimatu välja mõtelda.

Olin pahane ja hakkasin tõestama, et 1. Siberi korpuse väed on Stackelberg ise kasvatanud oma raudse tahtega, et operatsioonides, mille tunnistajaks ma olin, on süüdi mitte korpus, vaid 2. armee korraldused ...

Sel hetkel nägime kõik kolmekesi läbi salongvaguni suure peegliklaasi kindral Grippenbergi sujuvalt põhja poole mööduvat rongi.

«Solvus! Sõidab ilma minu loata Peterburi minu peale kaebama,» lausus Kuropatkin rahulikult.

«Kuhu siis distsipliin on jäänud?» mõtlesin ma vagunist väljudes.

Oli kadunud usk võidusse, kustunud nooruslik sõjaline õhin — nagu näis, jäädavalt.

ÜHEKSAS PEATÜKK

MUKDEN

«Hallo, hallo! Kes on telefoni juures?»

«4. Siberi korpuse staabi ülem.»

«Teiega räägib ülemjuhataja. Tere, armas Vedel!»

«Tervist, teie ekstsellents!»

«Tahan teile juba ette teatada — võib-olla läheb mulle teie kuulsusrikkaid vägesid tarvis. Jaapanlased on meie parema tiiva vastu ette võtnud sügava haarangu!»

«Ei nad julge, teie ekstsellents!»

«Kuidas ei julge? Nad jõudsid juba eile Salinpu—Lamuhu küla joonele, ratsavägi peaaegu aga kuni Sinmintingi teeni.»

Hetkeline paus.

«Kas teil on kaart käepärast?»

Hiina fansas, kolmekümne versta kaugusel Kuropatkini vagunist, karjus kindral Vedel:

«Krõmov, Krõmov, too ruttu kaart!»

Krõmov, minu akadeemiakolleeg, leidis kaardil küla üles ja näitas ähmi täis šefile seda oma jämeda sõrmega.

«Noh, kas leidsite?» küsis Kuropatkin.

«Küll on lurjused, teie ekstsellents!» vastas Vedel pärast väikest pausi.

See kõnelus toimus 1905. aasta 17. veebruaril. Käis parajasti Mukdeni lahing.

Ma istusin ülemjuhataja rongis. Katastroofi paratamatus oli juba selge: suurtükilaskusid kuuldus mitte ainult rindelt, vaid ka tiivalt ja peaaegu et tagalastki, tähistades ähvardavalt järjekindlalt arenevat haarangut. Meie paremale tiivale olid koondatud Venemaalt just äsja kohalejõudnud ja esimest korda lahingusse sattuvad polgud. Nende vastu aga liikusid Port Arturi juures veristes lahingutes karastatud Nogi väed.

Peale selle oli mulle isiklikult hästi tuntud meie parema tiiva tagala, sest Sandepu lahingust naastes saadeti mind Mukdeni all asuva positsiooni seisukorda uurima. Suure kiirusega ehitatud forte ei saanud Liaojangi kindlustustega võrreldagi. Ning pealegi olid nad pooleldi täis tuisanud liiva, mida tuul Hunhoe jõe kallastelt puhus. Teades, missugust osa hiinlaste külad etendasid tagala kaitsmisel, pidasin ma kohe oma kohuseks ratsutada kindlustatud positsiooni tiivale umbes kümne versta sügavusse, ja siin ei olnud mu imestusel enam piire: rangelt ülemjuhatuse juhendeid täites olid armeed kogu tasandikul piki kaoljangivälju määratu laiad tagalateed rajanud. Iga säärase tee ääres seisid tulbad lauakestega, millele oli süsimusta värviga märgitud: nii- ja niisuguse armeekorpuse tagalatee!

Iga möödamineja ja möödasõitja sai ilma vaevata ning pealegi veel ametlikust allikast teada sääraseid asju, mida sõjavägi pidi kõige suuremas saladuses hoidma. Vähe sellest — möödus mõni aeg, ning Jaapani armee kasutas neid meie poolt aegsasti ettevalmistatud ja suurepäraselt korrastatud teid meie vägede jälitamiseks.

Sel päikesepaistelisel veebruaripäeval, kui ma need kohad läbi ratsutasin, ei olnud siin lahingutest veel märkigi. Kauasest paigalolekust ja täielikust tegevusetusest igavust tundes mängisid arvukad vooriroodude mehed ja töökomandod keset ülilaiu ning puhtaks pühitud tänavaid kurni. Kaika igakordsel kurnipulkade pihta sattumisel elustasid hiina lapsukesed rahulikku vaatepilti

oma lõbusa kurgunaeruga. Soldateid oli loendamatul arvul, kuid mitte ühtki tunnimeest ei olnud välja pandud. Hakkasin ohvitsere otsima, et teada saada, missugused abinõud on asulate kaitseks tarvitusele võetud kas või hunhuuside vastu, kes jaapanlaste juhtimisel tegutsedes üha jultunumaks muutusid.

Olin juba varemgi kuulnud, et ohvitserid mängivad raha peale kaarte, kuid ikkagi ei lootnud ma garnisoniülemat ennast — pundunud alampolkovnikut — leida keskpäeval suure laua taga kaarte mängimas, ees paberraha-hunnik. Minu ilmumine ei hämmeldanud kedagi, ja ülem, kuulates suurima imestusega mu saabumise põhjust, seletas, et ta pole saanud küla kaitseseisukorda viimise kohta mingisuguseid korraldusi ning seepärast ei kavatsegi midagi ette võtta.

«Ja lõppude lõpuks,» ütles ta, «on see sapööride, mitte aga meie asi! Meil pole selleks isegi vajalikke tööriistu . . .»

Selle kohta koostasin ma noorusele omase ägedusega Evertile nördinud raporti, kuid see nähtavasti «õmmeldi kausta» kui dokument tulevaste ajaloolaste jaoks.

Kuidas see ometi juhtus, et meid võidi nii äkki ning ootamatult ümber haarata ja et suurtükikanonaad iga tunniga üha kaugemale põhja poole nihkus?

Pärast operatsioone Sandepu juures tõmbusid kõik meie kolm armeed, rohkem kui 300 000 meest, 1320 suurtükki ja 56 kuulipildujat, üheks pidevaks, umbes saja viiekümne versta pikkuseks rindejooneks. Kuropatkini hirm ümberhaaramise võimaluse ees oli saavutanud maksimaalse piiri, ja mida rohkem tuli Venemaalt abivägesid, seda pikemaks muutus rinne.

Ehkki meil oli jaapanlaste kohta nüüd palju rohkem teateid kui sõja algul, ikkagi ei suutnud meie luureosakond ära arvata, kuhu Nogi armee suundub. Sellistest oludest lähtudes nõudsid kõik peakorteri kindralstaabi ohvitserid Evertiga eesotsas visalt võimsa üldvaru moodustamist ja koostasid selle küsimuse kohta isegi üksikasjalise ettekande, olles teadlikud, et seda lihtsat plaani niikuinii ei õnnestu teostada. Armeejuhatajad oskavad igasuguseid põhjendusi tuua, et vaielda

üldreservi moodustamise vastu, kui see toimub nende juhtida olevate jõudude nõrgendamise arvel.

Grippenbergi asendanud Kaulbars hakkab sellesama kurikuulsa Sandepu vastu uut pealetungi ette valmistama; Bilderling jälle, asudes kogu meie paigutuse tsentrumis, hakkab tõestama, et 3. armee rinne on liiga pikaks venitatud; 1. armee juhataja Linevitš aga rõhutab vasaku tiiva mägirajooni tähtsust.

Sõjaväed, kes oma rindelõikude kindlustamiseks nii palju vaeva olid näinud, kodunesid nendega, kasvasid kõikide nende loendamatute fortide, muldonnide ja ühenduskraavidega kokku. Oli tarvis mingit võõrast välist jõudu, et neid harjunud kohtadest eemale kiskuda. Seda jõudu aga Kuropatkinil ei olnud. Jaapanlastele olid meie väejuhatuse nõrkused teada ja seepärast, hoolimata meie jõudude ülekaalust, otsustasid nad ise pealetungile minna.

Kui Kuropatkinil oligi eelmistes lahingutes mingisugune aegsasti kavandatud plaan, siis Mukdeni all ta otse algusest peale andis vabatahtlikult kogu initsiatiivi Ojama kätte, kes meiega nagu kass hiirega mängima hakkas.

Veebruari esimestel päevadel Ojama sõna tõsises mõttes «heidutas» Kuropatkinit Kavamura pealetungiga äärmisel vasakpoolsel tiival, mis oli peakorterist peaaegu saja versta kaugusel, ja vajaliku efekti saavutamiseks andis ründavatele vägedele lisaks veel ühe neist diviisidest, kes olid tulnud Port Arturi alt. Oma õnneks kohtas ta meie poolt kõigepealt meil kuulsaks saanud kindral Aleksejevit. Sellel kindralil oli ka veel oma hüüdnimi. Millegipärast kutsuti teda «Kollasesilmaliseks». See oli üks «majanduskindraleid» — ja vaevalt oli kõlanud esimene lask, kui tema sõjamehelik vaim juba ärevusse sattus. Kohe hakkas «Kollasesilmaline» korraldusi tegema ja käske andma.

«Niipea kui kostavad esimesed suurtükipaugud,» jutustas mulle kasakaväe sotnik, pöörane uljaspea, kes oli «Kollasesilmalise» juures käsundusohvitseriks, «ma juba tean, mis mul teha! «Muulad, meie muulakesed kaugemale tagalasse saata.» See on minu vanamehe kõige suurem mure.»

Kavamura armeega kohtudes veeres Aleksejev oma «muulakeste» ja varanduse päästmise ettekäändel otsekohe umbes kahe päevateekonna võrra tagasi. Sama päeva õhtul aga oli ta oma vahvale käsundusohvitserile kurtnud:

«Minu lood on halvad! Päris halvad!»

«Nad polegi ju nii halvad, teie ekstsellents,» katsus käsundusohvitser vastu vaielda. «Järelväed on väljas, jaapanlased meid ei jälita, homme saame abiväge!»

«Ah, mis sa nüüd räägid, kullake,» lausus Aleksejev. «See kõik pole midagi! Kuid mulle ei anta nüüd enam korpust?!»

Sellele muidugi ei suutnud mu sõber vastu vaielda.

Kuid mitte kõik väeülemad ei olnud Aleksejevi-taolised, ning Kuroki lootis asjata vasakul tiival kiiret edu saavutada. Tublid Siberi korpused võitlesid nagu lõvid ja lõid oma verega 1. armee juhatajale — Linevitšile — võitmatuse kuulsuse.

Kuroki pöörased demonstratiivsed rünnakud mõjusid rohkem Kuropatkinile, keda juba sõja algusest saadik painas mõte, et jaapanlased võivad kõige lähemas suunas meie ühendusteedele välja murda. Seda meenutas talle alati ka tema eelkäija admiral Aleksejev ja seda arvatavasti meenutasid talle samuti Liaojangi lahingus üleelatud hetked.

Arendades oma demonstratsiooni järk-järgult meie paigutuse tsentrumi poole, hakkas vaenlane Putilovi sopkat tema poolt rindele toodud piiramis- ja meresuurtükkidest tulistama, mille mürinast süda langes saapasäärde mitte niivõrd vägedel, kuivõrd nende elatanud ülematel.

Sellistes tingimustes võiski Nogi armee meie parema tiiva sügava ümberhaaramise rahulikult läbi viia. Sellest hetkest peale juhtis meid kõik fataalselt kurvale lõpplahendusele.

Üldvaru Kuropatkinil ei olnud. Jäi üle ainult — sedamööda, kuidas jaapanlased põhja poole edasi liikusid — meie tiiba järk-järgult tagasi tõmmata, et Mukdeni kaitseks lääne poolt uut rinnet moodustada. Ent Kuropatkin oli kaotanud usu oma alluvatesse.

Tekkis üldine nõutus. Üle otsese ülemuse pea tõmbas Kuropatkin polke ja pataljone välja, suunates neid lõhede kinnitoppimiseks rindele. Selle tulemusena ei teadnud enam keegi, kellele tuleb alluda, seda enam et juhtimise ühendamiseks uuel rindel tekkisid üksteise järel uued improviseeritud väesalgad.

Selles olukorras oli ka minul, noorel kaptenil, juhus üks väesalk oma juhtimisele saada. See oli leivategijatest moodustatud väesalk. On iseloomustav, et Nogi pealetungi viiendal päeval ei olnud meie ülemjuhataja kindraladjutant Kuropatkini käsutuses peale leivategijate enam mingeid teisi soldateid.

Kohtasin ülemjuhatajat juhuslikult vastu õhtut Mukdeni vaksali juures raudtee-ülesõidukohal.

Peatanud hobuse, ütles Kuropatkin ilmselt sunnitud naeratusega:

«Seal, Põhja raudteepeatuse juures, on jaapanlastel mingi temp teoksil. Võtke, Ignatjev, igaks juhuks kaks pataljoni leivategijaid kaasa. Nad on praegu minu rongi kõrvale üles rivistatud. Vaksali juurest võtke veel patarei kaasa ja teel koguge kaks-kolmkümmend kasakat kokku ning viige see salk Põhja peatuskoha juurde. Seal hargnege ja võtke ta kindlalt endi kätte.»

Nimetus «Põhja raudteepeatus» tekitas minus rahutust, sest see viis mind mõttele, et jaapanlased ehk on meid ümber piiranud. Seni kui mind lõuna- või läänerindele saadeti, ei tulnud säärast võimalust mulle pähegi. Kuropatkini staabis aga valitses optimism edasi. Seal nägin ma iga päev skeeme, mis sisendasid täielikku usaldust üldise seisukorra suhtes; seal lugesin ma käskkirju Kaulbarsi juhtimisel tegutseva uue rinde moodustamisest, ikka sama 1. Siberi korpuse, mida nüüd juhtis Gerngross, Mukdenisse ümberpaigutamisest; seal kuulsin ma meie otsustavale pealetungile üleminekust. Kuid nähtavasti püüdis ülemus staabi säärase «tegevusega» end ainult ajaloo ees õigustada.

Minu Põhja peatuskoht asetses väikesel raudtee muldkehal, mis meid jaapanlaste eest varjas. Ümbrus oli täiesti tühi ning ainult kaubaronge kihutas kogu aeg mööda rööpmeid kiiresti, vilet andmata põhja poole.

Need vedasid Mukdenist välja kõike, mida veel õigel ajal päästa jõuti.

Peakorter elas Mukdenis oma viimaseid ärevaid tunde. Kuid nähtavasti selleks, et oma lähikondlaste iga tunniga langevat meeleolu veel alles hoida, ei söandanud ülemjuhataja kriitilisest seisukorrast hoolimata oma rongi põhja poole saata.

«Mina olen siin, mina pole veel taganenud,» pidid heledasti valgustatud vagunid ütlema igaühele, kes Mukdeni väljakut läbis.

Evertit kohtasin ma rongi juures, kui läksin talle ettekannet tegema asjade seisukorra kohta Põhja raudteepeatusel. Kuhu oli jäänud selle mehise kindrali enesega rahulolev naeratus, tema iseteadlik toon?

Minu ettekannet kuulamata haaras ta mu poolkasuka varrukast kinni ja ütles mitte enam käskiva, vaid mingi paluva tooniga:

«Võtke, kullake, topograafiaosakond ruttu oma käsutusse. Te leiate ta teiselt teeharult kõetavates kaubavagunites. Korraldage ruttu, ruttu, et kogu varandus kiiresti nendele veokitele laaditaks, mida te seal majade juures näete.»

«Ta on mõistuse kaotanud,» arvasin ma.

Kui tarvis on kiirustada, siis saab varandust rutemini välja vedada raudteed, mitte maanteed mööda, seda enam et Mandariini tee kulgeb põhja poole raudtee vahetus läheduses.

Soldatid juba paigutasid «toimikute» pakke pikkadele kahehobuse-leivavankritele!

Otsustasin tegutseda omal riisikol ja vastutusel. Jooksin kiiresti läbi viis kõetavat kaubavagunit, kus istusid minu uued alluvad — ohvitseridest topograafid, soldatitest joonestajad ja kirjutajad.

Tundmatuid väsimatuid töötajaid — topograafe — peeti kõige viimase järgu ohvitserideks. Nad elasid, sõid ja magasid koos soldatitega keset kaartide, skeemide ning «toimikute» kuhje. Nende paberivirnade nägemine kinnitas veelgi minu kavatsust ülemuse käsku mitte täita.

«Võtke enesega kaasa rohkesti leiba, vett ja küünlaid! Seejärel sulgege vaguniuksed ja ärge väljuge kahe

päeva kestel. Saite aru?» ütlesin ma topograafidele.

Teadsin, et iga öö toimub meie näiliselt rahulikult seisva rongi manööverdamine. Kas tahtis raudteeülemus ülemjuhatajale oma agarust näidata või oli see tingitud meile, venelastele, omasest maitsest vahelduse järele, aga mõned ülemad kolisid koos oma vagunitega rongi tagaosast üle tema keskpaika. Nende öiste manöövrite tulemusena ei teadnud hommikuti mitte keegi, kus mingi vagun asub.

Otsisin üles vagunihaakija, kes oma laternaga oli roninud vaguni alla selle liitekohti kontrollima, ja ütlesin talle tasa:

«Kuule, vennas, siin on sulle viie vaguni numbrid, haagi need vagunid praegu lahti ja kinnita juba esimese põhja poole mineva rongi külge.»

Oma korraldust kinnitasin ma kolmerublalisega.

«Tänan alandlikult, teie ausus. Saab täidetud!» sosistas vagunihaakija.

Hiljem, kui Mukdeni košmaar oli lõppenud ja ma oma vaguneid otsima hakkasin, leidsin ma nendest kolm Harbiinist, kaks aga olid isegi Tšitaani veerenud. Nii või teisiti olid väärtuslikud kaardid päästetud, minule aga topograafiaosakonna ülema ametikoht kindlustatud.

Teisiti lõppes epopöa staabi varanduse sellele osale, mis oli laaditud hobuveokitele. Vaevalt olid need jõudnud ühe päevateekonna Mukdenist põhja poole sõita, kui sattusid taandujate laviini: kogu armee taganes paanikas mööda Mandariini maanteed. Jaapani šimoose ristitule all raiusid kutsarid trengid läbi ja kihutasid hobuste seljas minema. Seda väärtuslikku vara päästma saadeti kasakad eesotsas ühe jessauuliga.

Aruandeosakonna ülem, kindralstaabi polkovnik Iljinski, jutustas mulle hiljem, mis sellest kõigest oli välja tulnud.

«Sain Sahharovilt tungiva palve peale sotnja kasakaid, et meie arhiive ära tuua. Selgus, et need asusid Jaapani eelosade ja meie järelpatrullide vahel. Andsin jessauulile kõik vajalikud juhendid, kõik tunnused, tema aga tuli tagasi ja teatas võidurõõmsalt:

«Kätte saime, härra polkovnik! Kätte saime!»

«Noh, kus need siis on?»
«Me põletasime nad ära!»
Polkovnik Iljinski oli lohutamatu.
Halliks minevad juuksed sassis ja nõrga nägemisega silmad pungis, käis ta jaama mööda ringi ja kaebles üha:
«Nurjatud! Meie õnnetu vaimupimedus! Meie vene vaimupimedus! Põletasid ära! Põletasid ära!»
Selsamal 24. veebruari hommikul, kui meie staabivoor aegamööda oma hävingu poole liikus ja minu vagunid takistamatult Harbiini suunas veeresid, istus Kuropatkin jälle oma süsimusta hästihoolitsetud hobuse selga, et oma saatjaskonnaga ning veel mõne terveks jäänud kindralstaabi ohvitseriga «olukorda päästa». See kavalkaad meenutas ainult väliselt seda aega, mil mindi pealetungile Šahoe juures. Nüüd kappasime mitte enam jaapanlasi puruks lööma, vaid välja pääsema sellest tulerõngast, mis meie õnnetute armeede tagalas üha koomale tõmbus. Seal, mõnikümmend versta Mukdenist põhja pool, pidi mingi «rusikas» moodustuma, mille Kuropatkin oli kokku lippinud-lappinud, et sellega meid tiivalt haaranud Jaapani vägedele «otsustavat hoopi» anda.
Ühe küla servalt, kus me peatusime, võis tõesti tähele panna, kuidas meie vägede hallid tihedad ahelikud loiult üksteise järel nagu mõõnalained meist lääne poole eemaldusid, nähtamatule vaenlasele vastu tõttasid. Lõunatuul tugevnes iga hetkega, keerutades üles kollaseid tolmupilvi, mis neid inimlaineid meie eest varjasid. Ent mõne minuti pärast ilmus liivaeesriide tagant nähtavale üksikuid haavatuid, siis kanderaame, siis juba väikesi trobikondi. Mõõnalained hakkasid üle minema tõusulaineteks. Nendega võitlesid uued ahelikud, mis segiaetud eesmistele roodudele toetuseks saadeti.
Mind kutsuti ülemjuhataja juurde. Käskude dikteerimiseks polnud aega.
«Sõitke, armas Ignatjev, kiiresti Launitzi juurde,» ütles ta. «Te leiate ta «Keisrikalmete» juures. Teatage talle, et ma lähen otsustavale pealetungile edela suunas, ja veenge teda, et ta toetaks meie lööki kõikide temal olemasolevate varudega. Julgustage teda!»

Mul polnud vähimatki kujutlust ei nendest vägedest, mida Launitz käsutas, ega ka tema varudest, kuid pärida ma ei julgenud ja seepärast hüppasin pärast antud käsu kordamist hobuse selga. Kuropatkin siiski jõudis hüvastijätuks ka mind ennast «julgustada»:

«Teate, lõigus, kuhu te praegu sõidate, sai natukese aja eest surma meie Zapolski. Noh, kaitsku teid jumal.»

Aimates traagilise lõpplahenduse saabumist, omamata usku Kuropatkini rünnaku õnnestumisse, olin ma teadlik «Keisrikalmete» — selle olulise, Mukdenit kaitsva kindlustuse südamiku — meie vägede käes hoidmise tähtsusest ja seepärast pingutasin end, et võimalikult kiiremini kohale jõuda. Liivaorkaan varjas absoluutselt kogu maastiku ja liikuda tuli ainult vaistlikult; kompassi polnud aega vaadata. Minu järel ratsutav Pavljuk loobus oma harjumuse vastaselt nõuannetest ja rõõmustas alles siis, kui me täistraavi sõites «Keisrikalmete» põliste mändide alla tormasime. Paremalt kuuldus väga tugevat püssiraginat, ja niipea kui ma sinna jõudsin, hakkasidki kuulid kimedalt vastu majesteetlike mändide punaseid tüvesid plaksuma.

«Hobustest on kahju! Kuidas soovite, kuid peab maha tulema! Mina jään hobustega siia puude varju, teie aga minge jalgsi ülemat otsima,» hakkas Pavljuk vastu punnima.

Näis, et tal on õigus. Alistusin ja juba saja sammu järel silmasin selle hiinlaste kaitseala põhjapoolse nurga juures pisitillukest kivist paganausu-templit, mille taha viis-kuus ohvitseri olid end istuma seadnud. See oligi Launitzi staap. Ta ise seisis eespool, vallil, otse metsaserval, kutsudes enese juurde kord üht, kord teist alluvat ohvitseri. Ta sundis mind ettekannet tegema, seistes seljaga küla poole, kust jaapani kuulipildujad tuld andsid. Ta pidas mind nagu kiuste enese ees võrdlemisi kaua, küsitledes üksikasju Kuropatkini pealetungi kohta. Tema kiretul, hõreda habemega näol ei võinud märgata erutuse jälgegi ning ta hallidest külmadest silmadest võis lugeda ainult karmust ja vankumatut tahet.

Ent mida võis see väeülem teha, kui tema juhtimisele koondati vägesid mitmesugustest polkudest ja diviisidest. Kogu armee organisatsioon oli ammugi segi paisa-

tud, polguvoorid juba ammu paanikas «põhja poole taandunud», ning tuli ainult imetleda seda vahvust, millega kõik need tundmatud kangelased katkematu tule all neile võõra maa iga jalatäit kaitsesid.

Asjade tõelist seisukorda ei tundnud keegi. Isegi Launitzi staabi ohvitserid uskusid veel naiivselt, et lahing pole kaotatud, et Kuropatkini korralduses on võimsad reservid ja et on vaja ainult kas või mõni tund vastu pidada. Ja mida naiivsemad olid minu ümber seisvate inimeste poolt esitatavad küsimused, seda ähvardavamana näis mulle hetk, mil nende ette ilmub tõde kogu oma alastiolekus: kui nad teada saavad, et vaenlase piiramisrõngast läbimurdmiseks puuduvad reservid ja et sadade tuhandete inimeste tagasitõmbumiseks jääb ainult umbes kümne versta laiune kitsas läbikäik meid ümberhaaranud jaapanlaste eelosade ja ainukese taandumistee — Mandariini maantee — kohal rippuvate mägimassiivide vahel. Nad oleksid võpatanud, kui kaardile vaadates oleksid märganud, et sellest kotist väljapääsemiseks läheks tarvis vähemalt kaks-kolm päeva, koti lõplikuks sulgemiseks vaenlase poolt aga kõigest mõni tund, kuid ma pidin vaikima. Säärane oli mu ametikohustus.

Peakorteris, kuhu ma vastu õhtut jõudsin ja mis asus nüüd Mukdenist umbes viisteistkümmend versta põhja pool, teadsid muidugi kõik, et seisukord on lootusetu. Kuid teadmata miks valetasid ja jutustasid nad üksteisele, et hommikuks saabuvad 1. armeest toetuseks terved diviisid. Muide, saatuslik käskkiri taandumise kohta, mis oli Kuropatkini poolt alla kirjutatud kesköö paiku, ei üllatanud enam kedagi. Kõigile oli täiesti selge, et seda käskkirja on võimatu täita, et meie õnnetutel armeedel, kes jäid rindele Mukdenist lõuna pool, ei õnnestu tervena sellest «kotist» välja ronida.

Süda kiskus abituse teadvusest kokku, kui mind koidikul Everti juurde kutsuti.

«Noh, Aleksei Aleksejevitš! Me oleme juba õhtust saadik Linevitšiga sideme kaotanud! Mis juhtus, on arusaamatu! Valige enesele parimate hobustega konvoi ja sõitke kohe tema staapi otsima. Sõitke vaat seda orgu mööda,» näitas Evert kaardil. «Ta peab kindlasti sellel

joonel asuma. Andke talle see ümbrik edasi, hädaohu puhul aga hävitage ära. Selle sisu on teil teada: see on taandumiskäsk. Ärge sellest ülesandest kellelegi rääkige.»

Tõusva päikese esimeste kiirtega ületasin Mandariini maantee, pääsedes vaevu läbi mitmes reas põhja poole liikuvatest voorikolonnidest. Kõik oli veel vaikne ja miski ei ennustanud seda äikest, mis mõne tunni pärast puhkes.

Kui ma tulevaselt Mukdeni katastroofi kohalt lahkusin, jäi mulle viimaseks nägemuseks too halli habemega ja rinnal oleva valge ristikesega elatanud kindral, keda ma aasta eest Dalingi mäekurul olin kohanud. Esimesel hetkel ma koguni rõõmustasin Lewestami üle ja pöördusin teelt kõrvale, et teda tervitada. Kindral oli ilma särbita, ilma mõõgata, tal oli säärane hämmeldunud ilme, et mul hakkas halb.

«Kogu päeva, kogu öö oleme marssinud! Vaadake neid, mida suudan ma nendega peale hakata?» osutas ta hallidele inimlaikudele, mis katsid veerja häilu rohekaskollaseid nõlvu. Enamik magas sügavas unes.

Peatuda ma ei võinud, vaid sõitsin Everti poolt kättejuhatatud orgu. See sarnanes kõikide teiste mulle juba nii tuttavate orgudega, kuid teda ei suuda ma unustada, kuna just selles orus tuli ka minul üldisest häbikarikast rüübata.

Ainukeseks mulle vastu tulevaks väeosaks oli kasakate sotnja kellegi lühinägeliku, näpitsprille kandva ohvitseri juhtimisel.

«Kuhu te, härra kapten, lähete?» küsis ta minult. «Eespool pole meie omadest enam kedagi. Mina, näete, võtsin praegu viimased valvetõkked maha ja nüüd ei suuda enam oma armeega ühineda.»

Ma ei uskunud jessauuli, teades meie kasakaväeosades valitsevat korda, ja sõitsin edasi. Kuid asjata otsisin ma meie armeed. Oli selge, et Linevitš ei jäänud ootama käsku, vaid oli ise taanduma hakanud; et minuga saadetud käsk on kaotanud oma tähtsuse ja et mul ei jää muud üle, kui vältida vangilangemist.

Õhtupoolikul leidsimegi end meie taanduvate ja demoraliseeritud vägede seas.

«Kuhu see tohter seal trügib?»

«Tiri ta hobuse seljast maha!»

«Mihuke tohter? Kas sa siis ei näe, et ta on staabiohvitser!»

«Ükspuha! Miks ta oma hobusega siis teed tõkestab? Näed ju, et rahvas läheb jalgsi!»

Nende habemike õlgadel virvendasid veel kõigis vikerkaare värvides pagunid, nad kõik kandsid mitte kellelegi vajalikke vintpüsse, kuid nad polnud enam soldatid. Ohvitsere ei olnud näha; need sõrkisid kuskil kõrval, püüdes tähelepanematuks jääda. Nad olid jõuetud vähimatki korda looma selles stiihilises inimvoolus, mis põhja poole kippus, kaugemale Mukdeni tolmuste väljade košmaarist.

Ja kui ma Pariisis pärast revolutsiooni tsaariarmee lagunemisest kuulsin ning lugesin, kui ma Prantsusmaale saadetud Vene brigaadides oma silmaga igasuguse distsipliini hävimist nägin, tõusis tahtmatult mu silme ette Mukdeni taandumise pilt, kujukas näide tolleaegse Vene sõjaväelise süsteemi haprusest.

Ööst süngem Pavljuk soovitas mul teelt kõrvale pöörata ja sellest vaenulikust rahvamerest — endisest «tsaariarmeest» — välja ronida. Ärakurnatud hobused komistasid mingisugustele pimeduses nähtamatutele mätastele. Heitsime nõrkenutena mõlemad esimese ettesattunud saviseina äärde pikali, ent ka läbi une kuulsin ma hetkekski vaibumatut raginat. Kuid need ei olnud kuulipildujad, vaid lihtsalt taganevate kaarikute rattad.

Järgmiseks hommikuks oli kogu see inimvool raugenud. Tielini jõudes me peatusime, et puhata ja hobuseid sööta.

Siis avanes silmadele unustamatu vaatepilt. Kogu määratu suur maa-ala vaksaliväljakust kuni kaugelt paistvate intendantuuriladudeni oli murdu täis soldateid ja igaüks hoidis käes soolatud ketakala ning rebis seda ahnelt hammastega. Need Amuuri kalad oli meie hoolitsev ülemjuhataja meile suureks paastuks varunud. Kuid näljane inimhulk otsustas paastu mitte oodata, purustas laod ja laastas need.

Nähtavasti oli see vaatepilt ka Kuropatkinit ennast

huvitama hakanud ning ta otsustas soldatite meeleoluga isiklikult tutvuda.

Meie pajakesest, mille alla Pavljuk kuiva kaoljangi hoolsalt juurde lisas, möödus ülemjuhataja ja peatus. Arvatavasti meeldis talle meie kaardiväelik rüht, sest meie «Tervist!» kuuldes pöördus ta ootamatult minu poole:

«Teil, armas Ignatjev, on veel päris reibas ilme. Millega te nii rahul olete?»

«Tänasest halvemat ei saagi olla, teie ekstsellents! Kuid homme võib-olla läheb paremini.»

«Ah, niisugune te siis olete?! Noh, ma saan alati koos teiega sõdima.»

Kaheteistkümne aasta pärast, kui ta Põhjarinde juhatajaks määrati, saatis Kuropatkin mulle Prantsuse armee peakorterisse telegrammi ettepanekuga üle tulla teenistusse tema staapi...

Mind kutsuti staabiülema juurde.

«Palju teil aega kulub, et kõik need käsud valmis kirjutada?» küsis Sahharov, pannes mind oma salongvagunis laua taha istuma ja andes kätte kimbu Kuropatkini poolt pliiatsiga tehtud ülestähendusi.

Vaevalt olin ma esimese märkme kiiresti läbi lugenud, kui nägin, et jutt on edasise taandumise korrast. Märkmeid oli palju, mu pea töötas aga juba halvasti.

«Harilikult oleks mul selleks kulunud kaks tundi, kuid täna mitte vähem kui viis,» vastasin ma Sahharovile.

«Timoškin, Timoškin,» hüüdis Sahharov oma tentsikule. «Tassi kaptenile ülemjuhataja sööklast kõike, mis nad soovivad!»

Ja minu poole pöördudes:

«Noh, ma lähen ja heidan pisut puhkama! Kui olete lõpetanud, äratage mind üles.»

«Ma peaksin ainult teadma, kuhu tuleb käsud adresseerida. Kus asuvad käesoleval silmapilgul vähemalt armeede staabid?» esitasin ma küsimuse.

«Aga, näete, ka mina ei tea seda,» vastas mulle staabiülem oma harilikus poolnaljatlevas toonis. «Kirjutage lihtsalt: nii- ja niisuguse armee staabile!»

Käskkirju kirjutama, tagalaasutustele nende kohti või

liikumissuundi kätte näitama, marsikorra arvutusi tegema — seda kõike meile akadeemias õpetati. Töösse süvenedes ei andnud ma ise ka enesele aru, kui kaugele me eemaldume nendest paikadest, kus alles eile valati asjata nii palju verd.

Järgmisel päeval saatis Sahharov mind Guntšžulini, et kiiresti organiseerida uue rajooni kaartide trükkimist. Kaua aega istusin lõkketule juures, mis keset suurt hiina õue leegitses, ja ootasin, kuni soojenesid järjekordsed litograafiakivid, millele meile vajalikud kaartide joonised kanti. Terve aasta kestel ei leidnud peastaap mahti meid nendega varustada! Isegi paberit ei olnud meil. Õnneks läks korda põhja poolt minu vagunid kohale toimetada ja me kasutasime paberina Lõuna-Mandžuuria kaartide tagakülgi, sest neid kaarte ei saanud me kahjuks enam tarvitada.

Guntšžulinis polnud mul kellegagi vestelda. Liiga lai kuristik valitses kindralstaabi ohvitseride ja topograafide või intendantide vahel. Selles tagalaõhkkonnas veendusin ma enesele märkamatult iga päevaga üha rohkem, et selle mõttetu sõja jätkamine on muutunud kuritööks.

«Kuhu sa, soldat, lähed?» küsisin ma vaksalisse minnes habemikult, kelle vintpüssi täägi otsa oli pistetud kaks suurt leivapätsi. Ta seisatas ja raudteelt kõrvale astumata vastas rahulikult ning järelemõtlikult:

«Lähen koju, teie ausus! Tambovi kubermangu! Meie polk lõõdi täitsa puruks, ja siis ma otsustasingi, et aeg on lõpetada.»

Ei tea, kui kaugele oleksid need sünged mõtted mind viinud, kui poleks tulnud teadet, et Guntšžulinist sõidab läbi Kuropatkini rong. Ohvitserid hakkasid arutama, kas neil ikka on vaja minna põlualust kõrget aukandjat tervitama. Kuid soldatid sööstsid üksmeelselt vaksali juurde rongile vastu ...

«Temal oli meiesugusest soldatist kahju!» seletas mulle üks karkudega käiv haavatud siberlasest kütt.

Kui rong jaama jõudis, väljus üks adjutantidest ühte viirgu rivistunud ohvitseride juurde ja palus neid salongvagunisse astuda.

Kuropatkin oli mõne päevaga halliks läinud, kuid polnud kaotanud oma rahulikku, tasakaalukat tooni.

«Teil, armas Ignatjev, on meeldiv hääl. Te ehk loete ette selle truualamlikema telegrammi, mille ma eile keisrihärrale saatsin.»

Olen selle telegrammi meeles pidanud vist päris täpselt:

«Vastavalt Teie keiserliku majesteedi käsule andsin täna kõigi Kaug-Idas olevate maa- ja merevägede ülemjuhataja ameti üle kindral Linevitšile ja sõitsin välja St.-Peterburi ... Kogu minu endise teenistuse ja paljudest sõjakäikudest osavõtmise tasuks palun Teie keiserliku majesteedi armuna lubada mul jääda sõjaväljale kuni selle hetkeni, mil sõjas Jaapani vastu kärgatab viimane lask ... Arvan, et võiksin edukalt juhtida mõnd korpust. Julgen Teie majesteedile kinnitada, et kindral Linevitš leiab minus alati kõige distsiplineerituma alluva. Jään lootma Teie majesteedi otsust rongis teel Venemaale.»

Ma lugesin selle valjusti ja selgesti ette, kuigi erutusest oli raske jagu saada.

Kummardudes, et oma endist ülemat hüvastijätuks emmata, unustasin ma kogu kibeduse, mis mu hingesse oli tema vastu aja jooksul kogunenud. See hetk päästis mind, ja rongi saatma tulnud soldatite vali üksmeelne, ehtne «hurraa» andis mulle julguse lõplikult tagasi. Kuidas võisin lubada eneses tekkida sel vääritul argusetundel, kui niisugune vana sõjamees, olles kogu lüüasaamiste ränkuse välja kannatanud ja kõrgelt ametikohalt häbistavalt kukutatud, on nii alistuv saatuse löökidele ja nii tingimusteta valmis igal ametikohal kaitsma oma kodumaad ja tema relvade au.

KÜMNES PEATÜKK

SÕJA LÕPP

Häbistavalt alustatud sõda lõppes kuulsusetult.

Suurtükkide mürin, jaapani kuulipildujate ragin, üldine virvarr, paanika, täielik lüüasaamine — see kõik jäi kuskile kaugele seljataha. Armeedes tekkis jälle kord — mitte niivõrd kõrge ülemuse korralduste tulemusena,

kuivõrd tänu tagasihoidlikele roodukokkadele ja suurel põgenemisel päästetud väliköökidele. Nende juurde valgusid kokku rännakade lahingutega kurnatud soldatid, kogunesid roodud, roodudest moodustusid pataljonid, polgud, diviisid, korpused. Mitte kellelegi ei turgatanud enam pähe armsast rooduköögist lahkuda. Jaapanlased olid niivõrd ära vaevatud, et jäid magama sinna, kuhu nad pärast Mukdeni lahinguid olid jõudnud. Asjata teevad sõja-ajaloolased marssal Ojamale etteheiteid energia puudumises vastase jälitamisel. Sedan[1] võib nurja minna igasugustel vägedel, kes on juba jõuetuse piiril.

Meie armeed kaevusid pärast mõnd rännakut jälle uutel positsioonidel sisse, kuid nüüd juba tõsiselt. Saabus Mandžuuria draama viimane vaatus — paigalistumine Sõpingai positsioonil.

Kuropatkini truualamlikem telegramm saavutas keisrikojas oma mõju: Kuropatkin ja Linevitš lihtsalt vahetasid vastastikku oma osad ja endine ülemjuhataja võttis vastu 1. Mandžuuria armee juhtimise. «Papa» Linevitš oli väga hämmeldunud, saanud alluvusse oma endise ülema, ja küsis, kas Aleksei Nikolajevitš ehk ei soovi enese juurde armeesse mõnd oma kaastöölist ülemjuhataja staabist kaasa võtta. Peale Everti, kellest sai armee staabiülem, palus Kuropatkin enesele veel kaks kindralstaabi ohvitseri: alampolkovnik Pnevski ja minu.

«Käesoleva kättesaamisel andke kogu asjaajamine staabikapten nii- ja niisugusele üle ning sõitke viibimata 1. armee staapi,» teatas telegramm, mille ma Guntšžulinis sain.

«Kihutati minema!» mõtlesin ma esimesel silmapilgul, Kuropatkini tagasitulekust midagi teadmata. Näis solvavana anda amet üle oma alluvale; muide, too ise polnud ka selle üle vähem hämmeldunud.

«Sadulda hobused!» ütlesin ma Pavljukile, «tunni aja pärast sõidame välja!»

Hämar hommik vastas just nukrale meeleolule, milles

---

[1] Sedan — linn Kirde-Prantsusmaal, Maasi jõe ääres, Belgia piiril. Saksa-Prantsuse sõjas oli Sedani all 1. IX 1870. a. suurem lahing, mille tagajärjel Prantsuse väed kapituleerusid. *Tõlk.*

ma Linevitši rongist möödusin. Restoranvaguni juurde olid lõunasöögi ootel välismaade sõjaväelised agendid kogunenud ja samuti mõned mu teenistuskaaslased ülemjuhataja staabist. Kuid mitte keegi ei pööranud mulle tähelepanu — alamasse staapi üle minnes jagasin ma oma kõrge ülema saatust.

Kuid millise ehtsa südamlikkusega võtsid mind vastu 1. armee suurtükiväepargi ohvitserid. Nende juures tuli ööbida. Kuuma hapukapsasuppi süües meenutasime möödunud lahinguid, taandumise peripeetiaid, kuid juuresolijatest ei lausunud mitte keegi ühtki etteheitesõna Kuropatkini aadressil. Vastupidi, kõik olid tema tagasitulekuga rahul.

1. armee, mis koosnes sõjas karastatud neljast Siberi korpusest ja 1. armeekorpusest, vanadest Šahoe võitluskaaslastest, oli nagu tigu oma karpi tõmbunud, isoleerides end Venemaalt saabunud teistest armeedest. Polgud olid juba uhked oma traditsioonidele, oma kangelaste üle; esimene Ida-Siberi «tema majesteedi kütipolk» oli sõja vältel oma koosseisu neli korda uuendanud. Suurtükivägi ja jalaväelased olid teineteisele lähedaseks saanud, lahingutes koos töötama harjunud. Las muutuvad Venemaal sõjaministri, paksu Sahharovi (staabiülema venna) mürgised märkused «Kur'i» telegrammidel rafineeritumaks; las Kiievi sõjaväe-ringkonna ülem, vanake Mihhail Ivanovitš Dragomirov fabritseerib oma teravmeelseid väljendeid, nagu näiteks «ei armasta ma põldpüüd suhkruga[1]», — justkui kiuste usaldasid siberlased eranditult oma väejuhatajat. Mäletan, kuidas ühel paraadil, mis korraldati Linevitši saabumise puhul, Kuropatkin lõi 1. roodu tiival jalga kõvasti vastu maad, nagu see oli ette nähtud kõrgemast ülemusest mööda marssides, ja saluteeris oma endise alluva ees.

«Meie ülemjuhatajale hurraa!» hüüdis Kuropatkin, pöördudes ärasõitva Linevitši kalessi ümber kogunenud ohvitseride salga poole. «Hurraa» hüüti kaasa, ent see oli valjem ja kõlavam siis, kui mõne minuti pärast nii

---

[1] Põldpüü — vene k. *куропатка* (mõeldud Kuropatkinit); suhkur — vene k. *сахар* (mõeldud Sahharovit). *Tõlk.*

ohvitserid kui telkidest kokkujooksnud laskurid omapead, ilma mingi käsutuseta Kuropatkinit ennast teele saatsid.

Olin topograafiaosakonna ülemaks määratud. Juba kahe-kolme nädala pärast andsime välja esimesed kaheverstase kaardi poognad. See kaart hõlmas esialgu rinderajooni, mis kujutas enesest laia riba, ja pärast, meeles pidades jaapanlaste kalduvust ümberhaaramisteks, tuli teda mõlemalt tiivalt sügavusse pikendada. Selle tulemusena ilutsesid kogu suve staapide seintel «Ignatjevi püksid», nagu tegevuseta naljahambad minu kaarti nimetasid. Nad lakkasid irvitamast alles sellest hetkest peale, kui leidsid, et «püksid» ühtisid kaardiga, mille jaapanlased olid valmistanud meie endise kaheverstase kaardi jätkuna. Minu alluvad triumfeerisid, sest nendel oli tulnud kaardistamise lähtepunktid kindlaks määrata astronoomiliselt. Kõige solvavamaks minu töös osutus vajadus võidelda juba valmis kaardilehtede armeeosadesse kohaletoimetamise eest: iga staap, iga kõrgem ülem arvas, et kindlam on kaarte hoida vägedest kaugemal, 2. või 3. järgu voorides, kui kätte anda. Millised tagajärjed võivad sellel lahingu puhul olla, ei huvitanud kedagi.

Me kõik olime mures võrdlemisi väikese tääkide arvu pärast võitlusjoontel. Selles suhtes osutus jaapanlaste diviis meie korpusest tugevamaks. Tõsi küll, meil oli teada, et jaapanlased said lähimas tagalas järgnevatelt tagavarapataljonidelt täiendust pidevalt isegi lahingu ajal, sellal kui meie oma väeosi komplekteerisime — ja sedagi mitte täie koosseisuni — perioodiliselt, pärast lahinguid, meestega, kes olid toodud kaugelt Venemaalt. Kuid ikkagi ei vastanud polkude lahinguline koosseis kaugeltki nende tegevkoosseisule.

Täpselt nagu kunagi kavalergardieskadronis polnud kellelgi arvukate toimkondade tõttu aega tegelda lahingulise ettevalmistusega, nii ei olnud ka Mandžuuria armees kedagi lahingusse saata. «Härraste ohvitseride» tentsikud, voorisoldatid, kutsarid, sepad, rätsepad, kingsepad — kõik see oli pisiasi võrreldes konvoidega ja eranditult kõige valvamiseks ettenähtud toimkondadega. Ükskord jõudeajal arvasime kokku, et Muk-

deni lahingus oli ainuüksi polgulippude kaitseks, arvates neist igaühe kohta keskmiselt pool roodu, kulutatud peaaegu terve diviis!

«Kas need pühitsetud sõjalipud ei tuleks üldse ära kaotada?» arutasid vabameelselt mõtlevad kindralstaabi ohvitserid. «Tänapäeva lahingus lehvivad nad ainult andekate kirjanike sule all või sõjamaalikunstnike piltidel.»

Me katsusime oma väejuhatust veenda, et rindele jäetaks katteosad ja vähemalt pooled korpused viidaks üldvarusse, eesmärgiga varjata meie plaane ülemineku puhul pealetungile, ja pareerida vaenlase pealetungi või haaranguid vajaliku vastulöögiga. Nii nõudis teadus. Nähtavasti oli meie kriitika ka Kuropatkinini jõudnud, sest ükskord pühapäeval lõunasöögi ajal tema juures telgis (pärast Mukdeni lüüasaamist muutus ta lihtsamaks ja kutsus meid, kindralstaabi ohvitsere, enese juurde lõunale) pöördus ta minu poole:

«Ignatjev! Ehk tutvustaksite ka mind lauludega, mida te eile kitarri saatel laulsite! ... Ärge kohmetage, mul on hea meel, kui noored lõbutsevad. Minu tööd see ei sega. Üks saksa professor ütles: «Nimeta seda lollpeaks, kes suudab kirjutada, kui tema pea kohal klaverit mängitakse.» Aga minule pane akna alla kas või terve viirg trummilööjaid, mina töötan ikka edasi.»

Tekkis hauavaikus, ent Kuropatkini vastas istuv protohierei Golubev ei pidanud vastu ja tähendas lõmitavalt:

«Teie ekstsellents, saksa professor eksis!»

Kuropatkinil ei jäänud muud üle, kui üldisest naerust osa võtta.

Järgmisel pühapäeval lõunalauast tõustes küsis Kuropatkin üleolevalt armuliku naeratusega juba otsekoheselt:

«Noh, kuidas on, noored, kas te ikka veel suuri pakse raamatuid usute?»

Uute korpuste kohalejõudmise ootel ei jõudnud pealetungiplaanid ulatuslikest ettekannetest kaugemale, kuid seevastu kaitseks ettevalmistumisel ei olnud me kitsid ei jõudude ega vahenditega. Selles suhtes ei avaldanud ülemjuhatajate vahetus mingisugust mõju, ja taandu-

mise juhuks ehitati peale Sõpingai positsioonide sügavuses veel mitu vahepealset positsiooni umbes kolmesaja versta ulatuses, peaaegu kuni Sungari jõeni välja.

Linevitšile turgatas kord pähe üle vaadata Kuantšentsõ kindlustatud positsioon, mis asus umbes viiskümmend versta meie tagalas, kus juhuslikult ühtki töödejuhatajat kohal ei olnud.

Väikeses raudteejaamas, kuhu Evert mind kiiruga saatis, leidsin ma eest terve areopaagi[1] sinna kogunenud 2. armee kindraleid ja polkovnikuid, kes ootasid ülemjuhataja rongi saabumist. Mind kui 1. armee ainukest esindajat paigutati üksikult paremale tiivale ning ma aimasin juba ette möödapääsematut skandaali: tutvunud ainult positsioonide skeemiga, jõudsin ma koidikul läbi ratsutada kõigest kaks-kolm raudteele kõige lähemat forti.

Õnneks suundus «papa» Linevitš, istunud oma ratsu selga, esmajoones 2. armee lõiku, teest paremale poole, vahepeal aga jõudsin ma orienteeruda, milles nimelt ülevaatus seisab.

«Noh, vabandage! Šiin puudub tulištamišeala täielikult,» pobistas «papa», kui oli kaevikurinnatisele roninud.

Kindralid, käsi kõrva ääres, tõendasid, et see fordi külg ei ole määratud kauge maa peale tulistamiseks.

«Ärge vaielge, ärge vaielge,» jäi «papa» oma arvamuse juurde.

Kindralitel langes süda saapasäärde.

«Aga miš šee on? Kaevikuteš on veši? Inetu lugu! Ülemuš ei hoolitše šoldatite eešt!» tsiteeris «papa» «Novoje Vremja» moodsaid sõnakõlkse.

Sajud olid just äsja lakanud ja kaevikud olid tõepoolest vesised.

«Noh,» mõtlesin, «küllap on ka meie kaevikutes vesi!»

Meie vanamees püüdis veel kaua oma talenti näidata, kritiseerides 2. armee esindajaid, kes suure vea tegid, kui kõrge ülemuse ees tohutu skeemi lahti rullisid: sellel

---

[1] Areopaag — Arese, muistsete kreeklaste sõjajumala küngas Ateenas; kõrgema kohtu koosolekute paik. Ülekantud tähenduses kohtunike, magistraadi, üldse mõjuvõimsate isikute kogu. *Tõlk.*

olid kõigis üksikasjades näidatud suurtüki- ja püssitule suunad, tabamatud alad, peenike kaevikute võrk; kogu selles labürindis orienteerus ülemus väga halvasti.

Viimaks kutsus Linevitš mind ja käskis end meie armee lõigule viia. Naabrite juures saadud õppetund ei jätnud mulle mõju avaldamata.

«Noh, kuidaš on tulištamišealaga?» küsis «papa» juba esimeses fordis, mis mitte põrmugi ei erinenud 2. armee fortidest.

«Meil, teie ekstsellents, on kõik rajatud risttulele!» raporteerisin ma.

«Šuurepärane!» rõõmustas Linevitš sõna «risttuli» üle, ja ma tõestasin skeeme lahti rullimata, ilma vaevata, et vastane ei saa end tõesti kuskil varjata.

«Mis puutub aga kaitsekraavides olevasse veesse, siis sellest saame lahti nõnda: on tehtud äravoolurennid ja vesi voolab aegamööda välja.»

«Lubage, lubage vaadata.» Vanamees kummardus vett silmitsema; tema eeskujul talitasid kõik läheduses olijad.

«Voolab,» ütlesin ma, kuigi ise oma sõnu eriti ei uskunud. Õnneks oli tuuline ilm ja veepinda kattis kerge virvendus.

«Voolab, teie ekstsellents, voolab,» aitas mind kimbatusest välja keegi heasoovija 2. armeest.

«Vaadake, Aleksei Nikolajevitš [1] mõtleb alati kõigele,» lõpetas Linevitš. «Andke, kapten, oma armee juhatajale edasi minu täielik rahulolek ja tervitus.»

Pärast säärast edu jäi üle ainult kiiremini koju pöörduda.

«Rahulikku» elu Sõpingai positsioonidel süngestas teade meie laevastiku hävingust Tsušima väinas.

Tsušima merelahing on näide vene meremeeste vaprusest ja sõjamehelikust kohusetruudusest.

Tsušima lahing on häbiplekk Tsaari-Venemaa riigikorrale.

Tsušima lahing on surm tuhandeile kartmatuile vene rahva poegadele.

---

[1] Kuropatkin.

Tsušima lahing on üks tähtsamaid lülisid Vene revolutsiooni ajaloos, milline revolutsioon ehitas minu kodumaal üles uue elu.

Nagu armee, nii oli ka laevastik selleks suureks katsumuseks ette valmistamata. Õudne oli pärast teada saada, et enamik ohvitsere lahkus Kroonlinnast oma paratamatu hukkumise kindla teadmisega. Muidugi ei võinud nad aimata paljutki, mis alles lahingus avalikuks tuli: jaapanlased pommitasid neid lõhkemürskudega, mis purustasid kõik laevade juhtimisseadmed ja muutsid laevad leegitsevateks tulepesadeks, sellal kui meie soomust-läbistavad mürsud ei tekitanud vaenlasele tõsisemat kahju, kuid kõik meie meremehed teadsid, et peale nelja moodsa soomuslaeva, paari ristleja ja kümmekonna miinilaeva kujutas ülejäänud eskaader endast ebaühtlast armaadat vanadest «endauputajatest», kaasa arvatud ka suurvürsti lõbusõidu-jahtlaev; söe kokkuhoiu pärast käis laevastik õppesõitudel vähe, mürskude kokkuhoiu pärast aga tulistas rahuajal veel vähem; selleks assigneeritud raha voolas ojana nii vene kui välismaa ettevõtjate ja aktsiaseltside taskutesse. Suurem osa eskaadri isikulisest koosseisust tutvus oma laevaga, mõnikord ka meremeheametiga üldse alles sõjakäigul. Lõpuks kuulus Rožestvenski eskaadri läkitamise algatus mitte Mereministeeriumile, vaid Klado-taolistele verivärsketele vastutustundetutele strateegidele «Novoje Vremjast».

Kahjuks oli enamik endise laevastiku eesotsas seisvaid admirale purjelaevasõitjad, ja seepärast osutati uusimale aurutehnikale, mis möödunud sajandi lõpul järsult läbi lõi, üsna vähe tähelepanu.

«See on mehaanikute asi,» ütlesid mereväeohvitserid; mehaanikutesse suhtusid nad oma leitnantlikult kõrguselt üleolevalt.

Kindraladmiral suurvürst Aleksei Aleksandrovitš, kes sel ajal laevastiku eesotsas seisis, ei olnud keiserliku perekonna liikmena seaduse ees vastutav. Tõsi küll, kogu Romanovite perekonnast oli see kõige andekam ja üldiselt mitte rumal mees. Ent nagu kõik ta sugulased, nii pidas ka tema Venemaad «Romanovite pärusmõisaks» ja sellega tegelda oli tal vastumeelt: liiga harimatu ja eba-

kultuurne oli see pärusmõis. Suurvürst eelistas elada tema kulul, kuid temast kaugel — muretus Pariisis. Kui palju oli räägitud sõnu ja kulutatud tinti, et tõestada vajadust eemaldada vastutamatud suurvürstid juhtivatelt ametikohtadelt, kuid tsarism ei suutnud seda küsimust lahendada.

Sõja lõpu suhtes ei olnud laevastiku kaotusel Mandžuuria armee silmis enam tähtsust: olime juba harjunud sellega, et Port Arturi eskaadri poolt toetust ei saa.

Meie perekond kaotas Tsušima lahingu raskel päeval kõik oma meremehed, minu kolm nõbu: kaks päris noort — lõbusa Dima Ignatjevi, suurtükiväeohvitseri «Aleksander III-ndal», ja tagasihoidliku, usina Serjoža Ogarjovi, minu lapsepõlvesõbra, vanema miiniohvitseri «Navarinil»; peaasi aga — kogu perekonna lemmiku, juba vana meremehe Aleksei Aleksandrovitš Zurovi (tema ema oli minu isa õde). Aleksei oli juba noorest saadik kiilaspäine ja pealegi laskis enesel juuksed habemenoaga maha ajada, mispärast teda perekonnas «Lõskaks»[1] hüüti. Mina käisin alles vene särgis, tema aga ilmus pühapäevastele lõunasöökidele vanaema juurde juba sihvaka gardemariinina[2], valgete pagunite ja ilusate kuldankrutega — Merekorpuse gardemariinide erinevustunnus — sinises flanellpluusis. Merekorpus oli välismaailmast eraldatud kinnine õppeasutus, kuhu võeti vastu esijoones meremeeste poegi. Sellel koolil oli tõsine õppekursus, eriti matemaatikas ja kolmes võõrkeeles, mida kadetid täiuslikult valdama õppisid. Merenduslik ettevalmistus oli seal korraldatud palju rangemalt kui sõjaline õppus maaväe-kadetikorpustes ja sõjakoolides: nii õppisid mereväekadetid sõude- ja purjeasjandust juba lapsepõlvest saadik, gardemariine aga ei võidud mitšmaniks ülendada enne, kui nad olid läbi teinud ümbermaailmareisi kogu laevastikule tuntud purjeklipril «Vestnik».

Zurov oli sünnipärane meremees. Meile koguni näis, nagu lõhnaks tema univormgi pigitrossi ja meretuule järgi. Suvisel meresõidul saadud päevitus ei kadunud ka talvel tema suurte põsenukkidega kõhnalt näolt. Ta rää-

[1] Лыска — paljaspea. *Tõlk.*
[2] Mere-sõjakooli kasvandik. *Tõlk.*

kis lühikeste lausetega, autoriteetselt, ja kogu tema meremehelikust rühist hõngus tervist ning tahtejõudu. Ta erines väga oma vendadest, kes kandsid keha ümber pingul olevat paažimundrit või üliõpilase pikk-kuube mõõgaga!

Korpuse hiilgavast lõpetamisest hoolimata oli Lõska Zurov teadlik, et tema ettevalmistus on ikkagi puudulik, ja kogu oma eluaja ta kas sõitis merd või õppis, lõpetas Mereväeakadeemia ja veel mingisugused erikursused. Nagu enamik laevastiku ohvitsere, nii suhtus ka tema teatava halvakspanuga kaardiväe-ekipaaži, kes rahuajal keiserlikke jahtlaevu ja hoovkonna kaatreid teenindas. Kuid saatus heitis Zurovi üle nalja: olles juba II järgu kapteni auastmes, määrati ta temale enesele ootamatult kindraladmirali juurde adjutandiks. Ka selle koha ülesandeid täitis ta temale omase kohusetundega, kuid suurvürsti paleest nägi Zurov seda selgemini meie laevastiku tõsiseid puudusi.

Kord tagasi jõudes Pariisist, kuhu ta oma šefi saatis, jutustas Zurov perekondlikus ringis kuulsast Vene ja Saksa keisri kohtumisest Kielis, mida tal oli juhus pealt näha. Tema šeff kindraladmiral Aleksei Aleksandrovitš viibis harjumuse kohaselt Prantsusmaal, kuhu talle tema jahtlaev «Svetlana» järele sõitis. Laev jõudis varakult Kieli ümbrusse ja hakkas kaljude taha varjule jäädes ootama tsaari jahtlaeva «Standart», et sellega ühineda ja üheskoos Kieli sõita. Ent möödus tund, kaks, «Standart» ei ilmunud nähtavale. Nagu pärast selgus, oli jahtlaev Taani väinadest läbisõidul liivale jooksnud, sel ajal aga sammus Kielis Wilhelm Vene admirali mundris, helesinine Andrease lint üle õla, närviliselt piki sadamakaid oma hämmeldunud saatjaskonna ees ja kontrollis isiklikult kõikide oma kirevalt kaunistatud eskaadrite korda, mis valmistusid kindlusega ühise piduliku saluudi vastu. Aeg venis, kuid «Standart» ei ilmunud nähtavale.

«Miinilaevade eskaadril merele sõita ja Vene keiser — Saksa laevastiku admiral — üles otsida,» andis Wilhelm viimaks käskluse. Hilinemise pärast muidugi nurjus kogu vastuvõtukava, mille Wilhelm oli kindlaks määranud.

«Järgmisel päeval,» jutustas Zurov, «sõitsime koos kogu Saksa eskaadriga merele ja olime vaimustatud

eskaadri lahinglaskmisest merel, mis toimus tublidel merekaugustel liikuvate veealuste märklaudade pihta, mida miinilaevad enese järel vedasid. Vene meremeestele oli see päris avastus.

Meeldivalt üllatas meid ka lõunasöök «Hohenzollernil». Siin peeti kinni mitte õukondlikust, vaid puht-mereväelisest etiketist: teenrid olid asendatud madrustega. Pärast seda «Standardil» antud einel, kus suurte kõhtudega, kullatud riietes kammerteenrid toredates hõbenõudes toite ette kandsid, elustus mälestus Potjomkini aegadest. Kuid see kõik oli tühine, võrreldes lõppskandaaliga. Pärast einet randus «Standardi» parempoolse parda juurde uljalt kaater «Hohenzollernilt». Keisrid embasid laevastiku nähes tava kohaselt teineteist sõbralikult, ja kui Wilhelm oli oma jahtlaevale tagasi tulnud, heiskas ta signaali: «Atlandi ookeani admiral tervitab Vaikse ookeani admirali.» Lahkumissaluudi helide saatel liikus «Standart» aeglaselt sadamast välja ning hakkas silmist kaduma. Alles siis märkasid kõik, et teda konvoeerinud «Varjag» ei liigu paigast ja seisab reidil.

Wilhelm käskis signaliseerida: «Mis on juhtunud?», ja siinsamas levis kiiresti kogu laevastikus kurb teade: *«Avarie in der Maschine».* [1]

«Kõigil ristlejatel «Standardile» järele jõuda ja Vene keisrit konvoeerida!»

«Varjagil» tuli Kieli jääda ja ennast remontida. Kõik seletus lihtsalt. Ristleja oli just hiljuti Vene laevastiku koosseisu astunud, kujutades endast meretehnika viimast uudist. Teda ehitati kaua, ta läks palju maksma, kuid see-eest oli varustatud spetsiaalse seadeldisega masina käivitamiseks laeva liikumatus seisundis. Kiiruga, mille põhjustas «Standardil» antud eine, ei leidnud mehaanikud mahti kontrollida, millisesse asendisse oli jäänud seadeldise käepide. Juba esimesel pöördel murdus seadeldis ja masin sai vigastada.

Jah, kurb küll!» ütles Zurov. «Välismaalastele me end näidata ei tohi.»

Nagu elavana ilmus ta minu vaimusilma ette, kui

[1] Masinas on avarii.

kuulsin «Svetlana» hukkumisest, millel ta vanemohvitserina teenis.

Täpselt aasta pärast kohutavat Tsušima draamat peatas mind Pariisis keegi väikese habemega, erariides härra, kes nimetas end I järgu kapteniks Širinski-Šihmatoviks. Ma ei tundnud teda, kuid ta palus mind erutatult lähimasse kohvikusse sisse astuda.

Seal ta jutustas:

«Te olete ju Zurovi nõbu ja kindlasti armastasite teda väga. Aga minul, tema suurel sõbral, on temast säilinud vaadake milline raske mälestus: pärast meie laeva hukkumist sattusin ma äkki külma vette, kus hoidsin kinni mingist puutükist. Ja siis näen, miinilaevade viimast rünnakut tagasitõrjuva «Svetlana» sillal seisab Zurov, ta on mütsi peast maha võtnud ja viibutab meile sellega viimse tervituse märgiks. Päike helkis tema paljal pealael. Mulle näis, et ta avaldab meile kiitust selle eest, et me Andrease lippu ei langetanud. See oli viimne nägemus minu esimeses elus.»

«Mispärast esimeses?» küsisin ma.

«Sellepärast, et enne teadvuse kaotamist pidasin ma ennast hukkunuks, Zurovit aga ellujäänuks. Kuid jaapanlased tõmbasid mu välja, Lõskat aga ei ole enam,» lõpetas Šihmatov.

Kui usaldada Nikolai II päevikut, siis ei muutnud teade Tsušima lahingust tema harilikku päevakorda ehk õigemini tema oleskelu.

Minu õnnetu onu P. N. Ogarjov, kirjanik Ogarjovi võsu ja hukkunud Serjoža isa, tagasihoidlik ning aus õigusteadlasest senaator, kulutas kaua tundetu Peterburi seltskonna uksekünniseid, et koguda raha Tsušima lahingu kangelastele kiriku-mälestussamba ehitamiseks, mis kuni tänapäevani on Leningradis säilinud; kõik kiriku siseseinad olid kaetud lahingus langenud ohvitseride ja madruste nimetahvlitega. Palju vaeva nägi Ogarjov selleks, et Mereministeeriumis neid nimesid üles otsida.

Kuigi enesekindel valitsev Peterburi tundetuks jäi, ei võinud meie rahvas kõikide kantud kaotuste tagajärjel ometi rahulikuks jääda. Teated ülestõusust «Potjomkinil», mässudest Kiievi sõjaväe-ringkonna vägedes, talu-

rahva rahutustest Volga mail hakkasid jõudma ka meie staabifansasse Hersus, kuhu me pärast ülemusele tehtud õhtust ettekannet kogunesime.

Tõsi küll, revolutsiooni olemusest ja tema juhtidest ei olnud meil aimu, kuid see hirmuäratav kummitus võttis juba meie mõistuses ähmase kuju, karm Nemesis [1] tõstis juba oma mõõga süüdlaste kohale, kes kodumaa häbisse olid saatnud.

Kõik mu mõtted viibisid Venemaal. Muutus talumatuks jätkata Mandžuurias paberite kirjutamist ja käskkirjade koostamist. See meeleolu tugevnes eriti, kui olin «Mandžuuria Armeede Teatajast», meie ainukesest ajalehest, järgmist lühisõnumit lugenud:

«Keisrihärra arvas heaks vastu võtta Ameerika Ühendriikide presidendi ettepaneku — viimase vahendusel Jaapaniga rahuläbirääkimisi pidada.»

«Mida see tähendab, teie ekstsellents, kas lõppu?» küsisin ma oma ülemalt kindral Oganovskilt õhtuse ettekande ajal.

«Mitte midagi sellesarnast!» hakkas meie kõige meeldivam kindral kiidukukke mängima. «Jätkame japoškade klobimist!»

«Juba mitu päeva pole nad meile vastanudki! Minu topograafid on niivõrd julgeks läinud, et töötavad juba puhkevalve lõikudes,» tähendasin ma.

Ent Oganovski vaidles vastu:

«Me tegime veel eile kõvendatud luure, võtsime kaks jaapanlast vangi, ise aga kaotasime ainult umbes kümme meest haavatutena. Armeejuhataja koostas selle kohta ülemjuhatajale telegrammi, paludes esitada autasustamiseks.»

Säärane argumentatsioon avaldas mulle hoopis vastupidist mõju: kuidas võis valada verd selleks, et koostada kirjalikke ettekandeid lahingu käigu kohta, kui Vene tsaar ise, unustades kogu lüüasaamise häbi, on Ühendriikide presidendi ettepanekuga nõustunud!

Kogu staabi elulaad lähenes üha rohkem rahuaegsele:

---

[1] Nemesis — kättemaks, paratamatu saatus (kreeka kättemaksujumalanna Nemesise nime järgi). *Tõlk.*

et midagi teha, ehitasid sapöörid kõikide kunstireeglite kohaselt võidusõiduraja; kapten Izumrudkin seadis ruumi talvekorda.

Sõda vaibus, ja viimaks ometi saime ka kuulipildujad. Need olid kaardiväe ratsapolkude juurde moodustatud musterrühmad, kes oma kuulipildujaid lahtivõetult sadula peal transportisid. Kummaline ja rõõmustav oli omaseks saanud kavalergarde ja ulaane keset Mandžuuria sopkasid näha; näis, nagu oleksid nad meie juurde tulnud teisest maailmast. Kuropatkin tegi isiklikult neile ülevaatuse, korraldades lahinglaskmise. Õhtul kutsus ta mu oma fansasse, et näidata tema poolt kavalergardide polgu komandöri vürst Jussupovi nimele saadetavat telegrammi tema komando erakordselt hiilgavate ülevaatuse tulemuste kohta. Taipasin, et Kuropatkini suhtes jäävad kõigile sõjas saadud õppetundidele vaatamata kehtima Famussovi [1] sõnad: «Ah, mida hakkab rääkima vürstinna Marja Aleksejevna.» Kaunitar vürstinna Jussupova, oma palee ja loendamatute rikkuste omanik, soosis Kuropatkinit ainult seepärast, et omapärane olla, ja vürstinna tõttu võis Kuropatkin tema mehele telegrammi saata ning ka pisut ebasiiras olla: kavalergardide komando tulistas juhuslikult just sel päeval teistest halvemini.

Saabus külm sügis, ja oktoobri esimestel päevadel otsustati seoses rahuläbirääkimiste soodsa lõpuga armee viia uutele positsioonidele tagalas. Samal päeval palusin ma Oganovskit mind Venemaale komandeerida. Ta ei protesteerinud eriti, kuna oli otsustatud olenevalt sõjas viibitud ajast puhkust anda, ja mina osutusin staabis esimeseks, kes Venemaalt juba 1904. aastal oli ära tulnud. Mul polnud põrmugi tahtmist alandavatest vaherahu-läbirääkimistest osa võtta.

Kuropatkin, saanud teada minu sõidust Venemaale, palus mind lõunasöögile oma rongi, kuhu ta oli Hersust jälle üle kolinud. Teda arvatavasti huvitas see, mida ma temast Peterburis rääkima hakkan. Pärast lõunasta-

---

[1] Tegelane A. Gribojedovi komöödias «Häda mõistuse pärast». *Tõlk.*

mist kutsus ta mu enese juurde salongvagunisse, pani leentooli istuma ja küsis:

«Noh, armas Ignatjev, kes siis teie arvates on kõige rohkem süüdi?»

«Mis seal ikka, teie ekstsellents,» vastasin ma, «teie juhtisite meid — teie muidugi jääte süüdlaseks.»

«Aga milles siis mina teie arvates eriti süüdi olen?» küsis Kuropatkin häirimatult.

«Kõigepealt selles, et meile vähe sõitu tegite . . .»

«Kellele te vihjate? Ütelge nende nimed.»

«Just nendele kõrgematele kindralitele, keda te ise vähe usaldasite. Noh, näiteks 17. korpuse komandörile parun Bilderlingile, 1. armeekorpuse komandörile parun Meiendorfile ja teistele.»

Siin tõusis minu ülem püsti, läks vaguni poolpimedasse nurka, avas rahulikult väikese seifi ja andis mulle lugemiseks järgmise telegrammi:

«Teie ettepanekud kõrgema juhtiva koosseisu uuendamise kohta ja eriti parun Bilderlingi asendamisest niija niisuguse kindraliga, parun Meiendorfi asendamisest nii- ja niisuguse kindraliga jne., jne. leiab keiser olevat üleliigsed.»

Allkiri: keisrikoja minister
parun Fredericks.»

Pärast mõni viiv kestnud rusuvat vaikust jätkas Kuropatkin vestlust ohvitseride koosseisu kohta ja nõustus minuga, et selle komplekteerimises on tarvis ette võtta põhjalikke reforme, eriti unterohvitseride kõrgendamisel ohvitseri auastmesse, kuna nad tihtilugu ohvitsere lahingus edukalt asendavad.

«Lubage, teie ekstsellents, ka minul omakorda esitada teile üks küsimus. Te tundsite vene soldatit Türgi sõjas ja Kesk-Aasias, te ise olite tema legendaarse vapruse tunnistaja. Millega nimelt te seletate seda paanikat, mis haaras polkusid selles sõjas? Kas vastupidavuse puudumisega mõnede väeosade kaitsel, mis muutis naaberväeosade vahvuse tulutuks?»

«Sellist sõda,» vastas mulle minu kõrge ülem, «pidas meie armee esimest korda, olles komplekteeritud sõja-

väekohustuse seaduse alusel, ja meie süü seisis muidugi selles, et me õigel ajal ei pööranud küllaldast tähelepanu tagavara- ja teises järgus formeeritud väeosade lahingulisele ettevalmistusele.»

«Aga kas te, teie ekstsellents, ei leia, et üheks põhjuseks on meie kultuuriline mahajäämus?» julgesin küsida.

«Hirmsaid asju räägite te, Ignatjev, kuid teil on õigus! On tarvis põhjalikke reforme.»

Siin me lahkusimegi...

Jäi veel üle teenistuskaaslastega hüvasti jätta.

Kindralstaabi ohvitserid elasid omaette. Oma õlgadel peaaegu kõik lahingud kandnud, kõik taandumised ja kõik rängad pettumused läbielanud 1. armee staabis moodustus väike grupp noori kindralstaabi ohvitsere, kes mõtlesid ühetaoliselt, võtsid ühetaoliselt vastu ka nende tunnete ja lootuste luhtumise, millega nad olid sõtta läinud. See grupp oli üksmeelne. Selles leidusid nii oma kodukasvanud poeet kui kunstnik ja koguni kupletist kitarriga. Kogunedes öösiti ülemuse pilkude eest kaugemale, nad jõid, laulsid ja naersid läbi pisarate. Konspiratsiooni otstarbel nimetasid nad end «zontideks»[1]. Ei tea, mispärast valiti just säärane veider nimetus — kas hiinlaste auks, kes töötavad põllul päevavarjude all, või venelaste auks, kes joovad niikaua, kuni saavad märjaks nagu vihmavarjud.

Selles grupis olid kupleede koostajateks «zont» Pit (Pjotr Aleksandrovitš Polovtsev) ja «zont» Koka (Nikolai Lavrentjevitš Golejevski), muusikaliseks ettekandjaks — «zont» Ljoša (Aleksei Aleksejevitš Ignatjev), kitarrimängijaks — «zont» Volodja (Vladimir Vladimirovitš Maruševski), tseremooniameistriks ja pangapidajaks — juhul, kui mängiti kaarte «poola pangale», — «zont» Engelhardt, Boris Aleksandrovitš. Aktiivseteks liikmeteks olid Pnevski, Savtšenko-Matsenko, Vege ja teised.

Nagu tavaliselt, olime kogunenud Golejevski ruumikasse fansasse; sel õhtul me kaarte ei mänginud, kuna

[1] Зонт — päeva- või vihmavari. *Tõlk.*

otsustasime pühitseda «zont» Ljoša lahkumist ja rahuaegse «zontide põhikirja» välja töötada.

Sööklast toodi suur vaagen ja kauss, asetati ettenähtud korras laiali õhukesed sidrunilõigud, millest igaühele oli paigutatud väike suhkrutükk, siis kustutati küünlad ja süüdati konjak põlema, millega suhkrutükid üle kallati. Sinkjas leek valgustas «zontide» päevitunud ja kahe sõja-aasta kestel mehistunud nägusid, mis kausi kohale kummardusid, kuhu vaagna sisu ümber valati ja punast bessaraabia veini peale kallati. Auastmelt vanim «zont» polkovnik Bolhovitinov segas veini suure köögilusikaga hoolikalt läbi.

Tõsi küll, nagu kuulipildujaidki, nii hakati ka kõiki neid produkte meile «Ohvitseride Majandusühingu» poolt kohale vedama alles siis, kui kõik oli juba lõpetatud...

Samal ajal häälestasin ma kitarri, et pidulikku koosviibimist «zontide» hümni soolo- ja koorilauluga avada:

Eeh, mu lodjapuu-vabarnasuu,
vene laulu nii alati lauldakse ju...

Kuid selleks korraks valmistas meie poeet Pit, Polovtsev, üllatuse. See oli luuletus, mille kaks viimast salmi kõlasid nõnda:

Kord saagu teada kauged järelpõlved,
kuis taadid lahingutes viljatutes võitlesid.
Me laulud trotslikud nüüd täitku taevavõlvid —
neil' öelgu, kuidas lauldi fansades.

Ent meie! Jõudeajal kummutades klaasi,
ta «zontidele» tervituseks tõstsimegi just,
et elu lauldes-juues õitseks kui oaasis,
ja nad ei kardaks vaenlast ega ülemust.

Lõppsõnad võtsime me «zontide» juhtlauseks. Kes meist oleks siis võinud uskuda, et tuleb aeg, kus elu mitte üksnes pillub meid igasse ilmakaarde laiali, vaid tekitab meie seas ka leppimatu vaenu?

Ühise kokkutuleku päevaks, ükskõik kuhu saatus meid kannab, valisime 11. jaanuari — Sandepu all peetud lahingu päeva kui «Vene väeülemuse suurima rumaluse» päeva. Korduvalt mälestasime Peterburis «Küba» resto-

ranis kurvalt lõppenud Mandžuuria sõjakäiku. Ent saabusid teised ajad. Toimus revolutsioon.

Omal ajal tundsid «zontid» kehtiva korra vastu meelepaha, põlgasid kõrget ülemust päris tõsiselt ja pidasid end tunnustamatuiks reformaatoreiks. Mingisuguseid lõplikke poliitilisi vaateid ja programme nendel muidugi ei olnud.

Kuid nii imelik kui see ongi, edaspidi oli «zontidel» juhus ka teatud osa etendada. Veebruarirevolutsioon leidis neist paljud eest juba kõrgeis auastmeis, ja kui Kerenskil «omi» kindraleid vaja läks, siis leidis ta neid «zontide» hulgast: Engelhardtist kui Riigiduuma liikmest sai Tauria palee komandant; Polovtsevist — Petrogradi sõjaväe-ringkonna ülemjuhataja; Maruševskist — Kindralstaabi ülem; Golejevskist — kindralkortermeister, hiljem aga — Inglise saadiku lord Buchanan'i usaldusmees.

Oktoober katkestas järsult nende meeste karjääri. Nad lõpetavad oma eluea pagulaspõlves. Enamik «zonte» emigreeris Pariisi, kus ma 1912. aastast alates sõjaväelise agendi ametikohal olin. Need — Kerenski, aga mõned ka Romanovite ustavad teenrid — muidugi ei pidanud oma väärikusele vastavaks kohtuda oma endise kolleegiga, kes välismaal elades oli ilma igasuguse sunduseta üle läinud bolševike poole. Kuid 11. jaanuar oli kõigile «zontidele» niivõrd meeldejäänud päev, et nad otsustasid seda ikkagi tähistada ja saatsid 11. jaanuaril 1922. aastal ka «zont» Ignatjevi juurde parlamentääri, tema endise koolikaaslase Paažidekorpusest — «zont» Boris Engelhardti. Kes siis veel muu kui mitte Engelhardt oli see, kes «esimesena» revolutsiooni tegi?! Ignatjev ei saa teda vastu võtmata jätta!

«Kinnitan sulle, «zontid» ei suhtu sinusse sugugi nii vaenulikult, nagu sulle näib,» veenis mind Engelhardt. «Ilma sinuta ja sinu kitarrita ei tule meil midagi välja!»

Mind haaras uudishimu oma endistele sõpradele pilku heita. Kas tõesti ei leia ma nende hulgas ühtki oma mõtteosalist või vähemalt mõnd kõhklejat?!

Ühes Pariisi vaesemas kohvikus leidsin ma peaaegu kõik endised «zontid» eest.

Kuid ordenitega ehitud kindralimundrite asemel olid neil seljas erisugused ja üsna tagasihoidlikud pintsakud.

Šampanja asemel seisis laudlinata puulaual mõni pudel *pinard*'i — kõige odavamat veini. Peterburi restorani «Küba» luksuskroonlühtrite asemel rippus räpasevõitu, külma saali laest alla plekist abažuur selle külge kinnitatud kahe tuhmi elektrilambiga.

Kõik teretasid mind viisakalt, kuid ükski ei emmanud. Traditsiooni kohaselt laulsime kupleesid Sandepu lahingust.

«Kui õieti me tol korral, Hersus, kõik ette nägime!» tähendasin ma ettevaatlikult.

«Mis sa räägid, mis sa nüüd räägid! Esimesse maailmasõtta läks meie sõjavägi suurepärases korras! Kui poleks olnud bolševikke, oleksime kindlasti võitnud!»

Mõistsin, et vaidlemine on asjatu.

«Zontidega» ei kohtunud ma enam kunagi.

ÜHETEISTKÜMNES PEATÜKK

VENEMAALE TAGASIJÕUDMINE

1905. aasta 18. oktoobril jõudsin ma Harbiini ja läksin Hiina-Ida Raudtee Valitsusse, et muretseda sõidupilet Moskvasse.

«Õnnitlen teid, kapten! Me oleme kodanikud!» ütles mulle vestibüülis suure halli habemega tundmatu mees ja haaras mu oma embusse. Ta kandis teedeinseneri roheliste kantidega vormikuube, õlgadel väikesed kuldsed pagunid. Vanamees ulatas mulle sealsamas kuldäärega suure paberilehe, millele oli trükitud «kõige-kõrgem manifest» 17. oktoobrist.

Unustanud sõidupileti muretsemise, võtsin istet, et dokumenti lähemalt uurida. Isa viimasest kirjast, mille olin saanud koos salajase postiga sõjaväekulleri kaudu, teadsin ma, et juulis olid Peterhofis tsaari eesistumisel toimunud nõupidamised, kuid et need piirdunud ainult kõnedega, mingisuguseid seadusandlikke akte välja ei töötatud. Seal oli muuseas tõsiselt arutatud küsimust,

kas tulevane seaduseelnõusid läbiarutav asutus nimetada Üleriigiliseks Maakoguks, Riigiduumaks või Keisriduumaks.

17. oktoobri manifest näitas mulle, et sündmused, mis meie maal toimusid ja millest meil Mandžuurias küllaldast kujutlust polnud, kutsusid Peterburi valitsuses esile üsna tõsise ehmatuse.

Harbiin muidugi oli erutatud. Kuid manifestisse ei suhtunud kõik ühteviisi. Paljudel, nagu tollel vanal insenerilgi, säras nägu rõõmust ning nad nägid end juba maa täieõiguslike peremeestena; teised, vastupidi, seletasid, et manifest ei sisalda midagi, mis isevalitsust piiraks.

Õhtul läksin ma restorani lõunastama. Seda peeti linnas parimaks. Ent milliseks urkaks see osutus! Nurgas mängis väike naisorkester «Mandžuuria sopkadel», «Viimane päevake» ja «Feitššulini mäekurul saan ma vist kindlasti surma». Viletsale muusikale hakkasid kaasa laulma purjus tagalakangelased. Saalis kollendasid Taga-Baikali kasakaväe ohvitseride lampassid, rohetasid piirivalvurite kraed, punetasid intendantide pagunid, sinasid raudteelaste vormikuued. Ilma mundrita ei peetud Venemaal meest meheks.

Veinist ja odavast šampanjast muutusid restorani kunded sentimentaalseks ja kaelustasid nutuselt kord jõhkralt värvitud naisi, kord üksteist.

Mind saatev tuttav arst tegi ettepaneku kabinetti minna. Tõusta tuli mööda väga räpast ja längu vajunud puutreppi. Üsna ruumikat pleekinud ja määrdunud tapeetidega tuba valgustas suur pronksist küünlajalg, millesse muide oli viie asemel asetatud ainult kaks küünalt. Seina ääres seisis pianiino. See oli üleni ära kriimustatud ja määrdunud, kuid selle juurde ma sööstsingi. Kaks aastat polnud ma oma sõrmede all klahve tundnud! Mida ma selle õhtu kestel küll läbi ei mänginud! Pöördusin Mandžuuria tegelikkusest tagasi minevikku. See näis juba romantilisena.

Lubatähte Venemaale sõiduks ma ei saanud. Komandant teatas, et varem kui kümmekonna päeva pärast ta mind ära saata ei suuda. Räpases mülkas, mida Harbiin tagalas enesest kujutas, ma istuda ei soovinud

ja sõitsin juba järgmisel hommikul Vladivostokki. Tahtsin näha seda Vaikse ookeani «pärlit»: suurt meresadamat, mida kaitses kuulus Russki (Vene) saar, ja reidi, kuhu meie meremeeste sõnade järgi võis mahtuda kogu Inglise laevastik. Sealsamas, mereväehospidalis, töötas halastajaõena mu lelletütar Katja Ignatjeva.

Vladivostokis kulges elu justkui normaalselt. Tõsi küll, Katja kinnitas, et hospidalis oli tunda mingit tumma käärimist: sanitaride hulgas võis tähele panna distsipliini langemist, paranevad madrused kippusid kodumaale, kuid sellele ei omistanud ma erilist tähtsust.

Aga kui Katja juurest mööda Svetlanovskaja tänavat — see oli üks linna peatänavaid — tagasi tulin, sattus mulle vastu madrus, vormimüts kuklas. Ta möödus minust, mulle mingit tähelepanu pööramata.

«Miks sa siis au ei anna?» küsisin ma temalt, arvates, et ta on ebakaine.

«Aga mis sellest?» vastas mulle madrus. «Maaväelastele ei ole nüüd enam ette nähtud.»

«Kuidas nii — ei ole ette nähtud? Tule minuga kaasa!» ütlesin ma.

Madrus nähtavasti ei olnud eneses kindel ning järgnes mulle kindluse mereväestaapi. Kuid minu imestuseks ei pööratud seal sellele juhtumile vähematki tähelepanu.

Järgmisel päeval puhkes sellessamas tänavas ülestõus. Kuid ma olin ööseI juba ära sõitnud ja sain sellest teada alles rongis, tagasiteel Harbiini.

Õhtul tuli meile ühes suuremas, Ussuurimaa mägedesse ja metsadesse äraeksinud jaamas vastu delegatsioon, mis saabus lähedasest raudteelaste asulast. Delegatsiooni ees lehvis punasest riidest lipp, selle ümber sammusid karmide nägudega mehed, nokkmütsid peas. Kõik andsid nendele teed. Demonstrandid laulsid revolutsioonilist «Leinamarssi». Teised, kogunenud raudteeperroonile, katsusid neid segada hümniga «Jumal, keisrit kaitse sa». Nähtavasti uskusid need veel siiralt manifestiga kingitud «vabadustesse». Raudteeülemus oli pea kaotanud: sõiduplaanis peatumiseks

kindlaksmääratud aeg oli juba möödas, kuid rong seisis ja rahvahulk aina laulis. Selgus, et jaamakomandant oli peitu pugenud, jaamaülem aga hirmust oma alluvate ees, kes olid raudteetöölistega liitunud, ei julgenud perroonilegi ilmuda. Reisijad hakkasid valjult protesteerima — iseäranis koju tagasipöörduvad sõdatid ja madrused. Kuuldus hüüdeid: «Mispärast me seisame? Kas ülemust pole? Andke komandant siia!», sõimu, vängeid vene sõnu.

Kas minu läikele hõõrdunud must poolkasukas rinnal punetava mõõkade ja lehviga ilustatud Vladimiri ordeniga, mis eristas mind tagalaametnikest, või mu pikk kasv, kuid midagi minus äratas tähelepanu, mis kutsus esile ühe unterohvitseri hüüatuse: «Las tema kõrgeausus korraldab», mida rahvahulk toetas.

«Hea küll,» hüüdsin ma, «kuid kõik rongis peavad mulle alluma.»

«Nõus! Käsutage!»

Läbirääkimisi tuli pidada ainult vedurijuhiga, sest tee oli vaba, ning jaamaülem oli rõõmus, et rahutust rongist lahti sai.

Edasisel teekonnal kuni Irkutskini saatsid meid lakkamatud demonstratsioonid. Olles veendunud, et liikumine sõltub vedurijuhist ja kord — ülemkonduktorist, sõlmisin ma nendega salajase liidu ja nagu mingist üleannetusest, justkui raudteeülemuse kiuste, kutsusin neid 1. klassi puhvetisse. Rongi teenijaskonnal oli sinna sisseminek rangelt keelatud. Kui olime eraldi laua juures napsi ja suupistet võtnud, küsisin ma vedurijuhilt tavaliselt: «Kuidas on, Ivan Ivanovitš, kas pole aeg juba teele asuda?»

«Miks mitte, võib küll!» vastas mustas rootsi pihtkuues tahmase näoga mees.

Siis ajas jaamaülem rinna aupaklikult ette, tõstis käe peakatte juurde ja teatas, et tee on vaba.

«Noh, andke teine kell,» käskisin ma.

Reisijad jooksid puhvetist kiiresti välja ning algaski meie armas vene muusika enne rongi ärasõitu: kostis hele vaksalikella helin, vilistas ööbikuna ülemkonduktor, huigatas veduri bass, laulis roopaseadja signaalisarv, sellele vastas trillerdades ülemkonduktori teist-

kordne vile, viimaks huilgas vedur uuesti. Rong hakkas liikuma.

Ei mäleta, kui palju päevi me Moskvasse venisime, kuid Uraali taga hakkasime ennast tundma elust äralõigatuina nagu kõrbes. Valjuhääldajaid ei olnud tol ajal veel leiutatud, ajalehed olid kadunud, kuid suusõnal anti mõlemast pealinnast vaikselt edasi ärevaid teateid: «Streigid! Barrikaadid! Tulistamine! Kaasani teed mööda liikumist ei ole; meid veetakse ringi — Orjoli ja Kurski kaudu! . . .»

Moskvasse jõudsime hilja õhtul. Vaksal oli pime ja ebasõbralik. Kannatamatusest küünitasin end vaguni platvormilt välja, et hämaruses isa valget kavalergardimütsi silmata. Teel olles sain telegrammi, et isa tahab mulle vastu sõita; ent valge mütsi asemel nägin eemalt oma venna Paveli punast husaarimütsi. Aimasin kohe midagi halba ja samal hetkel märkasin, et piki perrooni seisavad rivis valgete portupeedega kaardiväelased, siniste rummudega nokata vormimütsid peas.

Semjonovski polgu mehed! Kuidas nad siis siia sattusid?

Vend viskus mulle kaela, me kaisutasime teineteist kuumalt. Olime ju seltsis üles kasvanud, kakskümmend üks aastat ühes toas maganud, kõiki lapse- ning noormehepõlve rõõme ja muresid jaganud.

Ruttasime voorimehega Nikolai vaksalisse, et õigeks ajaks Peterburi väljuvale kiirrongile jõuda. Tänavatel polnud hingegi. Pimedus. Ainult siin ja seal vilguvad petrooleumilaterna tuled — elektrijaam streigib. Linnaelu on vaibunud. Sain venna käest teada, et isa ei saanud Peterburist välja sõita; talle, nagu paljudele teistelegi silmapaistvatele inimestele, oli tehtud ettepanek kodunt mitte lahkuda.

Rongis ei olnud magamisest juttugi — vestlesime omavahel peaaegu hommikuni. Kuid esimest korda elus ei olnud me suutelised teineteist mõistma, nagu me ei suutnud teineteisele kätt anda mitu aastat hiljem Pariisis, pärast Oktoobrirevolutsiooni. Meie maailmavaates algas lõhenemine.

Kui mina akadeemiasse astusin, lõpetas vend alles ülikooli. Mäletan, kuidas meie korterisse tulid kokku

üliõpilased ja vaidlesid Venemaa saatuse üle. Mäletan, kuidas mu vend, päästes end politsei poolt üliõpilastele korraldatud ratsarünnaku eest, oli sunnitud kaldapealse rinnatiselt alla Neeva jääle hüppama ja tuli tagasi koju peaaegu kõhust saadik lumes; kuidas ta mulle oma traktaati Lombroso teooria kohta ette luges; kuidas ta ülikooli sulgemise puhul sooritas riigieksameid mingis koolimajas kuskil Izmailovski kasarmute rajoonis. Kuid perekonnatraditsioonid tõukasid teda sõjaväeteenistusse, ja astunud vabatahtlikuna husaaripolku, otsustas ta Nikolai ratsaväekooli juures ohvitserieksami sooritada. Mälestusena ülikoolist jäi talle ainult emaileeritud märk husaarikuuele. Polk vallutas selle juristi täielikult, ta kasvatas temast suurepärase rivimehe ja ehtsa husaari — ühes polgu seltsimehelikkusega, ohvitseridekoguga, ratsavõistlustega, uljaste joomingutega.

Vene-Jaapani sõda sundis teda sõjandust tõsisemalt tundma õppima, ja nüüd astus ta Kindralstaabi Akadeemiasse. Kuid nähtavasti ei laiendanud ka akadeemia tema silmaringi. Rongis tõendas ta mulle õhinaga, et meie sõjalise lüüasaamise ainukeseks põhjuseks on Kuropatkini ja Rožestvenski andetus; isevalitsusliku režiimi kriitikat ta ei sallinud, 17. oktoobri manifestiga üldse ei arvestanud, pidades seda ülearu «vabameelseks», rahutuste süüdlaste suhtes aga soovitas kõige karmimaid abinõusid.

«Moskvas surus Dubassov semjonovsklaste abil maha ülestõusu Presnjal. Nüüd jääb üle ainult veel streikidest jagu saada,» ütles vend.

Mind ei tahtnud ta kuuldagi.

«Sina siin ei olnud. Sa ei saa aru,» kordas ta mulle, justament nagu palju aastaid hiljem kordasid seda mulle Prantsusmaale põgenenud emigrandid.

«Kas tõesti olin ma ise kord ka niisugune?» küsisin ma mõttes eneselt. «Kas tõesti mõtlevad kõik siin nõnda nagu mu vend?»

«Kuule,» ütles ta mulle, kui rong Peterburi vaksalis peatus. «Ehkki ma olen sinust noorem, annan sulle nõu: ära korda, palun, kodus kõike seda, mida sa mulle vagunis jutustasid. Meil ei saa sellest keegi aru.»

Juba esimese lõunasöögi ajal koduses perekondlikus ringis, kui ma jälle oma muljetest hakkasin rääkima, ei kannatanud ta välja ja pomises poolvaljusti:

«Ljoša, sa oled ju lihtsalt revolutsionäär!»

«Ärge tülitsege, lapsed,» tähendas ema hämmeldunult — temale jäime me alati lasteks.

Gagarinskaja tänavas, majas, kuhu mu vanemad pärast vanaema surma üle kolisid, mind sel hommikul ei oodatud. Esimesena nägin ma ema. Kuid selle asemel et minu juurde rutata, kadus ta kiiresti ukse taha. Selgus, et ta ei tahtnud mind mustas kleidis vastu võtta ja jooksis enesele valget salli ümber tõmbama. Ma ei taibanudki, et kõik meie omad kandsid Tsušima lahingus langenud sugulaste pärast leinariietust. Kui kaugele olin ma jäänud neist konventsionaalsustest ja eelarvamustest.

Isa kaelustas mind kuumalt ja tuli kaasa, et mu tualetitegemise juures viibida. Vann! Puhas pesu! Veel kaua aega tundsin ma erilist õndsusetunnet, kui lahti riietusin ja voodisse linade vahele magama heitsin! Tagalas ei oska inimesed seda hinnata, samuti nagu nad ei mõista, kui tore on, kui pea kohal enam ei kuule «tahkete» kehade lendamist.

Veel samal päeval pidin ma Kindralstaabi ülema juurde ilmuma. See ametikoht loodi alles hiljuti ja oli oma esimese ülema, minu vana tuttava Fedja Palitsõni intriigide tõttu sõjaministrist sõltumatu.

Fedja oli teenistust alustanud minu isa juhtimisel ja seetõttu tundis mind juba lapsepõlvest saadik.

«On au ilmuda, esimese Mandžuuria armee staabi topograafiaosakonna vanemadjutant nii- ja niisugune — puhkusele saabumise puhul,» raporteerisin ma Palitsõni kabinetti astudes, mis asus majesteetlikus hoones Palee väljakul.

«Noh, tere kah, Aljoša! Kui tore te välja näete,» ütles Palitsõn oma tavalise lipitseva ja magusa häälega, heitnud pilgu mu rinnale, mida kaunistasid Vene ja välismaa lahingulised ordenid. «Noh, võtke istet. Mul on teist kahju!»

«Mispärast kahju, teie ekstsellents?» imestasin ma.

«Sest nüüd tuleb see kõik ju välja teenida,» osutas

ta ordenitele. «Oleme halvasti sõdinud, ja seepärast ei tule kõik need ordenid arvesse. Vabad ametikohad aga on teie äraolekul juba ära antud,» lisas ta ohkega.

«Kuid lubage,» vaidlesin ma vastu, «mulle kui akadeemialennu esimesele lõpetajale kuulub ometi õigus vakantsi valida.»

«Noh, nüüd ei tule see enam arvesse.»

«Lubage, teie ekstsellents, vähemalt kindral Leeri preemiat kasutada.» See preemia andis akadeemia esimesena lõpetanule õiguse saada kaheksakuuline komandeering välismaale enesetäiendamise otstarbel.

«See on küll õige!» vastas Palitsõn. «Kuid te olite nii kaua ära, et olete selle saamiseks õiguse kaotanud — tähtaeg on lõppenud.»

Paremini ei käinud kõrge ülemus ümber ka Mandžuuria armee teiste ohvitseridega. Ilmus näiteks Maruševski, kes ka oli ordenitega autasustatud.

«Noh, kuidas läks?» küsis Palitsõn niisama mesimagusalt. «Palju raha kaasa tõite?»

«Mis raha?» hämmastus Maruševski.

«Teile ju maksti seal nii palju! Kuid mida rohkem inimestele makstakse, seda halvemini nad sõdivad. Kuhu te siis oma raha panite? Kas jõite maha?»

Oli loomulik, et pärast sääraseid vastuvõtte ei sobinud meil sõjakogemustest piiksatadagi. Ja vähe, kes nende vastu huvigi tundis. Kindralstaabi ohvitserid — mandžuurlased — osutusid võõrasteks oma ametikaaslaste seas, kes olid kogu sõjaaja tagalas mööda saatnud. Neid peeti lihtsalt rahututeks isikuteks ja paljudele neist leiti ametikohad tsentrumist võimalikult kaugemale: kellele Siberisse, kellele Turkestani ja kellele ka välismaale.

Polnud kuigi mõnus tunne ka tänaval. Must karvane siberi papaaha äratas üldist tähelepanu, ning juba esimesel päeval, kui mu troska tänavanurgal, kuskil Zagorodnõi prospektil, pisut peatuma jäi, kuulsin ma hämmastavat märkust:

«Hei, vaata — Mandžuuria kangelane! Tal oleks paras laternaposti küljes rippuda . . .»

Kui palju kordi meenus mulle «zontide» poolt luuletatud kibe laulusalm:

Oma isamaalt sa tänu ära oota:
ei pälvi kiitust Mukden, Port Artur;
saad kõikjal tunda pilkeid, etteheiteid,
sa, vana mandžuur, sa, vana mandžuur.

Kuid need, kes targu tagalasse jäid, jõudsid karjääri teha, auastmetes kõrgendust saada. Kord tuli minu poole mu endine akadeemiakolleeg, keegi Mahhov — väikest kasvu kõhnuke heledate vurrudega mehike. Akadeemia lõpetas ta nõrgavõitu ja sõtta muidugi ei läinud. Seevastu ilmus Mahhov nüüd minu ette juba alampolkovniku auastmes. Ta seletas, et soovib minult saada andmeid sõja kohta oma Inseneriakadeemia taktikakateedri jaoks.

«Meie siin ju ka sõdisime!» teatas Mahhov vähimatki piinlikkust tundmata. «Oleme, nagu näed, ülemuselt kätte «võidelnud» nii vanemuse auastmes kui ka ilusa kroonukorteri ühes elektrivalgustusega.»

Minu loomult heasüdamlik isa, kes ka jutuajamise juures viibis, punastas äärmisest pahameelest, kuid suutis end valitseda.

Mahhovit ma enam ei kohanud.

Mõtlesin omaseks saanud polkudes hingeliselt puhata. Aga kunagi nii heasüdamlikus kavalergardide polgus keerlesid nüüd kõnelused ainult võitluses revolutsiooniliste tööliste vastu ülesnäidatud «kangelastegude» ümber. Tõsi küll, minu 3. ulaanieskadron, kes mulle Peterhofi vaksalisse vastu tuli, kandis mu kätel enda juurde kasarmusse. Lõppes ulaanide loobumine viinaportsjonitest, jälle hakkasid klirisema topsid ja pokaalid, kõlasid heledalt ulaanilaulud:

Hei te, ulaanid, piltilusad poisid...

Kuid ohvitseridekogus tuli oma keelt hammaste taga pidada ja kuulata jutustusi, mis olid tulvil sõjalis-politseilikku trotslikku uljust, Piiteri tehastesse määratud vahtkondadest ning ratsapatrullidest, projekte mingisugustest sõjakäikudest Liivimaal ülestõusnud lätlaste «alistamiseks»! Ohvitseridele meeldiva uudisena arutati käskkirja, milles soovitati mõõgad teravad hoida. Niiviisi

võis ohvitser igas olukorras oma «mundri au» revolutsionääride vastu kaitsta.

«Nurjatud üliõpilased on hoopis ülekäte läinud!»

Kord õhtul läksin ma möödasõidul Bolšaja Konjušennaja tänavas asuvasse restorani «Medved», et veidi einestada. Estraadil mängis moodne rumeenlaste orkester ja oigas orkestrijuhi Oki-Albi viiul; ta oli pikka kasvu kõhn väikese habemega tumedajuukseline mees, seljas valge, kuldposamentidega [1] kaunistatud lühike atlasskuub. Heledasti valgustatud saal oli lõbutsevaid peterburlasi tulvil täis. Võtsin seina ääres väikese laua juures istet. Järsku astus minu juurde kuulus Aleksandri teatri artist Vladimir Nikolajevitš Davõdov ja juhtis mu tähelepanu sõnelemisele, mis toimus üsna lähedal kahe veel päris noore üliõpilase ja Pavlogradi kaardiväepolgu ohvitseride vahel. Üliõpilased, nende välimuse järgi otsustades vennad — roosapalgelised vurrudeta valgetverd noormehed, kõrgete siniste kraedega pikk-kuubedes ja üliõpilasmõõgad vööl —, kuulusid ilmselt niinimetatud «valge voodriga mundris» tudengite [2] kategooriasse. Nendega ma tuttav ei olnud. Pavlogradi polgu ohvitseridega aga — milline polk ei kuulunud esimese, vaid teise kaardi-jalaväediviisi koosseisu — kavalergardid tutvust ei pidanud. Davõdov anus mind «päästa õnnetud poisikesed», kes olid süüdi ainult selles, et laua äärde istudes oli üks neist selja taga istuvat ohvitseri toolikorjuga kogemata tõuganud.

«Ettevaatlikumalt, poisinolgid!» oli kaardiväelane jõhkralt käratanud.

«Kuid «poisinolgid» solvusid,» seletas Davõdov erutatult, «ja alustasid sõnelust. Nüüd juba, näete, on kõik ohvitserid üksteise järel püsti karanud ja arveteõiendamine on vältimatu.»

Astusin ühe üliõpilase juurde, haarasin tal käest kinni ja viisin ta mulle tuntud tagavara-väljapääsu kaudu saalist kiiresti välja. Tema vend järgnes meile instinktiivselt. Esikus ütlesin ma nendele:

---

[1] Posament — paelakudumis- või punumistoode, käesoleval juhul — pael, poort. *Tõlk.*

[2] Ebademokraatliku mõttelaadiga keigarlikud üliõpilased. *Tõlk.*

«Siin jääte te alati süüdlasteks. Sõitke koju. Homme võite need ohvitserid kahevõitlusele kutsuda, polgukomandörile kaevata. Siin on igaks juhuks mu nimekaart.»

Intsident osutus lahendatuks, kuid see oli kergemaid ja õnnelikumaid juhtumeid.

Sellessamas «Medvedi» restoranis surmas keegi ohvitser Okunjov üliõpilase Ljadovi selle eest, et too oli keeldunud tema nõudmisel püsti tõusmast ja keisrihärra terviseks joomast. Üliõpilane Ljadov oli tuntud komponisti Ljadovi armastatud ja ainus vennapoeg. Komponist Ljadov nõudis mõrvari üle ranget kohtumõistmist, kuid laineid löönud protsess lõppes Okunjovile ainult sõjaväeteenistusest väljaheitmisega.

Muidugi ei olnud üliõpilastel, elegantse restorani «Medved» külalistel, revolutsioonilise üliõpilaskonnaga midagi ühist ning nad ei kujutanud endast riigikorrale mingit ohtu. Enamasti olid nad rikaste vanemate pojad, «valge voodriga mundris» üliõpilased, nagu neid nimetati. Kuid nad kandsid üliõpilasvormi, ja sellest oli küllalt, et ohvitseride hulgas raevu esile kutsuda.

Sõprus endiste polgukaaslastega ei edenenud. Kuid veel rohkem kartsin ma end näidata «suurseltskonnas», kus ma juba kindlasti olin võõraks jäänud. Erandina külastasin ainult oma endist tuttavat krahvinna Fersenit, keda varem liberaaliks peeti ja kes kunagi Tšehhovi esimestest näidenditest vaimustatud oli. Aga jutt ei klappinud ka temaga.

Peterburi õhkkond muutus iga päevaga väljakannatamatumaks.

Olin lõpmata õnnelik, kui viimaks sain soodsa vastuse oma raportile minu välismaale komandeerimise kohta. Seda komandeeringut tuli taotleda «Tema Majesteedi Välikantseleis», mis korraldas justkui sõjalisi küsimusi, tegelikult aga mitmesuguseid pisiasju, nagu ordenite väljajagamist jms.

Palitsõn oli mulle määranud kindla ametialase ülesande Pariisi.

Ehkki mu komandeeringul oli ajutine iseloom, aimasin, et ma pole enam Venemaa elanik, et lahkun Peterburist kauaks ajaks. Nii juhtuski.

Mulle näis, et nende pikkade aastate jooksul, mis ma Neeva kaldal olin elanud, oli mulle pealinnas iga maja, iga tänavanurk tuttavaks saanud, sest maailm, milles ma keerlesin, oli suletud väiksesse kolmnurka Neeva, Nevski prospekti ja Ligovka vahel. Tänavateks, kus peaaegu kõik mu tuttavad elasid, olid kaldapealne Liteinõi ja Nikolai silla vahel, Sergijevskaja, Spalernaja, Furštadtskaja, Mohhovaja. Linna teisi kvartaleid, nagu näiteks Vassili saart ja Narva väravaid, ma peaaegu ei tundnud: sattusin sinna ainult teenistusülesannete tõttu või juhuslikult.

Mainitud kolmnurgas võis elevust näha ainult Bolšaja Morskajal — esimene klass jalutajaid, Nevskil — teine klass jalutajaid pluss prostituudid, ja Liteinõil — kolmas klass: kuskile ruttavad inimesed. Kuid säärane elevus jätkus selles kummalises linnas ainult kuni soojade ilmade saabumiseni. Otsekohe pärast lihavõttepühi suri Peterburi välja, aknaklaasid võõbati kriidi ja sinega üle, mööblile tõmmati katted peale, ja sellest hetkest kuni sügiseste halbade ilmade tulekuni valitses kolmnurgas säärane igavus, mille sarnast ma ei leidnud üheski Euroopa pealinnas. Selle igavuse elavateks tunnistajateks jäid ainult kojamehed ja kardavoid, kes millegipärast kõikidel risttänavatel edasi seisid. Nad ei vahetanud kunagi oma vahiposti asukohta, tundsid iga isiklikus sõidukis möödasõitjat ja majaomanikelt lihavõtte- ning jõulupühadeks «jootraha» saades andsid sõjaväeliselt au nii eraisikutele kui ka sõjaväelastele.

«Tervist, teie hiilgus!» kuulsin ma aasta ringi mitu korda päevas punase habemega kardavoilt, kes teadmata miks üle Fontanka viival Gorbatõi sillal seisis.

Läbides mitu korda päevas Palee väljakut, nägin ma ainult tunnimeest — halli habemega ja kõrget Napoleoni-aegset karvast grenaderimütsi kandvat vanameest paleegrenaderide roodust. Too teeneline veteran valvas seal Aleksandri kivikolonni kui sõjalist mälestussammast, ja ükski asi ei vihjanud sellele, et alles aasta tagasi voolas selles kohas «isakese tsaari» juurde pühapiltidega tulnud rahva veri.

Igav olid sa, mu vana Peterburi! Sa sündisid hilja ja

raugastusid vara. Mitte kunagi ei olnud sa Venemaa südameks, ja sinu karmide paleedeni ei jõudnud ei rahva mured ega rõõmud.

Lõpphinnangu selle kohta, kuidas me olime sõdinud, sain ma äsjaselt vaenlaselt — Jaapani sõjaväeliselt atašeelt Prantsusmaal — peatselt pärast seda, kui olin saabunud Pariisi.

Komandeeringuga tehti mulle ülesandeks sõjaväelise atašee ajutine kohusetäitmine. See sundis mind osa võtma lõunasöögist, mis oli meile korraldatud jaapani kolleegi auks tema ametikohalt lahkumise puhul.

Kõikide juuresolijate — sealhulgas ka Prantsuse sõjaväe kõrgemate juhtide — hämmastuseks ütles väike jaapani ooberst:

«Ma olen väga liigutatud teie tähelepanust minu vastu, samuti sellest suurepärasest lõunasöögist, kuid eriti hindan ma seda, et meie keskel viibib ka meie noor vene kolleeg, kes alles äsja on Mandžuuria väljadelt tagasi jõudnud.»

Kõikide pilgud pöörd'sid minu poole — istusin auastmelt kõige nooremana laua lõpus.

«Meie vene kolleeg võib tõendada,» ütles jaapanlane, «et Jaapani sõjavägi võitles hästi. Mina aga — kuna viibisin selle sõja kogu esimese aasta Mandžuurias — pean oma kohuseks teatada, et venelased ei jäänud vapruses meist maha.»

Vastulõunasöögil pani jaapani ooberst mu istuma juba aukohale, kohvijoomise ajal aga viis mu kõrvale ja hakkas pärima, millises rindelõigus ma olin võidelnud, milliste Jaapani diviisidega kokku puutunud. Mina muidugi valmistasin endisele vaenlasele naudingu, nimetades talle Jaapani 3. ja 4. kaardiväediviisi, kuid ei jätnud omakorda temalt küsimata, kuidas meeldisid talle meie 1., 3. ja 4. Siberi korpus? Vastuseks võis ooberst hambaid paljastades vaid kurguhääli kuuldavale tuua, mis paremini kui igasugused sõnad väljendasid samaaegselt nii hirmu kui vaimustust. Omalt poolt nimetas ta veel Kozlovi, Viiburi ja Voroneži polku, mis neis lahingutes kuulsaks said.

Siis tahtsin ma oma endiselt vaenlaselt teada saada, mis nimelt meis teda kõige rohkem üllatas.

«Ei saa salata,» vastas ooberst, «et me ei oodanud niisuguse pikaldase iseloomuga sõda. Veel vähem võisime ette näha, et, säilitades oma armee, te suudate selle arvulise koosseisu sõja lõpuks viia kuni miljoni meheni, kellel oli kuussada tuhat tääki!»

Need viimased sõnad selgitasid mulle Portsmouthi rahulepingu võrdlemisi pehmete tingimuste saaduse. Jah, vestlus jaapani ohvitseriga osutus tõhusaks kinnituseks, et kaitsta vene relvade ja mandžuurlaste [1] au nende peale tõstetud üldiste süüdistuste vastu, kuid ei suutnud muuta minu sügavat pettumust kogu tsaarirežiimi suhtes.

Sõda oli nii tugevasti kõikuma pannud need põlised alused, mille najal ma olin üles kasvatatud, et kõik — isegi väikesed — endise Vene armee detailid omandasid minu jaoks uue tähenduse.

Noorusele omase ägedusega oli tahtmine olemasolevat korda muuta, täielikult ära kasutades Mandžuuria väljadel saadud kogemused, — kuid Peterburi astus meie ette, pooldades endisi traditsioone ja vana korda, minu väike kapteni-auaste ei andnud aga õigust häält tõsta. Peetri-aegne auastmete tabel jäi Vene keisririigis vankumatuks isegi kakssada aastat pärast selle tekkimist.

Saatus määras mulle väljapääsu sellest raskest seisukorrast.

Võib-olla seal, piiri taga, õnnestub mul leida vastuseid neile erutavaile küsimustele, mis Peterburi hingetule bürokraatiale lahendamatud olid?

---

[1] Mandžuurias võidelnud vene sõjaväelased. *Tõlk.*

KOLMAS RAAMAT

ESIMENE PEATÜKK.

VÄLISMAA

Pariis! Selle linnaga on seotud paljud aastad minu elust!

Esimest korda sattusin ma Prantsusmaa pealinna, kui olin kõigest poolteise-aastane, kuid sain sellest teada alles kahekümne viie aasta pärast. Jalutades kord Tuileries' aias ja peatudes Louvre'i palee vastas asetseva purskkaevu juures, jäin ma vähekeseks ajaks seisma, et imetleda väikesi lapsi, kes siia sadadena kokkulennanud tuvisid söötsid. Sel hetkel näis mulle, et seda purskkaevu ja neid madalaid aiavõresid, samuti pinke olin ma kusagil varem juba näinud. Seda romantilist vaatepilti mainisin ma juhuslikult omastele saadetud kirjas, nemad aga seletasid mulle, et lapsena olevat ma korduvalt sellesama purskkaevu juures mänginud. Isa oli tookord Prantsuse ratsaväe manöövritele komandeeritud.

Teist korda sattusin ma sellesse linna aastal 1902 pärast akadeemia lõpetamist, mil isa justkui autasuks kinkis mulle mõnisada rubla ja soovitas, et ma oma kuuajalise puhkuse ära kasutaksin Euroopa-reisiks.

Juba varajases nooruses, kui ma Peterburi kõrgemas seltskonnas ringi liikusin, igatsesin välismaale pääseda.

Mulle näis, et seal on elu huvitavam kui Venemaal. Oli tahtmine näha kõike seda, millest raamatutest nii palju oli loetud. Peterburis võis välismaalasi kohata harva — mitte ükski neist ei astunud näiteks üle mu vanemate maja läve. Välismaa näis mõistatusena.

Ettevalmistused ei kestnud kaua — välispassi polnud raske saada; kurikuulsad «viisad» olid üheks esimese imperialistliku sõja «saavutuseks». Neil Euroopale õnnelikel aegadel olid passid olemas ainult Venemaal.

Turisti ustavaks reisikaaslaseks mööda kogu maakera oli tol ajal «Baedekeri» teejuht-raamatu väike punane köide, mida anti välja kõigis Euroopa keeltes peale vene keele, ehkki selles raamatus võis leida mitte üksnes Peterburi Ermitaaži, vaid isegi Moskva Kremli kõige üksikasjalisema kirjelduse. Selle teejuht-raamatu koostajate kujutluses esines Venemaa nähtavasti mingi huvitava asumaana, kuna välismaale sõitvad venelased olid kohustatud üht Euroopa keelt tundma, et seda käsiraamatut kasutada.

Vene sõjaväelasele oli välismaale reisimisel peamiseks raskuseks tsiviilrõivastesse riietumine ja eriti lipsu kaelasidumine. Tol ajal oli Venemaal sõjaväevormi mittekandmine rangelt keelatud isegi puhkusel viibides. Ialgi ei unusta ma seda, kui Viini jõudes kulutasin viis tundi esimest korda fraki selgapanemiseks, enda ära väsitasin, higiseks läksin, mitu valget kaelasidet katki rebisin ja teatrisse ikkagi hilinesin.

Peale tsiviilriiete kohta käivate nõuannete hirmutasid Peterburi-sõbrad ja eriti sugulased mind tõsiselt ära oma jutustustega kõikidest minuga välismaal juhtuda võivatest õnnetustest; olin juba ette kindel, et taolisi manitsusi ei tulnud ühelgi eurooplasel vastu võtta.

«Ära välju vagunist! Seal kella ei anta, ja rong läheb ilma sinuta ära . . .»

«Hoidu inimeste eest, kes sulle paberossi pakuvad, — need on seal oopiumiga, sind võidakse uimastada ja paljaks röövida.»

«Ole ettevaatlik võõraste meestega — nad on kõik seal spioonid, naistest aga jookse sada versta eemale — varastavad paljaks, viivad kaasa ja rikuvad poisi ära . . .»

Tegelikult polnud kõik sugugi nii hirmus ega keerukas. Nevskil, Cook'i agentuuris, võis valida mistahes marsruudi, kusjuures agentuuri ametnikud ise arvestasid sinu eest välja sõidupiletite hinna ja elamisraha, sõltuvalt su rahapungast: Venemaal näiteks võis kül-

lalt mugavalt sõita ka 2. klassis, Saksamaal ja iseäranis Šveitsis võis kokkuhoiu otstarbel võtta koguni 3. klassi pileti, seevastu oli Itaalias vagunites valitseva mustuse tõttu eelistatavam sõita 1. klassis jne.

Tollal olin ma poissmees ja väga noor, seepärast valisin järgmise marsruudi. Varssavi — kuigi vene, ent ikkagi pooleldi välismaine linn —, Budapest — seda linna ei külastanud venelastest mitte keegi, kuid ma olin nii palju kuulnud linna maalilisest asukohast, ungari muusikast ja kaunitaridest-ungarlannadest. Siis Viin, kus peale linna enese tahtsin näha kõiki 1809. aasta lahinguvälju — Asperni, Esslingeni, Wagrami —, Napoleoni teekonda piki Doonaud, kõike seda, millel põhines meie akadeemiline sõjaväeline haridus. Münchenit sundis mind külastama mu ema, et ma tutvuksin seal Pinakoteegi ja Glüptoteegi kunstikogudega. Siis tõmbas mind sõjaline teadmishimu veel Zürichisse. Tahtsin oma silmaga näha neid jälgi, mille olid jätnud Suvorovi imevägilased, ja selleks Sankt Gotthardi kaudu laskuda Milaanosse. Vee peale ehitatud linnast — Veneetsiast — oli ka võimatu mööda sõita, nagu oleks kuritegelik olnud mitte tutvuda maalikunsti ja skulptuuri parimate näidistega, mis muistne Firenze oli loonud. Ning viimaks kirgas, päikesepaisteline Riviera ja magnetina juurdetõmbav, tol ajal moodne Monte Carlo. Kuid oma teekonna palavalt ihaldatud lõppeesmärgiks määrasin ma suurlinna Pariisi...

Ja kui ma Pariisi vaksalis rongist välja astusin, tundus isegi linna kohal kohisev õhk mulle kodusena. Oli sügis, tibas peent vihma. Istusin väikeses, seestpoolt vaarikavärvilise plüüšiga polsterdatud tõllas, ning see oli pärast meie kitsaid lahtisi voorimehekalesse väga mugav. Kõrgel pukil istus valge nahkse silindriga voorimees. Vihmast läbimärjaks saanud peleriini tagant polnud isegi hobust näha. Tõld põrises kiirustamata mööda Lafayette'i tänava tasast palksillutist. Temast kihutasid mööda isiklikud kummirehvidega kahehobuse-sõidukid, piki trotuaare liikus rahvahulk, kus polnud märgata ühtki sõjaväelast, ühtki ametnikku, ning ma tajusin kohe, et sellises võimaluses — elada

inimeste seas ja jääda märkamatuks — peitubki Pariisi peamine võlu.

«Jah, see linn sobib,» mõtlesin ma. «Kuidas siin kõik Peterburist erineb. Siin võib elada kedagi segamata, ja siin ei sega keegi sind elamast nõnda, nagu ise soovid.»

Helehallide võretaoliste aknaluukide tagant, mida tol sügisesel külmal õhtul üksteise järel sulgema hakati, helendasid juba lambid, ja näis, et iga maja varjas endas mingisuguseid saladuslikke armulugusid. Olin siis kõigest kahekümne viie aastane.

Reisisin väga tagasihoidliku eelarvega, kuid kodunt kaasavõetud rahast ikkagi ei jätkunud ja seepärast tuli esimesed päevad Pariisis ühe kuld-kahekümnefrangilisega ära elada. Jäin sellele ebameeldivale seigale kogu eluajaks tänulikuks — muidu ei oleks ma iialgi mahti leidnud kõiki Pariisi vaatamisväärsusi, kõiki muuseume läbi vaadata. Kuni Venemaalt raha saamiseni tuli külastada ainult sääraseid kohti, kuhu oli tasuta sissepääs. Kui su käsutuses on palju raha, siis ei kiirustata nendesse kohtadesse sisseastumisega, ja niiviisi veetsid paljud välismaalased Pariisis aastaid, ilma et oleks selles iidses linnas seda kõige huvitavamat näinud.

Minu rahatut seisukorda kergendas asjaolu, et kõik, kes sõitsid pagasiga, kas või isegi väikese reisikohvriga, võisid Pariisis terve nädala võlgu elada. Toa üürihinna juurde oli arvestatud ka tasu niinimetatud «väikese hommikueine» eest, mis koosnes hiiglasuurest tassitäiest väga viletsast piimaga kohvist, pagarisaiast, väikesest lehttaignast sarvesaiast — «*croissant*'ist» — ja kolmest spiraalitaoliselt kokkukeeratud võitükikesest. Sellest toidust jätkus hommikuks, kuid kogu maailm ju teab, et kui Prantsusmaal kellaosuti keskpäeva näitab, siis suletakse kõik muuseumid, kauplused, tehased ja kõik tõttavad einestama. Sellele eeskujule mitte järgneda on lihtsalt võimatu. Pariisi tavad on nakkavad. Vaevalt oled sa pärale jõudnud, kui juba muutud pariislaseks.

Oma pooltühja rahakotiga tuli mööda tundmatuid tänavaid kaua otsida neid kohti, kus paari frangi eest oleks võinud einestada, ja viimaks jäi mu valik pea-

tuma ühel arvukatest «bistroodest»[1]. Läbi pärani lahti ukse läikis hõbedaselt pikk kõrge lett — niinimetatud «tsink», mille juures tunglesid mehed, peas sonid, kulunud kõvakübarad või voorimehe nahksed silindrid. Kuuldus elavat kõnekõminat, klaasihelinat, kelnerite hüüdeid: *«Deux cafés! deux!»* — mis tähendas kaks pokaali kohvi, *«Un Pernod! un!»* — tähendas üks klaasitäis kollakasrohelist aniisiviina, soodaveega lahjendatud. Kelnerite tellimised täitis silmapilkselt õige paks punase näoga peremees, kes seisis «tsingi» taga, üleskäärituid käistega särk seljas, sonimüts kuklas ja eredavärvilised traksid üle õlgade. Tema kohustuste hulka käis ka «bistroo» alaliste külalistega aeg-ajalt klaasi kokku lüüa ja rüübata.

Ruumi sügavuses, üsna madala klaasist vaheseina taga, märkasin ma nelja ilma laudlinata väikest marmorlauda; nendest ühe taga sõid ahnelt kaks punastes pükstes ja pikkades sinistes, vöö külge kinninööbitud hõlmadega sinelites prantsuse soldatit, teise laua taga istus keegi kitsehabemega vanamees, kulunud, kuid hästi puhastatud saterkuub seljas, kolmanda juures aga istus lõbus seltskond, juues etikettideta pudelitest odavat punast veini. Istusin hämarasse nurka vaba laua taha ja tellisin kelnerilt, nagu ise arvasin, kõige odavama eine: tüki suitsusinki ja *«boc'i»* (kruusi) õlut. Ei jõudnud kelner mulle seda veel ette kanda, kui vudinal jooksis tuppa päris nooruke, väga sale neiu, hiiglasuur pappkarp käes, vaatas korraks ringi ja istus luba küsimata minu laua juurde. Ta tellis enesele tosina austreid, välimuselt maitsva kodutehtud pasteedi, poolpudeli valget veini ja tassi musta kohvi. Mulle näis see kõik sellise delikatessina, millest ma ei võinud unistadagi, kuid selgus, et minu eine ei tulnud sugugi odavam — igal maal peab oskama elada.

Oma karbi asetas tütarlaps ettevaatlikult minu kõrval olevale toolile ja vaatas aeg-ajalt, et ma seda sealt maha ei lükkaks.

«Mis selles siis õieti on?» huvitusin ma.

«Selles on kleit,» vastas tütarlaps. «Viin ta Worth'i

---

[1] Bistro(t) — väike kõrts, toidubaar. *Tõlk.*

kaubamaja (tol ajal kõige elegantsem moekauplus Rue de la Paix'l) ülesandel ühele krahvinnale.»

«Krahvina» ma muidugi ei söandanud esineda ja ütlesin enda olevat kaubareisija, kes ostab Väike-Aasia jaoks seepi. Mulle näis, et see ehk seletab Pariisi kõrvale harjumatu «r»-tähe hääldamise, mis reetis mu vene päritolu. Minu poolt enese kohta väljamõeldud sotsiaalne seisund nähtavasti rahuldas mustasilmalist lopsakate kiharatega koketti ja me leppisime kokku, et kohtume veel samal õhtul «Tabarin'i» ballil Montmartre'il.

«Sinna on sisseminek maksuta,» sädistas mu kaasvestleja, «tuleb ainult maksta kruusi õlle eest, aga seeeest on seal vaat kui suured võileivad!»

Minu uus tuttav ei petnud mind ja õhtul, kui oli töölt vabanenud, tuligi minuga kohtuma ja viis mu enesega kaasa kärarikkale, lõbusale ja heledasti valgustatud Montmartre'ile. Esimest valsiringi oli mul kuidagi piinlik tantsida: mida oleksid küll mõelnud Peterburi tantsijad, iseäranis suurilmadaamid, nähes mind nende lõbusate, kuid sääraste mittearistokraatlike noorte hulgas. Olin lihtsalt joobunud tundest, et olin vaba, tundest, et olin sõltumatu kõigist eelarvamustest.

Olin Pariisis alles uustulnukas. Ma ei teadnud, et sääraseid lõbusaid ning ainult näiliselt muretuid neiusid on väga palju, et nad moodustavad pariislaste hulgas erilise «midinettide» kihi, et ilma nendeta ei oleks Pariis mitte Pariis, et ilma nende osavõtuta ei oleks tänavakarneval selleks lõbusaks pidupäevaks, mis kisub kaasa kõige pettunumaid pessimiste; et «midinettidel» on isegi oma püha — «Püha Katariina» päev, keda juba iidsest ajast peale peetakse naiste töö kaitsjaks.

Pärast esimesi töötunde madalate, mustade lagedega, töölisi täistuubitud, sumbunud töökodades, taludes vanemate naismeistrite jõhkraid käratusi ja võmme, jooksevad nad — Pariisi «midinetid» — täpselt keskpäeval vähekeseks ajaks välja «elegantsele» Rue de la Paix'le, kus neid juba ootavad nende «*amis*» (kallimad), et neid lähimasse «bistroosse» saata. See tund lühikest puhkust, kui Pariisi tänavad on täidetud einestama

tõttavate neiudega kauplustest ja õmblustöökodadest, on — *midi* (keskpäev). Siit tuletubki nende hüüdnimi «midinetid».

Kohtumisest «tütarlapsega Worth'i juurest» möödus mitu päeva, ma sain raha, vahetasin reisikuue fraki vastu ja veel samal õhtul sattusin kõige moodsamasse, just äsja avatud lõbusasse restorani «Maxime». Toredate sügavate dekolteedega daamid «Maxime'ist» ja frakis kavalerid jõid mitte enam õlut, vaid šampanjat. Pärast igavust sisendavaid Peterburi restorane üllatas mind see, kuidas võisid need omavahel võõrad inimesed, hakates orkestri poolt mängitavaid moodsaid laulukesi kooris kaasa laulma, nii kergesti üksteisega tutvust sobitada. Ma ei jõudnud veel ilusa blondjuukselise daamiga, oma naabrinnaga, juttu alustada, kui tema kõrval istuv sihvakas frakki kandev noormees minult küsis:

«Mulle näib, et te olete ohvitser?! Mina ka — viienda kürassiiripolgu leitnant Blanchard.»

«Kuidas, ka teie olete kürassiir? Joogem siis meie relvaliigi terviseks!»

Ent restorani külastajad jõid kuidagi mõõdukalt, mitte vene moodi. Joobnuid ei olnud. Ei olnud neid skandaale, mille järel mul Peterburis tuli mürgeldajaid ohvitsere koju sõidutada, ei olnud sõprustunnete purjus päi väljendamist ega «vastastikuste vahekordade selgitamist».

Blanchard lubas enesele ainult ühe ettevaatamatuse: keelitas mind järgmisel päeval sõitma kuulsasse Saumuri ratsaväekooli, kus ta oli täienduskursustel. Kumbki meist ei taibanud, et kooli külastamiseks oli tarvis luba, mis saadi sõjaväelise atašee ja Prantsuse Sõjaministeeriumi kaudu. Kuid ma siiski pidasin sõna ja kaugusele vaatamata istusin rongi, mis kandis mind kiiresti peaaegu läbi kogu Prantsusmaa kaugele äärde. Ma oletasin ekslikult, et sõjaväeasutused on siin nagu Venemaalgi pealinna naabruses, «ülemuse käe-jala juures».

Hilja öösel kohtas mind väikeses, vaevalt valgustatud Saumuri jaamas mu uus sõber, nüüd juba kürassiirisinelile pealetõmmatud peleriinis ja kiivris pika

hobusesabajõhvist tutiga, mis langes allapoole kaela. (Napoleoni ajal kaitsesid hobusesabajõhvid kaela mõõgalöökide vastu.)

Kes võis arvata, et kolmkümmend viis aastat pärast meie esimest tutvust leian ma ajalehtedes Blanchard'i nime, kes juhtis üht armeed võitluses Hitleri vastu.

Lugupidamisest Vene liitlasarmee vastu andestas kooli ülem Blanchard'ile ebahariliku käitumise. Blanchard oli esmaklassiline ratsaväelane ja tema õppeedukus lubas loota mõningatele vastutulekutele.

Kooli ülevaatamiseks määrati minu juurde «Cadres Noirs'i»[1] instruktor kapten Félin ning ma võisin nii palju kui süda soovis seda «Prantsuse hobuseakadeemiat» imetleda. Mul eneselgi tuli vana, kogenud võidusõiduhobuse seljas üle hüpata peadpööritavatest takistustest, mitu korda tõsisematest kui meie ratsaväekoolis.

Õhtu eel leidsin ma end oma tšitšeroone[2] väikesest korterist. Elegantselt sisustatud ja puhtusest säravas pisitillukeses salongis esitles Félin mind oma abikaasale, õhulises valges kleidis blondjuukselisele kaunitarile. Väikesele lauale olid serveeritud tee, tort, küpsised, sandvitšid[3]. Kuigi olin näljane, ei lubanud kasvatus aplaks minna. Perenaine nähtavasti märkas mu kohmetust ja palus mitte nii tagasihoidlik olla.

«Meil teenijat ei ole! Kõik, mis siin näete, olen ma ju ise valmistanud!»

Ennäe millised need prantslannad on! Nad ei sarnane sugugi meie polgudaamidega. Oskavad nii kastrulit kui luuda käsitseda, oskavad oma mehe ja külalise ette ilmuda kogu oma naiseliku ilu veetlevuses. Ohvitseri elu on korraldatud teisiti. Félini tentsik beebisid lapsevankris ei sõiduta, ta on kohustatud ainult hobuse eest hoolitsema ja ohvitseri saapaid puhastama;

---

[1] «Must Kaader» — Saumuri ratsaväekooli instruktorite (kes kandsid musta mundrit) hüüdnimi.

[2] Cicerone (itaalia k.) — võõrastejuhi nimetus. *Tõlk.*

[3] Sandvitš (inglise k. *sandwich*) — kaks õhukest kokkupandud võileivaviilu lisaainetega nende vahel; laiemas tähenduses väikesed, väga erinevate ainetega kaetud võileivad, mida harilikult serveeritakse tee ja napsi juurde või dineedel esimese toiduna. *Tõlk.*

ta ainult puhastab neid, kuid ei tiri jalast maha ega saa vastu lõugu. Pärast Vene sõjaväes teenimist oli see kõik nii imelik, isegi arusaamatu.

Saumur jäi Prantsusmaaga ja välismaaga esimese tutvumise viimaseks vaatepildiks. Puhkus lõppes ja mõne päeva pärast leidsin end Vene piirilt. Sandarmid, passid, nukrad, vaevalt valgustatud vaksalid. Rong venib tasa ja müratult läbi Polesje ääretute lagendike, mööda harvade külade viltuvajunud suitsutaredest.

Peterburis, tõsi küll, kohtan ma rikkaid inimesi, kuid nad ei tea, kus ja kuidas aega surnuks lüüa; samuti leian ma ka tagasihoidlikke töömehi, aga nemad ei tea, kus puhata ja meelt lahutada.

Välismaa tõepoolest «rikkus» muretu kavalergardi ära — pani tema järele mõtlema teda ümbritseva vene rõõmutu elu tõelisuse üle.

TEINE PEATÜKK

MANDŽUURIA VÄLJADELT ELÜÜSIUMI VÄLJADELE[1]

1906. aastal välismaale komandeerimine osutus mulle ainsaks väljapääsuks sellest raskest moraalsest seisundist, millesse ma õnnetust Mandžuuria sõjast tagasi jõudes olin sattunud.

Olid kokku varisenud kõik endised ideaalid, mille järgi mind lapsepõlvest saadik oli kasvatatud ja mille põhjal elas edasi mind ümbritsev ja mitte millestki aru saada sooviv Peterburi.

Katkendlikud muljed esimesest välismaareisist ning iseäranis mõnest Prantsusmaal veedetud päevast sisendasid lootust, et saan vabalt hinge tõmmata ja vähemalt ajutiseltki õlgadelt maha visata kõrgemale seltskonnale iseloomulike konventsionaalsuste ning mõttetute eelarvamuste raske koorma.

Ainult seal, nii näis mulle, võiski puhata.

Taastanud oma õigused preemiale Kindralstaabi

[1] Champs-Élysées («Elüüsiumi väljad») — Pariisi suurima puiestee nimetus. *Tõlk.*

Akadeemia esimesena lõpetamise eest (kaheksakuuline komandeering välismaale ühes palga säilitamisega ja rahaline toetus tuhat rubla), kavatsesin sõita Ameerikasse. Seda soovitas mulle ka isa.

Kahjuks ei saanud ma seda kavatsust täide viia. Kindralstaabi ülem Fedja Palitsõn, kellele ma oma projekti esitasin, teatas, et nüüd pole enam aeg komandeerimise jaoks teemasid valida, vaid kõigepealt tuleb täita ülesanded, mis kaotatud sõda meie armee ette on seadnud. Meie lüüasaamiste üheks peamiseks põhjuseks pidas ta sideasjanduse halba organisatsiooni, ning seepärast tegi ettepaneku tähtsamad Euroopa armeed läbi sõita ja sealsete side- ning liiklemisvahenditega sõna kõige laiemas mõttes tutvuda. Selle töö pidin ma ära tegema koos oma kolleegiga Mandžuuria sõjast — kapten Polovtseviga, kes oli saanud sellesama preemia nagu minagi, kuid kaks aastat hiljem. Mainitud vahendite tundmaõppimisega tuli alustada Prantsusmaast kui liitlasmaast, kus vajalikke andmeid oli kergem saada.

Nii juhtis mind saatus uuesti Pariisi; siirdusin Mandžuuria väljadelt Elüüsiumi väljadele. Piiteris püsis veebruari sula, Neeva oli veel halliks tõmbunud jääkatte all, ent Pariisis õitsesid piki Champs-Élysées' avenüüd juba rododendronid.

Saatkonnahoones de Grenelle'i tänavas võttis meid vastu suursaadik Aleksander Ivanovitš Nelidov, pikk esinduslik valge põskhabemega vanamees. Teda peeti kogenud diplomaadiks ja minusse suhtus ta eriti lahkelt, kuna oli noore sekretärina teenistust alustanud minu lelle Nikolai Pavlovitši juures Konstantinoopolis.

«Jumala pärast, olge prantslastega ettevaatlik; ärge esitage neile liiga palju küsimusi. Praegu on siin niisugune «*mot d'ordre*» (loosung): «*La Russie ne compte plus*» (Venemaaga enam ei arvestata).»

«Ennäe kuhu Venemaa on jõudnud!» mõtlesin ma.

Samuti ei arvestatud Prantsusmaal Euroopa sõja võimalusega.

Sõjavägi ei olnud ajutiselt soosingus; antimilitaristlikud meeleolud saadikutekojas viisid sõjaväeteenistuse

aja kahe aastani lühendamisele. Sõjakulude eelarve jõudis selle miinimumini, millega võivad ära elada üksnes kokkuhoidlikud prantslased. Säärane olukord ei hõlbustanud meie ülesannet.

Kõikide tollal olemasolevate side- ja liiklemisvahendite tundmaõppimise jagasime omavahel ära. Mina võtsin raudteed, telegraafi ja raadio enese hoolde, Polovtsev — autod, jalgrattad, postituvid ja politseikoerad. Leppisime kokku nii, et kõik ülevaatused teeme koos, kusjuures see, kes antud teemat tundma õppis, ainult kuulas ja pidas meeles kohalike töötajate vastused, kuna teine nendele varakult ettevalmistatud küsimusi esitas. See võimaldas kaasvestlejat keskendatud ilme, üleskirjutamise või küsimuse uuesti esitamisega mitte ära hirmutada, kuulaja aga võis saadavate seletuste olemusse põhjalikumalt süveneda ja neid paremini meeles pidada.

Load mitmesuguste sõjaväeasutuste külastamiseks saime sõjaväelise agendi polkovnik Vladimir Petrovitš Lazarevi kaudu.

Lazarev oli tüüpiline kabineti kindralstaabi ohvitser ja tal oli professori välimus: prillid ninal, lühike kasv, väike hõredavõitu blond habe; ta rääkis tasa ja õpetlikult, kuid mitte kaasakiskuvalt. Pariisis ei olnud ta populaarne, ja Prantsuse sõjaväelistes ringkondades suhtuti temasse teatud umbusuga.

See võib-olla oligi selle tähelepanematuse põhjuseks, millega Prantsuse Kindralstaap suhtus Lazarevi poolt väljatöötatud plaanisse, mis käsitles vastutegevust Saksa armeede võimalikule pealetungile piki Maasi vasakut kallast. Vladimir Petrovitš töötas selle plaani kallal kaua, kuid ainult ajalugu hindas tema ettenägelikkust õiglaselt: nii 1914. kui ka 1940. aastal tungisid Saksa armeed Prantsusmaale Belgia kaudu piki Maasi vasakut kallast jõuga sisse. Juba üksnes selle eest võis Lazarevile tema puudused andestada. Raske on ju ühte inimesse koondada kõik sõjaväelisele atašeele vajalikud omadused: ta peab olema haritud ja kaalutlev, et olukorda õigesti hinnata, oma töös püsiv — vastasel korral ei suuda ta kõiki vajalikke materjale tundma õppida, ja viimaks — seltsiv ning meeldiva käitumisega, et juba

esimese pilguga võita mitte ainult meeste, vaid mõnikord ka naiste sümpaatia ja usaldus . . .

Komandeerimiste puhul piirdus Lazarev ainult Prantsuse Sõjaministeeriumi kirjalike lubade üleandmisega, kuid mingisuguseid direktiive või nõuandeid me temalt ei saanud. Sõjaväelised atašeed tihtilugu ei arvesta, kuivõrd kasulikud võivad komandeeritud neile oma informatsiooniga olla.

Tähtsaimaks küsimuseks mulle ja Polovtsevile oli raudteetranspordi organisatsioon, millest me oma tööd alustasimegi. Olime arvamusel, et leiame Prantsusmaal eest laialdase organisatsiooni raudteede sõja ajal ehitamiseks ja teenindamiseks nagu meie raudteepataljonid. Tegelikult aga selgus, et ehkki raudteed olid viie erakompanii käes, arvestas valitsus sõja korral ainult nende eraseltside koostööd.

Hoolimata sellest, et maailmasõja ajal hakkasid raudteed sõjategevuses etendama mitte ainult strateegilist, vaid ka taktikalist osa, täitsid Prantsuse raudteeseltsid vägede kiire ümberpaigutamise alal oma ülesanded hiilgavalt ja õigustasid täielikult nendele osutatud usaldust. See hiina müüri puudumine, mis oli püstitatud Venemaal sõjaväe- ja tsiviilametkondade vahele, kroonu- ja eraalgatuse vahele, avas tol ajal mu silmad nii paljulegi: bürokraatlik tsaarirežiim ei osanud kontakti luua isegi varakate klassidega ja tekitas enesele raskusi ka seal, kus need võisid täiesti puududa.

Raudteeasjanduse tehnika tundmaõppimiseks soovitati külastada ohvitseride kooli Fontainebleau's, selles ajaloolises kohas, kus Napoleon troonist loobus ning oma vana kaardiväega hüvasti jättis.

Määratud tunnil väljusime täielikus paraadvormis, mis köitis kõikide reisijate tähelepanu, selle jaama vaksali ette. Kuid mitte keegi ei olnud meile vastu tulnud, voorimehi ei leidunud, mistõttu pidime suure kuumusega kuni koolini jala käima.

Kooliülem, sihvakas hallijuukseline mustas husaarikuues ja punastes kalifeepükstes kindral, oli täis ametlikkust ning tegi ettepaneku otsemaid loengule minna. Meie suureks hämmastuseks ei kutsunud keegi kogu päeva jooksul meid söögilauda ja vastuvõtt piirdus

«*vin d'honneur*'iga», s. t. pokaalitäie halva, magusa šampanjaga, mida meile koosolekutesaalis pakuti. «Meil aga,» arutasime omavahel, «oleks niisuguste külaliste saabumine kindlasti olnud kõva joomingu põhjuseks!»

See-eest olid prantslased meie ülesande täitmisel meile igati abiks. Fontainebleau' koolis täiendasid end suurtükiväe ja inseneriväe leitnandid, kes juba varemalt olid lõpetanud kõrgema polütehnilise kooli, mis oma kuulsuselt oli kõikide teiste kõrgemate tehniliste õppeasutuste seas esimene.

Hiiglasuures auditooriumis pidas raudteede ekspluatatsiooni alal loengut keegi suurtükiväe major. Õpperaamatuid ei olnud ja kõik kuulajad kirjutasid loengu kiiresti üles. Heitnud pilgu naabri vihikusse, nägin ma seal mulle seniajani tundmatuid konkse ja kepikesi ning taipasin alles siis, et see on kiirkiri. (Prantsusmaal õpetatakse lastele kiirkirja juba algkoolides.) Nagu mulle seletati, olid professorid kohustatud oma kursuse iga aasta uuesti ette valmistama ja seda kõikide teaduse ning tehnika uudistega täiendama. Ma muidugi ei võinud otsustada, kuivõrd seda täideti, ent see-eest jäädvustasin alaliseks oma mälusse kujutluse Prantsuse raudteedest. Professor Makšejevi igavate õpperaamatute asemel, mida me akadeemias tuupisime, seletati meile selgesti ja näitlikult kõiki algmõisteid, mis on komandörile vajalikud. Paremaks meelespidamiseks kinnitati iga loengut järgmisel päeval raudteejaama külastamisega, ning pärast niisugust visiiti ei olnud mul Prantsusmaal enam kunagi tarvis esitada küsimusi rongi saabumise kohta: pidasin jäädavalt meeles valgete ja punaste ruudukeste asetuse Prantsuse raudteejaamade semaforipostidel.

Sealsamas, Fontainebleau's, anti mulle alaline pilet sõiduks kõikide raudteeliinide veduritel. Mind pani imestama, et minister või rahvasaadik pidas endale austavaks kohuseks saabumisel veduri juurde astuda, et vedurijuhi kätt pigistada. Meie ministrid polnud selleks võimelised — nad arvasid, et pigistada õliga määrdunud kätt mehel, kellest mõni minut tagasi sõltus sinu elu, ei ole härraslik. Minul aga õnnestus tegelikult veenduda,

milline vastutus lasub vedurijuhil, kui me Pariisi Põhjavaksalist sujuvalt ära sõites kiirusega sada kilomeetrit tunnis, vahepealsete peatusteta otse kuni Brüsselini kihutasime. Ennast vedurijuhi kambri aknaklaasi vastu surunud, harjusin ma, tõsi küll, varsti rongist möödavilksatavate vaksalite ja perroonidega, ent pöörangutel ning riströöbastel hakkas jube ja tahtmatult tekkis soov, et rong sõidaks aeglasemalt. Vedurijuht aga heitis vahetevahel pilgu tema ees rippuvale kellale, hooba käest laskmata ja vastusõitvate rongide poolt tekitatavale tuulekeerisele ning vilinale tähelepanu pööramata.

Meid ootas pettumus tutvumisel raadiosidega, mis tol ajal oli alles uudis. Mandžuuria sõja lõpul oli meie ratsaväesalk juba varustatud Saksamaalt tellitud väliraadiojaamaga, mis töötas kümnete verstade kaugusele, tollal kui Prantsusmaal raadioside Pariisi fortide vahel vaevalt funktsioneeris. Peajaam asus siis veel mitte Eiffel'i torni all, vaid Saint-Valérien'i mäel ja käivitati vana bensiinimootori abil, mis paukus ja mürtsus nagu vana kastrul plekissepa käes.

«Pole viga,» seletasid prantslased, «küllap ta veel töötab, aga uue muretsemiseks pole meil raha!»

Nii ei olnud sel rikkal maal tehnikauudiste jaoks kunagi raha.

Vaevalt olime Polovtseviga sukeldunud Pariisi ellu, kui meie juurde äkki ilmus kõrge ülemus. Kord oma poissmehekorterisse — «*garçonnière*'i» — tulles leidsin ma oma kirjutuslaua tagant Kindralstaabi ülema Palitsõni enese.

«Siin ma olen, tulin oma poisse külastama!» ütles Fjodor Fjodorovitš ning alustas üksikasjalist küsitlemist meie Pariisi seikluste kohta.

Kuid selgus, et tema sõidul ei olnud «poistega» midagi tegemist, vaid Palitsõn oli tulnud välja nuhkima hoopis tõsisemat asja — esimest Prantsuse-Inglise kokkulepet. Inglased nagu olevat kohustunud sõja puhul Prantsusmaale ekspeditsioonikorpuse saatma. Paljudele näis see niivõrd uskumatuna, et arvamused sääraste projektide reaalsuse kohta läksid lahku, ja Palitsõn kutsus kokku nõupidamise, nõudes Pariisi meie

Londoni sõjaväelise agendi — «tema majesteedi» saatjaskonda kuuluva Kaug-Ida avantüristi kindral Vogaki ja Brüsselist tõsise kabinetitöötaja Kuzmin-Karavajevi. Meiegi võtsime sellest nõupidamisest osa, mille järel saime käsu: «Polovtsevil täita ajutiselt Londonis sõjaväelise agendi ametikohuseid, minul aga Pariisis». Vogak ja Lazarev sõitsid staaži sooritamiseks Venemaale pikaajalisele puhkusele. Algas uus elu — esimene tutvumine minu tulevase, kaua aastaid kestnud tegevusega.

Keegi ei tutvustanud meid kunagi sõjaväeliste agentide ametikohustustega; eksisteeris ainult, nagu meil alati oli kombeks, suuresõnaline programm, mida täita muidugi ei tulnud kellelegi pähe, nii palju oli selles ülesandeid. Igaüks tegutses nõnda kuidas jumal juhatas, püüdes kõrvaldada peaasjalikult oma eelkäija töös esinenud puudusi.

Mäletan, kui meelitav oli esmakordselt tellida nimekaarte «*Attaché militaire de Russie p. i.*» (Vene sõjaväeline atašee); viimased tähed tähendasid «ajutine». Kuid mulle näis, et juba üksnes selle mainimine, et olen oma kodumaa esindaja, paneb mulle teatud pühad kohustused. Kui vastutusrikkana näis esimest korda sulgeda raudseifi salašifri, astuda ofitsiaalse isikuna üle Prantsuse Kindralstaabi läve, ilmuda sõjaministri juurde tsiviilsaterkuues ja torukübaraga.

Turistina Pariisist läbi sõites ja sealjuures vene ametnike kokardiga vormimütse mitte kohates seletasin ma seda nähtust naiivsuse tõttu bürokraatliku vaimu puudumisega, missugune vaim «vabas», nagu mulle siis näis, vabariigis oli asendatud lugupidamisega isiku vastu, mitte aga vormiriietuse ja sellega seotud sotsiaalse seisundi vastu. Ent niipea kui olin oma nimekaardi soetanud ja vastuseks enda visiitidele hakkasin ka võõraid kaarte saama, mõistsin kohe kogu nende tähtsust sellel «demokraatlikul» maal. Nendele märgitud tiitlid, auastmed, tööala, iseäranis aga seisund kaubanduslikus ning tööstuslikus maailmas asendasid liiaga meie auastmete tabeli ja tagasihoidlikud kokardid. Siin võeti sind vastu mitte «riiete», vaid nimekaardi

järgi, jäeti hüvasti mitte «arukuse», vaid samuti kaardi järgi, saates külalist, sõltuvalt tema seisundist, kas kuni kirjutuslaua ääreni või kuni kabineti ukseni, mõnikord ka kuni esikuni.

Välismaal täidavad nimekaardid kõige mitmekesisemaid funktsioone: soovid saada kutset lõunasöögile — jäta oma nimekaart, ja kui sa seda tegid isiklikult ning mitte käskjala kaudu, murra kaardi üks nurk kahekorra, kui sinu tuttav on abielus — murra kaks nurka kahekorra; kui soovid saada kohta või tööd — kindlusta enesele kui mitte ministri, siis vähemalt rahvasaadiku nimekaart. Uusaasta eel aga pead õnnitluste laialisaatmiseks varuma vähemalt sadakond kaarti. Ilma nimekaardita pole sa inimene.

Juba esimestest sammudest peale tundsin, kuivõrd õigus oli meie suursaadikul, kui ta ütles, et Venemaaga arvestatakse vähe. Prantsuse Kindralstaabi 2. büroo — luurebüroo (sellele allusid välismaade sõjaväelised agendid) — ülemaks oli tol ajal kolonel, meil oleks sellel ametikohal kindlasti kindral olnud. Mingisuguseid eesõigusi Vene sõjaväeline agent liitlasriigi staabis ei omanud ja ootas vastuvõttu üks kord nädalas koos kõikide teiste kolleegidega. Need hoiatasid mind ette, et kolonel on «tumm». Vastuseks kõige tühisematele küsimustele tõi ta kuuldavale ainult mingisuguseid ebaselgeid häälitsusi ja kehitas agaralt õlgu. Nii tuli mul varsti veenduda, et peale spetsiaalses sõjaväekirjastuses «Lavoiselle» ilmuvate raamatute ja määrustike ostmise ei või ma Prantsuse sõjaväe kohta mingisuguseid muid andmeid saada.

Välismaistest kolleegidest, kellele ma külaskäike tegin, avaldas mulle kõige rohkem poolehoidu loomulikult bulgaarlane kapten Lukov. Temaga just otsustasingi kõikide sõjaväeliste atašeede suhtes tekkinud olukorra kohta nõu pidada.

«Ainus, kes siin on hästi informeeritud,» seletas mulle mu kolleeg, «on itaalia kolonel. Katsuge temaga rääkida. Ta lõunastab iga päev väikeses tagasihoidlikus restoranis «Lucas» Place de la Madeleine'il; te leiate ta seal otsekohe alalise õlekõrrega, sigar suus.»

Vastuseks minult möödunud sõja kohta saadud and-

metele tegi itaallane ettepaneku veel samal õhtul mind oma töötamisviisiga tutvustada.

«Prantslastelt ei saa me iialgi mitte kui midagi,» teatas mulle too kollase, halvasti raseeritud näoga ja määrdunud, kantud pintsakus kolonel. «Sõidame minu juurde koju ja seal avaldan ma teile oma saladuse.»

Kahes väikeses poolpimedas toas seisid riiulid roheliste nummerdatud kartongkastidega.

«Soovite, võtame number viienda?» ütles kolonel. «See käib suurtükiväe mobilisatsiooni kohta.» Kastis olid paberilehtedele korralikult kleebitud ajalehe-väljalõiked.

«Täna toimus nii- ja niisuguse rügemendi tagavaraväelaste ärasaatmise puhul korraldatud bankett,» teatas ühest provintsiajalehest tehtud väljalõige.

«Iseäranis paistsid silma nii- ja niisuguse polgu suurtükiväelased,» kirjutas teine ajaleht mingisuguste kohalike manöövrite kohta jne.

«Pealinna ajalehti ma üldse ei loe,» seletas kolonel, «neid uurivad ainult diplomaadid. Säärane materjal ei ütle küll esimese pilguga midagi, ent kui te neid päev-päevalt ja aasta-aastalt kõrvutate ja väljavõtteid teete, siis selgub teile armee tagavaraväelastega täiendamise kord. Prantslased on väga lobisemishimulised!»

Itaalia kolleeg oli oma töövõime poolest tõesti erand, sest minu teised kolleegid vaatasid oma Pariisis asuvale ametikohale kui kõige meeldivamale sinekuurile [1].

Juba oma uuele ametikohale astumisest peale kuulsin ma alatasa eelolevatest sügismanöövritest, mis olid sõjaväelistele agentidele justkui ainsateks tähelepanuväärseteks sündmusteks aastas. Tõsi küll, see oli ainuke juhus oma silmaga vägesid näha, ja kõikide Euroopa armeede hindamine välismaalaste poolt toimuski peaaegu eranditult nende muljete järgi, mis nad suurmanöövritest olid saanud.

Prantsusmaal korraldati suurmanöövreid pealegi erilise pidulikkusega, ja kõikide maailma maade armeed

[1] Sinekuur — laisa-amet; heapalgaline koht. *Tõlk.*

pidasid vajalikuks nendele manöövritele oma esindajaid komandeerida. Oli ju meeldivaks meelelahutuseks sõita Pariisi, ja veel pealegi säärase «vastutusrikka» ülesandega.

1906. aastal omas see sündmus isegi erilist poliitilist tähendust, sest ta rõhutas demonstratiivselt äsjasõlmitud Prantsuse-Inglise sõjalist kokkulepet. Minul säilinud fotol, millel on näha grupp suurmanöövritel viibinud välismaisi esindajaid, istub esimeses reas kindral French, tulevane Briti vägede ülemjuhataja Esimeses maailmasõjas, kes oli saabunud Prantsusmaale terve delegatsiooni eesotsas. Temaga ühes reas istuvad järgmised kindralid: Belgia armee staabi ülem, Šveitsi armee staabiülem ja teised; teises reas — kolonelid ja kolonelleitnandid, kolmandas — majorid, päris üleval aga, neljandas reas — kaptenid, kelle seas paistab Vene esindaja kapten Ignatjevi väike, ühele poole viltu lükatud tallenahast müts.

Mind täitis mitte millegagi võrreldav uhkustunne — keset kogu seda sõjaväelist maailma Vene armeed esindada. Ehkki Mandžuuria lüüasaamised olid rängad, jäi Venemaa ikkagi Venemaaks, ja mitte keegi ei saanud tema suurust arvesse võtmata jätta. Ning mulle sai lõplikult selgeks, et kogu oma positsiooni eest välismaal võlgnen ma tänu mitte enesele, vaid oma suurele kodumaale. See tunne, mis tärkas minus juba mu välismaise teenistuse alguses, kaitses mind kõikide kõhklemiste vastu suurte revolutsiooniliste vapustuste päevil.

Kahjuks piirdus osavõtt kurikuulsatest suurmanöövritest vaid esindamisega: vägede juures väljal veetsime ainult üürikesed tunnid, ülejäänud aja aga olime tegevuses ükskõik millega, kuid mitte sõjandusega. Kord oli vastuvõtt vabariigi presidendi juures, kord lõunasöök linna raekojas, mille meile andsid «linnaisad» — ägedad Compiègne'i monarhistid, millise linna ümbruses manöövrid toimusid, kord ratsavõistlused, kord «teejoomine» kohalike suurilmadaamidega. Vaevu õnnestus liitlasarmee sõjalise ettevalmistuse iseloomulikke jooni tabada. Manöövreid juhatas kindral Michel, kes oli 2. korpuse komandör ja keda peeti üheks suuremaks sõjaväeliseks autoriteediks.

Eelkõige meeldis mulle, et jalaväge oli täiendatud tagavaraväelastega ja roodud viidud sõjaaegse koosseisuni. See lähendas olukorda tegelikkusele, mida ma mitte kunagi ei näinud Krasnoje Seloos, kus manöövritele toodi välja mitte roodud, vaid midagi nende taolist, koosseisuga kuuskümmend kuni seitsekümmend meest.

Väed olid teineteisest viidud suurte vahemaade taha ja nad manööverdasid tõeliselt, sooritades neljakümne versta pikkusi marsse ühes kestvate lahingutega; Krasnoje Seloos oleks juba ammugi lõpusignaal antud. Oli kohutav kuumus, suveriideid ei olnud, ning jalavägi, mundrid ja sinelid seljas — tõsi küll, lahtihaagitud kaelustega —, sooritas rännakuid kolonnide vähimagi pikaksvenimiseta, ilma ühegi mahajääjata. Lühikestel marsipuhkustel peatusid kolonnid maantee äärtel ja mehed puhkasid püssidele toetudes püstijalu. Raske oli uskuda, kui palju jõudu ja vastupidavust peitus nendes väikest kasvu, punaste pükstega, välimuselt tavalistes jalaväelastes. Oli näha, et neid oli juba noorest saadik hästi söödetud ja joodetud.

Kuid ei mingid materiaalse heaolu tingimused, mis näisid meie vene omadest palju paremad olevat, suutnud takistada revolutsioonilise vaimu — Vene 1905. aasta revolutsiooni vastukaja — sissetungimist ka selle armee ridadesse.

Sõjaväeliste agentide salgas ratsa tagasi tulles kuulsin ma jalaväelaste bivakist kostvat mulle tollal tundmatut «Internatsionaali» viisi! Seda laulsid valjusti, kuid mitte väga ladusalt rasketest päevarännakutest jõuetuks jäänud prantsuse tagavaraväelased.

«Mida nad seal laulavad?» küsis keegi uudishimulik välismaalane.

«See on üks revolutsiooniline laul!» seletas meid saatev prantsuse kindralstaabi ohvitser pisut kohmetult.

Euroopa väikeriikide ja Lõuna-Ameerika vabariikide sõjaväelised esindajad pahandasid ikka veel Prantsuse sõjaväes esineva distsipliinipuuduse üle. Kõigist valjemini arvustas pikalt ja laialt üleni kuldgaloonidega kaetud paks kolonel; mundri oli ta selga pannud ainult manöövrite puhuks, tavalisel ajal müüs ta Pariisis

angroo brasiilia kohvi. Sellest kirjust ja uhkesti riietatud salgast sõitsid eraldi mööda teeäärt kolm sõjaväelist atašeed: Saksa atašee major Mucius, Austria atašee kapten Szeptycki ja mina — tol ajal Vene sõjaväelise atašee ajutine kohustetäitja.

«Te võite arutada kuidas soovite, kuid ärge unustage, et prantsuse väikesekasvuliste soldatite vanaisad olid samuti revolutsionäärid, mis neid ei takistanud meid kõiki tublisti läbi peksmast. Kas pole tõsi, kallid kolleegid?» ütles kapten Szeptycki ning vaatas küsivalt mulle ja Muciusele otsa.

Maailmas ei leidu võitmatuid armeesid, ja tuletanud meelde Jenat, Austerlitzi ning Wagrami, ma ei protesteerinud.

«Jah,» jätkas Szeptycki, «mina muide olen niinimetatud rahvaarmeedesse usalduse kaotanud pärast kõike seda, mis mul tuli Mandžuurias tähele panna. Parimad Vene polgud kaotasid oma lahingulised omadused vanade tagavaraväelastega täiendamise tõttu. Tehnika kaasaegse arengu juures on kasulikum omada väiksemat, kuid parema väljaõppega armeed.»

Pärast säärast paradoksi tekkis minut üldist vaikust, ainult saksa major ei kannatanud välja ja vastas suurepärases prantsuse keeles iga sõna selgesti hääldades järsult:

«Noh, teil kõigil on õigus olemasolevat korda muuta nii kuidas soovite, kuid meie, sakslased, ei loobu üldisest sõjaväeteenistusekohustusest mitte kunagi. Armee — see on kool saksa rahvale. Ilma armeeta ei ole Saksamaad!»

Sõjaväelised atašeed on kohustatud välismaa armeede kohta andma erapooletu hinnangu, kuid millegipärast kalduvad nad enamasti otsima ainult puudusi. Meile, endistele mandžuurlastele nagu mina ja Szeptycki (tema tegi kogu sõja läbi Rennenkampfi eelväeosades), torkas eriti tugevasti silma Prantsuse sõjaväe taktikaline mahajäämus.

Vene-Jaapani sõda lammutas vanad eeskirjad ja lahingukorrad kogu maailmas, kuid mitte Prantsusmaal.

«Vaadake, Ignatjev,» pöördus Szeptycki minu poole,

binokliga Prantsuse diviisi rünnakut vaadeldes, «kuidas nad mööda lagedat välja jaokolonnides peale tungivad. Kui te oleksite sama vabalt võinud Liaojangi all Jaapani roode loendada, siis oleksite lahingu kindlasti võitnud.»

Need minu kolleegi sõnad meenutasid mulle muljet, mille ma olin saanud pärast oma ettekannet Prantsuse Sõjaakadeemias — möödunud Vene-Jaapani sõjast tehtud peamiste taktikaliste järelduste kohta.

Ettekande tulemus polnud mulle mitte täiesti soodne: keegi kindral teatas prantslastele omase autoriteetse ja samal ajal viisaka tooniga, et ehkki ta on oma noorele liitlasele huvitava ettekande eest tänulik, ei kavatse ta tema nõuannete järgi talitada.

«Jialgi,» ütles ta, «ei hakka Prantsuse armee kaevikuid kaevama, ta saab alati otsustavalt ründama ja ei alanda end kunagi kaitsele asumisega.»

See oli öeldud 1906. aastal. Meie õnnetud endised liitlased, nad jäävad alati enesele truuks, see tähendab — jäävad oma sõjalistes doktriinides kümnete aastate võrra maha. Kuu aega enne maailmasõja algust areteeriti üks mu husaarileitnandist sõber selle eest, et oli õppusel enesele lubanud oma eskadroni kaevikute kaevamisega tutvustada!

Suurmanöövritelt tagasi jõudnud, tajusin ma lõpptulemusena, et tunnen liitlasarmeed veel väga vähe, ja seepärast otsustasin maksku mis maksab näha mõnd väeosa tema igapäevases lihtsas töös, ning pärast kestvaid ja tungivaid nõudmisi õnnestuski mul end 4. ratsaväediviisi manöövritele sokutada.

«Peaasi on, et teie kolleegid sellest haisu ninna ei saaks,» pomises mulle 2. büroo ülem, «tumm» kolonel.

Vahetanud pintsaku välivormi vastu, sõitsin ma otsima oma diviisi, mis oli koondatud Argonnide kõrgustike rajooni. Siin oli kõik mulle uus. Meie õlgkatusega suitsutarede asemel koosnesid väikesed külad, millest mul tuli läbi sõita, osaliselt kahekordsetest, ajast tumedaks tõmbunud majadest, mis olid ehitatud kivist ja kaetud telliskatusega. Prantsusmaa kivi oli mulle kogu mu eluaja kadestusesemeks: ta hõlbustas iidsetest aegadest selle maa kultuurilist arengut; teda ei tulnud kau-

gelt otsida ja kusagilt kohale vedada; ta oli siinsamas, maas, sellest ehitati maju, mälestussambaid, linnu ja — mis kõige tähtsam — teesid. Tänu kivisillutisega teedele võis küla igal aastaajal linnaga läbi käia.

Prantsuse teedel on oma ajalugu. Võtame pika kitsa magistraali, mis sillutatud hiiglasuurte plaatidega; see on «*pavé du roi*» — Prantsuse kuningate aegne sõidutee. Või võtame Napoleon I aegse laiema maantee; suur korsiklane jõudis oma mõne valitsemisaasta kestel katta Prantsusmaa teedevõrguga ja tema poolt kehtestatud range klassifikatsioon on säilinud tänapäevani. Sooritades kord eksamit õiguse saamiseks Prantsusmaal autot juhtida, pidin ma eelkõige teadma, kellele tuleb ristteel sõidu eesõigus anda: sõidad mööda väikest kitsast kividega sillutatud või asfalteeritud teed — see on kommunaaltee (kogukonnatee), mida ehitavad, parandavad ja hoiavad korras elanikud ise; sõidad välja laiemale maanteele — see on departemangutee; aga kui juba satud musta kattega läikivale laiale rahvuslikule teele, mille mõlemale servale enamasti on istutatud puud, siis siin juba saad eesõiguse ristteedel kõikide teiste sõidukite ees. Teed — see oli esimene, mis mind Prantsusmaal vaimustas, ja süda kiskus kokku, mõeldes meie oma sõiduteede seisukorrale.

Leidsin diviisi staabi Argonnide mägismaale äraeksinud väikeses külas. Niipea kui hakkas valgeks lööma, ratsutas diviisiülem, üsna kuivetu hallipäine vanamees, puhastverd heleraudja mära seljas välja. Hobune ja ratsanik moodustasid üheskoos tolle seletamatu elegantse terviku, mis eristas prantslasi kõigist teistest rahvustest ratsaväelastest.

«Me ratsutame välja kogu päevaks. Kas te olete end einega varustanud?» küsis minult staabiülem, noor kolonelleitnant mustas mundris, valge kalevist kaelusega, mis eristas traguneid kürassiiridest, kes kandsid samasugust mundrit, kuid punase kaelusega. Selgus, et eine järele, mis koosnes saiast ja suitsusingitükist, tuli enesel naabruses asuvasse põiktänavasse sõita ja toidukraam võõrastemaja perenaise käest osta. Käskjalgu ei olnud; ohvitseridele hobused ette andnud, kappasid need oma eskadronide juurde. Hellitatud vene kaardi-

väelasele, liitlasarmee külalisele, näis niisugune kord karmina. Meil Tsarskoje Seloos küll nõnda ei tehtud! Kaardiväe ratsadiviisi ülema, husaar vürst Vassiltšikovi järel sõitis väike kinnine kahehobusevanker, ja igal õppuse vaheajal ütles külalislahke vürst pudikeelselt meile, oma käsundusohvitseridele:

«Härrašed, olge nii lahked!»

Vankri avatud klappuksel paistsid juba uhkelt madeirapudelid ja suured purgid musta kalamarjaga. Sel ajal, kui me kõik veidi einestasime, kargas «vastane» nagu kiuste mõnest metsast välja, tabas meid ootamatult, ja manöövrit tuli uuesti alata.

Argonnides algas õppus, nagu mulle näis, esimestest algteadmistest — eskadronide üksteise vastu suunamisega. Sellega tegelesime me eskadroni- ja polguõppustel, kuid Prantsuse kindral omistas väikeste allüksuste lahingu üksikasjade viimistlemisele suurt tähtsust. Need esimesed ratsarünnakud mitte siledat välja mööda, nagu see oli meil, vaid rasket murdmaastikku mööda tegid mulle selgeks, nii imelik kui see ka on, kogu Prantsusmaa sõdade ajaloo, prantsuse võitleja erilised iseloomuomadused. Helesinistes dolmanites husaarid ja ratsajäägrid erikarvaliste puhastverd araabia ratsude seljas tormasid hobuseid kannustades kõrgele õhku tõstetud mõõkadega vastu tragunite mustadele viirgudele, kes ettesirutatud kollaste bambuspilliroost piikidega nendele vastu kappasid. Nendel hetkedel olid nad tõepoolest niivõrd erutatud, et olid valmis kukkedena üksteise kallale sööstma, ja ohvitseridel tuli palašiga vehkides ammu enne kokkupõrget nende ägedushoogu peatada. Nõnda läksid rünnakusse Latour-Maubourg'i kürassiirid, Murat' husaarid ja need Marguerite'i Prantsuse ratsaväepolgud, mis hävisid Sedani all viimses kasutus katses Saksa suurtükiväe tulerõngast purustada. Nendest eemal seistes ja seda kangelastegu silmitsedes olevat elatanud keiser Wilhelm I pisarateni liigutatult hüüatanud:

«Oh, *les braves!*» («Küll on vaprad mehed!»)

Õppus arenes järk-järgult, minnes eskadronide manöövritelt üle polkude ja brigaadide manöövritele, ning kestis kahe-kolme tunni asemel, nagu tehti meil,

peaaegu kogu päeva. Vaheaegadel tegi kindral, juhtides tähelepanu vigadele, mõnikord päris julgeid järeldusi ning taskust eeskirja võttes lisas ühtesoodu:

«See, muide, vastab täiesti nii- ja niisuguse paragrahvi kui mitte tähele, siis vaimule!»

Ei märganudki, kuidas see väikest kasvu kindral mind vaimustama hakkas. Ta osutus vabamüürlaste vaenlaseks, mis tollal tähendas peaaegu poliitilist ebaustavust. Hiljem sain teada, et talle ei antud kõrgemat kohta ning ta vallandati teenistusest «vanusepiiri kättejõudmise» ettekäändel.

Juba siis, manöövritel, selgusid mulle, kõrvalisele pealtvaatajale, põhjused, mis otse maailmasõja alguses, selle sõja esimestel päevadel Prantsuse ratsaväe tõupuhtuselt võrdlematu hobukoosseisu hävitasid: mehed ei tulnud kogu päeva kestel hobuse seljast maha, ja kui mina vene eeskirja järgi iga pikema peatuse puhul hobuselt maha tulin ning teda ratsuteidpidi kinni hoidsin, siis ohvitserid muigasid ja seletasid, et prantsuse hobused on küllalt tugevad, et oma seljas taluda isegi niisugust kürassiiri nagu mina. Hobuseid ei joodetud mitte kordagi, ning isegi väikestest jõgedest ja ojadest ülemineku ei tulnud kellelegi pähe silla asemel koolme kaudu minna, et neid joota.

1914. aastal hävis suurem osa kindral Sordet' ratsaväe hobustest janu ja liigväsimuse tõttu. Teisel osal hobustel olid totra sadulduse tulemusena seljad katki. Higisõba asemel pandi sadula alla sinine hobusetekk, mis igal sadulasse istumisel vasakule nihkus.

Me vahetasime iga päev ööbimiskohta ja ma sain oma «*billet de logement*'i» (majutamispileti). Täna on minu korteriperemeheks vana talumees. Lävel tuleb mulle vastu veel päris kõbus perenaine, tume kleit seljas ja valge tanu peas. Mulle määratud toa sisustus meenutab oma sisseseadelt keskmise palgaga vene ametniku korterit. Punase puuvillase sametiga polsterdatud vanaaegne mööbel, väikesel heegeldatud pitslinaga kaetud ümmargusel pähklipuust laual mingisugune suur kohmakas siidabažuuriga lamp, kamina kohal aga — tingimata vajalik ese — vanaaegne, juba täiesti tuhmunud peegel. Kõige olulisem luksusese — lai kahe inimese

voodi jämedakoeliste ning hiiglasuurte lõuendist palakatega ja värvilisest riidest sulgkotiga.

Rihmu eneselt maha võttes märkasin nurgas mingit läikivat eset ning ei uskunud oma silmi — see oli kõrge, vasega löödud, kahepäise kotkaga kaunistatud sõjaväetrumm. Tiibade kuju järgi otsustades kuulus see kotkas Aleksander I ajajärku; mida kauemini Vene impeerium eksisteeris, seda ümaramaks ja inetumaks see-kotkas läks, muutudes Nikolai II valitsemisajaks mingisuguseks laiaks litsutud ja kitkutud kanapojaks.

«C'est un tambour russe! Nous le conservons précieusement et nous l'avons placé dans votre chambre avec l'espoir, que cela vous ferait plaisir!» [1]

See oli mõne Vene jalaväepolgu vana lahingukaaslane, oli ühes polguga rännanud Moskvast Pariisini, andnud häiret, löönud kogunemissignaale, teinud jubedat põrinat läbi kadalipu ajamisel, kuid oli löönud ka «Sõjakäigule!» — tseremoniaalmarssi kogu Euroopa imetlemiseks. Ja nüüd, kaotanud oma trummimehe, kes oli langenud lahingus või surnud tüüfusesse, mis tappis 1814. aastal nii palju vene soldateid, seisad sa siin selles Argonnidesse äraeksinud Prantsuse külakeses sõjalise reliikviana juba ligi sada aastat. Siin ei häiri sa kedagi ja oma läikiva välimusega valmistad isegi paljudele sugupõlvedele rõõmu. Kodumaal poleks sa ammu juba mitte kellelegi tarvilik olnud ja mitte keegi poleks vaevaks võtnud sinu vaske pühapäeviti puhastada! On rõõmustav elada päevadeni, mil hakatakse vanaaegseid esemeid hindama, hakatakse aru saama, et hingetusse metalli või puusse on mõnikord talletatud kallid mälestused meie esivanemate kangelastegudest, nende poolt läbielatud muredest ja rõõmudest.

Järgmisel päeval tõi mu *«billet de logement»* mind erus oleva jalaväekapteni väikesesse, ajast tumedaks tõmbunud kivimajakesse. Meie ilmumise puhul puhtasse pintsakusse riietunud, ahtake punane Auleegioni ordeni lindike nööpaugus, alustas mu peremees minu vastuvõttu oma valduste näitamisega, mis koosnesid suurest

[1] See on vene trumm! Me oleme ta tervena alal hoidnud ja paigutasime teie tuppa lootuses, et see teile head meelt valmistab!

puuviljaaiast ja pisitillukesest, kuid ideaalselt korrastatud köögiviljaaiast, mis oli ilma ühegi umbrohuta, ilma ühegi lohuta maa sees. Iga aasta võtab ta sealt kaks-kolm saaki, millest jätkub talle enesele ja tema abikaasale kogu aastaks. Ta saadab väärtuslikke pirne «düšess» Nancy'sse müügiks, ja see koos pensioniga moodustab tema tagasihoidliku aasta-eelarve. Töömeest ja hobust vajab ta ainult kevadel vaheltharimiseks, ja sedagi kõigest kaheks päevaks. Lehma lüpsab ta ise. Oma küla elanike hulgas säilitab ta oma kaptenliku väärikuse, istudes õhtuti kohvikus. Seal, pitsklaasitäie konjaki ja tassi kohvi juures, tegeleb ta «kõrge poliitikaga», olles meie viimase riigilaenu kahe pileti omanikuna Prantsuse-Vene liidu pooldaja.

Selle kapteni elulugu on lihtne. Veerand sajandit tagasi, teeninud välja allohvitserini, lõpetas ta Saint-Maixent'i ohvitserikooli, mis seadis ta küll madalamale ohvitseridest, kes olid lõpetanud Saint-Cyr'i sõjakooli, kuhu sattusid rikaste vanemate pojad. See oli ka tema teenistuses aeglase edasijõudmise põhjuseks, ja kui ta oli üle kümne aasta roodu juhtinud, jõudiski ta välja vanusepiirini. Kodukülasse tagasi tulnud, harjus ta oma seisukorraga täielikult, loeb vahetevahel, nagu iga intelligent, kohalikku radikaalsotsialistide ajalehte, pühapäeviti aga lilla kaanega ajakirja «Mercure de France»; järgmisel aastal loodab ta saada meeriks [1], vanaduspäevade eel — isegi «*conseiller général*'iks» (departemangunõukogu liige, valijamees rohkearvulistel valimistel), ja nii tühine ning huvilage kui selle tagasihoidliku mehe elu oligi, näis ta vene ohvitseride elukorra ning pretensioonidega võrreldes mulle tollal ikkagi sümpaatsena. Kaptenigaloonidega mees ei häbene oma tagasihoidlikku päritolu, armastab oma sünnikohta, oma küla inimesi, ei põlga füüsilist tööd, ei lähe põhja, oskab tagasihoidlike sissetulekutega elada mitte ainult ilma võlgadeta, vaid isegi midagi ka vanaduspäevadeks säästa.

---

[1] Meer (prants. k. *maire*) — Prantsusmaal maa- või linnakogukonna eestseisja, valitakse kogukonna nõukogu poolt 4 aastaks. *Tõlk.*

Poonitud põrandaga, puhvetkapi ja lauaga väikeses söögitoas rippus klaasi all raamis tema valge Auleegioni orden ajaga pleekinud punase lindikese otsas. «*Honneur et Patrie*» (au ja kodumaa!) — see on ordeni tagaküljele graveeritud pealkiri. Raske oli seda meenutada 1940. aastal! ...

Manöövrite viimasel päeval vajus raskekaaluline segavereline hobune, kelle üks polgukomandör oli mulle laenanud, täisgalopil pikali nagu tundetu lihahunnik. Sügavalt küntud mullale kukkumine toimus pehmelt, ja ratsapüksid tolmust puhtaks löönud, jõudsingi omadele varsti järele. Kõik tegid näo, nagu poleks minu kukkumist märganudki, keegi isegi polnud huvitatud, et küsida, kas see «nimekas välismaalane» pole haiget saanud, kuid selles just ratsaväe etikett seisiski. Järgmisel hommikul, tundi kaks enne õppusele sõitu, koputati kloostrikongile, kus ma seekord ööbisin, ja sisse astus mehine tragun; ta võttis valveseisangu, tõstis käe «prantsuse moodi» — peopesaga väljapoole — peakatte juurde ja raporteeris:

«Härra kindral saatsid küsima, kuidas kapten end tunneb?»

Nagu teada, annab kukkumisel haiget saanud koht end tunda alles järgmisel päeval.

Õhtul ma juba jätsin hüvasti kindraliga ja tema staabi ohvitseridega, kes olid mind oma tagasihoidlikkusega kütkestanud. Nad ei kandnud ei akadeemilisi märke ega akselbante, sest kindralstaabi ohvitserid olid Prantsusmaal korporatsioonina ära kaotatud, kuna neid peeti 1870. aasta lüüasaamise peasüüdlasteks. Kõrgema sõjakooli lõpetanutel ei olnud teenistuses eesõigusi, nad pöördusid rivisse tagasi ja, saanud diplomi, suunati tööle staapidesse. Õppustel kandsid nad varrukal vahekohtuniku sideme taolist siidpaela. Mundri lihtsus ja võrdõiguslikkus teiste ohvitseridega tegid siin võimatuks selle vaenu kindralstaabi ohvitseride vastu, mis valitses Vene sõjaväes.

Arvasin, et pärast neid manöövreid ei kuule ma iialgi enam oma ajutistest prantsuse sõpradest. Kuid ma eksisin — prantslased osutusid väga meelespidajateks. See omadus ja nende viisakus tõid lohutust mitte üksnes

mulle, vaid kogu meie perekonnale rasketel päevadel pärast isa traagilist kaotust: mõne kuu kestel olid minu manöövrikaaslased saatkonna kaudu mu aadressi üles otsinud ja saatsid mulle kaugesse ning tundmatusse Peterburi kirjad kaastundeavaldusega.

Viisakus kergendab ja kaunistab inimeste suhteid.

KOLMAS PEATÜKK

SÕJAVÄELISE AGENDI ARGIPÄEV

Sõidan manöövritelt tagasi. Õist pimedust lõikava «*rapide*'i» (kiirrongi) aknast paistab kuskil eespool vaatepiiril tulekuma. See on Pariis. Seal on arvutud väikesed restoranid sel tunnil juba külastajatest tühjad, päevasest rüsinast puhkavate inimeste hulgad on vallutanud kohvikute laiad terrassid. Kesköökś Pariis juba uinub, ning ainult välismaa turistid jätkavad Montmartre'i kabareedes šampanja eest pöörase hinna maksmist. Montparnasse ei ole tol ajal veel moes: ainult kohvikus «De la Rotonde» on kauaks istuma jäänud mingisugused kaasmaalased — vene emigrandid, salapärased inimesed, räägitakse — revolutsionäärid.

Kohvik on iga pariislase — nii rikka kui vaese — igapäevase elu lahutamatu ning peamine osa ja just seepärast ei ole ei sõjad ega revolutsioonid suutnud kohvikut tuhaks muuta. Astuda kohvikusse, mis on sinu majast, kantseleist, tehasest mõne sammu kaugusel, kohata seal alalisi külalisi, kes ammu on sinu sõpradeks saanud, teada saada kohalikke ja poliitilisi uudiseid, teha mõni kaardipartii või mängida malet, talvel soojendada end klaasitäie kuuma kohvi või pitsi konjakiga, suvel aga juua klaas limonaadi, lõpuks veidi istuda üksinduses, ehitada tulevikuplaane, meenutada minevikku, kuid peaasi, unustada nukker olevik — vaat milles on Pariisi kohviku võlu ja Pariisi tänavaelu saladus, selle elu, mis Pariisi eraldab maailma teistest pealinnadest.

Mööda öösel tühjaks jäänud linna laiu tähtsamaid tänavaid liiguvad tasa kesklinna suunas hiiglasuured

kahe rattaga veovankrid, millele oskuslikult on kokku laotud määratu suured kuubid — punased, valged, rohelised; need on nii tohutud, et kõrge hästitoidetud perše-roni hobune koos oma traditsiooniliste väga kõrgete rangidega näib maimukesena, hobusemeest aga pole nähagi. Tunni või kahe pärast on sajad tonnid porgandeid, kapsaid ja murulauku ühtlaste virnadena üles laotud piki tänavaid ja väljakut, mis ümbritseb keskturgu — «halli» (*Halles*) —, apla, mitme miljoni elanikuga linna «kõhtu».

Kella viieks hommikul on kõik turule veetud kaubad hinnatud, kella seitsmeks enampakkumisel hulgihinnaga maha müüdud, kella kaheksaks restoranide ja kaupluste peremeestele poolhulgihinnaga edasi müüdud, kella üheksaks aga on nende ülejääk hiljaks jäänud koduperenaistele jaehinnaga ära antud.

Siin puhkavad inimesed päeval ja töötavad ainult öösel. Tol korral ei võinud ma arvata, et sellelesamale turule hakkavad tulema ka minu lihtsad korvikesed pisitillukeste kallihinnaliste šampinjonidega, mida ma rasketel puuduse- ja üksilduseaastatel kasvatasin.

Ümber selle poolpimeda salapärase väljaku, mida piiravad inetud tumehallid galeriid, helendavad lahkelt väikeste odavate öörestoranide tulukesed, kus laadijad, hobusemehed ja tänavapühkijad savipotikestes keedetud sibulasupiga oma keha kinnitavad ja punast «*pinard*'i» klaaside viisi peale joovad. Koidu eel ilmub kohale ka päeval töötav rahvas, sonid peas. Toetudes küünarnukiga letile, nõuavad tööleminejad klaasi kuuma kohvi ja lisaks pitsi konjakit; kuid äkki tormavad sellesse töötavasse maailma mustades frakkides ja tärgeldatud päevasärkides mehed, helkivate briljantidega mitut masti daamid käevangus — sõit «halli» kuulub ka Montmartre'ist tüdinenud logelejate öiste lõbustuste programmi; nemadki tahavad sibulasuppi proovida. Taolistele sõitudele panid pariislased nimeks «*la tournée des grands ducs*» (suurvürstide ringisõit), mis juba iseenesest räägib sellest kurvast kuulsusest, mis oli nii omane Romanovite perekonna liikmetele.

Üks leidlik väikese kohvik-restorani peremees organiseeris isegi spetsiaalse vaatemängu, mis oli kalkuleeri-

tud sääraste külastajate maitset silmas pidades — «apašide tantsu». Kavaler samasuguses ülikonnas ja samasuguse soniga nagu töölisel, kes naaberlauakese juures veini joob, kord pigistab kirglikult õrna valssi tantsides sasitud juustega ja punase salliga neiut, kord paiskab ta armukadedusehoos põrandale, kägistab, piinab. Daamid on hirmul: korraga ehk võtab selline apašš kätte ja rebibki temalt eneselt briljantdiadeemi peast või pärlikee puuderdatud kaela ümbert.

Päev algas vara mitte ainult tööliskvartalites, vaid ka rikastes linnaosades. Juba kell seitse hommikul kostavad läbi minu poissmehekorteri avatud akna Champs-Élysées' avenüül köögiviljamüüja okariini õrnad helid. Tänavale on juba tulnud kojamehed, kes kummivoolikust sel tunnil rahvavaeseid väga laiu trotuaare pesevad. Riietun kiiresti ratsutamisülikonda — musta, taljest kitsasse žaketti ja helehallidesse bridžidesse [1]. Välisukse ees juba ootab helehall närviline segavereline normandia hobune, ning mõne minuti pärast galopeerin ma üht Boulogne'i metsa varjulist pehmet teekest mööda. Kerge uduvine, mis ennustab palavat päeva, pehmendab maaliliste saarekeste ja tiikide kallaste kontuure. Hingad vabalt ja muretult. Mandžuuria väljad on unustatud, raskele Peterburi õhkkonnale aga ei ole tahtmist mõtelda.

Hommikune ratsutamine andis peale mõnu ka ainsa võimaluse sõjaväelise maailmaga tutvusi sobitada sel lihtsal põhjusel, et ohvitserid panid ainult sellel tunnil sõjaväevormi selga ja et hommikune ratsasõit oli kohustuslik kogu Pariisi garnisonile, alates staabiülemast kuni kõige tagasihoidlikuma arsti või intendandini. Kella üheksaks hommikul pilt muutub, ja kindralite mustade husaarikuubede, husaaride helesiniste dolmanite ning jalaväelaste punaste pükste asemel näed metsateedel armunud paarikesi, kelle riietel pole enam põrmugi sõjakat välimust. Vanad ja noored kord lobisevad, sõites langetatud ratsutitega sammu, kord galopeerivad, hoobeldes üksteise ees oma puhastverd hobuste laia ühtlase allüüriga. Hommikusele jalutussõidule ilmub peaalleele

[1] Bridžid — ratsapüksid. *Tõlk.*

ka neljahobuserakend, hobused rakendatud üksteise järel määratu kõrge «*mail-coach*'i» ette, mis meenutab vanaaegset postiomnibussi; on näha ka kõige mitmekesisemaid rakendeid, mille hulgas paistavad silma reipa käiguga orlovi traavlid, keda Venemaalt nende oma peremees, logeleja vürst Orlov, Pariisi veab.

Nüüd pole Boulogne'i metsas enam midagi teha; tarvis on koju rutata, sest laiu šosseeritud avenüüsid mööda saab traavi sõita; Napoleon III, nagu teada, laskis revolutsiooniliste tänavavõitluste kartusel kivisillutise, kus võimalik, asendada kiviprügiga.

Kodus võtab mind vastu noor prantslasest toapoiss. Ta valmistas mulle vanni ja kohvi, korter on juba koristatud, tolm hoolikalt pühitud; ta hakkab tulijatele ust avama, täpselt kell kaksteist läheb einestama, tuleb tagasi kell kaks, viib nimekaardid linna mööda laiali, täidab muid ülesandeid, paneb õhtuks fraki valmis, kuid täpselt kell kaheksa juba läheb üles oma tuppa, pidades tööpäeva lõpetatuks. Kui mulle meenusid meie öösel ülesäratatud unised tentsikud, näis see kord mulle progressina.

Töö algab rohkearvuliste ajalehtede läbivaatamisega. Hoopis teine lugu oli Venemaal: näis, nagu oleksid «Novoje Vremja» ja «Russki Invalid» juba kõik ära öelnud. Alates kella kümnest hakkavad külastajad tulema. Vene ohvitserid tunnen ma juba läbi akna ära: isegi sooja ilmaga häbenevad nad käia ilma palituta, mis, muide, tingimata on hernerohelist värvi. Soliidse rühi, suurte põsenukkidega näo ja musta juuksesalgu järgi pole tsiviilpintsaku all raske ära tunda doni jessauuli. Ta ei räägi sõnagi prantsuse keelt ja ei suuda ka ise seletada, kuidas võis talle pähe tulla oma puhkus Pariisis veeta. Ta arvab, et sõjaväeline agent on kohustatud talle linna näitama, nagu oleks Pariis seesama mis mõni Doni staniitsa.

Juhuslikult oli mul sel päeval kauge vaikse Doni esindajale midagi näidata — kell kaks päeval pidi Suurtel bulvaritel karnevali rongkäik toimuma. Tuttavate pariislaste nõuande järgi oli seda vaatemängu kõige mugavam imetleda, hõivates väikese laua Madeleine'i ümbruses mõne restorani teise korra akna juures.

Kolmas vabariik ei olnud unustanud neid retsepte, mis talle olid pärandanud muistne Rooma ja Prantsuse revolutsiooni esimesed aastad. «Leiba ja vaatemänge!» — see oli kõik, mida «pööblile» vajalikuks peeti, kusjuures karnevalitaolisi rahvalikke vaatemänge korraldati peaaegu nagu riiklikke üritusi, milles peamist osa etendas tolleaegne politseiprefekt — pariislaste järjekordne ebajumal — härra Lepine.

Kui Concorde'i väljaku poolt pikk rida karnevalivankreid nähtavale tuli, näis arusaamatu, kuidas võis ta edasi liikuda lõbusas ja käratsevas rahvamurrus, mis selleks hetkeks oli ummistanud mitte ainult kõnniteed, vaid ka sõidutee. Keegi ei pidanud korda ja kokkupõrked näisid olevat vältimatud. Kõige rohkem häiris see minu jessauuli: kuidas tullakse toime ilma kasakateta, nuutideta või vähemalt kardavoide käratusteta: «Laiali minna! Kõrvale astuda! Teed anda!»

Saladus selgus varsti. Protsessiooni ees käis väikest kasvu hallijuukseline, väikese panthabemega mees, must saterkuub seljas ja vabariigi kolmevärviline lint üle õla. Ta hoidis käes läikivat siidist torukübarat, tervitas lahkelt, tegi igale poole kummardusi. See oligi Lepine!

Talle järgnes väike grupp tumesinistes mundrites politseiagente, kepid[1] peas. Kogu aeg eraldus sellest grupist paarispiilureid, et eemaldada neid pealtvaatajaid, kes ei talitanud üldise eeskuju järgi ega vabastanud küllalt kiiresti teed hallijuukselisele vanamehele.

«*Vive Lepine!*» kuuldus rahva hulgast hüüdeid. Nähtavasti hindas rahvas seda osavat võtet, millega prefekt oma vägevust ja kartmatust tõestas.

Vaatemäng ise valmistas mulle pettumuse. Halvasti maalitud maketid olid võõrad silmale, mis juba oli harjunud hindama mõõdutunnet Pariisi teatrite ja varieteekohvikute elegantsis. Ainult naeratavad noorukesed neiud olid meeldivad. Ühed kandsid restoranipidajate vankril valgeid lühikesi kokakuubesid ja mütse, teised Pariisi lillemüüjate vankril roosipärjakesi. Oli selge, et karnevali tseremoonia organiseerisid kaupmeeste sündikaadid selleks, et elegantset reklaami teha. Kevadine

[1] Kepi — kerge vormipeakate. *Tõlk.*

päike soojendas hästi, Madeleine'i lilleturg kirendas eredalt ja midinetid vadistasid lõbusalt. Elust tüdinenud rikastest pariislastest ei turgatanud kellelegi pähe sellistel päevadel bulvaritele väljuda.

Mõne päeva pärast teatati mulle, et Lepine'ist on väga huvitatud üks meie kaasmaalane, kellel oli tekkinud soov põhjalikumalt süveneda selle vanamehe elusse.

Hakkas moodi minema inglise komme kutsuda tuttavaid kella viieks teed jooma, ja kord ühel säärasel vastuvõtul ilusas daami salongis kutsuti mind saatkonnast telefoni juurde ning paluti viibimata politseiprefektuuri minna: oli vaja üht meie kindralit arestist vabastada.

Tõusnud laia ja, nagu kõikides prantsuse kroonumajades tavaline, sünget ning mustunud treppi mööda üles, kohtasin ma teisel korral politseiametnikku, kes mulle üle andis prantsuskeelse nimekaardi:

SKUGAREVSKI

Kindralstaabi kindral
VIII armeekorpuse komandör

Seda perekonnanime kuulsin ma lapsepõlves tihtilugu, kui isa oli kaardiväekorpuse staabi ülem, Skugarevski aga 1. kaardiväediviisi staabi ülem. Minuti pärast astus tuppa pikk, kõhn, sale, pika halli põskhabemega ja üsna karmi ilmega vanamees. Mina, võtnud torukübara aupaklikult maha, tõmbusin sõjaväeliselt sirgeks ja raporteerisin oma teenistuslikust seisundist. Hallis kohmakas pintsakus vanamees võttis samuti «valveseisangu», ulatas käe ja vabandas niivõrd lahkelt, kui võis, oma hooletuse pärast.

«Andestage,» ütles ta, «et puhkusel viibides jätsin teile kui sõjaväelisele agendile visiidi tegemata.»

Niisuguse sõjaväelise viisakuse oli vene ohvitseride noorem generatsioon ammugi kaotanud.

Selle «melodraama» osaliste edasisest küsitlemisest selgus, et Skugarevski oli isiklikult politseiprefektuuri ilmunud, oma nimekaardi esitanud ja palunud, et talle

näidataks esiteks prefekti töökabinetti, siis tema erakorterit, kuid kõige rohkem tundnud ta huvi, kui palju Lepine palka ja «päevarahasid» saab. Hämmeldunud ametnikud, arvestades liitlasmaa kindrali kõrget ametikohta, olid tema soovid täitnud, ent kui meie vanamees oli tahtnud ka Lepine'i magamistuppa kobida, siis tekkinud nendel kahtlus ning nad olid viisakalt vabandades palunud «oodata», kuni meie saatkonnast juhendeid saavad.

«Ma ei kavatsenud midagi halba,» seletas Skugarevski. «Ma lihtsalt tahtsin näha, kuivõrd tagasihoidlikult elab niisugune mees nagu Lepine, et paljastada meie kubernere, kes minu arvates elavad liiga luksuslikult ning ei pälvi seda raha, mis nende peale kulutatakse.»

Intsident oli lahendatud.

Sõjaväelise agendi ametikohuste täitmine ohvitseri poolt, kes äsja oli saabunud sõjaväljalt, ei võinud Prantsuse rahandusmaailmas märkamatuks jääda. Erksus ja tähelepanelikkus on iga rahamehe tähtsamaid omadusi, ja nende kolmanda vabariigi telgitaguste valitsejate huvi Venemaa vastu ei võinud nõrgeneda. Saksamaa vastu suunatud sõjalise liidu ettekäändel olid need härrad liiasti harjunud «Venemaale antavate laenudega kaks korda aastas pügama» alandlikke lambaid — laenutellijaid — ja panema oma taskutesse lõviosa tellimise järgi sissemakstud summadest. Selleks oli tarvis igasuguste abinõudega luua usaldus Venemaa vastu tuhandete väikeste laenupaberite omanike juures. Poodnikud ja rantjeed pidid uskuma tsaarivalitsuse krediidivõimesse.

Seda tulutoovat ettevõtet juhtis üks tõeline salanõunik, kes iga piduliku sündmuse puhul pani enesele üle õla Valge Kotka (üks kõrgemaid Vene ordeneid) tumesinise lindi. Kes Pariisis küll ei tundnud seda autoriteetset finantsisti, Prantsuse ülikooli doktorit, Vene rahandusagenti — Artur Rafalovitšit!

Saatkonnaga arvestas see vanamees vähe, ja mina olin väga imestunud, kui sain temalt kutse lõunasöögile. Välismaal saadetakse kutsed kätte varakult, kas päev või mõnikord ka nädal varem, ning juhuslikult langes see lõunasöök ühte I Riigiduuma laialisaatmise päevaga. Lõunasöök oli «poissmehelik», s. t. ilma daamideta, ning

ma osutusin Pariisi tuusade seltskonnas kõige nooremaks ja ainsaks sõjaväelaseks. Mulle sai selgeks, et Rafalovitšil oli soov näidata oma sõpradele Vene-Jaapani sõjast osavõtjat. Ent Kuropatkinist polnud tarvis jutustada: lõunasöögi ajal oli vaja kindlaks teha Vene laenupaberite languse suurus börsil uue «Vene konstitutsiooni» esimese jämeda rikkumise tagajärjel. Konstitutsiooniks nimetasid nad «17. oktoobri manifesti».

«Kuid minu arvates,» tähendasin ma aralt, «ei muutu meil seetõttu midagi,» ja tundsin kohe, kuidas neid täissöönud ja veinist punaseks läinud nägudega frakkides augureid[1] noore sõjaväelase naiivsus imestama pani. Kuid nad said karmilt karistada: inglased, nagu alati, olid paremini informeeritud ja Pariisis toimunud väärtpaberite järsku langust kasutades teenisid järgmisel päeval kümneid miljoneid.

Artur Rafalovitšil oli finantsmaailmas küllalt palju vaenlasi, kelle hulgas tähtsamaks kujuks oli parun Jacques Ginsburg. Ginsburgi isa — pankur — oli saanud paruni tiitli, nii imelik kui see ka oli, Aleksander II-le osutatud teene eest. Viimane, sobitanud armuloo oma abikaasa kojaneitsi vürstitar Dolgorukajaga, sigitas temaga kaks last, pärast lesestumist aga astus neiuga morganaatilisse abiellu ja andis talle vürstinna Jurjevskaja tiitli. Selle keeruka intriigiga seotud kulud olid nii suured, et isegi abivalmis kojaminister krahv Adlerberg ei osanud neid vahetult riigieelarvesse kanda. Just siis juhtuski käe alla Ginsburg-senior, kes korraldas keisrile esimese nii-öelda «Prantsuse laenu». Tema pojasse Jacques Ginsburgisse, kes sai kasvatuse Peterburis, oli istutatud aukartus teda ümbritseva kassikulla, kannustekõrina ja husaaridolmani vastu. Ilus, sihvakas noormees astus junkruna «eeskujulikku» ratsaväe-eskadroni, ülendati ohvitseriks, võttis osa Türgi sõjast. Oli huvitav vaadata, millise ehtsa uhkusega see tüsedaks läinud, kuid sõjaväelise lihvi säilitanud pankur Vene saatkonda vastuvõttudele ilmus, lahinguorden Pariisi fraki nööpaugus. Kohmakas Rafalovitš ei olnud suuteline

[1] Augurid — rooma preestrite kolleegium, kellelt tähtsamate riiklike toimingute eel alati nõu küsiti. *Tõlk.*

Ginsburgiga võistlema seltskondlikes kommetes, mis avasid pääsu diplomaatilistesse salongidesse.

Diplomaatilised sidemed tõukasid Ginsburgi kõige riskantsematele operatsioonidele. Osalt inglaste survel, peamiselt aga suurest ahnusest oskas Ginsburg Mandžuuria sõja kõige hoogsamal etapil Jaapanile laenu organiseerida. See andis tema vastu Rafalovitši kätte trumbi, mis samal Ginsburgil siiski ei takistanud 1906. aastal veel suurema eduga osa võtta Vene laenu realiseerimisest. Tal oli tarvis kõik rattad käima panna, ja arvatavasti mitte ilma tagamõtteta ka minuga Prantsusmaal maksva kombe järgi tutvust sobitada, kutsudes mind järgmisel päeval «Voisin'i»[1] einele. Nõnda nimetati restorani, mis tol ajal oli kuulus oma parima köögiga, peamiselt aga — veinikeldriga. On huvitav, et mida šikim oli restoran, seda tagasihoidlikumad, hubasemad, kuid ka mustemad olid ta ruumid: prantslased ei sallinud suuri saale, suuri teatreid. Pimestav toredus säärastes asutustes oli meeltmööda sakslastele, eriti aga ameeriklastele. Maailmasõda muutis Pariisi välimuses palju. Kadus ka «Voisin». Pole enam ka «logaritmide tabelit», millise hüüdnime ma kunagi andsin veinikaardile, mille klientidele ulatas hall paljaspäine «*sommelier*» (veinikallaja). Erinevalt valgete põlledega teenritest oli tema põll sinine — see värvus ei lasknud tolmusesse veinikeldrisse tehtud matkade jälgi kohe märgata. Kaardi vertikaalsesse veergu olid märgitud bordooveinide nimetused, mis oma kvaliteedilt jagunesid neljaks «*cru*'ks» — grupiks, horisontaalsesse aga — veinide väljalaskmise aastad kuni kolmekümne aasta vanuseni; veergude lõikumisel moodustunud ruudukestes olid näidatud hinnad alates viiest kuni saja frangini pudel. Igaüks võis valida enesele veini, lähtudes selle sordist, väljalaskmiseaastast ja hinnast, nii kuidas kellelegi sobis. Minu sünniaasta veinid olid eriti hinnas (1877. aasta oli XIX sajandi üks kõige päikesepaistelisemaid, veinitööstusele kõige soodsamaid aastaid).

«Seletage mulle, palun,» küsisin ma eine ajal Ginsburgilt, «mis sunnib igasuguses vanuses ja seisuses

[1] *Voisin* — eestikeelses tähenduses: naaber. *Tõlk.*

pariislasi varahommikust alates seisma peaaegu iga väikese panga või pangakontori ees järjekorras, et saada õigust sinna sisse maksta oma viimased krossid? «Vene laen! Vene laen!» kordavad nad üht ja sama. Kuid meie ju kaotasime sõja — kas nad tõesti püüavad meid aidata?»

«Kui naiivne te olete,» vastas mulle Ginsburg. «Venemaast on neil kujutlus, missuguse nad on saanud hommikusest ajalehest. Käesoleval ajal on pärast Vene konstitutsiooni puhul toimunud juubeldust kõik «headmõtlevad» ajalehed aru pähe võtnud ja hakanud meie näpunäidete järgi Vene laenupaberite omanikke hirmutama Vene anarhiaga, millest võib päästa ainult tsaarivalitsuse sõjaline võimsus. Meie, pankurid, teame väga hästi, mida Nikolai II väärib, kuid teda on tarvis toetada, ta on meile vajalik teie maaga finantssidemete arendamiseks. Teie ei mõista, mis hiilgav tulevik teda ootab. Vene väärtpaberite omanikke aga huvitab lõppude lõpuks ainult kupongide korrapärane tasumine ja uue tellimise järgi suurema aastaprotsendi saamine. Kui te kahtlete, astuge sisse «Crédit Lyonnais'sse». Seal näete hommikust õhtuni mehi ja naisi, kes erisaalis väikeste lauakeste taga istuvad. Igaühel on käes kodunt kaasatoodud käärid, millega nad püha talitust — järjekordsete kupongide äralõikamist — sooritavad.

Pealegi,» lisas Ginsburg autoriteetselt, «lastakse laen välja märksa alla nominaalhinna, ja see on väga kasulik. Teil, kallis kapten, jääb üle ainult aidata meid mõnede ajakirjanikega vestelda, et rahustada neid Vene sõjaväe tugevusega. Mina olen ju endine junkur ja võin jutustada hiilgavast Marsi väljaku maiparaadist . . .»

Parunid Ginsburgid olid siiralt harjunud prantsuse rahvast alandlikeks lammasteks pidama, olid harjunud hädaohtu nähes jaanalinnu kombel pead liivasse pistma, sulgema silmad selle võimsa vastukaja ees, mille Vene 1905. aasta revolutsioon prantsuse töölisringkonnis esile kutsus.

Pariisis polnud selles raske veenduda ega olnud vajadust, nagu Venemaal, agulitesse ja tehastesse sõita. Kodus elades ma ainult kuulsin töölistest, Pariisis

1906. aastal ma viimaks nägin neid oma silmaga, ja mitte kord ega kaks korda.

Tavaliselt laupäeviti, pärast töönädala lõppu, voolasid politseile ja võõrale pilgule märkamatult sonimütsidega ja sinistes pluusides mehed aegamisi linna keskkohta: Avenue de l'Opéra'le ja Place de la Bourse'ile. Rahvahulk kasvas kiiresti, ja börsihoone laiadele astmetele ronisid mingisugused kõnemehed, kes rääkisid ja tugevasti žestikuleerisid; neid võis kuulata kohviku akende kaudu, kust ma neid sündmusi ka jälgisin.

«*Les ouvriers russes nous donnet l'exemple!*» (Vene töölised annavad meile eeskuju!)

Rahvahulk sumises. Kõikjalt kostis hüüdeid, kuid iga kord, kui kisa tugevaks läks, tungisid sellesse inimmassi teraskiivreid ja kürasse kandvad sõdurid lühikeseks lõigatud sabadega, hästisöödetud hobustel. Nad liikusid sammu, harvendatud ridadena, ent niipea kui keegi hobusel ratsutist kinni haaras või valjusti sõimama hakkas, andis ohvitser rahulikul häälel käskluse — «*au trot*» (traavi). Rahvas püüdis kõrvale põigata, hobused paiskasid inimesi maha, kuid mõne sammu järel kõlas uuesti käsklus — «*au pas*» (sammu). Kõnemehed aga agiteerisid rahvahulka edasi.

«Nad nõuavad kaheksatunnilist tööpäeva ja töötasu suurendamist. See polegi nii hirmus!» seletasid mulle põliselanikud.

Vene revolutsioonist julgust saanud prantsuse töölisklass hirmutas oma peremehi sel aastal päris tõsiselt. Ainult sellega võis seletada aprilli viimastel päevadel minu maja väikesse siseõue jalaväerühma ilmumist, kes oma püssid hakki pani täiesti nagu bivakis.

«Nad tulid teid esimese mai puhul kaitsma,» seletas mulle salapäraselt *concierge* [1], see iga Pariisi maja karm diktaator.

Ilma selle juhtumita poleks ma võib-olla veel kaua teadnud, et on olemas niisugune päev — töörahva püha. Nii avas Pariis minu ees uue, mulle seni tundmatu maailma.

---

[1] *Concierge* (loe: konsjerž) — kojamees. *Tõlk.*

Sõjaväelisi agente varitsevatest rohkearvulistest ohtudest moodustasid küllalt suure osa leidurid. Ei miski saa olla garantiiks, et sinu ette ei või ilmuda lihtsalt hädavares või kelm või isegi hullumeelne. Igaüks neist on haaratud oma maaniast, ja teda lähkuma sundida ning temast vabaneda pole kuigi kerge.

«Siin on minu leiutus,» ütles mulle mees tugeva saksa aktsendiga, võttes pükste tagumisest taskust brauningu. «Vaadake, ma tõmban kuke vinna, sihin, aga sihik ja kirp valgustuvad automaatselt.»

«Kuulge,» ütlesin ma talle naljatades, «hoiatan teid — paberossisüütajad ja elektrilambid ei sütti minu juuresolekul iialgi.»

Õnneks läks mu ennustus sel korral täide ja mul polnud tarvis aega kaotada — teatasin energilisele leidurile kohe, et Austria politseis on taoline süsteem juba kasutamisel. Ta tormas mu kabinetist välja nagu katkuhaige juurest.

Pärast sääraseid juhtumeid hakkasin ma iga liiki ettepanekutesse mõninga umbusaldusega suhtuma, ehkki ma siis veel ei teadnud, et nobedad tegelinskid, saanud teada noore kapteni ilmumisest sõjaväelise atašee kohale, tegid kohe katset tema vilumatust ära kasutada.

Kogu eluaja on ülemus mind minu ametikoha jaoks pidanud kas liiga nooreks või jälle liiga vanaks; juba akadeemia lõpetamisel teatas üks heasoovlik professor mulle salaja, et minu atestatsioonis oli negatiivse omadusena märgitud mu noorus.

Sõjaväelise agendi ametikohale astumisest peale tuli mul tutvuda ka ametkonnaga, mis moodustas tsaarirežiimi keerukas mehhanismis peamise vedru — salapolitseiga.

Pariisi laialdastes ringkondades oli mälestus kuulsast Ratškovskist, salapolitsei välisosakonna ülemast, alles värske; see osakond mõjutas mitte ainult Venemaa sise-, vaid ka välispoliitikat. Leidsin selle auväärt asutuse juhataja ametikohalt eest Hartingi — välimuselt ilmetu mehe, kes oma võimetelt ei küündinud kuidagi oma hiilgava eelkäija kõrguseni. Kõik Vene suursaadikud järgemööda, eriti Izvolski, olid omal ajal

pahased selle üle, et see saaduslik asutus paiknes saatkonnahoone ühes kõrvalehituses. Nuuskurid lihtsalt kasutasid saatkonna eksterritoriaalsust, ei allunud suursaadikule, kuid kellelgi ei olnud õigust seda korda muuta, ja diplomaatidel ei jäänud muud üle, kui ainult ohata ning äärmist pahameelt avaldada, lugedes nende aadressil tehtud laitvaid märkusi, mis aeg-ajalt ilmusid Pariisi pahempoolsetes ajalehtedes.

«Rue de Grenelle — see ei ole suursaatkond, vaid tsaariohranka filiaal,» kirjutasid prantsuse reporterid.

Tutvus Hartingiga aitas mind mu esimeses agentuurtöös. Toosama kõiketeadev itaalia kolleeg, kes mulle töömeetodeid ajalehe-väljalõigete järgi õpetas, küsis kord minult mitte ilma irooniata, «et mis ma jaapanlaste poolt Saint-Chamant'i tehastest tellitud piiramissuurtükkidest arvan».

On loomulik, et järgmisel päeval esitasin ma sellesama küsimuse Prantsuse Kindralstaabi 2. büroo «tummale» ülemale, kes oli sunnitud ütlema, et ehkki ta on sellest kuulnud, ei tea ta mulle midagi seletada, kuna tellimus on antud mitte kroonutehastele, vaid eratööstusele. Kuid just mina, naiivne, lootsin liitlaskindralstaabi kaasabile, uskusin, et prantslaste sõnad piiritust sõprusest on siirad.

Varjasin, nagu diplomaadile sünnis, oma äärmist pahameelt ning jätsin lahkelt hüvasti koloneliga, kes mind harjunud kombe järgi kuni ukseni saatis.

Sel päeval hulkusin ma kaua mööda bulvareid ning mõtlesin järele, mida peaksin ette võtma. Oli augustikuu. Pariis oli tühi: päästes end palavuse käest, olid kõik mööda merekuurorte laiali sõitnud ja keegi ei saanud mulle abiks olla isegi nõuandega — mil viisil saada tõendust jaapanlaste uute kavatsuste kohta!

Polnud tahtmist Hartingi juurde minna, ent kust siis veel kui mitte tema kaudu leida salajast agenti, kes võiks avastada Jaapani tellimuse saaduse! Endised salaagendid (kes, muide, avastavad ainult kõigile tuntud saladusi) kujutasid tavaliselt oma memuaarides salajaste kaastööliste värbamist nagu toimingut, mis kellelegi kunagi raskusi ei tekita. On välja töötatud isegi trafaretid teatud kategooriasse kuuluvate ini-

meste — langenud naiste, raha mahaprassinud meeste või hasartmängijate — selleks otstarbeks ärakasutamise kohta. Kuid mina olen kindel, et kui kellelegi taoliste romaanide usinale lugejale teha ülesandeks salajase kaastöölise valik kõige tühisema ürituse jaoks, siis mõistaks ta otsekohe, et siin pole eksimatuid retsepte, et agentuuri värbamine on amet, mis nõuab mitmeaastast ja rasket praktikat täis pettumusi, nurjumusi, äpardusi, millest romaanides muidugi ei kirjutata.

Praktikat mul ei olnud, aega ei võinud kaotada, ja seepärast hakkasin ma kinni esimesest Hartingi poolt soovitatud abilisest — prantsuse erukaptenist. Minu juurde ilmus mitte enam noor, väikeste kitsaste vurrudega, tagasihoidlikult riietatud, auväärt ametniku välimusega prantslane; sõjaväeteenistusest olid tal jäänud ainult treenitud mehe kõhetus ja oma mõtte edasiandmise täpsus. Temas ei olnud midagi kekslejalikku ega pugejalikku, ta vaatas otse, käis kõrgele tõstetud peaga ega paistnud keskpäraste prantslaste (*français moyen*) hulgas millegagi silma.

Ei mäleta, mil viisil õnnestus mul veel enne esimest kohtamist kapten D-ga teada saada üks kaunis tähtis üksikasi Jaapani välistellimuste korra kohta: jaapanlased nõudsid alati mitte ainult aparaatide ja masinate, vaid eranditult ka nende esemete juurde kuuluvate kõikide detailide müümist. Suurtükkide tellimisel tellisid nad samalt firmalt ka mürsud nende juurde, ja see aitaski mind. Kapten D. tegi pärast mõnepäevast otsimist, mis mulle näis igavikuna, ettepaneku korraldada kohtamine ühe inseneriga, kes on nõus mürskude mudelid suure summa eest ära müüma. Vajalikku raha minu käsutuses ei olnud, selle saamiseks Kindralstaabist nii kahtlase asja jaoks polnud lootustki, jäi üle vaid proovida saatkonnast laenata. Õnneks oli vana ja ettevaatlik suursaadik puhkusel, *chargé d'affaires*'iks [1] aga osutus ekspansiivne, kuid andekas saatkonna nõunik Nekljudov. Kui ta minu jutu ära oli kuulanud, avas ta seifi ja andis mulle ilma allkirjata tarviliku summa raha.

---

[1] *Chargé d'affaires* (loe: šaržee-dafäär) — diplomaatiline esindaja. *Tõlk.*

Ja siis saabus hommik, mil ma pidin esimest korda ära unustama oma perekonnanime, teenistusliku seisundi ja oma Peterburi ülemuse teadmata riskantsele ettevõttele asuma. Mulle tundus, et olen kõik ette näinud, et varjata Prantsuse võimude eest oma «salajast» rünnakut nende sõjatööstusele. Üks Pariisis vaevalt märgatavatest sissekäikudest metroosse asus minu korterist mõne sammu kaugusel, ja sel varajasel tunnil, mil ma tänavale ilmusin, ei näinud ma ühtki inimest liikumas. Mõne minuti pärast, väljudes Lyon'i vaksalis allmaaraudtee rongist, ostsin sealsamas pileti kuni Lyon'ini. Esimeses klassis on reisijaid alati vähe, ja mulle näis, et teises klassis olen ma oma hallis reisiülikonnas vähem märgatav. Lyon'is võtsin vaksalist väljumata toa hotelli «Terminus», mis moodustas vaksaliga ühe terviku, ning hakkasin ootama, nagu oli kokku lepitud, saladuslikku inseneri tema mürskudega. Reisijatelt passe tol ajal ei nõutud, ning ma registreerisin end võõrastemajas sisse võõra nime all: «Brock, kommersant». Tundus kogu aeg, et kohe avaneb minu numbritoa uks ja Prantsuse politsei küsib: «Kes te olete?» Sel moel end sisse mässida polnud soovitav, ja seepärast «laenasin» ma selleks päevaks ühe oma korpusekaaslase perekonnanime, mida ma ei olnud unustanud; pealegi puudub perekonnanimel «Brock» terav rahvuslik värving — seda nime võib kanda nii venelane, sakslane kui ka inglane...

Vahepeal oli mul plaan juba lõplikult valmis. Ennekõike tahtsin ma selle esimese tehinguga värvata inseneri, et töötada temaga edaspidi kapten D. vahenduseta. Kokkulepitud summa võin maksta, ütlesin ma enesele, ainult sel juhul, kui leian mürskudel jaapani vastuvõtja hieroglüüfmärgi, mis on löödud mürsu teraskerele. Raskeid mürske kaasa võtma ja Pariisi vedama ma muidugi ei hakka: korpuses omandatud teadmised mürsu pikkuse ja suurtüki liiki (kahur, haubitsad või mortiirid) kindlaksmääratava kaliibri suhte kohta võimaldasid piirduda mürskude täpse mõõtmisega. Selleks olin ma end varustanud tollipulga ja nööriga.

Ettenähtud programmi täitsin täiesti edukalt, ja õhtul lahkusime tundmatuga, kes minu numbritoast

kaks tema poolt kaasatoodud rasket kohvrit välja tassis, teineteisest vanade sõpradena. Öösel jõudsin ma Pariisi tagasi, ja hommikul harilikul tunnil, saterkuues ning torukübar käes, raseeritud ja lõhnastatud, astusin, nagu poleks midagi juhtunud, tavalisele vastuvõtule 2. büroo ülema kabinetti.

«Pole teid, kapten, juba ammu näinud,» ütles mulle kolonel naeratades. «No kuidas oma reisiga rahule jäite?»

Sellest päevast alates sain aru, et Prantsuse Kindralstaabi 2. büroo oskab hästi töötada.

Kuid meie välisluure töös tuli pettuda.

Pariisi tagasipöördunud Lazarev, kuulanud minu ettekande ära, noomis mind ettevaatamatuse pärast karmilt. Asjata püüdsin ma tõestada, et minu poolt kindlakstehtud kaliibrite järgi otsustades on jaapani raskesuurtükid määratud just Vladivostoki vastu, mille pihta võib tuld anda kas suurimatest laskekaugustest või siis jälle ainult mortiiridest. Minu vanem kolleeg teatas, et niisuguste asjadega ei kavatse ta liitlasriigis tegelda.

Komandeerimisaeg oli lõpul, kuid mul ei olnud tahtmist Peterburi tagasi pöörduda. Mõned kuud, mis ma Prantsusmaal olin elanud, olid mind temaga ühte liitnud; minu ees olid avanenud võimalused uueks huvitavaks tegevuseks, leidsin uusi inimesi, uusi kombeid, kuid peaasi — mingi eluküllase, enda juurde meelitava töö.

Kas mul tõesti tuleb Pariisist jäädavalt lahkuda?

NELJAS PEATÜKK

JÄLLE KODUMAAL

1906. aasta lõpp — kõige raskemad ja süngemad päevad minu isiklikus elus, üks kõige tumedamaid aegu minu kodumaa ajaloos. Sõjaseisukord mõlemas pealinnas ja suuremates linnades — võllad, mahalaskmised, poliitilised ohvrid.

Mu perekonda ja mind tabab suur, lohutamatu mure

— kaotan oma isa ning sõbra Aleksei Pavlovitš Ignatjevi. Tema tapmisest Tveris annab mulle teada Stolõpin [1] ise. Olin tulnud nekrutite jaotamiselt ja redigeerisin parajasti Prantsuse manöövrite aruannet, kui ootamatult telefoneeris keegi mulle tundmatu vürst Obolenski, kes ütles, et ta on Ministrite Nõukogu esimehe adjutant. Ta teatas, et Stolõpin kutsub mind enese juurde Talvepaleesse. See oli niivõrd uskumatu, et aimasin kohe mingit õnnetust. Säärane väljakutse ei ennustanud midagi head.

Ajad olid muutunud: tsaari asemel elab palees Stolõpin. Seal, kus ma kunagi ballidel muretut lobisemist kuulsin, langetab ülevenemaaline diktaator nüüd karme otsuseid ja korraldusi.

Olin äärmiselt erutatud, kuid võtsin end kokku ja astusin nii rahulikult kui võisin Ministrite Nõukogu esimehe luksuslikku kabinetti.

Mind võttis vastu pikk, väikese hõreda habemega, sügavalt silmakoobastesse vajunud tumedate silmadega, esinduslik brünett mees. Äripäevast ja ametlikust olukorrast hoolimata oli Stolõpin elegantselt riides — pikas siidrevääridega saterkuues.

Vastuvõtt lõppes kiiresti. Pärast ettevaatlikku teatamist, et mu isa on mõrvatud, jäi tal ainult üle kaastunde märgiks mulle oma kõhn, närviline käsi ulatada. Minul samuti ei olnud temale midagi öelda.

Mu isa värske kalmu kohal lõi lõkkele poliitiline bakanaal. Minul kui pojal ja sõjaväelasel ei olnud selle lõpetamiseks jõudu. Kasutades minu pikaajalist äraolekut, mis oli tingitud Mandžuuria sõjast ja komandeeringust Pariisi, püüdsid isegi kõige lähedasemad inimesed mulle tõestada, et isa poliitilised vaated olevat viimaste kuude jooksul muutunud: näiteks pidanud ta täiesti normaalseks tsaari tervitustelegrammi Dubrovinile — mustasajalise «Vene Rahva Liidu» peamehele.

Teadsin, et isa polnud iialgi avaldanud erilist süm-

[1] Stolõpin, Pjotr — oli alates maist 1906 sise- ja s. a. juulist peaministriks. Tema juhtival osavõtul saadeti I ja II Riigiduuma laiali ja muudeti selle valimisseadust. Riigi rajamail ajas Stolõpin muulaste suhtes leppimatut survepoliitikat. Suri 1911. aastal toimepandud atentaadi läbi. *Tõlk.*

paatiat reaktsionääride pooldajale — Volõõnia peapiiskopile Antoniusele. Hoolimata oma religioossusest, oskas ta anda «keisrile, mis keisri kohus, ja jumalale, mis jumala kohus» ega sallinud «batjuškate» vahelesegamist riigiasjadesse.

Mustad mungaklobukid [1], sünge reaktsiooni mustad päevad.

Iga päev pane leinasidemega munder selga ja sõida kord ühe, kord teise kindrali või kõrge ametniku hingepalvusele. Hingepalvused etendasid Peterburi suurmaailma elus alati tähtsat osa: nendel said kokku kõik kunagised tuttavad, sinna määrasid armastajad oma kohtamised; võõrastetuppa, kus lamas koolnu, ei astunud keegi, ja publik, põlemasüüdatud küünlad käes, võis naabertubades ning korteri koridorides isu täis rääkida. Nüüd aga need kurvad kreeka-õigeusu vaimulikud laulud ainult tugevdasid valitsevate ringkondade sünget meeleolu, kes ei olnud veel toibunud revolutsiooniga tekitatud hirmust.

Oli tahtmine sõjaväeteenistusest lahkuda. Meenutasin Pariisi. Saaks ometi kaugemale, kaugemale Venemaa väljapääsematust pimedusest. Vanad Mandžuurias tekkinud unistused reformidest on ilmselt teostamatud, ent lahinguordenitega sõjaväemunder kohustab armeesse jääma.

Pärast komandeeringut Pariisi kurtsin ma Fedja Palitsõnile kibedasti Lazarevi üle, kes oli alahinnanud minu muretsetud andmeid jaapanlaste piiramissuurtükkide tellimise kohta. Mu kaval ülemus rahustas mind kiiresti, pärides minult andmeid jaapani suurtükkide tehniliste üksikasjade suhtes. Kuna olin oma prantslasest informeerijaga suhted katkestanud, siis mõistagi ei saanud ma anda põhjalikke vastuseid. Nõnda oligi see küsimus jäädavalt maha maetud.

«Kuid miks te Jaapani sõja eest saadud medalit ei kanna?» küsis ülemus minult.

Medal kujutas Isamaasõja [2] eest antud medali vilet-

---

[1] Klobukk — õigeusu munga peakate (silindritaoline linikuga must müts). *Tõlk.*

[2] Mõeldakse 1812. aasta Isamaasõda. *Tõlk.*

sat, hõbeda asemel pronksist valmistatud koopiat; tema tagumisel küljel ilutses pealkiri: «Ja ülendagu teid Issand omal ajal.»

«Missugusel ajal? Millal?» proovisin ma oma kolleegidelt — kindralstaabi ohvitseridelt — küsida.

«No miks sa iga asja kallal norid?» vastasid mõned. Teised, rohkem informeeritud, andsid nõu parem vaikida, «salaja» jutustades, kui kaugele võivad minna mõistuselt küündimatud teenistusvalmis kantseleiametnikud. Jaapanlastega ei olnud rahuleping veel sõlmitud, kuid Peastaap juba koostas ettekannet «kõigekõrgema nimele» vajaduse kohta valmistada Mandžuuria sõjast osavõtjate jaoks eriline medal. Tsaar nähtavasti kõhkles ja oli ettepandud pealkirja: «*Ja ülendagu teid Issand*» kõrvale paberi äärele pliiatsiga kirjutanud: «*Omal ajal ette kanda.*»

Kui see pealkiri oli tarvis vermimisele anda, siis sõnad «omal ajal», mis juhuslikult olid just pealkirja tekstiga kohakuti sattunud, ühendati sellega.

Mitte ühegi eelmise tsaari valitsemisajal ei jagatud nii palju medaleid ja mitmesuguseid rinnamärke, nagu see toimus Nikolai II ajal. Sõjaväeteenistuse algul kandsin ma paraad- ja teenistusvormi juures ainult väikest «kroonimise» puhul antud hõbemedalit helesinisel Andrease lindikesel. Hiljem lisasin lahinguordenitele Mandžuuria sõja medali. 1912. aastal saadeti mulle — juba täiesti ilma minupoolsete teeneteta — medal pealkirjaga:

«*1812. See kuulsusrikas aasta on igavikku läinud, kuid sel aastal sooritatud kangelasteod ei unune.*»

Mulle see pealkiri meeldis. Medalit, mis tähistas Romanovite dünastia kolmesaja aasta juubelit, ei jõudnud ma õigel ajal osta (seda mulle ei saadetud); viibisin sel ajal juba välismaal ega olnud kohustatud sel puhul korraldatud pidustustest osa võtma. Sain üha teadlikumaks, et dünastia, otsustades tema viimaste esindajate järgi, ei pälvi austust.

Keisririigi lõpp tähistus saja, kahesaja ja isegi kolmesaja aasta juubelite korraldamisega; nende puhul mõtles iga polk, iga õppeasutus välja mingi rinnamärgi, et mundri vasakpoolsele küljele veel üks auk teha. See-

juures püüdsid kõrgemad õppeasutused jäljendada Kindralstaabi rinnamärki, mis kunagi oli Vene armees ainukeseks, mida kanti rinnal mitte vasak-, vaid parempoolsel küljel.

Nende pidustuste sarja avas vist minu kavalergardipolk. 1899. aastal tähistati tema saja aasta juubelit. Rinnamärgi järele ei tundnud polk vajadust. See-eest sunniti talle peale uus polgustandart. Mitte ainult ohvitserid, vaid ka soldatid lahkusid tõelise kurbusega meie vanast polgustandardist, raskest ruudukujulisest riidetükist, millele olid sisse kootud püssirohusuitsus juba mustaks tõmbunud hõbekirjad. Ta oli Austerlitzi, Borodinod, Fère-Champenoise'i ja Pariisi näinud; tema servast kinni hoides olin ma ohvitseri vandetõotuse andnud, nüüd aga viidi ta 2. eskadroni rühma poolt nagu koolnu «mahamatmiseks» Peeter-Pauli kindluse peakirikusse.

Uue standardi varda külge naelutamine toimus Anitškovi palees Nevskil, kus elas leskkeisrinna — polgu šeff. Laual oli maitsetu ikoon, lõuendile õlivärviga maalitud pühapilt, mis kujutas teineteise otsa vaatavat hallipäist taadikest ja eidekest. Need olid Sakarias ja Eliisabet, kelle auks keisrinna Eliisabet oli lasknud polgu kiriku ehitada. Nende pühakute päeva peeti polgu pühaks. Pühapilt oli vabarnavärvilise sametiga raamitud. Tagaküljele oli Nikolai II nimetäht õmmeldud, et rõhutada väeosa lahutamatut sidet monarhi isikuga. Ohvitserid lõid üksteise järel, ranget vanemusastet silmas pidades, väikese hõbehaamriga järjekordse naelakese, et lipuriiet varda külge kinnitada. Raske hõbekett, mille küljes meie vana standart lehvis, asendati hapra, odava ketikesega, nagu oli kogu see õnnetu tsaari ajal soetatud butafooria. Mitte väligalopil, mitte uljal karjääril, vaid sealsamas, Nevskil, paleest väljaratsutamisel ketike ... rebenes, ja uus standart jäi abitult rippuma, justkui ennustades häda ning õnnetust.

Tsaari prestiiži alalhoidmiseks ja sõjaväes meeleolu tõstmiseks juubelipidustustest veel ei piisanud. Just siis otsustas lõmitavaks tsaari õukondlaseks muutunud andekas kindralstaabi ohvitser ja vahva ratsaväelane Suhhomlinov nõrga aruga tsaari üha uute ja uute polgu-

univormi ehete väljamõtlemisega lõbustada. Kindralstaabi polkovnikud ja kindralid tundsid lõbu kõlisevatest saablitest, mis rahuajal asendasid mõõkasid, ja odavate posamentidega kaunistatud endiste kiivrite vastikutest koopiatest, mis tallenahast mütside asemel tarvitusele võeti. See kõik, nagu teada, keisririiki ei päästnud, ja mitte sääraseid reforme ei oodanud valitsuselt endised mandžuurlased.

Sõja ajal täitsin ma 1. armee staabis polkovniku ametikohuseid, kuid Peterburis anti mulle kaardiväekorpuse staabis koht, millel harilikult teenisid akadeemia äsja lõpetanud kasvandikud.

Esimeseks ülesandeks oli nekrutite jaotamine Mihhailovski maneežis. Uus ülemjuhataja, suurvürst Nikolai Nikolajevitš, Witte tugi revolutsioonipäevadel, ei julgenud enam isiklikult jaotamisele ilmuda ja tegi selle «vastutusrikka töö» ülesandeks kaardiväekorpuse komandörile Danilovile, ühele Peterburis tunnustatud Mandžuuria sõja kangelasele. Ehkki mehine kindral oli teenistust alustanud kaardiväe jäägripolgus, ei võinud ta, nagu kunagi teadis suurvürst Vladimir Aleksandrovitš, kõiki kaardiväepolkude traditsioone teada, ning seepärast hindas eriti minu teadmisi, mis ma olin pärinud oma isalt, vanalt kogenud kaardiväelaselt. Kui maneeži sisenesime, rivistus tubli kümmekond «1. sordi» nekrutit, s. t. poissi pikkusega üksteist verssokit ja pikemaid. Neid kui ihaldatud maiuspala silmitsesid kaardiväepolkude komandörid ja adjutandid. Kuid kõige pikemad ja vägevamad sai kaardiväe-ekipaaž, et keiserlike jahtlaevade aerukaatritel laevastikku väärikalt esindada. Välimuselt jämedakoelisemad pika kasvuga nekrutid sattusid Preobraženski, sinisilmalised blondiinid — Semjonovski, väikese habemega brünetid — Izmailovski ja punajuukselised — Moskva polku. Nad kõik läksid esimeste, niinimetatud «tsaari» roodude täienduseks. Edasi aga seisis lõpmatuid viirge poolkasukates või ukraina svitkades tavalisi noormehi, kes olid segadusse viidud mundrite, kiivrite ning palaššide ennenägematust särast ja suurte vurrudega, punaste sinelirevääridega hallipäisest kindralist, kelle pagunitel ilutses tsaari nimetäht.

Väliselt polnud need hirmust tardunud mehed, kes

aupaklikult mütsi maha võtsid, muutunud nende kümne aasta jooksul, mil ma neid ei olnud näinud, kuid mõne nekruti soovi ära kuulates võis märgata, et selle rahvahulga seas leidub juba julgeid mehi. Varem tuli Vladimir Aleksandrovitšil kuulda ainult tagasihoidlikke soove määramise kohta ühte või teise polku — venna või isa endise teenistuse tõttu selles polgus. Nüüd tehti neid avaldusi kõige tungivamal toonil, sugulastele viitamata, lihtsalt niisama, meeldivuse järgi: «Tahan teenida husaaripolgus, palun mind määrata kütipolku,» ja ikka just nendesse polkudesse, mida endisel ajal välditi, ette teades nendes valitsevat ränka drilli. Peterburi staabimehed aga sosistasid mulle, et taoliste avaldustega peab ettevaatlik olema, kuna need tulevad revolutsiooniliste organisatsioonide poolt värvatud inimestelt, kes peavad laostama kõige ustavamad polgud tsaari residentsis — Tsarskoje Seloos.

Staabis Palee väljakul nekrutite järjekordse jaotamise kohta aruannete koostamisel meenusid mulle Mandžuuria väljad, kirjaoskamatud habemikud, rasked lüüasaamised, tagasihoidlik Prantsuse jalavägi, «zontide» unistused, vestlused Kuropatkiniga.

Kui meie juures kõik on nii tardunud, kui raiskame endiselt aega «punapealiste» ja «nösuninaliste» valikuga, siis ometi millal ja kes hakkab reformidele mõtlema? Peale Danilovi teisi «mandžuurlasi» staabis ei olnud; tema poole just pöörduda tulebki, kasutades ettekäändena talviste taktikaliste õppuste plaani koostamist.

«Jätke, jätke need mõtted, Aleksei Aleksejevitš,» seletas Danilov. «Minul ja teil siin peale trooni kaitsmise teisi ülesandeid ei ole. Jätke see ükskord lõplikult meelde.»

Ei taha oma kõrvu uskuda! Endine 6. Siberi kütidiviisi ülem on Liaojangi juba unustanud ja kannab kindraladjutandi akselbante. Hiilgav pealinn oli teisedki mandžuurlased taltsaks teinud. Ma ise ka püüdsin Champs-Élysées'l minevikku unustada, ning alles raske ärkamine Peterburis avas uuesti mu silmad traagilise Vene tõelisuse nägemiseks.

Danilovil, muide, oli põhjust trooni puutumatuse

pärast rahutust tunda. Kaardiväes, hiilgavas keiserlikus kaardiväes olid veel värsked mälestused 1., «tema majesteedi» patarei «kolmekuningapäevasest» lasust, mille see saluudi ajal ehtsa mürsuga Talvepalee pihta oli põrutanud.

Polnud veel kustunud muljed Peetri brigaadi 1. polgu 1. pataljoni vaenulikust väljaastumisest. Troonileastumise eel juhtis Nikolai II parajasti Preobraženski polgu 1. pataljoni, kuid kümme aastat hiljem keeldus see pataljon Peterhofis teda kaitsmast ja seal vahiteenistust pidamast. Lugu juhtus Krasnoje Seloos enne laagriõppuste lõppu. Soldatid olid eesmisele laagriliinile välja tulnud, hüüdes: «Ei lähe! Ei lähe, vaid sõidame!»

Mehed ei tahtnud jalgsi minna, vaid nõudsid rongi.

Pataljon lukustati maneeži, meestelt võeti relvad ja rebiti maha kaardiväe tunnused — pagunid — ning pataljon saadeti täies koosseisus karistuspataljonina Novgorodi kubermangus asuvasse Medvedi külasse.

Pärast seda hakkasid Preobraženski polgu ohvitserid lahkumispalveid esitama, paažid ja junkrud aga keeldusid «end häbistanud» väeosse teenima minemast. Nikolai Nikolajevitš sai maruvihaseks ja otsustas sellesse polku ilma ohvitseridekogult nõusolekut küsimata üle viia parimad ohvitserid Mandžuurias sõdinud jalaväepolkudest. Nende seas sattus preobraženskiaste hulka ka kapten Kutepov, tulevane Pariisi emigrantliku üldsõjaväelise liidu esimees.

Ent kuidas danilovid ka püüdsid endistest mandžuurlastest trooni kaitsjaid kasvatada, ei suutnud nad takistada, et osa noori ohvitsere õnnetust sõjast õppust võttis. Eksisteerinud tavade uuesti läbivaatamise aktiivse töö eeskuju andsid mereväelased, kes kõige rohkem Tsušima katastroofi läbi riivatud olid. «Noortürklased», nagu tolleaegseid noori reformaatoreid türgi reformaatorite järgi nimetati, olid oma ridadesse saanud mitu Koltšaki-taolist kindla tahtejõuga noort mereväeleitnanti, kes tõsiselt mitte ainult merenduse, vaid ka sõjanduse õppimisele asusid. Nende visa nõudmise ja projektide tulemusena moodustati esmakordselt Mereväe Kindralstaap, mis lõi ühenduse meie Kindralstaabiga. «Noortürklased» püüdsid kõigepealt tasandada seda

kuristikku, mis ülemuste poolt sõjaväe ja laevastiku vahele oli tekitatud. Küsimus seisis mitte enam kaugetes sõjalistes avantüürides, vaid pealinna enese kaitses. Pärast kaotatud sõda muutus Venemaad Euroopa poolt ähvardav oht reaalseks, ja Nikolai Nikolajevitš ise avas oma Mihhaili väljakul asuva salapärase palee saalid nüüd mitte enam ohjeldamatuiks joomapidudeks, vaid suurte merejõudude koondiste näitlikuks sõjamänguks. Kuhu oli jäänud «vanakurja» endine kõrkus: nendel ärevatel oktoobripäevadel diktaatori ametikohal olnud, surus Nikolai Nikolajevitš nüüd lahkelt isegi noorte kindralstaabi ohvitseride kätt, kes olid sellele mängule kutsutud.

Nõnda juhtus meil tihtilugu — mida parem oli algus, mida innukamalt sellest kinni haarati, seda kiiremini lahtus esimene hoog ning kõik jäi soiku.

Suurema tähtsusega küsimusi debateeriti uuesti ellukutsutud Sõjaliste Teadmiste Harrastajate Ühingus ja sõjalistes ajakirjades, kuid kõik see uppus lootusetult staabikantseleide kalevi alla.

Peterburis andsid ikka veel tooni kaardiväelased. Isegi kõige andekamad Romanovite perekonnast — elupõlised intrigandid Mihhailovitšid —, ka need lõbustasid end kaardiväepolkude tseremoniaalmarsil minutis tehtavate sammude arvu lugemisega. Sellega lahutasid nad oma meelt polgupühade puhul korraldatavatel igavatel paraadidel, milleks tsaar väeosad enese juurde Tsarskoje Seloosse kutsus. Oma residentsist ei julgenud ta lahkuda. Ta oli põranda alla peitu läinud revolutsiooni vang.

1907. aasta lihavõttepühadeks kõrgendati mind väljateenitud aja eest viimaks alampolkovnikuks ja määrati äsja Mandžuuriast Peterburi tagasitulnud 1. armeekorpuse staapi tööle. Ülemus tahtis nähtavasti vaadata, kuidas tuleb igapäevase tööga toime mandžuurlane, kes pealegi on Pariisi-komandeeringuga «ära rikutud». Mulle anti tööks korpuse mobilisatsiooniplaani koostamine.

Kavatsesin juba saatusele alistuda ja staabirotiks hakata, kui suve lõpul staabiülem kindral Brincken, vana Mandžuuria-tuttav, mind ootamatult enese juurde kutsus ja teatas, et mind kutsub välja kindral Ivanov, endine

3. Siberi korpuse komandör. Nikolai Judovitš oli kaval mees; sõja lõpul külastas ta korduvalt meie sööklat Hersus, et noortega vestelda ning pisut staabi õhku hingata, ja polnud kerge ära arvata, mis selle toreda ning juba kergelt halliks mineva habemega lihtsameelse mehe maheda pilgu ja veel mahedamate juttude taga peitub.

«Mispärast just mina talle meelde tulin?» küsisin ma Brinckenilt. «Ja milleks talle mind tarvis läheb?»

«Vanamees on kimbatuses,» seletas ülem. «Talle tahetakse Kiievi sõjaväe-ringkond juhtida anda, kuid selleks peab ta eelnevalt Krasnoje Seloos peetavatel suurmanöövritel juhtimise «eksami» sooritama. Mandžuuria sõda ei tule arvesse. Nii ta siis otsustaski meie korpusekomandöri paluda, et see loovutaks talle nendeks päevadeks teid kui endist Mandžuuria võitluskaaslast.»

Ivanovi käsutuses oli kolm väekoondist: kaks kaardiväediviisi ja üks laskurbrigaad.

«Ühe diviisiga hakkame peale tungima frontaalselt,» tegin ma ettepaneku. «Teise diviisiga haarame koos laskuritega tiivalt. Täpselt nii, nagu seda tegi Ojama meiega.»

«Ohtlik,» vaidles Ivanov vastu. «Aga äkki langeb vastane meile rindelt ülekaalukate jõududega peale? Mis me siis teeme? Vahekohtunikud ju hakkavad pataljone üle lugema, keiser aga juba kindlasti jälgib lahingut mitte haarava kolonni poolt küljest, vaid rindelt, ja tekib piinlik olukord. Kuulge, kallis, olen nõus ainult ühe diviisiga haarama, kuid laskurid jätame igaks juhuks enese juurde.»

Vaidlesime kaua, jõime teed, kirjutasime käskkirja, kirjutasime selle uuesti ümber — niivõrd oli Liaojangi lahingu eest saadud Georgi ristiga autasustatud kogenud vanamehe pea hirmuga segamini läinud.

Temale olid jaapanlased kaugelt ohutumad kui kõrge ülemus, keisrihärrast juba rääkimata.

Õnnetu sõda ei suutnud traditsioonidega pühitsetud Krasnoje Seloo režiimi murda, hirm revolutsiooni ees aga tugevdas valitsevates ringkondades nende esivanemate kõige hirmsamat pärandit — orjameelsust. Tõsi küll, valged kuued olid loovutanud koha khakivärvilis-

tele, tõsi küll, oli otsustatud pöörata tähelepanu soldati kehalisele arendamisele, kuid sellegi hea algatuse võttis osav lipitseja — ihukaitseväe-husaaride komandör Vojeikov — oma isikliku karjääri tegemiseks enda juhtida. Omamata õrna aimugi kehakultuurist, kutsus ta Prahast kirjalikult välja sookolivõimlemise professori ja kasutas teda uute, ennenägematute, ilusate vaatemängude korraldamiseks sõjaväe õppeväljal. Tsaar võis oma loožist imetleda, kuidas tuhanded kaardiväesoldatid ilma käskluseta tšehhi professori võimlemisharjutusi tegid.

«Mina teeksin ettepaneku väed selle sündmuse puhul «N»-tähe kujuliselt üles rivistada,» kandis «zont» Polovtsev ette oma diviisi ülemale kindral Mihnevitšile, endisele akadeemia professorile. «Teie ise ju, ekstsellents, õpetasite meile, et Louis XIV ajal oli Prantsuse sõjavägi tema auks alati rivistunud «L»-tähe kujuliselt.»

Talvine töö tagasihoidlikus korteris, mis oli 1. armeekorpuse staabile kasutada antud, ei olnudki nii igav, nagu ma olin kujutlenud. Muide, elukogemused olid mulle juba siis näidanud, et maailmas ei ole igavaid toiminguid alates sellest hetkest, mil õnnestub neid elule enesele lähendada. Algul näis, et kirjavahetus kuivikuvarude, hobuserauanaelte ja presentide kohta on surnud tegevus, kuid mul leidus nõuandja, niinimetatud majandusadjutant, punase kaelusega alampolkovnik Ivan Ivanovitš.

Ta oli Mandžuuria sõja läbi teinud ja istumisega ära kulutanud rohkem kui ühe staabitooli. Temalt kuulsin, et käskkirju on muidugi tore koostada, kuid nende täitmist tuleb tingimata kontrollida, ja et üldse kedagi ei või usaldada. Kunagi pühendas kavalergardide polgu kirjutaja Neverovitš mind leivaküpsetamisel tekkiva kaaluiibe saladustesse. Nüüd tutvustasid vanemkirjutaja ja Ivan Ivanovitš ühiselt mind lihtsate, kiirete ja väga kiirete ametlike kirjade koostamise saladusega. Sõjaväe-ringkonna staabist saadetud kiri oli püha, «kuid sedagi ei või alati usaldada», õpetas Ivan Ivanovitš, «tuleb kontrollida». Murdnud kalingurvoodriga ümbrikul katki viis lakkpitserit, võtsin ma välja kõige tähtsama dokumendi: väeosade mobilisatsiooni korral peale-

laadimise päevade ja kohtade graafiku. Selgus, et Ivan Ivanovitšil oli õigus: jaamade nimetusi raudtee sõiduplaani järgi kontrollides ei leidnud ma sealt seda pealelaadimiskohta, mis oli tabelis ette nähtud Novgorodi kubermangus majutatud 23. jalaväediviisi ühele ešelonile. Tekkis piinlik olukord. Seletanud arusaamatuse jaamade ümbernimetamisega (kirg ümbernimetamise vastu on mobilisatsioonile väga ohtlik), juhatas sõjaväe-ringkonna staap kätte teise pealelaadimiskoha, kuid kaugus sinna oli, nagu ma neile ette kandsin, mööda sirgjoont üle kahesaja versta.

«Niisugust rännakut ei ole 85. polk suuteline ühe ööpäevaga tegema . . .» ei saanud ma oma kolleegile ringkonna staabist ette kandmata jätta.

Maakaardid pole Venemaal kunagi moes olnud.

Kõige valusamaks kohaks korpuse mobilisatsioonilises valmisolekus olid voorivankrid, mis pärast Mandžuurias läbitehtud vintsutusi olid jäänud väga viletsasse seisukorda. Otsustati nendele põhjalik remont teha, kõlbmatuks muutunud osad uutega asendada. Sõjaväeliste hangete läbi rikkaks läinud ettevõtjaile avanes lai tegevus- ja tuluväli. Mõistagi ei saanud voorivankrid ettenähtud tähtajaks valmis, mis võimaldas Ivan Ivanovitšil anda mulle mõned õppetunnid nii köite kui presentide ja rataste vastuvõtmise alal.

Varajasel ja süngel detsembrihommikul tuli komisjon minu eesistumisel ühe meie reservpolgu õues kokku, kuhu juba eeskujulikus korras olid üles riivistatud arvutud veovankrid, läikides värskest rohelisest värvist.

«Võtke tagumine parempoolne ratas maha,» andsin ma minu käsutusse saadetud soldatitele käskluse, «tõstke lapiti üles, tõstke kõrgemale, veel kõrgemale, ja visake «kolmeni» lugemisel vastu maad!»

Efekt ületas Ivan Ivanovitši ennustused. Põrganud vastu külmanud sillutist, lendas puks nagu kork rattast välja, kodarad aga pudenesid ilutulestikuna igasse külge laiali. Oli selge, et ratas oli vana ja ainult silmakirjaks üle värvitud.

Sõjaväelises elus leidus palju veelgi huvitavamaid fakte kui juhtum selle värskelt värvitud vana rattaga, kuid siiski jäi see mulle sügavasti meelde. Kas ehk selle-

pärast, et ta sel hetkel manas sümboolselt mu silmade ette kogu pildi Vene sõjaväest, kes iga päev ehtis end kord nööpidega, kord läikivate atribuutidega, kuid ei ravinud neid haigusi, mis õnnetu sõda oli paljastanud. Ümberringi pudenes kõik koost nagu kodarad rattast.

Minu isiklik elu näis olevat purustatud, ja see kõrgem seltskond, kus ma oma esimestel teenistusaastatel viibisin, oli pärast sõda ning revolutsiooni minu jaoks oma viimase võlu kaotanud. Võib-olla on selles süüdi mu esimene kokkupuutumine välismaa eluga.

Erandina pidasin ma oma kohuseks pühapäeviti kutse peale oma endise ülemjuhataja Kuropatkini juurde hommikueinele sõita. Põlualune kõrge aukandja oli kuskil Tauria aia taga tagasihoidliku korteri üürinud ja enesele illusiooni loonud, et tema endistel alluvatel on ikka veel meeldiv tema ümber koguneda nagu kunagi kauges Hersus. Eestoas võttis ustav ori — polkovnik Osten-Sacken — kutsutuid vastu, kuid kahjuks tuli neid vähe kokku. Nii õppisin ma esimest korda tundma kogu meelekibedust, mida peavad kogema põlualused kõrged aukandjad, kes orjameelseid tundeid võtavad isikliku poolehoiuna ja lugupidamisena.

Meie perekond, kes oli üksmeele ja traditsioonidega ühteliidetud vene perekonna eeskujuks, jäi Aleksei Pavlovitši kaotusega ilma kõige tähtsamast — oma hingest. Tema vana ustav teener, Tšertolino valitseja Grigori Dmitrijevitš, asendati kellegi «tõusikuga», kes kehtestas uue korra. Meie vana lapsepõlvesõber kutsar Boris sundis nüüd puhastverd raudjatest traavlipaari asemel piitsaga takka oma isiklikku hobusekronu. Ehkki ma olin perekonnas vanem poeg, ei olnud mul asjatoimetustes otsustavat häält: erinevalt inglise aristokraatiast peeti vene aadliperekondades kõiki lapsi võrdseteks.

Unistus oma perekond luua viis mu abiellumisele väga armsa, kõrgemasse seltskonda kuuluva Peterburi neiu Jelena Vladimirovna Ohhotnikovaga. Minu püüdlus Peterburi pimedusest välja rabelda teostus mulle tehtud ettepanekuga asuda sõjaväelise agendi ametikohale Taanis, Rootsis ja Norras.

SÕJAVÄELINE AGENT TAANIS

Minu määramine sõjaväeliseks agendiks jaanuaris 1908 tuli mulle ootamatult. Pikki kuid korpuse staabis istudes leppisin ma juba mõttega, et Pariisi ma enam tagasi ei pöördu, kuigi teadsin, et meie suursaadik oli selle kohta sõjaministrile avalduse teinud. See ametikoht oli niivõrd ahvatlev, et sellele võisid sihtida ka minust suuremate teenetega polkovnikud ja isegi kindralid. Võtan õigeks, et Kindralstaabi ülem, ikka toosama Fedja Palitsõn, talitas väga targalt: enne läkitamist vastutusrikkale ametikohale ühte suuremasse pealinna proovis ta mind esialgu väikestes Skandinaavia riikides.

Sõjaväeliste agentide määramine nõudis üsna pikka protseduuri. Valinud kandidaadi välja, küsis Kindralstaap temalt nõusolekut, sest peale mitmesuguste perekondliku iseloomuga kaalutluste oli sõjaväelise agendi ametikoht seotud rahalise küsimusega. Palga suhtes jagunesid sõjaväelised agendid kolme, isegi nelja kategooriasse: kõrgeimat palka said sõjaväelised agendid asukohaga Londonis ja Washingtonis kui kõige kallima valuutaga keskustes, väiksemad, kuid ikkagi võrdlemisi suured palgad olid ette nähtud Pariisis, Berliinis, Viinis, Tokios, Pekingis ja Konstantinoopolis, veel madalamad — Roomas, Skandinaavia riikides, Belgias, Hollandis ja viimaks kõige madalamad — Balkani riikides. Kõik see sõltus mitte ainult valuutast ja sellega seotud elukallidusest, vaid ka vastavaist esinduskuludest. Kuna esindamist kui niisugust oli raske piiritleda, kõikusid Vene sõjaväeliste agentide palgad kümne tuhande kuldrubla ümber aastas. Need olid kasinad iseäranis perekonnainimestele ning madalamad välismaa omadest. Palgale tuli juurde lisada oma raha.

Pärast kandidaadilt nõusoleku saamist esitas Kindralstaap tema ametissemääramise heaksarvamiseks Välisministeeriumile, kes oma saadikute kaudu omakorda ametlikult nõutas vastava nõusoleku võõrriikide valitsustelt. Alles siis järgnes kõigekõrgema käskkiri sõja-

väe-ametkonna alal, ja kandidaat sai sellest teada ajalehest «Russki Invalid».

Kui ma ametissemääramise puhul täielikus paraadvormis Palee väljakule sõitsin ja Palitsõni kabinetti astusin, võttis ta mind vastu kõige südamlikumal viisil:

«Noh niisiis, õnnitlen teid! Loodan, et tulete toime selle delikaatse olukorraga, kuhu te satute.»

Esimesel hetkel arvasin küsimuse puutuvat sellesse, et ma ei tunne skandinaavia keeli, kuid Palitsõn rahustas mind, seletades, et keeled õpitakse töökäigus selgeks. «Delikaatne olukord» oli tema arvates tekkinud väikese pahanduse tõttu, mis mu eelkäijal polkovnik Aleksejevil oli rootsi ohvitseridega juhtunud. Oma õnnetuseks oskas Aleksejev rootsi keelt väga hästi, ta oli seda õppinud Soome kadetikorpuses, mille kasvandik ta omal ajal oli olnud. Kuid ta rääkis soome aktsendiga, ning seepärast ei uskunud rootsi ohvitserid tema vene päritolu ja nägid temas oma kodumaa — Soome — reeturit. Ühel vastuvõtul olid nad keeldunud talle kätt andmast.

«Teil tuleb see heaks teha ja sel otstarbel oma residents Kopenhaagenist Stokholmi üle viia. Kuid Taanit ka ei või hüljata — see on ju meie leskkeisrinna kodumaa, ja keisrinnat ei tohi solvata.»

Tajusin, et pendeldamises kolme pealinna vahel, nii väikesed kui need ka olid, seisiski mu uue ametikoha peamine raskus.

«Aga muide, kõige tähtsam — see on seal,» lõpetas Palitsõn, osutades talle omase häirimatu rahuga seinal rippuva hiiglasuure Euroopa kaardi põhjapoolsele servale.

Märganud mu arusaamatust, mille kutsusid esile valged laigud, mis tähistasid tol ajal väheuuritud polaarpiirkondi, kordas Palitsõn sügavamõtteliselt:

«Jaa, jah! Kogu tulevik on seal!»

Nagu see on iga prohveti puhul, nii ei suutnud ka mina siis Palitsõnit hinnata ega enesele kujutleda Murmanski asutamise võimalust, Koola poolsaarel maapõuevarade avastamist.

Ikka veel Palitsõni kabinetis olevat suurt kaarti vaadeldes mõistsin ma, kui laialdased on mu «valdused»,

ulatudes Saksa merest [1] kuni põhjanabani ning hõlmates Venemaa põliseid sõjatandreid mere ning kinnikülmumatu sadama omamise pärast peetavas võitluses. Millest alustada kolme kuninga, kolme kuninganna, kolme armee, kolme saadiku ja kolme saadikuproua visiteerimist? Mu eelkäijad elasid alati Kopenhaagenis. Ei hakka ma traditsioone rikkuma ning alustan sellest pealinnast, sest teda peetakse üheks Euroopa kõige iidsemaks pealinnaks.

Et õukonnaballi päevaks Kopenhaagenisse jõuda, tuli Euroopat mööda tehtavat pulmareisi lühendada. Niisugune ball korraldati igas «mu» pealinnas» ainult üks kord aastas ja diplomaatiline viisakus nõudis, et nendel pidustustel oleksid välismaade saatkonnad täies koosseisus esindatud. Sõjaväelised agendid kuulusid diplomaatilise korpuse koosseisu, olles vanemusastmelt saadiku järel teisel kohal, ja isegi nende abikaasad omasid diplomaatilist puutumatust. Õukonnaballi külastamine võimaldas ühtlasi suurt hõlpu ja aja kokkuhoidu, kuna palees võis end esitleda mitte üksnes kuninga kõikidele perekonnaliikmetele, vaid tutvuda ka nende väikeste ja, nagu meile tollal näis, salapäraste maade kõikide suurte meestega.

Juba reis Berliinist Kopenhaageni erines teistest Euroopas tehtud sõitudest. Olin põhja poole kihutava Saksa ekspressi mürina saatel kõvasti magama jäänud ja ärkasin kergest tõukest täielikus vaikuses. Kergitanud vaguniakna eesriiet, silmasin pimeduses mingit trossi ja päästerõngast. Oli selge, et viibisime aurulaeval, ent kuidas võis meie vagun äkki laevale sattuda, seda ei taibanud ma kohe. Kerge õõtsumine veenis mind, et sõidame merel, jälle rahulik uni, siis rongi mürin ja uus meresõit, seekord juba kogu laeva mulle seni tundmatu aegajalise nagisemisega. See oli mandrilt üle kahe väina Taani peasaarele sõitmine. Selle väikese kogemusega algasid mu alalised rändamised mööda Balti mere voogusid. Olen sündimisest saadik olnud halb meremees ning seepärast vist ülemus mind saatiski nendesse kodumaast veteavarustega lahutatud pealinnadesse.

[1] Põhjameri. *Tõlk.*

Pärast mulle juba tuttavaid Euroopa pealinnu jättis Kopenhaagen esimesel hetkel tagasihoidliku provintsi mulje. Üks peatänavaid, kus asusid kõik parimad suurkauplused, polnud mõnest Moskva põiktänavast laiem. Autod ja voorimehed liikusid seal aeglaselt, arvukad jalgratturid aga viisid oma rattaid käekõrval. Esimene silmatorkav suurkauplus oli kuulus Taani kuninglik portselanimanufaktuur [1]; pea autoaknast välja pistnud, hakkas mu naine kohe kaupluse vitriinidele pandud pärlmutrist koerakesi, halle kasse ja rohelisi konni imetlema. Mitte ühtki isiklikku sõidukit, mitte ühtki eredat daamitualetti, mitte ühtki kohvikut, mitte ühtki restorani. Kogu linna elu on keskendatud kahele-kolmele vanaaegsete, süngete, iganenud majadega kesktänavale, ja diplomaadid olid sunnitud leppima suure «Hôtel d'Angleterre'i» võõrastemajaga. Seal harilikul ajal tühjas nelja palmiga saalis, mis kandis kõlavat nimetust «Palmehaven», võis alatasa kohata igavust tundvaid kolleege, kes oma kurva saatusega ajutiselt juba olid leppinud.

«Millisesse kolkasse sa mind küll oled toonud,» lugesin ma oma noore naise, hellitatud Peterburi preili silmist.

Muide, mitte keegi ei andnud originaalsemalt edasi esimest muljet sellest vanaaegsest rahulikust linnast kui naiivselt kasina aruga kindraladjutant vürst Beloselski-Belozerski. Ta oli omal ajal tsaari esindajana vana Taani kuninga Kristiani matusele saadetud ja Peterburi tagasi jõudes jutustas, et kõige lõbusamaks päevaks olevat seal olnud matusepäev ise. Mängis muusika, oli palju rahvast ja Kopenhaagen oli kurva pidustuse puhul muudetud kirevaks lippudega, mis iseenesest on tõesti väga sõbralikud: lai valge rist punasel foonil.

Rahvuslippude kultus kõigel kolmel Skandinaavia maal ei ole välismaalastele täiesti arusaadav; mõnede juures kutsuvad lipud esile heatahtliku naeratuse: «Lõbustage end oma rahvusvärvidega, vaesed väikesed saarlased», teisi aga hakkavad lipud mõne aja pärast lihtsalt ärritama. Igas Rootsi restoranikeses oli laual

---

[1] Manufaktuur (ajal.) — suurettevõte, kus tootmine toimus käsitsi. *Tõlk.*

paberist helesinine kollase ristiga lipuke, Norras igas vaksalis — sinise ristiga punane lipp. Nõnda on need maad kogu eluajaks meelde jäänudki, justkui värvituina oma rahvuslippude värvidega. Kuid lähemalt tutvudes märkad, et selle näilikkuse taga peituvad ebaloomulikult sügavad rahvuslikud patriootilised tunded, millega mandril asuvate riikide diplomaatidel tuleb vägagi arvestada. Valitseva režiimi kõige süütum kriitika, mis Pariisis, Londonis või Berliinis on täiesti sallitav, võib taanlase, rootslase või norralase endast lugupidamisele raske haava tekitada, ja vastuoksa — iga kiitus võetakse vastu uhkustundega oma maa üle. Seda panin ma tähele juba Kopenhaagenis viibimise esimestel minutitel, kui pakikandja meie kohvreid «Hôtel d'Angleterre'i» numbrituppa tõi. Aknad suundusid väikesele pisitillukese puiestikuga väljakule, kus sel hetkel sõjaväemarssi mängima hakati. Pakikandja sööstis jalamaid akna juurde ja hakkas väljakul toimuva üle kanges saksa keeles oma vaimustust väljendama. Ees läks viiekümnest muusikandist koosnev orkester ja selle järel kümme soldatit-marionetti, ajaloolised kõrged karusnahast mütsid peas, inimesed aga seisid ümber ning vahtisid. Isegi tänavail banaane müüvad naised (mitte asjata polnud see mereäärne linn) hülgasid sel puhul oma vankrikesed.

Täpselt keskpäeval toimuv palee vahtkonna vahetus kujutas endast tähtsat igapäevast tänavameelelahutust: pärast vahtkondade vahetust andis orkester kontserdi linnaväljakul, mida ümbritsesid neli vanaaegset, Louis XIV ajastusse kuuluvat paleed, millel olid pisikeste ruutudega hiiglasuured aknad. Paleed seisid ammu tühjadena ning kuninga perekond elutses kokkuhoiu pärast kitsastel mansardkordadel ja väikestes juurdeehitustes, üks paleedest aga elustus aastas ainult kord, ballipäeval.

Tõusnud ühes abikaasaga nõrgalt valgustatud treppi mööda üles, liikusime pleekinud punases frakis teenri järel külaliste hulgas, kes palee väikesed vanaaegsed saalid olid juba varakult täitnud. Meesvõõrad — mulle näisid nad teise gildi kaupmeestena, mustad halvasti istuvad frakid seljas, — andsid meile aupaklikult teed, nende hallijuukselised abikaasad ja vanamoelistes kleitides blondid tütred aga ajasid mu naise Pariisi tualetti

ning briljante nähes silmad pärani. Polnud näha sõjaväelaste ega ametnike mundreid. Lõpuks leidsime viimasest kitsast pikast saalist «omad», see tähendab diplomaatilise korpuse liikmed, kes olid riietatud kullaga tikitud frakkidesse ja mundritesse. (Üksnes ameeriklased ei kandnud vormiriideid.) Väikese välismaalaste rühma juurde julgesid vestlema tulla ainult kaks-kolm naftaliinist väljavõetud punastes frakkides rauka kammerhärrat ja viis-kuus hõbejate brandenburgidega helesinistes dolmanites kaardiväeohvitseri. Need olid julged mehed, nad rääkisid kanget prantsuse keelt. Teiste ballilekutsututega diplomaadid ühist keelt ei leidnud.

Saali vastaspoolses osas seisid samasugused tagasihoidlikud, mitte enam noored inimesed, nagu neid leidus teisteski saalides — need olid *rigsdag*'i (riigipäeva) liikmed; siseruumi viiva ukse juures tungles omaette väike rühm süngeid mehi — valitsus. Selle rühma eesotsas seisis pikakasvuline priske, ülespoole hoiduva jonnaka halli juuksesalguga vanamees. Ta paistis teda ümbritsevate ilmetute meeste seas silma oma elava kotkapilguga, millest tugevat sisemist temperamenti vastu helkis. See oli Kristensen, valitsuse peaaegu asendamatu juht, kes samaaegselt oli ka sõjaminister. Täielik vastand oli tema kabineti välisminister, samuti hallijuukseline, kuid nooruslik vanamees krahv Raaben-Löwetzau: ta silmade tasane, heasüdamlik pilk paljastas temas kõigega rahuloleva rikka mõisniku, kes ajaviiteks tegeles poliitikaga, klaverimänguga ja vastavate auavalduste vastuvõtmisega. Sotsialistid vajasid teda diplomaatidega läbikäimiseks — ta oli ainus valitsuse liige, kes vabalt valdas võõrkeeli ja seoses oma päritoluga oli saanud hea koduse kasvatuse.

Kuninga perekond astus saali kuidagi märkamatult ja kadus diplomaatide ringi, kellega, nagu mulle näis, ta oli lähedastes suhetes.

Esimene minu «kolmest kuningast» osutus nooruslikuks kindraliks ikka sellessamas, kuningriigi ainsa husaaripolgu vormiriietuses. Frederik VIII, Vene leskkeisrinna vend, oli käitumiselt lahke inimene; näis, nagu ei saaks kuningas millestki naeratamata rääkida, ning see oli talle kasulik, sest tema lausetest oli diplomaati-

del raske mõista, kellele neist kuningas ballil erilist tähelepanu osutas; kuid selle kohta tuli järgmisel päeval ettekanne kirjutada.

Õnnestus ainult märgata, millise halvakspanuga vaatasid oma «käskijale» tema ministrid, ning see laskis kohe mõista, et kuninglik võim on ainult dekoor ja kate poliitiliste parteide tegeliku võimu pärast peetavas telgitaguses võitluses. Väikesele kahemiljonilisele rahvale, kellest peaaegu pool elas pealinnas, kujutas poliitiline võitlus endast päeva peamist huvi. Diplomaadid, kes iga päev ajalehti lugesid, nõrkesid jõupingutusest, et ühe või teise partei võidus näha ühe või teise riigi poliitilise mõju kasvamist, mis selle väikeriigi sisepoliitikat mõjutas. Säärane informatsioonimaterjal, kaunistatud kavalate kaalutluste ja näidetega, mis ammutatud vestlustest mõne kolleegiga, oli ikkagi huvitavam kui saadiku ettekanne kuninga mõne vennapoja poja või tütre sündimisest. Väikesed maad ahendavad diplomaatide vaimset silmaringi. Kaotanud lootuse meie tolleaegsetele liitlastele — prantslastele — tõestada, kuivõrd tähtis on meile Balti meri, otsustasin ma uueks aastaks igale Prantsuse esindusele (väikeriikides täidavad saatkonna ülesannet diplomaatilised esindused ja suursaadikud kannavad esindaja nimetust) väikese gloobuse kinkida. See, seletasin ma oma sõpradele, noortele sekretäridele, tuletab teie saadikutele meelde teie liitlase — Venemaa — suurust ja päästab neid järjekordse depeši saatmisest, et nad on jalutuskäigul mõnd printsessi kohanud. Muide, mitte üksnes pärisdiplomaadid, vaid ka mõned sõjaväelised agendid omistasid kroonitud isikute igale sõnale ja žestile tähtsust. Ei tahtnud oma silmi uskuda, kui lugesin kord meie Viini sõjaväelise agendi, tõsise, kultuurse kindralstaabi ohvitseri polkovnik Martšenko ettekandeid, kus ta kirjeldas Austria õukonnas antud lõunasööke, lisades neile raportitele isegi menüü ja kutsutud külaliste paigutuse ning omaenda istekohta ristikesega ära märkides.

«No millise mulje sa eilsest ballist said?» küsis minult hommikul Vene esinduse kantseleis minuga üheealine Peterburi tuttav Bibikov, kes oli saadiku teiseks sekretäriks.

«Väärib Štšedrini või Gogoli sulge,» vastasin ma. «Iseäranis naeruväärsetena ja haledatena näisid mulle õukondlased — oma aja äraelanud taadid ja eided, viimased aadliriismed.»

«Kuid kas sa siis kuninga perekonda tõesti tähele ei pannud? See on ju meie oma tsaariperekond, ainult miniatuuris: seal on mööda Gatšina parki neljakihutav pooliku haridusega Mihhail Aleksandrovitš, seal on ka tsaari tujukas, puuduliku kasvatusega õde Olga Aleksandrovna,» seletas Bibikov.

«Sul on õigus,» vastasin ma. «Ega pisut jõhker Aleksander III asjata mu isale ütelnud, esitades talle Nikolai II, siis alles noorukit: «Vaadake, Aleksei Pavlovitš, kuidas ta on tõu ära rikkunud!» Ta vihjas sellega oma taanlannast abikaasale Maria Fjodorovnale.

Need sugulussuhted taani perekonnaga avaldasid tõepoolest mõju «Niki» (nõnda nimetati Nikolai II koduses perekonnas) kasvatusele, kes nii vähe oli ette valmistatud ja kõlblik meie suure maa valitsemiseks.

«Mis neist kuningatest ikka rääkida,» astus vestlusse mu tulevane sõber, meie mereväeagent vanemleitnant Aleksei Konstantinovitš Petrov. «Hakkab siis issand jumal end sääraste võitud isikutega määrima!»

Tublisti naernud, jätkasime omavahel eilsetest balliperemeestest saadud muljete vahetamist, ning meie kõikide arvamused ühtisid, et kõige koledam kuju on ikkagi kuninganna ise, hiiglane, kellel puudub igasugune naiselik sarm. Bibikov seletas, et ta on Rootsi kuninga Oskari, Bernadotte'i järeltulija ainuke tütar ja on enesega Taani tubli kaasavara ühes toonud. Selle abielu sobitas mõistagi toosama vanamees, kuningas Kristian, kes kindlustas mitte ainult kunagi vaesunud Taani kuninga-perekonna, vaid ka kogu oma riigi, pannud ühe tütre mehele Inglise kuningale Edwardile ja teise Vene keisrile Aleksander III-le. Pärast seda jäi Saksa keisril Wilhelm II-l üle ainult kuningas Kristianile järjekordseid visiite teha ja end tagasihoidlikult «der kleine Neffe» [1] nimetada.

[1] Väike õepoeg.

Puudus ainult tubli rahandusminister, et sellistest sugulussidemetest rohkem kasu saada, ent tark Kristian leidis ka selle, naides oma teisele pojale Bourbon'i printsessi Marie. Nagu iga tubli prantslanna, armastas ka tema raha ja saavutas rahvusvahelisel börsil ühe silmapaistvama mängija kuulsuse, kasutades selleks oma head informeeritust suurriikide poliitika kohta. Tema väike prantsuse maitse järgi sisustatud hubane salong näis oaasina keset ebahuvitavat kuninga ümbruskonda, kes elas ainult oma väikese maa väikestele huvidele.

Taani kuningliku perekonna sugulussidemed abistasid mitte ainult börsitegelinskeid, vaid ka osavaid tööstureid. Maria Fjodorovna või — nagu teda Taanis ikka veel nimetati — printsess Dagmar soodustas kindlasti omal ajal Taani Telegraafiseltsile Euroopa ja Vladivostoki vahelise sidekaabli ehitamiseks kontsessiooni andmist.

Juhuslikult sobis see mulle väga, kuna mu tõlgiks ja edaspidi ka salajaseks kaastööliseks hakkas selle seltsi eruametnik Hampen. Nagu igale välismaalasele, kes on kaua Venemaal elanud, nii muutus meie maa ka temale teiseks kodumaaks ning ta edvistas mitte ilma uhkustundeta oma kolleegiuminõuniku teenistusastmega, tõlkides selle taani keelde ja lisades alati oma perekonnanime juurde.

Mulle oli ette kirjutatud aeg-ajalt jälgida ka teist tehingut, mis oli «läbi viidud» printsess Dagmari kaudu — tellimust Madseni kuulipildujatele; taani insenerid olid palju aastaid lootusetult püüdnud neid vene padrunile kohandada.

Kuid tõeliseks šantaažiks kujunes Mandžuuria sõja ajal Taanile antud tellimus — kuulikindlatele teraskürassidele jalaväe jaoks! Selle oma rumaluselt uskumatu äritehingu arvel väljaantud suurt avansisummat ei läinudki korda tagasi saada.

Bibikov osutus heaks informeerijaks. Lärmikas, rahmeldav ja käitumiselt järsk, oli ta vähestele sümpaatne nii Peterburi kõrgemas seltskonnas kui ka tärgeldatud diplomaatilises maailmas. Ta oli andekas, palju lugenud, valdas hästi keeli, kuid mis peamine — «armastas

Venemaad». Diplomaatiline teenistus on suur proovikivi selle kontrollimiseks, kuidas keegi oma maasse suhtub. Inimene lahkub oma kodumaalt juba noorusaastates kauaks ajaks, kui mitte päris jäädavalt. Ta elab nende maade huvide õhkkonnas, kuhu saatus on teda paisanud, ja kaitstes oma isiklikku prestiiži diplomaatilise etiketi kõikide seaduste järgi, paratamatult ahendab oma silmaringi omaenda isiku, paremal juhul aga omaenda saatkonna huvideni. Tema kodumaa näib talle väga kaugel asuva ülemuse ja vanade sõprade elukohana. Enne iseseisva ametikoha saamist on saatkondade sekretärid sõnakuulelikud kantseleitöötajad, kes sõltuvad ainult oma ülemusest — saadikust.

Bibikov ei olnud niisugune. Teda huvitas mitte ainult Taani, vaid ka suur Euroopa poliitika. Väga imelikena näisid mulle siis tema arutlused selle kohta, et kõikide Euroopa diplomaatiliste intriigide tõeliseks põhjuseks on vaen Inglismaa ja Saksamaa vahel. Säärased sõnad, nagu «imperialism», «imperialistlik poliitika», ei olnud meil veel tarvitusel. Euroopa oli 1908. aastaks vaevalt toibunud Algeciras'e intsidendist, milles Saksamaa esmakordselt, kasutades Venemaa nõrgenemist pärast Jaapani sõda, esmaklassilise koloniaalriigina välja astus Prantsusmaa Aafrikaga seotud huvide vastu; Inglismaa ajas siis veel telgitagust mängu, mis võõrale silmale nii märgatav ei olnud. Maroko kohta käiva Prantsusmaa ja Inglismaa kokkuleppe salajased punktid said teatavaks alles mitu aastat hiljem.

Mulle kui ka paljudele teistele näis, et Euroopa mandri saatus sõltub ainult nelja riigi — Vene, Prantsuse, Saksa ja Austria-Ungari — armee võimsusest.

«Venemaa ja Prantsusmaa pole muud kui ainult malendid Inglismaa käes. Saa sellest ometi aru,» vaidles Bibikov ja esitas mulle oma tugevama argumendina Saksamaa peadpööritava mereväeprogrammi. Tõsi küll, Inglismaa ja Saksamaa konkurentsist merel olin meie meremeestelt Peterburis kuulnud. Kuid siis näis, et üksnes nemad, meremehed, olid sellest küsimusest huvitatud, kusjuures arvamused nende riikide laevastiku kvaliteedi kohta olid erinevad. Enamik arvas, et kuigi

sakslastel on juba õnnestunud relvastuse ja isikliku koosseisu distsiplineerituse suhtes inglastest ette jõuda, ei lähe neil ikkagi korda laevade meresõiduomaduste suhtes oma rivaale, neid sünnipäraseid meremehi, kätte saada.

Nagu enamik vene monarhiste — säärasena näitas end ta ka pärast revolutsiooni — oli Bibikov hingelt germanofiil ja suhtus «salakavalasse Albionisse[1]» varjatud umbusaldusega nagu meie kutsar Boriski.

Bibikov rääkis mulle Inglismaa ja Saksamaa majanduslikust võitlusest midagi üsna udust, kuid tegelikult oli majanduse tähtsusest poliitikas isegi sõja ajal kogu meie generatsioonil tol ajal väga nõrk kujutlus. Naeruväärsena ja väiklasena näis siis meile prantsuse diplomaatide usinus ning hool, kes püüdsid prantsuse konjakit suunata Skandinaavia turgudele.

Uudishimu tõttu Kopenhaageni sadamat silmitsedes nägin, kuidas kirju, puna-sinise plaguga Inglise aurikutele tünne laaditi, mille sildid kujutasid lehma rohelisel heinamaal.

«Vaata ja imesta, see on meie oma siberi võid,» seletas Bibikov. «Näed seal, selle katuse all, määrdunud roguskites tünne? Siin asetatakse või taani tünnidesse ümber, mis, tõsi küll, on vajalik võis leiduvate munakivide tõttu, mida kaalu pärast juurde lisatakse. Siberi või muutub taani võiks ja saadetakse tollesse kõikeneelavasse Londoni. Meie kaupmehed oskavad ainult omas kodus kumatši ja rauaga kaubelda, Peeter Esimesi aga ei sünni iga päev. Kas meil ei tuleks ennast kogu sellest Euroopast kindla hiina müüriga eraldada?» Nõnda arutas mu saatkonnakolleeg kümme aastat enne maailmasõda ja revolutsiooni.

Kuid tegelikkus ei lubanud, et me Euroopast end hiina müüriga eraldaksime. Kopenhaagen oli minu arvates selleks valvepostiks, kust võis jälgida kõike seda, mida suurriikide diplomaatiliste ja sõjaväeliste esindajate eest peaaegu alati varjati. Nad paistsid seal juba liiga silma. Selle tegi mulle täiesti selgeks mu Berliini kolleeg, kogenud ja asjalik polkovnik Aleksan-

[1] Albion — Suurbritannia arhailine keltikeelne nimi. *Tõlk.*

der Aleksandrovitš Michelson, kes mulle kohtamise määras mitte mujale kui suure «Tiergarteni» linnapargi sügavusse.

«Siin saame rahulikumalt kõik südamelt ära rääkida,» seletas ta mulle.

Sõjaväeline atašee — see on ametlik spioon. Niisugune oli käibiv arvamus meist, kuid see pole mitte täiesti õige.

Tol ajal, mil ma Skandinaavia riikides viibisin, tulid Euroopas juba nähtavale sõjaeelse palaviku esimesed sümptoomid: Algeciras, Bosnia-Hertsegoviina intsident. Koos relvastuse enneolematu suurenemisega virgusid ajutiselt ka peaaegu uinunud spionaažiorganisatsioonid. On loomulik, et mõned sõjaväelised atašeed olid sellesse kaasa tõmmatud, mis kujundaski nende kohta üldise arvamuse. Sellest spionaažitööst osavõtmise tulemused ei lasknud end kaua oodata — algasid diplomaatilised skandaalid, kus peamisteks kangelasteks osutusid üksteisele järgnenud Vene sõjaväelised agendid Viinis. Juba liiga meelitavaks oli muutunud salajaste andmete saamiseks kasutada «slaavi vendi», kes tol ajal moodustasid ühe osa «lapitud impeeriumi» — nagu Austria-Ungari monarhiat nimetati — elanikkonnast.

Ühe niisuguse slaavlase — Austria Kindralstaabi luureosakonna ülema ooberst Redeli — draamale on pühendatud ulatuslik kirjandus. Ta oli päritolult tšehh, ning tehti kindlaks tema süü suurte summade saamises, mis Vene Kindralstaap oli talle maksnud. Kui juba säärased kõrgelseisvad isikud Venemaa teenistusse läksid, kuidas võis siis usaldamata jätta neid teenete pakkumisi, mis Vene sõjaväelised agendid Viini saabumisel slaavi päritoluga sõjaväelastelt said. Nad jätsid arvestamata ainult väikese üksikasja: spioonid saatis nende juurde Austria Kindralstaap ise, et kontrollida kohalejõudnud Vene sõjaväeliste esindajate diplomaatilist lojaalsust.

Ärgu olgu mu endised kolleegid — kõikide maade sõjaväelised atašeed — mulle pahased, ent ma leidsin, et kui ühele kaalukausile asetada mingi kahtlase dokumendi väärtus ja teisele oma kodumaa esindaja au ning

väärikus, siis teine kauss on ülekaalus. Peale diplomaatilise puutumatuse kuritarvitamise on olemas veel palju teisi võõrale maale sissetungimise viise. Ma ei keeldunud oma välismaal viibimist kasutamast meie sõjaväe kõige täielikumaks informeerimiseks, kuid enne oma ametikohale minekut seadsin tingimuseks töötada salajasel teel ainult nende maade suhtes, kuhu ma polnud ametlikult akrediteeritud.

Ülemus katsus mu vaatekohale vastu vaielda, kuid ei saanud erilisi pretensioone esitada: salajaseks luureks assigneeriti mulle ainult tuhat rubla aastas. Igaks kulutuseks üle selle summa oli tarvis Peterburist alati kirjalik nõusolek küsida.

Niisuguste tingimuste juures oli agentuurtegevust raskevõitu arendada.

Kuid saatus naeratas mulle.

Ootamatult-aimamatult ilmus mu pisikesse ametiruumi, mille ma olin saatkonna viletsas kantseleis enesele suure võitlemisega saanud, tundmatu pikakasvuline musta, halliks mineva labidataolise, laia habemega ja sügavale silmakoobastesse vajunud tumedate silmadega vanamees. Perekonnanime järgi, mille ta mulle nimetas, oli raske tema rahvust kindlaks määrata. Ta palus mind teda ära kuulata.

«Seisan lähedal nii- ja niisuguse riigi sõjaväelisele ringkonnale,» algas külastaja. «Mulle näiteks on nii- ja niisugune kindlus hästi tuttav. Selle plaani mul kaasas ei ole, aga kui teil on olemas hea kindralstaabi-kaart, võin ma teile kõik ära seletada, ja teie muidugi oskate otsustada, kas ma sellistes küsimustes kompetentne olen.»

Seda kindlust tundsin ma hästi, vastava kaardilehe ostsin raamatukauplusest veel samal päeval ning hakkasin salapärase vanamehe ettekannet kannatlikult kuulama. Selgus, et tema andmed langesid meie omadega ühte ja seepärast ei pakkunud esimese pilgu järgi otsustades huvi, välja arvatud siiski kaks-kolm kaugelaskepatareid, mille paigutust meie Kindralstaabil tol ajal ei olnud korda läinud avastada; me võisime nende kohta ainult oletusi teha.

«Hüva,» ütlesin ma, «kuid need andmed huvitavad

mind vähe.» (Ehkki mõttes otsustasin tundmatut kasutada.)

«Dokumente ma teile muretseda ei saa, aga kui soovite, hakkan kirjutama ainult selle kohta, mida tean,» jätkas tundmatu. «Kui minu töö teid rahuldab, palun mulle iga kuu saata . . .»

Ja siin nimetas ta mulle säärase suure summa, millele ma tollal ei julgenud mõteldagi.

«Mitte keegi peale minu abikaasa ei saa meie vahekorrast teada. Kui minuga peaks midagi juhtuma, siis saadab ta teile teate. Vaevalt me teineteist enam näeme.»

Tema ettepanekuga nõustunud ja postiühenduse kolmandate-neljandate isikute kaudu kindlaks määranud, saime juba päris sõpradeks ning ma söandasin küsida, mis mõjutas vanameest Kopenhaageni sõitma ja minu juurde oma teenete pakkumisega ilmuma.

«Olen pärit S. provintsist . . . Kogu oma eluaja olen salajas sügavalt haudunud kättemaksu oma rõhutud maa eest. Minu poolt valitud viis, mis on seotud rahalise küsimusega, seletub sooviga veel oma eluajal mu armastatud tütre tulevikku kindlustada,» lõpetas vanamees.

Sellega me lahkusimegi.

Me mõlemad pidasime oma lubadusi, ja liitlasarmeed, kes ei soovinud vanamehe poolt muretsetud andmeid täielikult usaldada, veendusid nende tõepärasuses alles siis, kui puhkes maailmasõja äike. Selleks ajaks polnud vanameest enam elavate kirjas. Mitte hiljem kui kaks aastat pärast meie koostöö algust ja peale küllalt pikka vaheaega sain ma viimaks kirja, mis lihtsa ajalehe-väljalõike kujul teatas mu kaastöölise surmast. Selle sisu oli järgmine:

«Euroopa nii- ja niisuguse pealinna ühe ringkonna reservohvitseride patriootiline liit teatab siira kurvastusega oma aupresidendi eruooberst N. surmast . . .»

Peale tõhusa süütust tõendava dokumendi ei jäta salajased informeerijad enesest muud pärandit maha. See juhtum — ja pärastpoole ka veel palju teisi — tõestas, et informeerijate ettekanded on tihtilugu hoopis

väärtuslikumad kui pealiskaudselt vaadates üsna «salajased» dokumendid.

Kord oli mu isa Aleksei Pavlovitš astunud Nikolai II töökabinetti Tsarskoje Seloo palees ja leidnud tsaari läbi luubi uurimas hiiglasuurt keeruka skeemiga vatmanpaberipoognat, mille pealkirjaks oli: «Saksa sõjaväe mobilisatsiooniplaan».

«Näe, Suhhomlinov palus mind, et ma veenduksin sellel dokumendil leiduvas Wilhelmi allkirja ehtsuses. Me maksime selle dokumendi eest miljon rubla,» oli Nikolai II kaeblikult öelnud.

Dokument osutus oivaliselt valmistatud võltsinguks, üheks nendest, mille müügist saadud raha Saksa luure ise ära kasutas. Ainult Nikolai II taolised naiivsed inimesed võisid arvata, et plaanile on alla kirjutanud keiser ise. Tahtmatult tekkis küsimus: kes meie kaasmaalastest võis säärasest rikkast saagist osa saada?

Räägitakse, et maailmas on olemas üsna palju teaduse poolt veel seletamata nähtusi. Salajased toimingud kutsuvad esile teisi samataolisi toiminguid, ja inimene, kel õnnestus juhuslikult üks salaluuretehing sooritada, tõmbab magnetina enese juurde uusi, täiesti võõraid inimesi samataoliste pakkumistega. Minu poolt ülesseatud põhimõte — mitte kuritarvitada selle maa külalislahkust, kuhu olen akrediteeritud, — aitas mind kogu mu järgnevas töös. Kopenhaagen oli mulle niisama ohutu linn nagu Peterburigi.

Selles võõrale silmale märkamatus tegevuses peab iga inimene töötama vastavalt oma temperamendile.

Minu läbikäimine inimühiskonna põhjakihiga, oma maa reeturitega, niisiis ei kõigutanud, vaid pigem tugevdas minus teadlikkust selle suure hoova tähtsusest, mille igas inimtöös moodustab usaldus!

«Teate,» ütles mulle kord üks minu välismaistest informeerijatest, «kui ma esimest korda teilt saadud ülesandega teie juurest lahkusin ja laevale asusin, siis mõtlesin: «Oli mul tarvis sellesse loosse tikkuda?» Kuid tuletades meelde meie kõnelust ja tundes taskus teie poolt makstud väikest avanssi, otsustasin: «Ei! On juba hilja. Niisugust meest ei või ma sisse vedada.»»

Kogu minu poolt käimapandud informatsioonitege-

vuse, peamiselt aga Venemaa sidemed välismaaga sõja puhuks, ajas mu järeltulija väga rumala ettevaatamatuse tõttu nurja. Eestuppa kandikule korjunud nimekaartide hulka oli ta juhuslikult unustanud ka teises pealinnas asuva salajase esindaja aadressiga varustatud nimekaardi. Niidid olid käes. Venemaa astus maailmasõtta, lämmatanud ise ennast ära piiride sulgemisega, jätmata endale ainsatki õhuauku väenulikesse riikidesse.

Salaluuretegevus naabermaades oli sõjaväelistele agentidele ainult kõrvaltegevuseks. Nende otseseks kohustuseks oli oma kindralstaapi kursis hoida antud maa sõjaliste jõudude seisukorraga, mis peale järjekordsete ettekannete — vägede õppuste ning manöövrite ja väeosade külastuste kohta — nägi lõppkokkuvõttes ette raamatu «Nii- ja niisuguse maa relvastatud jõud» uuesti koostamise. Neid raamatuid andis Kindralstaabi Peavalitsus välja kui «levitamisele mittekuuluvaid». Peale selle olid sõjaväelised agendid kohustatud hankima uuesti ilmuvaid sõjaväelise ja tehnilise sisuga määrustikke, eeskirju ning raamatuid; mõned aga, usinamad, koostasid isegi igakuulisi kokkuvõtteid ajakirjanduses ilmunud teadete kohta; see näis mulle eriti tähtsana pärast Pariisis itaalia sõjaväelasest kolleegilt saadud õpetust. Seejuures ei võtnud mu ülemus arvesse, et kogu see töö tuli mul teha kolme maa kohta, see tähendab, nagu öeldakse, «kuubis», ja et diviiside ning brigaadide arvu suurusest määrustike ja eeskirjade maht ei muutu.

On üldse raske uskuda, kuivõrd vähe hoolitses Peterburi oma välismaal viibivate sõjaväeliste esindajate eest. Erinevalt Saksa sõjaväelistest atašeedest, kes kasutasid mitte ainult saatkonnakantseleide abi, vaid omasid igaüks veel kaks või kolm abilist tsiviilatašeedeks ümbernimetatud ohvitseride näol, olid Vene sõjaväelised agendid enese hoolde jäetud ja kirjutasid ise oma ettekandeid käsitsi ümber. Oma isiklik kabinet tuli muuta kantseleiks.

Kord istus minu kirjutuslaua juurde meie hea sõber, Austria-Ungari saadik krahv Széchenyi, ja ohkas.

«Kuule,» ütles ta, «mida me küll hakkame selles iga-

vas linnas tegema, kui meie maad nõuks võtavad sõdima hakata? Kujutle ainult: siis ei ole meil võimalik enam kohtuda.»

Kuid mina istun ja mõtlen: aga mis toimub siis, kui mu sõbrale äkki mõte tuleb kirjutuslaua lähimat sahtlit pisut avada? Selles võib ta parajasti leida säärase dokumendi, mis juba kohe praegu meie sõpruse lõpetab. On hirm püsti tõusta ja laua juurest eemalduda.

Mul oli vaja Peterburi kõrgetes ringkondades suurt revolutsiooni teha ja mu kolleegid pidid mulle sügavalt kummardama nende krediitide eest, mis ametlikult ning suure vaevaga nõuti tulekindlate seifide ja kirjutusmasinate soetamiseks. Oma paberite masinal ümberkirjutamiseks kasutasin ma igas pealinnas saatkonnakiriku köstrit, kuna neis kirikutes jumalateenistusi harva peeti.

Muide, kokkuhoiu põhimõtet teostas tsaarivalitsus juba ammu mitte ainult sõjaväeliste, vaid ka diplomaatiliste esindajate suhtes. Tahtmatu solvumistunne Venemaa pärast haaras mind iga kord, kui ma Saksa saatkonda Kopenhaagenis külastasin: esimesel trepikäänakul seisis Preobraženski polgu mundris Peetri grandioosne portree. Sakslaste päralt oli parim maja kesklinnas — vanaaegne loss, kus Peeter kunagi oli peatunud ja kus traditsiooni kohaselt palju aastaid järjest oli asunud Vene saatkond. Nüüd oli Vene saatkond ühes eramajas tagasihoidlikus üürikorteris.

Kopenhaagenis tuli mul oma tööd alustada mu eelkäija poolt mahajäetud pärandi sorteerimisega, mis koosnes vihikutest ja ametlikest paberitest, mis olid ilma igasuguse korrata ühte kasti loobitud ja mida saatkonna kantseleis hoiti. Kuigi mu lühiaegse teenistuse kogemused mind õpetasid, kuivõrd vähe omistati Venemaal tähelepanu ühele tähtsaimale töötingimusele — järglusele ametiasjade üleandmisel —, ometi sundis eriti Kopenhaageni õppetund mind kogu mu eluajal seda põhimõtet respekteerima, iseäranis välismaiste ametikohtade üleandmisel. Eelkäija, kes võib mõne sõnaga kirjeldada iga küsimuse seisukorda, millede kallal ta on töötanud, saab oma järeltulijale edasi anda ka seda, mida ei mingi raha eest pole võimalik

lühikese ajaga omandada: meie juures Venemaal — alluvate ilmekad iseloomustused, välismaal aga — suhted, tutvused ja tähtsamate poliitiliste ning sõjaväeliste tegelaste portreed. Võib kindlasti öelda, et ilma hästi kindlustatud järgluseta on sõjaväeliselt agendilt võimatu oodata ettekandeid enne nelja kuni kuut kuud.

Omad kolleegid — diplomaadid — eriti ei aita: nendes riikides, kus nad keelest aru ei saa, nagu näiteks Skandinaavia maades, piirduvad nende tutvused diplomaatilise korpusega, suurtes riikides aga liiguvad nad selles seltskonnas, mis seisab sõjalistest küsimustest kaugel.

Kopenhaagenis osutus minu ainsaks ja väga väärtuslikuks informeerijaks mu prantsuse kolleeg major Hepp. Kahjuks ei meeldinud ta mu naisele oma mustade küünte ning kahtlase puhtusega krae pärast. Kuid tema kasuks rääkis see peamine eelis, et ta ema oli norralanna, ja see võimaldas tal ilma sõnaraamatuta tõlkida tekste ükskõik millisest skandinaavia keelest. Juhtus, et Hepp oma võidunud pidžaamas kirjutusmasina taha istub ja muudkui kirjutab.

«Kaks trummimeest. Kolm kapralit. Üks leitnant. Üks kapten. Kuus allohvitseri. Kümme kapralit . . .»

«Keda see siis nii väga huvitab,» küsisin ma oma kolleegilt, «mitu kapralit on taani vooriroodus?»

Hepp solvus.

«See ongi kõige tähtsam,» seletas ta. «See on kaader, saage aru, kaader.»

«Vaat millega meil Venemaal puudulikult arvestatakse,» mõtlesin ma endamisi ja sõna «kaader» omandas minu jaoks nüüd erilise tähenduse.

Prantsuse-Preisi sõja võitis mitte üksnes Moltke, vaid ka saksa allohvitser, külakooliõpetaja; ameerika tehnika võlgneb tänu mitte ainult Fordidele, vaid ka kõrgestikvalifitseeritud, kogenud töölistele.

Nõrkusteta inimest ei ole olemas, ning ka säärasel pealtnäha ilmetul mehel, nagu major Hepp, oli samuti väike kirg — haiglane ordenite austamine. Juhtus vahel, et ta heidab pilgu mu laiale ordenilintide komplektile mundri rinnal, ja kohe tuleb mulle meelde, et

on juba aeg nõutada liitlasele järjekordne Stanislav või Anna.

Ta ei jäänud meile tänu võlgu. Kohtasin teda pärast maailmasõda Prantsusmaal kindralina. Ta oli lahingus ühe jala kaotanud ning talle kui invaliidile oli tehtud ülesandeks rindel olevate kalmistute kordaseadmine.

«Hoolitsen teie omade eest eriti,» teatas mulle mu endine õnnetu, ordeneid üleni täisriputatud kolleeg. «Kaevasin hauad lahti ning matsin surnud ümber vastavalt nende poolt oma eluajal saadud esimese, teise või kolmanda järgu Georgile.»

Hepp'i eeskuju õhutas mind võimalikult kiiremini nende maade keeli õppima, kuhu ma olin saadetud. Sõjaväelise atašee esimeseks kohustuseks on, et ta võiks rääkida ühes keeles selle armeega, kelle juures ta on. Määrustikud, eeskirjad, raamatud, ajakirjad — neid kõiki võib Venemaal lugeda, kuid erilise mõtte omandavad nad ainult selle inimese juures, kes elab õhkkonnas, kus neid trükitud dokumente koostati.

Teatud ajajärgul on kõikide maade määrustikud ja eeskirjad üksteisega sarnased, kuid ära seletada, mispärast nimelt on mõned sõnad trükitud rasvase kirjaga või mõned seletused antud eriti paljusõnaliselt, võib ainult see, kes on tuttav selle või teise armee omaduste ja puudustega, tema vaimu, harjumuste ning traditsioonidega. Juba seepärast on sõjaväeline atašee nagu iga teinegi inimene, kes elab väljaspool oma kodumaa piire, kohustatud trükisõna hingestama oma elavate tähelepanekutega, kohaliku elanikkonnaga läbikäimisega, tema elu-olu, kommete ja maitsetega tutvumisega. Ainult nendel tingimustel on ta võimeline kõike nägema, või mis veel tähtsam — ette nägema.

Juba Kopenhaagenisse saabumise päeval veendusin ma, et isegi kõige lihtsam lause, mis on häädatud keeleõpiku kõikide reeglite kohaselt, ei ole selle linna elanikule arusaadav. Hotellist väljudes nimetasin ma taksojuhile enesekindlalt meie esinduse aadressi, mis oli Peterburis ettenägelikult pähe õpitud.

«Bredgade — sü,» ütlesin ma.

«Ikke forstår,» vastas taanlane mulle. «Ei saa aru.» Pidin võõrastemaja portjee kutsuma ja kuulmise järgi uue hääldamise selgeks õppima: Bredgade asemel Breigei.

Pole midagi parata — taanlased neelavad viimased silbid alla. Nad on purjelaevuritest meremeeste järglased ja räägivad inglaste ning norralaste taoliselt selles keeles, milles nende esivanemad oskasid tugeva tormi ajal lodja käilast kuni ahtril asuva tüürimeheni vastamisi hüüelda.

Keel on üks maa ajaloo kõige kujukamaid peegeldusi, ja minu kolme riigi ajalehtede lugemisel meenus mulle, kuidas näiteks Taani oli omal ajal olnud suur riik, laiendanud oma valdusi nii Norrale kui Rootsile, — kõigil kolmel keelel oli palju ühiseid sõnatüvesid. Jäin peatuma rootsi keele õppimisel kui «minu kolmest armeest» kõige suurema armee keelel ja saksa keelele kõige lähedasemal. Kuue kuu pärast võisin ma lugeda ajalehtede esimesi lehekülgi ja end arusaadavaks teha rongides ning võõrastemajades, aasta pärast — lugeda määrustikke ja eeskirju, kõnelda rootsi ohvitseridega, kahe aasta pärast aga — Rootsis kehtiva kombe kohaselt väljendada kollektiivseid tänuavaldusi külalislahkeile võõruspeo-peremeestele toreda lõunasöögi eest.

«Kas te seniajani tõesti pole rootsi keelt veel ära unustanud?» küsis minult kolmkümmend aastat hiljem Rootsi sõjaväelise atašee abikaasa, kohates mind Punasel väljakul esimese mai paraadil.

Peale seni tundmatute keelte õppimise tuli mul juba esimestest päevadest peale tutvuda uute maade kommete ja tavadega. Kõigepealt oli tarvis võimalikult kiiresti üürida korter, mis oma suuruselt ja linnaosa asukohalt vastaks mu teenistuslikule seisundile. See polnud raske. Selsamal tühjal Marmornpladsen'il, mille keskpaigas tõusis kõrgele suur sünge marmorkirik oma tornikella kurbade helidega, asus ka meie saatkonna kantselei ja naabermajas laokil, kuid üsna ruumikas korter. Kopenhaagenis puudusid kojamehed ning uksehoidjad, ja ainsaks raskuseks oli majaperemehe leidmine. Üürihind näis mulle väga odav ning ma palusin kohe kolme aasta peale leping sõlmida.

«Meil korterite üürilepinguid ei tehta. Meile on teie sõnast küllalt,» teatas mulle taanlasest vanamees. Ta kurguhäälsest kõnest halvasti aru saades uskusin ma vaevu tema poolt antud vastust. Venemaal ei olnud me niisuguse usaldusega harjunud!

Varsti jõudis Peterburist kohale mu teenijaskond: toapoiss ja ühtlasi puhvetiteenija, äsja sõjaväeteenistusest vabanenud ihukaitseväe-husaar, toatüdruk ja kokk. Vastuvõttude puhul teenimiseks, peamiselt aga söökide etteandmiseks vene personalist ei jätkunud, mistõttu tuli veel juurde palgata noor, vilgas linalakk taanlane, kellel oli ainult üks puudus: tema poolt esitatud politseiteatises oli tähendatud, et ma pidin rohkem kui poole tema palgast kinni pidama «alimentide» katteks kolmele naisisikule. Vaene Frits — ta oli siis kõigest 26-aastane!

Bibikov paotas minu jaoks eesriide elu tolle külje kohal, mis mulle kui naisemehele oli ligipääsematu.

«Siin kehtib naiste kohta lihtne seadus. Pärast kuueteistkümne-aastaseks saamist ei ole ühelgi neiul õigust ilma kindla töökoha või teenistuseta jääda. Sellega esiteks kaotatakse prostitutsioon ja ühtlasi muutub naine oma õigustes mehega võrdseks. Aga mis puutub emadusse, siis annab Taani kohus alati ema häälele eesõiguse, arvestades, et nii alatu kui ema moraalne pale ka oleks, suhtub ta lapseküsimusse ikkagi õiglasemalt ja sügavamalt kui mees.»

Säh sulle nüüd kuningriiki: kuivõrd ometi on tema seadused ees mitte ainult Tsaari-Venemaa, vaid ka vabariikliku Prantsusmaa seadustest!

Niipea kui korter oli korras, tuli organiseerida tema «sisseõnnistamine» — esimene diplomaatiline lõunasöök, mille õnnestumisest Vene saadiku vürst Kudaševi arvamuse järgi sõltus peaaegu kogu meie seisund Kopenhaagenis. Kudaševi eelkäijad olid teinud hiilgava karjääri: Mohrenheim, saadik Pariisis, organiseeris Prantsuse-Vene liidu, Izvolskist sai välisminister. Kuid Vanetška Kudaševil, nagu teda tema endised polgukaaslased-ratsakaardiväelased hüüdsid, ei sobinud taolisest karjäärist unistada, ehkki ta püüdis oma neil päevil juba suurest kälimehest mitte maha jääda ja pidas end

tema järeltulijaks Taani väinade neutraliteedi küsimuse uurimise alal. Midagi uut ta selles küsimuses muidugi ei avastanud ja rakendas kogu oma energia hoolikaks tutvumiseks diplomaatilise etiketiga — selle välisesindajate töö tähtsa ning lahutamatu osaga. Sellel tegevusalal osutus mu esimene saadik ka minu esimeseks õpetajaks.

Ehkki mina ja mu naine olime oma vanemate kodus küllalt näinud lõunasööke kutsutud külalistega, teadsin ma Pariisi vastuvõtte meenutades, et välismaa tavad erinevad vene omadest tugevasti. Kõigepealt puudub viin, puuduvad suupisted. Külalised istuvad lauda näljastena ega rahuldu kahe-kolme roaga. On tarvis koostada menüü, mille jaoks on olemas kõikide maade traditsioonidega sanktsioneeritud kindel skeem. Esimeseks roaks on supp (vene pirukaid ei söö keegi), teiseks — kala, kolmandaks — põhiline liharoog: rostbiif, vasika- või lambapraad või suitsuliha aedviljaga, neljandaks — kana- või metslinnupraad salatiga, viiendaks — *primeurs*: sparglid, artišokid, lillkapsas, trühvlid ja lõpuks magusroog, seejärel aga juust, puuvili, *petits fours* [1], kompvekid. Lõunasöögi tõeline kordaminek sõltub serveerimise kiirusest: taolisel lõunasöögil ei tohi külalised üle neljakümne viie kuni viiekümne minuti lauas istuda. Kudašev kontrollis seda iga kord kella järgi. Kui teiseks on külm roog, siis kolmandaks peab olema soe toit, kui kolmandaks on soe, siis on parem, kui neljandaks on külm, jne. Kui esimese roa juurde kuulub hele soust, siis teiseks roaks tuleb anda tumeda soustiga toit. Maitse, värvus, temperatuur — kõik peab olema mitmekesine ning aegsasti ette nähtud. Lõunasöögi menüüga peavad kooskõlastuma ka veinide sordid: pärast suppi — madeira, portvein või šerri, pärast kala — külm valge vein, pärast lihatoitu — punane *chambré* [2], enne magusrooga — külm šampanja, pärast juustu — magus dessertvein. Veinipudeleid mõistagi mingil juhul lauale ei asetata: veini kallavad klaasidesse kas teenijad või äärmisel juhul serveeritakse see karahvinides. Sellega lõunasöögi tseremoonia ei lõpe,

[1] *Petits fours* — väikesed teeküpsised. *Tõlk.*
[2] Toatemperatuur.

sest võõrastetuppa siirdudes peavad külalised saama veel kohvi, likööre ja sigareid.

See keerukas tseremoniaal, mille XIX sajandi kodanlus oli pärinud XVIII sajandi Prantsuse kuningate toredate õukonna-vastuvõttude ajajärgult, moodustas osa neist konventsionaalsustest, millega diplomaatiline maailm elab kuni tänapäevani. Muide, kutse lõunasöögile, kohad laua juures — see kõik omas tähtsust mitte ainult diplomaatilises, vaid ka igas kodanlikus seltskonnas. Ja just selles asjas ei õiendanudki ma Kudaševi juures oma esimest eksamit ära. Palunud teda ühes oma abikaasaga minu korteri sisseõnnistamise peole, tahtsime nende ees hiilata oma esimeste saavutustega — võõruselekutsutute nimestikuga, kus esinesid: Inglise saadik, käitumises liiga nõudlik monokliga Johnson, taani husaarikapten krahv Moltke ühes abikaasaga, Austria saatkonna sekretär krahv Schönborn ja oma inimesena kõige viimasel kohal — Bibikov.

Järgmisel hommikul mind oma kantseleis kohates ei varjanud Kudašev oma solvumist.

«Kuidas te ometi oskasite nii toreda lõunasöögi ära rikkuda, kutsudes selle Johnsoni? Te tegite õieti, pannes tema kui välismaalase istuma oma abikaasast paremat ja mind — vasakut kätt, kuid esimesel lõunasöögil oleks pidanud teie oma saadik esimesel kohal istuma, ja selleks oleks tulnud kutsuda isikuid, kes temast lauas istumise vanemuselt madalamal asuvad!»

Vaat millega diplomaadid tegelesid ja võib-olla veel praegugi tegelevad.

Taani rahva suhete lihtsus ja demokraatlik vaim avaldasid enamikule nendest masendavat muljet. Liikumise ning matkamise otstarbel tuli igal diplomaadil esmajoones jalgratturiks hakata.

«Täna süüdatakse laternad kell kuus õhtul,» lugesin ma juba esimesel päeval ajalehe «Politiken» esimeselt leheküljelt ja elanikelt küsides sain teada, et see puudutab eriti jalgrattureid.

«Eile kihutas kuningas oma jalgrattaga kogemata piparkoogimüüjanna laua otsa, vabandas ja maksis kümme krooni. Kas siis meie kuningas tõesti nii vaene on, et ei võinud rohkem maksta?» tõlkisin

ma mõne päeva pärast lugemistunnis sedasama ajalehte.

Absoluutselt kõigil sõiduteedel olid rööbiti kulgevad betoneeritud jalgrattateed, mida mööda sõitis nii vana kui noor, nii rikas kui vaene, mis lisas elule selle veetleva välise lihtsuse, mida Euroopas kuskil mujal polnud võimalik leida. Mäletan ameerika miljonäri äärmist pahameelt, kes kihutas kallihinnalises autos ning, olles sunnitud teel peatuma, pidi ööbima kuskil tagasihoidlikus väikeses külas. Pärast kella kümmet õhtul jäi autode liikumine kogu maal seisma: nad ei tohtinud häirida taani talupoegade rahulikku und.

Tõhusaks kasvatuslikuks võtteks snoobidest diplomaatidele olid kuulsa «Tivoli» külastused. Smokingites auväärt saadikud ja nende Pariisi tualette kandvad abikaasad pidid harjuma mõttega, et lõbusamat kohta ei leidu kogu Skandinaavias; väikeste mitmevärviliste laternate valgusel kaksiratsa puust karusselliõvide seljas sõites leidsid nad lõppude lõpuks täiesti normaalse olevat, kui tiigri seljas istuvas naabrinnas tundsid ära omaenda toatüdruku.

Kogu taani elulaadil lasus süstemaatilise võitluse pitser, missugust võitlust madalamad ühiskonnaklassid oma õiguste eest pidasid. Teatrites olid looże eraldavad vaheseinad ammugi lammutatud. Kui ma krahv Raabenit tema vanaaegses lossis «Ålholme» külastasin, näis mulle, et olen sattunud mingisse erilisse maailma. See loss oli muust maailmast eraldatud muistse kõrge raudtaraga. Krahvi perekond ja külalised veetsid oma aega jalutamisega mööda pöögimetsi, mis moodustasid Taani saarte ilu ja uhkuse. Põlised puud, põimudes oma ladvaokstega ühte, meenutasid gooti toomkirikute kergeid võlve. Õhtuti kaikus saladuslik hiiglasuur loss oreli õrnadest helidest, mida mängis hurmav perenaine, krahvinna Niina Raaben ise.

Saabus pühapäeva hommik. Perenaine tegi külalistele ettepaneku lossist lahkuda ja ligilähedal mere kaldal asuvasse improviseeritud telklaagrisse üle kolida. Alates kella kaheteistkümnest päeval avatakse lossi raudtara vanaaegne värav, et ka rahvas saaks päeva jooksul parki ja selle varjulisi nurgakesi kasutada.

«Ma ei saa nendest taani tavadest vist kunagi aru,» pahandas vürst Kudašev.

Vene mõisnikule ei tulnud pähegi, et ainult sääraste rahvale antavate almustega võisid Lääne varakad klassid oma seisukorda säilitada.

Kopenhaagenis asuva Vene diplomaatilise esinduse argipäeva-elu häiris leskkeisrinna Maria Fjodorovna saabumine, mis toimus iga aasta augustikuus. «Tema majesteedi» vastuvõtmiseks riietusid saadik ja mõlemad sekretärid kuldposamentidega kaunistatud õukonnamundritesse ja valgetesse pükstesse, ning ainult mina ei olnud kohustatud palavuse käes piinlema, ilmudes sadamasse hõbesärbi ja mõõgaga väliunivormis. Uuesti kehtestatud kiivri ja saabliga paraadvorm oli keisrinna meelest niivõrd inetu, et ta palus mind selles vormis end temale mitte näidata. Sellel Suhhomlinovi reformil ei olnud leskkeisrinna juures edu.

Väiksesse Kopenhaageni sadamasse sõitis majesteetlikult sisse tumesinine kaunitar — jahtlaev «Poljarnaja Zvezda», piki parrast jäme kullatud tross. Temaga võrreldes jäi varju ta võistlejanna, siinsamas reidil seisev Maria Fjodorovna õe, Inglise kuninganna Aleksandra jahtlaev.

Süda tuksus iga kord rõõmsalt, nähes vene inimesi — kaardiväemadruseid, võimsaid päikesest pruune noormehi paljaste kaeltega ja uljalt ühe kõrva peale lükatud Georgi lintidega vormimütsis.

«Tervist, vennad!» ja selles vene tervituses ning ühises vastuses kajas vastu kodumaa.

Teenistus mereväes kestis tol ajal seitse aastat, ja seepärast nägin ma iga aasta vanu, tuttavaid nägusid. Ka nendel vene poistel oli ehk meeldiv kohata välismaal ikka sedasama «oma ohvitseri»; mina aga hakkasin nendega kokkusaamisel aegamisi kogema tundeid, mis olid mulle omased teenimisel ulaanieskadronis.

Selle idülli purustas minu kolleeg Petrov, kes mereväes valitsevat korda täiuslikult tundis.

«Vaata seal neid inimesi; n-nad n-näivad n-nagu t-truud alamad (Petrov oli sündimisest saadik kogeleja ja armastas naljapärast pilduda tarvitusel olevaid

monarhistlikke trafarette), k-kuid m-mõttes on n-nad r-revolutsiooniks juba h-hästi ette v-valmistatud. Kopenhaagenisse jõudes läheb keisrinna, nagu sa tead, ühes oma õekesega — kuningannaga — Viderøsse suvitama ja on õnnelik, et võib ajutiselt igasugused õukondlikud ning ametlikud asjad unustada. Kuid «Poljarnaja Zvezda» meestel ei lasta puhata. Laevale hakatakse kokku vedama sadasid ja tuhandeid kaste välismaa veinidega ja kõige kallimate Pariisi konservidega, liiatigi kuna Taanis nendelt tollimaksu ei võeta. Kõiki neid väärtuslikke kaupu hangivad Taani kaubanduslikud suurfirmad ja nende kaupade eest tasuvad pangad, kus on avatud jooksvad arved kogu leskkeisrinna õukonna teenijaskonnale, kaasa arvatud toatüdrukud ja habemik saatekasakas. Nad kõik on Piiteris ning Moskvas asuvate Smurovi ja Jelissejevi kaubamajade kontrahendid, ja meil sinuga ei tule Morskajal prantsuse juustu ja kallist likööri maitstes mõttessegi kahtlustama hakata, et kõik need välismaa delikatessid on meile kohale toimetanud «Poljarnaja Zvezda». Kui selle meeskond, kõik need tugevad kaardiväelased, on meresõidult tagasi jõudnud ja Kroonlinnas kai ääres randunud, peavad nad selle salakauba oma seljas tolliametniku eest mööda kandma ja sealjuures teatama, et kõik need tuhanded tonnid konserve on määratud «tema majesteedile» leskkeisrinnale. Ja vastavad naeratusega tolliametniku — meie Vene riigikassa huvide valvuri — tähendusrikkale naeratusele.»

«Kuid see teeb ju viha! Kus siis jahtlaeva juhtkonna silmad on? Ma ise lähen ja räägin nendega,» ütlesin ma.

Jahtlaeva vanemohvitser — see iga sõjalaeva tõeline peremees —, 2. järgu kapten Zabotkin jagas osalt mu äärmist pahameelt.

«Olgu tolliga kuidas on,» ütles ta, «kuid peale selle me ju riskeerime iga aasta tagasiteel jahtlaeva ennast kaotada. Ülekoormamise tõttu vajub ta peaaegu kuldsest trossist saadik vette ja laine uidab tekki mööda nii kuidas aga soovib. Palusin keisrinnalt luba iga reisija kohta kas või mõnesugunegi norm määrata, kuid sain kategoorilise eitava vastuse. «Mis, kas teie tahate maksmapandud korda lammutada,» katkestas mind keisrinna.»

«Näed nüüd,» parastas Petrov, «mul oli õigus. Jällegi üks, ehkki, tõsi küll, väike ummik. Ise me teeme revolutsioonilist propagandat.»

KUUES PEATÜKK

ROOTSIS

Kopenhaagenist sõitsin Stokholmi õhtul. Sadamas oli pime ja kõle; puhus tuul, mis ennustas tublit õõtsumist meie kahetunnilisel sõidul Malmöni. Parimaks kohaks aurikul osutus söögituba, kus Taani vana laevukese kääksumisele tähelepanu pööramata võis väikeste lonksudena konjakit juua.

Rootsi võttis meid vastu puhtuse ja korraga, mis valitses nii vaksalis kui rongis. Kõikjal lihtne, tervislik ja Euroopa mandrist erinev komfort, ilma liigse toreduseta, ilma ainsagi liigse esemeta; kahtlase puhtusega vaipade asemel mererohust matid, aknaeesriiete, nende tolmukollete asemel — vastupidavad, kvaliteetsed rullkardinad.

Uinunud jämedakoeliste, ent puhaste linade vahel, ärkad alles hommikul ja tunned, et rong on kandnud sind juba kaugele nii Taani vihmastelt randadelt kui ka Euroopa talve hallidest maastikest. Lumega veidi ülepuistatud sirged kuused meenutavad kodukoha lähedust, pimestav veebruaripäike aga viib mõtted lapsepõlve, kaugesse, kuid igavesti kallisse Irkutskisse. Õhk on nii puhas ja läbipaistev, et külmast ilmast hoolimata väljud ilma palituta vaguni lahtisele platvormile. Olen Rootsit, Norrat ja Soomet mööda reisides korduvalt mõtelnud, kuivõrd kerge on nende maade noortel talvespordis maailmarekordeid purustada; kuid proovigu nad selle alaga tegelda meie paukuvas pakases või niiske sulailmaga Piiteri soodes!

Stokholmi vaksalist väljudes ajas mind segadusse laternal olev pealkiri väljaku nimetusega: «*Torg*». Torg — see on ju vene sõna. Torg — torgovlja [1]. Selle

[1] Торговля — kauplemine, kaubandus; torg (rootsi k.) — turg. *Tõlk.*

sõna on vist varjaagid [1] meile sisse toonud, kui nad mu esivanemaid kauplema õpetasid. Väljakul «Torg» kaubeldi lina ja teraviljaga, korra mõttes aga oli väljaku keskele üles pandud «*Stolpe*» — stolb [2].

Takso sõidutas meid mööda lumest puhastatud ja hästi sillutatud tänavaid linna parimasse võõrastemajja — «Grand-Hôtel'i». Vastupidiselt Kopenhaagenile jättis Stokholm küll mitte suure, kuid kõrgelt-kultuurse riigi pealinna mulje. Tema ajalugu meenutas mitte ainult muistne kuningaloss kõrgel kaljul, vaid ka arvutud mälestussambad skvääride ja väljakutel. Enamik nendest kujutab kõikides Rootsi linnades Karl XII väikest, kõhnukest kuju, ja see juba näitab, kuivõrd ebaõiglaselt hindavad järeltulijad oma esivanemaid. Tundus, et rootslased oleksid pidanud kõige rohkem ülistama oma maa suuruse ülesehitajaid — Gustav Vasat ja Gustav Adolfit, seda suurt väejuhti, kes sõja mandrile üle viis ja viimses võidetud lahingus Lützeni juures kangelasena langes. Kuid nemad olid oma ajajärgu ja oma riigi tüüpilised esindajad, samal ajal kui hüsteerilisuseni närviline Karl XII, too sõjaseikleja, kes Peetri löökide all aegamööda kaotas Rootsi mitu sajandit kestnud ülevõimu Baltikumis, oma järeltulijate kujutlusvõimet ilmselt tugevamini mõjutas: ta polnud nendega põrmugi sarnane.

Võõrastemaja suurepärases numbritoas ootas mind juba kuum vann, mida ma kohe kasutama ruttasin. Kuid seejuures tuli mul kohe tutvuda rootsi elu-olu ühe iseloomustava joonega: ma ei olnud veel jõudnud lahti riietuda ja vette laskuda, kui minu juurde astus noor, õitsva tervisega toatüdruk ja luba küsimata seebitas matsalka ning hakkas mind usinalt pesema. See oli tehtud nii lihtsalt ja kategooriliselt, et ma ei julgenud protesteeridagi. Rootsis täidavad saunameeste osa eranditult naised, nad asendavad kohvikutes ka prantsuse kelnereid-garçone ja flirdivad süütult rootsi ohvitseridega.

Külalislahkus ja armastusväärsus välismaalaste vastu, mis on seletatav sooviga näidata oma maad kõige paremas valguses, — kõik need rootslaste eriomadused said

[1] Varjaag — skandinaavlase nimetus Vana-Venes. *Tõlk.*
[2] Столб = stolpe — tulp, post. *Tõlk.*

meile selgeks juba keskpäevaks. Luksuslikus «Grand-Hôtel'i» restoranis kutsus Rootsimaa Taani saadik Günther, kes oli Stokholmi lühikeseks ajaks puhkusele tulnud, mind ja mu abikaasat koos Rootsi garnisoni esindajatega einestama. Ta tutvus meiega juba Kopenhaagenis ning lubas juba siis taani lõunasöögid varju jätta kuulsate rootsi kergete einetega «*Smörgås*».

Oma rühi ja sõjaka välimusega äratasid Rootsi kaardiväe esindajad tahtmatult mälestuses ellu tolle kuulsusrikka lahingu, mille järel Peeter luuletaja väljenduse järgi «oma ülemate ringi ka kuulsad rootsi vangid toob, nad lahkelt pidulauda liidab, neid nagu õpetajaid kiidab ja nende tervituseks joob». Siin on vene Preobraženski polgu ohvitseri algkuju — pika kasvuga kõhn heledajuukseline hiiglane, 1. kaardiväepolgu *Sveagarde* kapten, kõllaste kantidega ja ühe rea hõbenööpidega must munder seljas, siin semjonovsklaste — *Götagarde* — esindaja samasuguses, kuid ainult punase äärisega mundris, ja isegi kavalergardid — *Livgarde till häst* — oma helesinistes mundrites ja preisi eeskuju järgi vaskkiivrites. Kõige tähtsam aukülaline oli garnisoni staabiülem, kindralstaabi ooberst krahv Rosen, tuntud sportlane. (Rootsis, samuti nagu Saksamaalgi, oli kindralstaap suures lugupidamises ja seal püüdsid teenida kõige suursugusemate perekondade esindajad.)

Jutuajamine toimus prantsuse keeles. Prantsuse keelt rääkisid rootsi ohvitserid täiesti korrektselt, kuid nii aeglases tempos, et tahtmatult tekkis soov nende eest iga lauset lõpuni öelda. Rootslased on tõsised inimesed ja isegi lõbusas seltskonnas ei luba enesel kunagi naeratada, kui nad pole nendele võõrkeeles jutustatud mõnest anekdoodist täiesti aru saanud.

Üks ratsaväelasi, kes kandis rootsi aadelkonnas üsna levinud perekonnanime krahv Hamilton, rääkis vene keelt väga hästi. Ta oli abielus venelannaga ja tegi esimesena ettepaneku temaga sinasõprust juua. Ta pidas oma kaasmaalase Mannerheimi taoliselt Venemaad heaks lüpsilehmaks, hindas vene soldatit, kuid kummardas saksa ohvitseri ees. Juba esimesel päeval pärast maailmasõja algust astus ta, nagu mõned teisedki rootsi ohvitserid, Saksa sõjaväe koosseisus Vene-

maa vastu välja. Rootsi feodaalse aadli kultuur oli saksa omaga sugulane.

Uued tuttavad näitasid end prantsuse veinide peente tundjatena ja joobnud olekus üldse ületamatute võistlejatena tolle sõjaväelise distsiplineerituse alal, millega tublid ratsaväeohvitserid kõikidel aegadel silma on paistnud.

Grandioosse saali kõrgetest akendest hakkasid juba sisse tungima loojuva päikese kiired, kui meie võõrustajad ruttama hakkasid, et kohe esimesel päeval meile võimalikult rohkem meelelahutusi pakkuda. Otsekui nõiakepi käsul ilmusid paraadtrepi ette ratsahobused ja pisitilluke narta, õigemini spordisuusad, mis omavahel olid kokku kinnitatud väikese istmega, millele abivalmis kavalerid panid istuma mu naise. Üks sihvakaid leitnante asus tema selja taha ja, visanud kerged pikad ohjad üle ta pea, ajas narta ette rakendatud puhastverd rivihobuse traavi sõitma. Mind upitati teise hobuse selga ja kavalkaad, laskunud alla merelahe jääle, hakkas galoppi kihutama. Hea, et olin ratsaväelane. Taolised lõbusõidud olid rootsi sõjaväelise maailma kõige armastatumaks meelelahutuseks; oli huvitav Venemaale minevast aurikust ratsa mööda kihutada: see liikus jäässe murtud kanalit mööda kümne sammu kaugusel ratsanikest. Merd kattev jää on oma sileduse ja vetruvuse tõttu ideaalseks pinnaks teravate jäänaeltega rautatud hobustele, soojade ilmade saabudes aga omandavad ratsamatkad veel sportlikuma iseloomu: jää muutub nii õhukeseks, et teisiti kui galopeerides on seal ohtlik ratsutada. Kihutad nelja ja kuuled enese taga hobusekapjadega mulgustatud väga õhukese jääkatte raginat, kuid jää puruneb hobuse liikumise kiirusest aeglasemalt. Mul tuli sääraste lõbusõitude ajal ainult ajutiselt lahkuda oma teekaaslasest, kartmatust rootsi amatsoonist, temaga võidu kappamisel kümne sammu kaugust vahemaad hoides. Hobusedki tundsid vaistlikult, et võivad mere põhja sattuda.

Päev lõppes kuninglikus teatris «Opernhuset», kuhu meid oli kutsunud minu mereväelasest kolleeg vanemleitnant Petrov. Ta oli minu saabumise üle südamest rõõmus ja püüdis kõik tema poolt sõjaväelise maailmaga

sobitatud tutvused mulle võimalikult kiiremini üle anda. Etenduste vaheaegadel esitles ta kogu aeg mulle elegantseis frakkides noormehi — maa- ja mereväe ohvitsere. Sõna «*överst*» — polkovnik — juures tegid nad mulle sügava kummarduse, säilitades erariiete all oma sõjaväelise rühikuse, kuid sealjuures ainult nimmest paindudes, pead kallutamata, mis meile näis pisut naljakana.

Ma ei jõudnudki esimesel päeval oma kohustusi täita — ametlikke visiite teha, nendest aga algasidki mu esimesed teenistusalased ebameeldivused.

Järgmisel hommikul äratas mind võõrastemajas järsk telefonihelin.

«Telefoni juures on ooberst krahv Rosen.»

Proovisin talle avaldada oma vaimustust eilse kohtumise puhul, ent kuhu oli jäänud tema leebus ja armastusväärsus teiste kohtlemisel?

«Eile palusite mind vägede juhatajalt kindral Varburgilt audientsi nõutada, kuid juba eile õhtul lubasite enesele minu kõrget ülemust solvata, andes oma nõusoleku ilma tema loata üht talle alluvat polku külastada. See sunnib mind teid paluma oma teo kohta vastav seletus anda. Teen teile teatavaks, et leitnant Gyllenstierna on juba vahistatud.»

Esimesel hetkel, ja veel unise peaga, olin ma täiesti jahmunud: kes too niisugune leitnant on? Kuid sealsamas meenus, et üks mulle teatris esitletud noormeestest, kelle perekonnanimest ma arugi ei saanud, rääkis tõepoolest ebaselgelt midagi tema polgu külastamisest. Seda võtsin ma kui armastusväärsust ja vastasin samuti armastusväärselt.

«Kuulge,» ütlesin ma Rosenile, «omalt poolt võin ma leitnandi kutset pidada ainult tema poolt Vene armee vastu osutatud lugupidamise märgiks, mitte kuidagi aga eksimuseks, olen valmis süüd enese peale võtma, kuid ei kavatse teie kindrali juurde ilmuda enne, kui saan teada, et too ohvitser on vahi alt vabastatud.»

Intsident oli lahendatud, ja pärast lõunat istusin ma juba täielikus paraadvormis kindral Varburgi töökabinetis, kes ei lausunud sõnagi kõmust, mida oli tõstnud tema üleliia närviline staabiülem.

See iseenesest tühine intsident aitas mind nii paljuski: kuuldus sellest levis välkkiirelt kõikides Stokholmi väikese garnisoni polkudes, mis otsekohe äratas kogu sõjaväelise noorsoo sümpaatia minu vastu; kuid mul eneselgi oli vaja tulevikus iga oma sammu kaaluda. Ei tea ju, millega neid pealtnäha kindlaid ja tugevaid mehi solvad. Mälestus kunagisest suurest Rootsist, Baltikumi valitsejannast, ei olnud nende meelest kadunud, ja see õhutas neid haiglase kahtlustusega suhtuma välismaalastesse, iseäranis aga venelastesse, — kartusest, et keegi ehk ei arvesta küllaldaselt nende rahvuslikku väärikust.

Ei ükski õukondlik etikett olnud võrreldav selle range rituaaliga, mis kaasnes iga koosoleku, iga meelelahutusega sellel maal — vanade feodaalsete tavade iseloomulikul säilitajal. Kui meil neist tavadest villand sai, siis sõitsime igavavõitu, ilmetusse, kuid oma lihtsuselt nii tervesse Kopenhaagenisse puhkama. Maitsed on erinevad, ja rootslased ise pidasid seda linna kõige lõbusamaks Skandinaavia maades ja külastasid teda sageli.

Et esimese ametliku kohtamise ebameeldivat muljet pehmendada, kutsus krahv Rosen meid enese poole pidulikule lõunasöögile: kavalerid frakkides, daamid dekolteeritud õhtukleitides ja briljantidega. Meid hoiatati, et hilineda ei tohi minutitki, ent kui me trepikotta astusime, siis nägime nägusalt riietatud daame ühes oma meestega trepiastmeil istumas: nad olid saabunud liiga vara ja ootasid kellaosuti jõudmist kutsekaardil märgitud ajale, kella seitsmele.

Mulle kui välismaalasele tehti ettepanek perenaine lauda saata. Tahtsin euroopa kombe järgi laua ääres aukülalisena perenaisest paremale poole istuda, kuid krahvinna näitas mulle koha enesest vasakut kätt.

«Meil on niisugune komme,» ütles ta, «südamele lähemale.»

(Hiljem harjusin ma sellega, et tänavatel suundub liikumine vasakut kätt ja et võtmed avavad ukselukud pöördega mitte paremale, vaid vasakule poole. Kõik teisiti kui teistes maades.)

Juba lõunasöögi algul hakkas iga külaline oma veini-

klaasi tõstma, pöördudes tervitustega järgemööda esiteks daamide, siis kavaleride poole, ikka nende vanemuse järjekorras; seda tehti tseremoonia saatel: soovitud isiku pilgu kinni püüdnud, tõstis külaline täis klaasi üles, manas näole kõige tõsisema ilme, vaatas otse silma ja lausus tasa: «*Skål!*»[1]; niisama tõsiselt jõi veini ära, mille järel tõstis uuesti juba tühja klaasi üles ja silmi vastavalt isikult pööramata, kes talle samade žestidega vastas, manas oma näole õnneliku ilme ning naeratas võluvalt.

Keerukat rituaali meeles pidades otsustasin ma enesele mitte häbi teha, jõin perenaise auks «*Skål*» ja tõstsin siis klaasi peremehe terviseks. Kuid sel hetkel oleksin ma meeleldi maa alla vajunud: kogu laudkond hakkas laginal naerma, hüüdes: «Kümme klaasitäit! Kümme klaasitäit!» Selgus, et see oli trahv kehtestatud korra rikkumise eest: mitte kellelgi polnud õigust peremehe terviseks juua ning alles pärast magusrooga oli aukülaline kohustatud püsti tõusma ja kõikide võõruselekutsutute nimel pererahvast vastuvõtu eest tänama ning nende terviseks jooma. Kõige huvitavam oli see, et peaaegu niisama rangest rituaalist peeti kinni ka kõige kitsamatel, daamideta sõpruslõunasöökidel, mida mina ja Petrov aeg-ajalt korraldasime eesmärgiga Rootsi armee ja laevastiku ohvitseridega lähemat vahekorda luua.

Nii imelik kui see ka oli, kuid esimese diplomaatilise küllakutse sain ma koos oma naisega Jaapani saadikult, kes oli abielus tagasihoidliku ja meeldiva väikese jaapanlannaga. Pärast suurepärast einet, millele Jaapani esindaja oli kutsunud mulle erakordselt kasulikud külalised — Rootsi kõrgema sõjaväelise juhtkonna —, jäime peremehega tema kabinetti sigareid suitsetama.

«Härra minister, mul on isegi piinlik, et te minu auks nii ulatusliku ja suurepärase vastuvõtu korraldasite.»

«Mis te nüüd, mis te nüüd,» vastas peremees. «Meie sõda on möödas, ja mina ning teie oleme kohustatud välismaalastele näitama, kuivõrd meie maade suhted

[1] Loe: «Skool!» *Tõlk.*

on paranenud. Mis aga kuludesse puutub, siis nendes ei ole ma piiratud. Tõsi küll, me saame palka vähem kui teised meie kolleegid, kuid see-eest tasub kõikide vastuvõttude eest Rootsi Pank, meie Riigipanga korrespondent. Me saadame temale faktuurid, koopiad aga esitame Tokiosse, lisades õigustava dokumendina juurde ainult kutsutute nimestiku. See on lihtne ja mugav,» ütles jaapanlane silmi lakke suunates ja järjekordset tihedat suitsupilve sügavamõtteliselt välja puhudes.

Diplomaatiline korpus oli Stokholmis palju suuremas lugupidamises kui Kopenhaagenis; muide, see on ka arusaadav: aadel püüdleb ikka aadli poole, Rootsis aga oli tol ajal aadel veel täies jõus ja, kuigi vaesunud, ei loovutanud oma kohta rikkaks läinud kodanlusele, säilitades oma traditsioonid, oma eraldatuse ja sellega seotud välise hiilguse. Lõunasöögid olid eriti pidulikud: iga enesest lugupidav rootslane ja isegi ohvitser pani neil juhtudel selga oma perekonna vapi värvi fraki — sinise, valge, violetse või roosa, tõmbas jalga mustad lühikesed püksid ja valged sukad. See mood oli Rootsisse toodud Inglismaalt.

Mind ja Petrovi huvitasid seltskondlikud väljasõidud ainult niivõrd, kuivõrd nende abil võis laiendada kiiresti moodustunud sõjaväeliste «sõprade» (*godavänner*) ringi, kuivõrd selle kaudu omakorda võis paralüseerida Venemaale vaenulikke meeleolusid, Euroopale läheneva äikese juhuks seeläbi Rootsi neutraliteeti kindlustades.

Rootsi-Vene sõpruse katsekiviks oli iidsest ajast alates olnud Soome küsimus. Rootslastele nii rahvuselt kui keelelt võõras, aga kultuurilt ja looduselt ning isegi kliimalt lähedane Soome jäi Rootsile tema poolt kasvatatud «kasutütreks», kelle vägev idanaaber oli temalt röövinud.

Meie diplomaadid Stokholmis — kaks väga vana parunit: saadik Budberg ja sekretär Stahl — kartsid isegi sõna «Soome» lausuda. Kui Kopenhaagenis asuvad vene diplomaadid kirjutasid palju aastaid ettekandeid Taani väinade neutraliteedi kohta, siis Stokholmi vene diplomaadid tegid sedasama Ahvenamaa saarte

neutraliteedi suhtes. Mina ja Petrov tajusime, et mida lähemalt me rootsi maailmaga kokku puutume, seda tõenäolisemalt põrkame teravale soomlastesse suhtumise küsimusele. Selleks juhuks oli tarvis varakult ühine seisukoht välja töötada ja sellest siis kindlalt kinni pidada: ülemuselt polnud meil mingisuguseid juhendeid loota.

«Mispärast teie, venelased, ei tunne soomlaste vastu sümpaatiat?» esitasime me ise endile küsimuse, mida ootasime rootslastelt.

«Sellepärast,» leppisime me vastuseks kokku, «et kogu oma kultuuri eest teile, rootslastele, tänu võlgnedes näitasid nad end halbade Rootsi alamatena (*dåliga svenska underdanner*).» Siin võis meenutada ka Napoleoni kulda, mida Aleksander I-le Soome küsimuse lahendamiseks pakuti, ent Kulnevi, Jermolovi ja Buxhoevdeni kuulsusrikastest sõjaretkedest tuli vaikida.

Tundus, nagu oleks kõik ette nähtud, kuid isiklikult tuli mul Bobrikovi[1] poolt Soomes aetud venestamispoliitika vilja maitsta kiiremini, kui arvata võisin. Ühel «Grand-Hôtel'is» antud ballil, kus viibis ka kogu kuninglik perekond (ta võttis lihtsalt osa kõikidest suurilma ja sportlikest lõbustustest), märkasin ma tantsude vaheajal eemal istumas ilusat, mitte enam noort, mõtlike tumedate silmadega brünetti daami. Stokholmis tundsin ma säärastel ballidel näo järgi juba kõiki daame ning preilisid ja seepärast pidasin teda esialgu välismaalaseks.

«See on krahvinna Hamilton,» seletas mulle sosinal rootsi ohvitser. «Ent parem, kui sa tema juurde ei lähe. Äkki tuleb skandaal — ta ei taha venelastest kuuldagi.»

Muidugi hakkas see mind veel rohkem intrigeerima. Vaevalt suutsin oma sõpra veenda, et ta mind selle mustaverd daamiga tutvustaks, ja unustanud tantsud, hakkasin temaga vestlema. Krahvinna osutus Soomes asunud rootsi mõisniku leseks!

---

[1] Bobrikov, Nikolai — Vene kindral, määrati 1898. a. Soome kindralkuberneriks, kellena taotles Soomet tihedalt liita Venemaaga. Oma hoolimatult meelevaldse poliitikaga tekitas ta Soome rahvastikus äärmist meelepaha. Ta langes soomemaalase E. Schaumani käe läbi 1904. a. *Tõlk.*

«See on minu tõeline kodumaa, armastan teda sama palju nagu Rootsitki, kuhu ma tulen oma sugulasi külastama. Ma olen lauljatar, ja selle eest kiusavad mind teie Vene valitsusvõimud Helsingis taga.»

«Kuidas? Mispärast?» küsisin ma.

«Ah, te ei mõista! Tunnen Soome vabastusliikumisele kaasa ja laulan soome üliõpilaste heategevatel kontsertidel. Nad armastavad nii väga oma kodumaad, oma keelt, oma rahvast! Mille eest, mille eest teie tsaar neid nõnda rõhub?»

Raske oli sääraseid jutte kuulata. Nagu alles hiljuti seisin ma paažide laagri piirjoonel Krasnoje Seloos ja kõnelesin omavahel naabriga, «Finska Strelka-Batallion'i» päevnikuga. Millise uhkusetundega kandsid need tähelepanuväärsed laskurid oma rahvuslikke siniseid mundrikante vene vabarnavärviliste asemel ja rinnal tervet rida teenetemärke väga hea märkilaskmise eest.

Soome väeosad laiali saata (neid ei saa usaldada), võtta soomlastelt ära õigus Vene armees teenida ja isegi keelata rahulikul elanikkonnal traditsiooniliste soome pusside kandmine — see oli tsaari «tarkade» riigivalitsejate poliitika, kes olid selle tööka rahva rahvuslikku tunnet solvanud kui mitte igaveseks, siis kauaks ajaks.

Petroviga koos väljatöötatud formuleering oli krahvinna Hamiltoni suhtes muidugi kohaldamatu; püüdsin selles ekspansiivses naises äratada sümpaatiat meie rahuarmastava vene rahva vastu, seletades Bobrikovi kliki rõhumist meie revolutsioonile järgnenud reaktsiooni ajutise tulemusena.

«Ei, ei,» vaidles krahvinna vastu. «Teie, venelased, ei arvesta, millist muljet te avaldate, noh, ütleme, isiklikult minule. Kui ma veel päris väike olin ja jonnisin, siis ütles mu hoidja mulle alatasa: «Jäta järele, muidu tuleb *«Ryska bären»* (vene karu) ja sööb su ära.»»

Seda oli juba kerge naljaks pöörata ja tõestada vene karu ohutust, kutsudes «revolutsioonilise krahvinna» järgmisele valsituurile.

Ballidel oli üldse sobiv tutvusi sõlmida ja tihtilugu ka selliseid vestlusi pidada, mida oli raske alustada mitte üksnes ametlikel visiitidel, vaid isegi lõunasöökidel. Mulle olid inimrohked koosviibimised alati

meeltmööda: seal upud rahva sekka ära ja seepärast tunned end vabana. Üks säärane ball Prantsuse saatkonnas kulus mulle Soome küsimuse alal marjaks ära. Sel hommikul saadi meie esinduses telegramm, mille dešifreerimisest üksi juba vaesel Stahlil viimased hallid juuksekarvad püsti tõusid. Kakskümmend viis aastat oli vanamees sellel maal elanud, kuid kohutavamat ülesannet ei olnud ta kogu selle aja kestel saanud. Tema ülem Budberg, samuti kogenud diplomaat, oli kogu oma eluaja Vene saatkonna liikmena «ohtlikus» Viinis mööda saatnud ja isegi vene keele täielikult ära unustanud. Et näidata näiteks oma lähedust mõnele kolleegile, ütles Budberg: «Teate, ta astus minu poole sisse nagu omaenda vaterklosetti.» (Tema õnnetuseks oli Stokholmis Belgia saadiku nimi Waters ja Prantsuse konsuli — Closette.) Telegramm erutas paruneid nii, et nad olid sunnitud kiires korras välja kutsuma ka vene perekonnanimedega kolleegid — Petrovi ja minu. Tavalisel ajal pöördusid nad meie poole abi saamiseks ainult salaja, vene keele parandamiseks oma lihtsates Peterburi saadetavates ettekannetes. (Muuseas näitas Stahl end niivõrd ausameelsena, et, olles hiljem määratud saadikuks Württembergi, istus veel rohkem kui kaks kuud Stokholmis, et kõik oma kirjade mustandid puhtalt ümber kirjutada: ta ei tahtnud toimikutesse meie paranduste jälgi jätta.

Meid Budbergi ruumikasse kabinetti palunud, hakkas nõrga nägemisega Stahl näpitsprille ninale seades neid ehmatanud telegrammi viimaks ette lugema:

«Katsuge Rootsi valitsuselt järele kuulata, kuidas suhtutakse seal sellesse, kui me lähemal ajal Soomes sõjaseisukorra välja kuulutame ja ta okupeerime.»

Säärase küsimusega ei julgenud parunid Rootsi Välisministeeriumi muidugi minna ja palusid agaralt mind kui sõjaväelist esindajat nendele abiks olla. Teatasin omalt poolt, et ilma oma valitsuse loata ei saa Rootsi Kindralstaap mulle niikuinii mingit vastust anda, ja lõpuks võeti vastu kõige targem otsus: panna paber seifi ja lasta tal mõni aeg seista.

Kuid õhtul ballil viibides mõtlesin ma kogu aeg hommikuse küsimuse üle. Tantsu vastu ei olnud mingit

huvi. Istusin eemalasuvas võõrastetoas, juues viskit soodaveega. Juhuslikult astus minu juurde välisminister parun Trolle, sirelivärviline frakk seljas, ja kallanud enesele ka viskit, võttis mu lauakese juures istet. Teades, et parun on abielus ühe silmapaistva balti mõisniku, samuti paruni tütrega, alustasin ma juttu tema viimasest Baltimaa-reisist. Balti kubermangudelt oli juba päris kerge vestlus üle viia Soomele. Nagu legendaarne prantsuse kangelane Gribouille, kes vihma käest pääsemiseks vette sööstis, otsustasin ma ministrile esitada küsimuse, millest hommikuses telegrammis räägiti.

«Kui see juhtub,» vastas minister, «võtame neutraliteedi säilitamiseks kõik abinõud tarvitusele; me isegi kuulutame kõik sadamad ja riigi põhjapiiri sõjaseisukorras olevaks, et Soomemaale mitte ühtki revolvrit, mitte ühtki vabatahtlikku läbi lasta. Ainult ühte paluksin teie valitsuselt: meile sellest ette teatada kakskümmend neli tundi enne teie otsuse täitmiselevõtmist, mitte aga kakskümmend neli tundi pärast teie vägede Soome sissemarssimist.»

Tol ajal näis see jutuajamine mulle suure diplomaatilise saavutusena, kuid alles pärast revolutsiooni paistis Trolle vastus oma tõelises valguses: rootsi parunid, samuti nagu balti mõisnikudki, olid huvitatud nende endistes, nüüd Vene võimu alla läinud provintsides igasuguse revolutsioonilise liikumise mahasurumisest mistahes hinna eest.

Peale selle näis Peterburi järelepärimine mulle kõikide nende telgitaguste intriigide, mida Peterburi sõjaväe-ringkonna staap uue põhjarinde kunstlikuks loomiseks sepitses, loomuliku arenemisjärguna. See andis karjeristidele, ja kahjuks ka mõnele mu kolleegile Kindralstaabist, õiguse võrdsustada oma sõjaväe-ringkonda piiriäärsete — Varssavi, Vilno ja Kiievi — ringkondadega, mis teenistuse alal erilisi eeliseid omasid. Selleks oli tarvis Soomest teha ohtlik sisevaenlane, Rootsist aga välisvaenlane, kes peaaegu on sõlminud salajase liidulepingu Saksamaaga. Selle vastu ma just püüdsingi protesteerida, tõendades, et mistahes poliitilise kombinatsiooni korral jääb Rootsi ikka erapooletuks. See tekitas mulle minu Peterburi sõprade

seas rohkesti vaenlasi, kuid mitte üksnes Esimene, vaid ka Teine maailmasõda näitasid, et härrad rootslased «ei vedanud alt» Vene sõjaväelist agenti, kes kunagi nende maal teenis.

Kui on tarvis oma arvamust enamuse arvamuse vastu kaitsta, siis on hea, kui sul on mõtteosaline, sõber, kelle juures sa võid oma otsustuste õigsust igal hetkel kontrollida. Niisuguseks sõbraks oli mulle Stokholmis mu mereväelasest kolleeg.

Kuigi Aleksei Konstantinovitš Petrov oli minust auastmelt ja aastatelt noorem, kuigi ta ei olnud läbi teinud kõiki Mandžuuria sõja õppetunde, oli tal minuga võrreldes ikkagi suur eelis: tal õnnestus riviline ettevalmistus saada mitte rahuaja kaardiväepolgus, vaid karmides sõjaaja teenistustingimustes. Ristlejal «Rossia», ühel parimal Vene 1904. aasta sõjalaeval, võttis ta osa sellest kangelaslikust ebavõrdsest lahingust, mille tegi läbi Vladivostoki eskaader oma katsel Port Arturi läbi murda. «Rjurik» hukkus, «Rossia» ja «Gromoboi», tekitades vaenlasele kahju, olid sunnitud tagasi pöörduma. Aleksei Konstantinovitš sai ise kehasse kaheksateistkümmend jaapani mürsu kildu.

«V-väikesed,» kõneles ta nagu tavaliselt kogeldes, «u-urgitsesin ise v-välja. K-keskmised, m-mis p-polnud s-sügavale k-kinni jäänud, v-võttis v-välja t-täitsamees l-laevaarst, ülejäänuid aga k-kannan enesega m-mälestuseks k-kaasas. Minu arvestuse järgi kavatseb number kaheteistkümnes täna parema jala suure varba kaudu välja tulla, seepärast käingi kepiga, seepärast langesingi ma eile mõneks tunniks kiiluveekolonnist välja, plaastrit alla pannes aga tuli enesestki mõista teda tublisti niisutada.»

Petrov ei unustanud iialgi rahvatarkust — «võta pits ja pea aru», kuigi pidas tipsutamist üheks tubli meremehe eesõiguseks.

Üheski olukorras ei kaotanud ta vana gardemariini rivilist rühti ja ta näitas mulle uhkusetundega oma perekonnanime Merekorpuse endiste kasvandike nimestikus: Petrov XVII. «Tähendab, enne mind oli Vene laevastikku vastu võetud juba kuusteistkümmend Petrovi, sealhulgas ka mu isa ja vanaisa,» ütles ta.

Aleksei Konstantinovitši üldise eruditsiooni juures üllatas mind eriti tema põhjalik, kuni pisiasjadeni ulatuv merenduse tundmine.

«Vaata sinna,» ütles ta mulle kord, kui istusime pühapäeval õllekruusi juures maalilisel mäel Kristiaaniast kümne kilomeetri kaugusel. «Praegu sõidab reidile Prantsuse õppelaev «Jean-Bard».»

Ta tundis selle ära palja silmaga, üksnes profiili järgi.

Ühine töö Petroviga kujutas endast toda maa- ja mereväe ametkondade vaheliste barjääride lammutamist, mida meremehed-«noortürklased» Venemaal taotlesid. Iseäranis läks seda tarvis Skandinaavias.

Stokholmist Kopenhaageni siirdudes võisin ma kõik jooksvad asjatoimetused oma mereväelasest kolleegi hoolde usaldada, tagasijõudmisel aga vastu võtta «raporti» rootslaste käitumise kohta, nagu Petrov ütles.

Omalt poolt tegi ta mulle ülesandeks teda asendada Skandinaavia sadamaid külastavate mitmesuguste riikide sõjalaevade vastuvõtmisel ja nende poolt korraldatud vastuvõttudel.

«Vaata,» õpetas ta mind, «nõua ranget mereregle-mentidest kinnipidamist.» (Petrov oli suur Peeter I reglementide tundja ja austaja.) «Sina oled alampolkovnik, staabiohvitser, sinu suhtes on ette nähtud, et sõidad laeva parempoolse parda juurde ja sind peab vastu võtma vahiohvitser. Reidile sissesõitvate välismaa sõjalaevade kaptenid on kohustatud esimesena sulle paraadvormis visiidi tegema.»

Kord tuli meil ühes Rootsi sadamas vastu võtta admiral Esseni suur Vene eskaader ja end neljale admiralile esitleda.

Pärast visiite ja ühiskajutis einestamist viis Petrov mind meie eskaadri lipulaeva vaatama.

«Rasked on ekipaaži elutingimused nüüdisaegsel laeval,» seletas Petrov. «Kitsas, pime, meeskond elab nagu vanglas. Miinilaeval on juba parem. Ehkki seal raputab, ehkki seal on puhastustööd rohkem, kuid see-eest on vabam — ülemusi on vähem. Aga ütle mulle, millele võib sinu arvates too madrus seal mõtelda?» küsis Petrov, märkamatult üht soomustatud ust paotades, kus hiiglasuure meresuurtüki luku juures, nagu kartseris,

seisis tunnimees; ta vaatas liikumatult pealpool suurtükisuuet olevasse pilusse.

«Oma kaugelolevale kodukülale,» vastasin ma.

«Küllap veel muulegi,» märkis Petrov paljutähendavalt.

Muide, ma juba märkasin, et ka Petrov ise mõtles paljulegi «muule». Vastasel korral oleksin ma pärastpoole võinud uskuda neid valgekaartlasi, kes veerand sajandit hiljem tahtsid mind veenda, et Aleksei Konstantinovitš on langenud nende, mitte aga meie rindel. Ta polnud langenud ja pärast kodusõda pidas ta meie Mereväe Akadeemias Leningradis loenguid. Olime mõlemad õnnelikud, et ei olnud teineteises pettunud.

Meie ühine töö Stokholmis osutus Rootsi relvastatud jõudude tundmaõppimisel eriti kasulikuks. Kindralstaabis võeti meid vastu äärmiselt lahkelt, ent me püüdsime võimaluse järgi piirduda vestlustega ainult jooksvatest asjadest: meie ohvitseride komandeeringutest, laevade saabumisest, manöövritest, polkude külastamisest. Kogu kirjavahetus toimus prantsuse keeles. Kuid me tundsime, et mingi järelepärimine armee organisatsiooni kohta võib meie armsates kolleegides, rootsi kindralstaabi ohvitserides, rahutuse esile kutsuda isegi nendel juhtudel, kui neid andmeid võis leida nende maade määrustikes või ajakirjades. Rootsi ravis mind otsekohe terveks sellest haigusest, mille all kannatasid paljud kolleegid — sõjaväelised atašeed, kes igal sobival juhul püüdsid Ameerikat avastada ja igasugust teadet või välismaist dokumenti «väga salajaste» liiki arvata. On tähtis, et omale maale ei saadetaks isegi sääraseid harilikke dokumente, nagu määrustikud, ilma nende eelneva põhjaliku läbitöötamiseta sellel maal, kus nad on välja antud.

Ainult üks küsimus valmistas, nagu igal pool, suuri raskusi: kindlaks määrata armee sõjaaegne arvuline koosseis ja kvaliteet, mis suurel määral sõltub inimvaru erisuguste vanuseklasside arvulisest koosseisust ja sõjalise ettevalmistuse tasemest. Rootsi suhtes omas see küsimus erilist tähtsust, sest· rahuaegne armee, milles oli ainult kuus diviisi, komplekteeriti suurel määral vabatahtlikest ja üleajateenijatest, mis kujutasid

endast ideaalset kaadrit sõja ajal esimeses ja teises järjekorras formeeritavate väeosade jaoks. Murdsime Petroviga selle üle kaua pead ja lõpuks otsustasime need andmed saada, nii imelik kui see ka on, Itaaliast. Seal asus rahvusvaheline statistikainstituut, mis iga aasta andis välja õige mahukaid köiteid andmetega kõigi maailma riikide elanikkonna sündimuse ja suremuse kohta. Tellinud need raamatud viimase kahekümne aasta kohta ja lähtudes sõjaväekohustuslike kutsealuste (*värnpliktig*) kohta avaldatud arvudest, selgitasime välja nende kontingentide suurused nende aastate ulatuses, mil nad sõja ajal väeteenistusse kutsumisele kuuluvad. Tuli välja õpetlik pilt. Selgus, et raskete töö- ja ilmastikutingimuste tõttu, eriti põhjapoolsetes mägirajoonides, oli Rootsi rahvastiku suremus suurem kui enamikus maades ainult kuni kahekümne seitsme aasta vanuseni, kuna seevastu inimesed, kes olid sellest ohtlikust vanusepiirist üle jõudnud, polekski nagu enam surnud. Taani kohta osutusid tulemused vastupidiseks: maanoortest põllutööliste töötingimused olid kergemad kui mäe- ja tehasetöölistel, kuid noorusaastatest saadik karastamata inimesed vananesid kiiremini ning neid suri rohkem enne neljakümneaastaseks saamist.

Baltikum, see möödunud ja tulevaste sõdade tander, virgutas mind ja Petrovi samuti armee ja laevastiku ühise tegevuse tundmaõppimisele. Meile näis, et skäärid, mis Rootsi ja Soome randu palistavad, ei olnud oma tähtsust kaotanud alates Peetri aegadest, kes tänu nendele suutis sõudelaevadega Rootsi võimsa purjelaevastiku vastu võidelda. Tänapäeva mere- ja maaväe tehnika võis taktikat ainult muuta.

Muide, Rootsi manöövrid kinnitasid mõnd meie oletust veelgi, tõestades, et juhul, kui jalavägi koos välisuurtükiväega hõivab skäärid, võib laevastik pidada end skääride merepiirkonna peremeheks; vaenlase laevade tekkidel muutub elu võimatuks. Skäärid on veel praegugi nõrkade, kuid aktiivsete laevastike liitlasteks tugevamate vastu.

Tutvunud trükitud materjalidega, tekkis soov tegelikult veenduda, kuidas määrustikkude ja eeskirjade

reegleid ning doktriine sõjaväeosades enestes rakendatakse. Euroopas ei olnud «Dragomiroveid», kes vägesid oma määrustike ning eeskirjade järgi õpetasid, ja seepärast oli Vene armee lahingulise ettevalmistuse erinevus välismaalastele tundmata. Kuid Vene sõjaväelise atašee sõit Haaparanta suunas võis rootslasi juba iseenesest rahutuks teha. Iga aasta nägin ma sõjalises eelarves summasid, mis assigneeriti kauges põhjas asuva Bodeni kindluse väljaehitamiseks. Oli vaja hoiduda kaugemale Bodenist, kaugemale meie maismaapiirist — Soomest — ja seepärast, ennetades Rootsi Kindralstaabi soovi, palusin ennast saata mitte põhja, vaid lääne, lähemale Norrale, kuhu oli majutatud jalaväepolk «*Dalarnregimentet*». Suurtüki- ja ratsaväega tutvumiseks sain ma loa minna Skånesse, lähemale Taanile.

Minu ja Petrovi jõupingutused Rootsi ohvitserkonnaga sõbralikke suhteid luua kandsid oma vilja. Kuuldused Stokholmi garnisoni meeleolu muutusest Vene armee suhtes olid jõudnud ka provintsi. Astusin jalaväepolgu ohvitseridekogu ruumikasse saali Vene hümni helide saatel; seinad ja lõunalaud olid kaunistatud Vene ja Rootsi lippudega. Üks polgu ohvitseridest pidas tervisejoomise kõne väga heas vene keeles, minu rootsikeelne vastus aga kutsus esile kiiduavalduste tormi. Sääraseid vastuvõtte ei näinud ma isegi liitlasriigis Prantsusmaal!

Kella seitsmest õhtul kuni poole ööni joodi kõvasti, aga kella seitsmest hommikul kuni päikeseloojakuni kostitati mind piimaga ja — isegi jalaväes — ratsasõiduga suurepärastel puhastverd hobustel. Kuidas võis mitte kadedust tunda kõikide minu ümber olijate — alates kolonelist kuni reameheni — sportliku, tõeliselt sõjaväelise rühi üle. Mitte ühtki etteulatuvat kõhukest, mitte ühtki halvasti kinnihaagitud kaelust või puhastamata saabast. Hommikust õhtuni kostavad lasketiirudel püssipaugud, kajades vastu lõputuis vaiksetes okaspuumetsades.

See lähenemine armeele — meie endisele rivaalile — ei võinud mõnel välismaa diplomaadil kahe silma vahele jääda. Saksamaa ei pidanud oma Stokholmi esin-

duse juures sõjaväelist agenti ning ta komandeeris iga aasta sügisestele suurmanöövritele oma esindaja, kindralstaabi majori või ooberstleitnandi. Sellele esindajale tavaliselt anti koht ühes autos koos minuga, ja meie, nagu harilikult ikka sellistel sõitudel, rääkisime rohkem loodusest kui vägede kohta saadud muljetest. Juhuslikult tuli kord peatuda, et kitsal teel väikest kolonni mööda lasta, ja seda kasutasid lühikesel marsipuhkusel olevad sama Dalarna polgu ohvitserid: nad piirasid meie auto ümber, et kõige armsamal viisil väljendada oma rõõmu, kohates mind, «nende head vana sõpra».

Aruandes nende manöövrite kohta kandsin ette, et lähemas tulevikus on oodata Saksa alalise sõjaväelise atašee määramist Stokholmi. Uut aastat võtsime juba vastu koos meie uue kolleegi ja tema kaunitarist abikaasaga.

Skånes — selles Rootsi Ukrainas ja kogu poolsaare viljaaidas — asuvate polkude külastamisel tuli mitte ainult kadetseda, vaid ühtlasi ka kavandada peas täielik rootsi kultuuri jäljendamise plaan oma kodumaa tervistamiseks tema kõige kohutavamast haigusest — sõiduteede puudumisest. Nagu kogu Venemaa keskosas, nii ei leidu ka viljakandval mustmullamaal Skånes kive, kuid sellest hoolimata on tal olemas oivaliste graniitkillustikuga kaetud maanteede võrk. Saladus on lihtne. Ammust ajast käib Kesk-Rootsis, mis on rikas järvede ja graniitkaljude poolest, kogu talve jooksul töö: raiutakse graniiti ja laotakse see lotjadele ning parvedele, kevade saabumisel aga parvetatakse graniidikambad vähehaaval kanaleid mööda lõuna poole, Skånesse. Ent meil on ju olemas nii Laadoga kui Onega ja Mariinski kanalite süsteem, kuid meil ei puudu ka Tveri sillutamata sõiduteed ja see pori, millest tol ajal võisid kujutlust omada üksnes vene talupoeg, semstvoarst ja külakooliõpetaja.

Rootsis viibimisele võlgnen ma tänu selle eest, et esimest korda tutvusin sõjatööstusega. Sõjaeelsel ajal omasid kõikide maade armeedes sellest kujutlust ainult suurtükiväe ja inseneriväe valitsused, sõjaväelised agendid aga paigutasid välismaa armeede üle koosta-

tavate kogumike eelviimasele leheküljele selle kohta ainult tagasihoidlikke teateid. Armee — see on sõjaväelaste, tööstus aga — inseneride asi. «Milline tehnika antakse,» ütlesid sõjaväelased, «sellisega tuleb leppida.» Kuid Rootsis huvitas mind Bofors — tehas, mis ise, ilma tollal kõikvõimsate Krupp'i ja Vickers'ita, oli suuteline Rootsi armeed ja laevastikku relvastama tolle aja kohta kõige moodsamate relvadega.

Võimaluse selle tehase vaatamiseks muretses mulle üks sõjaväeliste atašeede «vaenlasi» — leidur. Too insener kinnitas mulle, et võib näidata leegita püssirohtu, kuid selleks peab ta ametlikult paluma minu nõusolekut Boforsi külastamiseks. Igaühel on lubatud armuda naisesse, ratsaväelasel lubatakse armuda hobusesse, inseneril aga soliidsesse tehasesse. Mul tuli see õigus inseneridelt üle võtta ning igaveseks säilitada mälestus kaljude ja metsade keskele äraeksinud maalilisest, puhtast ning hästikorrastatud Boforsist. Selle tehase saladus seisis selles, et terase sulatamine toimus seal elektriahjudes, mida toitis naabruses asuva kose vee-energia. Ei presside lööke ega valtsimismasinate mürinat, peaasi aga — mitte ühtki söetolmukübet.

Pimeduse saabumisel juhiti mind väikesse orgu, kus asus tehase katsetuspolügoon; märklaudade toeks oli järsk kaljusein, mille pihta kuuetollisest raskesuurtükist tulistama hakati. Saadi tõepoolest vapustav efekt: ükskõik kust kohast ma vaatasin, ikka nägin pimestava välgatuse asemel justkui ainult punast laternatuld.

«See on ju väga tähtis mitte üksnes armeele, vaid iseäranis laevastikule miinilaevade õiste rünnakute tagasilöömisel, kui lasu välgatus sihturit pimestab,» seletasid kohalikud insenerid mulle üksteise võidu.

Kusagil ja kunagi olin kuulnud, et leegita püssirohi saadakse siis, kui talle baariumsoolasid lisatakse, mis tugevat suitsu annavad, ja seepärast tegin ma sel puhul tekkivate vaidluste vältimiseks ettepaneku katset järgmisel hommikul korrata. Kindluse mõttes palusin ma kohe mõned püssirohulaengute kotid kinni pitseerida ja need minu tuppa tuua. Ausameelsed rootslased panid kotid mu voodi alla, ma «jäin püssirohule magama» ja

arvasin, et täidan oma uusi ülesandeid võimalikult hästi.

Järgmisel hommikul leidur eksamit ei õiendanud ja väike lasketiir kattus valge suitsupilvega. Boforsi insenerid soovitasid siiski nende kulul Kroonlinna sõita ja seal meie suurtükkidest katseid korrata, mis näis mulle vastuvõetavana, kuna see meid millegagi ei sidunud. Mitte nõnda ei vaadanud sellele üritusele meie Suurtükiväe Valitsus, kes tegi veel arukama ettepaneku, mida mul aga kahjuks võimatu oli teostada:

«Sõjaväelisel agendil tuleb muretseda (loe: «sisse vehkida») mõnesugune kogus püssirohtu, mille Suurtükiväe Komitee võiks ise järele uurida ja tema koosseisu avastada,» kõlas mulle saadetud vastus.

Ei vedanud mul leiduritega!

Suureks takistuseks minu mitmekesises töös Rootsis oli, nii imelik kui see ka on, vene õukondlik õhkkond, mis kujunes kuningas Gustavi teise poja abiellumisel suurvürstitar Maria Pavlovnaga («nooremaga», nagu teda Vladimir Aleksandrovitši abikaasast erinevalt nimetati).

Jäänud pärast oma ema, Pavel Aleksandrovitši abikaasa surma orvuks, elas Maria Pavlovna oma tädi Jelizaveta Fjodorovna juures Moskvas ja, nagu ta ise tunnistas, abiellus peamiselt sellepärast, et Moskva «kloostrist» põgeneda. Vaba elu näidete järele polnud tarvis kaugele minna, piisas pilgu heitmisest oma lellepoegadele Vladimirovitšidele, ja Maria Pavlovna, saabunud Rootsi, oli tõepoolest korraga nagu ketist lahti pääsenud. Ise väikest kasvu ja vähehuvitava välimusega, kuid see-eest andekas ja terava keelega, oli ta nakatatud ebatavalisest iseteadvusest, mis kõigepealt põhines lähedasel sugulusel «kogu Suur-, Väike- ja Valgevenemaa jm. . . .» isevalitsejaga. Juba seepärast pidi see tema arvates väike Rootsi tervenisti ta jalge ees lamama. Taoline arvamus ei vastanud täielikult sellele õukondlik-diplomaatilisele ülesandele, mille pärast see abielu sobitati.

Monarhidevahelisi sugulussidemeid peeti ammust

ajast üheks peamiseks abinõuks riikidevaheliste suhete parandamisel.

Pulmad peeti Tsarskoje Seloos, kusjuures rootslased tegid kõik võimaliku, et omapäraste vene kiriklike tseremoniaalidega kohaneda. Vene poolt samuti osutati kuningas Gustavile seisusekohast austust, kuna tema vastuvõtmiseks komandeeriti Tallinna tsaari vend Mihhail Aleksandrovitš.

Petrov kui mereväeagent saatis kuningat Stokholmist Rootsi soomuslaeval, mina aga pidin ühes Mihhail Aleksandrovitšiga Peterburist välja sõitma, mis võimaldas mul selle tsaari äpardunud järeltulijaga lähemalt tutvuda. Niipea kui rong oli Balti jaamast välja sõitnud, kutsuti mind koos saatjaskonna teiste liikmetega suurvürsti salongvagunisse teed jooma.

Oma vanema vennaga hoopiski mitte sarnane, pikka kasvu, sihvakas, avameelse näoga Mihhail jättis sõjaväelasena pigemini soodsa mulje. Juba üksnes tema naiivsete silmade vaade reetis seda piiratust, mis avaldus tema esimestes sõnades. Mulle näis imelikuna, et näiteks Rootsi kuningat vastu võtma minnes vältis mu vestluskaaslane hoolikalt jutlemist Rootsi üle; iga kord, kui ma selle eesmärgiga katsusin tuua mõnd näidet Rootsi armee elust, viis tsaari vend vestluse üle sellele, kui kõrgele hüppas see või teine hobune *concours hippique*'il Mihhailovski maneežis. Nagu vendki, nii oli ka tema jutukehv, arg ja otsis sõnu.

Kindlaksmääratud etiketi järgi pidid kuningat saatma: kindraladjutant (silmas pidades laevastiku tähtsust Rootsile, oli selleks määratud Dubassov), keisri saatjaskonna kindral, tiibadjutant, maa- ja mereväeagent. Ent minu ja Petrovi jaoks ei leidunud mitte üheski Tsarskoje Seloo palees ruumi, ning ma tegin ühele õukondlasele ettepaneku meie tarbeks lumele telk üles lüüa! See avaldas mõju. Kuidagi ei suutnud ma harjuda sellega, et ohvitsere, kes ei kandnud pagunitel saatjaskonna monogrammi, lubati õukonda ilmuda ainult äärmise vajaduse korral, ja sedagi tagaukse kaudu.

Laulatusetseremoonia elustas jälle kaugetena näivad mälestused endisest õukonnateenistusest kammerpaa-

žina, ent oma mastaabilt oli see palju tagasihoidlikum kui jäädavalt igavese unustuse hõlma läinud Moskva kroonimispidustused või Peterburi õukonnaballid! Tsaar oli juba vang oma Tsarskoje Seloos, ja kuningas Gustavil maksis vaeva, et korraldada oma sõite pealinna, kus ta õukonna etiketist eemal olles võis vabalt veeta tunde Ermitaažis, vaimustudes mitte ainult Rembrandti maalidest, vaid ka mündikollektsioonidest. Meie tsaaridega võrreldes näis mulle sümpaatsena juba seegi, et kuninglik isik võib huvituda ja olla asjatundja kas või numismaatikaski. Kuningas andis mulle õhtuti bridžimängu tunde — see oli iga enesest lugupidava diplomaadi kohustuslik teadus.

Stokholmis läks esialgu kõik libedasti. Tsaar ehitas Romanovite «pärusmõisa» rahaga oma lelletütrele toreda palee. See oli noorikule väga meeltmööda, sest kroonprints, see tähendab troonipärija ja tema mehe vanem vend, elas üpris tagasihoidlikus suvilas.

Maria Pavlovna järgmisel aastal sündinud poeg ristiti luteri usu kombetalituse järgi Stokholmi kuningapalee vanaaegses kabelis ja Vene esindus viibis sellel tseremoonial täies koosseisus. Erilist huvi pakkusid mulle mitmesugustest emaileeritud märkidest koostatud suured keed, mis olid kirikliku pidustuse puhul kogu Rootsi kuninglikule perekonnale «kaela riputatud», nagu väljendas Petrov. Selgus, et Prantsuse marssali Bernadotte'i, sellest dünastiast Rootsi esimese kuninga pärandi järgi olid kõik selle valitsejasoo liikmed vabamüürlased. Ehkki vabamüürlaste loož Stokholmis asus hiiglasuures majas just minu korteri vastas, ei soovinud keegi mind selle looži saladustega tutvustada. Vabamüürlaste tähtsusega kodanlike riikide poliitikas tuli mul tutvuda alles palju hiljem Pariisis.

Maria Pavlovna arvas, et poja sünnitamisega on emakohustus täidetud, ja lõi tantsu lahti. Õnnetuseks olid kõik Vene esinduse liikmed poissmehed ja minu naine osutus Maria Pavlovna ainukeseks venelasest sõbrannaks.

«Ta tegi mulle ettepaneku sinasõprust juua. Mis teha?» küsis kord mu naine, aimates minu korrektset eemalehoidumist Romanovite perekonnast.

«Ole ettevaatlik,» vastasin ma. «Nendelt võib alati kõige uskumatumaid kapriise oodata.»

Seda ei tulnudki kaua oodata.

«Ma tahan täna teiega masurkat tantsida,» ütles Maria Pavlovna mulle ühel talvisel piduõhtul.

Säärasel kõnetamisel oli võimatu aru saada, kus lõppes sõbralik lihtsameelsus ja algas suurvürstlik kõrkus.

«Kas teate, see lollpea (just niiviisi ta ütleski) kroonprintsess armukadestab mind rootsi ohvitseride pärast, kes on minusse meeletult kiindunud. Ja nüüd otsustasin ma talle näidata, kes ma õige olen. Ma leppisin ratsakaardiväe «*Livgarde till häst*» ohvitseridega kokku, et teeme ratsasõidu läbi pealinna. Nemad saadavad mind, aga teie kui «meie» armee esindaja ratsutate minu kõrval, muidugi sõjaväemundris!»

Proovisin seda naljaks pöörata, proovisin taolise demonstratsiooni ebasündsust tõestada. Maria Pavlovna, kangekaelne ja isemeelne plika, jäi oma arvamuse juurde kindlaks.

«Minul kui vene suurvürstinnal on lõppude lõpuks õigus teid käskida,» ütles ta vihast punetades.

Ebasobivale olukorrale vaatamata tuli samuti ametlikule toonile üle minna ja sosinal vastata:

«Rahustuge, teie kõrgus. Saage aru, et ma siin, oma ametikohal, võin täita ainult keisri, mitte aga teie käske.»

Jutuajamine oli lõppenud, me ei tantsinud enam, ballilt lahkumisel aga astus minu juurde Stokholmis tuntud bretöör ning duellant krahv Rosen, staabiülema vend, ja teatas:

«Te solvasite meie rootsi printsessi, ta nutab, — seda ei või me lubada.»

«Teilt ei kavatse ma mingit märkust vastu võtta ja teie käitumisest kannan juba homme teie sõjaministrile ette,» ütlesin siidist torukübarat pähe pannes rahulikult.

Järgmisel päeval, talvistel ratsavõistlustel, hoidus enamik ohvitsere juba minu tervitamisest kõrvale, mistõttu tuli sõita mitte enam sõjaministri, vaid kuninga enese juurde.

«Ma juba kuulsin,» ütles Gustav mulle, «ja tegin oma

pojale tema noore naise käitumise pärast peapesu. Te ju teate, kuidas me teid hindame, ja te peate noorele printsessile andeks andma. Ta on nii imelikult kasvatatud. Mu poeg palus teile edasi anda, et ootab teid koos abikaasaga enese poole klaasile teele.»

«Klaas teed» asetas kuninga käsu kohaselt kõik oma kohale: kavalkaad ei toimunud, rootsi ohvitserid aga hakkasid mind võib-olla veel suurema lugupidamisega tervitama.

Maria Pavlovna ei tutvustanud rootslasi, kes teda sellise armastuse ja tähelepanuga vastu võtsid, Romanovite perekonna kasvatusnäidetega mitte kuigi kaua. Nende üle küllalt nalja heitnud, laskis ta kohe pärast seda, kui ma sõjaväelise agendina juba Prantsusmaal olin, Rootsisse nimetatud uue saadiku Savinski — krahv Lamsdorffi [1] kreatuuri ja tsaari alandlikema õukondlase — kaasabil Stokholmist jalga. Ta jättis oma õnnetu ning mitte milleski süüdi oleva abikaasa hooldamisele oma alaealise poja, ja too meenus talle alles pärast revolutsiooni, kui ta populaarsuse saavutamiseks Pariisi valgeemigrantide seas otsustas ära kasutada oma sugulussidemed Rootsi õukonnaga. Tema arvestused ei osutunud õigeks: poeg, kes oli juba umbes kahekümneaastane, ei soovinud säärase emaga tutvust uuendada.

Kõik need Maria Pavlovna poolt Vene esindusele Stokholmis tekitatud ebameeldivused olid, muide, tühised, võrreldes tolle tõeliste skandaalide seeriaga, mida põhjustas Nikolai II vastuvisiit Rootsi kuningale. Vene tsaari saabumine Rootsi oli sellele kunagi suurele, minu ajal aga juba nii tagasihoidlikule maale enneolematuks sündmuseks. See oli ajaloos esmakordne säärane sündmus.

Näis, et vastuvõtutseremoniaal võis eriti hästi välja kukkuda tänu sellele peaproovile, mida enesest kujutas just aasta enne seda toimunud Wilhelm II külaskäik. Ka sel korral tahtis Saksa keiser vaese «Niki» diplomaatilist menu ennetada. Me kõik viibisime selle vastuvõtu juures; mina isiklikult hindasin armastus-

[1] Lamsdorff, Vladimir, krahv — Vene välisminister 1900.—1906. a. *Tõlk.*

väärsust, millega Wilhelm mind kui Vene armee esindajat tervitas, meie parunid aga pidasid Peterburiga veel terve aasta pärast seda usinat kirjavahetust, oma monarhi vastuvõttude korda kuni pisiasjadeni välja töötades. Viimaks jõudis kaua-oodatud päev kätte.

Ühel palaval juunihommikul asus meie esindus Rootsi kaatrisse, mis heiskas Vene saatkonna lipu (kolmevärvilise, musta kotkaga kollasel väljal), ja samal hetkel kaikus Stokholmi reidil suurtükisaluut kõikidelt sõjalaevadelt ning iidsetelt kindlustelt. Petrov oli rootslastega rahul Vene saadikule väärilise austuse avaldamise eest ja kaatri ahtril seistes tundis end olevat oma elemendis. Rutata polnud kuhugi, kuna olime varakult üles tõusnud, Vaxholmini aga, merekindluseni, mis kattis Stokholmi mere poolt, ja kokkulepitud kohtamispaigani ei olnud rohkem kui kahe-kolme tunni tee. Kuid peatunud Vaxholmi punakaspruunide kaljude ees, hakkasime ettenähtud tseremoniaali rikkumise pärast juba rahutust tundma. Kellaosuti oli ammugi üle keskpäeva liikunud, aga «Standart» — tsaari jahtlaev — ei tulnud ikka veel nähtavale. Piinlesime kaatri päikesest tuliseks läinud tendi [1] all: meie õnnetud parunid oma rasketes kullatud mundrites, mina täielikus paraadvormis, mu naine aga spetsiaalselt Pariisist tellitud tualetis. Meie ümber saalisid Rootsi miinilaevad, Petrovile alatasa raporteerides tsaari eskaadri asukohast. See aga, nagu tal kombeks, hilines.

Äkki hakkas mu kolleegi nägu tõmblema.

Sel hetkel tuli «Standardi» kõrge tumesinine nina kalju tagant nähtavale.

«Jahilt teatatakse: «Saadikut pardale mitte võtta!»» annab ühe Rootsi miinilaeva komandör rootsi keeles üle.

Petrov annab selle «käsu» Budbergile leebel kujul edasi. Endast lugupidav ja distsiplineeritud parun vaikib ning ta nägu hakkab veel enam punetama. Peame merenõupidamise ja otsustame minna kiiluvees «Standardi» järel, mis laeva poolt tekitatava laine tõttu polnudki eriti meeldiv.

---

[1] Tent — (lõuendist) päikesevari või purikatus laevalael. *Tõlk.*

Nagu hiljem selgus, ei tahetud meid kutsuda ka tema majesteedi einele.

Niiviisi võttis oma esindajat vastu Nikolai II, kuid nõnda ei suhtunud oma ülesannetesse Wilhelm. Aasta enne seda peatus jahtlaev «Hohenzollern», et võtta oma pardale Saksa saadik. Wilhelm väljus laevatrepi juurde, tõmbas mütsi peast ja suudles Rootsi eskaadri nähes oma esindajat kolm korda.

Stokholmi reidile sõitmisel kostsid uued šaluudid, mis tähendasid, nagu meile seletati, kuninga astumist «Standardi» pardale. Taipasime, et monarhide kokkusaamisele, nagu see oli tseremoniaalis ette nähtud, me hilinesime, ja meil jäi üle ainult soodsa lainega jahi vasaku parda juurde randuda. Möödus veel mõni väsitav minut, kuni me värske kapsa lehti täisaetud köögitreppi mööda viimaks üles laevalaele ronisime. Petrovil oli see toiming raske järjekordse mürsukillu tõttu, mis pidi jala kaudu «väljuma», minu abikaasal — tema moodsa pika kleidi tõttu ja parunitel — nende kõrge ea tõttu.

Õukondlikku korda tundes püüdsin mitte ette tikkuda ja jäin eemal masti juures seisma. Kuid ka siin ei leidnud ma rahu. Keegi kollanokk kaardiväemitšman, isegi au andmata ja minu auastet nimetamata, pomises ülbelt:

«Siin ei ole koht seismiseks!»

Pidin ta järsult korrale kutsuma. Ei jõudnud ma mitšmanit veel «läbi võtta», kui kuningas Gustav minu juurde astus ja mind enesega kaasa kutsus.

«Seniajani ei ole mul veel õnnestunud teid kuningannale esitleda,» ütles kuningas. «Ta on ju oma nõrga tervise tõttu tihtilugu ära.»

Jälle tuli rumalasse seisukorda sattuda, sest kuninganna vestles parajasti Aleksandra Fjodorovnaga, «minu kunagise tsaarinnaga», viimasele aga ei olnud ma sel päeval end veel esitleda jõudnud. Võib-olla tundis ta, et ma ei olnud enam tema endine kammerpaaž. Ta ulatas mulle, nagu oli kombeks, suudlemiseks käe, kuid ei lausunud sõnagi. Kogu minevik oli igaveseks maha maetud: temaga ei puutunud ma enam iialgi kokku.

Muide, meie saatkonna liikmetel polnud vaja solvuda, sest monarhide kokkusaamise juures ei viibinud isegi Vene välisminister Izvolski, kes hommikust saadik ootas, et ta konvoeerivalt «Poljarnaja Zvezdalt» «Standardile» üle paigutatakse. Seda jämedat diplomaatilise etiketi rikkumist kriipsutas alla ka kuningas ise: viies tsaarinnat oma käevangus palees lõunalauda ja märgates saali ukse juures seisvat Izvolskit, vabandas ta oma daami ees ning sööstis Vene ministril kätt suruma.

Tema kui konstitutsiooniline monarh arvestas ministritega.

Paleest tagasi tulnud ja Budbergi juurde kogunenud, mõtlesime me kõik ainult ühest — millal need katsumused kord lõpevad.

Varahommikul kutsuti mind «Poljarnaja Zvezdale» Välikantselei ülema kindral vürst Orlovi juurde — Rootsi armeele ordenite saamiseks, vastavalt minu poolt varemalt koostatud nimestiku järgi. Kuningas oli kutsunud tsaari külla oma linnatagusesse lossi, mis asus igasugustest elamutest kaugel. Seal võisid kroonitud isikud muidugi rahulikult aega viita, kuid Vene tsaari külaskäigu puhul tuli vaestel rootslastel tsaari kaitseks erakorralised abinõud tarvitusele võtta: nad saatsid selleks kohale terve jalaväepolgu, kes aegsasti pani välja tõelise lahingujulgestuse. Eriti just neid mehi tuligi autasustada.

Kui ma Orloviga kokkulepitud tunnil kuninglikku sadamasse sõitsin, ootas mind seal mulle juba Kopenhaageni-päevilt tuttav kaater «Poljarnaja Zvezdalt». Minu tervitusele vastas meeskond üksmeelselt, ent kui ma sadamast ärasõiduks käsu andsin, peatas keegi tundmatu kaardiväeleitnant «Standardilt» kaatri ja hüppas sellesse. End esitlemata küsis ta minult:

«Ütelge, härra alampolkovnik, miks ei sõitnud saadik ühes lootsidega eile meid vastu võtma?»

«Saadik võttis vastu tsaari, aga mitte teid,» katkestasin ma järsult noore kaardiväelase jutu, kes osutus õukonna lemmikuks Sabliniks.

Samal ajal oli meie esindus erutatud, et minu abi-

kaasa polnud saanud kutset majesteedi einele «Standardil».

«Olge valmis,» helistas Budberg talle kogu aeg, «kohe kutsutakse», kuid siis ta veel ei teadnud, et tollesama Maria Pavlovna intriigide põhjal oli mu abikaasa nimi kutsutute nimestikust maha kriipsutatud. Kõige rohkem pahandas sellepärast Petrov, kes oma haavale viidates keeldus einele ilmumast.

«Ärgu p-püüdku end v-vabandada, et k-kohta ei jätkunud,» teatas ta Budbergile.

Pärast einet astus õuemarssal Benckendorff minu juurde ja palus Petrovi ühiskajutist välja kutsuda.

«Ta lubas meile,» ütles Benckendorff kohmetult, «tulla vähemalt tassi kohvi jooma.»

Andsin selle kutse kammerteenri kaudu edasi.

Petrovidele oli tsaari prestiiž juba tublisti kõikuma löönud.

Viimaks, kell neli, toimus ärasõit.

Ordenite väljajagamiseks oli mulle ette kirjutatud «Poljarnaja Zvezdale» minna, ja ma olin rõõmus, et «Standardi» õhkkonnast eemale sain. Mõlemad jahid seisid Stokholmi sisereidil, mida ümbritsesid uudishimulikke tulvil kaid. Minu juurde astus Izvolski ja, kurtes lühikese Rootsi pealinnas viibimise üle, palus kas või jahtlaevaltki teda selle kaunitar-linna vaatamisväärsustega tutvustada. Vastasin, et küsin vanemohvitserilt luba spetsiaalselt jalutuskäikudeks ettenähtud sillale tõusmiseks. Kapten Zabotkin, kes tundis mind hästi juba Kopenhaagenist saadik, pahvatas mu mereväelise distsiplineerituse üle naerma ja palus Izvolskit sillale tõusta. Ent ma ei jõudnud veel oma ettekannet alustada, kui olin üllatatud valjusti kostvast käsust, mille andis ruupori kaudu üle madrus «Standardilt»:

«Admiral Nilov käsib: «Reisijad sillalt ära koristada!»»

Ruupori heli kajas üle kogu reidi. Zabotkin punastas kõrvuni, Izvolski kehitas õlgu, kaardiväemadrused «Poljarnaja Zvezdalt» aga, kes olid alati purjus admirali solvava käitumisega nähtavasti juba harjunud, vahetasid tähendusrikkalt pilke. Käsk muidugi täideti

viibimata. «Standardi» õukondlik kamarilja [1] oli oma jõhkruselt juba Griška Rasputini [2] tunnustamiseks ette valmistatud.

Palava raske päeva asendas valge põhjamaine öö ja «Poljarnaja Zvezda» liikus müratult keset vaikseid Rootsi skääre. Magava laeva inimtühjal tekil istusid kaks sõjaväelast ja vestlesid peaaegu sosinal. Ma kõnelesin mulle tolle ajani tundmatu polkovnik Spiridovitšiga, kes oli tsaari salajase kaitse ülemaks. Tunnistajaid ei olnud. Punakajuukseline pikk, eksleva pilguga ja pisut jõhkrate, kuid meelitlevate žestidega valgetverd mees rääkis targalt ning asjatundlikult. Agentuur- ja luurealastelt üldküsimustelt läksime üle tema isikliku tegevuse juurde. Olin kaugel mitte ainult nendest edusammudest, mida revolutsioon iga päevaga saavutas, vaid ka kõikidest paleeintriigidest, mis tsaari õukonna õhkkonda tihendasid! Spiridovitši sõnad näisid mulle ilmutusena.

Tema arvates ei kustutanud Stolõpini reaktsioon Venemaal revolutsiooni; ta ise tundis selle vältimatust kümme aastat ette.

SEITSMES PEATÜKK

NORRAS

Tervisliku okaspuumetsaga üleni kaetud kõrgele Holmenkolleni mäele on ehitatud punasest männipuust

---

[1] Kamarilja (*hisp. camarilla* — «kambrike») — õukonna partei, kes valitsuse selja taga mõjutab monarhi reaktsioonilises suunas; nimetus tuli esmakordselt tarvitusele Hispaania kuninga Ferdinand VII ajal. *Tõlk.*

[2] Rasputin, Grigori — Siberist pärit vene talupoeg ja seikleja; ilma hariduseta isik, kes tõusis alates 1907. a. vene kõrgemas seltskonnas väga mõjukale kohale. Keisrinna Aleksandra Fjodorovna usaldusosalisena etendas ta maailmasõja esimesil aastail suurt poliitilist osa. Rasputin surmati 16. XII 1916 vandeseltsi poolt, millesse muuseas kuulusid suurvürst Dimitri Pavlovitš, vürst F. Jussupov ja Duuma saadik V. Puriškevitš. Rasputin kompromiteeris tugevasti Vene keisripaari ja kõrgemaid poliitilisi ringkondi, mõjutades kaudselt ka Veebruarirevolutsiooni puhkemist 1917. a. *Tõlk.*

hiiglasuur maja suurte akendega, laiade verandadega ja määratu suure kesksaaliga — halliga. Seinad levitavad vaigulõhna, lapiti laotud puuhalud laias kaminas praksuvad sõbralikult ööpäev läbi. Kogu aeg astub halli esindajaid mõlemast soost ja kõikidest rahvustest peale vene (venelased ei olnud spordiharrastajad), suusaülikonnad seljas. Keegi ei räägi siin poliitikast, börsipaberitest ega isegi rahast, kuigi külastajate vätimus reedab nende kuuluvust rikaste klassi, kellele need teemad on igasuguse vestluse aluseks.

Sellele maale, sellesse võõrastemajja tullakse ainult puhkama. Unustatakse euroopa hellitatus ja tõustakse voodist peaaegu koidu aegu, tõtatakse pimedasse keldriruumi, kus puuokaste hallikaspruunis leotises kümmeldakse, ja pärast lihtsast, tervislikust norra köögist lugupidamist rutatakse kiiruga võrratut vaiguküllast mäeõhku sisse hingama. Mõned paarikesed lähevad kogu päevaks suusatamist treenima, teised aga, vähem sportlikud, harjutavad end mägedest allasõitmises. Pannud oma daami istuma kitsale kergele puukelgule ning varustanud end juhtimise otstarbel pika kepiga, asub kavaler põlvili oma sõidukaaslase selja taha ja kihutab siis kelguga mööda looklevat lumesse sõidetud teed noolekiirul alla. Suurim riisiko seisis loomulikult võimaluses lennata vastu mõne männi tüve, mis teed ümbritsesid, kuid enamasti lõppesid katastroofid lumehange kukkunud vilumatute välismaalaste lõbusa naeruga. Lumine teerada ulatus peaaegu väikese pealinna Kristiaania, praeguse Oslo agulini. Sealt võis jälle otsesihis jalgsi mäkke tõusta, laisad aga istusid «*funiculaire*'i» [1], paigutanud oma kelgu või suusad erilistele restidele, mis asetsesid piki linna iga trammivaguni välisseinu.

Talisport moodustas kogu Norra ühiskondliku elu lahutamatu osa; suusatajad, kes olid hüpete alal rekordi püstitanud, omasid samasugust kuulsust nagu tenorid Itaalias või toreadoorid Hispaanias. Iga aasta peetavad võistlused suusahüpete rekordi lõplikuks kindlaksmääramiseks kujutasid endast suurt sündmust selle maa

[1] Funiculaire (prants. k.) — köisraudtee, mägiraudtee. *Tõlk.*

elus. Ei mingi pakane ega mingisugune tuisk suutnud seda pidustust edasi lükata. Rahvahulgad kogunesid pealinna taha, kuhu sügavasse metsaorgu oli ehitatud väike laudadest kokkulöödud loož. Sellesse sulgesidki end elegantsetes kasukates ja torukübarates mehed — diplomaatiline korpus ehk, kuidas me ise teda nimetasime, «loomaaed». Kusagil lähedal, veel väiksemas loožis, seisis kuningas kuningannaga, aga teisel pool lumist teerada, kus suusatajad hüppeid tegid, puhus tibatilluke puhkpilliorkester koledaid marsse. Täiesti nagu Piiteris Fontankal, Semjonovski liuväljal. Vasakul, väga kõrgel mäel, mille tipp alt kättegi ei paistnud, ilmus ühtelugu nähtavale inimkujusid, mis eemaldusid maapinnast ja lendasid õhus, moodustades kaare. Maandudes need kujud kord langesid, mattudes lumme, kord lõpetasid orgu ümbritseva rahvasumma müriseva kiiduavalduste saatel hüppe ilusa pöördega suuskadel. Orkester mängis tusši. Tunnid möödusid, inimesed jätkasid lendlemist õhus, oli igav, kuid peaasi — väga külm. Kõik anekdoodid olid diplomaatide vahel juba jutustatud, kuid nad seisid edasi, täites oma teenistuskohuseid.

Suve saabumisel hakkasid sellele maale hulgana kokku sõitma valgete ööde ja polaarpäikese armastajad, kelle seas tuli ka oma jahiga «Hohenzollern» Norra fjordide truu külastaja — Saksa keiser Wilhelm ise. Sellest oma puhkuses ettenähtud korrast ei pidanud Wilhelm end õigustatuks loobuma isegi Esimese maailmasõja alguse traagilistel silmapilkudel.

Suvisel ajal oli diplomaatiline maailm spordikohustustest vaba, kuid pealinna ainsa teatri sulgemisega ei jäänud diplomaatidelgi muud üle, kui seguneda igast vanusest rahvahulgaga ja minna meelelahutuse otstarbel rohelistesse rahvateatritesse, nendessesamadesse orgudesse, kus nad talvel külmetasid. Muide, enamik diplomaate vaatas Norrale kui Euroopa askeldustest puhkamise paigale, maa ja selle elanikud aga näisid nendele imelikena ja isegi mittemõistetavatena.

«Seletage,» pöördus mu kolleeg — Skandinaaviasse äsja nimetatud Prantsuse sõjaväeline esindaja — kord ühe norralanna poole, «miks teie maal linnud ei laula?»

Oli hilissügis, ja meie vestluskaaslane solvus, soovi-

mata isegi seletada, et sel aastaajal on linnud juba soojadele maadele lennanud.

«Aga mispärast on teil lehmad sarvedeta? See on nii inetu,» ei jätnud mu prantslane järele.

Tuli norra lehmade kaitseks välja astuda. Prantslased muide näisid kõikidest diplomaatidest kõige õnnetumad olevat: nad ei suutnud kuidagi oma kodumaa kommetest loobuda.

Soovides oma uuele prantsuse kolleegile, kes norra keelest sõnagi aru ei saanud, teenet osutada, muretsesin talle tõelise aarde — noore leitnandi, kes oli lõpetanud Versailles's Saint-Cyr'i sõjakooli ja oli pealegi Norra ainsa kindrali poeg (kõikide teiste vanemohvitseride auaste polnud kolonelist, s. o. polkovnikust kõrgem). Kohtamise korraldasin ma kohalikus «Tivolis», mis oli sama demokraatlik, kuid veelgi tagasihoidlikum kui Kopenhaagenis. Mu leitnant tundis end seitsmendas taevas, kiideldes oma prantsuse keele oskusega, ja õhtu lõpul kutsus meid suurest vaimustusest kõigest südamest oma isamajja külla. Mu kolleeg hakkas protesteerima, viidates väsimusele, ja mul läks vaevu korda teda enesega kaasa viia. Kindral ühes oma perekonnaga oli kodunt ära, ja leitnant, pannud meid tema kabinetti istuma, tõttas oma kõrgetele külalistele väärilist võõrusjooki otsima.

«Kuulge,» ütlesin ma oma endisele liitlasele, «kui leitnant tagasi tuleb, alustage temaga skäärirajoonide ja iseäranis Narviki kaitse organiseerimise kohta vestlust. Minul kui venelasel on piinlik temalt selle üle pärida.»

Prantsuse kolleeg andis lubaduse, kuid pidi samas kogu ürituse peaaegu nurja ajama. Leitnant tuli tagasi, kallihinnaline, aja jooksul tolmuseks muutunud pudel rasket punast burgundia veini käes.

«Kuidas, pärast kesköödniisugust veini juua!» hüüatas prantslane. «Ei, see on pühaduse rüvetamine! On juba hilja, me peame koju sõitma.»

Ei mäleta, kas ma näpistasin «liitlast» või lihtsalt kuidagi vaatasin talle otsa, aga ta nõustus, neelas kulmu kortsutades lonksu veini ja alustas soovitud vestlust. Tursapüüdjatest kaluritega tülitsemisele vaata-

mata ei näinud norralased Venemaas oma vaenlast, seda enam et kõik nende mõtted olid tol ajal suunatud enesekaitsele Rootsi vastu: nad pühitsesid veel mesinädalaid, olles vabanenud vihatud unioonist selle maaga.

«Meie armee on Rootsi omast nõrgem,» ütlesid norra kindralstaabi ohvitserid mulle korduvalt, «kuid kas rootslasi saab siis meiega võrdseks pidada nii tulistamises kui ka meie jalaväe raevukas täägilöögis.»

Prantsusmaa oli leitnandile teiseks kodumaaks, ning seepärast kirjeldas ta meile Trondheimi ja Bergeni kaitsmise põhimõtteid üsna üksikasjaliselt.

«Aga edasi põhja poole meil enam mingisuguseid kindlustusi ei ole, kuid me,» seletas ta, «organiseerisime kindla kaitse kohalikest elanikest, kes kuulipildujast tulistamise on suurepäraselt ära õppinud.» (Kuulipildujaid peeti Euroopa armeede relvastuses tollal veel uudiseks.)

«Kuid mis elanikud seal siis on?» hämmastus prantslane.

«Kas te siis tõesti laplasi ei tunne?» solvus meie peremees. «Nad on ju ideaalsed laskurid.»

«Ei, ei,» erutus mu kolleeg. «Ialgi ei saa te mind uskuma panna, et laplased on võimelised kuulipildujatest tulistama!»

Prantslased, samuti nagu sakslasedki, patustavad sageli sellega, et ei oska õieti hinnata ei oma vaenlasi ega sõpru, iseäranis sõjanduses.

«Ütelge,» esitas mulle maailmasõja ajal küsimuse tulevane marssal Pétain, kelle armeesse ajutiselt kuulus ka meie Vene brigaad, «kas teie soldatid tõesti õppisid ära tulistamise meie Lebel'i vintpüssist?»

See kõrk kindral pidas meid samuti peaaegu laplasteks.

«Meie kolmeliinine vintpüss on keerukam ja teie omast parem,» vastasin ma tookord Pétain'ile.

Norra armee kohta informatsiooni saamise lahendasid kõige lihtsamalt inglased. Norra elas inglise söel, ning juba seetõttu tundis mu äsja ametisse nimetatud inglise kolleeg end sellel maal nagu oma kodus.

Kohtasin teda otse pealinna külje all kuninga juuresolekul peetavatel talvistel manöövritel. Suurriikide esin-

dajatele näisid manöövrid tõepoolest kerge meelelahutusena, sest Norra armee miilitsaiseloomu tõttu võis Kindralstaap manöövritele välja tuua ainult ühe koondpataljoni ühes paari patareiga. Mulle muidugi pakkusid huvi suusatajad, kuna Vene armees leidus neid ainult jalaväe luurekomandodes.

Sõjaväelised atašeed majutati kuumaks kõetud mugavasse suvilasse, neid toideti hästi ja hommikul anti nende jaoks ette ratsahobused ning soovitati manöövreid vaatama tulla. Juhuslikult osutusin ma kokkutulnud sõjaväeliste atašeede seas auastmelt vanimaks — *doyen*'iks, ja niipea kui olime sadulasse istunud, pöördus mu inglise kolleeg minu poole sõbraliku palvega.

«Kuulge, kallis polkovnik, mida me säärases tuisus tegema hakkame? Me ju peame ainult *konungen*'i kohtama, nagu nad siin oma kuningat nimetavad. Te siis ütelgegi, et me tahame teda üles otsida, pärast seda aga suvilasse tagasi tulla ja tubli bridži korraldada; saksa kolleeg on oivaline partner.»

«Kuid, armas major,» vastasin ma, «meil tuleb nende manöövrite kohta oma ülemusele ikkagi mingisugune aruanne esitada.»

«Ma nägin seda juba ette,» veenis mind mu külmavereline kolleeg, «ja tegin Norra staabile aegsasti ettepaneku minu jaoks põhjalik ettekanne koostada. Annan selle meelsasti teile ümberkirjutamiseks.»

Inglise saatkond Kristiaanias, nagu muide kogu maakeralgi, oskas alati end kõigist paremini sisse seada. Tal oli oma villa ühes suure aiaga, sellal kui Saksa esinduse kantseleid oli juba raske üleski leida. Vene esindust aga peeti selle sõna täielikus mõttes ülal oma saadiku, määratu rikka bessaraabia mõisniku Krupenski rahaga. Mu harvad sõidud Kristiaaniasse valmistasid talle tõelist rõõmu, kuna nad andsid liigse ettekääande oma kolleege mõnikord üleliia rõhutatud idamaise külalislahkusega veel kord üle trumbata.

Vene saadiku ametikohused ei olnud koormavad: tol ajal piirdusid Venemaa huvid kalapüügikonventsioonist kinnipidamisega. Tõsi, seda konventsiooni rikkusid aastast aastasse ettevõtlikud norra tursapüüdjad ja see-

tõttu valvasid tema täitmise järele Vene relvastatud suurtükipaadid.

Vastupidi mu kahele teisele saadikule, suurepäraselt kasvatatud ja omaenda varjugi kartvatele meestele, kohtles Krupenski tema perekonnale omase lõunamaise ekspansiivsusega mitte üksnes oma ainsat sekretäri, vaid ka norra ametnikke kui oma pärisorje.

«Il est terrible votre ministre,» kurtsid mulle norralased. *«Il vient au ministère — cravache à la main!»*[1]

Nähtavasti ei olnud sel ajal Izvolski asemele välisministri ametikohale asunud Sazonov ka nendest saadikutest kuigi kõrgel arvamusel. Kui ma esimest korda tema töökabinetis viibisin, üllatas see väikest kasvu reibas mees mind kohe oma pisut familiaarse närvilise tooniga.

«Noh, kuidas teie saadikute käsi käib?» küsis ta. «Mis te nendest arvate?»

Olles harjunud saadikuid pidama ehkki mitte oma otsesteks, kuid ikkagi ülemusteks, sattusin ma segadusse, aga Sazonov esitas mulle siis juba avameelse küsimuse:

«Millistele ametikohtadele nad teie arvates kõlbaksid?»

«Kahjuks näen kõigi kolme jaoks ainult üht ametikohta: saadikuks Madridi.»

Hispaania ei etendanud tol ajal poliitilist osa, kuid endise traditsiooni järgi omas ta diplomaatiliste esindajate suhtes suurriikidega võrdset seisundit: sealsed saadikud arvati suursaadikuteks.

Mu ennustus läks täide. Kudašev ja Budberg osutusid Vene tsaari väärikateks esindajateks Hispaania kuninga juures, aga Krupenskiga talitas Sazonov ettevaatamatult, kui saatis ta Itaaliasse. Skandaal oli vältimatu.

Sellele idamaisele satraabile ei võinud demokraatlik vabadustarmastav Norra meeltmööda olla. Mäletan, kuidas ta vihaseks sai, kuulates minu jutustust esimesest vastuvõtust garnisoni ohvitseridekogus Kristiaanias.

---

[1] See teie saadik on hirmus mees! Ta tuleb ministeeriumi, ratsapiits käes!

Ma olin sinna kutsutud kella kaheksaks õhtul, kuid näotusse, välimuselt eramajakesse sisseastumisel võttis mind vastu kantud kuues mehike, kes osutus ohvitseriks ja palus viisakalt mind vastuvõturuumis oodata. Saalis toimus ettekanne, millele ta mind kahjuks ei võinud lasta. Olin juba pahaseks saamas, aga otsustasin mitte solvata pererahvast, kes aegsasti ette teatas, et olen kutsutud sõbralikule õllejoomisele. Kuid suur oli mu imestus, kui tillukesest saalist väljus pikakasvuline, üsna ilus noor mees samasuguses tagasihoidlikus tsiviilriietuses nagu teisedki juuresolijad: tundsin temas ära kuningas Haakoni enese. Ta pigistas mul lahkelt kätt ja siis läksime alla keldriruumi, kus nõrga küünlatule valgusel pidi toimuma «pummelus», nagu vene husaarid iga joomingut nimetasid. Sellega ei olnud tollel tagasihoidlikul õhtueinel midagi ühist. Erilise tähelepanu osutamiseks nii minule kui ka kuningale pandi meid istuma samasse ruumi, ühe ilma linata ja sööginõudeta väikese tammepuust laua äärde ja nägusad rahvariietes ning valgete tärgeldatud tanudega norralannad hakkasid meid kärmesti võõrustama õlle ja mitmesuguste suupistetega. Jutuajamine riivas muidugi Mandžuuria sõda, millele, nagu ma teada sain, ettekanne oligi pühendatud. Tõenäoliselt võeti meid seal tublisti läbi ja seepärast otsustatigi mind viimasel silmapilgul saali mitte lubada. Muide, seda võisin ma aimata tooni järgi, millega üks meie laua juures istuvaid ohvitsere mulle küsimuse esitas.

«Aga ütelge, härra alampolkovnik, kas on tõsi, et Kuropatkin igal sobival juhul käskis palvejumalateenistusi pidada? Need nähtavasti aitasid teid vähe,» lisas kapten varjamatu sarkasmiga.

Ja mulle meenus jumalateenistus enne Šahoe lahingut ning avanes pisut eesriie, mis eraldas vene religioossust muust Euroopa maailmast, kuid lapsepõlves saadud kasvatus oli minus veel tugev, mispärast norralase sõnad mind tol korral ikkagi ebameeldivalt puudutasid. Ma muidugi ei andnud sellest märku ja juhtisin jutu viisakalt teisele teemale, seda enam et kuningas, kes troonile oli kutsutud alles kaks aastat tagasi, oli nähtavasti samuti hämmeldunud, kuidas tema «uued

alamad» välismaalast kohtlevad. Muide, need kohtlesid tedagi ilma suurema tseremooniata, ja Krupenski oli korduvalt nördinud, et kuidas julgeb valitsus kuningannal, Inglise kuninga sugulasel ja suurel sportlasel, keelata pidada ratsahobuseid rohkem kui üks. «Truud alamad» säästsid riigi raha, nad ei andnud «udellimaid» oma monarhi käsutusse.

Vastupidi Rootsile ei etendanud ohvitserkond norra kodanliku seltskonna elus mingit osa. Tänavatel polnud võimalik kohata ühtki sõjaväelast, ja seepärast tuli suhete loomisel piirduda vaid kahe-kolme kindralstaabikapteniga, kes moodustasid selle viie brigaadi tugevusega omapärase armee juhtiva aparaadi. Et seda armeed näha, selleks oli tarvis hankida luba laagriõppuste külastamiseks, mis toimusid perioodiliselt kõigis viies sõjaväe-ringkonnas. Oma elus on mul tulnud palju laagreid näha, kuid mitte üheski ei sattunud ma nii pingelisse töökasse sõjaväelisse õhkkonda nagu seal, keset Norra kaljusid ja metsi äraeksinud barakkides.

Oli palav august. Vili oli juba koristatud, ja laagrisse tulid jalgteid ja rajakesi mööda kõikidest ümbruskonna küladest noored, vintpüssid õlal: ühed jalgsi, teised ratsa oma tugevakondiliste, raskete, atrade eest võetud hobuste seljas. Laagris riietusid nad silmapilkselt hallist kalevist välimundrisse ja juba järgmisel hommikul läksid rühmade viisi õppusele.

Üles aeti mind väga vara ja kuni päikese loojakuni ei lastud puhata. Kogu päev kuulide vilin, käsklushüüded, jalgade müdin, aeg-ajalt «hurraa». Päeva kestel ainult kolm lühikest vaheaega söömiseks ja tunniajaliseks puhkuseks.

Minu juurde komandeeritud leitnant, miilitsaarmee esindaja, pani mind, tsaariarmee esindajat, oma seletustega jahmatama.

«Imestan, kuidas teie inimesed suudavad nii pingelisele tööle vastu pidada.»

«Kerge neil muidugi ei ole,» seletas leitnant, «kuid meil tuleb jalaväelaste ettevalmistus lõpetada veidi rohkem kui kuu ajaga, ratsaväelaste ettevalmistus aga kolme kuuga. See on võimalik ainult seetõttu, et noormehed tulevad õppusele, nagu te ise veendusite, tublide

laskuritena, ja lõppude lõpuks kujutavad ka meie kütiseltsid endast head väljaõppebaasi. Teid vististi üllatavad ebameeldivalt ka meie talupojahobused, kuid nad on vastupidavad, vähenõudlikud ja rahuldavad meid täielikult. Tõsi küll, galopis ratsutavad nad kehvasti, kuid mägedes ju ei tule kihutada.

Siin näete ainult nekrutite ettevalmistust, kuid need mehed käivad ka edaspidi veel korduvalt laagriõppustel. Suuri manöövreid meil ei tehta — need lähevad liiga kalliks. Varustuse hoiupunktid asuvad meil suurtes külades või nende naabruses olevates väikelinnades. Iga norralane teab, kes on tema rühmavanem, kes on tema roodukomandör, mäletab oma vintpüssi numbrit, ja seepärast viiakse meil mobilisatsioon läbi kiiremini kui Rootsis, tema alalise armee süsteemist hoolimata. Meie väed asuvad positsioonile riigipiiril kahe-kolme tunni jooksul pärast sõjakuulutamist.»

Elanud mitu päeva nende vabadustarmastavate patriootide keskel, hakkasin ma ise ka uskuma, et nad tõepoolest mitte ainult ei asu piirile, vaid ei lase ka end nii kergesti vallutada ühelgi vaenlasel, kes nende karmile maale kallale kipub.

Samal ajal, koostades ettekannet kõige nähtu ja kuuldu üle, teadsin ma, et selle väikese armee eeskuju võib vaevalt anda midagi kasulikku Vene sõjaväele: juba liiga vastumeelt oli tsarismi vaimule miilitsaarmee idee ise ja usaldus elanikkonna vastu, millele see süsteem oli rajatud.

Teenisin juba viiendat aastat Skandinaavias, ja ehkki sõjaväeliste atašeede tööd ei saa iialgi lõpetatuks pidada, hakkas ta mulle näima väheproduktiivsena; pealegi vaatasid kõik lähikondsed välismaised diplomaadid, välja arvatud saatuse poolt juba täiesti unarusse jäetud, nagu minu parunid Stokholmis, oma ametikohtadele nendes maades nagu ajutistele.

Meie esinduste kantseleides mandril (skandinaavlasi peeti meil saarlasteks) asuvate suursaadikute ettekannete koopiaid lugedes selgus, et Euroopas küpsevad suurriikide-vahelised suurimad vastuolud, ning solvav oli sündmustest eemal istuda. Elu uhkas minus allikana;

kõik mulle usaldatud toimingud näisid liiga kergetena. Võtnud põhimõtteks oma kodumaast ja armeest mitte võõrduda, leidsime Petroviga nõu, kuidas mitmesugustel ettekäänetel vähemalt kaks korda aastas Peterburis viibida. Meile mõlemale saabus aeg sooritada juhtimistsensus, kuid ülemus, kellele me sellest vihjamisi mainisime, saatis meid tagasi oma ametikohtadele. Viimaks 1912. aasta algul, otsustades ära kasutada kindral Žilinski nimetamise Kindralstaabi ülema kohale Palitsõni asemele, teatasin avameelselt oma soovist kas ametikohta vahetada või riviteenistusse tagasi pöörduda. Teenistust keskvalitsustes kartsin ma nagu tuld; välismaalt toimunud kirjavahetuse kaudu olin nendega juba piisavalt tutvunud.

«Teiega ollakse meil väga rahul,» ütles Žilinski, «kavatsen anda teile suure ametikõrgenduse. Kas oleksite nõus Viini sõitma?»

Viin — suurriikide tüliõun, Balkani riikides sepitsetavate kõikide Saksamaa intriigide keskus.

Viin — ametikoht, kus viimasel ajal olid oma tiivad kõrvetanud mu parimad vanemad kolleegid kindralstaabi ohvitseride hulgast.

Žilinski ettepanek näis mulle äärmiselt meelitavana. Koostasin enesele juba plaani, kuidas kasutada neid suhteid, mis mina ja iseäranis mu abikaasa viimasel ajal olime sobitanud austria ning ungari aristokraatia suursuguste esindajatega, kes tol ajal selle feodaalse keisririigi poliitilises ja sõjaväelises elus veel väga suurt osa etendasid. Mitte kauaks ei jäänud ma Viini kandidaadiks.

«Kahetsen väga,» teatas mulle kahe päeva pärast toosama Žilinski. «Välisministeerium protesteerib kategooriliselt teie määramise vastu. Teil on liiga slaavipärane perekonnanimi.»

Nähtavasti ei olnud mõnedele meie diplomaatidele meeltmööda see, et Sofia peatänav kuni siiamaani minu lelle Nikolai Pavlovitši nime kannab.

«Ebaaus seletus,» ütles mulle selle kohta häirimatu Fedja Palitsõn, mind Morskaja tänaval kohates.

Hakkasin jälle ette valmistuma, et halli Kopenhaageni tagasi pöörduda, kui ärasõidu eelpäeval ootamatult

mind telefoni kaudu kiiresti Kindralstaabi ülema juurde kutsuti.

«Ma kuulsin,» ütles Žilinski mulle, «et te kavatsete meid hoopis maha jätta ja esitada raporti riviteenistusse üleviimise kohta. Aga mida te selle kohta ütlete? Lugege läbi,» ning ta nihutas minu ette väikese ametliku paberi, mille formaat juba paistis mulle niivõrd tuttavana, et ei tahtnud nagu uskudagi. Märgates aga mulle juba koduseks saanud pealiskirja «Sõjaväeline agent Prantsusmaal», erutusin tahtmatult ja lugesin enese rahustamiseks paberi mitu korda läbi.

«Palun mind perekondlikel põhjustel vabastada Prantsusmaale akrediteeritud sõjaväelise agendi ametikohalt ja usaldada mulle ühe ratsabrigaadi juhtimine. Kindralmajor krahv Nostitz.»

«Mis te selle kohta ütlete?» küsis Žilinski.

«Pariisist juba ei keelduta,» vastasin ma oma kõrgele ülemusele.

«Võib olla ehk peate oma perekonnaga nõu?»

«Ei. Olen nõus. Nõu pidada pole tarvis.»

«Noh, sel juhul vormistatakse nädala pärast teie nimetamine tema majesteedi käskkirjaga.»

Käskkiri 1912. aasta 12. märtsist otsustaski minu edaspidise saatuse paljudeks aastateks! . . .

Kui mul uuele ametikohale määramise puhul tuli mööduda klaasvaheseintest, mille taga nagu puuris istusid ja kirjutasid ametlikke pabereid minu kolleegid, Kindralstaabi Peavalitsuse asjaajajad ning asjaajajate abid, siis näis mulle, et Venemaal pole ohvitseri, kes ei oleks unistanud sellest austavast ametikohast liitlasmaal.

Ent kuidas ma ka igatsesin oma armsasse Pariisi, kus arvatavasti juba lõhnas kevade järgi ja kus Champs-Élysées'l hakkasid õitsema rododendronid, ikkagi arvasin ma, et enne asemiku saabumist pole mul õigust lahkuda oma ametikohalt Skandinaavias. Tahtsin oma asendajat isiklikult esitleda kuningatele ja ministritele ning üle anda kõik oma avalikud ja salajased sidemed ning tutvused. Ainult niisugusel korral, arvasin ma, olen oma kohuse täitnud. Tuli kaua oodata, sest keegi nähtavasti ei tahtnud mind asendada, tuli vastu pidada Peterburist

ja Pariisist saadetavate telegrammide risttulele, mis nõudsid mu kiiret väljasõitu, kuid kõik see ei takistanud minu poolt kavatsetud plaani täideviimist.

Ettenägematu viivitus juhtus ainult Stokholmist lõpliku ärasõidu päeva eelõhtul. Asjad olid juba kokku pandud, lahkumisvisiidid tehtud, ja et mõnede lähemate sõpradega rootsi sõjaväelise noorsoo hulgast hüvasti jätta, läksin ma päeva lõpul harjumuse kohaselt Sturegatan'is asuvasse sauna, mis täitis ühtlasi ka klubi aset. Seal oli pärast pesemist ja dušši mõnus ning ka mitte kasutu mugavas tugitoolis istuda, supelmantel seljas, ja sõpradega juua viskit soodaga. Kõige rahulikumas meeleolus väljusin pimedale ja halvasti valgustatud tänavale ega aimanudki, et sel hetkel võis juhtuda see, mis on kõige kohutavam igale sõjaväelisele atašeele:

«Greve Ignatieff spion! Greve Ignatieff spion!» karjusid möödajooksvad poisikesed, lehvitades ajalehte käes. Püüdnud neist ühe kinni, nägin ma ajalehes oma sõjaväemundris portreed ja kõmuartikli suurt pealkirja:

«Greve Ignatieff spion!»

Esimesel hetkel arvasin, et on tegemist sakslaste intriigiga, mis on sihitud minu Prantsusmaale määramise vastu. Michelson rääkis juba ammu, et mul on au olla Saksa Kindralstaabis «Schwarze Taffel'ile» üles märgitud. Sääraseid ohvitsere, venelasi ja prantslasi, ei olnud palju, ja muide — neil oli keelatud ükskõik millisel ettekäändel Saksa armee manöövritele ilmuda. Vististi — sakslaste arvamuse järgi — oskasid need ohvitserid saksa sõjaväelisi mõistatusi liiga hästi ära mõistatada. Kartsin leida perekonnanimesid, mis olid seotud minu agentuurtööga Taanis, nagu näiteks sedasama vanameest Hampenit, kelle kohta ma pärastpoole Austria endise luureülema mälestustest lugesin, kuid ajaleheartiklit kiiresti läbi lugedes veendusin, et see on kohalik rootsi insinuatsioon, mille keegi reporter oma ajalehe odava reklaami otstarbel oli lendu lasknud. Siin oli ka fiktiivne jutustus minu Karlskrona kindluse ümbrusse tehtud suvisest matkast, siin olid ka pikantsed üksikasjad minu abikaasa flirdist üleliia usaldavate rootsi ohvitseridega... Minutitki kaotamata ruttasin meie äsjanimetatud saadiku Savinski juurde, ja kui olin teda

ajaleheartikliga hämmastanud, teatasin, et mul on tarvis siit lahkuda mitte ainult rehabiliteerituna, vaid ka austatuna.

«Helista otsekohe kuninga isiklikule kammerhärrale ja palu tema kaudu kuningat anda mulle veel kord mistahes ettekäändel audients, mina aga korraldan ise oma sõprade kaudu lõunasöögi enda auks kogu Stokholmi garnisoni poolt.»

Kahe-kolme päeva pärast istusin ma moodsas väljaspool linna asuvas restoranis «Hasselbacken», kus nii palju lõbusaid õhtuid olin veetnud, hiiglasuurel banketil. Minu frakki ehtis mulle kuninga poolt eelmisel päeval annetatud kindraliautasu — ordenitäht, lilledesse uppuval laual aga kirendasid helesinised Rootsi ja kolmevärvilised Vene paberlipukesed. Joodi ära palju šampanjat, peeti rohkesti lauakõnesid, järgmisel päeval aga ilmus ajalehtedes pikki kirjeldusi Vene-Rootsi pidustuse kohta.

Vene sõjaväelise atašee au oli päästetud.

KAHEKSAS PEATÜKK

VASTUTUSRIKKAL AMETIKOHAL

Mu salajasim soov läks täide. Sõitsin teenistusse sellele maale, mis oli mulle juba tuttav, asusin sellesse linna, kus elu uhkas allikana, kus iga päev ja iga tund võisid pakkuda uut ning kõige mitmekesisemat huvi.

Olin teadlik suurriiki akrediteeritud sõjaväelise agendi vastutusest, kuid muidugi ei võinud ette näha neid ülitraagilisi sündmusi, mis minu südamele nii armsal Prantsusmaal tuli läbi elada.

Sõjaväelise atašee töö tehnika omandanud, tundsin viimaks enda all kindlat pinda, teades, et kogu mu tulevase tegevuse aluseks on edaspidi Prantsuse-Vene liit; Saksamaa sõjalise võimsuse pöörase kasvu juures omandas see liit eriti suure tähtsuse, kuigi, nagu teada, see ei olnud veel diplomaatilise aktiga vormistatud. Muide, seda vormistamist taotlesid asjatult prantslased, kes alati vaatasid viltu meie «traditsiooniliselt sõb-

ralikele», nagu väljendas Sazonov, suhetele Saksamaaga. Oli olemas ainult kindralstaapide ülemate koosoleku salajane protokoll 1885. aastast, mida perioodiliselt täiendati ainult kahe tunnistaja — Pariisis asuva Vene sõjaväelise agendi ja Peterburis asuva tema prantsuse kolleegi — juuresolekul.

See dokument nägi ette kummagi lepinguosalise automaatse sõttaastumise juhul, kui Saksamaa ühele nendest kallale tungib. Austria-Ungarit, kes oli Saksamaaga avalikus liidus, polnud üldse mainitud, ja see oli Venemaa nõrk punkt, iseäranis meie ja Viini vahekorra järkjärgulise teravnemise tõttu Balkani küsimuse pärast. Oleks üks pooltest oma õiguste kaitseks haaranud relvad, ilma et Saksamaa oleks otseselt osa võtnud, ja Prantsuse-Vene liit oleks kaotanud oma kehtivuse: prantslased võisid säärasel korral lihtsalt käed puhtaks pesta.

Seega oli Prantsusmaale akrediteeritud Vene sõjaväelise agendi kohustuseks mitte üksnes liidulepingu teostamise järelevalve, vaid ka püüd selle lepingu alla viia temas seni mitte-ettenähtud juhtumid relvastatud kokkupõrkest Venemaa ja Austria-Ungari vahel. Kõigest sellest lootsin ma üksikasjaliselt läbi rääkida oma eelkäijaga — kindralmajor krahv Nostitziga, kes ootas minu Pariisi saabumist.

Grišok, nagu teda kogu Peterburi tema kõrgest auastmest hoolimata hüüdis, oli mulle ja mu abikaasale viisaka mehena Põhjavaksalisse tuliuues tsiviilsaterkuues ja torukübaras vastu tulnud, suur roosikimp käes.

Kaua aega pidasin ma Grišokki salapäraseks inimeseks. Mina olin alles noor kornet, kui tema oli juba enneaegu kiilaspäiseks muutunud kindralstaabi-ohvitser, keda ma kohtasin esmakordselt kas kavalergardide polgus, kus ta oma teenistust alustas, või vanaema juures kodukirikus, kuhu millegipärast lubati tulla ka tema isal, juba ammu erruläinud kindralil. Too oli tuntud selle poolest, et tegeles oma Krimmis asuva luksusliku paleega ning peale selle kauge India kaunite kohtade fotografeerimisega, kuhu ta erilisi reise tegi.

Vana Nostitz jäi vara leseks, oli arutu rikas ja mui-

dugi võis oma ainsale pojale hiilgava hariduse anda. Aga kukkus välja nii, et kõik, mille vastu Grišok end ette valmistas, kas ei vastanud tema kutsumusele või polnud talle meeltmööda. Koduse kasvatusega ära hellitatud, füüsiliselt sõjaväe-, eriti ratsaväeteenistuseks sobimatu oma äärmise lühinägelikkuse tõttu, püüab Grišok pärast Moskva ülikooli lõpetamist sõjaväelist karjääri teha, kuid tublide hobuste asemel soetab enesele äkki jahtlaeva ning tunneb ülesaamatut veetlust merenduse vastu. Kõik Peterburi mammad jooksevad selle miljonärist peigmehe peale tormi, kuid pruutidele ei ole ta millegipärast meeltmööda. Ta lõpetab Kindralstaabi Akadeemia väga heade hinnetega, manööverdab Krasnoje Seloo väljakutel korralikult, kõik ametivennad leiavad, et ta on meeldiv inimene, näpitsprillid annavad talle tõsise, mõnikord isegi salapärase ilme, eriti kui ta tahab kaasvestlejas äratada huvi mingi sõjaväelis-õukondliku intriigi vastu, millede suur harrastaja ta oli.

Rikkus, mis talle iseseisvuse andis, avas ka pääsu tsaari kõige kõrgemate ametnike juurde, kuid tsaari saatjaskonda teda ei võeta ja ta lepib Berliinis asuva sõjaväelise agendi — tõsi küll ainult ajutise — ametikohaga. See just põhjustaski katastroofi, mille pärast tal Pariisis tuli kannatada.

Vanapoiss, välimuselt vagur munk, kaotab meie Grišok pea, kohates üht efektset ameeriklannat, Berliini silmapaistva pankuri abikaasat, laseb tal lahutada, naitub temaga, kuid aimates raskusi tema Peterburi kõrgemasse seltskonda viimisel, taotleb välismaale ametissemääramist. Suurvürst Nikolai Nikolajevitši abil intrigeerides saavutab ta ametikoha Pariisi. Seal, selles tänapäeva Babülonis, võib tema abikaasa briljantidega hiilata, Nostitz aga oma luksuslike vastuvõttudega isegi saadiku varju jätta.

Pariis võis veel kord suu ammuli ajada ja «vene bojaari» rikkusele kade olla, kuid Pariis oli ka harjunud nende jumalate, keda ta veel eile kummardas, kiire ning jäljetu kadumisega. Nii juhtus ka Nostitziga. Muide, üsna suure vaevaga läks mul korda teada saada tema sunnitud lahkumispalve tõeline põhjus. Selgus, et oma Pariisi «õukonna» suuremaks hiilguseks oli ta võt-

nud enesele adjutandiks ilusa husaari, tõsi küll, mitte kaardiväe, vaid Aleksandriiski polgust, mille šefiks oli Aleksandra Fjodorovna ise. Säärase abielumehe puhul nagu Grišok õnnestus sellel ratsaväe punastes kintspükstes ja hõbedaste brandenburgidega keigaril oma ülemuse abikaasa juures edu saavutada. Lugu oleks piirdunud «perekondliku seigaga», kui Prantsuse Kindralstaap poleks välisministrile ootamatult teatanud kahtlustustest, mis langesid sellele husaarile tema kuritegeliku ühenduse pärast Berliiniga. Saksa värbajad sihtisid seekord üsna kõrgele!

See kõik oli mulle Pariisi saabumisel teada, kuid Grišokki asjalikuks kindralstaabi ohvitseriks pidades lootsin ma ikkagi temalt mingisugust tööalast pärandit saada. Milline aga oli mu imestus, kui Nostitz juba teel vaksalist vabandas, et tal pole võimalik minuga ametiasjadest enne kahe-kolme päeva kõnelda.

«Tahan enne ärasõitu mõningaid polke külastada,» seletas ta mulle. «Tead, pärast ameti üleandmist on seda sobivam teha.»

Milles see sobivus seisis, ei söandanud ma kindralilt küsida; parem hilja, kui mitte kunagi, mõtlesin ainult, kuid mõistsin, et andmeid liitlasarmee seisukorra kohta ei õnnestu mul temalt saada, ning otsustasin Nostitzi tagasijõudmise kannatlikult ära oodata.

Kohtasin teda hoopis halvas meeleolus.

Ta saabus parajasti sõidult Vincennes'i — Pariisi eeslinna, kus 37. tragunipolk korteris oli; igal armeel on niisuguseid polke ja asutusi, mida peetakse eeskujulikeks ja mis on määratud alaliseks välismaiste aukülaliste ees paradeerimiseks.

«Mul on hirmus kahju, armas sõber,» ütles Nostitz mulle, «et juba esimesel päeval olen sunnitud paluma sind lahendada minuga juhtunud pahandus. Kujuta ette, alguses läks kõik suurepäraselt. Tragunid võtsid mind vastava aupaklikkusega vastu, anti vagur, hästi väljaõpetatud hobune (see meenutas mulle meeldivaid endisi poolsõjaväelastest teenistuskaaslasi kavalergardide polgus), platsil tehti ratsaõppust, siis soovitati end ühise grupina kasarmuõues pildistada lasta. Kuid sel silmapilgul palus polgu adjutant minult luba kutsuda ühes

meiega pildistama ka vene ohvitser, kes samal päeval seda polku külastas. Ära ütelda oli võimatu, kuid mulle ei tulnud pähegi, kelle jaoks ma olin polgu külastamiseks loa palunud. Ja seal astus mu ette smokingis ja tärgeldatud õhtusärgis tilluke mehike, kollased tänavakamassid jalas ja roheline reisil tarvitatav sonimüts peas. Ta esitles end mulle kas Izjumi või mõne teise polgu staabirittmeistrina ja näis eriti haletsemisväärsena teda saatva kahe traguniohvitseri vahel, kes hiiglasuuri hobusesabajõhvist tuttidega vaskkiivreid kandsid. Jäin niivõrd nõutuks,» lõpetas Nostitz oma tavalise kiirkõne, «et võisin ainult vene keeli ütelda: «Oodake, pärast, pärast! Ilmuge meie uue sõjaväelise agendi polkovnik Ignatjevi juurde!»»

«Tahtsin teha võimalikult paremini,» seletas mulle selle loo ära paari päeva pärast minu poolt väljakutsutud süüdlane. «Paraadmundri asemel panin selga siidvoodriga smokingi, kollaseid kamasse pidasin sõjakamaks kui lakksaapaid ja sonimüts oli vene sõjaväemütsile rohkem sarnane kui tsiviil-kõvakübar.»

Rittmeistrile vaesekesele oli tundmatu välismaal erariietuse kandmise konventsionaalne kord, mis polnud vähem keerukas kui Vene sõjaväelistes eeskirjades ettenähtud «mundri kandmise kord».

Nii võõrastav kui see ka oli, kuid mul tuli oma tegevust alustada lakoonilise käskkirjaga, mis minu kantseleisse viiva ukse juurde üles riputati ja mis teatas:

«Alates päikese tõusust kuni loojakuni on sõjaväelastel õhturiietuse — frakkide ja smokingite — kandmine rangelt keelatud.»

Seni kui Nostitz Prantsuse armeega tutvumist jätkas, õppisin ma tundma tema poolt jäetud tööalast pärandit. Väljaläinud kirjade numbrite astronoomilised arvud võisid avaldada tugevat muljet, kuid kahjuks osutus suurem osa ametlikest paberitest täiesti tühiseks: neid võis vaevata koostada diviisi staabi iga kirjutaja. Kuid Nostitzil ei olnud Prantsusmaal säärast kirjutajat, ja tal tuli selle töö eest, nagu ta mulle rääkis, «maksta kallist palka isiklikule sekretärile».

«Siinjuures esitatakse» määrustik või ajalehe-välja-

lõige või huvitav artikkel, teatas paber, kuid mitte ühelegi nendest ei olnud lisatud mingit kommentaari ega isegi koopiat Venemaale saadetud materjalist.

Muide, paberite koopiate hulgas leidus ka vähem kahjutuid, mis tavaliselt algasid sõnadega: «Mul tekkis mõte...» Taoliste «mõtete» hulgas osutus Grišokile kõige kallimaks väikse Prantsuse linna Givet' hospidalis 1814. aastal surnud vene soldatitele mälestussamba püstitamise projekt.

«Ma palun sind väga see tähtis üritus lõpule viia,» rääkis Grišok mulle korduvalt, tutvustades mind ulatusliku kirjavahetusega, mis oli peetud «tema majesteedi» Välikantseleiga Peterburis kui ka kellegi mulle salapärase vürstliku hiilguse Golitsõniga.

«Väga ihne vanamees, kes osa aastast elab Rivieras, kuhu ta on enesele toreda palee ehitanud,» seletas Grišok. «Ainult tema perekonnaasjad on veidi sassis, tal on mitmest abielust hulk lapsi, ja nüüd on ta naitunud noore mustlannaga. Kuid ta on arutu rikas, ja mul oli hirmus raske tema meelt painutada, et temalt mälestussamba heaks kolmkümmend tuhat franki saada; ma lubasin talle selle eest järjekordse kõigekõrgema autasu. Ta hindab neid väga.»

Sellel rahal oli oma ajalugu. Nii vastumeelt kui mulle ka oli enda käes hoida eraraha, mis oli annetatud kroonu ürituseks, justkui oleks Venemaa juba nii vaeseks jäänud, ikkagi pidin selle summa panka panema ning avama erikonto, millele sõja ajal kanti miljoneid riigi raha, mis oli määratud sõjaliste tellimuste jaoks. Tol ajal polnud mul muidugi aega mälestussambaga tegelda, selle ehitamine jäi lõpule viimata, kuid summa oli ikkagi raamatupidamise arvel. Vahepeal suri Golitsõn, keda ma ikka veel ei tundnud. Revolutsioon jättis vene rahamehed välismaal nende sissetulekute täiendamise allikatest ilma, ja siis just meenus Golitsõni lesele raha, mille ta mees oli annetanud Givet' mälestussamba püstitamiseks. Kohtuga ähvardades nõudis ta raha tagasi, ja mul tuli Prantsuse valitsuse nõusolekul see õnnetu raha talle tagastada.

Teiseks küsimuseks, mis Nostitzi väga huvitas, ja peaasi — ta enesearmastust rahuldas, oli tema kui Vene-

maaga raadioside pidamise alal moodustatud Prantsuse-Vene komisjoni esimehe seisund.

«On väga ebameeldiv,» ütles ta mulle, «et minu lahkumise järel hakkab seda ametit pidama meie mereväelasest kolleeg, esimese järgu kapten Kartsov (tulevane Merekorpuse ülem), kui auastmelt sinust vanem.»

Tõeliselt aga ei taibanud ei Nostitz, ei Kartsov ega mina Eiffeli torni poolt saadetavate lainete pikkusest mitte midagi, kirjutasime ainult alla protokollidele, mis olid koostatud selle komisjoni tagasihoidliku prantslasest sekretäri major Quartier' poolt.

Mulle jäi igavesti selgusetuks, kuivõrd Nostitzit Prantsuse sõjaväelises maailmas usaldati. Ühest küljest valmistasid tema armastusväärne käitumine ja suur teenistusalane taktitunne minu jaoks kahtlemata ette soodsa õhkkonna, kuid teisest küljest — näis imelikuna, et hiljem jutuajamistel minuga keegi tema nime ei mainind. Prantsusmaale akrediteeritud Vene sõjaväelise agendi ametiseisundit soodustasid muide kõige rohkem muudatused Euroopa olukorras. Kaugele seljataha oli jäänud raske 1906. aasta — Lazarevi aeg; tema järglastele avanesid Prantsuse Kindralstaabi uksed iseenesest, ja Nostitzi luksuslikud vastuvõtud võib-olla tekitasid sõjaväelistes ringkondades ainult kahtlust. Prantsuse sõjaväeline maailm, eriti Kindralstaap, koosnes sellistest tagasihoidlikest ja varanduslikult kehvadest inimestest, et neid oli võimatu, nagu saksa ja rootsi ohvitsere, lõhnastatud salongide ja pimestavate daamidekolteedega ahvatleda. Igal maal peavad diplomaatilised vastuvõtud olema kohandatud selle maa maitsetele ja kommetele.

Oma kohustuste täitmisele asudes ei kavatsenud ma vastuvõttude suhtes oma eelkäijaga muidugi konkureerima hakata, kuid ikkagi oli tarvis kõigepealt organiseerida oma «peakorter», mis oleks küllalt esinduslik ja samal ajal vastaks ka sõjaväelise atašee kõikidele teenistuslikele vajadustele.

Kes ei teadnud maailmasõja nelja pika aasta kestel Prantsusmaal oleva Vene sõjaväelise esinduse aadressi: 14, Avenue Élisée Reclus, tollal uues kvartalis Marsi

väljakul, otse Eiffeli torni jalami juures? Ent kellele võis pähe tulla, et esimese korra pikas hämaras hallis, kus sõjaajal sajad külastajad vastuvõttu ootasid, rahuajal noored muretult tantsisid, et sõjaväelise esinduse ülema — sõjaväelise agendi — suur kabinet aeda suunduva tiibakna ja -uksega oli rahuajal majaperenaise roosa salong, sekretariaat naaberkabinetis aga — söögituba. Juhtus vahel — keegi ei tahtnud uskuda, et väiksele teisele korrale, mis esimesega oli ühenduses sisetrepi kaudu ja koosnes vaid kahest magamistoast ning kantseleist, võisid mahtuda kõik ametiisikud, kelle kätest käisid läbi keerukad mitmemiljonilised sõjalised tellimused. Tõsi küll, ülema voodi jäi omale kohale, raamatupidamise osakonda, kirjutusmasinad aga klõbistasid vannitubades.

Mulle näis, et sõda nõuab igasuguseid ohvreid ja et liitlasriigi sõjaväeline agent, kes elab Prantsuse sõjalaenu arvel, peab riiklike summade kulutamisel olema kokkuhoidlikkuse eeskujuks. Mõnikord oma sellise armastusega loodud Pariisi pesa purustust vaadeldes lohutasin end mõttega, et ma ei kuluta enese ja oma töö peale ühtki Vene rubla.

Pariisi korteri üheks peamiseks mugavuseks oli see, et tal oli kolm ust, mis võimaldasid mõlemal majakorral üheaegselt vastu võtta külastajaid, keda polnud kohane teineteisega tutvustada. Suurt võlu pakkus uks, mis väljus väiksesse majaesisesse aiakesse, millest omakorda võis paraadust kasutamata minna vahetult Marsi väljaku ratsasõiduteele. Sinna toodi mulle hommikuti mu ratsahobune.

Esimestel Pariisis viibimise päevadel tundus, et nende kuue aastaga, mis ma siit eemal olin, pole linnas midagi muutunud. Samuti nagu tol korralgi haljendasid läbi õrna hommikuse uduloori siledad muruplatsid, tulid nähtavale õitsvate kastanite lopsakad kontuurid. Samuti nagu tol korralgi häirisid hommikust vaikust ainult tänavamüüjate meloodilised vilepillid. Kõiges avaldus hästituntud ja traditsioonidega sanktsioneeritud Pariisi elukord. Ent kui ma umbes keskpäeval tuttavale Avenue des Champs-Élysées'le jõudsin ja proovisin voorimeest palgata, oli seal minu teenistuses ainult väikseid punast

värvi taksosid. Need olid nood kuulsad taksod, millega kindral Galliéni Marne'i lahingu ajal Saksa armee tiivale ootamatult terve jalaväediviisi vedas. Taksojuhiks osutus taadike, kelles suurema vaevata ära tundsin endise «*cocher de fiacre*» — voorimehe.

«Hoopis teine lugu oli minu kahe vana normandia hobusega,» ohkas vanamees, jagades täiesti mu enda mõtteid.

Takso vahetas müra ja raginaga käike, suitses ja susises, tungides aeglaselt liikuvate kõige mitmekesisema välimusega autode voolu. Nagu muistse aja igandid sõrkisid kangekaelsete Pariisi konservatiivide sõidukite ees kõrge ühtlase sammuga traavlipaarid. Mootorikütuse põlemisel tekkiv tahm mürgitas õhku, põletas puude noort lehestikku; varsti jäi Pariis ilma nii pärnadest kui kastanitest, mis asendati karmide vahtratega. Linna keskkohale lähenemisel liikus mitmesuguste veokite vool üha aeglasemalt ja juba esimesel ristteel peatus autojuhtide ning kutsarite sõimu saatel viimaks lõplikult. Tänavaliiklust reguleerima ei olnud politsei veel õppinud, ja vanal Pariisil oma väikeste kitsaste tänavate ning põiktänavatega ei õnnestunud tehnika pöörase tõusuga kuidagi sammu pidada. Raske oli tal oma prantsuse palet säilitada kõikidest rahvustest välismaalaste tulva all, kes teda üha rohkem ja rohkem üle ujutasid.

«Ärge otsustage Prantsusmaa üle Pariisi järgi; Pariis pole enam Prantsusmaa,» ütles kindral Joffre ise mulle mitmel korral.

Selles rahvusvahelises linnas võis elada prantslastega tutvust sobitamata ja tundus, et üheks mu raskemaks ülesandeks on suhete loomine nende inimestega, kes moodustavad selle maa tõelise palge.

Kuid samal ajal muutus Pariis iga aastaga ikka rohkem selleks tsentrumiks, kus keriti kokku rahvusvahelise poliitika lõngakera; selle kera kas või kõige peenemast lõngast kinni haaramata jätmine tähendas õigeaegselt mitte ette näha tema võimalikku traagilist lahtihargnemist.

Ametlikud visiidid algasid loomulikult esitlemisest oma saadikule Aleksander Petrovitš Izvolskile. Ta võttis mind

vastu sellessamas hiiglasuures kabinetis de Grenelle'i tänavas, kus ma kunagi vana Nelidovi ette ilmusin, ja oli niivõrd lahke, kuivõrd seda võimaldas tema äärmiselt ebalahke ning seepärast esimesel pilgul eemaletõukav välimus. See mees ei osanud naeratada, polnud näiteks suuteline väljendama siirast kaastunnet isegi sel juhul, kui ta oleks seda südamest soovinudki. Talle justkui eriti meeldis kujutada endast sfinksi, monokkel silmas ja laitmatu, viimase moe järgi õmmeldud inglise ülikond seljas. Veendunud anglofiilina ta nähtavasti leidis, et ainult oma kinnisusega jäljendab kõige paremini inglise lorde. Õndsuse ülimaks astmeks pidas ta kutset mingisse inglise lossi, põlates mitte ainult prantsuse kodanlust, vaid isegi vene aristokraatiat.

«Teie, kallis krahv,» ütles mulle kord Izvolski, minuga poliitilisel teemal peetud vaidluses alla jäädes, «olete nagu iga tõeline vene inimene sotsialist ja revolutsionäär! . . .»

Millisesse vene inimeste liiki «tema majesteedi õukonna» hofmeister ennast ise arvas, oli raske öelda. Iseloomustav oli ainult tema visiitkaart: mitte «Vene suursaadik», nagu tema eelkäijad harilikult kirjutasid, vaid «keiserlik suursaadik». Romanovite perekonna liikmeid koheldes muutis ta põhjalikult oma käitumist, et aga saavutada selle perekonna isegi kõige nooremate liikmete soosingut: ta unustas oma kõrge suursaadikupositsiooni ja jooksis välja tänavale, Kirilli ning Borisi kuni autoni saatma. Kaugele olid jäänud Pariisi endise suursaadiku kindral vürst Orlovi ajad. (Muide, ta oli Türgi sõjas kaotanud ühe silma ja imponeeris musta sidemega, mis kujukalt rääkis tema sõjalisest vaprusest.)

Saanud teada noorte tsaaripoegade Vladimiri ja Aleksei sündsusetutest orgiatest, oli Orlov nendele teinud ettepaneku kohe järgmisel päeval Venemaale tagasi pöörduda ja seejärel kirjutanud Aleksander II-le säärase kirja, mille tulemusena pummeldajad pojad ei julgenud kuni tsaari surmatunnini enam oma nägu Pariisis näidata.

Orlovi miljonite asemel olid Izvolskil ainult võlad, sest saadavast palgast (sada tuhat franki aastas) muidugi ei võinud jätkuda kõikideks esinduskuludeks. Kui

eraisikule moodustavad võlad kapitalistlikus ühiskonnas elu kõige raskema külje, siis diplomaadi, iseäranis aga suursaadiku kohta võivad võlad esile kutsuda kõige ebasoovitavamaid kuuldusi. Ma pole iialgi tahtnud uskuda kumu, et Titoni, Itaalia suursaadik Pariisis, võis materiaalse huvitatuse teel Izvolski poliitikale soovitavas suunas mõju avaldada, kuid ma pean meelekibedusega meenutama, millist usaldust omas Izvolski juures säärane pugeja nagu Nikolai Rafalovitš, Arturi vennapoeg. Pariisis elades omas see härra kõige tihedamaid sidemeid Itaalia panga «Credito Italiano'ga».

Izvolski töötas enda tähtsaks meheks, kulutades selleks palju vaeva, taludes nagu iga mittenimekas ametnik rohkesti alandusi, ja seepärast ta oma vanaduspäevade eel saavutatud kõrge seisukoha pärast väriseski.

Ise ta lükkas selle ümber, seletades mulle korduvalt Bosnia ja Hertsegoviina intsidendi üksikasju, milline vahejuhtum maksis talle välisministri ametikoha. Õigusega pidas ta nende kahe slaavi provintsi annekteerimist [1] Austria-Ungari poolt kõikide järgnevate Balkani poolsaare ümber toimuvate Euroopa intriigide alguseks.

«Asjata arvas «Novoje Vremja» ja tema järel kogu Venemaa, et minu austria kolleeg Ährenthal [2] mind alt vedas, et ma slaavlaste huvide kaitsmisel küllaldast kindlust ei ilmutanud. Teades, kuivõrd tugev on Austria-Ungari positsioon selles küsimuses (1878. aasta Berliini lepingu järgi seisid Bosnia ja Hertsegoviina Austria-Ungari protektoraadi all), astusin ma enne Buchlaus määratud kohtumisele sõitmist meie sõjaministri juurde sisse ja esitasin talle lihtsa küsimuse: kas me oleme sõjaks valmis või mitte? Ja kui ta mulle seletas, et Vene armee pole veel jõudnud Mandžuurias saadud haavadest paraneda, mõistsin ma, et peale diplomaatilise laveerimise ei jää mul muud üle ja et ma ei tohi millegagi ähvardada. Selles ongi kogu saladus. Pidasin paremaks ennast ohverdada, võtta enese peale porivalangud, mil-

[1] Annekteerimine (anneksioon) — võõra riigi maa vägivaldne liitmine oma riigi külge. *Tõlk.*

[2] Ährenthal, A. — Austria-Ungari tolleaegne välisminister. *Tõlk.*

lega härra Pilenko mind sellessamas «Novoje Vremjas» veel siiani usinalt üle kallab, kui riskeerida Venemaad Saksamaa vastu sõtta kihutada. Vaevalt õnnestub mul end ajaloo ees rehabiliteerida,» lõpetas too tavaliselt kalgi ilmega mees oma jutustuse. Muide, nõnda läkski. Izvolski suri kerjusena ja kõikide poolt mahajäetuna ühes Pariisi haiglas varsti pärast meie revolutsiooni.

Olles teadlik meie sõjalisest jõuetusest pärast Vene-Jaapani sõda, oli kindlasti vaja laskuda Vene esindaja seisukorda sellel kohtumisel Buchlaus ja tuli suuresti leevendada seda julma reputatsiooni, mis Izvolskile pärast Bosnia ja Hertsegoviina probleemi nurjumist omistati. Tema seletused näisid mulle seda usutavamatena, et Ährenthali kui suursaadikut Peterburis kohates sain ma juba siis kujutluse tema äärmiselt piiratud võimetest, samal ajal kui Izvolskis oli võimatu eitada sügavat diplomaatilist ning ajaloolist eruditsiooni ja Balkani paljude aastakümnete poliitika kõikide peensuste tundmist; juba pärast Vene-Türgi 1877. aasta sõda moodustatud piiriajamiskomisjoni noore diplomaatilise sekretärina sõitis Aleksander Petrovitš ratsa kõikide Balkani riikide piirid läbi.

Kogu oma eluaja oli ta kõikides keeltes palju lugenud, omas silmapaistvalt väärtuslikku isiklikku raamatukogu, kuid selle kasutamiseks diplomaatilise informatsiooni otstarbel ei tundnud ta tarvidust: tal oli iga diplomaatilise traktaadi sisu enam-vähem peas. Mul polnud juhust juures olla Izvolski pikkadel Poincaré'ga toimunud vestlustel, kes minu Pariisi saabumise aastal oli välisministri ametikohal, kuid ma olen veendunud, et suurem osa ajast nendel vestlustel kulus õppetundideks, mida Vene suursaadik Prantsuse peaministrile Balkani küsimustes andis. Ühine tegevus Balkani segapudru esimeste kuude kestel sidus nende kahe mehe isiklikud huvid ning sõltuvalt sellest juhtisid nad oma riikide välispoliitikat.

Ülemusena omas Izvolski ligipääsematu ja norija mehe reputatsiooni. Kõiki oma kaastöötajaid pidas ta oma juhendite pimedateks täitjateks, ja mulle näib veel siiani uskumatuna, et traagilistel silmapilkudel võis

see bonza [1] enese ette tugitooli istuma panna, tõsi küll, ainult kaks kaastöötajat: saatkonna nõuniku Sevastopulo ja minu. Seejuures suleti uksed tihedalt ja isegi sekretäril oli siis rangelt keelatud kabinetti astuda.

Pikakoivaline Sevastopulo, väga rikas kreeka päritoluga ja peene kasvatusega odessalane, oli kogu oma elu välismaal veetnud ega omanud vene rahvast mingisugust kujutlust. See oli võib-olla tema peamine puudus. Ta kuulus vene ametnike sellesse kategooriasse, kes Venemaad ausalt teenisid, saades aru kasust olla tema esindajateks, kuid südames jäid tüüpilisteks välismaalasteks.

Ülejäänud Pariisi kolleegid ei pälvinud tõepoolest suuremat huvi. Nii maiad kui prantslased olidki tiitlitele, isegi paruni omadele, vaevalt imponeeris neile Vene liitlasriigi saatkond, mis justkui naeruks oli koostatud eranditult saksa perekonnanimedega isikutest: parun Ungern-Sternberg, krahv Rehbinder, krahv Lüders-Weimarn. Oma tõelist palet näitasid nad alles sõja esimestel päevadel.

Sõjaväelistele agentidele andis Izvolski isesuguse hinnangu. Nendega olid tal vanad arved õiendada veel teenistusajast Jaapanis, kus tema ettekanded Vene-Jaapani sõja tõenäolisusest läksid järsult lahku sõjaväelise agendi arvamusest. Pärastpoole valmistasid mu Viini kolleegide ürituste nurjumised talle kui välisministrile küllalt palju muret, ja seetõttu vaatas ta minu Pariisi saabumisele arvatavasti ainult kui vabanemisele ebameeldivatest mälestustest, mis olid jäänud minu eelkäijast. Juba esimestest sõnadest tajusin ma, et suursaadik vaatab mulle kui täiesti õiguspädevale ja iseseisvale isikule, kellele ta on valmis ainult tarvilikku kaasabi andma. Kahjuks kehtis selline vaade kõikides Vene saatkondades: sõjaväelised agendid kaitsesid haiglase teenistusliku enesest lugupidamisega oma sõltumatust, lõppude lõpuks aga olid sellel ametkondadevahelisel võitlusel, nagu kogemused näitasid, kõige traagilisemad tagajärjed; see asetas Peterburi ette

[1] Bonza (jaapani k. *bondzu*) — budha usu preester (Jaapanis ja Hiinas). *Tõlk.*

lahendamatu küsimuse: kumba uskuda — saadikut või sõjaväelist agenti? Vahepeal piisas Pariisis 1912. aasta mais hommikul kümmekonna ajalehe läbilugemisest arusaamiseks, et rahvusvaheline olukord muutub iga päevaga keerukamaks, ja et selles olukorras orienteerumata ei suuda sõjaväeline agent täita oma põhiülesannet: sõda ette näha ja tema tõenäolisusest õigeaegselt teatada.

«Ma olen suures Euroopa poliitikas, eriti aga Prantsuse sisepoliitikas algaja,» pöördusin ma Izvolski poole pärast seda, kui olin ära kuulanud tema jutustuse viimasest kõnelusest Poincaré'ga. «Lubage seepärast neid ettekandeid, milles mul tuleb nimetatud küsimusi puudutada, teile eelnevalt näidata.»

«Palun, palun,» pomises hämmeldunud Izvolski, kes polnud niisugust ettepanekut oodanud ja, nagu ikka säärastel juhtudel, kohendas oma alalist monoklit.

Umbusalduse jää oli murtud, ja peatselt kujunes nii, et suursaadik andis kõik oma tähtsamad ettekanded mulle läbilugemiseks mitte pärast, vaid enne nende kulleriga Peterburi saatmist.

Saatkond korraldas samal päeval mulle vastuvõtu vabariigi presidendi Fallières'i poolt. Tillukeses Élysées' palees, mis oma müüride vahel oli näinud nii Aleksander I kui Napoleon III, selle ruumikas võõrastetoas hiiglasuure akna juures, mis suundus igihaljasse aeda, seisis ainult üks, ja seegi mulle tundmatu, härra elegantses tsiviilsaterkuues. Minu ordenitega ehitud paraadmundrit nähes astus tundmatu viibimata mulle vastu ja esitles end aupaklikult:

«Saksa sõjaväeline atašee ooberstleitnant Winterfeld. Olen väga õnnelik teiega tuttavaks saades. Mina, nagu näete, olen samuti presidendi juurde ilmunud, et keisri ülesandel kinkida talle austuse märgiks see väärtuslik teos Napoleoni kohta.»

Sel hetkel ei võinud ma küll mõtelda, et selle ilusa, pisut hallipealise kolleegiga, kes niivõrd erines tavalist tüüpi, enesega rahulolevatest saksa kindralstaabi ohvitseridest, saab mul olema nii palju ühiseid unustamatuid mälestusi. Berliinile tuli au anda: seekord oli ta viimaks ometi valinud sümpaatiat äratava sõjaväelise esin-

daja — peale välimuse, milles eriti välja paistsid targad läbitungivad silmad, võimaldasid hea kohtlemisviis ja suurepärane, ilma igasuguse aktsendita prantsuse keel mu kolleegil pälvida laialdast poolehoidu.

Arvatavasti eesmärgiga Prantsusmaa tähelepanu Austria-Vene konfliktidest kõrvale juhtida, püüdis Wilhelm viimasel ajal meie liitlastele igati meeldida, ja mitte kellelegi ei olnud saladuseks, et Potsdamis toimunud sõjaväeliste atašeede vastuvõttudel rõhutas keiser kõikide ees oma poolehoidu Prantsuse sõjaväelisele atašeele kolonel Pellet'le, kellega ta harilikult pikemat aega kõneles.

Kui mind pärast Winterfeldi lahkumist vabariigi presidendi kabinetti juhatati, leidsin ma seal eest pealtnäha kõige heasüdamlikuma väga tüseda vanamehe, täpselt sellise, nagu teda eelmisel õhtul lõbusas teatrirevüüs kujutati.

«*Papá* Fallières» — teisiti ei nimetanud teda Pariisis keegi — oli täiesti vaba sellest edvistamisest, millesse olid nakatunud mitte ainult kõik Prantsuse ministrid ja mitte ainult endise aristokraatia killud, vaid ka suurem osa kodanlusest.

Heas, kuid mitte rafineeritud keeles, vaevaltmärgatava talupoegliku lõunaprantslase aktsendiga, ütles vanamees mulle umbes järgmist:

«Ma olen väga rõõmus, kolonel, teiega tuttavaks saades, kuid kahjuks lõpetan ma oma seitse aastat kestva presidendiameti varsti ja muidugi olen rõõmus, et võin oma külasse tagasi minna. Meil on ju seal viinamarjaistandikud, ma ise olen ühes isaga nendes töötanud ja lihtsalt ei mõista, millega olen ära teeninud kõrge au esindada oma kodumaad maailma ees, iseäranis aga teie suure maa ees. Olen nii vähe selle au vääriline. Mulle on jäänud kõige helgemad mälestused oma reisist Venemaale. Palun teid, kolonel, veidi lähemalt tutvuda prantsuse rahva ja meie armeega, ja ma olen kindel, et te hakkate neid armastama.»

Ma olin liigutatud.

Sama päeva õhtu tuli mul veeta igasugusest poliitikast kaugel, tagasihoidlike Sorbonne'i ülikooli profes-

sorite seltskonnas, kes viisakuse pärast küsisid mu esimesi muljeid nende linna kohta. Jutustasin nendele meeldivast muljest, mille olin saanud vabariigi presidendist.

«Mis te nüüd räägite, mis te nüüd räägite — te tahate meile meelega meeldivusi öelda,» vaidlesid nad mulle hämmeldunult vastu. «Meil on isegi piinlik, et pidite niisuguse kohmaka, paksu mehe juurde ilmuma.»

«Kinnitan teile,» jätkasin ma täiesti siiralt, «et mul on tulnud oma eluajal juba näha nii keisreid kui kuningaid ja igasuguseid ministreid, kuid sellist tagasihoidlikku oma rahva teenrit ja sellist oma maa üle uhket riigivalitsejat pole ma veel iialgi kohanud.»

Sõjaväelisele agendile oli väga tähtis sõjaministriga suhete loomine.

Enamik vene sõjaväelasi oli hämmeldunud, kuidas võis Prantsusmaal eraisik sõjaministeeriumi juhtida, ja kui ma neile seletasin, et nendel pintsakutes meestel on autoriteeti rohkem kui meie sõjaministril kogu tema kindraladjutandi-mundri hiilguses, mis lähendab teda keisrile, siis ei usutud mind. Muide, tõestades kord Suhhomlinovile, et tal on vaja suurtükiväe varustusasjadesse end vahele segada, sain ma järgmise tähendusrikka vastuse:

«Teil on õigus: seaduse järgi alluvad kõik peavalitsused minule, aga kui ma nõuks võtaksin Suurtükiväe Peavalitsusse üürikeseks sisse astuda, siis ei tahaks selle tõeline peremees suurvürst Sergei Mihhailovitš minuga enam rääkidagi. Noh, vastuta siis veel varustamise eest,» lõpetas Suhhomlinov ohates.

Vastuoksa — Prantsusmaal oli sõjaminister varustatud võimutäiusega, millele ei vaielnud vastu ükski sõjaväelane, ja see asjaolu moodustas sõjaväelise aparaadi peamise ning võib-olla ka ainukese positiivse külje. Valitsuse liikmena kandis sõjaminister vastutust parlamendi ees, kellest samal ajal sõltusid kõik sõjaväeosade koosseisud ja, puht-prantsusliku üksikasjadesse tungimisega, kõik krediidid kuni viimse santiimini. Mis kasu olnuks mul isegi Kindralstaabi ülema enesega kõnelda kõige pisemastki uuendusest, kui kõik küsimused sõltusid sõjaministri paindlikkusest, osavusest ning

autoriteedist senati ja saadikutekoja sõjaliste komisjonide ees.

Kes siis veel kui mitte oma inimene, see tähendab parlamenditegelane-eraisik, võis kõige paremini tunda kõiki vedrusid, millest sõltus nendes komisjonides toimuva hääletamise tulemus.

Selles tegevuses proovisid oma hammast ka mõned kindralid, kuid nad olid ainult mängukannideks neid esiletõstnud parteide käes ega julgenud oma sõjalist mehisust palavates öistes sõnalahingutes üles näidata. Peale selle oli neil raskem keelduda vastamast parlamendiliikmete lõpmatuile arupärimistele, millest enamik lähtus nende autorite karjeristlikest huvidest.

«Me kulutame kaks kolmandikku oma ajast rahvasaadikutele ja senaatoritele vastuste koostamiseks,» kurtsid mulle lähemad sõbrad sõjaministeeriumist nelja silma all. «Üks palub kedagi reameest, mõjurikka kõrtsimehe — saadiku valijamehe — pojakest, paremasse garnisoni üle viia, teine aga, et valimistel rohkem hääli saada, palub intendantuuri poolt kokkuostetava hobusemoona hindu kõrgendada, jms.»

Mõistagi, et sõjaministrid Vene sõjaväeliste agentide eest kogu seda sisepoliitilist kööki väga hoolikalt varjasid. Kuid see pani ka sõjaväelistele agentidele kohustuse mitte välja teha, et nad poliitiliste parteide võitlusega kursis on. Selles suhtes jättis üks minu eelkäijaid, Muravjov-Apostol, meile, oma järglastele, õpetliku pärandi.

See toimus sellel Prantsuse sisepoliitika tormilisel perioodil, mille oli esile kutsunud niinimetatud Dreyfus'i kohtuprotsess ja mille tagajärjed veeresid kuni minu päevadeni. Kindralstaabi kaptenit Dreyfus'i süüdistati salajaste dokumentide Saksamaale müümises. Asi sai avalikkusele teatavaks, ja sõjatribunali otsus, mis mõistis Dreyfus'i sõjaväelise auastme häbistavale kaotamisele ning eluaegsele sunnitööle, pahandas kõiki liberaalseid ja pahempoolseid poliitilisi ringkondi. Sellised kirjanikud, nagu Zola ja Anatole France, alustasid kampaaniat Dreyfus'i süütuse tõestamiseks. Prantsusmaa jagunes dreyfuslasteks ja antidreyfuslasteks. Nende vaenulike leeride lepitamatu vihavaen kandus

samuti armeesse üle. Osa komandöridest oli Dreyfus'i poolt, teised aga, eriti aristokraatia, jäid oma arvamuse juurde, et see juudi võsu on reetur. Sõjaministeeriumis seati ohvitseride kohta sisse salajased isiklikud kaardid, millele märgiti andmed ohvitseride poliitilise ustavuse kohta, algasid administratiivkorras errulaskmised ja mitte millegagi seletatavad ametikõrgendused. «Armee olgu väljaspool poliitikat.» Võimatu oli välja mõtelda prantslastele nii kalli loosungi kujukamat ümberlükkamist, kuid võimatu oli Saksa väejuhatuse kätte anda ka parimat vahendit vastase võimsuse nõrgendamiseks.

Lõppude lõpuks saavutasid Dreyfus'i kaitsjad — kõikvõimas vabamüürlus — süütult laimatud kapteni täielikku rehabiliteerimise. Ja just sel silmapilgul ilmus uue sõjaministri kindral André, dreyfuslaste käsilase juurde täielikus paraadvormis Vene sõjaväeline agent Muravjov ning teatas, et armees alanud repressioonid antidreyfuslaste vastu võivad mõjutada Vene tsaariarmee sõbralikku suhtumist Prantsusmaasse.

Lühike oli Muravjovi jutuajamine kindral André'ga, kuid veel lühem oli lõpplahendus: meie suursaadiku vürst Urussovi nõudmisel oli Muravjov veel samal õhtul sunnitud oma ametikohalt jäädavalt lahkuma ja oma teenistusliku karjääri lõpetama.

Muidugi ei oleks pidanud võõrastesse asjadesse vahele segama, kuid siiski oli võimatu iga sõjaministri poliitilise palge vastu huvi mitte tunda. Kahe aasta jooksul, mis ma Prantsusmaal viibisin, oli sõjaministri ametikohal järgemööda kuus meest; tõsi küll, Lebrun — endine insener Donbassist ja tulevane vabariigi president kui poliitiliselt tühine isik — oli sellel ametikohal ainult ühe päeva!

Jah, Dreyfus oli õigeks mõistetud, tema kohtuasi likvideeritud, kuid sõjaministritele tehti ülesandeks armeed poliitiliste parteide võitluse vastu kaitsta.

Ametissenimetamise puhul tuli mul end esitleda ja tööd alustada kõikidest minu poolt nähtud sõjaministritest kõige huvitavamaga — Alexandre Millerand'iga. Ta oli halliks minevate lopsakate juustega morn mees ja hoidus vestluskaaslasele silma vaatamast, mis äärmiselt

raskendas igasugust suhtlemist. Hoolimata kompetentsusest paljudes riiklikes ja eriti sõjalistes küsimustes, ei olnud Millerand poliitilise kujuna mingi eriline erand selles kahe- kuni kolmekümnest rahvasaadikust ja senaatorist koosnevas plejaadis[1], mis sai ministrite ametikohtade täiendamise allikaks pärast eelmiste kabinettide langemist.

Millerand'i-taolised parempoolsed kui ka Briand'i-taolised pahempoolsed — kõik nad alustasid oma poliitilist karjääri eesrindlike inimestena, sotsialistidena, töölisklassi hüvide kaitsjatena, ja lõpetasid selle klassi reeturitena.

Esimesed jutuajamised sõjaministriga toimusid, nii imelik kui see ka oli, mitte sõjalistel, vaid eranditult poliitilistel teemadel: Balkani sündmustega seoses olevad välispoliitika küsimused sundisid sõjaministrit Vene sõjaväelisele atašeele tahtmatult vaatama ainult kui sideagendile. Sina oled venelane, ja pealegi veel meie juurde saadetud polkovnik, tähendab, sa pead teadma ja jutustama, mis Venemaal tehakse, kuidas seal suhtutakse jooksvatesse sündmustesse, — nii arutas iga prantslane, ja mitte ainult sõjaminister.

Kuid sellest, mis omas kodus tehti, teadsin ma kõikide nende pikkade aastate kestel, mis ma Prantsusmaal viibisin, just kõige vähem. Näiteks oli 1913. aastal ebameeldiv tõsisest prantsuse poolametlikust ajalehest «Temps» teada saada kolme uue Vene korpuse formeerimisest ja paluda oma ülemust selgitada seda «ajalehe valeteadet», mis osutus just mitte valeteateks, vaid tõeks; Saksa sõjaväeline agent oleks muidugi võinud Prantsuse Kindralstaapi sellest paremini informeerida kui tema vene kolleeg Prantsusmaal. Raskem oli maailmasõja esimesed viis nädalat elada ilma ainsagi teateta Vene rindel opereerivate Saksa sõjajõudude suurusest. Lubamatu oli kogu maailmasõja vältel saada vene kommünikeesid alles pärast nende avaldamist Prantsuse ajakirjanduses, kuid veel traagilisem oli saada andmeid Veebruarirevolutsiooni kohta alles kolm

[1] Plejaad — rühm ühe ajastu või suuna silmapaistvaid tegelasi. *Tõlk.*

päeva pärast seda, kui ta oli juba toimunud. Kodumaaga igasuguse ühenduse puudumine pärast Oktoobrirevolutsiooni viis aga dramaatilise olukorrani, millest ma lugejaid hiljem informeerin.

Oma välisesindajatega arvestas Vene valitsus alati vähe ja eelistas tihtipeale asju ajada Venemaale akrediteeritud välismaiste esindajatega vahetult.

Muide, minu saabumine Prantsusmaale langes kokku sääraste «Savast ja Doonaust lõuna pool asuval poolsaarel» toimuvate ajalooliste sündmuste algusega, et Venemaa suhtumisest nendesse sündmustesse sõltus Euroopa saatus.

Mind määrati Pariisi 12. märtsil 1912, s. t. mõni päev pärast Serbia-Bulgaaria liidu — selle Balkani poolsaarel Austria ja Saksamaa ekspansiooni vastu sihitud barjääri — sõlmimist. Seesama liit kujutas endast otsest ohtu Türgimaale. Sellest hetkest peale arenesid sündmused välkkiirelt. Sama aasta 30. septembril algas Esimene Balkani sõda, kusjuures liitlaste otsustavad võidud türklaste üle tõid päevavalgele kõikide Euroopa riikide ammugi varjul hoitud imperialistlikud apetiidid. Sõjaväelistel agentidel tuli ajutiselt sõjaväelisteks diplomaatideks muutuda.

Alguses suhtusid prantslased türklaste-slaavlaste sõjasse kergemeelselt, süüdistades slaavlasi Euroopa rahuliku elu häirimises. Vaen slaavlaste vastu seletus veel ka nende suurte huvidega, mis Prantsusmaad sidusid Türgiga. Slaavlaste edu kutsus viimaks esile tõelise börsipaanika Türgi väärtpaberite languse tagajärjel.

Ent niipea kui selgusid nendesamade slaavlaste esimesed tõsised edusammud, hakkas kogu Prantsuse hangeldav ajakirjandus nendele avaldama oma sümpaatiat — väga lihtsal põhjusel: türklased olid relvastatud Krupp'i suurtükkidega, serblased ja kreeklased aga kasutasid Prantsuse firma Schneider'i (Creusot') suurtükke. Sõjatöösturitel juba käisid neelud hõlpsa ning kiire kasumi järele, mida sõda tõotas, ja see ajas Prantsuse ajakirjanduse peamiste organite — «Comité de Forge» — peremeestel pea segi. Prantslased läksid järsku niivõrd sõjakaks, et slaavlaste huvide kaitsmisel

Austria-Ungari pretensioonide vastu ületasid isegi oma liitlasi — venelasi.

Olukord muutus äärmiselt keerukaks.

«Prantsuse avaliku arvamuse kõrgendatud toon ei vasta täielikult Venemaa rahuarmastuse-avaldustele, mis ta tegi Londoni konverentsil,» kandsin ma ette oma järjekordses raportis 2. jaanuaril 1913. a.

Sõjaka militarismi ründelaine vastu tõusis üles sotsialistide partei Jaurès'iga eesotsas; kahtlemata tundsid need inimesed ähvardavat ohtu Prantsusmaa kohal ja püüdsid selle lähenemist ära hoida. Raske on seepärast neid rängalt süüdistada selle eest, et kui mõne kuu pärast Wilhelmi sõjaväeparved nende maale jõuga toorelt sisse tungisid, nad ikkagi oma maa kaitseks välja astusid.

4.(17.) detsembril 1912. a. tegi Üldine Töökonföderatsioon katset sõja vastu protesti avaldamiseks üldstreik läbi viia. See oli põhjustatud Austria-Vene konflikti teravnemisest.

Serbia sõjaline edu, Albaania vallutamine tema poolt ja Aadria mereni väljajõudmine tegid äärmiselt rahutuks Austria-Ungari, kes kartis, et tema lõunapiiridel moodustub tugev Serbia riik. Muuseas nõudis ta Albaania iseseisvust ja sai oma liitlaselt — Saksamaalt — diplomaatilist toetust.

Pariis hakkas jälle närvitsema, ja seepärast ei olnud ma sugugi hämmastunud Millerand'i sõjalise kabineti ülema telefonilise kutse üle, kes mind ministri juurde palus.

Ma leidsin viimase eest veel süngemana kui harilikult.

«Kindral Laguiche'ilt (Prantsuse sõjaväeline atašee Peterburis) on tulnud telegramm,» ütles Millerand, «milles ta teie Kindralstaabi sõnade järgi teatab, et Austria armee osaline mobilisatsioon ei kutsu teie poolt esile mingisuguste abinõude tarvituselevõtmist. Vaadake mis, kallis kolonel: meie valitsusel on tarvis teada, kas te ka edaspidi kavatsete jääda ükskõikseteks pealtvaatajateks, kui Austria-Ungari Balkani poolsaarele tungib, ehk täpsemalt öeldes, kui kallid on teile Serbia riigi huvid.»

«Härra minister, ma ei ole volitatud teile meie poliiti-

lise käitumise joont selgitama ja nõutan juhendeid; niiviisi on kohustatud vastama iga diplomaat,» ütlesin ma Millerand'ile, soovides selle poolnaljatleva tooniga, mida võib endale lubada sõjaväeline pooldiplomaat, jutuajamise üldist agressiivset iseloomu pehmendada.

Kuid Millerand'i see ei mõjutanud ning ta jätkas mult seletuste nõutamist. Toon need sõna-sõnalt:

Millerand: «Milline siis on, kolonel, teie arvates Austria mobilisatsiooni eesmärk?»

Mina: «Seda küsimust on raske ette ära otsustada, kuid pole kahtlust, et Austria ettevalmistused Venemaa vastu on seni kaitse-iseloomuga.»

Millerand: «Hea küll, kuid Serbia okupeerimine järelikult ei ole teile väljakutseks sõjaks?»

Mina: «Sellele küsimusele ei saa ma vastata, kuid tean, et me ei soovi põhjustada Euroopa sõda ja tarvitusele võtta abinõusid, mis võiksid Euroopas tulekahju tekitada.»

Millerand: «Järelikult tuleb teil Serbia tema saatuse hoolde jätta. See on muidugi teie oma asi, kuid peab ainult teadma, et see ei toimu meie süü läbi; meie oleme valmis; seda tuleb arvesse võtta ... Aga kas te ei võiks vähemalt mulle seletada, mida Venemaal Balkanist üldse mõeldakse?»

Mina: «Slaavi küsimus jääb meie südamele lähedaseks, kuid ajalugu on meid õpetanud muidugi kõigepealt omaenda riiklikele huvidele mõtlema, neid abstraktsete ideede kasuks mitte ohverdama.»

Millerand: «Kuid teie, kolonel, saate ju aru, et siin pole küsimus mitte Albaanias, mitte serblastes, mitte Durazzos [1], vaid Austria hegemoonias kogu Balkani poolsaarel.»

Kõikidest nendest arutlustest näisid mulle kõige suuremat tähtsust omavat ainult kolm Millerand'i öeldud sõna: meie oleme valmis. Sel hetkel oli mul väga hästi teada, kuivõrd Prantsuse armee «valmis» on, kuid ma muidugi ei hakanud selles küsimuses vastu vaidlema, vaid teatasin lihtsalt:

«Härra minister, teie sõnad on niivõrd tähtsad, et

[1] Durazzo (itaalia k.) — sadamalinn Albaanias. *Tõlk.*

ma olen sunnitud arusaamatuse vältimiseks paluma teie luba need siinsamas teie juuresolekul üles kirjutada.»

Millerand sai maruvihaseks. Lakk tema peas tõusis turri, otsaesine tõmbus kortsu ja ta pomises jahedalt: «Palun, palun, võite üles kirjutada.»

«Tõotan,» ütlesin ma lõpuks toolilt tõustes, «teie poolt esitatud küsimustele viivitamata vastused nõutada,» ja juhtisin jutu teisale tavaliste diplomaatiliste viisakuseavaldustega, mis mitte millekski ei kohusta.

Mäletan, millise kiirusega ma kihutasin, et kantseleisse jõuda ja veel samal päeval teele saata esiteks šifreeritud telegramm ja siis üksikasjaline raport jutuajamise tekstiga. Tol korral ma muidugi ei mõelnud, et paljude aastate pärast loen seda teksti korduvalt ümbertrükituna mitmesugustest Nõukogude häälekandjatest — kui Venemaa rahuarmastuse tõendit. Ajalooline sündmuste käik annab tihtipeale uue hinnangu mitte ainult inimeste tegudele, vaid mõnikord ka sõnadele.

Peale Millerand'i poolt avaldatud surve tuli mul veel vastu pidada teisele survele ja laveerida Balkani sõjast vahetult osavõtvate riikide esindajate — Pariisis oleva Bulgaaria saadiku Stantševi ja Serbia saadiku Vesnitši — vahel.

Kumbki neist kaitses oma maa huvisid omamoodi; kuid mitte ainult minul, vaid ka kogu maailma õpetatud meestel oli võimatu kindlaks määrata, millised Makedoonia vilajetid (ringkonnad) on asustatud bulgaarlastega ja millised serblastega. Kasutades minu lelle Nikolai Pavlovitši populaarsust Bulgaarias, uskus Stantšev sellele diplomaadile omase ülbe visadusega, et tema kui bulgaarlase arvamus on mulle seaduseks, et ka mina ise olen pooleldi bulgaarlane, ja muidugi oli tal osaliselt õigus, sest varajasest lapsepõlvest alates istutatud sümpaatiatunnet bulgaaria rahva vastu ei suutnud hävitada mitte mingid selle riigi valitsejate poliitilised reetmised.

On loomulik, et slaavlastele unustamatul päeval, 26. märtsil 1913, kutsus Stantšev mind varahommikul telefoni juurde, et kuulutada mulle suurt rõõmu — Adrianoopoli vallutamist liitlaste poolt. Tee Tsargradi, Türgimaa pealinna, näis olevat lahti slaavlastele, ja

minu tolleaegse kujutluse järgi — kaudselt ka Venemaale. Kellelegi ei olnud saladuseks, et Türgi armees olid sakslastest instruktorid, et väinade neutraliteedile, mida Inglismaa kõikidel aegadel nii rangelt kaitses, kippus juba kallale Saksamaa, kes rajas enesele teed Väike-Aasiasse. *Deutschland über alles!* kõlas juba kogu Euroopas. Slaavlaste liit näis mulle seekord Vene poliitika kõrgeima saavutusena ja meie loomuliku liitlasena Euroopa sõjas.

Sääraste mõtetega astusin ma tavalisel tunnil Izvolski kabinetti, kes alustas minuga viibimata vaidlust: kas Adrianoopol on Konstantinoopoli strateegiliseks võtmeks?

«Teie Kindralstaap (just «teie», aga mitte «meie») on alati mind selles veennud, nüüd aga on Poincaré'l andmed, et see pole nii. Iialgi ei või sõjaväeliste autoriteetide arvamust usaldada,» lõpetas Izvolski ärritatult.

(Vene diplomaatia kartis kõige rohkem seda, et väinade valdamise küsimus lahendatakse ilma tema osavõtuta.)

Minu õnneks katkestas telefonihelin selle ebameeldiva jutuajamise.

«Ah, see olete teie, Stantšev... Mul pole selle vastu midagi. Saatkonna kirik on kõigile lahti... Jah, aga seda ma ei või... saage aru — olen kogu hingega teie poolt, kuid meie neutraliteet... Ah krahv Ignatjev, ta just praegu istub minu juures... Hea küll, ma annan talle edasi... ja-jah, tingimata.»

«See tüütu Stantšev tahab võidu saavutamise puhul piduliku tänujumalateenistuse korraldada, ja ma lubasin talle teid paluda, et meie kirikusse läheksite. Ainult niisama, pintsakus, muidu aga loevad ajalehtedest, tuleb pahandust,» seletas suursaadik mulle ärritatult.

«Pintsakus või mundris — ikkagi märgatakse,» tõendasin ma.

Kui ma järgmisel päeval paraadvormis Rue Daru'l asuvasse saatkonna kirikusse astusin, olid liitlassaatkonnad, samuti mundrites ja ordenitē ning aumärkidega, juba koos, kuid mind oodates polnud jumalateenistust veel alustatud. Paremal pool seisis Stantšev, tema kõrval Vesnitš, siis Rumeenia saadik Lahovari ja

lõpuks Kreeka saatkond. Altarist väljus kiriku eestseisja protohierei Smirnov ja pöördudes palvetajate poole, kes koosnesid tõmmudest brünettidest — Balkani maade elanikest —, teatas, et liitlasriikide esindajate soovi kohaselt teeb ta ettepaneku kõigepealt laulda «Igavene mälestus» vene sõjameestele, kes langesid slaavlaste vabastamise eest 1877. aastal.

«On hea, et ma siin olen,» mõtlesin ma. «Kui on juba risk Izvolskiga tülli minna, siis tuleb minna lõpuni,» ja saadikute tungival nõudmisel astusin ma pärast jumalateenistust esimesena risti juurde. Pöördusin ümber ja sattusin halli habemega tundmatu härra embusse.

«Andestage,» ütles erutatud vanamees, «see on slaavilike tunnete küllusest. Ma olen doktor Masaryk [1], Austria riigipäeva liige (sõna «Austria» juures tundsin ma tahtmatult vastikust), ma tulin jagama slaavlaste üldist rõõmu.»

Nagu teada, oli see rõõm üürike.

Austria diplomaatia osutus sel korral Vene diplomaatiast tugevamaks ja oskas Türgi pärandi jaotamise ära kasutada, ässitades bulgaarlaste kallale kõik tema endised liitlased. Algas Teine Balkani sõda, kuid see ei suutnud enam midagi muuta selles konkurentsis, mille 1912. aasta viimased kuud Austria-Saksa ja Prantsuse-Vene bloki vahel esile kutsusid. Lobisemine Londoni konverentsil näitas, et Euroopa probleemide lahendamiseks diplomaatide häältest enam ei piisa. Prantsusmaa otsustas hiljem kui teised, kuid see-eest suurema pingega oma relvi korrastama hakata.

Nende poliitiliste ja rahanduslike ringkondade juhiks, kes otsustasid kestvasse rahuunne suigutatud prantsuse rahva üles äratada, oli Poincaré. Selle eesmärgi saavutamiseks tuli elustada 1870. aasta mälestusi, tuli uuendada must krepp, mis traditsiooni järgi kattis Strassburgi ja Metzi — Elsassi ja Lotringi kaotatud pealinnade — allegoorilisi raidkujusid. Need kujud seisid linna Concorde'i keskväljakut ümbritsevate teiste

[1] Masaryk, Tomáš Garrigue — tšehhi filosoof ja riigimees, hiljem Tšehhoslovakkia kodanliku vabariigi president. *Tõlk.*

raidkujude hulgas ja, nagu peaaegu kõik mälestusmärgid Prantsusmaal, kujutasid naisi. Nad äratasid möödasõitjate tähelepanu nii vähe, et hajameelsed prantslased võisid nende kahe raidkuju peadelt allalangeva musta krepi sümboolse tähenduse aja jooksul unustada.

Juba sel päeval, mil Izvolski mind Poincaré'le kui välisministrile esitles, jättis viimane mulle sellise mulje, mille ma olen alaliseks säilitanud. Raske on enesele kujutleda tavalisemat välimust kui see, mille loodus oli andnud sellele sõjajärgse Euroopa saatuse tulevasele otsustajale. «*Français moyen*» — keskpärane prantslane — on definitsioon, mis Poincaré välimusele kõige paremini sobis.

Väheldast kasvu, paljas pea liikumatu kaela otsas, väikesed pilud värvitute ning külmade silmade jaoks, väike punane, lapergune nina ja tilluke ebamäärast värvi panthabe — säärane oli see ilmetu mees; niipea kui ta aga rääkima hakkas, võis tema skandeeritud kõnes ja autoriteetses toonis tunda nii tahet kui kangekaelsust, kuid igal juhul absoluutset enesekindlust ja endast lugupidamist. See hiilgav oraator võis olla heaks advokaadiks tsiviilprotsessides, kuid iialgi polnud tal ligipääsu inimese südamesse. Ta oli täielik vastand oma võistlejale kõnekunstis — Aristide Briand'ile, tõelisele rahvatribuunile. Nendele kahele oma poliitilisele vastasele andis hiljem parima iseloomustuse raugaliku sarkasmiga täidetud Clemenceau [1].

«Laskuge minu olukorda,» oli ta ütelnud. «Mul tuleb arvestada kahe inimesega, kellest üks teab kõik ja ei saa millestki aru, teine aga ei tea midagi, kuid see-eest saab kõigest aru!» (Esimese all mõtles ta Poincaré'd, teise all — Briand'i.)

Jah, Poincaré oli kodanliku riigiõiguse ja oma maa ajaloo elav entsüklopeedia.

Pärit Lotringist, s. o. Prantsusmaa tollest idapoolsest nurgast, mida sajandeid läbisid välismaiste anastajate hordid, oli Poincaré koos emapiimaga sisse imenud

---

[1] Clemenceau, Georges — Prantsuse riigimees (1841—1929). Omas hiilgava kõnemehe, osava ning resoluutse parlamenditaktiku ja kardetud valitsusekukutaja kuulsust (hüüdnimega «tiiger»). *Tõlk.*

sügava viha saksa rassi vastu, ja vastavalt «parempoolsemaks» muutudes pälvis ta eranditult kõikide parempoolsete parlamendirühmituste usalduse; viimased hakkasid seda kõiketeadjat oraatorit ministrikohtadele edutama.

Selle ministri menu üheks põhjuseks oli ruttamise — selle Prantsusmaa mitte ainult poliitikategelaste, vaid ka paljude õpetatud meeste põhilise pahe — puudumine.

Kangekaelse lotringlasena ei loobunud Poincaré kord võetud ülesandest ja ootas kannatlikult soodsat momenti 1870. aasta revanši ettevalmistamiseks, mis Pariisi õhkkonnast iialgi ei kadunud.

Seda Poincaré sõjakat sõjaeelset poliitikat, mis tõi talle hüüdnime «Poincaré-sõda» (*Poincaré la guerre*), meenutasid tema poliitilised vaenlased talle korduvalt ka pärast maailmasõda just sel momendil, kui ta kavatses võimu juurde tagasi pöörduda. Tol ajal tundis Prantsusmaa end sõjast veel nii väsinuna, et igasugune sõja mainimine tõukas rahva eemale nendest inimestest, kes talle neid raskeid aastaid meenutasid. Ja näe millistel tingimustel Poincaré pärast 1920. aastat mind kui üht tema tegevuse elavat tunnistajat meelde tuletas, hoolimata sellest, et prantslaste silmis näisin ma tol ajal juba «paadunud bolševikuna». Poincaré'l tuli minuga ühendus luua ühe ühise tuttava daami kaudu (Prantsusmaal etendasid naised alati sobivate poliitiliste vahetalitajate osa), kes mulle ütles:

«President (Prantsusmaal säilitavad kõik kõrged ametnikud, nagu sõjaväelasedki, oma auastmed isegi pärast erruminekut) soovib teiega kokku saada ja palub edasi anda, et te seda kohtumist ei tarvitseks karta. Ainult lollid, lisas president, pole suutelised oma poliitilistes vaadetes evolutsioneeruma.»

Võtsin selle ettepaneku vastu, lootes leida võimsat toetust NSV Liiduga diplomaatiliste suhete kiiremaks kehtestamiseks. Kuid eksisin. Tolle kapitaliteenri väiklast hingekest huvitasid ainult isikliku karjääri küsimused. Pärast kuuma käesurumist ja mitte millekski kohustavat tervitust võttis Poincaré igale kasvatatud prantslasele omase mesimagusa naeratusega asjaliku

tooni, mis oli selle maa poliitilistele tegelastele eriti iseloomulik.

«Teie arhiivides, kindral, peavad olema säilinud Izvolski ettekannete koopiad, mis võiksid tõendada, et pälvimatu reputatsiooni eest võlgnen ma tänu minu sõnade moonutamisele teie endise suursaadiku poolt.»

Izvolski oli selleks ajaks juba surnud, ja tema ettekannete õigsust ma muidugi ümber lükata ei kavatsenud, pealegi et teadsin, kuivõrd ausameelselt too tõsine diplomaat igasse väljendusse suhtus.

«Aga kas teate, härra president, selles suhtes olen mina veel raskemas seisukorras kui teie. Kujutlege, kuidas saan mina end Nõukogudemaa ees õigustada oma tegevuse eest teie maal. «Missugune Ignatjev?» küsivad teile nii kohutavad bolševikud. «Ah see on ju toosama, kes võttis osa kuritegeliku imperialistliku sõja ettevalmistamisest, kes kõigest jõust püüdis Prantsusmaad relvastada.» Minul aga on vastus juba valmis.»

«See on väga huvitav,» ei pidanud mu vestluskaaslane vastu. «Kuidas te siis kavatsete end õigustada?»

«Ma võtan kaasa ainult ühe väikese kausta (Poincaré ei ilmunud tribüünile teisiti, kui mahukat dokumentide toimikut enese ees lahti lüües), millesse on kogutud andmed Saksamaa palavikulisest ettevalmistusest sõjaks aastast tuhat üheksasada kaheksa kuni aastani tuhat üheksasada neliteistkümmend, ja kui olen need numbrid ette lugenud, küsin, kes seltsimeestest poleks teinud sedasama, mis tegin mina, s. o. iga tund, iga hetk mõtelnud ainult ühest: meie liitlase sõjaväelise võimsuse tugevdamisest. Aga teile, härra president, võib saadikutekoda säärase sõnavõtu puhul ainult aplodeerida.»

Muidugi teadsin ma ette, et Poincaré ei ole sääraseks esinemiseks võimeline, kuid see jutuajamine tõestab, et sõjaeelsel ajal ei saanud ma teisiti, kui pidin pooldama Poincaré poliitikat, mis oli suureks vastukaaluks lähenevale saksa hädaohule.

Saanud välisministriks ja kasutades ära asjaolu, et metallitööstürid sõjaideed pooldasid, polnud Poincaré'l raske vastavatele rööbastele juhtida ka Prantsuse aja-

kirjandust eesotsas kõige mõjukama häälekandjaga, Prantsuse metallitöösturite koondise, kuulsa «Comité de Forge'i» ajalehega «Temps».

Kui palju aastaid pidasin ma Pariisis ja välismaal oma pühaks kohuseks seda sõnaohtrat ajalehte lugeda, kui palju kordi olin ma, nagu paljudki diplomaadid, tema lõpmata pikkade ja mõnikord nii igavate artiklite kohal magusasti uinunud. Kuid minu ajal oli see kahtlemata ainuke prantsuse ajaleht, mis — tõsi küll, oma peremeeste juhendite järgi, ent dokumentaalselt — valgustas mitte üksnes kogu Prantsuse sisepoliitilist elu, vaid ka kõiki maakeral toimunud sündmusi.

On loomulik, et sõjaeelsel perioodil võtsid Vene asjad selles ajalehes enda alla ühe tähtsama koha, ja see andis mulle juhuse lähemat sõprust sobitada ka meie teise tulevase poliitilise vaenlasega — André Tardieu'ga.

Tardieu tegi oma hiilgava žurnalistikarjääri ajalehes «Temps» juhtkirjadega nende kahe aasta vältel, mis maailma veel lahutasid Esimesest maailmasõjast. Peaaegu iga kord, kui ma Izvolski kabinetist väljusin, kohtasin väikesel sisemisel trepil, mis on veel praegugi alles, Tardieu'd. Ta oli sel ajal tervisest õhkuv, pisut lihav, hästihoolitsetud, laitmatult raseeritud 35- või 40-aastane mees. Ma juba teadsin, et oma musta visiitkuue sisemises taskus viib ta suursaadikule läbivaatamiseks oma järjekordse juhtkirja veerutõmmised, temalt aga loodab saada mingi lühikese sõnumi Venemaa kohta. Kolme-nelja tunni pärast juba figureerib see sõnum ajalehe viimasel leheküljel, «Dernières nouvelles» («Viimased uudised») osakonnas.

Kõik lugesid ajalehe seda osakonda, mis oli pühendatud viimastele uudistele, esimeses järjekorras just tema lühiduse ning sisukuse pärast ja suhtusid sellesse erilise usaldusega. Sõnumi pealkirjaks oli ptiikirjaga ainult üks sõna — «Sankt-Peterburg», ja mitte keegi ei võinud kahtlustada, et need uudised pole edasi antud telegraafi teel, vaid Pariisis oleva Vene saatkonna väikeses ümbrikus. Pealegi trükiti Prantsuse raha erilise elegantsiga väga õhukesele paberile ja võttis seepärast ümbrikes vähe ruumi. Kuid arvan, et osake

Prantsusmaal realiseeritud Vene laenudest kanti samuti automaatselt üle härra Tardieu jooksvale pangakontole. Muide, ta võis vabalt toime tulla ka ilma selleta. Rahvusvahelise Magamisvagunite Seltsi esimehe poeg võis enesele lubada tegelda rahvusvahelise poliitikaga, lähtudes ainult oma isikliku karjääri huvidest. Pariisi elu ja kallid naised võisid veendunud poissmehe igasuguse eelarve segi paisata.

Eluteel kohatud igasuguse, isegi kõige negatiivsemat tüüpi inimese käest võib ikkagi midagi õppida. André Tardieu'le jäin ma jäädavalt tänu võlgu selle eest, et ta mulle selgeks tegi, milline küünik peab inimene olema, et saada Prantsuse parlamendi saadikuks, kasutades Prantsuse revolutsiooniga sanktsioneeritud loosungit «vabadus, võrdsus, vendlus». Pärast lüüasaamisi Mandžuurias ja sünget Stolõpini reaktsiooniaega muutus nende sõnade mõte, samuti kui «Marseljeesi» viis mulle väga tähendusrikkaks. Tardieu'lt saadud õppetund oli mulle kasuks meie oma revolutsiooni ajal.

Tardieu ajakirjanikukarjäär tõstis ta üsna ruttu ka poliitikategelaste tasemele ja — arvatavasti mitte ilma Poincaré nõuandmiseta — ta otsustas kandideerida parlamenti. Ja siis, kui tal rahvasaadikumandaat juba taskus oli, kutsusid tema lähedased sõbrad — Maginot, samuti rahvasaadik (tulevane sõjaminister), Henri Robert, suurepärane advokaat, Robert de Flers, silmapaistvaim dramaturg, kõik peaaegu üheealised, — ka mind kui juba head sõpra Tardieu austamisõhtule. Istusime restorani «La Pérouse» kabinetis. Vaikus, ajast koltunud XVIII sajandi kunstipärased freskod seintel, kuplikestega steariinküünlad kandelaabritel — see kõik häälestas intiimseks, sõbralikuks vestluseks. Seejuures olid kõik kokkutulnud mehed vanade prantsuse veinide head tundjad.

«Esiteks, nagu te teate,» jutustas Tardieu, «üritasin ma parlamenti pääseda rahvuslike vabariiklaste partei kandidaadina ühes meie idapiiril asuvas linnas. Mõtlesin päris ausalt mängida sellel patriotismil, mille selles rajoonis oli esile kutsunud Saksamaa vahetu agressioonioht.»

«Kuidas siis valijad võisid teid omaks võtta? Te olete

ju puhastverd pariislane,» proovisin ma Tardieu'le ettevaatlikult ja naiivselt vastu vaielda.

Kõik pahvatasid üksmeelselt naerma ja jõid seekord klaasitäie polkovniku poliitilise hariduse eduks.

«Kulutasin seal küllalt palju raha nii kohalikule ajalehele kui ka mind pooldavate bistrookülastajate kostitamiseks. Lihtsalt röövimine, kuid hea, et mu sekretärid, kelle ringisõitudeks läks samuti küllalt palju raha, mulle veel eelviimasel hetkel teatasid, et mu võistleja, ühe kohaliku arsti — radikaalsotsialisti — positsioon on niivõrd tugev, et minu šansid pole garanteeritud. Saage mu seisukorrast aru — ma ei võinud ju riskeerida, ja pöördusin seepärast jalamaid Pariisi tagasi, kus minu sõber, Versailles' politseiprefekti abi, lubas mulle kindlustada edu valimistel siinsamas Pariisi külje all, mina aga tõotasin talle tulevikus ametikõrgendust. Aega ei tohtinud kaotada, kuid ka enesel tuli töötada. Päevas tuli oma kümme korda esineda. Kas tahate kaotada kõik, mis olete mahutanud Vene laenudesse? Ei taha? Hääletage siis minu poolt, sest ainult meie, Venemaa tõelised sõbrad, suudame teid päästa. Sõjast Saksamaaga ei tohtinud rääkida, aga sotsiaalsed reformid neid spekulante, kapsaste ja roheliste ubadega hangeldajaid, muidugi ei huvitanud. Kõik see ei osutunud sugugi nii keerukaks, nagu ma arvasin,» ohkas Tardieu; võib olla, et ka sel hetkel meenusid talle tema ülikooliaastate ideaalid, mis nüüd aga olid juba kaugele jäänud.

Iga nelja aasta järel veetis Prantsusmaa kolm-neli kuud Tardieu poolt kirjeldatud valimiseelses kampaanias. Rahvas jõi tulevaste deputaatide arvel, kandidaadid aga viimistlesid end kõnekunstis. Senaatoritele polnud sedagi tarvis; vabariigi presidendi valimised aga nõudsid küll rahvuskogu kokkukutsumist, kuid tegelikult oli see lihtne formaalsus. Kandidaat märgiti varakult ära saadikutekojas ja senatis saadud häälte mitteametliku ülelugemisega, tulevasele presidendile esitatavad nõuded aga olid tagasihoidlikud: peab olema sobiv isik ja tundma parlamendiköögi saladusi.

Poincaré valimised 17. jaanuaril 1913 moodustasid sellest reeglist erandi. Balkani sõda oli poliitilised kired kiiresti valla päästnud, ja Poincaré ning tema kaudu ka

Prantsuse-Vene sõjaline liit muutus kõikidele pahempoolsetele parteidele hirmutiseks nagu otsene oht Euroopa rahule. Poliitika läks moodi, temast räägiti isegi äsja muretult lõbutsenud Pariisi kõikides salongides.

Poincaré valimised äratasid kogu Prantsusmaal huvi, ja seepärast muutus maaliline tee Pariisist Versailles'ni 17. jaanuaril hommikust peale pidevaks autode vooluks, mis ruttasid kogu Pariisi hommikueinele viima.

Ilm juhtus olema soe, päikesepaisteline, metsas hakkasid õitsema esimesed tumelillad kannikesed. Moodsas restoranis «Reservoire» olid lauad eine jaoks juba ammu jaotatud; pidi omama häid suhteid, et õnnelike hulka sattuda. Iga laudkond püüdis enda juurde saada usaldatavat informeerijat — kui mitte just ministrit, siis vähemalt rahvasaadikut või senaatorit. Lauad uppusid lilledesse ja olid ümbritsetud daamide ebatavaliselt suuremõõduliste kübarate pidevast palistusest — selline oli tolleaegne mood.

Restoran asus mõne sammu kaugusel ajaloolisest Versailles' paleest, mille saalidest üks oli kohandatud rahvuskogu istungite jaoks, kus istusid koos needsamad saadikutekoja ja senati liikmed.

«Ah, ka teie olete siin?» küsis minult oma kohale ruttav Izvolski. Talle nähtavasti polnud eriti meeltmööda see, et sõjaväeline agent oskas nii ruttu pariislaseks saada. See oli ju «tema» päev, tema lähima mõtteosalise valimise päev.

«See on «minu» sõda,» olevat Izvolski Saksamaaga diplomaatiliste suhete katkestamise päeval öelnud.

Einestamise haripunktil, kusjuures eine koosnes kõige valitumatest roogadest, mida niisutati kõige paremate veinidega, kord sisenesid restorani saali, kord väljusid sealt mureliku ja asjaliku ilmega «informeerijad». Mitte vähem mureliku ilmega ajalehereporterid püüdsid neid igal sobival juhul tabada.

«Pamse! Pamse!» kuuldus igast küljest üha sagedamini.

Küsin ettevaatlikult, soovimata täieliku võhikuna esineda, naabrinnalt, pugedes selleks tema õlgkübara serva alla (et moodi ennetada, kannavad pariislannad õlgkübaraid talvel ning karusnahku suvel):

«Kes on too Pamse?»

«Oo, too on väga rikas,» seletab naabrinna mulle. «Poincaré'st palju rikkam.»

Selgus, et too oligi pahempoolsete kandidaat, alati moesolevate radikaalsotsialistide, nende oma poliitiliste veendumustega tõeliste kaubitsejate käsilane. Hääled olid jagunenud, see tõi palju elevust restorani «Reservoire» hästi einestanud külastajate gruppidesse ja tugevdas Poincaré võidu triumfi, kes oli saanud nelisada kakskümmend üheksa häält Pamse'i kolmesaja kahekümne seitsme vastu.

Lühike talvepäev kaldus õhtule. Rahvahulgad, täitnud Versailles' hiiglasuure õue ja väga laiad prospektid ning joobunud juba populaarseks saanud valitsusejuhi edust, karjusid *«Vive Poincaré!»*, tema ise aga istus lahtises kalessis, frakk seljas, ümbritsetud läikivates teraskürassides kürassiiride eskadronist. Nad pidid teda saatma kuni Élysée paleeni Pariisis, kus *papá* Fallières ta vastu võtab, embab ja talle vabariigi kõrgema võimu atribuudi — laia punase lindi koos Auleegioni ordeniga — rinnale kinnitab.

Prantsusmaa saatus on seitsmeks pikaks aastaks otsustatud. Prantsuse-Vene liit on tagatud. Kahtlustest, mida sisepoliitika kõikumised minus põhjustasid, olen samuti vabanenud.

Võib töötada ainuüksi meie liitlasriigi sõjalise võimsuse tugevdamiseks.

ÜHEKSAS PEATÜKK

LIITLASARMEE

Täna on reede — kulleripäev, diplomaatilise posti, nädala kestel kogunenud ametlike paberite Venemaale ärasaatmise päev. Saatkonnakolleegidel toimus taoline kibe töö ainult kaks korda kuus, minul aga korjus nii palju materjali, et pidin enesele sellise kibeda päeva korraldama igal nädalal; kiiruse mõttes saatsin kõik mittesalajased ametlikud paberid — määrustikud, eeskirjad, instruktsioonid, aruanded ajakirjanduse kohta

jms. — Prantsuse kulleriga, kes sõitis välja nädal aega hiljem Vene kullerist.

Varahommikust alates sulgesin end oma tillukesse kantseleisse, mis kuulus minu korteri külge, kirjutasin oma käega ümber kõik salajased paberid, tegin spetsiaalse pressi all nendest koopiad vastupidavast hülsipaberist lehtedele, mis olid nummerdatud, ja hingasin erilise mõnuga sisse kirjalaki suitsu, olles õppinud kalinguriga vooderdatud ümbrikele meisterlikult punaseid, tahmavabu pitsereid panema. Iga pitsatilöök tõi mõnesugust moraalset rahuldust ja rahu: tema ju, see pitser, peab säilitama ning puutumatult kodumaale viima sinu töö ja vaeva vilja, kõige tähtsamad ja, nagu mulle enesele näis, kõige kiiremad teated.

Ka paberite meie saatkonda kohaletoimetamist ei usaldanud ma kellelegi. Rong väljus Põhjavaksalist hilja õhtul, ümbrikud kirjadega tuli aga ära anda hiljemalt kell kuus härra Chelattery'le, saatkonna volitustega kantseleiametnikule. Sellest ajast, nagu mulle näis, oli küllalt, et jõuda minu pabereid perlustreerida saatkonnast paari sammu kaugusel asuvas Prantsuse Kindralstaabi salajases osakonnas. Juba liiga palju aastaid oli Chelattery meie teenistuses seisnud, liiga palju teadis ta meie saladusi, ja tema lipitsev lömitamine mind ei võlunud. Muide, ta aimas seda varsti, muutus viisakalt süngeks ja pärast esimesi ebameeldivaid seletusi «*du courrier de l'Attaché Militaire*» (sõjaväelise agendi posti) hilinemise pärast võttis ümbrikud minu käest aupaklikult vastu, väljendades ainult imestust nende üha kasvava arvu üle.

Ma armastasin oma tööd, mis nii erines harilikust staabitööst, kuna see polnud allutatud kindlatele ametisoleku-tundidele, missuguse aja minu kolleegid Venemaal teeklaasi juures ära istusid, vesteldes eelolevast ülendamisest, ordenitest, intriigidest ja ülemuse lollustest; mulle näis alati igavana teha ainult seda, mis käskakse, mis on ette kirjutatud, ilma vähimagi isikliku initsiatiivi ülesnäitamiseta. Siin aga, sõjaväelise agendi ametikohal, olin ma ise oma aja, oma töö peremees. Kogu nädala, nii päeval kui öösel, korjad sa nagu mesilane mett, leides üha uusi ja uusi informatsiooniallikaid,

paned muretsetud materjali kärjekannudesse kohale, koostad kord telegramme, kord raporteid, kord ametlikke, kord erakirju ülemusele. Asjatuks toolikulutamiseks kantseleis oma aega kaotada ei tulnud.

Pärast varahommikust ratsasõitu Boulogne'i metsas, kus õnnestus kõnetada kord üht, kord teist prantsuse sõjaväelasest sõbrameest (kindralid on vähese jutuga), vaatad koju jõudes kogenud pilguga läbi kümmekond ajalehte, huvitavamaid kohti pliiatsiga ära märkides; alates kella kümnest koostad Prantsuse Kindralstaabile kirju, samal ajal oodates kaasmaalasi, kes tulevad kõige mitmekesisemate küsimuste pärast.

Pärast hommikueinet, mis Pariisi kombe järgi peaaegu alati on seotud asjaliku kohtumisega, tõttad saatkonda, sõjaministeeriumi, kella viiest alates — seltskondlikele vastuvõttudele, kus jällegi kohtad sulle vajalikke inimesi, õhtul aga püüad varem koju rutata, et kabineti vaikuses mõne järjekordse ulatuslikuma tööga tegelda.

Palju aega võtsid välismaale komandeeritud vene ohvitserid, pealegi kuna neil välismaale teele asudes ei olnud kujutlust oma otsesest alluvusest sõjaväelistele agentidele ja nad kaotasid sõjaväelise distsipliinitunde.

Astun kord hommikul oma töölaua juurde ja vaatan seal suurt roosat kuivatuspaberilehte, mis täitis mul kirjutuslauamapi aset, — see oli sinise pliiatsiga üleni täis kirjutatud.

«Mulle on juba homme tarvis luba Bourges'is asuva sõjaväearsenaliga tutvumiseks, esmaspäeval aga — Vincennes'i rakmetöökoja ülevaatamiseks. Peale selle organiseerida veel eratehaste ülevaatus. Koguda kõik salajased instruktsioonid mürskude, süütajate jne. kohta.» Ja viimaks oli nurgal ebaselge allkiri: «Kostevitš».

Tähendab, kogu maailm peab teadma, kes on Kostevitš — kapten, Suurtükiväe Peakomitee liige.

Muide, antud juhul oli Kostevitšil põhjust oletada, et nii tema isik kui ka auaste on mulle teada: kogu Euroopa ajakirjandus avaldas mitme nädala kestel sensatsioonilisi üksikasju vene kapteni Kostevitši areteerimisest Saksamaal, keda spionaažis süüdistati ja kes sellega diplomaatilise intsidendi välja kutsus.

Meie Berliini saatkonna kindla nõudmise peale lasti ta lõppude lõpuks vabaks; siis pandi talle ette oma «teaduslikku komandeeringut» jätkata teistes maades, mulle aga tehti ülesandeks Prantsusmaal sellesama Kostevitši rehabiliteerimist organiseerida.

Ei jõudnud ma veel toibuda esimesest meelepahapurskest kaasmaalase sõjaväelise kasvatamatuse pärast, kui ta ise minu kantselei uksele ilmus ja täiesti eraisiku moodi tervitades mulle käe sirutas.

«Ütelge, kapten,» katkestasin ma teda järsult, «on teil kujutlust sõjaväelisest distsipliinist ja aukraadilt vanemate austamisest? Kõigepealt suvatsege mulle end ametlikult esitleda.»

Välimuselt ilmetu, nosuninaline, halvasti raseeritud näoga mees jahmus, ja meenutades vististi oma kadetiaastaid, võttis valveseisangu ning hakkas upsaka, kuid süüdioleva poisi tooniga rääkima oma eilsest ametivabal tunnil minu kantseleisse sissetungimisest ja mu kirjutuslauamapi rikkumisest, mis olnud seotud sooviga kaotatud aega tasa teha.

Pärast Suurtükiväe Akadeemia hiilgavat lõpetamist jäeti Kostevitš Suurtükiväe Peakomitee juurde ja komandeeriti välismaale kui spetsialist mürsusüütajate alal. Saavutatud edu lihtsalt ajas mehel pea segi ja ta arvas, et talle on kõik lubatud. Pariis kainestas teda paremini kui Saksa vangla, meie kokkusaamine aga põhjustas meile mõlemale täiesti ootamatuid tagajärgi.

Mihhail Mihhailovitš Kostevitš oli täiesti juhuslikult läbisõidul Pariisis ka neil päevil, kui mul tuli maailmasõja algul Vene armeele välismaalt saadava materiaalse abi organiseerimise ülesandeid lahendada.

Nimelt just siis leidsin ma selles pisut jõhkras ning vähese kasvatusega kaptenis enesele hindamatu, väsimatu ja kõrge kvalifikatsiooniga abilise. Peale selle oli ta sügavalt aus inimene, kes tundis kaasa Vene armee saatusele ning jagas kõiki minu arvamusi, mis puutus välismaalt saadava kiire abi vajadusse. Ega sel ajal kõikvõimas suurtükiväe varustusülem Sergei Mihhailovitš teda Peterburis ümbritsevatele meelitajatele asjata rääkinud:

«Ignatjeviga on raske hakkama saada, Kostevitšiga

samuti, kuid nende kahe mehe koostööd on võimatu taluda!»

Kahjuks lahutati meid jäädavalt, sest Inglise armee, rakendades pärast sõda seda silmapaistvat spetsialisti, kasutas ta ära ka oma interventsioonis Põhja-Venemaal.

Minu teiseks informeerijaks tehnika alal veel rahuajal oli alaline sõjaväetellimuste vastuvõtja Schneider-Creusot' tehases, samuti kõrgesti haritud suurtükiväelane polkovnik Bordelius.

Suurtükivägi oli sel ajal omandanud kõikides armeedes eriti suure tähtsuse.

Juba Mandžuuria sõjas olin ma seda relvaliiki armastama hakanud, sain aru tema vägevusest tänapäeva lahingus, nendele kahele suurtükiväelasele aga olen alati jäänud tänulikuks nende praktiliste õppetundide eest keemias, ballistikas ja metallurgias, mida mulle maailmasõja ajal nii tarvis oli.

Jutukehv Bordelius ohkas, näidates mulle üksikasjaliselt Creusot' tehaseid, kus enne sõda olid veel vananenud, tühja tagasikäiguga valtsimismasinad. Esmaklassilised meistrid ja töölised, haritud insenerid ning koos sellega vananenud seadmed, mustus tsehhides ja õues — see oli pilt sellest Prantsusmaa peamisest metallurgia- ja sõjatehasest enne maailmasõda.

Luksuslikul banketil, mille tehase direktsioon kombekohaselt korraldas, räägiti ainult Vene suurtükiväest. Firma Schneider-Creusot pidas ennast riigiks riigis ja suhtus Prantsuse kroonutehastesse peaaegu vaenulikult. Palju enam kui Prantsuse armee huvitasid firmat välismaised tellijad, kellelt võis mistahes hinda nöörida. Creusot' direktorid tõendasid muuseas, et oma suurtükiväe-osakonna juhtprogrammiks on nad võtnud Vene suurtükiväe programmi. Niisugune, nagu näha, oli minevikus meie kodumaa tehnika alaline saatus: kõik tema eesrindlikud ideed realiseeris välismaa tööstus ja võtsid üle ka välismaa armeed.

Kuid peale suurtükiväe oli mul Prantsusmaal tarvis tutvuda ka uue, nagu ma tol ajal ette kandsin, v i i e n d a relvaliigiga — lennuväega. Oma traditsioonidele ustav Prantsusmaa oli alati tehnika uudsuste alal alga-

tajaks olnud — esimesed aurikud, esimesed auruvedurid, esimesed autod ja esimesed aeroplaanid. Ent pärast esimesi hulljulgeid katseid ja nendega seotud ohvreid loobub ta uue leiutise edasiarendamisest, ja Saksamaa kasutab seda esimesena laias ulatuses.

Prantsuse armee ise suhtus uudsustesse alati erilise umbusaldusega ja pidas kaks aastat enne sõda spetsiaalse lennundusinspektsiooni asutamist suureks saavutuseks. Seejuures oli sõjalennundus oma esimestest sammudest kuni kolmanda vabariigi eksisteerimise lõpuni täielikult seotud era-lennundusfirmadega, mida sõjaeelsel ajal tekkis nagu seeni. Igaüks neist tõendas, et tema masinad on paremad, ja Villacoublay aerodroomil hakkasid silmad ringi käima hõbejate metallist «Dupèreducennes'ide», grandioossete, nagu mulle tollal näis, «Maurice Farman'ide» ja tehnika saavutuste ülimaks astmeks peetavate «Voisin'ide» vahel. Iga firma vedas oma lennukit ülevaatuseks angaarist välja justament nagu ratsut võidusõiduhobuste tallist.

Samasugune konkurents ja virvarr valitsesid ka autoasjanduses, ning mul maksis suurt vaeva, et Prantsuse Kindralstaabilt vastust saada Suhhomlinovi isiklikule järelepärimisele autofirmade võrdleva hinnangu kohta. Seda väikest tabelit peeti salajaseks dokumendiks, mis võis tekitada kahju ühele või teisele erafirmale. Muide, prantslastel polnud vaja seda karta, sest meie valik oli juba lõplikult tehtud: abivalmis ja osava polkovnik Sekretevi — Suhhomlinovi ja isegi tsaari enese lemmiku — kaudu oli firma «Renault» ammu enne sõda Vene armee jaoks tellitavate autode peale monopoli enda kätte haaranud. Selle vastu, nagu paljude teistegi monopolistide vastu, tuli ka mul maailmasõja päevil «sõda pidada».

Prantsuse armee omandas kogu selle tärkava sõjatehnika suure vaevaga. Ohvitsere, kes selle tehnika vastu huvi tundsid, oli piiratud arvul. Oma vabariiklikule iseloomule vaatamata elas armee teda ümbritsevast maailmast eraldatud elu ja kehastas kõige paremini seda konservatismivaimu, mis on iseloomulik prantsuse rahvusele.

«Cela se fait ainsi! Cela se faisait toujours ainsi!» [1] võite ka praegu igalt meistrilt, igalt ametnikult kuulda.

Ja kui mul kuue aasta pärast uuesti tuli Prantsuse armee juurde tagasi pöörduda, siis märkasin ma kohkudes, et ta mitte ainult pole edusamme teinud, mitte ainult ei kasuta kõiki tehnikasaavutusi, vaid et meie liitlasriigi sõjaline võimsus on 1912. aasta alguseks tublisti langenud.

Selle nähtuse pidevaks põhjuseks oli muidugi sündimuse vankumatu langus: kokkuhoiu pärast ei lubanud prantslased enestele rohkem kui ühe lapse, selle tagajärjel aga vähenes kutsealuste arv iga aastaga.

Jaurès'i [2] ideed alaliste armeede ärakaotamise kohta ja nende asendamisest relvastatud rahvaga näisid ahvatlevatena, ning seepärast oli mul Prantsuse sotsialistliku partei juhiga väga huvitav tutvuda. Jaurès, saades kuulda, et olen töötanud Norras, ei pidanud omalt poolt põlastavaks oma arvamuste kinnitamise otstarbel tutvuda vihatud tsaarirežiimi sõjaväelise esindajaga. Meie kohtumise korraldas üks meie ühine tuttav rahvasaadik tolleaegses restoranis «Julien» Suurtel bulvaritel, mis siis oli paljude ajakirjanike kokkutulekukohaks. 1904. aastal asutatud ajalehe «L'Humanité» toimetaja oli tüse, keskmist kasvu, ruske, halliks mineva labidataolise habemega mees. Tema pilgust paistis heasoovlikkust ja otsekohesust.

Nagu igal tõelisel pariislasel ja ajakirjanikul, nii oli ka Jaurès'il palju väga pakilisi toimetusi, ja suure isuga kiiresti einestades ning igale roale punast veini peale rüübates ta otse külvas mind küsimustega üle, justkui soovides minu isikus värvata veel üht liitlast valitsuse kavatsuse vastu — Prantsuse armees teenimisè aega pikendada.

«Ei, ei, te ei või möönda, et niisugused mehed, nagu

---

[1] Nii tehakse! Nii on alati tehtud!

[2] Jaurès, Jean Léon (1859—1914) — Prantsuse poliitik, filosoof ja ajaloolane; oli Prantsuse sotsialistide autoriteetsemaid juhte ja hiilgavamaid kõnemehi. Välispoliitika alal nõudis kokkulepet Saksamaaga ja suhtus eitavalt revanšipüüdeisse. Maailmasõja algul langes šovinisti käe läbi; tema põrm asetati 1924. a. Pantheon'i. *Tõlk.*

prantslased, *s'abrutissent* (muutuksid tõntsiks) kasutu istumisega kasarmutes ja saablivõtete tegemisega kasarmuõuedes!»

Ta sattus vaimustusse, kui ma nõustusin tema arvamusega, et prantslastel ei puudu kahjulik kiindumus kasarmuõppuse vastu, kuid kahjuks ei saanud ma ise Jaurès'ist seda muljet, mida olin oodanud. Kujutlesin sotsialistliku partei juhti hirmuäratava paljastajana, keskendunud mõtlejana, mitte aga ainult sümpaatse, tulise idealistina, ning asjata ei osutunud tema matusel parimaks järelehüüdeks suure häälega nutvatele prantsuse töölistele rahva hulgast heidetud sõnad:

«Mäherdune õnnetus! Ta oli nii hea inimene!»

Juba 1905. aastal vähendati Jaurès'i mõjul sõjaväes teenimise aega kuni kahe aastani, vabatahtlike ja üleajateenijate alalist kaadrit vastavalt tugevdamata, milline asjaolu iga aastaga vähendas nii lahingulise ettevalmistuse taset kui ka rahuaegset arvulist koosseisu. (1913. aasta 1. jaanuariks oli Prantsuse armees lippude all 559 592 meest Saksa armee 750 000 mehe vastu.)

Lõpuks — ja see on kõige tähtsam — lõi armees järgnevatel aastatel distsipliin vankuma: antimilitaristlik propaganda oli oma töö kõikjal teinud.

«Juba kuuldused projektist, mis nägi ette lippude all teenimise aja ühe aasta võrra pikendamist, põhjustasid armees rahutusi, mis kõigil juhtumeil kandsid tänavatel valju protesti avaldamise iseloomu. Kindral Joffre, keda ma neil päevil külastasin, paistis mulle pisut närvilisena, kuid veenis mind nendele rahutustele suurt tähtsust mitte omistada,» — niisugustes väljendustes oli koostatud mu salajane kiri kindralkortermeister Juri Danilovi nimele 9. maist 1913. a.

«Sõjaväekohustusest kõrvalehoidujate arv on iga aastaga kasvanud ja moodustas 1911. aastal 10 000 meest, s. o. 5% teenistussekutsutute arvust, väejooksikute arv aga moodustab 2600 meest aastas,» kandsin 1912. aasta lõpul teises raportis ette.

Säärane oli liitlasarmee seisukorra sünge pilt Balkani sõdade algul ja Saksa armee hirmuäratava relvastamise ajal.

Poincaré võimuletulekul sisepoliitikas toimunud järsu pöörde otseseks tagajärjeks oli palavikuline töö Prantsusmaa sõjalise võimsuse tugevdamisel. Alates sellest hetkest langes mulle osaks ülesanne seda tööd jälgida, et igal antud silmapilgul oleks võimalik hinnangut anda selle kohta, millisel määral on meie liitlasriik sõjaks ette valmistatud.

Näis, et peamiseks informatsiooniallikaks saab Prantsuse Kindralstaap, kuhu mul oli vaba pääs. Kuid varsti tuli veenduda, et kõrge ülemuse lahked vastuvõtud ei anna sõjaväelistele atašeedele iialgi põhjendatud ning selget vastust ja reaalset informatsioonimaterjali.

«Alates tuhande kaheksasaja seitsmekümnendast aastast pole veel kunagi nii palju ära tehtud kui selle aasta jooksul,» ütles mulle tuhande üheksasaja kolmeteistkümnenda aasta sügisel kindralstaabi ülem kindral Joffre.

Muidugi tõin ma need sõnad ära oma järjekordses ettekandes, kuid seda, mida nimelt on tehtud, tuli mul uurida teistest allikatest.

Juba Skandinaavia riikides olin ma harjunud erilise lugupidamisega suhtuma paksudesse köidetesse, mis esimesel silmapilgul näisid olevat täidetud ainult elutute arvudega — sõjalise eelarvega. Prantsusmaal olid need arvud täiendatud parlamendikomisjonide aruandjate trükitud kommentaaridega; mul õnnestus need saada juba esimesel päeval.

Kui tunned armee üldstruktuuri, aga peaasi — armees esinevaid puudusi, siis muutuvad eelarve arvud, kui neid võrrelda eelmiste aastate arvudega, järk-järgult elavaks, omandavad veel suurema tähtsuse ja kui nad lõppude lõpuks ei annagi täielikku informatsiooni, siis igal juhul märgivad ära küsimused, millele sul tuleb pöörata erilist tähelepanu. Eelarve — see on iga ürituse hing.

Samasugust kabinetitööd nõudis ka rida niinimetatud «seadusi kaadri kohta», mis taotlesid paljude aastate kestel kuhjunud üksikuid ja mõnikord ka vastuolulisi ringkirju ning juhendeid mingisse kooskõlastatud süsteemi viia.

«Prantsuse armee organisatsiooni põhialuseks kuni

1912. aastani oli seadus kaadri kohta 13. märtsist 1875. a.,» — nii alustasin ma kaks aastat enne maailmasõda oma ulatuslikku ettekannet jalaväe reorganiseerimisest.

Tol ajal ei võinud ma muidugi ette näha, et suure katsumuse alguseni jäid Prantsusmaa käsutusse mitte enam aastad, vaid kuud, et mulle grandioossetena näivaid sõjaväelisi reforme hakatakse teostama täpselt mõni nädal enne maailmasõda. Ma lihtsalt arvasin, et me peame liitlasarmee tööd kõikides üksikasjades tundma mitte üksnes tema jõudude arvestamiseks, vaid ka materjalina meie oma armee reformideks; ma teadsin, missuguste raskustega Venemaal igasugused uuendused seotud olid.

Minu õnneks nimetati pärast Millerand'i sõjaministriks mu vana tuttav juba 1906. a. komandeeringu ajast — alati lahke ja meeldiva kohtlemisega härra Étienne. Ta oli sellel ametikohal korduvalt olnud ning teda peeti «armee ustavaks sõbraks». Et seda reputatsiooni ära teenida, spetsialiseerus ta sõjalistes küsimustes, niisama nagu mõni teine tema kolleegidest rahvasaadikutest, elukutselt advokaat, tegeles rahanduse, kolooniate või kaunite kunstidega.

Just tema poole ma pöördusingi palvega, et ta aitaks mul saada erakorraliste sõjaliste kulutuste seaduse üksikasjalise projekti, mis pärast kauakestvat väljatöötamist oli saadikutekojale esitatud. Tolle aja kohta ebatavalist summat — poolteist miljardit kuldfranki — põhjendati selles seadus-eelnõus vaid artiklite lühikese loeteluga, silmapetteks aga räägiti üksikasjaliselt ajaloolistest faktidest.

«Selles küsimuses tuleb teil Clémentel'iga rääkida,» vastas Étienne mulle järjekordsel kohtumisel. «Te olete ju temaga tuttav. Ma mäletan, me kohtasime teineteist tema tütre pulmas Versailles's.»

«Jah, ma tean, Clémentel on käesoleval ajal saadikutekoja sõjalise komisjoni aruandja, kuid ma tahaksin, et te talle ette teataksite,» käisin ma peale. «Nii oleks soliidsem.»

Tajusin, et mitte ainult Joffre, vaid ka sõjaminister ise ei söanda mulle relvastamise salajast programmi

ametlikult teatavaks teha, ja see tegi mind veel kärsitumaks.

Tõepoolest ei tulnud kaua oodata. Mitte mina, vaid Clémentel ise kutsus mind einele moodsasse restorani «Larue» Rue Royale'il.

Üldsaalis ma teda siiski ei leidnud ja Pariisi kombeid teades tõusin üles teisele korrale, kus asusid kabinetid, mis olid määratud mitte ainult armastajatele, vaid mõnikord ka äriliste kohtumiste jaoks.

«Härra Clémentel'i kabinet?» küsisin ma ülemisel trepiplatvormil valvekelnerilt.

«Siin, siin,» sosistas kogenud kelner nagu alati teatava salapärasusega ja laskis mu vaikselt ühest uksest sisse. Kuid Clémentel'i asemel astus mulle vastu pikakasvuline, suure halli habemega auväärt vanamees ja, nagu kõik prantslased, nimetas esitlemisel oma perekonnanime ebaselgelt:

«Mina olen Clémentel'i sõber, ta on meie linna deputaat.»

Laud oli kaetud neljale ja vanamees palus mind aukoha väikesel diivanil aegsasti sisse võtta.

Vaevalt olin saanud teada, et tundmatu on Clermont-Ferrand'is asuva suure kautšukifirma peremees, kui prantsuse äriinimestele tavalise ruttamisega lendas kabinetti ka deputaat Clémentel ise. Ta oli väga ilus mees, teadis ka ise seda ja kammis alati erilise hoolikusega oma vurrud noolsirgeks.

Mitte keegi poleks võinud oletada, et Clémentel'i ülesmukitud, juuksurliku välimuse all, mis väga hästi oleks sobinud mõnele Pariisi naistekütile, peitusid harukordne töövõime ja usinus.

«Minister hilineb pisut ja palub end mitte oodata.»

Ministrite perekonnanime võimaldati alati enesel ära arvata: nende mainimist peeti halvaks tooniks ja aupaklikkuse puudumiseks. Ma ei tahtnud uskuda, et Clémentel vihjab Étienne'ile. Koos sõjaministriga ja sõjaeelarvete aruandjaga hea eine juures istuda ja pudel vana bordooveini ära juua näis mulle kui sõjaväelisele agendile suure saavutusena.

Kuid nagu enne Étienne'i saabumist, nii ka tema juuresolekul keerles jutuajamine ainult firma «Bergougnan»

huvide ümber, millest ma taipasin, et see ongi mind algul vestlemisega lõbustanud vanamehe perekonnanimi.

«Teil seal Riias domineerib Saksa firma «Treugolnik». See varustab kalossidega kogu Venemaad. See on hiilgav äri, kuid sõja korral pannakse Vene armee väljapääsematusse seisukorda: ta jääb ilma autokummidest, mida seesama «Treugolnik» talle hangib. Miks ei peaks te siis toetama Prantsuse firma «Bergougnan» taotlust — hakata teie armee abistajaks? Tehnilises suhtes ei jää tema kummid saksa omadest muidugi maha.»

See oli teema, mida mu kaasvestlejad igal viisil arendasid, võttes minult lõpuks lubaduse härra Bergougnan'i pakkumine Venemaale edasi anda.

Härra Étienne ruttas senatisse istungile, ei joonud oma kohvitassi lõpuni, vabandas ning alles siis, kui mul ja Clémentel'il lahkumisel kätt surus, küsis:

«Kas leppisite kohtumise suhtes kokku?»

«Ja-jaa, kõik saab tehtud,» tõttas Clémentel oma ministrist sõpra kiiresti rahustama.

Samal ajal võttis habemega vanamees saterkuue taskust rahapunga ja pooleks kokkumurtud arvele pilku heitmata lisas sellele oma pangatähe. Juurderutanud kelner mõistis, et klient raha tagasi ei taha, ja kummardas aupaklikult.

Järgmisel hommikul istus Clémentel juba minu kantseleis laua ääres, mahukas käsikiri ees; alatasa sellesse pilku heites selgitas ta mulle artiklite kaupa uusi pakilisi assigneeringuid. Oma vestluskaaslase vastas istudes ja teda silmas pidades täitsin ma aegsasti valmispandud paberilehti kogu aeg pliiatsimärkmetega. Clémentel omakorda tegi näo, nagu ei märkakski ta mu tegevust.

Kogenud eelarvete aruandjana, kelle eesmärgiks on hõlbustada kibeda pilli allaneelamist saadikutekoja liikmete poolt, alustas ta oma seletusi kokkuhoiust, mida uus seadus oli endistes, parlamendi poolt juba kinnitatud assigneerimistes teinud.

«Armee tehniliseks varustamiseks ettenähtud erakorralisi kulusid, mis pidid ulatuma 500 miljoni frangini, kärbiti 80 miljoni frangi võrra sel teel, et välihaubitsate soetamise kulud kustutati,» kirjutasin ma Clémentel'iga

toimunud jutuajamise põhjal oma ettekandes 27. märtsil 1914. a.

Nüüd näivad taolised arvud naeruväärsetena, kuid sel ajal paistis see kärpimine mulle traagilisena. Ometi juba neli aastat varem, siis kui ma veel Kopenhaagenis viibisin, õnnestus mul Spandaus asuvalt Saksa suurtükiväe katsekomisjonilt saada meie ja prantslaste ühise vastase relvastuses sel ajal tarvitusele võetud välihaubitsa jooniste täielik komplekt. Kui palju kordi olin ma Mandžuuria sõja kogemuste põhjal prantslastele tõestanud, kuivõrd tähtsad on suured kaliibrid välisõjas; kui me Sandepus ei suutnud purustada savi ja õlgede segust tehtud müüri, siis mida võivad välisuurtükid teha ükskõik millisele kivist ehitatud Euroopa külale!

Ka mina jagasin prantslaste kiindumust 75-mm kahurisse, vaadates, kuidas neljast kahurist koosnev patarei lafettide vähimagi paigaltnihkumiseta vabalt sada lasku minutis andis. Ent ma ei võinud nõustuda isegi niisuguse autoriteediga nagu kindral Joffre, kelle sõnade järgi «see suurtükk on võimeline välisõjas iga ülesande lahendama».

Kokkuhoiust lähtudes katsetasid prantslased kaua, et selle suurtüki mürsule järsemat lennujoont anda ja haubitsat temaga asendada, varustades mürsu kurikuulsa Malendreine'i rõngaga, kuid mina suhtusin sellesse hoopis skeptiliselt ja, selles küsimuses Clémentel'iga pikematesse vaidlustesse laskumata, pidasin siiski oma kohuseks sõjaeelarve aruandja roosilistesse unistustesse mürgitilk kallata.

«Nõustun, kuid see-eest me suurendame välisuurtükiväe mürskude lahingukomplekti kuni tuhande viiesajani iga suurtüki kohta ja igaühele veel kakssada tagavaraks,» lohutas mu vestluskaaslane mind mitte ilma uhkustundeta.

Kuid lohutuse asemel sunnib see arv, kui meie armeele mõelda, mind võpatama; meenub mürskude puudus Liaojangi all, kerkib mälestusse minu enda käsk enne Putilovi sopka ründamist: «Tulistada kuni viimseni!» Kindlasti, mõtlen ma, pole meil niisugust hulka varuks, aga mõtiskleda ei tule kaua. Clémentel puistab üha uusi ja uusi arvusid.

Hurraa! Viimaks ometi viisteistkümmend miljonit välikööki soetamiseks!

Juba kaheksa aastat tagasi püüdsin ma prantslasi veenda, et sõjas ei õnnestu lõkketulesid teha ja välikatlakestes suppi keeta on võimatu, nemad aga kinnitasid mulle, et prantslased on individualistid ning eelistavad suppi oma maitse järgi valmistada.

1912. aasta suurtel manöövritel viibides oli meie tulevane ülemjuhataja Nikolai Nikolajevitš prantslaste säärase retrograadsuse [1] üle pahane ja kui ta Venemaale tagasi jõudis, saatis minu kaudu liitlasarmeele kingituseks kõik meie välikööki näidised. Kuni Pariisi Põhjavaksalini jõudsid need köögid õnnelikult, aga kui palju tülinat valmistas mulle nende linna transportimine ja nende jaoks kohase ruumi otsimine. Mitte ükski relvaliik ei pidanud neid enesele vajalikuks ja seepärast ei antud transportimiseks ka hobuseid. Lõpuks seisid mu köögid mitu kuud Kõrgema Sõjakooli hoovis, kuid kaua aega ei õnnestunud nende vastu kelleski huvi äratada.

Ja siis tungis rinnast uus kergendusohe: kolmkümmend kolm miljonit on määratud uute sinakashallide, kaitsevärvi vormiriiete puutumatu varu moodustamiseks. Pärast Prantsuse jalaväe julgeid rünnakuid maailmasõjas andsid sakslased prantsuse jalaväelastele «siniste kuradite» hüüdnime. Hüvasti, traditsioonilised punased püksid, mis juba saja versta taha silma paistsid! Oli vaja kümme pikka aastat, et Vene-Jaapani sõja kogemusi arvestataks.

Käsi väsib kirjutamast, kuid usin Clémentel on hoogu sattunud: 1918. aastal peab lõpetatama suurte laagrite seadmestamine, arvestades seda, et igal korpusel oleks laager, ja et tol ajal oli Prantsusmaal kakskümmend üks korpust. Kahjuks hakkas sõda selsamal 1914. aastal ootamatult pihta ja enamik polkudest võis lahinguks ette valmistuda ainult väikestel garnisoni õppeväljakutel ning teedel. Nendelt kõrvale astuda ning oraseid ja niitusid tallata ei olnud vägedel õigust. Eraomandust säilitati paremini kui rahvuse õigust enesekaitseks.

Jõudnud arvuni sada kolmkümmend miljonit, mis oli

---

[1] Retrograadsus — tagasikiskuvus. *Tõlk.*

assigneeritud viie maismaakindluse ümberseadmestamiseks, katkestab Clémentel lugemise ja esitab mulle delikaatse küsimuse:

«Ma kuulsin meie kindralstaabi ohvitserilt, kes teid saatis, et Verdun'i, Toul'i ja Belfort'i kindluste külastamisel te olite leidnud, et need on väga vananenud, isegi justkui ei kõlbaks mitte kuhugi.»

«Mis te räägite, mis te nüüd räägite!» rahustasin ma teda. «See pole sugugi nõnda. Mulle lihtsalt näis, et nendes on telliseid liiga palju ja betooni mittepiisavalt.»

«Jaa, kuid te ei näinud Maubeuge'i,» kaitses Clémentel end.

«Tegin katset,» ütlesin, «seda tehnika imet näha. Temast räägib kindral Joffre mulle iga kord, kui ma talle nimetan oma eelkäija Lazarevi tööd ja seda, et Saksamaa kallaletung tõenäoliselt toimub Belgia kaudu.

«Sel juhul põrkavad nad Maubeuge'ile», on Kindralstaabi ülem mulle alati vastu vaielnud, ent kui ma kord juhuslikult Maubeuge'i piirijaamas viibisin ja Pariisi rongi ootel seda kindlust pisut vaadata soovisin, siis ei antud mitmesugustel ettekäänetel mulle selleks luba.»

Kindlustele assigneeritud miljoneid polnud tarvis kulutada: tehnika imest Maubeuge'ist läksid Saksa armeed juba sõja esimesel kuul mööda ning ta alistus Saksa 3. reservkorpusele pärast lühiajalist piiramist. Vananenud Verdun'i eest aga maksid oma eluga need sajad tuhanded vaprad mehed, kes tema müüride all 1916. aastal langesid.

Sõnaohtrad raportid ja ettekanded, mis koostatud Clémenteliga palju tunde kestnud vestluste põhjal, näisid mulle mittepiisavatena. «Meie suurimaks õnnetuseks,» ütles mulle mu kindralstaabi kolleeg Fedja Bulgarin korduvalt, «on see, et me palju rohkem kirjutame kui loeme.» Kuid mina soovisin, et minu poolt muretsetud materjalid mitte ainult toimikusse ei õmmeldaks, vaid et neid kasutataks meil ettevalmistamisel oleva kõikide relvastatud jõudude programmi koostamisel.

Muidugi ei võinud ma Saksamaa poolt kõikide lepingute jämeda rikkumise ja õitsvale Prantsusmaale tänapäeva hunnidena sissetungimise kindlat tähtaega teada

ning seepärast pidasin Prantsuse programmi tema kõikidest puudustest hoolimata grandioosseks saavutuseks.

Oli tahtmine seda kinnitada, võimalikult kiiremini realiseerida ja meie liitlasi ergutada kas või mõnegi teatega sellest, mida on tehtud meil, ning ma sõitsin Peterburi.

Aimasin, et mul seisab ees lahing oma ülemusega.

«Noh, mida need sinu prantslased siis jälle on välja mõtelnud?» küsivad varjamatu põlgusetooniga minult kolleegid Kindralstaabist, ja mul tuleb muidugi kogu oma kõneosavus mängu panna, et ülemusele tõestada vajadust — usaldusele vastata usaldusega.

«Vastastikuse usalduse puudumisel on igasugune sõjaline liit armeele ainult tarbetuks ja isegi kahjulikuks koormaks,» — niiviisi lõpetasin ma omal ajal ühe oma raportitest.

Kuid see jäi hüüdjaks hääleks kõrbes. Kindralstaabi ülem Žilinski, kes ise mind Pariisi nimetas, oli alati justkui millegi üle ärritatud; ma mõistsin alles hiljem, et see oli tingitud tema kui leppimatu monarhisti vihavaenust vabariikliku režiimi vastu. Pärast kahekordset, kuid viljatut vestlust pidin ma talle teatama, et mul on lihtsalt võimatu tühjade kätega oma ametikohale tagasi pöörduda.

«Noh, rääkige Beljajeviga. Ta on asjaga kursis, aga enne ärasõitu võite veel kord minu poole sisse astuda,» — nii vabanes Žilinski minust.

Beljajevit, tulevast sõjaministrit, tundsin ma Mandžuuria päevist saadik. Seal ei leitud talle, kindralstaabi polkovnikule, paremat ametit kui välirentei juhatamine. Ta transportis meile tagalast kollaste rublaste paberrahade pakke — meie palka; seda paberraha nimetasime «tšumiisaks», Beljajevit aga — «surnupealuuks» tema palja, ilma ühegi juukseudemeta kolba pärast. Kuidas võisin ma oletada, et just sellele usinale kabinetitöötajale, kes ammu armeest ja sõjaväeelust võõrdunud, määrab saatus nii hiilgava karjääritee?!

Iseloomult häbelik, oma varjugi pelgav Beljajev tundis omal ajal Mandžuuria «zonte», hoidis end nende salvavate keelte eest ja suhtus nendesse seepärast oma kindrali-auastmest hoolimata alati mõnesuguse kartusega. Missuguse hingepiinaga pidi ta oma kõrge ülemuse

käsku täitma ja mulle, vanale «zontile», andma teateid meie suure programmi kohta.

«Läänepoolsed kindlused, nagu te teate, on otsustatud kaotada,» algas Beljajev, «ja vägede koondamise rajoon piirist kaugemale viia.»

«Kuid kindlused, nagu meile akadeemias õpetati, ju peavad armee hargnemist katma,» vaidlesin ma vastu, üritades saada seletust küsimusele, mis prantslasi nii erutas.

«Noh, see on juba sõjaministri kindral Suhhomlinovi enese poolt otsustatud,» seletas «surnupealuu» häirimatult, jättes mulle igavesti lahendamatuks küsimuse, kus lõppes nõutus ja kus algas reetmine.

Asusime jalaväe juurde. Meenutades oma teenistust polgus, alalist meeste puudust rivis, esialgsetesse Mandžuuria polkudesse juurdetulnud tagavaraväelaste suurt protsenti, juhtisin ma Beljajevi tähelepanu Prantsuse rahuaegsete roodude tugevusele, mis Saksa omade taoliselt olid viidud arvuliselt peaaegu sõjaaegse koosseisuni.

«Meil samuti on abinõud tarvitusele võetud,» vastas Beljajev. «Näiteks saab Suvalki piiriäärne laskurbrigaad sõjaaegsed koosseisud, Vilnos asuval jalaväediviisil saab aga üks brigaad olema tugevama ja teine nõrgema koosseisuga.»

«Mina keeldun juba ette säärase diviisi juhtimisest,» katsusin ma naljatada. «Selliseid polkusid on võimatu isegi paraadil üksteise taha seisma asetada! Ka lahinguline ettevalmistus on üksikutes polkudes erinev. Kas siis säärane kirevus on tarvilik?»

Beljajev ei pidanud vajalikuks sellele reageerida, vaid jätkas:

«Ratsaväes otsustasime diviisidelt neljandad kasakapolgud ära võtta ja need aegsasti jalaväediviiside juurde arvata.»

«Juba niigi on kasakad rivilises ettevalmistuses maha jäänud, siis aga jäävad nad lõplikult järelevalveta,» mõtlesin ma, kuid Beljajevile vastu vaielda enam ei tahtnud.

«Peamine reform aga puudutab suurtükiväge: kaheksa suurtükiga patareide asemel saavad meil olema kuue suurtükiga patareid ja see suurendab patareide arvu.»

«See on poolik abinõu,» hakkasin ma vastu. «Tõsi küll, on ohtlik kaheksa suurtükiga patareisid ühele positsioonile paigutada. Nende asukohta on eellaskmisega kerge kindlaks määrata. Kuid Mandžuurias me jagasime nad pooleks, see oli kõik. Kui juba reform läbi viia, siis täielik ja teha kaheksa suurtükiga patareidest neljasuurtükilised. Kui meie suurtükkide laskekiirus seda ei võimalda, siis tuleb nad asendada uutega, kas või prantsuse omadega. Milleks, küsitakse, on seda poolikut abinõu tarvis?»

Beljajevi vastus iseloomustas mitte ainult teda ennast, tsaarirežiimi viimaste päevade alandlikku ja meelepärast teenrit, vaid ka kogu Venemaa sõjaeelset rasket õhkkonda.

«Kallis Aleksei Aleksejevitš, ütlen teile saladuse katte all — see on suurtükiväe kindralinspektori, suurvürst Sergei Mihhailovitši soov, kes maksku mis maksab soovib oma relvaliigi ohvitseride kõrgendamist kiirendada. Patareide arvu suurendades me suurendame suurtükiväes ka alampolkovnikute vabade kohtade arvu! . . .»

Kõige kohutavamaks, nagu võis oodatagi, osutus mürskude lahingukomplekti küsimus.

«Praegu tuleb meil suurtüki kohta umbes kuussada mürsku, ja me arvame, et kui suurendame seda arvu üheksasajani, millest osa on lahtivõetud kujul (üks osa Samaaras, teine osa Kaluugas, mõtlesin ma endamisi), siis on meil suurtükivägi täielikult varustatud.»

Prantsusmaa arvust — tuhat viissada — ei tahtnud Beljajev kuuldagi, samuti Žilinski, ja kõik mu argumendid leidsid kõige kindlamat vastupanu:

«Nendel on nii, meil aga naa,» ütles mu kõrge ülemus uhke tooniga.

Ta ei suutnud ette näha, et just minule langebki sõja ajal osaks raske ülesanne täita see tühik meie endi sõjalises ettevalmistuses.

«Kuidas ma siis kogu seda värki prantslastele serveerin?» küsisin ma ühelt oma lähemalt kindralstaabi kolleegilt.

«Noh, selleks oled sa ju diplomaat,» vastas ta.

Sellest hüüdnimest, mida ma pärastpoole korduvalt

kuulsin ka nõukogude seltsimeestelt, ei saa ma arvatavasti lahti kuni oma elupäevade lõpuni.

Imesid maailmas ei juhtu, ja kui prantslased oma võitu Marne'il [1] imeks nimetasid, siis muidugi pidi see leidma seletuse selles välismaa armee kohta hangitud positiivsete ja negatiivsete andmete bilansis, mida sõjaväelised agendid olid kohustatud juba rahuajal kokku võtma.

Hilinenud seadus erakorraliste krediitide kohta avastas küll peamised puudused Prantsusmaa ettevalmistuses maailmasõjaks, ei suutnud aga anda kujutlust liitlasarmee lahingulistest omadustest, mis alati ja kõige rohkem sõltusid kõrgema juhtimise organisatsioonist.

«Kala hakkab peast haisema,» ütles Mihhail Ivanovitš Dragomirov üsna tihti.

Prantsuse kõrgema väejuhatuse peamiseks eeliseks võrreldes meie omaga oli niinimetatud «*Conseil supérieur de guerre*» — kõrgema sõjanõukogu — olemasolu rahuajal. Sellal kui Venemaal Sõjanõukogu kujutas endast laokohta väga vanade ja tegevteenistuseks kõlbmatute kindralite jaoks, oli Prantsusmaa kõrgem sõjanõukogu moodustatud tulevastest armee komandöridest, kelle juurde olid juba aegsasti ametisse määratud nende lähimad kaastöölised — välistaapide rakukesed. Poole ajast inspekteerisid need kindralid nende korpuste vägesid, mis sõjaajal pidid kuuluma nende armeede koosseisu, teise poole aga, suurema osa ajast, istusid nagu õpilased strateegiliste ja taktikaliste ülesannete lahendamise kallal, mis peaasjalikult olid seotud manööverdamisega ning raudteevedudega väljaspool lahinguvälja. Seda õppetööd juhatas Kindralstaabi ülem Joffre, tulevane ülemjuhataja. Ta omistas erilist tähtsust kindralstaabi väliõppustele, kus anti tähtis koht raudteede sõjaaegsele kasutamisele. Teades, et Vene armee põhiliseks nõrkuseks, mis nii selgesti ilmnes Mandžuuria sõjas, oli oskamatus juhtida suuri väekoondisi, tahtsin ma maksku mis

[1] Üks suuremaid ja otsustavamaid lahinguid Esimeses maailmasõjas, peetud 5.—12. septembrini 1914. a. Marne'i jõe piirkonnas Saksa vägede ja Prantsuse-Inglise vägede vahel, kus Saksa armeed lahingu katkestasid ja Aisne'i jõe juurde tagasi tõmbusid. *Tõlk.*

maksab selle liitlasarmee ettevalmistuse tugevama külje ära kasutada. Ma mõtlesin seda üritust alustada mõne vene kindralstaabi ohvitseri komandeerimisega Prantsuse kõrgema väejuhatuse salajastele väliõppustele, ja pärast mõnesuguseid raskusi õnnestus mul selleks saada Joffre'i nõusolek. Peterburis ootas mind pettumus: vaevalt olin ma proovinud oma projekti ettevaatlikult mainida, kui üks kõige mõjukamaid kindraleid Palee väljakul [1] hakkas mind veenma, et ma sellest kavatsusest loobuksin.

«Vaadake,» ütles ta, «pärast seda tuleb vastastikuse viisakuse reegli põhjal prantslased meile kutsuda, aga viimased väliõppused Vilno sõjaväe-ringkonnas lõppesid säärase nurjumisega, et seda ei tohi liitlastele kuidagi näidata.»

Prantslasi omakorda tegi äärmiselt rahutuks küsimus, kes nimetatakse sõja puhul Vene vägede ülemjuhatajaks, ja kuna nad sellele oma Peterburi esindajatelt vastust ei saanud, otsustasid selle meile ise nimetada. Joffre ja tema lähikondlased suurvürst Nikolai Nikolajevitši teisiti ei tituleerinudki.

Mitte keegi ei võinud arvata, et Joffre suudab pälvida selle populaarsuse, mille ta maailmasõjas saavutas. Paks, kuid veel väga reibas vanamees, kes alles äsja sai kuuekümneaastaseks, oli Joffre täiesti erinev sellest Prantsuse kindralite trafaretsest tüübist, kes nii väga hindavad välist hiilgust ja kalduvad isekusele. Oma jutukehvuselt, kinnisuselt ja oma hingeliste elamuste valitsemise võimelt meenutas ta mulle kõige rohkem Kutuzovit. Raske oli temaga juttu ajada: ta silmitses vestluskaaslast kaua ja teraselt ning tema peale isegi kindel olles ei väljendanud talle mingisuguseid väliseid sümpaatiatunnuseid. Tema järk-järgult võidetud usalduse üle võisin ma otsustada ainult selle järgi, kui suure arvu minu palveist ta rahuldas, ja katkendlikest kõnelustest tema kõige ligemate lähikondlastega — kahe-kolme käsundusohvitseriga. Nende ohvitseride järgi võis hõlpsasti hinnata Joffre'i peamist omadust, mis iseloomustaski kõiki väljapaistvaid sõja- ning riigimehi: oskust valida enesele

[1] Kindralstaabi asukoht Peterburis. *Tõlk.*

kaastöölisi ja inimestetundmist, mis küündis kuni nende läbinägemiseni.

Isikute valimisele — isegi kõige pisematele ametikohtadele — omistas ta esmajärgulist tähtsust. Kord enne Nikolai Nikolajevitši Prantsusmaale sõitmist küsis ta minu arvamist isikute kohta, kes olid tema poolt valitud suurvürsti saatjateks manöövritele. Viimasena seisis nimestikus mulle tollal tundmatu kapten-Veygand.

«Ehkki husaar, on ta märkimisväärselt tõsine ohvitser. Te pöörake temale erilist tähelepanu,» ütles Joffre.

Teine kord, täites minu soovi külastada üht jalaväepolku, läkitas Joffre mind 100. jalaväepolku, mis asus väikeses Bar le Duc'i linnakeses. Polk ei paistnud eriti millegi poolest silma, õppust oli tal raske sooritada ümbruse tõttu, mis oli üleni marjaaedade all (Bar le Duc oli alati oma mooside poolest kuulus), polgu laskeväli oli ainult 200 meetrit lai, kuid seda väeosa juhtis Berthelot, tarkadest kindralstaabi ohvitseridest kõige targem, tulevane Joffre'i parem käsi maailmasõja esimestel kuudel.

Kahjuks sõltusid kõrgema juhtkonna määramised Joffre'ist vähe; see oli sõjaministri eesõigus, ja sellega võib seletada, et sõja ajal rikastus prantsuse keel uue tegusõnaga *limoger* — «limožee», mis vastab mõistele «vallandama, ära ajama». Limoges'i linna siirdusid kümned kindralid, kes olid Joffre'i poolt juhtimisvõimetuse pärast vallandatud. Nende saatuse kohta tekkivate kuulduste pehmendamiseks oligi see uus tegusõna välja mõeldud.

Joffre'i teiseks omaduseks oli tema sõltumatus oma alluvate üle otsustamisel. Joffre oli vabamüürlane, s. o. kuulus sellesse vägevasse poliitilisse salaorganisatsiooni, mille üheks ülesandeks oli võitlus aadlike eelarvamuste ja klerikalismi vastu. Sellest hoolimata Joffre mitte ainult talus, vaid ka hindas kõrgelt katolitsismi niisuguse väljapaistva esindaja ja vabamüürlaste vaenlase nagu kindral Castelnau — oma juba rahuaegse lähima abilise — sõjamehe-omadusi. Ehkki sõjaväelased tiitleid ei omanud, teadsid kõik, et Castelnau on põliste prantsuse krahvide ja markiide de Curieres de Castelnau'de järglane. Muide, mitte midagi peale religioossuse,

mis oli tema isiklik asi, ja peale sõjalise vapruse polnud ta oma esivanematelt pärinud. Tema erk aju oli suunatud ainult sõjandusele, aga oma patriotismi tõestas ta hetkel, kui sõja haripunktil talle ette kanti tema neljanda ning viimase poja langemisest.

«Ah, ka tema on langenud! Härrased, jätkame oma tööd!» oli ta ütelnud sõjanõukogu istungil, kus ta eesistujaks oli.

Ta oli, nagu hiljem ka Foch, tõelise sõjameheliku viisakuse eeskuju, kes ei sallinud mesimagusust ja lömitamist, kuid oli kaugel üleşpuhutusest ning ligipääsematusest. Nendele meestele olin ma kõigepealt polkovnik, siis venelane ja viimaks — mõnesuguste trükitud teatmike järgi — diplomaat. Selle üle solvuda ei tarvitsenud, niivõrd oli see siiras ja sõjamehelik.

«*Bonjour, Ignatieff!* (Tere, Ignatjev!)» juhtus vahel Castelnau kogu kõrist karjuma, minust hommikusel ratsutamisel Boulogne'i metsas mööda kapates. Sealjuures ei unusta ta kätt mütsisirmi juurde tõsta, minul aga jääb üle teda oma eraisiku-kõvakübaraga ainult kombekohaselt teryitada, vastates tagantjärele:

«*Bonjour, mon général!* Tervist, minu kindral!» (Prantsuse armees tarvitatakse eesliidet «minu» ainult nooremate pöördumisel vanemas auastmes olijate poole.) Auastmelt vanemate austamisest, isegi erariides olles, peeti alati kinni, mundrit aga oli mul õigus kanda ainult pidulikel vastuvõttudel ja tseremooniatel.

On raske kindlaks määrata, millega seletub välismaalaste suhtumine diplomaatidesse: ühed neist osutuvad õukonnale sobivaks, teised mitte, ühed on ühele maale head, aga naabermaa jaoks hoopis sobimatud. Ühte usaldatakse, teise sõnad aga äratavad varakult kahtlust.

Kauaaegsetest välismaal teenimise kogemustest lähtudes jõudsin ma otsusele, et saladus seisab selles vaistus, mis viib välismaalased mõttele, kuivõrd diplomaat peegeldab oma maa palet ja kuivõrd on talle meeltmööda võõra maa kombed. Olen alati armastanud Prantsusmaad, olen armastanud tema rahvast, ja arvatavasti seepärast pidasid Prantsuse kindralid, välja arvatud üksikud erandid, juba enne maailmasõda mind «omaks». See-

juures polnud mul tarvis end nii palju pingutada, niivõrd ohtralt lahkusi pillata nagu näiteks Rootsis. Prantsuse kindralstaap oskas igasugust tööd hinnata ja teadis, et kogu minu töö oli suunatud Saksa imperialismile vastulöögi andmiseks. Ta oli juba harjunud minult ära kuulama nii teravat kriitikat kui ka oma maa vastu lugupidamise nõudmist.

Juba enda Pariisi nimetamisel teatasin ma oma ülemusele, et agentuurteenistuse organiseerimist, selletaolist nagu ma olin rajanud Taanis, pean ma mitte ainult otstarbetuks, vaid isegi kahjulikuks. See oli juba teada, et elukutselised agendid olid harjunud ühe asemel lüpsma korraga kaht lehma, müües ühtesid ja samu andmeid prantslastele odava hinnaga, venelastele aga äärmiselt kallilt. Peale selle võisid üle piiri minekul ühed agendid teisi reeta ja luure juhtimises suurt segadust tekitada. Seepärast tegin ma ettepaneku liitlasarmee agentuurluure kõigiti ära kasutada ning seda alustada juba olemasolevate saladokumentide vahetuse organiseerimisega.

«Noh, proovige, vaevalt see teil õnnestub,» vastas mulle tol korral mu ülemus. Tal võib-olla oli omast kohast õigus, sest paljude aastate kestel oli prantslastel tekkinud suur kahtlus, et nende andmed võivad sattuda mitte ainult Peterburi, vaid Peterburi kaudu ka Berliini.

Selles küsimuses ei julgenud ma meiepoolsele algatusele lootma jääda. Mulle meenusid Harkevitši ja Gidisega Mandžuurias seotud ebaõnnestumised. Valides kahest pahest väiksema, otsustasin siiski prantslaste umbusaldusest jagu saada. Ma pidasin enesele suureks pidupäevaks seda päeva, kui pitseerisin viie pitseriga kinni ümbriku ühes lühikese kaaskirjaga: «Siinjuures esitatakse esimene nimestik agentuurdokumentide kohta, mida Prantsuse Kindralstaap meile dokumentide vastastikuse vahetuse alusel pakub.»

Algus oli rajatud, ja selle eest võlgnen ma tänu sõbralikule koostööle oma uue prantslasest tuttavaga, siis veel major Dupont'iga. Oma madalast auastmest hoolimata juhtis ta kogu agentuurluuret, mis oli koondatud Kindralstaabi II büroo eriosakonda. Selleks et Dupont'i näha, oli tarvis saavutada õigus

minna Kindralstaapi mitte ainult paraad-, vaid ka tagauksest, selleks aga oli tarvis kindlustada nii Joffre'i kui Castelnau usaldus.

Peale aastaeelarvete, määrustike, instruktsioonide läbivaatamise olid mu põhitööks aruanded suurte manöövrite kohta. Nendes oli peale manöövrite käigu kirjelduse sobiv teha järeldusi ka armeede lahingulisest ettevalmistusest andmete alusel, mis olid mitmesugustest allikatest terve aasta kestel järk-järgult kokku tulnud. Lohutamatuina näivad minu ees asetsevad ajast koltunud lehed mu ettekandest 5. detsembrist 1913. a. nr. 433 — suurte manöövrite kohta.

«Jalaväe lahingulise ettevalmistuse mitmesugustest harudest,» kirjutasin ma, «kannatavad kõige rohkem need alad, mis üldse kujutavad endast Prantsuse jalaväe nõrku külgi, ja nimelt: laskmine ning jalaväelahingu pidamine püssitule ulatuse piirkonnas. Nendes küsimustes pole prantslased Vene-Jaapani sõja kogemustesse hoopiski küllaldaselt süvenenud... Mõtlejad ohvitserid on teadlikud, et jalaväel tuleb paljudeski asjades tule all ümber õppida. Sellele peab vastama küsimusega: milliste ohvrite hinnaga?»

«Ratsavägi on, nagu igal pool, konservatiivsete ideede kõige kujukam kandja. Prantsuse armees on see eriti märgatav, sest sellele rahvusele on omane vihavaen olemasolevate ja ajaga sanktsioneeritud kommete lammutamise vastu. Ratsasõit ja külmrelva käsitsemine — need on Prantsuse ratsaväe väljaõppe peamised alad... Kõiki väljaõppeharusid, mis ei ole otseselt seotud ratsaväe rünnakuga, halvustatakse. Selle iseloomustamiseks, kuidas suhtub ratsavägi laskmisesse, piisab ütlemisest, et kogu laskekursuse läbivõtmiseks pühendatakse aastas ainult kolm päeva, mõnedes polkudes ainult kaks päeva.»

«Suurtükivägi on teinud suuri edusamme, võrreldes teiste relvaliikidega, ja Prantsuse välisuurtükivägi, mis on relvastatud 75-mm kahuritega, kujutab endast hoopis teist jõudu kui Jaapani ja meie oma 1904.—1905. aastal; tema võimsus on nendest suurtükivägedest niivõrd kõrgem, et teda peab käsitlema kui hoopis teistsugust taktikalist elementi... Üks pahedest, millest

suurtükiväel pole veel korda läinud üle saada, — on telefoni halvustamine, millest on tingitud patareide nõrk side lahingus omavahel ja jalaväega.»

Neis traagilistes tagajärgedes, mida telefoniside puudumine põhjustas, tuli mul kahjuks õige pea veenduda tõelises lahingus Marne'il, kus Prantsuse jalaväe eesmised roodud langesid omaenda meliniitmürskude läbi.

Oma kohust täites ei olnud mul ka enne sõda kerge seda ränka tõde Prantsuse armeest kirjutada kuiva kantseleikeelega, suutmata sõnadega väljendada seda, mida tajub ainult elav tunnistaja: sõjavägede ja rahvuse vaimu. Venemaal poleks seda niikuinii usutud.

Saksamaa poolt alati võimaliku provokatsiooni vältimiseks toimusid 1913. aasta suured manöövrid mitte ida-, vaid Hispaania piiril, Montauban'i rajoonis. Selles maalilises, rohelusse uppuvas väikelinnas olid säilinud keskaegse kindluse varemed. Üks bastion oli muudetud välismaade sõjaväeliste atašeede söögitoaks.

Uued ajad olid kehtestanud uue päevakorra ka välismaa esindajatele: ratsahobuste asemel võis edasi liikuda mitte väga suurepärastes, kuid ikkagi mingisugustes autodes, mis võimaldasid ulatuslikus rajoonis ringi sõita ja isegi vägesid näha. Samuti nagu tol korral, 1906. aastal, tegi Prantsuse jalavägi ka nüüd neljakümneverstaseid rännakuid ja hargnes nagu tol korralgi ilma peatusteta ning puhkusteta ja ründas vastupandamatult, meenutades Napoleoni aegu. Tundus, et maad vallanud sõjaka patriotismi laine on kiiresti ka armeeni jõudnud, et inimesed täidavad oma kohust mitte hirmu, vaid südametunnistuse järgi. Samuti oli teada, et rännakutreening moodustas tolle aja prantsuse jalaväelase väljaõppe peamise osa, kuid mu sakslasest kolleeg Winterfeld ei suutnud vaimustusest hoiduda. Arvatavasti tundis ta sõjavägede meeleolus mingit muudatust.

«*Ils sont merveilleux ces hommes là!* (Need on imetoredad mehed!)» kordas ta mulle.

Sama päeva õhtul viis ta söögitoast väljudes mind kõrvale ja ütles:

«Kuulge, mu kallis Ignatjev, te muidugi koostate nende manöövrite kohta aruande. Osutage ometi Saksa-

maale teene. Taotlege, et mõned teie järeldustest ühel või teisel viisil meie keisrile teatavaks saaksid. Ta on ümbritsetud säärasest tulipeade (*des têtes brulées*) kambast, kes vajavad tublit külma dušši. Märkan, et juba mõnda aega ei usuta minu ettekandeid Berliinis. Peterburi võib aidata.»

Sündmused näitasid, et mu sakslasest kolleegi minu poolt edasiantud sõnad ja tema kõrge hinnang Prantsuse armee kohta ei andnud soovitavat tagajärge.

See õine jutuajamine Winterfeldiga jäi mul viimaseks enne sõda, mis tabas teda sellessamas Prantsuse külakeses, mille servalt me eelmisel päeval Prantsuse manöövreid jälgisime. Katastroof, mille ohvriks Winterfeld sai, toimus järgmise päeva hommikul.

Olen tihtilugu kuulnud, et mul on elus vedanud, kuid sel päeval vedas mul tõepoolest. Sõjaväelised atašeed istusid autodesse, aukraadide vanemust rangelt silmas pidades. Tagumistel istmetel — kindralid ja polkovnikud, eesmistel — alampolkovnikud ja kaptenid. Minu koht oli teises autos tagumisel istmel, kuid autodesse istumine viibis Winterfeldi hilinemise tõttu, kes oli binokli maha unustanud. Soovides täpsest väljasõiduajast kinni pidada, palus üks meid saatvaid prantsuse kindralstaabi ohvitsere teha «liitlaslik» vastutulek ja istuda Winterfeldi kohale esimeses autos, vähemtähtsale eesmisele istmele, mida ma muidugi ka tegin. Liikumismarsruuti rikuti siiski varsti teise auto seletamatu mahajäämise tõttu, tunni kahe pärast aga peatusime juba täiesti ja, olles toimunust vapustatud, asetasime oma saksa kolleegi meelemärkuseta keha ettevaatlikult ojakese kaldale. Tema surnukahvatu nägu ei väljendanud veel kannatusi; teda ümbritseva helerohelise rohu tõttu näis see ainult eriti hallina. Selgus, et teine auto oli teekurvil ümber läinud, kuid tõsiselt oli kannatada saanud üksnes Winterfeld, kes minu kohal istus. Paljude kuude kestel oli tilluke vilets Prantsuse külake, kus me Winterfeldi meelemärkusele äratasime, Prantsusmaa ja Saksamaa kõikide kuulsate arstide palverännaku kohaks. Haav osutus niivõrd tõsiseks, et haige evakueerimisest ei võinud juttugi olla. See oli toosama

A. Ignatjev Vene sõjaväe kindralstaabi polkovniku univormis 1914. a.

Winterfeld, kellele pärast sõda langes osaks alandav kohustus marssal Foch'i vagunis Compiegne'i metsas kirjutada alla oma armee kapitulatsioonile.

Katastroof jättis raske mulje kõikidele kolleegidele, eriti aga selles vähe süüdi olevatele prantslastele. Minule näis ta sümboolsena.

Bastionis jäädi sel õhtul tavalisest kauemaks istuma.

Ukse ees oleval väljakul seisis, nagu alati, rahvahulk ja ootas hilisest tunnist hoolimata Vene sõjaväelise agendi väljumist. Hüüded: «*Vive la Russie! Vive les Russes!*» (Elagu Venemaa! Elagu venelased!) võtsid mind vastu, häirides öörahu. Mulle määratud tuba kohaliku notari juures asus väikelinna vastaspoolses küljes; läksin sinna iga päev ümbritsetuna rahvahulgast, kellest ühtelugu trügisid läbi naised, kes, nagu kõikjal lõunapoolsel Prantsusmaal, kandsid musti riideid. Nad haarasid mul kätest kinni, püüdsid mu käsi suudelda, näitasid mind oma lapsukestele ja õpetasid neid: «*Vois, mon gars! C'est un Russe! C'est lui qui va nous sauver!*» (Vaata, põngerjas! See on venelane! Tema just päästabki meid!)

Kas on meist päästjat? Vaat mille üle võis liitlasarmee esindaja säärastel hetkedel mõtelda.

KÜMNES PEATÜKK

AMIS ET ALLIÉS[1]

Üle iidse ühise vaenlase pea ulatusid juba sajandite hämarusest Venemaa ja Prantsusmaa — oma iseloomult ja ajaloolise saatuse poolest niivõrd erinevate maade — vahel kummalise vastastikuse sümpaatia niidid.

Kui maailmasõja ajal Saksa vägede hulgad Prantsusmaale tungisid ja iidsele Reimsi linnale lähenesid ning selle arhitektuuri imet — Reimsi katedraali — ohustasid, palusin ma prantslasi päästa seal alalhoitav vene kirjavara kallihinnaline mälestusmärk — meie ajaarvamise XI sajandil slaavi keeles kirjutatud evangeelium.

Selle käsikirjalise üriku ajalugu on järgmine: vene kultuuri häll Kiiev oli Euroopas tol ajal juba tuntud, temaga hakati arvestama, ja Prantsuse kuningas Henri I palus Kiievi vürsti Jaroslavi tütre Anna kätt. Saanud Prantsuse kuningannaks, andis Anna vandetõotuse Kiievist toodud evangeeliumil. Sellest ajast

[1] Sõbrad ja liitlased.

peale andsid kõik Prantsuse kuningannad ustavusvande Prantsusmaale sellel vene ürikul.

Napoleoni sõjad, mis lõppesid Pariisi alandava okupeerimisega liitlasarmeede poolt, ei suutnud hävitada prantslaste sümpaatiat kaugel elavate «vene barbarite» vastu. Austerlased vallutasid pealinna lõuna-, preislased ida- ja venelased põhjasektori. Vene komandantuuri staap asus Pariisi eeslinnas Saint-Denis's. Ja kui Vene väed, ennistanud prantslaste poolt vihatud endise monarhia karikatuuri, Pariisist lahkuma hakkasid, annetasid Saint-Denis' elanikud sõjalisele komandandile kindral Narõškinile tänuaadressi selle eest, et okupatsioonikorpus oli kohalikusse elanikkonnasse erakordselt humaanselt suhtunud. Teised liitlased muidugi ei jõudnud niisuguseid aadresse ära oodata.

Hirm revolutsioonitaudi ees mõjutas Vene tsaare ehitama soliidset barjääri, mis eraldaks Venemaad «vabamõtlejast» prantsuse rahvast. Napoleoniga peetava vabastussõja ajal sõlmitud kolme monarhia — Vene, Preisi ja Austria — liit takistas peaaegu kogu XIX sajandi vältel Venemaa ja Prantsusmaa ükskõik missugust sõjalist lähenemist. Nikolai I ja Aleksander II Vene impeerium saksastus süstemaatiliselt, nii et sakslastel oli põhjust vaadata meie maale kui oma «Hinterland'ile» ja nad pigistasid meilt üha suurema ja suurema jultumusega välja neile vajalikke materiaalseid ressursse. Venemaale pealesunnitud ja üha korduvalt uuendatud viljaleping, mis sakslasi odava vene leivaviljaga toitis, iseloomustas Tsaari-Venemaale kaela pandud saksa iket kõige paremini.

Vene poliitilise kursi Prantsusmaale lähenemisel etendas tähtsat osa endine Vene suursaadik Pariisis parun Mohrenheim. See tubli maakler oskas Taanis saadikuks olles organiseerida Aleksander III naitumise Taani printsessi Dagmariga (tulevane keisrinna Maria Fjodorovna). Sattunud Pariisi, kasutas Mohrenheim seda abielu, et püüda mõjutada vene mühakat Aleksander III ja tema noort abikaasat, tõelist taanlannat, kes ei olnud andestanud seda, et Bismarck tema kodumaa 1864. aastal purustas. Polnud kerge seda purutagurlikku tsaari, kes kolmeteistkümneks aastaks, kogu oma valitsemis-

ajaks, Venemaal igasuguse progressiivse liikumise peatas, panna nõustuma mõttega, et ta sõlmiks liidu põlatud vabariigiga. Jutustati, et kui Aleksander III oli Prantsuse suursaadiku Peterburi ratsagrenaderide paraadile palunud, olnud ta sunnitud esmakordselt «Marseljeesi» kuulma. Ta ei olnud võimeline Prantsuse hümnile au andmiseks oma kätt peakatte juurde tõstma. Teeseldes, et sureb kuumuse kätte, võtnud ta raske ratsagrenaderikiivri peast ning hakanud otsaesiselt higi kuivatama.

Meeles mälestused sellest, et prantslased 1870. aastal sakslaste poolt purustati, nägi 80-ndate aastate Prantsusmaa Venemaas oma päästjat. Vaat mispärast admiral Avelani Vene eskaadri vastuvõtt Toulon'is, Aleksander III esimene külaskäik Prantsusmaale, tema auks korraldatud grandioosne, ajalooliseks saanud paraad — kõik need Prantsuse-Vene sõpruse mesinädalate sündmused on mitmele sugupõlvele sügavasti meelde jäänud, ja mälestused nendest on ka minu päevadeni kestnud. Prantsuse generaliteet jutustas mulle sellest suure vaimustusega.

1912. aastal vaimustusest enam ei piisanud, oli tarvis maksku mis maksab ära kasutada vastutavate väeülemate ametlikud külastused eelkõige vastastikuse arusaamise arendamiseks. Venelased näiteks pidasid puhtaks kullaks mitte millekski kohustavat prantsuse armastusväärsust kohtlemisel ja ärritusid prantsuse täpsuse üle, mis näis neile tarbetu väikluse ning norimisena, prantslased aga ei suutnud leppida meie muretusega ja iseloomustasid juba ammu meie ärialaseid suhteid sõnadega: «pole viga . . .», «küll saab . . .».

See kahe maa kultuuri erinevus peegeldus ka ametialastes suhetes. Eriti raske mulje jätsid liitlaste kindralstaapide ülemate perioodilised nõupidamised. Istub paks Joffre, kulm kortsus, ja ootab, mida tema vastas istuv tärgeldatud ning läbi hammaste rääkiv kindral Žilinski ütleb. Joffre oli Venemaale sõitnud ja peab viisakaks oma kolleegile sõna anda.

Olles end laua ääres sisse seadnud ja nõupidamise protokolli enese ette asetanud, vaatan ma vastas istuvale kindral Laguiche'ile, Prantsuse sõjaväelisele

atašeele Peterburis. See kuivetu, peenutseva käitumisega vanake, kes oli uhke oma aristokraatlikule päritolule, sobis Peterburi kõrgemasse seltskonda hästi. Ta oli selleks küllalt igav ja konservatiivne.

«Mis number on teie telefonil?» küsisin ma kord Laguiche'ilt.

«Mul ei ole seda ning ma ei luba iialgi, et minu magamistuppa tungiks telefonijuhtme kaudu võõras ja mulle võib-olla täiesti ebameeldiv hääl. Ma ei ole mõni teener, et mind kellahelinaga välja kutsutakse.»

Enne Peterburit oli Laguiche mitu aastat samal ametikohal Berliinis, kus tal karjääri teha aitas tema abikaasa, haiglane, kuid üsna tark naine, kes, nagu räägiti, oli isegi Wilhelmi enese ära võlunud.

Liitlaste kindralstaapide ülemad meenutasid kaht kaardimängijat. Žilinski, kel polnud käes küllaldasel määral trumpe, katsus neid mitte välja mängida, Joffre aga püüdis neid ühel või teisel teel oma partneri käest välja pigistada.

Nüüd esitab Joffre mulle juba tuntud andmed Prantsuse armees läbiviidavate reformide kohta, Žilinski aga ei esita mitte ühtki konkreetset arvu — isegi mitte tsaariarmee kõigile tuntud arvulist koosseisu rahuajal, suurusega miljon kakssada tuhat tääki —, piirdudes vaid üldiste sõnadega. Jutustades Prantsuse raudteevõrgu täiustamisest, püüab Joffre ilmselt juhtida juttu ajamist meie raudteede puudustele, kuid Žilinski teeskleb, nagu ei huvitaks Prantsuse raudteed teda üldse, meie omade arendamine aga sõltuvat teedeministrist.

Jõuame kõige delikaatsema küsimuse juurde — mobilisatsioonilise valmisoleku tähtaegade juurde, mis Venemaal loomulikult olid pikemad kui Prantsusmaal. Siin tuli nimetada mingisugune päevade arv, kuid Žilinski ei suuda mõista, et Joffre, nagu iga prantslane kunagi, eelistab pigemini tõele silma vaadata, kui selgusetusega leppida.

«Ilma voorideta võiksid need sõjaväed nii- ja niisuguseks päevaks muidugi valmis olla, noh, aga vooridega on see küsitav,» seletab Žilinski. Vaidlused venivad pikale, ja ei mina ega Laguiche suuda kaua selgust saada, kui palju päevi tuleb protokolli märkida.

Viimaks on armeed mobiliseeritud, algab vägede koondamise plaanide arutamine, mille koostamiseks näib vaja olevat arvesse võtta ka vastase võimalikke plaane. Kuid sellest oli protokollis aastate vältel vaikitud, ja alles viimasel nõupidamisel 1913. aastal otsustas Joffre lõpuks katsuda ka seda viimast kaarti avada. Vene armeede hargnemise plaani üldjoontes ära märkinud, ilmse eesmärgiga Joffre'ile head meelt teha, rõhutas Žilinski eriti suuri jõude, mis Saksamaa vastu välja pannakse (Austria-Ungari ei pakkunud prantslastele erilist huvi). Kuid minu suureks imestuseks hakkas Joffre lauale laotatud kaardil ümarik-pehme käega vedama mööda meie läänepiiri ja Žilinski pealetungi suundade heakskiitmise asemel teda veenma Ida-Preisimaale tungimise ohtlikkuses.

«See on meile kõige ebasoodsam rindelõik,» tõendas Joffre. «*C'est un guet-apens* (lõks),» kordas ta mitu korda.

Ja kui ma sõja esimestel päevadel kuulsin Samsonovi armee purustamisest Ida-Preisimaal, missuguse armee sellesse rindelõiku oli paisanud toosama Žilinski, kerkis veel kord minu ette lahendamatu küsimus, kus lõpeb taipamatus ja kus algab reetmine.

Kui juba kindralstaapide ülemate nõupidamised ei suutnud kas või üldjoonteski ühist sõjaplaani kavandada, siis oli seda muidugi võimatu oodata liitlasarmeede teiste kõrgete esindajate kohtumistest.

Ebameeldivat muljet, mille Žilinski prantslastele iga kord jättis, õnnestus mul pehmendada, kui Suhhomlinov Pariisi külastas. Ta oli üks neid meeldivaid vestluskaaslasi, kellega juttu ajades mitte ainult ei märka nende puudusi, vaid ei nõua isegi nende poolt esitatavate väidete täpsustamist.

Suhhomlinov saabus Pariisi eraisikuna ühes abikaasaga, kuid täitis meeleldi mu palve nii Joffre'it kui ka sõjaministrit külastada. Tuli ju mu enese informeerimatus Vene asjades millegagi hüvitada.

Üks õhtu, mille temaga Pariisis veetsin, tõi mulle mõnesugust valgust tema tulevase häbistava reputatsiooni põhjuste kohta. Aimasin, et tal oli soov oma naisele lõbutsevat õhtust Pariisi näidata, ning otsus-

tasin nendega külastada sel ajal äsja avatud ja seepärast ka kõige moodsamat öölokaali. Seal olid muinasjutulised hinnad, ja kui kelner mulle arve ulatas, ütles Suhhomlinov:

«See veel puudub, et sõjaväeline agent oma ministri eest maksab. Aga muide, Aleksei Aleksejevitš, see polegi nii ebaõiglane, nagu näib. Mis palgad need minul ja teil ka on? Peaaegu ühesugused, esinduskulusid aga ei tasu minule ka ju keegi... Kui õnnelik te olete, et võite elada niisuguses linnas,» ütles mulle mu minister mõtlikult, vaadates ümbritsevaid suurte dekolteedega kaunitare ja nendega tantsivaid elegantseid frakkides kavalere. «Jumala eest,» lisas ta naljatades, nagu mulle näis, «oleksin rõõmus teiega ameteid vahetama.»

Ma naeratasin tahtmatult.

«Teie ei usu,» jätkas Suhhomlinov. «Kui te teaksite, kui raske mul on, kuidas küll tahaks vabalt hingata — lõppude lõpuks pisut elada.»

Minu kõrval istus ja flirtis tema mitte niivõrd ilus kui võluv abikaasa. Hakkasin mõistma, et see kõige ohtlikumas elueas — vanadusse siirduv — mees on selle veetleva seiklejanna täieliku mõju alla sattunud; milline tohutu kuristik asus tema eraelu ja ametikohustuse vahel, mis tema meeles oli juba teisele plaanile eemaldunud. Ta polnud enam teadlik sellest vastutusest, mis oli talle oma maa saatuse eest usaldatud, ja võib-olla oli tõsiselt nõus kindraladjutandist muutuma nooreks kindralstaabi polkovnikuks ning vahetama teenistusliku Peterburi lõbutseva Pariisi vastu!

Palju suuremaiks katsumusteks olid mulle Nikolai Nikolajevitši saabumine manöövritele 1912. aastal ja Joffre'i vastuvisiit järgmisel aastal Krasnoje Seloosse. Need sõidud, nagu kunagi tsaari saabumine Stokholmi, ei tugevdanud, vaid isegi kõigutasid mu teenistuslikku autoriteeti välismaal, sundisid mind oma maa mõne esindaja pärast jälle punastama. «Ütle, kes on sinu tuttavad, ning ma ütlen, kes sa ise oled», — ka kõrgelseisvate isikute üle otsustatakse kõige sagedamini nende lähikondlaste järgi. Venemaale sõitma asudes kogus Joffre enese ümber kogu Kindralstaabi koorekihi, paremad spetsialistid kõikide relvaliikide alalt, raudteetee-

nistus kaasa arvatud. Nende pärast tal juba punastada ei tarvitsenud, isegi kui meie ohvitserkond katsus liitlasi purju joota. (Paks Berthelot oli kogu Prantsuse armee eest väljas: teda ei suudetud pikali joota, ning ta väljus joomingutelt ise oma võimsatel jalgadel.)

Millest juhindus Nikolai Nikolajevitš, tuues enesega kaasa hulga parunitiitlitega ja saksa perekonnanimedega kindraleid, seda oli võimatu mõista. Kogu tema poolt Prantsuse manöövritele kaasatoodud saatjaskonna tühisuse parimaks tõenduseks oli maailmasõda: neist kindralitest ei paistnud seal ükski millegagi silma.

Meie tulevase ülemjuhataja saabumise tseremoniaal oli välja töötatud juba minu eelkäija poolt ja nägi muuseas ette ka Loire'i ääres asuvate ning manöövrite rajooni kuuluvate iidsete losside põhjaliku ülevaatuse. Mulle aga oli antud üksainus omapärane ülesanne — osutada kaasabi suurvürsti džokile Andrejevile, kes oli kolm kuud enne manöövreid Saumur'i ratsaväekooli komandeeritud. Ta pidi «vanakurja» jaoks ratsahobuse valima ja spetsiaalselt välja õpetama. Mulle näis, et sellega oleksid võinud prantslased ise hakkama saada, kuid Andrejev seletas, et «tema kõrgus suvatseb hobust vasaku jalaga pidevalt tõugata ja et sellega on vaja hobust aegsasti harjutada». Milleks oli tarvis hobust, kui kõik kõrged ülemad kihutasid manöövritel juba ammu autodes, oli raske mõista. Mina, tõtt öelda, oleksin selle üksikasja unustanud, kui juba esimesel väljasõidul maastikule poleks näinud ühele muruplatsile rivistatud ratsahobuseid. Joffre ronis raskelt oma raudja laugu selga, Nikolai Nikolajevitši jaoks aga, arvatavasti selleks, et talle meeldida, oli Andrejev ette valmistanud oma vana halli husaariruuna. Ei jõudnud ma enesele veel jaluseid sobitada, kui mõlemad tulevased ülemjuhatajad hakkasid sõrkides edasi liikuma, suundudes lähimale väljale viivale teerajale; sellega meie ratsamatk lõppeski: esijalgadest vigaseks aetud vana võidusõiduhobune, kes oma kõrget vastutust ei tajunud, komistas kabjaga vastu väikest mätast; sellest oli küllalt, et pikakoivaline ratsanik, endine Vene ratsaväe kindralinspektor, algul hobuse kaelale libises ja siis,

tasakaalu kaotanud, täiesti maa peale vajus. Pärast seda otsustati väeosad autodes läbi sõita.

Vastu õhtut tegin ma «vanakurja» sõjaliste võimete suhtes kohutava ja enese jaoks uue avastuse: kuidas küll prantsuse kindralstaabi ohvitserid ka püüdsid talle manöövreil kiiresti muutuvat olukorda selgitada, ei olnud tema, harjunud meie elutute skeemidega, võimeline selles orienteeruma.

«Pudrupea,» mõtlesin ma.

Samuti näis mulle väga solvavana, et Nikolai Nikolajevitši saatvatest kaasmaalastest ei esitanud keegi mulle ainsatki küsimust; kas pidasid nad mind täielikuks võhikuks või tahtsid näidata, et kogu see uus, tundmatu olukord on neile täiesti selge ja neid ei üllata miski. Kuidas võisin ma venelaste pärast südames mitte nukker olla, kui Joffre'it Krasnoje Seloosse saatnud prantslased külvasid küsimustega üle mitte ainult Laguiche'i, vaid ka minu. See mitte millelgi põhinev vene upsakus tõestas veel kord, et Mandžuuria sõja õppetunnid polnud meile mitte midagi õpetanud.

Eriti imeliku mulje jättis üliviisakatele prantslastele oma hüsteerilisusega Nikolai Nikolajevitši abikaasa, Montenegro vürsti tütar.

«Miks te tagasi tulite?» karjus ta minu peale, kui oli salongvagunist välja jooksnud. «Kuidas te julgesite suurvürsti üksi jätta!»

Nähtavasti ei lahkunud hetkekski temast hirm atentaatide pärast, mis meil said tavalisteks nähtusteks.

See põikpea, kes tsaari lähikonna laostamisel oli juba küllalt suurt osa etendanud, kes oli endasugusele hüsteerikule Aleksandra Fjodorovnale soovitanud kord Badmajevit, kord Griška Rasputinit, ei tundnud võimutsemisel mingeid piire. Manöövritel otsustas ta suurimat prantsuse patriooti teeselda ja soovis Prantsuse valitsuse suureks hämmelduseks teha piirile, Elsassi, erilise sõidu, mis oli tõeline indiskreetsus ja provokatsioon. Õnnetu Izvolski pidi selle teate saamisel peaaegu oma monokli purustama. Mitte kedagi arvestamata etendas montenegrolanna piiril tõelist komöödiat — ta laskus prantsuse piirivalvuri juuresolekul põlvili, sirutas käe Saksamaa poole välja, võttis peotäie

mulda ja suudles seda. Sellega saavutas ta Pariisi turulehtede odavate reporterite juures suure menu.

Joffre'i külaskäigul Krasnoje Seloosse kerkis minu ees veidi eesriie vene soldatimasside tõelise meeleolu kohal. Laagri ülevaatusel karjus kaardiväge tõepoolest veel truualamlikult «hurraa», kuid eellaagris, kus seisis mingi armee-jalaväediviis, täitsid «jumaldatud monarhi» tervitamise käsku ainult eesmised read. Barakkide vahel seisvates tagumistes ridades mõned soldatid vaikisid demonstratiivselt, teised, pilk maas, ei soovinud protsessiooni isegi vaadata. Et prantslased seda ei märkaks! On's tõesti selliseid venelasi, kes ei taha seda näha? Mitte kellegagi polnud muljeid vahetada, nagu oleksid kõik ümberolijad oma kõrvad vatiga kinni toppinud ja sidemed silmadele pannud.

Esimestel päevadel pidi Joffre kõigis küsimustes minu poole pöörduma: tema juurde määratud vene saatjaskond, mitte millegagi silmapaistnud kindraliga eesotsas, ei vastanud sugugi oma kõrgele ülesandele; eriti vildakas oli isikliku adjutandi, Nikolai Nikolajevitši usaldusmehe Saška Kotzebue valik, kes oli sõjaasjanduses täielik võhik ja oma teenistuskarjääri eest võlgnes tänu kitarri saatel mustlasromansside laulmisele. Need romansid olid Venemaal väga moes.

Kuid aegamööda pani Joffre tähele, et just tsaar ise, keda tal iga päev tuli kohata kord sõjaväe õppeväljakul, kord tsaari söögisaalis, oma sõjaväelist atašeed kordagi ei kõnetanud ega isegi tervitanud. Säärane kohtlemine, millega meie, venelased, harjunud olime, oli prantslastele täiesti arusaamatu ja näitas Joffre'ile, et Venemaal tuleb arvestada ainult tsaari kõige ligemaid lähikondlasi, Romanovite perekonda. Tulemused avaldusid Pariisi tagasijõudmisel.

Ei jõudnud ma Pariisis veel oma tavalisele tööle asuda, kui saabus kindralkortermeister Danilov. Kindral Joffre oli teda kutsunud, kuid ühtlasi nähtavasti selle unustanud ja võttis teda vastu istet pakkumata; tsiviil-tööpintsakus Joffre oli püsti, najatunud oma kirjutuslauale, tema ees aga, paraadvormis, lint üle õla, seisis valveseisangus Vene kindral. Tsaari ja tema õukondlaste põlglik suhtumine kõikidesse, kes ei kandnud

oma õlakutel tsaari nimetähti, viis prantslased lõplikult segadusse, õukond aga oli nendel pea niivõrd segi ajanud, et Vene esindajatel Pariisis tuli iga kord pärast nende Venemaalt tagasijõudmist jälle «kord jalule seada».

Saatnud oma pahase otsese ülemuse võõrastemajja, läksin ma jalamaid Kindralstaapi, kus tegin Joffre'i korrapidajale käsundusohvitserile ehtsa peapesu. (Prantsuse huumor võimaldab kõige ebameeldivamaid asju ütelda kergel ja lõbusal kujul.)

Juhuslikult kohtasin ma järgmisel hommikul «süüdlast» ennast kellegi tähtsa Prantsuse kindrali matustel (see kuulus samuti mu kohustuste hulka). Kallutanud end kuidagi ühele küljele, surus Joffre piinlikku seisukorda asetatuna mu kätt ja palus mind aidata hüvitada seda ebameeldivat muljet, mille ta oli Danilovile jätnud; otsustasime viimasele anda võimaluse viibida 20. piiriäärse korpuse manöövritel, mida peeti salajasteks.

Palju võimsamaks vahendiks armeede lähendamisel, kui need ametlikud «rünnakud», pidid olema ohvitseride iga-aastased vastastikused kuuekuulised sõjaväeosadesse komandeerimised.

Kahjuks piirdusid need naeruväärse arvuga — kummastki armeest kolm ohvitseri.

Esimesel aastal pärast selle ürituse organiseerimist tekkis mul ettevaatamatu mõte korraldada enda juures prantsuse ja vene ohvitseride-praktikantide sõbralik kohtumine ning ma kutsusin nad enese poole einele. Istuti lauda, joodi viina, söödi suupisteks vene pikergusi suuri pirukaid ja hakati vastastikku muljeid vahetama.

«Pariis mulle ei meeldi,» teatas auväärt vene kapten ootamatult. «Räpane on teil siin. Hoopis teine lugu on Berliinis. Seal on alles puhtus!»

...Edaspidi tuli loobuda julgest mõttest sääraseid kohtumisi korraldada.

Prantsusmaale komandeeritud vene ohvitseridelt sain ma küllalt palju väärtuslikke teateid meie liitlaste elustolust ja lahingulisest ettevalmistusest, kuid mõnele prantsuse ohvitserile jäi Vene armee arusaamatuks. Selles tuli mul veenduda pärast revolutsiooni, kui II büroo

ülemaks määrati kolonel Fournier, kes just enne sõda oli ühes meie jalaväepolgus staažiaja läbi teinud. Minu suureks meelehärmiks osutus ta üheks Oktoobrirevolutsiooni õelamaks vaenlaseks. See seletus üsna lihtsalt: Venemaad ja soldatielu oli ta näinud ainult ohvitseridekogu aknast.

See vihjab sellele, et sõja puhuks ei olnud liitlasarmeed tõeliseks koostööks ette valmistatud, samuti kui Venemaa ja Prantsusmaa vahel ei olnud saavutatud ka vastastikust arusaamist.

Rekordi prantsuse rahva tunnete mittemõistmises lõi üks Pariisi kõrtside kõige truumaid kliente — suurvürst Boris Vladimirovitš. Prantsusmaa üldse oli mitte üksnes kõikide monarhide, vaid ka nende kroonimata sugulaste kõige armastatumaks raharaiskamise paigaks. Selles suhtes oli muidugi esimesel kohal Romanovite perekond, kes iga aasta, nagu üks mu sõber väljendas, «valgustas Pariisi taevavõlvi nii suurte kui ka väikeste tähtedega». Nad kõik elasid siin eraisikutena ega huvitanud Prantsuse valitsevaid ringkondi mitte põrmugi, ent Boris otsustas Prantsuse-Vene suhete elavnemist ära kasutada isikliku populaarsuse saavutamiseks, sest Venemaal ja Vene armees oli ta igasuguse lugupidamise ammugi kaotanud. Maailmasõja ajal tema kogu kasakavägede atamaniks nimetamine oli kasakatele nagu kõrvalops, mis tõestas seda lõplikku ebamoraalsust, milleni Vene tsarism viimastel kuudel oli jõudnud.

Boris oli Pariisis oma «poliitilist» esinemist, nagu selgus, hakanud ette valmistama juba Nostitzi ajal, kasutades selleks otstarbeks mu eelkäija nõrkust mälestusmärkide vastu. Mina polnud iialgi kuulunud nende märkide eriliste austajate hulka, arvates, et inimeste teod ja looming räägivad ise enese eest paremini kui igasugused kivikujud.

Boris vististi aimas, et mul on liiga palju teisi, tähtsamaid toimetusi, ning seepärast jätkas tegutsemist minu selja taga, leides selleks üsna sobiva täideviija vana pariislase polkovnik Oznobišini ehk, nagu ta end ise nimetas, «D'Oznobišini» näol. (Selle «D» tähe lisamisega püüdis enamik tiitlita vene aadlikke Prantsusmaal rõhutada oma kuuluvust aristokraatia hulka, arves-

tamata seda, et see eesliide on prantsuse aadlikel tekkinud asjaomasele perekonnale kuulunud lossi nimetuse omastavast käändest. («Oznobišini»-nimelist lossi Venemaal muidugi polnud.)

Oznobišin meenutas mulle nii paljuski mu vana Mandžuuria-tuttavat Jeletsi. Nad mõlemad olid omal ajal Kindralstaabi Akadeemia lõpetanud, paistsid silma «sõjas» poolkoloniaalsete hiina bokserite vastu, mõlemad olid andekad, kuid Kindralstaabist lahkudes eelistasid sõjaväemundrit säilitades muutuda Moltšalinideks [1] majesteetlike isikute juures. Oznobišin oli teenistuses Lichtenbergi hertsogi juures, kes suurema osa aastast Prantsusmaal veetis. Ega minu ajal tuntud satiirik Vladimir Mjatlev oma luuletuses «Millega rahvad uhkustavad?» pärast teiste maade mainimist asjata pühendanud järgmisi ridu nendele hertsogitele, kes vene rahva kulul elasid:

> Aga meie — isevalitsusega,
> pappide õigeusuga,
> Saksi, Koburgi ja isegi ka
> Altenburgi hertsogiga...

Perekonnanimi «Lichtenberg» riimus halvasti ja seepärast sellesse plejaadi ei sattunud.

Jõudeoleku tõttu sõitis Oznobišin Borisi ülesandel kõik 1814. aasta sõja lahingute kohad läbi, tutvus sinna vene sõjameeste auks püstitatud mälestusmärkidega ja koostas üksikasjalise ettekande nende restaureerimise vajaduse kohta. Pärast seda helistas ta kord mulle ja palus end «äärmiselt kiire asjatoimetuse» pärast vastu võtta.

«Ma tulen, Aleksei Aleksejevitš, sinu juurde,» teatas Oznobišin mulle pidulikult, «tema kõrguse Boris Vladimirovitši ülesandel, sest ta käskis sind selle paberiga tutvustada,» ja asetas minu ette suurepärasele pärgamendile trükitud Borisi raporti mitte rohkem ega vähem kui tsaari enese nimele!

See sundis mind selle paljusõnalise dokumendi luge-

---

[1] Moltšalinlus — pugemine (Gribojedovi komöödia «Häda mõistuse pärast» tegelase Moltšalini nime järgi). *Tõlk.*

misse süvenema, kuid edasi lugedes leidsin selle olevat täiesti uskumatu.

«Kuule, Dmitri Ivanovitš, mis see tähendab? Kas tahtsid nalja teha või?» küsisin ma naerdes. (Oznobišinil ei olnud vaimukusest puudu ning ta laulis ka, nagu tsaari õukondlasele sünnis, klaveri saatel väga hästi mustlasromansse.)

«Ei, ei! See küsimus on juba otsustatud,» solvus Oznobišin. «Me ainult tahtsime sinu formaalset toetust saada. Nagu näed, kavatseme mälestusmärkide küsimuse ühendada tuhande kaheksasaja neljateistkümnendal aastal Napoleoni vastu toimunud sõjaretke tuleval aastal peetava saja aasta tähtpäeva pühitsemise üldprogrammiga. Boris Vladimirovitš saabub Prantsusmaale kõikide sellest sõjakäigust osavõtnud polkude delegatsioonide eesotsas; Concorde'i väljakul, sellelsamal kohal, kuhu oli ehitatud tribüün liitlasmonarhide jaoks, korraldame, nagu tolgi korral, sada aastat tagasi, piduliku jumalateenistuse.»

«Noh, siis teadke,» katkestasin ma ta jutu, jõudmata end valitseda, «et kui te tõsiselt kavatsete säärast mõttetust ette panna, siis mina esitan omalt poolt viibimata alluvuse korras ettekande ja protesteerin kategooriliselt.»

Nii nõrk kui Nikolai II ka oli, ikkagi ei võtnud ta oma lellepoja palvet kuulda ja kirjutas järgmise lühikese resolutsiooni:

«Jagan sõjaväelise agendi arvamust.»

Tsaari-Venemaal oli sääraseid tardunud inimesi, nagu Boris, muidugi vähe, kuid pealinna kultuursetes ringkondades otsustati Prantsusmaa üle üldiselt nii, nagu otsustasin mina, kui esmakordselt Pariisi Põhjavaksalis vagunist välja astusin. Aristokraatia vadistas prantsuse keeli nagu minagi varem, kuid keelt ei tundnud. Peterburi ülemkiht külastas laupäeviti Mihhaili teatrit, kus alaline prantsuse trupp etendusi andis, aga Prantsuse-Vene suhetega ja nende soovitava arenguga polnud kellelgi asja. Selles suhtes oli Pariis Peterburist ees.

Kunst on kõikidel aegadel olnud parimaks propagandavahendiks, vene kunst ja vene geenius aga sõna

tõsises mõttes vallutasid minu ajal Prantsusmaa ilma tsaarivalitsuse igasuguse kaasabita ja vahelesegamiseta.

Mulle üheks kõige lähedasemaks perekonnaks oli Melchior de Vogüé oma, kes oli vene klassikute tuntud tõlkija ja Peterburis prantsuse kooli asutamise algataja.

Vene kaasaegse muusika rajajad, see ületamatu viisik — Borodin, Rimski-Korsakov, Mussorgski, Ljadov ja Serov, osutusid niisuguste kaasaegsete komponistide, nagu Ducasse, Maurice Ravel ja Debussy, tõelisteks inspireerijateks.

Säärane koloss nagu Šaljapin lõi enesele välismaal nime just minu Pariisis viibimise ajal. Mäletan tema debüüti «Boris Godunovis», millise lavastusega äsja ehitatud Champs-Élysées' teater avati. Kui kerkis eesriie, kui hakkasid kõlama kodused viisid ja järsku laulu alustas vene koor Moskva kirikukellade helina saatel, ilmus lavale Šaljapini võimas kuju. Ta oli, nagu mitte ükski teine laulja, võimeline viisis selle teksti peegeldama. Mul hakkas süda pekslema ääretust uhkusetundest oma maa pärast, tema geeniuse pärast, tema võratu keele pärast.

«Vaadake! Kuulake!» oli tahtmine hüüda dekolteeritud ja briljantidega ülekülvatud daamidele ning ülesmukitud, frakkides kavaleridele, kes esindasid sellele ennenägematule etendusele kokkusõitnud «kogu Pariisi». Šaljapin, muide, reklaami ei vajanud. Teatrisaal, unustanud viivuks igasuguse seltskondliku konventsionaalsuse, karjus, aplodeeris üksmeelselt ega lasknud eesriiet langetada.

Niisuguse triumfiga võis hiljem võrrelda ainult meie Punaarmee laulu- ja tantsuansambli ilmumist Pariisi, kes jättis varju kõik, mida näidati 1937. aasta rahvusvahelisel näitusel.

Niisama suur menu oli sõjaeelses Pariisis ka vene balletil. Ent see oli täiesti erinev traditsioonilisest Maria Teatri balletist. Välismaa jaoks oli tarvis luua midagi artistliku terviku taolist: tantse, mis kujukalt peegeldaksid autori muusikalist ideed, tantse, mille plastiline väljendus toimuks muusikaga ühel häälel.

Selle koreograafilise kunsti uue žanri pioneeriks sai Djagilev. Kavalergardiohvitseri poeg, esialgu ainult andekas diletant, saavutas ta kunsti alal kiiresti kõrge eruditsiooni ning koostas oma trupi sellistest esmajärgulistest artistidest, nagu Pavlova, Karsavina ja võrratu Nižinski. Venemaal sellele novaatorile kohta ei leitud. Konservatiivne keiserlik ballett ei võinud leppida revolutsiooniga teatrikunstis, Djagilevi poolt kasutatud Rimski-Korsakovi, Tšerepnini, Prokofjevi, Stravinski muusika nõudis uusi, julgelt algupäraseid lavastusi, Baksti, Roerichi ja Benoit' dekoratsioone ja mitte üksnes klassikalisi tantsijaid, vaid ka kõrgeandelisi interpreteerijaid.

Pariis ahhetas, Pariis kaotas pea: Venemaal — sünge reaktsioon, Pariisis aga — *ballets russes* (vene balletid), mis tähendasid kunstile hulljulget lahkumist minevikust ja julget hüpet uude ning teadmatusse.

Kõigest maisest kaugena jäi prantslastele meelde ka surematu Anna Pavlovna Saint-Saëns'i «Sureva luige» ettekanne.

Hoopis erineva iseloomuga olid «Tantsude kontserdid» — need meie kaasmaalase Nataša Truhhanova sõnadeta laulud, nagu prantslased neid kontserte nimetasid. Nad võistlesid Djagilevi etendustega tantsude ettekande uue kontseptsiooni alal, kuid kasutasid ainult kaasaegseid prantsuse komponiste.

Võiks arvata, et kõik taolised vene kunsti triumfid oleksid pidanud kõigepealt saama tähelepanu tsentrumiks rohkearvulistele venelastele, kes olid Pariisi ammust ajast oma alaliseks elukohaks valinud. (Kirjanik Fonvizini pojapoeg, saabunud Pariisi kolmeks päevaks, jäi sellesse linna kogu eluajaks.) Kuid isegi vene kunsti manifestatsioon ei suutnud neid kokku liita. Kolooniaid, taolisi, nagu neid on teiste rahvuste esindajatel suurtes välismaa keskustes, polnud venelastel olemas. Erinevate ühiskonnaklasside vahel valitsevad vaheseinad tulid Pariisis ilmsiks veel tugevamini kui Venemaal; Seine'i parempoolsel kaldal kulutasid oma kapitale vene rikkad, vasakul kaldal aga vegeteerisid maapagulased. Alles pärast Oktoobrit tekkisid keset omavahel vaenujalal olevat valge-emigrantide merd

saarekesed — nõukogude kolooniad. Revolutsioon kasvatas vene inimesed ümber, kujundas uued mõisted kodumaast.

Seadsin enesele ülesandeks prantsuse ellu võimalikult sügavamini sisse elada ning kohtasin venelasi ainult kroonupühadel saatkonna kirikus, mis juba siis oli mitte niivõrd religioosseks, kuivõrd seltskondlikuks keskuseks. Ainukeseks venelaseks, kellega saatus mind neil aastail sidus, oli meie endine Stokholmi saadik Kirill Mihhailovitš Narõškin. Ta asendas seal Budbergi ja sai oma lühikese Rootsis viibimise ajal Petrovi ning minuga eriti lähedasteks sõpradeks. Ta läks erru üheaegselt minu nimetamisega Prantsusmaale ja kui oli oma kallisse Pariisi tagasi pöördunud, üüris sümpaatiast minu vastu enesele korteri mu kantselei lähedusse. Just temale, sellele vähehinnatud vanale mehele, võlgnen ma palju tänu Prantsusmaa ja prantslaste tundmaõppimise eest.

Selle originaalse mehega tutvumisel äratas kõigepealt tähelepanu tema inetu välimus, habemesse kasvanud nägu, nõrga nägemisega silmad, kuid juba esimestest sõnadest tundsid temas kõrge kultuuriga vene inimest, uhket oma kodumaa, oma päritolu üle, peenelt kasvatatud ja kogenud diplomaati.

Kirill Mihhailovitš sai kasvatuse Paažidekorpuses ning meenutas tihti, et oli olnud riviroodu veltveebliks ja oma ametikoha tõttu kammerpaažiks Aleksander II juures.

Järgmine episood iseloomustas hästi nii Narõškinit kui ka seda Romanovite perekonna esindajat, keda Vene tsaaride seas peeti üheks kõige kasvatatumaks ja humaansemaks.

Lihavõtteöösel, pärast paleekirikus toimunud pikka jumalateenistust ja pühalikkude armulauaesemete pidulikku ohvrilaualt altarile kandmist, kogunes tsaari perekond traditsiooni kohaselt Talvepalee malahhiitsaali, et pärast paastu esmakordselt lihatoitu võtta. Juba koitis, kui tsaar saalist väljus ja ootavaid korrapidajaid-kammerpaaže nähes Narõškini juurde astus, temaga lihavõttesuudluse vahetas ning meeldiva naljana ütles:

«Kuidas on, noormehed, mööda vuntse tilkus, kuid suhu ei sattunud?» Ta vihjas kammerpaažide pikale õukonnateenistusele, kus ei olnud võimalust einestada.

«Narõškinitele leidub teie majesteedi palees alati midagi suupisteks,» vastas Narõškin, sellega tsaarile meenutades, et tema perekond, kuigi ei omanud tiitlit, oli alati uhke oma sugulusele tsaar Peeter Suurega, kelle ema, nagu teada, oli Narõškinite suguvõsast.

Tol ajal juba elatanud Aleksander II ei unustanud oma kammerpaažilt saadud õppetundi ja järgmisel päeval temaga kui šeflusroodu veltveebliga lihavõttesuudlust vahetades lisas:

«Noh, mässaja, Kristus on üles tõusnud!»

Selles aristokraadis, nagu paljudeski vene inimestes, oli tõepoolest midagi mässulist, mingit sügavalt kriitilist suhtumist kogu ümbritsevasse maailma. Seda arvatavasti tundsid kõik ning see just tekitaski Narõškinile nii palju vaenlasi tema kolleegide seas ja nii palju sõpru alati ning kõike kritiseerivate prantslaste hulgas.

Riviteenistus Peetri kaardiväebrigaadis, kuhu Narõškin perekondliku traditsiooni tõttu ohvitserina teenistusse määrati, ei rahuldanud teda. Ta esitas kiiresti lahkumispalve ja leidis teenistuskoha atašeena Pariisi saatkonna juures, kus atašeekohti oli mitu. Paljude aastate kestel, mil ta sellel ametikohal asus, muutus ta vastavalt laisaks, kuid maast-madalast juurutatud sõjaväeline distsiplineeritus ja teenistuslik täpsus tegid temast lõppude lõpuks kasuliku kaastöölise kõikidele Pariisis vahetuvatele Vene suursaadikutele. Teeninud välja saatkonna nõuniku ametinimetuse, tuli tal Pariisist lahkuda. Ta määrati saadikuks Vatikani. Seal muide oli tol ajal saatkonna sekretäriks Sazonov — «ohtlik mees», nagu Narõškin tulevast välisministrit alati iseloomustas. Tsaarivalitsuse viimaste kuude poliitika enne maailmasõda tõestas selle hinnangu õigsust.

«Eelkõige,» õpetas Kirill Mihhailovitš mind, «ei tohi vene diplomaat lubada, et mõni välismaalane, ükskõik kes ta ka oleks, julgeks talle jala peale astuda, ükskõik mis põhjusel Venemaa väärikusega mitte arvestada. Me mõlemad — teie ja mina — armastame prantslasi, kuid tunneme ka nende kalduvust upsakusele. Kui te olete

päeva mööda saatnud ega ole mõnele prantslasele «nina peale andnud», siis olete selle päeva asjatult kaotanud.»

Kord läksin ühes Narõškiniga metroosse, ja keegi prantslane ütles Narõškinile pärast ebaõnnestunud katset rahvamurrust läbi rüselda: «Te lükkate mind, mu härra!», millele Narõškin kõhklemata vastas: «Ei, vabandage väga, ma lükkan teid ainult eemale!» Prantslased andestavad igasuguse vastuse, kui see on teravmeelne.

Andes mulle nõu, kuidas suhelda Prantsuse valitsusega, rääkis Kirill Mihhailovitš, et ükski minu kirjalikest palvetest ei tohiks jääda rahuldamata.

«Pidage aegsasti läbirääkimisi, ületage raskused, kuid ärge ametlikke pabereid kirjutage enne, kui te pole veendunud soodsas vastuses. Kohe pärast esimest eitavat vastust hakkab teie positsioon kõikuma, pärast teist tuleb teil kõige ebameeldivamaid seletusi anda, pärast kolmandat aga ei jää teil üle teist väljapääsu, kui oma ametikohalt lahkuda, andes selle üle kogenumale kolleegile. Ühtlasi peate valvsalt jälgima iga teie poolt saadud ametliku kirja vormi. Väiksem hoolimatus teie austme või seisundi vastu võib enesega teile ja teie maale kaasa tuua kõige ebameeldivamaid tagajärgi.»

See nõuanne oli mulle eriti tarvilik pärast revolutsiooni, kui prantslased, püüdes märkamatult ja hõlpsasti minult diplomaatilise puutumatuse õigust ära võtta, proovisid nagu eksikombel ametlikes kirjades minu kui sõjaväelise agendi ametinime mitte nimetada ning seega annulleerida Vene kapitalide kohta käivat minu ja nende vahelist kokkulepet, mis oli kehtiv enne nõukogude võimu tunnustamist Prantsusmaa poolt. Vastuseks sulgesin ma jalamaid oma kroonukonto Prantsuse Riigipangas ja ennistasin sellega järgmisel päeval oma õigused.

Narõškinil oli olnud kirjavahetuse alal järgmine teda iseloomustav intsident upsakaks muutunud Rooma kardinalidega. Vatikanis peeti diplomaatilist kirjavahetust, nagu tavaliselt kombeks, prantsuse keeles, kuid itaalia kardinalid proovisid rahvusvahelise õigusega mitte arvestada, eriti oma läbikäimisel õigeuskliku ja juba seepärast nendele vaenuliku Venemaaga. Nad kirjuta-

sid Vene saadikule Narõškinile ametliku paberi itaalia keeles. Too oli sellele ebakorrektsusele juhtinud tähelepanu kohe esimesel visiidil kardinali juurde, kes juhatas paavsti välisosakonda. Itaallased vabandasid, ent jätkasid kirjavahetust itaalia keeles. Siis otsustas Narõškin neid õpetada ja koostada venekeelse vastuse. Kuid selleks oli tarvis Vatikani arhiividest üles otsida ainulaadne kiri paavstile, mille Peeter I oli vene keeles kirjutanud. See dokument oleks lahendanud tekkinud kimbatuse — paavsti õige vene keeles tituleerimise.

«Teie kõrge pühadus» — oli Peeter I kirjutanud.

Selle õppetunni pidas kardinal meeles.

Ebameeldivaid tagajärgi toob diplomaadile vahel kogemata lausutud ülearune sõna, kuid veel ohtlikum on talle mõnikord väiksemgi väljenduse ebatäpsus ametlikus kirjavahetuses. Just selle tarkusega — oma mõtteid võõrkeeles mitte ainult kirjalikult väljendada, vaid kõikidest takistustest viisakas ja hõlpsasti vastuvõetavas vormis ringi minna — hakkaski Kirill Mihhailovitš mind juba mu Pariisi saabumisel tutvustama. Mulle näis, et ma oskan prantsuse keelt täiuslikult, tegelikult aga selgus, et prantslastega kirjavahetuse pidamiseks tuleb mul mitte ainult ümber õppida, vaid ka end, samuti nagu emakeeleski, kuni oma elupäevade lõpuni täiendada. Nagu pole võimalik mõõta inimese mõtlemise sügavust, nii pole võimalik kindlaks määrata ka iga üksiku inimese poolt täpselt tema mõtet väljendava sõna tundmaõppimise piiri.

Ametlike paberite koostamise alal sai esimese õppetunni põhjuseks meie Kindralstaabilt tulnud esimese pilgu järgi süütu kirjalik korraldus: mulle tehti ülesandeks saada Prantsuse valitsuse kaudu soomustorni tööjoonised Sain-Chamant'i tehaselt, kes võttis osa Sevastoopolis toimepandud võrdluskatsetest. Ma teadsin, et need katsed pakkusid kõikide maade suurtükiväelastele tõsist huvi. Mitte kellelegi peale meie, venelaste, ei tulnud pähe teoreetilisi järeldusi soomustornide suurtükitulele vastupidavuse kohta katseliselt kontrollida. Selle eesmärgiga tegime suurimatele välismaistele firmadele — Inglise «Vickers'ile», Saksa «Krupp'ile» ja Prantsuse «Saint-Chamant'ile» — ettepaneku ehitada

Krimmi liivasele rannikule oma tornid kõrvuti meie Putilovi ja Balti tehaste omadega, viisime oma Musta mere eskaadri merele ja hakkasime neid torne mürske säästmata erinevatelt laskekaugustelt purustama. Prantsuse omad olid väga tugevad, ning näis, et selle firmaga võis tehnilise abi kohta siinsamas kokku leppida. Kuid meie ülemus ei avaldanud mulle selle ürituse kogu tagapõhja, vaid otsustas sel korral ära kasutada liitlaslikud suhted Prantsusmaaga, et saada seda abi kõige odavamal viisil — oma sõjaväelise agendi ja Prantsuse valitsuse kaudu, «kroonu poolt kulu kandmata».

«Delikaatne ülesanne,» ütles Kirill Mihhailovitš, kui oli selle üsna lühida ametliku paberi läbi lugenud.

Mulle enesele meenusid mu noorusaastate seiklused jaapani piiramissuurtükkidega, mida ehitas just seesama firma, kuid sel korral avaldasid Prantsuse ministrile oma mõju minu väga pika noodi kavalad diplomaatilised väänakud, mis olid koostatud Narõškini ettepanekute järgi: mõne päeva pärast sõitis mu korteri paraadukse ette suur prantsuse sõjaväekaarik ja kaks voorisoldatit hakkasid minu juurde kantseleisse tassima suuri kallihinnaliste jooniste pakke.

Narõškin oli mulle eriti väärtuslik veel seepärast, et jäädes venelaseks, s. o. ülipidulikel päevadel käies kirikus ja tehes suursaadikule visiite, oli ta harjunud elama pariislase elu. Kuhu ma temaga küll ei sattunud: kord üliõpilaskvartalisse «Boul-Miche'il»[1], kus kuulasime väga huvitavaid tasuta loenguid Venemaa ajaloost, kord vaatasime Pariisi rahvahulgaga segunedes inimrohket iga-aastast protsessiooni prantsuse kommunaaride müüri juurde Père-Lachaise'i kalmistul.

Selle ajaloolise sündmuse kaugusest hoolimata kütkestas inimsoo parema tuleviku eest võitlejate kangelastegu isegi nende ideedele võõraid inimesi. Minagi ei võinud arvata, et on lähedal päev, mil Pariisi Kommuuni ideaal saab tegelikkuseks ja liitub mõistega minu kodumaast ning selle kõrge ideaali väärilise vene rahvaga.

Pühapäeviti läksime, toruk̃ubarad peas ja välibinoklid

[1] Saint-Michel'i bulvarile üliõpilaste poolt antud nimetus.

üle õla, koos kõikide pariislastega, nii vaeste kui rikastega, ühele arvukatest hipodroomidest ratsavõistlusi vaatama. Totalisaatoril mängisime harva ja väikselt, kuid ratsavõistlused olid huvitavad seepoolest, et seal võis kohata ka võidusõiduasjandusele täiesti võõraid inimesi.

«Kellega te just praegu rääkisite?» küsis minult Narõškin, vaadates järele väikest kasvu mehele, kes oma sünnipäraste kõõrsilmadega enesele tähelepanu tõmbas.

«Ah, te pole veel tuttavad? See on minu uus abiline — ulaan Krupenski.»

Sel hetkel kostis igast küljest kellahelinaid, mis teadustasid, et totalisaatori kassad on järgmiseks võidusõiduks avatud. Narõškin eemaldus, kuid otsis varsti jälle mind rahvahulgast üles.

«Sellele noormehele ei anna ma Pariisis viibimiseks aega mitte üle kuue kuu,» teatas ta aukartust äratavalt. «Teie ulaan seisab viiesajafrangiste piletite kassa juures, niisuguseks kõrgeks mänguks aga ei jätku mingisugustest bessaraabia mõisatest.»

Narõškini ennustus läks täide. Ta oli juba harjunud Pariisis olevaid vene elumehi eksimatult karakteriseerima.

Säärastelt minu käsutusse komandeeritud ohvitseridelt võisin ma nõuda ainult igapäevast teenistustundidel kantseleisse ilmumist: nad ei saanud riigikassast mingit palka ja elasid omast rahast. Nad avasid posti ja registreerisid sissetulnud kirju.

«Kas tead, Aleksei Aleksejevitš, milleks on need paberid?» ütles mulle kord heasüdamlik Krupenski, kes polnud eilsest õhtusöögist Montmartre'il end veel välja maganud. «Paberid on ainult elu keerukaks tegemiseks.»

Need naiivsed sõnad meenusid mulle posti sorteerimisel tihtilugu; selles leidus tõesti palju seda, mis «elu keerukaks teeb».

Ratsavõistlusi külastades avastasin ma, et Narõškin oli ainus vene inimene, kes kuulus Prantsuse aristokraatlikku ja sportlikku Jockey-klubisse. Tal oli õigus minna «*paddock*'isse» hobuste ülevaatusele ja aulooži, kust oli võimalik jälgida kogu ratsavõistluse käiku.

Mina kui tõuhobuste harrastaja pidin teda tahtmatult kadestama. Kõikidel Pariisis ja Londonis viibivatel diplomaatidel oli kombeks mõne moodsa, peene klubi liige olla. Klubisse kuulumine tõstis neid esile nendes internatsionaalsetes pealinnades elunevate välismaalaste üldmassist, tugevdas nende positsiooni, laiendas tutvusringkondi ja teenistuseks kasulikke sidemeid. Ka klubid omakorda soovisid oma nimestikes välisriikide esindajaid näha ja seepärast oli viimaste balloteerimine enamasti lihtsalt väline formaalsus. Ainsaks erandiks oli Jockey-klubi, kuhu diplomaate, nagu kõiki teisigi välismaalasi, alalisteks liikmeteks vastu ei võetud, vaid kontrollimise otstarbel ainult ajutisteks. Aasta hiljem, pärast seda kui nad oli juba jõutud «läbi proovida», said nad õiguse soovi korral teistkordselt alaliseks liikmeks kandideerida. Just sellele proovile ei söandanud ükski diplomaat minna. Seda aga oli mulle just tarvis.

«Kaugemale igasugustest välismaalastest, lähemale prantslastele» — oli mu alaliseks juhtlauseks Pariisis, ning ma otsustasin Narõškini nõuandel selle riskantse sammu teha: Jockey-klubisse kandideerida.

Muidugi ei võinud ma tol ajal oletada, et sellel osalt sportlikul, osalt seltskondlikul trotsil võiks olla minu suhtes tagajärgi mulle kõige raskemal ajal pärast meie revolutsiooni.

«Kuidas teil ometi õnnestus Pariisis püsima jääda?» esitavad nõukogude inimesed mulle sagedasti küsimuse. «Üksnes teie sümpaatia pärast Oktoobrirevolutsioonile pidid kõik kodanluse jõud teie vastu välja astuma.»

Nad astusidki välja, kuid üksnes juba täht «J», mis kõikides teatmikes seisis minu perekonnanime järel, pani sellesama kodanluse järele mõtlema. Tema mõistete järgi ei võinud mees, kui ta oleks toime pannud mingi tema nime häbistava teo, olla niisuguse klubi liige. Mis aga puutub tema poliitilistesse vaadetesse, siis põhimõtteliselt polnud Prantsusmaal klubidel õigust poliitikaga tegelda. Nende põhikirjad pidid olema valitsuse poolt kinnitatud.

Mäletan, missuguse pidulikkusega Narõškin pärast minu valimist ajutiseks liikmeks oma ristipoja esimest korda Jockey-klubi udusulgpehmete vaipadega kaetud

kullatud saalidesse viis. Oli kell viis õhtul. Saterkuub seljas ja torukübar käes, esitles ta mind, käies üksteise järel läbi kõik kaardilauad, kus sel tunnil moodsat kommertsmängu — bridži — mängiti. Laudade juures, kus käis suurem mäng, istusid aristokraatia need esindajad, kes olid juba rahvusvahelise kapitali poolt värvatud ja kelle perekonnanimesid pangad ning suuremad tööstusettevõtted reklaamiks kasutasid. Ainult kaks välimuselt ebameeldivat vanakest mängisid nurgas moest läinud preferanssi, keegi maniakk aga — väga kurja keelega, nagu Narõškin mulle sosistas —, kes ei olnud nõus kuningliku aristokraatia kapitali kummardamisega, ladus üksilduses pasjanssi. Hasartmängud olid Napoleon III ajal toimunud suurtest skandaalidest saadik kõige rangemalt keelatud.

Naabersaalides istusid leegitsevate kaminate juures teed juues omaette seltskonnad. Nende kõikide juurest tuli samuti läbi käia. Erilist tähelepanu äratas pikakasvuline, esinduslik, umbes viiekümne-aastane Joachim Murat, Jockey-klubiga vahetult seotud Ratsavõistluste Seltsi esimees. Napoleoni marssali otsene järglane, oli Murat oma vürstliku väärikuse alalhoidmiseks paljude aadlisuguvõsade eeskujul astunud sugulusvahekorda Euroopa kapitaliga, naitudes Elsassi pankuri Ettingeri määratu rikka kasutütrega. Oma väljaspool linna asuvasse lossi kutsutuile saatis Murat järele kalessi, mille ette olid paaridena rakendatud neli hobust ja kus kutsari asemel olid Napoli kuninga värvides (helesinine ja kollane) nägusates riietes džokid.

Klubi roheliste abažuuridega mahendatud raamatukogus istusid väikeste kirjutuslaudade taga vanakesed ja kirjutasid suure hoolega, alatasa prantsuse sõnaraamatutesse vaadates, et kõige sobivamat sõna või väljendust leida. See emakeele-kultus kujutas endast prantsuse intelligentsi põhiomadust, mille see oli pärinud vanaaegselt, epistolaarses [1] meisterlikkuses rafineeritud aristokraatialt.

Läbi raamatukogu hiiglasuurte akende helendasid

[1] Epistolaarne — kirjakujuline, epistlisse (värssides kirjutatud kirja kui kirjanduslikku vormi) kuuluv. *Tõlk.*

Pariisi bulvarite elektrilaternad ja luksuslike magasinide vitriinid. Seal huilgasid autode pasunad, kajasid õhtulehtede viimase väljaande müüjate hääled, siin aga, klubi lävest üle astudes, leidsid sa absoluutse rahu ja vaikuse.

Samasugune vaikus valitses ka lõunasöögi ajal.

Söögitoa keskkohta oli kaetud ümmargune laud kaheteistkümnele inimesele, mis meenutas «kuningas Arthuri [1]» lauda, mille taga istusid ainult vanemad liikmed ja klubi alalised külalised, ülejäänud valisid oma maitse järgi väikesed lauakesed, mis kulgesid reas üle kogu saali pikkuse, — «*diligence*» [2], nagu neid nimetati. Mitte kohe ei kutsutud mind istuma aulauda, mille kohal otsekui jultunud väljakutsena prantsuse maalikunstile kõrgus kogu seina ulatuses Svertškovi maal «Jaht». Esifoonil on kaks pikakarvalist hurdakoera end välja sirutanud ja valmistuvad hallist jänesepojast kinni haarama, mäenõlvakul aga neljakihutav vene kütt, hall tšekmeen seljas ja papaaha peas. Venelasteta ei saanud läbi isegi Jockey-klubi, ja selle maali, nagu mulle räägiti, oli kinkinud üks klubi asutajaid — Demidov, endine Magnitka [3] omanik.

Kodunesin klubieluga ühe aasta kestel täielikult: väga mugav oli vahel oma kaugelasuvasse korterisse mitte sõita ning kasutada klubi kord ametialasteks kohtumisteks, kord kirjavahetuse kiireks ärasaatmiseks, kord lihtsalt üksinduses tund või paar Pariisi kärast puhkamiseks. Suhted klubikolleegidega muutusid niivõrd heaks, et ma kuidagi ei tahtnud klubi ajutise liikme seisundisse jääda, kellel näiteks polnud õigust hääletada. Teades, kui riskantsed on alaliste liikmete valimised, kus üks must kuul hävitab kakskümmend valget, hoidus Narõškin nõuandmisest, ent muidugi sattus vaimustusse, kui ma iseseisvalt kandideerimisotsuse tegin.

---

[1] Arthur (Artus) — müütiline keltide kuningas, kes VI sajandil kaitses oma maad ja ristiusku paganlike anglosakside vastu, kaaslasteks kaksteistkümmend «ümmarguse laua rüütlit», nn. *Arthuri ümarlaud*, kangelaste rühm, kuhu kuulusid Gawain, Iwein, Lancelot, Perceval jt. *Tõlk.*

[2] Diligence (diližanss) — postitõld, tilisang. *Tõlk.*

[3] Magnitka — rauamaagikaevandus Uraalis. *Tõlk.*

Kandidaatide nimed pandi terveks nädalaks klubi saali sissekäigu juurde välja, kuid komme nõudis, et kandidaadid ise nendel päevadel klubisse ei ilmunud, et nende kohta tekkida võivaid kõnelusi oma juuresolekuga mitte segada. Narõškin, vastuoksa, klubist muidugi ei lahkunud, ning juba neljapäeval, s. o. nelikümmend kaheksa tundi enne hääletamist, teatas ta mulle ärevil olles, et mõnede mõjukate kolleegideni on jõudnud mingisugused ebameeldivad kuuldused minu kohta. Mul oli õigus oma kandidatuur aegsasti tagasi võtta; hääletamisel läbikukkumine võis linnas kiiresti teatavaks saada, mille järel sõjaväelise agendi ametikohale edasi jääda oleks olnud ebasobiv: suurem osa klubi liikmeist koosnes noortest sõjaväelastest või nende sugulastest, samuti prantsuse erusõjaväelastest.

«Ei,» ütlesin ma Kirill Mihhailovitšile, «ma pole harjunud oma sõnu ega otsuseid tagasi võtma.»

Ta surus sõbralikult kätt ja läks mu otsusest teatama mu teisele «ristiisale», ratsaväediviisi ülemale kindral L'Epée'le.

Laupäeval, sellel tavalisel hääletamispäeval, kujutasid Jockey-klubi hiiglasuured vanaaegsed saalid, nagu mulle pärast jutustati, ebatavalist pilti. Need olid tulvil provintsinoori, kes sel puhul olid Prantsusmaa igast kandist kokku sõitnud. Nad kõik olid ohvitserid, kellele kindral L'Epée oli saatnud lühikese telegrammi:

«Balloteerimisele tuleb meie vene sõber, kolonel Niija niisugune. Palun Pariisi sõita.»

Noorte sõjaväelaste survel jäid Pariisi keelepeksuharrastajad vait, ja kell seitse õhtul telefoneeris ülirõõmus Kirill Mihhailovitš mulle ning teatas, et olen ühel häälel klubi alaliseks liikmeks vastu võetud.

Juba siis sai võimalikuks avastada ka minu vastu suunatud aktsiooni süüdlane. See oli markii Albuferra, võrdlemisi noor mees, toreda auto omanik, mida ta ise juhtis. Et kiidelda oma demokratismiga, kutsus Prantsuse Kindralstaap markii sõjaväeteenistuse kordamisõppusele ja määras ta 1912. aasta manöövritel Nikolai Nikolajevitši isiklikuks autojuhiks. Seal ma selle Napoleoni-aegse aristokraatia võsuga tutvusingi. (See aristokraatia erines kuningliku aadli armetuist riismeist oma

matslikkusega.) Järgmisel aastal muutus «*maréchal de logis*» (seersant) külalislahkeks peremeheks ja kutsus mind ühes naisega oma lossi suurele provintsiballile. Pariisi külalised olid sinna kokku sõitnud veel valgega ning enne lõunasööki palus peremees, et tema eeskujulikku kööki ja õhtusöögiks varakult valmistatud toite imetleksin. Olin ettevaatamatu, et sellega nõustusin, millega, nagu selgus, tegingi kuriteo: klubi valimiste eel oli Albuferra, soovides arvatavasti minu tutvusega hoobelda, jutustanud sellest ühele irisevale vanakesele, kes varustas selle mitte mingit tähtsust omava üksikasja minu suhtes laitva kommentaariga: välismaalane lubab enesele oma nina isegi meie prantsuse kööki toppida!

Vaat millist laadi pisiintriigidega vana aristokraatia viimsed riismed elada võisid.

Jockey-klubi liikmeskond, samuti nagu meie Peterburi kõrgem seltskond, paistis silma ühe ja sama erilise omadusega: aristokraatia oli jäädavalt kaotanud oskuse lõbutseda. Inimesed olid, kartes alandada oma auväärsust nendest ülekasvanud uute ühiskonnaklasside — intelligentsi ja kodanluse — ees, endile silmaklapid vabatahtlikult pähe pannud ning teinud kultuseks kõige vastikuma kõikidest inimlikest puudustest — vagatsemise ja silmakirjatsemise.

Hetketi tekkis soov meenutada oma noorusaastaid, heita kõrvale frakk, munder ja ordenid ning veeta kas või mõni tundki võrdsena võrdsete hulgas, kohata mehi ja naisi, kes elavad väljaspool ametlikke eelarvamusi. Reedeti või kulleripäeviti, lahkudes oma tubaka- ja kirjalakisuitsuga täidetud kantseleist, tõttasin ma muidugi mitte peenutsevasse Jockey-klubisse, vaid tagasihoidlikku artistide klubisse «*Les Mortigny*», mis asus kesklinnast eemal, Rue de Prony, 63. Klubi kujutas enesest kunstniku hiiglasuurt ateljeed, kuhu kord nädalas õhtuti kogunesid maalikunstnikud, skulptorid, noored kirjanikud, algajad tagasihoidlikud näitlejad ja näitlejannad, tulevased Pariisi tähed. Selle ürituse algatajateks ja entusiastideks olid muidugi mõned venelastest pariislased. Külastajate enamiku tasku järgi valmistati ka lõunasöök. Hiljem kostsid hüüded: «*Colonel, au*

piano» — ja kuna peale minu teist polkovnikut seal ei olnud, muutusin ma mõneks minutiks tasuta tapööriks. (Prantsusmaal omas sõjavägi säärast lugupidamist, et sõjaväeline kutse säilitas kõikide muude kutsetega võrreldes eesõiguse, tiitlid aga kõrvaldati sõjaväest 1789. aastal.)

Vahepeal valmistati tillukesel näitelaval ette improvisatsioon — teatrialane ja poliitiline nädalaringvaade. Olid lubatud ainult puuvillast või kalingurist kostüümid. Siid kui klubi kuulsusrikkaid traditsioone teotav riie oli garderoobist kõrvaldatud. Näitejuhi andekus ja täielik vabadus nii teema kui ka tõlgenduse valikul olid menu tagatiseks. Kohalviibijatest ei julgenud keegi keelduda talle määratud osa ettekandmisest, ja Šaljapin naeris kõigest südamest, nähes mind otsaesisele langetatud juuksesalguga, mis kujutas teda klassikalises «Dubinuškas». Tema, nagu paljudki läbisõidul viibivad kuulsused, armastas odava «*pinard*'i» klaasi juures veidi istuda ja kas või ajutiseltki oma endassearmumisest vabaneda. «Mortigny's» poleks seda talle kingitud. Teda ei palutud isegi laulda, kuid see-eest oldi üllatatud tema talendist, kui ta, silmad sulgenud, sooritas oma tummnumbrit — poolunist rätsepat, kes pintsaku küljest ärarebitud nööpi külge õmbles.

Need tagasihoidlikud ühised õhtute veetmised sidusid inimesi tugevamini kui karmid balloteerimised. Kui rõõmustav oli vahel kohata oma sõpru «Mortigny'st» kusagil poristes kaevikutes kord Reimsi, kord Arras' all, aga kui raske oli pärast sõda enamikku nendest leida puudu olevat. Maailmasõda hävitas prantsuse intelligentsi paremiku, valmistas ette pinna uue, jultunud fašistliku noorsoo asemeletulekuks, Pariisi aga jättis jäädavalt ilma nendest odavatest, kuid prantsuse huumoriga täidetud rõõmudest,, mille poolest see igavene linn kunagi kuulus oli.

Sõda lahutas mind jäädavalt mu Pariisi sõbrast Narõškinist. Olin sõjaeelsest palavikulisest tööst vintsutatud ja polnud juhust teda viimaste päevade jooksul enne Saksamaa poolt sõja kuulutamist kohata. Kuid selle saatusliku päeva õhtul tuli ta minu poole ja ütles täiesti rahulikult:

«Noh, Aleksei Aleksejevitš, lubage mul teid jumalagajätmiseks kaelustada.»

Arvasin, et Narõškin kavatseb nagu paljudki pariislased hädaohtu ette nähes koos perekonnaga kusagile kaugemale, Lõuna-Prantsusmaale üle kolida, ega tahtnud uskuda, kui Kirill Mihhailovitš minu arusaamatust märgates mulle resoluutselt seletas:

«Kui saabuvad niisugused päevad, missuguseid meil tuleb üle elada, peab igaüks oma kodunurka tagasi pöörduma.»

«Kuid teil pole Venemaal sugulasi ega sõpru,» proovisin ma vastu vaielda.

«See ei tähenda midagi. Teie, polkovnik, peate siia jääma meie kodumaa huvisid kaitsma, mina aga olen kohustatud koju tagasi pöörduma.»

Järgmisel hommikul, lukustanud oma toreda korteri ja võtnud põdura naise ning kaks tütart kaasa, alustas ta teekonda Moskvasse.

Pärast revolutsiooni, kui perekond kavatses Pariisi tagasi pöörduda, ei soovinud Kirill Mihhailovitš teda saata. Saanud aru oma klassi hävingust, ei tahtnud ta emigrandiks hakata, võttis oma armastatud jämeda jalutuskepi ja lahkus Moskvast teadmata kuhu. Nähtavasti tahtis ta omal maal surra. Nii lõpetas oma elu vana vene pariislane.

ÜHETEISTKÜMNES PEATÜKK

ENNE ÄIKEST

1914. aasta kevad oli sõjaeelsele Euroopale viimaseks kevadeks. Ta oli ka mulle vana Pariisi-elu viimaseks nägemuseks ja ühtlasi etapiks mu revolutsioonilises teadvuses.

Vara ja kuidagi eriti eredasti paistis sel aastal kevadine päike üle Pariisi bulvarite, vara ja lopsakalt hakkasid õitsema kastanid Champs-Élysées'l. Pariisi kevadsesoon tõotas saada eriti huvitav ja hiilgav.

Mitte kunagi viimaste aastate kestel polnud poliitiline horisont nii pilvitu: Balkanitel oli kahurite mürin laka-

nud, ning ainult kusagil Makedoonia kaugetes mägedes naksusid aeg-ajalt mingisuguste rahutute mässajate püssikuked. Niiviisi kujutas seisukorda ette Prantsuse ajakirjandus, mis alati end seltskondliku arvamuse järgi kohandas.

Poincaré püüdis sõjaka patriotismi tundeid üles kütta sõjavägede tõrvikutega rongkäikudega — «*les retraites aux flambeaux*» ja sõjaväeorkestritega, kes mängisid marssi «*Sambre et Meuse*». Pariislased jälgisid neid laupäeviti kui ilusaid vaatepilte. Sirged kompaktsed jalaväekolonnid, ümbritsetud võidukalt leegitsevatest tõrvikutest, rääkisid armee võimsusest — rahu kindlast kaitsjast, aga sugugi mitte tulevasest sõjast. Seadused kolmeaastase väeteenistuse kohta ja riigikaitseks mingisuguste täiendavate miljonite kohta olid parlamendi poolt vastu võetud — tähendab, võis rahulikult unustada viimaste kuude ärevuse ja elada oma lõbuks.

Niiviisi sai asjast aru valitsev klass — suurkodanlus; tema poolt kogutud rikkused võimaldasid tema elu ka selle sesooni ajal muuta üheks lakkamatuks pidupäevaks.

Mitte sõjajärgsed paberist rahatähed, vaid ehtsad kuldsed luidoorid [1] voolasid Pariisi töösturite ja ärimeeste taskutesse. Tellimusi ja tööd jätkus kõigile. Autovabrikud ei jõudnud õigeks ajaks täita tellimusi luksuslikele limusiinidele, häirimata sõjaväe veoautode väljalaskmist! Autod võimaldasid rikastel inimestel, kes Pariisi üksikelamutega ei leppinud, korraldada vastuvõtte ka linna ümbruses, nagu näiteks Lafferière'i ajaloolises lossis, mis kuulus Édouard Rothschild'ile. Muide, selles lossis asus 1870. aasta sõja ajal Saksa peakorter, ja kui mulle ettepanek tehti oma nimi aukülaliste «Kuldraamatusse» kirjutada, siis ei jäetud hooplemata, et selles raamatus ei puudu ka Bismarcki ja Moltke oma käega kirjutatud allkirjad.

Tol ajal ei olnud bulvaritel veel näha sõjajärgseid pikki taksode ridu, mis lootusetult sõitjaid ootasid. Elu

[1] Louis d'or ehk luidoor — a. 1640 löödud Prantsuse kuldmünt. 1803. a. asendati luidoorid frangisüsteemiliste kuldmüntidega. *Tõlk.*

pulbitses sellise allikana, et tänavaliiklus, nagu näis, on jõudnud ülima piirini; kuidagi ei võinud mõelda, et kõigest mõne nädala pärast jäävad needsamad tänavad, needsamad väljakud mitmeks pikaks aastaks tühjaks.

Rätsepad ja modistid võisid daamide kevadriietuse ja õhtutualettide uute, ennenägematute modellide eest võtta mistahes hinda. Lõbudest tüdinenud Pariis ei rahuldunud enam prantsuse stiiliga: ennenägematute vaatemängude ja veel proovimata tunnete otsingutel hakkas teda veetlema eksootika, ning Pariisi sesooni «naelaks» osutusid pärsia maskiballid. Kui sellestki villand sai, siis korraldati ball, mis oma rikkuselt ületas kõik minu poolt maailmas nähtu: «kalliskivide ball». Sellest osavõtvad moedaamid vahetasid varakult vastastikku oma väärisesemeid ja igaüks neist muutus selle või teise kivi kehastuseks. Kleit vastas teda ehtivate kalliskivide värvusele.

Punased rubiinid, rohelised smaragdid, rukkilillsinised safiirid, lumivalged, mustad ja roosad pärlid sulasid üheks säravaks ilutulestikuks. Ent kõige rohkem pimestasid oma helgiga valged ja helesinised briljandid. Pärast meie kollase «kirmega» Peterburi briljante rõhutasid nad veel kord vene rikaste inimeste võidujooksu kivide arvu ja suuruse, mitte aga kvaliteedi järele.

Hakkas valgeks minema, kui ma ballilt lahkusin ja koos ühe kutsutuga sel tunnil juba magava linna tänavaid läbisin.

«Mulle näib,» ütlesin ma oma kaaslasele, «et see ball on meie eluajal viimane.»

«Miks te nõnda arvate?» imestas mu kaaslane.

«Kas või ainult seepärast, et kaugemale pole enam kuhugi minna.»

Ma ei teadnud, et see lihtne eelaimus osutub vana maailma lõpu prohvetlikuks ennustuseks.

Kogu see Pariisi viimase sesooni õhkkond näis kõige vähem tegevat vastuvõtlikuks sellele otsustavale hetkele elus, milleks on inimese sisemine ümbersündimine. Vahepeal aga oli see minus toimunud ja osutus niivõrd sügavaks, et hiljem nimetasin ma teda «omaenese revolutsiooniks».

Neil päevil, mil see toimus, ei andnud ma enesele veel

selgesti aru, mis viisil võis säärane muudatus niivõrd lühikese aja vältel toimuda, ent nüüd, mil ma poliitiliselt relvitust, abitust aristokraadist olen muutunud Nõukogude kodanikuks, on mulle selge, et mu «omaenese revolutsiooniks» oli tol ajal tarvis ainult tublit välist tõuget. Vene elu paljudest ebaõiglustest hämar arusaamine, mis küpses juba noorusaastail, tsaari isevalitsuse suuruse ja eksimatuse mõiste kokkuvarisemine Mandžuuria sõjas, Euroopa demokraatliku korra mahajäänud Tsaari-Venemaast üleoleku valus tunnetamine moodustasid selleks ajaks säärase kuhja süttivat materjali, et oli vaja ainult tuletikku, et seda süüdata ja sellel lõkketulel ära põletada terve seeria eelarvamusi, mis mind tol ajal veel valitsesid. Eelarvamus seletub tihtilugu harjumusjõuga: sul näiteks pole mingisugust palvetamismeeleolu, tahaks sõita lõbusat prantsuse vodevilli vaatama, kuid harjumus — see teine loomus, see tahtmatu orjameelsus — tõmbab kirikusse, õhtujumalateenistusele. Mul puudus ammu juba igasugune lugupidamine Borisi-taoliste suurvürstide vastu, kuid helesinine Andrease ordeni lint, mis nendele juba sündimisel anti, eraldas neid minu silmis teistest surelikest. Ammugi olin ma teadlik Nikolai II saamatusest, tundsin isegi kogu seda kahju, mida tema valitsemine minu kodumaale tõi, kuid polnud suuteline tsaari isikut eraldama mõistest Venemaa.

Mu tolleaegse täieliku poliitilise harimatuse juures võis, nagu näis, mitte keegi muu kui üksnes haritud revolutsionäär avada mu silmad nende iseenesest tühiste vaheseinte nägemiseks, mis sulgesid mulle tee vaba, iseseisva mõtlemise juurde.

Tegelikult aga võlgnen ma, «mõistusest hoolimata ja loodusjõudude kiuste», oma ümbersündimise eest tänu ühele esimesele Pariisi näitlejannadest — Nataša Truhhanovale.

Kohtasin teda suurel ballil teatris «Opéra». Ta oli punases geraaniumivärvi pehmest siidsametist kleidis, lai briljantdiadeem peas. Säravad silmad ja sel hetkel mulle suunatud kogu maailma valgustav naeratus ütlesid kohe, et ta on mu kaasmaalane, venelane. Oli mul olnud elus armulugusid vähe või leidus Pariisis

kaunitare vähe! Kuid pärast esimest kaht-kolme jutuajamist mõistsin, et see pole juhuslik kohtumine, vaid mu edaspidise elusaatuse otsus. Pind oli selleks, muide, juba ammu ette valmistatud.

Juba kaheksa aastat olin ma olnud abielus väga armsa daamiga, kes kuulus Peterburi kõrgemasse seltskonda, kus meeste ideaaliks oli saavutada elus kõike väikseimate jõupingutuste kuluga, naiste mõiste järgi oli aga elu loodud ainult lõbutsemiseks.

Pariisis saavutas mu noor naine kiiresti menu tolles seltskonnas, kus need põhimõtted iseäranis eredasti õitsesid. See seltskond ehk, nagu seda nimetati, «kogu Pariis» ei olnud puht-prantsuse seltskond: sellesse kuulusid kõik, kellel oli kas väga palju raha või mingisugune tiitel. Tiitleid sai raha eest, raha aga kummardas tiitlite ees. Mitte kusagil polnud kergem alistuda kiusatusele vaadata elule kui lakkamatule muretule pidupäevale. Selle seltskonna esindajad pidasid tööd selleks otstarbeks määratud inimeste saatuseks, kuid ise ei soovinud nad tööst õrna aimugi omada.

Milleks kulutada aega igavate ettekannete kirjutamisele, kui samal õhtul võib minna nii huvitavale teatrietendusele kui ka lõbusale ballile? Kas pole meeldivam näha oma perekonnanime iga päev Pariisi ajalehtede suurilma-vastuvõttude rubriigis, kui lootusetult oodata kaugelt Piiteri ülemuselt oma tööle heakskiitu? Milleks kulutada aega kodusele majapidamisele, kui selleks on olemas teenijad?

Perekondlikust kodukoldest jäi järele ainult silmakirjalik näilikkus, millega kui täiesti normaalse nähtusega leppis mitte ainult Pariisi, vaid ka iga teine niinimetatud kõrgem seltskond.

Selle maailmavaate purustaski minus — pärast üsna rasket võitlust — kõigepealt Natalia Vladimirovna.

Ta oli pärit mittearistokraatlikust perekonnast: isa — tuntud vene artist Bostunov, ema — prantsuse talupojast viinamarjakasvataja tütar, kes oli aga saanud hea hariduse. Isa hülgas perekonna, kui Natalia Vladimirovna oli kõigest kolmeteist-aastane, ja seepärast suhtus tütar eriti leppimatult kõigesse, mis ohustas perekonna õnne.

«Kas te tõesti võite teid ümbritseva silmakirjalikkusega leppida?» küsis ta minult alatasa.

Natalia Vladimirovna sai juba noorest peast tunda puudust, tööle asus ta viieteistkümne ja poole aastaselt. Töö oli talle mitte ainult kohuseks, vaid ka elu eesmärgiks; nõnda oli mindki lapsepõlves kasvatatud.

Ta oli ammu lahkunud Venemaalt, kus tal oli tulnud lähemalt tutvuda ka Venemaa sandarmi- ja politseirežiimiga. Ta iseloomustas seda sõnaga, mida me mõlemad ühteviisi vihkasime — omavoli.

Natalia Vladimirovna ei tundnud ühtki palvet ja kordas tihtilugu: «Kas siis tõesti selleks, et uskuda, on teile kirikut vaja?»

Ja kustumatu janu tõe, kas või ka kõige karmima, kuid senitundmatu tõe järele tõmbas mind sellesse vaiksesse, mürarikkast Pariisist eemal asuvasse nurgakesse püha Louis' saarel, kus see teistest nii erinev noor naine oli ühes hästi säilinud vanas palees oma korteri sisse seadnud. Leidsin siin eest laitmatu maitsega sisustuse, rikkalikema prantsus- ja venekeelse raamatukogu, kirjutuslaual aga Baudelaire'i luuletuste avatud väikese köite: *Là tout est beauté, calme, ordre et volupté* ...[1]

Elades kreeka klassikute, prantsuse kunsti, teatri ja poeesia õhkkonnas, ei loobunud maja perenaine tunnustamast Venemaad oma kodumaana, arvestamata, nagu kogu Seine'i vasakpoolse kalda intelligents, tsaari ja Romanovite perekonda.

Paljud eelarvamused hajusid nagu tuhk tuulde ja ma tundsin end vabana ning iseseisvana. Ma ei näinud veel ette mind tulevikus ootavaid revolutsioonivapustusi, kuid teadsin juba siis, et olen leidnud elus niisuguse sõbra, kellega käsikäes sammun läbi ükskõik millistest katsumustest. Olin valmis taluma mistahes ohtu.

Neil mulle unustamatuil päevil elasin ma veel Venemaale tehtud viimase ametisõidu ja tsaari juures toimunud vastuvõtu muljete all. Kõikide nende pikkade teenistusaastate kestel, mis ma välismaal elasin, polnud Nikolai II kordagi «heaks arvanud» mulle audientsi määrata.

[1] Seal on aina ilu, rahu, kord ja nauding ...

nagu see oli kombeks suurriikidesse akrediteeritud kõikide sõjaväeliste esindajate suhtes; ma isegi lakkasin tsaari vastuvõttudele sisse kirjutamast (nagu oli ette nähtud) raamatusse, mis selleks otstarbeks oli Kindralstaabis olemas. Kuid sel korral sundis mind seda tegema mu uus ülemus, kindralkortermeister, mulle tolle ajani tundmatu väga valju häälega, laiade kindralilampassidega ja hiiglasuurte helisevate kannustega mees.

«Sa ära tunne piinlikkust,» lohutasid mind mu kolleegid Kindralstaabist, kui ma kindrali kabinetist väljusin. «Tema ei taipa ametiasjadest mitte midagi. Suhhomlinov tõi ta Kiievist siia üle, tal on rikas naine, kuid ega ta meil kaua vastu pea.»

Oma suureks imestuseks sain ma sel korral juba kahekümne nelja tunni pärast kutse vastuvõtule Tsarskoje Seloos. Audientsile oli ilmunud palju vanu kindraleid järjekordse autasu — Valge Kotka, Aleksander Nevski või lihtsalt Anna I järgu ordeni — saamiseks ning mitu polkovnikut, armee jalaväe- ja kasakapolkude komandöri. Mina kui kõige noorem seisin saali kolmest küljest palistava pika viiru vasakul tiival.

«Teie majesteet, nii- ja niisuguse jalaväepolgu komandör nii- ja niisugune polkovnik esitleb end Sankt-Peterburi linna saabumise puhul,» raporteerib mu naaber, juba halliks minev polkovnik.

Tsaar ulatab vaikides käe, näpib akselbanti ja pärast hetkelist pausi tõstab pilgu polkovnikule ning küsib:

«Noh, kuidas teie — olete majutamisega rahul?»

Arvatavasti teab ta iga polgu majutamiskohta, imestan ma, ning ei eksi.

«Mulle meenub,» jätkab Nikolai II, «et kaks pataljoni on teil majutatud kasarmutesse, kaks aga erakorteritesse.»

Polkovniku nägu särab vaimustusest. Mälu, see Romanovite perekonna ainus tugev külg, osutas nendele palju teeneid.

«Noh, hea küll, andke minu poolt polgule üle tänu ustava teenistuse eest.»

Neidsamu sõnu kuulsin ma juba, kui ta rääkis eelmise, pikkade vurrudega kasakapolkovnikuga.

Järg on minu käes, ja loetledes kõiki oma auastmeid,

tiitleid ning ameteid, näen, kuidas tsaari selja tagant ja temale märkamatult oma pehmetes kontsadeta tuhvlites käratult lähenevad selle hetkeni osavõtmatult keset saali seisnud kolm-neli meest tsaari saatjaskonnast. Nendest on mulle eriti meelde jäänud tsaari konvoi komandöri Trubetskoi punases tšekmeenis väike nigel kuju; tundsin seda ohvitseri juba ratsakaardiväes teenimisest saadik kui suurt intriganti.

«Hoia nüüd kõrvad kikkis,» mõtlesin ma. «Iga minu sõna saab veel samal päeval teatavaks Bolšaja Morskaja tänavas asuvas Jahtklubis, selles Saksa agentuuri pesas.»

«Noh, mida te Prantsusmaast arvate?» küsib mult Nikolai II.

Soovides aidata tsaaril teda huvitavat küsimust formuleerida, vastan ma:

«Teie majesteet, viimaste kuude jooksul toimub seal nii palju uut, et mul tuleb oma ettekannetes kõige mitmekesisemaid küsimusi puudutada.»

«Ma loen kõiki teie ettekandeid,» ütleb tsaar. «Nad on väga huvitavad. (Mina vastu ei vaidle, ehkki tean, kuidas minu ettekannetest kokkuvõtteid koostatakse.) Kuid ütelge, mis te Prantsuse armeest arvate?»

Märkan, et tsaari selja taga seisev saatjaskond muutub tähelepanelikuks. Mind haarab äärmise pahameele tunne: milline taktitus, kuidas võib mulle esitada sääraseid küsimusi paljude teiste juuresolekul! Kas ma olen õigustatud nende klubiklatšijate juuresviibimisel paljastama Prantsuse suure relvastusprogrammi saladusi ja selgitama liitlasarmee tehnilist mahajäämust? Kuid seisukorrast oli vaja välja pääseda.

«Prantsuse armee meenutab mulle meest, kes pole küll väga tugev, kuid kes kindlalt on otsustanud oma vägevat vastast lüüa. Ma võin tagada, et liitlasarmee ja prantsuse rahvas sellega ka toime tulevad,» teatasin ma kindlalt ja resoluutselt.

«Oo, milline optimist te olete,» vastas tsaar kergelt naeratades. «Annaks jumal, et nad vähemalt kümmekond päeva vastu peaksid, seni kui meie jõuame täielikult mobiliseeruda ja siis nagu kord ja kohus sakslased läbi kolkida.»

Sellega audients lõppes, kuid ma pidin seda jutuajamist meenutama viis kuud hiljem, pärast võitu Marne'il, ja Venemaale nii õnnetu maailmasõja vältel kahjuks veel mitugi korda.

Pariisi tagasi jõudes iseloomustasin oma järjekordses ettekandes seda palavikulist tööd, mida Prantsuse Kindralstaabis suure relvastusprogrammi elluviimise alal tehti, järgmiselt: «Aknad Saint-Germainī bulvaril on öö ebatavalistel tundidel kaua valgustatud . . .»

Kindralstaap töötas, Pariis tantsis vulkaanil, aga Peterburis valitses üldine heasüdamlik enesega rahulolek.

Nende kahjulike meeleolude kujukaks tõenduseks osutus mind Peterburist tagasijõudmisel tabanud ootamatu ametialane ebameeldivus.

Korraldanud oma suhted sõjaväeliste ajakirjanikega ehk, nagu neid Pariisis nimetati, tähtsaimate prantsuse ajalehtede sõjaliste artiklite toimetajatega, sain ma nendelt kutse võrdlemisi tagasihoidliku võõrastemaja «Lutetia» saalis toimuvale tavalisele aastabanketile. Sama päeva hommikul telefoneeriti mulle vabariigi presidendi sõjalisest kabinetist palvega olla õhtul erakordselt sõjaväemundris; seda seletati Poincaré kavatsusega tulla banketile frakis ja Auleegioni ordeniga. See ajas mind pisut segadusse, nii nagu mind võõrastemajja saabumisel ajas segadusse ka rahvuskaardiväe orkester, kes valmistus vabariigi presidenti «Marseljeesiga» vastu võtma. Ajakirjanike tagasihoidlik bankett omandas täiesti ametliku iseloomu.

Saali astudes ja sinna kogunenud tuttavaid tervitades lootsin ma viimase hetkeni leida nende seas ka Izvolskit, samuti kedagi Prantsuse kõrgemast väejuhatusest, kuid ei näinud kedagi.

Mõnevõrra rahustas mind too mitteametlik koht presidendi laua lõpus, mis oli mulle määratud: ta vabastas mind igasugustest sõnavõttudest, nendeks aga polnud ma sugugi ette valmistatud. Kõik oli rikutud alates sellest hetkest, kui, vastates banaalsetele lauakõnedele, mida pidas sõjaväeliste ajakirjanike sündikaadi esimees, Poincaré püsti tõusis ja tekkinud vaikuses oma ilusat, kuid nagu alati pisut pikaks venitatud kõnet alustas.

Sel korral oli see kindlasti sõjakas. Loetlenud kõik, mis Prantsusmaa sõda aimates teeb, pöördus Poincaré ootamatult minu poole; kõik kohalviibijad järgnesid tema eeskujule.

«Ma tean,» ütles president, «milliseid suuri jõupingutusi teeb meie liitlane Venemaa. Tema siinviibiv sõjaväeline esindaja võib teile seda kinnitada.» — «Prantsusmaa on käesoleval ajal täitnud suure ülesande oma sõjalise võimsuse tugevdamisel, mis annab talle õiguse austamisele vaenlaste poolt ja sõprusele ning usaldusele oma sõprade poolt» — see on presidendi kõne viimaste sõnade täiesti täpne tõlge.

Kohalviibijate seas peale minu teisi «sõpru» ei olnud, ja kõik pilgud pöördusid minule. Pidin sõna võtma. Mu vastus oli üsna lühike. Tänanud vabariigi presidenti tema poolt Vene armee vastu väljendatud tunnete eest, ütlesin ma mõne sooja sõnaga, et Venemaa hindab kõrgelt neid ohvreid, mida Prantsusmaa käesoleval silmapilgul toob oma sõjalise võimsuse tugevdamiseks. Sel hetkel ei liigutanud mind ei kiiduavalduste torm ega komplimendid minu aadressil, sest mu ainsaks mureks oli kontrollida oma improviseeritud sõnavõtu stenogramme — kas ma pole midagi ülearust ütelnud.

Ajalehe «Temps» toimetaja oli äärmiselt lahke, ja niipea kui me laua tagant tõusime, näitas ta mulle banketi ning sellel peetud kõnede kohta koostatud artikli täiesti korrektset ja süütut teksti, mis oli kõrvaltoas kirjutusmasinal ümber kirjutatud.

Pidin oma ülemuse üle korduvalt pahandama, et ta välismaal valitsevat olukorda ei mõistnud, kuid mõni aeg hiljem saadud järelepärimine banketi kohta ületas igasuguse piiri.

«Kindralstaabi Peavalitsus paneb Teile ette anda seletus käesolevale kirjale juurdelisatud ajaleheartikli kohta,» teatas lühike ametlik paber, mis oli kaasas väljalõikele mingist mustasajalisest pealinna ajalehest. Selles oli ajalehereporter pärast banketi kirjeldamist minu sõnad ära toonud ja pahandas, motiveerides teda haaranud patriootilist nördimust, järgmiste sõnadega: «Vene sõjaväelisel esindajal on häbistav end prantslaste ees niimoodi alandada. Venemaa ise on küllalt tugev, et

mitte tunda vajadust ükskõik missuguste liitlaste abi järele.»

Ma vastasin:

«Vastuseks nii- ja niisugusele numbrile. Ajalehes toodud sõnad annavad täiesti täpselt edasi mu sõnavõtu mõtte, ja ma arvan, et Kindralstaap ise leiab viisi, kuidas oma välisesindajat väärikalt kaitsta.»

Sellega oli küsimus lahendatud.

Pariisi kevadsesooni lõpupäevaks oli too pühapäev, kui Longchamp'i hipodroomi helerohelistel võidusõiduteedel toimusid võistlused «*Grand Prix*'le» — vabariigi presidendi suurele auhinnale, sajale tuhandele frangile, mis koos annetustega ulatus peaaegu kuni poole miljoni frangini. See võiduajamine oli lõppvõistluseks, millele oli eelnenud terve seeria puhastverd täkkude ning märadega toimepandud eelvõistlusi, ja pakkus sportlikku huvi mitte ainult Prantsusmaale, vaid ka kogu Euroopale. Sellele auhinnale lubati võistelda ka välismaade hobustel.

1914. aastal sattus «*Grand Prix*'» pühapäev 28. juunile. Juhtus olema ilus ilm. Palavusest hoolimata püüdsid kõik riietuda võimalikult pidulikult: mehed torukübarates ja mustades saterkuubedes, naised olid selleks pidustuseks varakult oma tualetid ja kübarad ette tellinud. Longchamp'i hipodroom osutus mitte ainult treenerite, džokide ja hobuste, vaid ka naisterätsepate ja Pariisi moedaamide võistlusareeniks.

Sissepääsuväravatest kuni presidendi loožini, milleks oli kahekordne eraldi paviljon, seisid vabariigi kaardiväe soldatid, hobusesabajõhvist tutiga vaskkiivrid peas. Nad hoidsid tagasi uudishimulikkude hulka, kes «Marseljeesi» sõjakate helide saatel vabariigi presidendile vastu sööstsid.

«*Vive Poincaré! Vive le Président!*» karjus rahvahulk ajal, mil tema, triumfeeriv ja näost särav, Puhastverd Hobuste Edendamise Komitee liikmetel käsi surus.

Võidusõidud järgnesid, nagu välismaal alati, üksteisele nii kiiresti, et polnud aega ei hobuste silmitsemiseks ega daamide tualettide viimaste «*créations*» (loomingute) hulgas valiku tegemiseks.

«Kolmas sõit! Kolmas sõit!» teatasid karjudes siinsamas sinna-tänna sõeluvad sonimütsidega mehed, rebides ühtelugu vihikutest välja väga õhukesest hülsipaberist lehekesi salapäraste numbritega. Kuid mängijad said nendest hästi aru ja võisid nende numbrite järgi jälgida mitte võistlust, vaid mängu käiku totalisaatoril; neid huvitas see, millisel hobusel igal antud silmapilgul oli publiku juures menu, et ette ära arvata, kui suur väljamaks võib hobusele langeda juhul, kui ta on võitjaks tulnud. Aga järsku hakkasid samasugused sonimütsidega mehed karjuma:

«Hertsog Ferdinand tapetud!»

Haaranud ühe mehe käest lehe, lugesin ma:

«Täna hommikul tulistati Sarajevos revolvrilasuga surnuks kalessis sõitnud Austria troonipärija ertshertsog Ferdinand ja tema abikaasa.»

«Sõda!» vilksatas mul peas, ent samas mõtlesin, et kõigepealt on vaja otsustada, milleks see teade mind ennast kohustab. Et see teade õige oli, selles ei olnud mingit kahtlust, kuid ikkagi oli tahtmine kompetentselt isikult selle kinnitust kuulda.

Väljusin kiiresti väravast, leidsin oma auto ja käskisin end oma austria kolleegi ooberst Widale juurde viia.

Ta elas kuskil tagasihoidlikus kvartalis Invaliidide Maja taga, avas mulle ise ukse ja oli nähtavasti üllatatud minu ametlikust visiidist, torukübar käes. Tema vaikiv pikk käepigistus kinnitas mulle Havasi[1] agentuuri teate õigsust.

«Tulin teile, kallis kolleeg, kaastunnet avaldama, kuna Austria-Ungari armee on kaotanud oma ülemjuhataja,» alustasin ma.

Pannud mind oma kabinetis istuma, ei suutnud Widale esialgu enesest veel jagu saada, kuid lõpuks ütles:

«Ma ei võinud kuidagi oodata, et just teie esimesena osutate mulle seda tähelepanu. Meie armeele on ertshertsogi kaotus asendamatu . . .» Ning ta hakkas mulle üksikasjaliselt rääkima ertshertsogi plaanidest moodustada — oma tšehhi päritoluga naise mõjul — lääne-

[1] Havas — 1825. a. asutatud rahvusvaheline telegraafiagentuur Pariisis. *Tõlk.*

poolne puht-slaavi riik, mis oleks võinud idaslaavlastega omavahel kokku leppida. Ferdinandi tihedast sõprusest keiser Wilhelmiga Widale muidugi ei piiksatanudki.

«Kuid kõige kurvem lugu on see,» teatas ta, «et ertshertsog Ferdinandil puudub väärikas järglane.»

«Aga hertsog Rudolf?» küsisin ma.

«Oo! See on ehtne Habsburg.»

«Kuid mis te sõna «ehtne Habsburg» all mõistate?»

«Habsburg — see on mees, kes võib terve päeva tegelda küsimuse arutamisega, missugust värvi — kollast või sinist — peavad olema laskurpataljoni mundrikandid . . .»

Sellega meie jutt lõppeski.

Samal õhtul lõunastasin ma Natalia Vladimirovna pool, kuhu juhuslikult oli kokku tulnud mitu sõpra ja sealhulgas ka Pariisi tuntud üleliigne inimene, kuid üsna tark ja peen krahv Boni de Castellan — snobismi ja moe kehastus.

Jutuajamine keerles loomulikult Sarajevos toimunud mõrva ümber, arutati selle võimalikke tagajärgi, ja mul kui sõjaväelisel agendil tuli kõnelda vähe, kuid rohkem kuulata teiste kohalolijate arvamusi. See-eest aga püsis meie perenaine arvamusel, et Euroopa sõda on vältimatu.

«Poliitika ei ole mitte kunagi kuulunud Terpsichore valdkonda, ja sõja ajal muusad vaikivad,» ütles Castellan, leidmata teisi motiive oma veendumuste kaitsmiseks, et «kõik aetakse joonde».

Tema, nagu enamik prantslasi, tundis samavõrd sümpaatiat Viini, kuivõrd antipaatiat Berliini vastu.

Castellani arvamus selle kohta, et «kõik aetakse joonde», iseloomustas kõige paremini seda poliitilist õhkkonda, mis Euroopas pärast Sarajevo intsidenti oli tekkinud. Jälle hakkasid diplomaatide suled paberil krabisema, püüdes üldist Euroopa tulekahju ära hoida.

Mul siiski tuli sealsamas veenduda, kuivõrd pinevad juba olid Austria-Ungari ja Venemaa vahelised suhted ning kuivõrd nad olid parandamatud. Järgmisel päeval pärast Widalele tehtud visiiti pidin ma kui diplomaatilise korpuse liige minema «allkirja andma», s. o. oma nime

Austria-Ungari saatkonna vestibüülis raamatusse kirjutama. Ei jõudnud ma veel sulepead pihku võtta, kui saatkonna kasutuses oleva vanaaegse palee siseruumidest väljus suursaadik krahv Széchenyi ise. Ta liikus palju seltskonnas ning ma olin teda Pariisi ballidel tihtilugu kohanud.

«Ah, kui armastusväärne te olete, kallis polkovnik,» pöördus suursaadik minu poole. «Palun teid, tulge minu kabinetti.»

See oli viisakuse ülim aste, ja taolise kutse puhul oli mul muidugi võimatu keelduda.

Pidades Széchenyi't üsna piiratud seltskonnainimeseks, Viini õukonna iseloomulikuks esindajaks, arvasin ma, et visiit tema juurde piirdub tavalise kaastundeavaldusega minu poolt. Ta pakkus mulle lahkelt paberossi, mis tähendas, et ta soovis mind veel paariks sõnaks kinni pidada. Põhjalikult ja peaaegu rahulikult rääkis suursaadik mulle ertshertsogi tapmise kõikidest üksikasjadest, siis aga järk-järgult ärritudes hakkas kõnelema selle kuriteo ettevalmistamisest serblaste poolt ja viimaks enesevalitsust peaaegu kaotades alustas rünnakut Vene poliitika vastu slaavi küsimuses üldse:

«Meie ei luba enesel vahele segada teie asjadesse, kui saame teada teie kõrgete ametnike ja suurvürstide tapmisest, mis õigusega aga teie «Novoje Vremja» lubab enesel juhtida sündsusetut kampaaniat meie vastu mingi tundmatu galiitsia papi areteerimise pärast?»

Juba Mandžuuria sõjast peale kandsin ma Suvorini ajalehe autoriteedi vastu vimma: selle ajalehe strateegid kinkisid meile Linevitši, tema diplomaadid — Sazonovi, tema poliitikud aga — kogu selle Vene peaministrite plejaadi, kes süstemaatiliselt valmistasid ette rahva õiglase meelepahatormi plahvatust. Alates Bosnia-Hertsegoviina intsidendi tekkimisest otsustas härra Pilenko selle ajalehe veergudel teha enesele karjääri Vene diplomaatia vastutustundetu tagakiusamisega, mis tema sõnade järgi pole küllalt piisavalt kaitsnud slaavi vendi ja isegi Venemaa enese väärikust. Sellel soperdajal polnud asja oma kodumaa ei sisemise ega välise nõrkusega. Tsensuur laseb kõik läbi, tsaar aga loeb ainult «Russki Invalidi» ja «Novoje Vremjat».

Nähtavasti oli see krahv Széchenyi'le hästi teada, ja seepärast võisid minu seletused, et «Novoje Vremja» pole ametlik valitsuse häälekandja, anda meile mõlemale võimaluse viisakalt, kuid ka jäädavalt hüvasti jätta.

Härra Pilenko kirjutustest ei õnnestunud meie maal ka pärast revolutsiooni vabaneda, sest, müünud end samasugusele müüdavale ajalehele «Matin», osutus ta selle informeerijaks Nõukogude asjades ja seepärast üheks meie kõige pahatahtlikumaks vaenlaseks.

Viimaseks sõjaeelseks nägemisväärseks sündmuseks Pariisis oli mulle «14. juuli paraad» — rahvuslik pidupäev, kehtestatud Bastille' kindluse revolutsioonilise rahva poolt vallutamise mälestuseks.

Nagu kunagi suur õukonnaball, mis peeti Talvepalees 1904. aastal, oli Venemaal viimaseks, nii osutus ka paraad Longchamp'i hipodroomil 1914. aastal Prantsusmaal kordumatuks. Sõja ajal karjatati Longchamp'i hipodroomil rinde jaoks määratud loomakarju, pärast sõda aga värvus rahvuslik pidupäev uutesse ja nii mulle kui ka paljudele prantslastele võõrastesse värvidesse: võitja riik Prantsusmaa pidi tema valitseva ladviku arvamuse järgi oma mälust välja heitma igasugused mälestused revolutsioonist, ja rahva poolt kuningavõimu kantsi vallutamise pühitsemist pidi asendama võidu pühitsemine, reaktsiooni triumf töölisliikumise tõusva laine üle. «14. juuli paraadid» lõppesid võidulippude ja mõnede roodude ning pataljonide, maailmasõjas eriti silma paistnud polkude esindajate möödumisega Tundmatu sõduri haua eest, ümber Võidu värava. Endistest paraadidest peamisele osavõtjale ja lugupidajale — Pariisi rahvale — kohta ei leidunud, ja minule samuti mitte.

Enne sõda läks see rahvas paraadile juba eelmisel päeval, õhtul, tervete perekondadega ja ööbis Boulogne'i metsa varjus: koiduajast alates püüdis igaüks saada enesele kohta lähemale selle metsa servale, mis hipodroomi kolmest küljest ääristas. Hipodroom asetses nõos ja oli teda ümbritsevatelt küngastelt hästi nähtav. Hiiglasuured tribüünid olid määratud ainult «valitud» publikule, protektsiooni järgi.

Kohutava kuumuse pärast, mida Prantsusmaal tavaliselt sel aastaajal täheldati, sõjaväeosade väsimise ja päikesepistete vältimiseks määrati paraad taolise tseremoonia jaoks ebatavalisele tunniajale: kella seitsmeks hommikul.

Selleks ajaks meenutas kogu see Boulogne'i metsa piirkond midagi sõjaväelaagri taolist öiste lõkketulede hõõguvate jäänustega, mitmelt poolt väljamarssivate iga liiki sõjaväeosadega, kord siin, kord seal valendavate punase ristiga lippudega, mis tähistasid esmaabipunkte.

Sõjaväelised atašeed kogunesid traditsiooni kohaselt «Tuuleveski» juurde; XVIII sajandil moodustas see veski osa nendest *folies* (meeletustest), mis kuninga vend krahv d'Artois oli ehitanud dekoratsiooniks elust tüdinenud aristokraatide mängude jaoks, kes esinesid seal karjustena ja karjatüdrukutena.

Siin, eraldi reastatud kroonuhobuste hulgas, mis olid määratud sõjaväelistele atašeedele, seisis ka minu puhastverd kõrb hobune, kelle olin veidi aega enne seda vanast Aumont'i ratsahobuste kasvandusest ostnud. Talle sobisid nii väga prantsuse rakmetest erinevad kenad vene rakmed vaskse ninarihmaga ja rinnarihmaga! (Vormikohased rakmed moodustasid minu arvates sõjaväemundriga ühise terviku.)

Sõjaväeosad olid paraadi juhataja, Pariisi sõjaväelise kuberneri ringsõidu ootel juba üles rivistatud, kuid seisid «vabalt», meile kõige lähemal asuvad kürassiiridiviiside teraskarreed aga olid hobuste seljast maha tulnud.

1. polgu ohvitseride hulgas oli mul palju sõpru ja oma närvilise hobuse rahustamiseks ratsutasin mööda ratsasõidu ringraja imetoredat pinnast ühtlase «*canter*'iga» nende juurde. Kui tihti tuletasid kürassiirid mulle mu hobust meelde, kui ma maailmasõja ajal rinnet külastasin. Nad istusid siis juba jalameestena poristes kaevikutes, mu parim sõber Dévisard aga, kes mulle selle hobuse oli muretsenud, langes vapra kangelasena otse sõja algul.

Mõne minuti pärast hakkas määratu suur väljak rõkkama «Marseljeesi» helidest, mis sel päeval kõlasid, nagu mulle näis, eriti sõjakalt:

Aux armes, citoyens!
Formez vos bataillons!
(Kodanikud, relvad kätte!
Riviks korraldage end!)

Kui kaua säilitasid need sõnad mulle oma esialgse mõtte — rahva üleskutsumise revolutsiooni kaitseks! Kuid sellel juulikuu hommikul ei mõelnud Pariisi muretu rahvas sõjale. Ta lihtsalt imetles siiralt oma armeed, avaldades valjude tervitustega vaimustust iga mööduva väeosa aadressil.

Esimese pilgu järgi on kõik sõjaväeparaadid üksteisega sarnased: seesama vägede ülevaatuse kord, seesama relvaliikide järjestus tseremoniaalmarsil möödumisel. Kuid igale sõjamehele peavad silma torkama need väikesed erinevused liikumiskorras, mis on iseloomustavad mitte ainult armeele, vaid ka rahvusele.

Tollel, mitte küll nii kaugel, ent praegusest väga erineval ajajärgul möödusid paraadidel sõdurid, kuid ei kihutanud mööda autod, põrisesid trummid, kuid ei mürisenud kohmakad tankid.

Ei mingid revolutsioonilised vapustused olnud suutelised revolutsiooniarmeest kaotama neid sõjaväelisi traditsioone, mis olid sõduritele alati kallid, moodustasid armee uhkuse ja eristasid teda teiste rahvuste armeedest. Kes võis veel ülevamalt kui kuninglik peatrummilööja kõrgele üles visata oma saua, mis võisid veel heledamalt kui Napoleoni-aegsed fanfaarid orkestriga vastastikku huilata ja teda ülespoole tõstetud ning üle peade sirutatud pasunate läbilõikavate helidega ületada! Millisel maal ei tunnustanud ratsavägi isegi paraadil teist allüüri kui laia galoppi, ja kuidas võis sankülottide[1] järelpõlv oma ülematele säilitamata jätta rüütliaegadest päritolevaid ilusaid ning teatraalseid mõõgasaluute! Igavese väljakutsena oma vaenlase — preislase — raskele hanesammule marssis Prantsuse jalavägi mööda tahtlikult kiirendatud, kergel lühikesel sammul. Traditsioonilised tihedad jalaväekarreed näi-

[1] Sankülotid (*sans-culottes*) — «ilma põlvpüksteta», s. o. pikki pükse kandvate demokraatlike rahvakihtide, eriti Pariisi alamrahva nimetus Suure Prantsuse revolutsiooni ajal. *Tõlk.*

sid seetõttu tulvil elu ja rahvusele omast elavat temperamenti.

Seesama temperament väljendus selgesti ka minu paraadilt ärasõidu silmapilgul. Kartes Saksa sõjaväelise atašee aadressil vaenulike hüüete võimalust, paluti mind istuda koos temaga samasse lahtisesse autosse. Ei tea, muide, kuivõrd meeldiv tal siiski oli kuulda igalt poolt äkki kostvaid rahvahulga hüüdeid: *«Vive la Russie! Vive les russes!»*

Samuti nagu Montaubanis toimunud manöövritelgi, tundus nendes hüüetes mitte enam lihtsat ovatsiooni, vaid pariislaste pimedat usku oma võimsasse idapoolsesse liitlasesse.

Samal õhtul alustasin teekonda Peterburi, et seal vastu võtta Poincaré'd, kes kavatses enda presidendiks valimise puhul teha visiidi tsaarile ja teistele välismaa monarhidele. Et mitte sõita läbi Saksamaa, sooritas Poincaré oma reisi mere kaudu. See vabastas mind kui sõjaväelist agenti kohustusest teda saata ning ma võisin paar päeva Berliinis peatuda, et kohata oma uut kolleegi, Vene sõjaväelist agenti Saksamaal polkovnik Bazarovit, kes oli Michelsoni asemele määratud. Tundsin Pavel Aleksandrovitši juba Mandžuuria sõjast saadik.

Berliinis peatusin ma alati samas esmajärgulises, ehkki vananenud võõrastemajas «Bristol» Unter den Lindenil, meie saatkonnast paari sammu kaugusel.

Võõrastemajade valikul toimisin ma alati vastupidi kõnekäänule ja eelistasin olla pigem linnas viimane kui külas esimene, s. t. leidsin olevat praktilisema üürida esmajärgulises hotellis kõige odavam toake kui sellesama hinna eest ilus tuba, kuid teisejärgulises võõrastemajas.

Oli täpselt kell kümme hommikul, kui Unter den Linden, mis sel ajal oli tavaliselt vaikne, kaikus kõrvale ebatavaliselt meloodilisest autosireenist.

«See on meie kaiser, ta sõidab paleesse,» seletati mulle võõrastemajas aupaklikult. «Peale tema pole Saksamaal kellelgi õigust selletaolist signaali kasutada.»

Wilhelm II väline uhkeldamine oli nagu mingi hüpnoos, mis mõjutas mitte ainult tema alamaid, vaid ka välismaalasi.

Siin teatab ta iga päev autopasunaga kõikidele vaenlastele oma sõidust mööda pealinna, siin galopeerib ta juba sündimisest saadik kuivetanud käega Tiergartenis, kõnetades kord üht, kord teist Berliini garnisoni ohvitseri või välismaa sõjaväelist atašeed, siin peab ta admiralimundris kõnet uue soomuslaeva vettelaskmisel Kielis, õhtul aga jõuab kindralstaabi ohvitseri tagasihoidlikus sinises saterkuues end näidata kas teatri esietendusel või kontserdil. Ta isegi leiab aega pärast ratsamatka lihtsalt sisse pöörata Vene saatkonda hommikust kohvi jooma, kus teda võtab vastu suursaadik krahv Pavel Andrejevitš Šuvalovi noorepoolne abikaasa. Alles pärast Euroopa kõikide keisririikide kokkuvarisemist oli mul juhus Šuvalovite ühe lähedase sõbra jutu järgi teada saada, mis liiki asju nendel intiimsetel vestlustel Unter den Lindenil aeti. Jäänud pärast revolutsiooni vaeseks, otsis Šuvalovi lesk Pariisis ostjat Preisi raudteede aktsiatele, mis Wilhelm talle oli kinkinud, nagu räägiti, vastutasuna väikese teene eest: meie läänepiirile strateegiliste raudteede ehitamise eest — vastavalt Saksa Kindralstaabi soovidele.

Sajandi algul valitsevate Nikolai II tüüpi ilmetute monarhide seas paistis Wilhelm kahtlemata silma oma loomupärase andekusega, mida aga aheldasid kitsad monarhistlikud ideaalid, ja oli oma ohtliku fantastika juures heaks kattevarjuks Saksa imperialismi jultunud plaanide hoopiski mitte fantastilisel teostamisel. Pidi olema väga ettenägelik diplomaat, et taibata, kus lõppes kaiseri tembutamine ja kus algas tema poolt selle osa täitmine, mille teda ümbritsev militaristlik klikk välja oli töötanud.

Samuti raske oli aimata, et ilusa ja välimuselt ohutu fassaadi taga, mida kujutas enesest kaardiväe vahiparaad, mis möödus minu võõrastemaja akende eest ühes puhkpilliorkestriga, peitus kohutavate maailma tapatalgute palavikuline ettevalmistamine ning et see väline drill moodustas osa mitte ainult armee, vaid ka kogu saksa rahva sõjaka kasvatuse süsteemist.

Vene keisri Aleksander I nimetähed preisi kaardiväelaste valgetel pagunitel meenutasid Vene ja Saksa armee ühiseid traditsioone pärast ühiseid sõjakäike Napoleoni vastu, kuid endine «Püha liit» oli minu silmade all juba kokku varisenud ja lähim tulevik hävitas kõik kolm sellesse liitu kuulunud keisririiki, tõestades monarhistlikele põhimõtteile rajatud poliitiliste kombinatsioonide kunstlikkust ning nõrkust. Need põhimõtted olid oma aja ära elanud.

Jutuajamistel minu Berliini kolleegidega tekkis iga kord silme ette sünge lähema tuleviku pilt. Saksa armee arvulisest koosseisust rahuajal — seitsmesaja viiekümnest tuhandest mehest — polnud enam tarvis rääkida. Rahulik ja nii tasakaalukas Bazarov kinnitas mulle veel kord neid astronoomilisi arvusid, mis määrasid kindlaks Saksa armee hargnemise ulatuse mobilisatsiooni puhul ja väljaõpetatud reservi arvu. Seejuures tulime mõlemad ühisele arvamusele, et kõik reservkorpused mobiliseeritakse üheaegselt tegevväekorpustega, ning juba see üksi suurendab Saksamaa esimese löögi jõudu peaaegu kahekordselt, võrreldes sellega, millele meie Kindralstaap nii kangekaelselt ikka oma arvestused rajas.

Pavel Aleksandrovitš oli teadlik minu tööst Kopenhaagenis ning jagas mu arvamust, et reservpolkude kvaliteet peab olema mitte madalam, vaid tegevväepolkudest isegi kõrgem, mida Esimene maailmasõda kinnitaski: sakslased arenevad hilja, ja 19—20-aastased noormehed — peaaegu lapsed — on vähem vastupidavad kui 29- või 30-aastased tagavaraväelased, kes seejuures olid uhked võimaluse üle astuda oma endiste polkude ridadesse, nagu seda nägi ette mobilisatsiooniplaan.

Me mõlemad kui vanad mandžuurlased võisime selgesti kujutleda, kuivõrd kohutavaks oma ulatuselt kujuneb maailmasõda, ja hellitasime lootust, et Saksamaa veel viimasel hetkel loobub sellest saatuslikust sammust.

Peterburi Palee väljakul jätkas rahulikult oma tööd meie raskepärane ja keerukas staabimasin. Sensatsiooniliseks uudiseks oli Januškevitši Kindralstaabi uueks ülemaks nimetamine. Sealjuures teadsid kurjad keeled

rääkida, et sellele kõrgele ametikohale võlgneb Januškevitš tänu oma oskusele igavate joomingute ajal kaardiväepolkudes lõbusate jutustustega tsaari meelt lahutada. Mulle polnud see tema omadus teada, ja Kindralstaabi uus ülem näis lihtsalt sobiva mehena Suhhomlinovi jaoks, kuna ta ei unistanud, nagu tema eelkäijad, iseseisvast ja sõjaministrile mittealluvast ametiseisundist.

Mäletasin Januškevitšit juba akadeemia ajast, kus ta suunati praktilistele töödele sõjaväeadministratsiooni alal ühe kõige nõrgema grupiga. Tol ajal ei paistnud ta millegagi silma.

Uus ülemus võttis mind vastu üsna lihtsalt ja, nagu mulle näis, selle lugupidamise varjundiga, millega ma Venemaal polnud harjunud. Pärast minu ettekannet prantslaste «suure programmi» täitmise kohta küsis Januškevitš:

«Ütelge, Aleksei Aleksejevitš, kas prantslased jälle hakkavad meid kõvasti «piinama»?»

«Ei usu,» rahustasin teda. «Erilisi sõjaväelisi esindajaid Poincaré enesega kaasa ei too. On hea, kui sõjaline konventsioon oleks andmete saamiseks igaks juhuks käepärast.»

«Aga kus ta siis on?» küsib minult mitte ilma ärevuseta selle ainukese koopiat mitteomava dokumendi hoidja ise.

«Just siin, teie seifis,» osutasin ma kabineti nurgale.

«Seal pole midagi: Varssavi sõites võttis Žilinski kõik endaga kaasa ja teatas, et need on tema isiklikud paberid. Võib-olla on see dokument ehk Prantsuse osakonnas hoiul?» rahustab end Januškevitš.

Mõistagi, et tolle osakonna ülem polnud üldse näinudki seda ülisalajast dokumenti, mille otsimiseks mobiliseeriti kõik Kindralstaabi vastutavad töötajad. Seda ei leitudki, ja Venemaa astus sõtta, omamata mingit kirjalikku kohustust oma liitlaselt.

Poincaré vastuvõtmiseks oli tarvis sõita Peterhofi ja oodata teda alumise pargi sadamas. Sinna kogunes määratud tunniks tsaari kogu saatjaskond, mis viimaste aastate jooksul oli kasvanud ebatavaliselt suureks: et truualamlikke tundeid arendada, arvati kõik kaardiväe-

polkude komandörid saatjaskonna-kindraliteks ja polkude adjutandid tiibadjutantideks. Viivitust taolises «monarhi soosingus» peeti peaaegu polgu solvamiseks.

Ajalugu näitas, et Nikolai II troonist loobumise päeval jäi talle kogu sellest tsaari nimetähtedega ehitud kambast ustavaks ainult üks tema lapsepõlvesõpru, täiesti ilmetu, kuid printsipiaalne Valja Dolgoruki.

Kuid tol korral sadamas käitusid need privilegeeritud sõjaväelased kui seisukorra tõelised peremehed: paljud, kes mind varem kaardiväeteenistuses tundsid, ignoreerisid nüüd seda kindralstaabivormis pooldiplomaati nagu ülejooksikut. Andis end tunda kõige kahjulikum komme, mille kohta vene vanasõna ütleb: «Mis läinud silmist, see läinud ka südamest.»

Soovides oma positsiooni prantslaste silmis mitte diskrediteerida ja meeles pidades õppetundi, mille olin saanud Rootsis kokkupuutumistel Vene õukondliku maailmaga, hoidsin end kõik need kolm päeva, mil Poincaré Venemaal viibis, varjus, tagumistes ridades, et mõjukate meestega mitte kokku puutuda. Sealjuures oli raske vaadata, missugustest tühistest isikutest oskas Nikolai II Poincaré lähiskonna koostada. Vastutavaid jutuajamisi prantslastega lubas enesel pidada ainult nende juurde määratud saatjaskonna peamees, mitte millegagi mitte kusagil silma paistnud, vähetuntud kindraladjutant. Tsaar ise mõistagi ei julgenud presidenti oma pealinna saata, ja seepärast langes kindralile osaks raske ülesanne prantslasi lõbustada, kui need aurikul Peterhofist Peterburi sõitsid. Kuuldused tööliste rahutustest avaldasid meie liitlastele väga sügavat muljet, ja mürgine ning andekas Prantsuse peaminister Viviani pommitas õnnetut kindralit kogu tee oma järelepärimistega. Presidendi venelastest saatjaskond oli pahane: selletaoliste küsimuste puudutamist peeti Peterburi kõrgemas seltskonnas äärmiseks taktivaesuseks; politsei, sandarmid, kuid peaasi — tsaari kaardivägi olid veel küllalt tugevaks müüriks, et valitsevaid klasse «pööblist» isoleerida. Kavalatel prantslastel nähtavasti seda kindlat usku enam ei olnud.

«Le Président est un peu inquiet; ce n'est pas trop sérieux, n'est ce pas? (President tunneb pisut rahutust;

ega midagi liiga tõsist ole juhtunud, ega?)» küsis minult järgmisel päeval peaaegu sosinal üks Poincaré käsundusohvitsere, leidnud selleks täiesti ebasobiva silmapilgu Krasnoje Seloos peetava sõjavägede paraadi ajal.

Pidulik lõunasöök Poincaré auks toimus Peterhofi suures palees. Oli imetore soe õhtu, läbi lahtiste akende kuuldus vee kohinat, mida purskas võimas «Simson». Erilisest taktivaesusest, aga võib-olla ka lihtsalt järelemõtlematusest pandi mind lõunalauas Saksa sõjaväelise atašee kõrvale istuma. Jutuajamine loomulikult piirdus muljete vahetamisega Peterhofi ja Potsdami kaunite kohtade üle. Ent kui Nikolai II püsti tõusis ja kõnet alustas, oli mul tahtmine sealsamas maa alla vajuda. Ma ei võinud kuidagi arvata, et sõjaküsimus on juba nii küpseks saanud. Üks asi on, kui Poincaré oma maa ajakirjanike ringkonnas kõneles meie liidu tähtsusest, teine asi aga, kui tsaar kogu diplomaatilise korpuse juuresolekul avameelselt seletab, kelle vastu see liit on suunatud.

«Küllap vist sakslastel hakkas palav,» ütles mulle pärast lõunasööki üks orjameelne tsaari õukondlane.

Kui kahju, et ma ei suuda tsaari kõnet täpselt edasi anda, kuid mäletan selgesti, et kogu järgmise päeva saatsin ma mööda nende väljenduste muljete all, mis Saksamaad otse solvasid. Ma teadsin, et selletaolised kõned koostatakse ja kooskõlastatakse välisministritega, ja ilmne, et peen Viviani oli end pingutanud, et tsaari kõnesse sisse panna kõik, mida soovis, kuid mida ei tahtnud öelda Poincaré, kes piirdus kujuka ja teda mitte kompromiteeriva vastusega.

Tsaari ja presidendi nelja silma all jutuajamine toimus alles viimase päeva hommikul sellessamas Peterhofi suures palees. Nikolai II saabus spetsiaalselt selleks Aleksandriast, kus ta ühes oma perekonnaga nii suvel kui talvel elas. Millised küsimused nende vahel üles tõsteti, seda ei võinud pargis lonkivatest, saatjaskonda kuuluvatest aukandjatest seekord keegi aimata; ainult seda ma teadsin, et sõjalise konventsiooni teksti selleks ei vajatud: õnnetu Januškevitš sosistas mulle korduvalt kõrva ikka neidsamu tähendusrikkaid sõnu:

«Ei leitud!»

Rahutu ja nukker mulje jäi lõunasöögist, mille andis Poincaré tsaari auks soomuslaeval «France», mis seisis Kroonlinna reidil ja oli valmis ärasõiduks. Laev polnud niisugusteks vastuvõttudeks ehitatud, ja illuminatsioonist hoolimata luusisid külalised pärast lõunasööki ülateki tornide hirmuäratavate suurtükkide vahelistes poolpimedates käikudes. Just nagu udus vilksatasid minu ees tsaari ja tsaarinna siluetid viimast korda . . .

Vaikne ja tühi oli võimsa Neeva kaldapealne, kui ma Nikolai silla sadamast jalgsi tagasi tulin Liteinõi silla juurde, mille lähedal asus mu vanemate tühjaks jäänud maja. Ema ühes perekonnaga ootas mind Tšertolinos. See kurjakuulutav ebaselge eelaimus, mis mind sel vaiksel suveööl haaras, ei petnud: ma nägin seda kaldapealset ja Peeter-Pauli kindluse kullatud tornitippu alles seitseteistkümmend aastat hiljem.

Kui ma uinusin, kõlasid mul veel kõrvus «Marseljeesi» ja «Jumal, keisrit kaitse sa» helid; need hümnid harmoneerusid teineteisega nii vähe, kuid mõlemad kostsid sõjalise häire signaalina. Ma ainult ei võinud oletada, et seesama signaal mind järgmisel hommikul üles äratab: olin veel voodis, kui mulle ulatati «Novoje Vremja» värske number, mille esimeselt leheküljelt lugesin Austria ultimaatumit Serbiale. «Sõda!» otsustasin ma sel korral juba kindlasti ja kihutasin Palee väljakule, otse salaagentuuri osakonda Monkevitzi juurde. See kindral oli Välisministeeriumiga alalises kontaktis ja võis teistest paremini teada, mis kõrgemates sfäärides toimub.

Peen mees oli Nikolai Augustovitš; ta oli minuga alati võluvalt lahke, kuid tema mõtteid lugeda oli seda raskem, et ta võis neid oma uskumatu kõõrsilmsusega hästi varjata. Oli võimatu ära arvata, millisesse punkti ta vaatas. Abiliseks oli ta enesele võtnud Oskar Karlovitš Enckeli (Soome Kindralstaabi tulevase ülema), kes samuti oskas oma mõtteid varjata. Nad mõlemad hoidusid teistest kolleegidest kõrvale, ei arvestanud viimaste arvamusi ja mindki koheldes andsid

selgesti mõista, et nemad on sõjaväeliste agentide ehkki kaudsed, kuid ainsad otsesed ülemused.

Nad käitusid eurooplastena, inimestena, kes on hästi tuttavad välismaal valitseva korraga, ja viletsa staabisöökla asemel kutsusid alati einestama Bolšaja Morskajal asuvasse «Hôtel de France'i»; seal vähemalt ei saanud ülemuse väljakutsed ega ka külastajate küsimused intiimset jutuajamist segada.

Maailmasõda jättis enesest järele palju salapärast ning seletamatut, iseäranis Vene asjades, ja esimesed mõistatuslikud asjaolude ühtelangemised algasid mulle just sellel unustamatul 24. juuli hommikul. Millega näiteks võib seletada seda, et kõige vastutusrikkama, salajase ala — luure — eesotsas olid ohvitserid sääraste mitte-vene perekonnanimedega nagu Monkevitz, isanimega August, ja Enckel, eesnimega Oskar? Mispärast viibisid nendel viimastel, otsustavatel päevadel ja tundidel peaaegu kõik Vene sõjaväelised agendid ükskõik kus tahes, ainult mitte oma ametikohtadel? Mispärast nii Monkevitz kui Enckel ka mind sel hommikul visalt veensid, et võtaksin puhkuse ja sõidaksin maale ema juurde?

«Teie, kallis Aleksei Aleksejevitš, olete elupõline pessimist. Austria ultimaatum Serbiale on ainult väike diplomaatiline teravnemine,» rääkisid nad mulle.

«Ei hakka väitma, et see on sõda, kuid siiski arvan, et niisugustel ärevatel päevadel peab igaüks kõigepealt oma ametikohal olema. Seal juba selgub,» ja kinnitanud mõõga vööle, sõitsin Nevski prospektile magamisvagunite osakonda — võtma piletit nord-ekspressile, mis väljus Pariisi samal päeval kell kuus õhtul.

Uksel põrkasin kokku oma kolleegiga, sõjaväelise esindajaga Šveitsis polkovnik Gurkoga.

«Kuhu sa nii ruttad?» küsis ta minult.

Kordasin talle natukese aja eest Monkevitzile avaldatud argumente, et meie, sõjaväelised agendid, peame oma ametikohtadele kiiresti tagasi sõitma.

«Käi kuradile! Mis ma seal konutama hakkan. Siin loodan ma nende päevade sees polgu oma juhatuse alla saada,» vastas mulle üsna tark, kuid oma muinasjutulise hajameelsuse poolest tuntud kolleeg.

Selle Gurko oma ametikohustustesse kergemeelsel suhtumisel olid saatuslikud tagajärjed: tema Bernis olevasse seifi, mille võtme ta oli hajameelsusest kusagile unustanud, olid lukustatud kõik meie Saksamaal töötava salaagentuuri aadressid, ning me osutusime Saksamaa mobilisatsiooni ja vägede koondamise päevade kõige saatuslikumatel tundidel agentuurist äralõigatuks. Šveitsi ja Prantsusmaa vaheline piir oli sel ajal juba suletud, ja mul tuli Peterburist saadud käsu kohaselt kulutada üsna palju aega ning vaeva, et ühele mu Pariisi kaastöötajale saada luba üle piiri minekuks. Lõpuks tuli kallihinnaline seif ikkagi lahti murda.

Pärast põgusat kohtumist Gurkoga palusin ma kaua magamisvagunite agenti, et too mulle nord-ekspressis koha võimaldaks. Kõik piletid olid müüdud, ja minu käsutusse anti erilise vastutulekuna vagunijuhi kupee. Sinna paigutasin ma ka oma saadiku Izvolski, kes polnud rongis enesele enam kohta leidnud.

Pöördusin saavutatud edust võidurõõmsas meeleolus Monkevitzi juurde tagasi, et teatada oma ärasõidust.

Kell näitas juba teist tundi päeval.

«Nüüdsama lõppes Krasnoje Seloos Ministrite Nõukogu erakorraline koosolek tsaari enese eesistumisel,» teatas mulle Monkevitz. «Sõjaminister telefoneeris just praegu, ja kui kuulis, et te valmistute Pariisi tagasi sõitma, palus teid viibimata Krasnoje Seloosse minna. Tal on tarvis teid enne ärasõitu näha.»

«Kuni rongi väljumiseni on aega umbes neli tundi ja et õigeks ajaks tagasi jõuda, on kusagilt vaja auto saada,» vastasin ma kellale vaadates.

Sõjaväeauto kasutamiseks võis erilise isikliku vastutulekuna loa anda ainult autoroodu ülem polkovnik Sekretev. Korraldades Pariisis oma tehinguid firmaga «Renault», püüdis ta minuga eriti lahke olla.

«Härra polkovnikul pole võimalik telefoni juurde tulla. Nad jõudsid just äsja tagasi roodu püha puhul peetud jumalateenistuselt ja käesoleval silmapilgul on ohvitseridekogus, istuvad parajasti lauda,» vastas mulle autoroodu korrapidaja ohvitser.

«Siin on sõda, nemad aga peavad jumalateenistusi ja roodu pühasid,» mõtlesin ma meelepahaga. Ma ei näi-

nud veel ette, et see «rahulik elu» kestab Vene tagalas edasi kogu verise sõja kestel!

Lahtise «Renault'» ühes pisut purjus ulja juhiga sain ma siiski ja neljanda päevatunni lõpul ruttasin juba Krasnoje Seloos tsaari telgi juurde. Siin avanes mulle ebatavaline vaatepilt: maanteele ja telgiäärsele väikesele väljakule olid üles rivistatud paažid ning junkrud, karree keskkohas aga tunglesid tsaari saatjaskond, generaliteet ja välismaade sõjaväelised atašeed. Esimesena äratasid mu tähelepanu Saksa sõjaväeliste esindajate metallkiivrite helkivad nupud.

Sõja, Venemaa saatuse, otsustasid Krasnoje Seloosse kokkulennanud Sazonov, Suhhomlinov ja tsaar selsamal hommikul (nad ei pidanud isegi vajalikuks liitlasriigi suursaadikut sellest informeerida), ning pärast tublit einet muutus see tahtejõuetu tsaar ehtsaks sõjameheks ja Saksamaale hulljulge väljakutsena kõrgendas junkrud enne tähtaega ohvitserideks.

Saksa sõjaväeline atašee muidugi tundis mind näo järgi hästi, ja minu äkiline ilmumine võis ainult, nagu mulle näis, sõjaohu arengu kiiret tempot rõhutada. Pealegi olid kõik kohalolijad välivormis, kaitsevärvi mütsides ja mõõkadega, mina aga, jõudmata ümber riietuda, saabusin linnas kantava musta vormimütsiga ja saabliga. Väljudes kiiresti autost, ruttasin ma märkamatult telgile kõige lähema õuedaamide puust kõrvalhoone taha ja leidnud sobiva hetke, kutsusin märguandega enese juurde ühe mind veel mäletava vana kammerteenri.

«Mine,» ütlesin, «teata sõjaministrile ettevaatlikult, et ma olen siin ja ootan teda.»

Mõne minuti pärast, olles saatjaskonnast eemaldunud, tuli Suhhomlinov Januškevitši saatel kiire kerge kõnnakuga minu juurde.

«Kui hea, et te ära sõidate,» ütles ta. «Julgustage seal prantslasi nagu kord ja kohus. Hoiatage neid siiski, et me pole üldmobilisatsiooni välja kuulutanud, vaid mobiliseerime ainult osaliselt need korpused, mis asuvad Austria-Ungari piiril.»

Teadsin väga hästi, et osaline mobiliseerimine plaan nr. 2 järgi on ette nähtud ainult Soome okupeerimise

puhuks, ja et väljaspool mobilisatsiooni üldplaani me korpusi osaliselt mobiliseerida ei võinud, kuid lubasin endale siiski ettevaatuse pärast kontrollida, kas ma olen «tema ekstsellentsist» täpselt aru saanud, ning sain jaatava vastuse.

«Sõda, tähendab, pole otsustatud, kuid miks siis Suhhomlinov niisuguse võltsimatu erutusega mind hüvastijätul embas, miks Januškevitš minuga niisama südamlikult hüvasti jättis, justkui lahkuksid minust jäädavalt?» Sääraste mõtetega kihutasin ma Peterburi tagasi — otse Varssavi vaksalisse.

Rongile jõudsin õigeks ajaks, heitsin magama ja ärkasin, kui juba lähenesime Veržbolovo piirijaamale. Seal läksin ma kohe sandarmivalitsuse ülema polkovnik Vedenjapini kabinetti, et tsiviilülikonda ümber riietuda.

Minu kauaaegse teenistuse tõttu välismaal tundis ta mind juba hästi: paljugi milliste asjatoimetuste pärast tuli selle meie piirivõimude kõikvõimsa esindaja poole pöörduda! Sel korral ei leidnud ma Vedenjapinit enam eest talle omases kindlameelsuses.

«Andke nõu, Aleksei Aleksejevitš, kuidas ma pean talitama?» küsis ta nõutult. «Võin teile saladuskatte all teatada: kõik polgud on saanud kiire käsu laagritest oma alalistesse garnisonidesse tagasi tulla, nähtavasti mobilisatsiooniks.»

«Aga Suhhomlinov veenis mind, et ei Vilno ega ka Varssavi sõjaväe-ringkonda ei mobiliseerita,» mõtlesin ma endamisi, kuid muidugi vaikisin.

«Minule aga,» jätkas Vedenjapin, «pole sõja puhuks mingisuguseid korraldusi tehtud. Saja sammu kaugusel, nagu te teate, on juba piirijõgi. Sakslased võivad iga silmapilk sisse tungida. Mida ma pean jaamaga tegema? Kas selle purustama või mitte?»

Mis nõu ma võisin anda? Ülemuselt küsida? Kuid too vist küll oleks pidanud piiriäärsetele jaamadele ise mõtlema juba paljude aastate kestel enne sõda!

Nii jätsingi ma Vedenjapini kahtlema, pärastpoole aga sain teada, et kõik toimus nõnda, nagu ta oli ette näinud. Sakslased hõivasid Veržbolovo. Kas Vedenjapin põletas jaama maha või, ümberpöördult, jättis selle alles, sellest mulle hiljem ei räägitud, aga tõendati

kindlalt, et ta oli Vilnos oma elu enesetapmisega lõpetanud. Kuidas ta oleks ka toiminud, kuid eeskirjade puudumisel oleks võidud teda hõlpsasti reetmises süüdistada.

Eydtkuhnenis, Saksa piirijaamas, leidsin ma eest tuttava ning hariliku olukorra, olgu siis et tolli- ja raudteeteenistujad paistsid mulle eriti vastutulelikkudena.

On loomulik, et ma kogu päev ei ęemaldunud vaguni aknalt, püüdes tähele panna kas või pisemaidki, kuid mulle juba akadeemiast hästi tuttavaid mobilisatsioonieelse perioodi tunnuseid: laadimisplatvormide pikendamist, suurtesse jaamadesse raudtee veereva koosseisu koondamist jms. Kuid hakkas pimenema ja mul ei õnnestunud ikkagi midagi märgata.

Kibedat tõtt, mis kinnitas sõja vältimatust, märkasime alles Berliinis, kus meie juurde kupeesse astus Izvolskile vastu tulnud *chargé d'affaires*.

Rahulikul, vaiksel Unter den Lindenil, Vene suursaatkonna hoone ees, käratses juba oma meelepaha avaldav rahvahulk. Ülesärritatud meeleolu Venemaa vastu oli jõudnud haripunktini.

Erutusest kohendas Izvolski alatasa oma allakukkuvat monoklit; ta lootis veel oma diplomaatlikele võimetele, et konflikti lahendada. Minule aga oli Suhhomlinoviga hüvastijätmise hetkest alates kõik selge.

«See on ju sinu jaoks,» ütles prantsuse vagunisaatja seinale näidates lihtsameelselt, kui ta Belgia piiril oma saksa kolleegilt vagunit vastu võttis. Vaguniseinale jäi rippuma saabel Anna ordeni punase mõõgatutiga ja pealkirjaga «Vahvuse eest».

Äike lähenes. Meel muutus raskeks. Kõuemürinat polnud veel kuulda, kuid esimesed välgud juba sähvatasid.

Jõudsin Pariisi tagasi mind seal ootavate iga liiki raskuste äreva eelaimusega, kuid ei võinud oletadagi, et iialgi ei näe enam neid, kellest sõltus mitte ainult mu isiklik teenistus, vaid ka minu kodumaa saatus, et kohutav, maailmas ennenägematu sõda juhib Venemaa uutele teedele, ja et minu eelolev teenistus Prantsusmaal kasvatab mind ümber selleks, kelleks ma käesoleval ajal olen saanud.

SISUKORD

ESIMENE RAAMAT

Esimene peatükk — Perekond 9
Teine peatükk — Isa 17
Kolmas peatükk — Lapsepõlve-aastad 29
Neljas peatükk — Kiievi kadetid 50
Viies peatükk — «Tema Majesteedi Paažidekorpus» 63
Kuues peatükk — Kavalergardid 85
Seitsmes peatükk — Kindralstaabi Akadeemia (1899—1902) 133
Kaheksas peatükk — Staapides ja rivis 172

TEINE RAAMAT

Esimene peatükk — Ärasõit sõjaväljale 209
Teine peatükk — Moskvast kuni Liaojangini 219
Kolmas peatükk — Välismaa sõjaväelised agendid 233
Neljas peatükk — Rindel 254
Viies peatükk — Hospidalis 278
Kuues peatükk — Liaojang 290
Seitsmes peatükk — Sahoe 308
Kaheksas peatükk — Sandepu 326
Üheksas peatükk — Mukden 344
Kümnes peatükk — Sõja lõpp 359
Üheteistkümnes peatükk — Venemaale tagasijõudmine . . . 377

Esimene peatükk — Välismaa 393
Teine peatükk — Mandžuuria väljadelt Elüüsiumi väljadele 401
Kolmas peatükk — Sõjaväelise agendi argipäev 420
Neljas peatükk — Jälle kodumaal 435
Viies peatükk — Sõjaväeline agent Taanis 448
Kuues peatükk — Rootsis 474
Seitsmes peatükk — Norras 502
Kaheksas peatükk — Vastutusrikkal ametikohal 515
Üheksas peatükk — Liitlasarmee 547
Kümnes peatükk — *Amis et alliés* (Sõbrad ja liitlased) . . . 574
Üheteistkümnes peatükk — Enne äikest 601

А. А. Игнатьев
ПЯТЬДЕСЯТ ЛЕТ В СТРОЮ

На эстонском языке

Оформление П. Реэвеэра

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja F. Kõlli
Kunstiline toimetaja H. Vitsur
Tehniline toimetaja H. Kohu
Korrektorid A. Kalberg ja E. Toots

Ladumisele antud 12. VIII 1959. Trükkimisele antud 3. XI 1959. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 39,5+1 kleebis. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 32,44. Arvutuspoognaid 33,88. Trükiarv 10 000. Tellimise nr. 2115. Hans Heidemanni nim. trükikoda. Tartu, Ülikooli 17/19.

Hind rbl. 11.65

7—3

Rbl. 1.1.65

A
22794
45 690

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00357585 1